

શ્રી વીતરાગાય નમઃ

ઉપનેષદ્વા
વિગામેષદ્વા

દુવેદ્વા

શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

ગુરુપ્રાણ આગમ બત્તીસી

આશીર્વાદ દાતા : તપસ્વી ગુરુદેવ પૂજય શ્રી રત્નિલાલજી મહારાજ સાહેબ
પ્રધાન સંપાદિકા : અપૂર્વ શ્રુત આરાધક પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મહાસતીજી

स्व. पू. गुरुदेव श्री प्राणलालज्ञ भ. सा. ना हस्ताक्षरे

जसंति राधमपयाइ सिक्खे तसंति रा वेणूयं पउंजे
सकारा रा सिरसा पंजलीओ कायगिरा जो मणसा यनिच्छ ॥

दश. अ. ३ उ. १ गा. १२

जो ना पाखे धर्मपद राखा एथ तो। प्रत्ये विनयलाव राखनो ७४।
एमेहा भिरनगावा दाथलो नववयकडाया तो नो भाडा + रेवो

जो समो सब्ब चूरासु तसेसु धावरे मुथ
तस्स सामाईयं होइ (इइ) केवली जासियं

अनुधोगद्वार सूच

ने वस अने स्थावर सर्वज्ञवो प्रत्ये समलाव राखेछे तो सामी
सामाधिकु एथछे एम डेवली लगवाने डेलेछे.

कल्पना करने वाली विदेशी कलाकारों की जैविक विवरणों की बातें लेती हैं।

અને એવા સાથે કોઈ વિશેર્ણ નથી. આજેની રૂપાની અનુભૂતિ કરીને આજેની રૂપાની અનુભૂતિ કરીને

МОСКОВСКИЕ

Deutsche Kultus- und Schulbehörden haben die Rechte der Deutschen Schule weltweit geschützt.

WILHELM

શ્રી વીતરાગાય નમ:

ગોડલ ગચ્છ જયવંત હો

પૂ. શ્રી કુંગર - દેવ - જ્ય. - માણેઠ - પ્રાણ - રતિ ગુરુલથો નમ:

શ્રી ગુરુ પ્રાણ આગમ બગ્રિસી

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની ચીર સ્મૃતિ તથા
તપસમાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ. સા. મહાપ્રયાણ દશાબ્દીવર્ષ ઉપલક્ષ

શ્રી આવર્ણયક સૂત્ર

(મૂળપાઠ, બાધાર્ય, બિવેચન, પરિશિષ્ટ)

: પાવન નિશ્રા :

ગોડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમદાર્શનિક પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.

: સંપ્રેરક :

વાણીભૂષણ પૂ. શ્રી ગિરીશમુનિ મ. સા. અને આગમ દિવાકર પૂ. જનકમુનિ મ. સા.

: પ્રકાશન પ્રેરક :

ધ્યાનસાધક પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ. સા. અને શાસનઅરુણોદય પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા.

: શુભાશિષ :

મંગલમૂર્તિ પૂજયવરા

પૂ. શ્રી મુક્તાબાઈ મ.

: પ્રધાન સંપાદિકા :

અપૂર્વ શ્રુત આરાધક

પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મ.

: પરામર્શ પ્રયોજિકા :

ઉત્સાહધરા

પૂ. શ્રી ઉધાબાઈ મ.

: સહ સંપાદિકા :

ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીબાઈ મ.

તથા સાધ્વી શ્રી સુભોવિકાબાઈ મ.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

પારસધામ, વલ્લભાગ લેન, ઘાટકોપર(દિસ્ટ), મુંબઈ - 4000099

: આગમ પ્રકાશન પ્રારંભ :

ઈ. સ. ૧૯૮૭ - ૧૯૮૮ પુ. શ્રી પ્રાણગુરુ જન્મશતાબ્દી વર્ષ • ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ.

પુન: પ્રકાશન - ઈ. સ. ૨૦૦૯

પ્રકાશક : શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન, પારસધામ, ઘાટકોપર

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૫૦ ★ દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૦૮

પ્રકાશન તારીખ : આસોફદ અમાસ - વીર નિર્વાણ કલ્યાણક તથા

તપસમાટ ગુરુદેવ પૂજય શ્રી રત્નિલાલજી મ. સા. જન્મદિન

ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

શ્રી પરાગભાઈ શાહ • શ્રી શૈલેષભાઈ દેસાઈ • શ્રી બર્જશભાઈ દેસાઈ
શ્રી સુમતિભાઈ શાહ • શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ • શ્રી જિતેનભાઈ શાહ

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

www.parasdham.org ★ www.jainaagam.org

૧. મુંબઈ -

પારસધામ

વલ્લભભાગ લેન,
ઘાટકોપર(ઇસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭
ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

૨. U. S. A. -

Girish P. Shah

4048, Twyla Lane, Campbell
CA - 95008-3721. U.S.A.
Ph. : (India) 09867054439
(U.S.A) 001- 408-373-3564

૩. રાજકોટ -

શેઠ ઉપાશ્રચ

પ્રસંગ હોલ પાછળ,
૧૫૦ કુટ રીંગ રોડ,
કાલાવડ રોડ, રાજકોટ - ૩૬૦૦૦૫
ફોન - ૯૮૨૪૦૪૩૭૬૬

૪. વડોદરા -

શ્રી હરેશભાઈ લાઠીયા

ગૌતમ, ૧૨, પંકજ સોસાઈટી,
નર્મદા ગેસ્ટ હાઉસની સામે,
ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા - ૩૯૦૦૨૩
ફોન - ૯૮૨૪૦૫૮૮૮૮

મુદ્રક : શિવકૃપા ઓફસેટ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ - ફોન : ૦૭૯-૨૪૬૨૩૮૨૮

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી

બા. પૂ. ગુરુદેવ

શ્રી પ્રાણાલાલજી મ. સા. ને અનન્ય શ્રીદ્રાભાવે..

સમર્પણ

જેમના ચરણોમાં ચતુર્બિંદુ સંઘ પુષ્પહિત છદ્યે

ભક્તિ ભીના સૂરોથી સ્તુતિ કરતા હતા...

જેમના ચરણોમાં છાલસોયા શિષ્યોના

વિનગ્ર મસ્તકો નમતા હતા...

જેમના ચરણોમાં સેંકડો શ્રીમંતો શાસન સેવા કાજે

કરોડોની સંપત્તિ ધરી પ્રણામ કરતા હતા...

જેમના ચરણોમાં નાસ્તિકોની દુનિયાને સલામ ભરી

આસ્તિકતાની દુનિયામાં પ્રવેશ કરી,

શ્રીજ્ઞા ને સમર્પણ નાવે યુવાનો

વિનીતભાવે વંદન કરતા હતા,

લેવા અંતર જગૃતિની આગાવી કળાના અણાગાર,

વસુંધરાનું બાત્સલ્યા, ભારતનું ભૂષણ,

ગરછનું ગૌરવ, મમ શ્રીજ્ઞાસિંહુ ગુરુદેવ

પ. પૂ. શ્રી પ્રાણાલાલજી મ. સા. ના

કરકમલમાં વિનગ્રભાવે સમર્પણ...

- પૂ. મુક્ત - લીલભ - રાજુલ ગુરુણીના સુશિષ્યા

સાધ્વી રૂપા

તપસ્વી ગુરુદેવ પૂ. રત્નિલાલજી મ. કા. ના.

આર્થિર્યાગ

ગુરુ મહારાજની
જન્મ શતાબ્દી નિમિતે
આગમોનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે,
તેનો મને આનંદ છે,
તમે સહુ સાધ્વીવૃંદ આગમનો અભ્યાસ કરી,
તેનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને સમજો,
જીવનને પંચાચારમય બનાવો,
સમાજમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરો.
ગુરુ મહારાજના નામને અમર બનાવો અને
સંયમી જીવનને સફળ બનાવો.
એ જ મારા અંતરના આશીર્વાદ છે.

મારી સાથે ચાતુર્માસ અર્થી રોયલ પાર્ક સંઘમાં જિરાજમાન સાદ્વીવૃંદ
ભગવાન મહાવીરની વાહનીને સમગ્ર વિશ્વમાં

ગુંજતી કરે તેવા શુભાશિષ.

- ગુણિ રત્નિલાલ
તા. ૧૪/૬/૮૭
રોયલ પાર્ક ઉપાશ્રય,
રાજકોટ.

ગોંડલ ગરુડ શિયોમહિએ પુસ્તક શ્રી જયંતમુનિ ભ. સા. ના સ્વહેદ્વાલાના

અધ્યારીલયાન

તૃતીં
તૃતીં ૦૧૮૫ ૦૧૦૧ ૨૨૧

- ૩૧। અનુમાનિત વચ્ચે અનુમાનિત દ્વારા
 ૩૨। "ગુરુપુરાણ આગમ બગ્નિશી" કુળપુરુષ નાના
 ૩૩। નાના | નાના નાના નાના ૫૭૫ -

ગોંડલ ગરુડ કીર્તિધારી અનુમાનિત
 નાના નાના નાના નાના

૩૪। નાના નાના નાના નાના નાના -

નાના નાના નાના નાના -

૩૫। અનુમાનિત વચ્ચે અનુમાનિત
 નાના | નાના ૨૩૮૨ : ૨૩૮૨

અનુમાનિત
 નાના | નાના ૨૩૮૨ : ૨૩૮૨

અનુમાનિત
 નાના | નાના ૨૩૮૨ : ૨૩૮૨

૨૭-૫-૨૦૦૭

અનુમાનિત
 નાના | નાના ૨૩૮૨ : ૨૩૮૨

હું આજી આપું છું તથા આ કાર્યને સ્વીકૃતિ આપું છું કે ગુરુપ્રાણ આગમ બગ્નિશીનું પુનઃ
 પ્રકાશન અપદ્યતા કર્યું જોઈએ. આ મહાકાર્ય પૂજય ગોંડલ ગરછ કીર્તિધર અનુષોદય શ્રી નાનામુનિ
 પારંબ કરે, આ મારા ભાવ છે. આ કાર્યની અનુમોદના કરું છું.
 આનંદ મંગલમ.

શુભ ધાર્યાઓ... સુંદર ધાર્યાઓ...
 આ આશીર્વયન અપીંત કરું છું.

તા. ૨૭-૦૪-૨૦૦૭
 અનુમાનિત
 નાના | નાના ૨૩૮૨ : ૨૩૮૨

ગુરુપ્રાર્ણ આગમં બત્રીસી

અનુવાદિકા

મહાસ્તીછાઓ

પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની
બા. પ્ર. પ્ર. શ્રી લીલમબાઈ મ.
સહસંપાદિકા
ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીલાઈ મ. તથા
સાધ્વી શ્રી સુલોવિકાલાઈ મ.

સાંનિદ્ધ
પ્ર. શ્રી જયતમુનિ મ. સા.
પ્ર. શ્રી નિર્યિશચન્દ્રા મ. સા.
જાનદાનના સંપૂર્ણ સહયોગી
પ્ર. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ. સા.

સૂત્રનું નામ

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી ઠાણાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર
શ્રી ભગવતી સૂત્ર (૧ થી ૫ ભાગ)
શ્રી શાતા સૂત્ર
શ્રી ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અંતગડદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અનુતરોવવાઈ સૂત્ર
શ્રી પ્રશ્રવ્યાકરણ સૂત્ર
શ્રી વિપાક સૂત્ર
શ્રી ઉવવાઈ સૂત્ર
શ્રી રાજપ્રશ્રીય સૂત્ર
શ્રી જ્વાભિગમ સૂત્ર
શ્રી પ્રશાપના સૂત્ર (ભાગ-૧ થી ૩)
શ્રી જ્યુદ્ધીપપ્રશાપિ સૂત્ર
શ્રી જ્યોતિષગણરાજ પ્રશાપિ સૂત્ર
(ચંદ્રપ્રશાપિ, સૂર્યપ્રશાપિ)
શ્રી ઉપાંગસૂત્ર (શ્રી નિરયાવલિકાદિ)
શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (ભાગ-૧, ૨)
શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર
શ્રી નંદી સૂત્ર
શ્રી અનુયોગદાર સૂત્ર
શ્રી નિશીથ સૂત્ર
શ્રી નષ્ટ છેદ સૂત્ર
શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

પૂ. હસુમતીબાઈ મ., પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.
પૂ. ઉર્મિલાબાઈ મ.
પૂ. વીરમતીબાઈ મ.
પૂ. વનીતાબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. આરતીબાઈ મ.
પૂ. સુમનબાઈ મ.
પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.
પૂ. ભારતીબાઈ મ.
પૂ. સન્મતિબાઈ મ.
પૂ. સુનિતાબાઈ મ.
પૂ. ઉખાબાઈ મ.
પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.
પૂ. બિંદુ-રૂપલ દય મ.
પૂ. પુનિતાબાઈ મ.
પૂ. સુધાબાઈ મ.
પૂ. મુક્તાબાઈ મ.
પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.

પૂ. કિરણબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. અમિતાબાઈ મ. પૂ. સુમતિબાઈ મ.
પૂ. ગુલાબબાઈ મ.
પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.
પૂ. સુલોવિકાબાઈ મ.
પૂ. લીલમબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. ડોલરબાઈ મ.
પૂ. રૂપાબાઈ મ.

સિંહ સમા પરાક્રમી, હંસ સમા ઉજ્જવલ યશોભૂતિ, સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂજ્ય
ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. નાં શ્રી ચરણોભાં શતગુણ

પ્રણામંજલિ

નામસ્કાર

કરુણતા
સોમ્યતા
સાયતા
શૂરવીરતા
ધીરતા
સ્થિરતા
દ્વાર્યાળું
સમયજ્ઞતા
પ્રમોદતા

કર્મનિષ્ઠતા
નિર્બંધતા
દિવ્યતા

જિરાગુહૃત્વતા
બ્યવહાર કુશળતા
ઈન્ડિય દમનતા
ગરિઝીતા
વિશાળતા
પ્રેમાળતા
નિર્ભયતા
સ્વરમાધુર્ય

રોચકતા

આત્મરમણતા
તહ્વીનતા
અત્યવક્ષુવત્તા
પ્રતિભાસંપત્તા
પવિત્રતા
દ્વાર્યાળું
પ્રશ્નતા
અહીંતા
વાતસયતા
ઉપશમતા

કંતિકારકતા
સમન્વયતા
લોકપ્રિયતા
જ્ઞાનદાતા
શિક્ષાદાતા
કૃતર્થતા
તત્ત્વલોકતા
સુવિનીતતા
નિર્વદ્ધતા
સમતા
વીરતા

ઓજસ્વિતા
અસ્થિક્યતા
જ્ઞાનવૃદ્ધતા
ક્ષમાશીલતા
વૈરાગ્યવર્ધક્ય
ઉદ્દાસીનતા
નેતૃત્વ
દુરારતા
પ્રવિષ્ટતા
ઉપશાંતિતા
શ્રીભૂતા
ખમીરતા

સ્નેહયુક્તતા
ધર્મકલાધરતા
સંગઠનકારકતા
પથપ્રદર્શિતતા
સમ્યક્પરાકમતા
સૌખ્યવત્તા
વરિષ્ઠતા
ગંનીરતા
અમીરતા
ચારિત્ર પરાયણતા

અહિભૂતા
લઘુતા

પ્રતિરૂપતા
દેલ્સાહિતા
નમૃતા
વિજ્ઞતા
કૃતશીતા
પ્રભૂતા
પ્રોફેલા

શતાદિ સદ્ગુણાલંકૃત તવ વપુઃ ભૂચાદ ભવાલંબનમ्

પૂર્ણ શ્રી હુગે-દેવ-જ્યોતિ-પ્રાજ્ઞ-શ્રી-જગત-ગુરુભૂષણો નમઃ
પૂર્ણ હીર-પેલ-માત-દેવ-ઉજા-કૂલ-મૌતી-શામ-અમૃત-ગુરુભૂષણો નમઃ

ગોડલ સંપ્રદાય-ગુરુપ્રાણ રતિ પરિવાર

મંગલ મનીધી મુનિવરો
શાસ્ત્ર શુશ્રૂષિકા અમણીવુંદ

૦૧. પૂર્ણ શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.	૦૫. પૂર્ણ શ્રી મનહરમુનિ મ. સા.
૦૨. પૂર્ણ શ્રી બિરીશયંત્રજી મ.સા.	૦૭. પૂર્ણ શ્રી ગજેન્દ્રમુનિ મ. સા.
૦૩. પૂર્ણ શ્રી જનકમુનિ મ.સા.	૦૮. પૂર્ણ શ્રી સુશાંતમુનિ મ. સા.
૦૪. પૂર્ણ શ્રી જગટીશમુનિ મ.સા.	૦૯. પૂર્ણ શ્રી નભમુનિ મ. સા.
૦૫. પૂર્ણ શ્રી હસમુખમુનિ મ.સા.	૧૦. પૂર્ણ શ્રી પીચુપમુનિ મ. સા.

૦૧. પૂર્ણ ગુલાબબાઈ મ.
૦૨. પૂર્ણ પ્રાણકુંપરબાઈ મ.
૦૩. પૂર્ણ લલિતાબાઈ મ.
૦૪. પૂર્ણ લીલમબાઈ મ.
૦૫. પૂર્ણ વિમળાબાઈ મ.
૦૬. પૂર્ણ હંસાબાઈ મ.
૦૭. પૂર્ણ પુષ્પાબાઈ મ.
૦૮. પૂર્ણ વિજયાબાઈ મ.
૦૯. પૂર્ણ તરુલતાબાઈ મ.
૧૦. પૂર્ણ જસવંતીબાઈ મ.
૧૧. પૂર્ણ વસુબાઈ મ.
૧૨. પૂર્ણ પ્રલાબાઈ મ.
૧૩. પૂર્ણ લતાબાઈ મ.
૧૪. પૂર્ણ લદ્રાબાઈ મ.
૧૫. પૂર્ણ સુમિત્રાબાઈ મ.
૧૬. પૂર્ણ સાધનાબાઈ મ.
૧૭. પૂર્ણ અરુણાબાઈ મ.
૧૮. પૂર્ણ સરલાબાઈ મ.
૧૯. પૂર્ણ વનિતાબાઈ મ.
૨૦. પૂર્ણ દીક્ષિતાબાઈ મ.
૨૧. પૂર્ણ ધીરમતીબાઈ મ.
૨૨. પૂર્ણ રાજેમતીબાઈ મ.
૨૩. પૂર્ણ છસુમતીબાઈ મ.
૨૪. પૂર્ણ સુમતિબાઈ મ.
૨૫. પૂર્ણ અનુમતિબાઈ મ.
૨૬. પૂર્ણ વીરમતીબાઈ મ.
૨૭. પૂર્ણ યશોમતીબાઈ મ.
૨૮. પૂર્ણ જ્ઞાનશીલાબાઈ મ.
૨૯. પૂર્ણ દર્શનશીલાબાઈ મ.
૩૦. પૂર્ણ વિનોદીનીબાઈ મ.
૩૧. પૂર્ણ પ્રજ્ઞાબાઈ મ.
૩૨. પૂર્ણ પ્રિયદર્શનાબાઈ મ.
૩૩. પૂર્ણ કૃપાબાઈ મ.
૩૪. પૂર્ણ મીરાબાઈ મ.
૩૫. પૂર્ણ કુંદનબાઈ મ.
૩૬. પૂર્ણ જ્યોતિબાઈ મ.

૩૭. પૂર્ણ પ્રીતિસુધાબાઈ મ.
૩૮. પૂર્ણ મીનળબાઈ મ.
૩૯. પૂર્ણ મનીધાબાઈ મ.
૪૦. પૂર્ણ કિરણબાઈ મ.
૪૧. પૂર્ણ હસ્તિતાબાઈ મ.
૪૨. પૂર્ણ શૈલાબાઈ મ.
૪૩. પૂર્ણ ઉર્મિબાઈ મ.
૪૪. પૂર્ણ સુધાબાઈ મ.
૪૫. પૂર્ણ ઉર્વર્ષીબાઈ મ.
૪૬. પૂર્ણ સ્મિતાબાઈ મ.
૪૭. પૂર્ણ ઉર્મિલાબાઈ મ.
૪૮. પૂર્ણ ડોલરબાઈ મ.
૪૯. પૂર્ણ કલ્પનાબાઈ મ.
૫૦. પૂર્ણ સંગીતાબાઈ મ.
૫૧. પૂર્ણ નંદાબાઈ મ.
૫૨. પૂર્ણ સુનંદાબાઈ મ.
૫૩. પૂર્ણ જથેશાબાઈ મ.
૫૪. પૂર્ણ અર્થિતાબાઈ મ.
૫૫. પૂર્ણ અજિતાબાઈ મ.
૫૬. પૂર્ણ અમિતાબાઈ મ.
૫૭. પૂર્ણ પુનિતાબાઈ મ.
૫૮. પૂર્ણ સુનિતાબાઈ મ.
૫૯. પૂર્ણ ગીતાબાઈ મ.
૬૦. પૂર્ણ વિદુબાઈ મ.
૬૧. પૂર્ણ તરુલબાઈ મ.
૬૨. પૂર્ણ મીનાબાઈ મ.
૬૩. પૂર્ણ પૂર્ણાબાઈ મ.
૬૪. પૂર્ણ રથિતાબાઈ મ.
૬૫. પૂર્ણ લિંદુબાઈ મ.
૬૬. પૂર્ણ વિરલબાઈ મ.
૬૭. પૂર્ણ રૂપલબાઈ મ.
૬૮. પૂર્ણ તેજલબાઈ મ.
૬૯. પૂર્ણ સુજીતાબાઈ મ.
૭૦. પૂર્ણ સ્વાતિબાઈ મ.
૭૧. પૂર્ણ શેતાબાઈ મ.
૭૨. પૂર્ણ રેણુકાબાઈ મ.

શ્રુત સેવાનો સતકાર

શ્રુતાધાર (મુખ્યદાતા)

માતુશ્રી નિર્મળબેન (કીકીબેન) ત્રંભકલાલ દેસાઈ

શ્રીમતી પ્રીતિબેન વિનોદભાઈ દેસાઈ.

આધનિક ભૌતિકવાદી આ યુગમાં જે વ્યક્તિ સમર્પિત ભાવે ગુરુ ચરણ - શરણ સ્વીકારે છે, જીવનના પ્રેરકબળ તરીકે આત્મસાત કરે છે. તેના જીવનની પ્રત્યેક ક્ષાળા સંતોષ, શાંતિ, સમાધિમય બની જાય છે. આ ભાવોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરનાર છે દેસાઈ પરિવાર.

માતુશ્રી નિર્મળબેન પુણ્યપ્રતાથી આર્થ સત્ત્વારી હતા. પુણ્યશાળી વ્યક્તિની ઉપસ્થિતિમાં અનેક પ્રકારના પુણ્યકર્મ થતાં જ રહે છે પણ તેની અનુપસ્થિતિમાં પણ તેમના નામે પુણ્યકર્મ થતાં જ રહે છે. માતુશ્રી નિર્મળબેનના ઉપકારને સ્મૃતિમાં લાવી ત્રણે સુપુત્રો અને પુત્રવ્યાઘ્રો શ્રી વિનોદભાઈ સૌ. પ્રીતિબેન, શ્રી શૈલેશભાઈ સૌ. મીનાબેન, શ્રી પંકજભાઈ સૌ. વર્ષાબેન, અન્ન, પાણી, વલ્લ, સ્થાન, શય્યાસામ્રગી, મન, વચન, કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ અને ગુરુજનોને નમસ્કારાદિ નવપ્રકારે પુણ્યબંધ કરી રહ્યા છે.

આવા પુણ્યયોગે શૈલેશભાઈ - મીનાબેન પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નામ્રમુનિ મ.સા. ના દર્શન - સાંનિધ્યને પામ્યા. ગુરુદેવશ્રીના પોઝીટીવ વાઈબ્રેશન્સે તેઓનું સમગ્ર અસ્તિત્વ રણજણી ઉક્યું. તેમના જીવનની ક્ષાળ ક્ષાળ આનંદ મટી ઉત્સવ ક્ષાળ બની ગઈ. લક્ષ્યહીન જીવનને દિશા મળી ગઈ.

ગુરુદેવના ચરણે સમર્પિત આ દેસાઈ પરિવારનો પ્રાણ ગુરુદેવ છે, તેમના હૃદયનો ધબકાર ગુરુદેવ છે. તેમની ભક્તિ અને શક્તિ પણ ગુરુદેવ જ છે. ગુરુદેવની પ્રેરણા એ જ દેસાઈ પરિવારનો પરિચય છે.

ગુરુદેવના અનંત ઉપકારને સ્મૃતિપટ ઉપર લાવી પૂ. ગુરુદેવના ઉદ્ધમ જન્મહિને ગુરુ ચરણે આગમ શ્રદ્ધાભાવને સમર્પિત કરતાં તેઓ આગમના શ્રુતાધાર બન્યા છે. તે બદલ અનેકશ: ધન્યવાદ છે.

ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન
PARASDHAM

શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય

સદ્ગિવેક

- તીર્થકર પ્રભુના પવિત્ર ઉપદેશદ્વય આગમગ્રંથો દરેક ધર્મનિષ્ઠ સ્વાધ્યાયપ્રેમી શ્રમણોપાસકે પોતાના ઘરમાં વસાવવા જોઈએ.
- તીર્થકરોની અનુપસ્થિતિમાં તીર્થકરોના ઉપદેશદ્વય ગ્રંથો સાક્ષાત् તીર્થકર તુલ્ય માનીને આગમગ્રંથોને ઘરમાં કબાટ કે શોકેશમાં સુવ્યવસ્થિત રૂપે રાખવા.
- પ્રતિદિન તીર્થકરોને સ્મૃતિપટ પર લાવી અહોભાવપૂર્વક ગ્રાગ ભાવ વંદન કરવા.
- ઘરના સદ્ગ્રંથોએ સાથે મળી શ્રદ્ધાપૂર્વક આગમવાંચન કરવું.
- વિનય ધર્મનું મૂળ છે તેથી શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય માટે ગુરુની આજ્ઞા લેવી.
- ઉર આગમગ્રંથોમાંથી કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસના પ્રથમ અને ચોથા પ્રફરમાં અને ઉત્કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાય કાલને છોડીને ઓટલે કે બે સંધ્યા અને બે મધ્યાહન કાલીન ૪૮ મિનિટને છોડીને ગમે ત્યારે કરી શકાય છે.
- પ્રાતઃ: ઉપાકાલ, સંધ્યાકાલ, મધ્યાહન અને અર્ધરાત્રિએ બે - બે ઘડી શાસ્ત્રનો મૂળપાઠ વાંચવો નહીં.
- ઉર અસ્વાધ્યાયમાં શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય થાય નહીં.
- ઘરમાં સંડાસ - બાથડુમ હોય, સ્લીઓને માસિકધર્મ હોય, વગેરે કારણોથી ઘરમાં આગમ રાખવાથી અશાતના થાય, તેવી માન્યતા યોગ્ય નથી કારણે સાધ્વીજી પોતાની પાસે આગમ ગ્રંથો રાખે છે.
- માસિક ધર્મવાળા બહેનોએ શાસ્ત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તે વ્યક્તિની સામે પણ સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તેનાથી દૂર અલગ સ્થાનમાં બેસીને સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે. ગુજરાતી અનુવાદ, ભાવાર્થ, વિવેચન, માસિક ધર્મમાં પણ બહેનો વાંચી શકે છે. તેમાં કોઈ જાતની અશાતના નથી.
- આ સમસ્ત નિયમો મૂળપાઠ વાંચવા કે સ્વાધ્યાય કરવા માટેના છે. કેવળ શાસ્ત્રોના ગુજરાતી ભાવાર્થ વાંચવા હોય, તો ઉપરોક્ત નિયમો લાગુ પડતા નથી.
- આગમગ્રંથોના આધારે જ ભૂતકાલમાં અનંત જીવોએ આત્મકલ્યાણ કર્યું છે. આગમગ્રંથોના આધારે જ પાંચમા આરાના અંત સુધી જિનશાસન જ્યવંતું રહેશે. તેથી આગમગ્રંથોનું સંપૂર્ણતઃ બહુમાન જાળવવું.

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પૂ. શ્રી દુંગરસિંહજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	10	પાઠ-૭: નીજું શ્રમણસૂત્ર	૫૭
પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	12	પાઠ-૮: ચોથું શ્રમણસૂત્ર	૭૧
પૂ. શ્રી રત્નલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	22	પાઠ-૯: પાંચમું શ્રમણસૂત્ર	૧૧૧
પુન: પ્રકાશનના બે બોલ	24	પાઠ-૧૦: ક્ષમાપના સૂત્ર	૧૨૬
પૂર્વ પ્રકાશનના બે બોલ	26	પાંચમો આવશ્યક	
અભિગમ	28	પ્રાક્કથન	૧૨૮
સંપાદકીય	34	પાઠ-૧: સામાયિક સૂત્ર	૧૩૦
સંપાદન અનુભવો	46	પાઠ-૨: સંક્ષિપ્ત પ્રતિકમણ	૧૩૦
અનુવાદિકાની કલમે	50	પાઠ-૩: કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર	૧૩૦
૩૨ અસ્વાધ્યાય	56	પાઠ-૪: લોગસ્સ સૂત્ર	૧૩૬
શાસ્ત્ર પ્રારંભ		છઠો આવશ્યક	
પ્રથમ આવશ્યક		પ્રાક્કથન	૧૩૭
પ્રાક્કથન	૧	પાઠ-૧: નવકારશી પ્રત્યાખ્યાન	૧૩૮
ઉપોદ્ઘાત	૩	પાઠ-૨: પોરસી પ્રત્યાખ્યાન	૧૪૦
મંગલાચરણ : નમસ્કાર મહામંત્ર	૮	પાઠ-૩: બે પોરસી પ્રત્યાખ્યાન	૧૪૧
સામાયિક પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર	૧૭	પાઠ-૪: એકાસણું પ્રત્યાખ્યાન	૧૪૨
બીજો આવશ્યક		પાઠ-૫: એકઠાણું પ્રત્યાખ્યાન	૧૪૫
પ્રાક્કથન	૨૨	પાઠ-૬: આયોબિલ પ્રત્યાખ્યાન	૧૪૫
લોગસ્સ સૂત્ર	૨૪	પાઠ-૭: ઉપવાસ પ્રત્યાખ્યાન	૧૪૭
ત્રીજો આવશ્યક		પાઠ-૮: દિવસ ચરિત્મ પ્રત્યાખ્યાન	૧૪૮
પ્રાક્કથન	૩૨	પાઠ-૯: અભિગ્રહ પ્રત્યાખ્યાન	૧૪૯
શુરુવંના સૂત્ર	૩૩	પાઠ-૧૦: નિર્વિકૃતિક પ્રત્યાખ્યાન	૧૫૦
ચોથો આવશ્યક		અંતિમ મંગલ : નમોત્થુણં સૂત્ર	૧૫૪
પ્રાક્કથન	૪૨	હારિભદ્રિય વૃત્તિ આધારે શ્રાવકના વ્રત	૧૫૬
પાઠ-૧: સામાયિક પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર	૪૫	પરિશિષ્ટ-૧: સામાયિક સૂત્ર (મૂળપાઠ)	૨૦૧
પાઠ-૨: માંગલિક	૪૫	પરિશિષ્ટ-૨: સામાયિક એક પરિશીલન	૨૦૪
પાઠ-૩: સંક્ષિપ્ત પ્રતિકમણ	૪૮	પરિશિષ્ટ-૩: પ્રતિકમણ એક પરિશીલન	૨૨૦
પાઠ-૪: ગમનાગમન પ્રતિકમણ	૫૪	પરિશિષ્ટ-૪: સાધુનું પ્રતિકમણ (મૂળપાઠ)	૨૩૧
પાઠ-૫: પહેલું શ્રમણસૂત્ર	૫૮	પરિશિષ્ટ-૫: શ્રાવકનું પ્રતિકમણ (મૂળપાઠ)	૨૩૫
પાઠ-૬: બીજું શ્રમણસૂત્ર	૬૨	પરિશિષ્ટ-૬: વિવેચન વિષયોની અકારાદિ	૨૪૨
		અનુક્રમણિકા	

ગોડલ ગરછાધિપતિ, એકાવતારી આચાર્ય પ્રવર પૂરુષેવ શ્રી કુંગરસિંહજી મ.સા.

જીવન દર્શન

નામ	: શ્રી કુંગરસિંહભાઈ.
જન્મ	: વિ. સં. ૧૭૮૨.
જન્મભૂમિ	: માંગરોળ.
પિતાશ્રી	: ધર્મનિષ શ્રી કમળસિંહભાઈ બદાણી.
માતૃશ્રી	: સંસ્કાર સંપત્રા શ્રીમતી હીરબાઈ.
જન્મ સ્કેટ	: માતાએ સ્વર્ણમાં લીલોછમ પર્વત અને કેસરી સિંહને પોતાની સમીપે આવતો જોયો.
ભાતૃ ભગીની	: ચાર બેન - બે ભાઈ.
વૈરાગ્ય નિમિત્ત	: પૂરુષ શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.નો ઉપદેશ.
સંયમ સ્વીકાર	: વિ. સં. ૧૮૭૫ કારતક વદ - ૧૦ દિવબંદર.
સદ્ગુરુષેવ	: પૂરુષ શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.
સહ દીક્ષિત પરિવાર	: સ્વયં, માતૃશ્રી હીરબાઈ, બહેન વેલબાઈ, ભાણેજ - માનકુરબેન અને ભાણેજ - હીરાચંદ્રભાઈ.
સંયમ સાધના	: અપ્રમતાદશાની પ્રામિ માટે સાડા પાંચ વર્ષ નિદ્રાત્યાગ, જ્ઞાનારાધના, ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ.
તપ આરાધના	: રસેન્દ્રિય વિજ્યના વિવિધ પ્રયોગો, મિતાહાર, સ્વાધ્યાય, સાડાપાંચ વરસ નિદ્રાત્યાગ, ધ્યાનદ્ર્ય આભ્યંતર તપ.
ગોડલ ગરછ સ્થાપના	: વિ. સં. ૧૮૪૫ મહાસુદ - ૫ ગોડલ.
તથા આચાર્ય પદ પ્રદાન	
જ્યલંત ગુણો	: વિનય, વિવેક, વિચક્ષણતા, વિરક્તિ, કરુણા, સમયસૂચકતા વગેરે....

પ્રમુખ શિષ્ય	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
પ્રમુખ શિષ્યા	: પૂ. શ્રી હીરબાઈ મ., પૂ. શ્રી વેલબાઈ મ., પૂ. શ્રી માનકુંપરબાઈ મ.
સાધુ સંમેલન	: વિ. સં. ૧૮૬૧માં આશાનુવર્તી રૂપ જેટલા સાધુ-સાધીજીઓનું સંમેલન કરી સંતોની આચાર વિશુદ્ધિ માટે ૧૩ નિયમો બનાવ્યાં.
વિહાર ક્ષેત્ર	: કાઠિયાવાડ, અલાવાડ, કર્ણા, માંગરોળ, વેરાવળ, પોરબંદર, દીવબંદર આદિ કંઢાળ પ્રદેશમાં ગ્રામાનુગ્રામ.
પ્રતિબોધિત શ્રાવકવર્ય	: શ્રી શોભેચંદ્ર કરસનજી શાહ - વેરાવળ.
સ્થિરવાસ	: વિ. સં. ૧૮૭૧ ચૈત્ર સુદ - ૧૫ થી ગોંડલમાં.
અનશન આરાધના	: વિ. સં. ૧૮૭૭ ફાગણ સુદ - ૧૩ થી અનશન પ્રારંભ, વેશાખ સુદ - ૧૫ સમાવિમરણા.
આચુષ્ય	: ૮૪ વર્ષ, સંઘમ પર્યાય - ૬૨ વર્ષ, આચાર્ય પદ - ૩૨ વર્ષ.
ઉત્તરાધિકારી	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
ઉપનામ	: ગચ્છાવિપતિ, નિદ્રાવિજેતા, યુગપ્રધાન, એકાવતારી.
પાટ પરંપરા	: ગોંડલ ગચ્છાવિપતિ આચાર્ય પ્રવર ગુરુદેવ પૂ. શ્રી કુંગરસિહજ મ.સા.
	દ્વિતીય પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
	તૃતીય પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી નેણસી સ્વામી.
	ચતુર્થ પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી જેસંગજી સ્વામી.
	પંચમ પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી દેવજી સ્વામી.
	મહાતપસ્વી પૂ. શ્રી જ્યયંદ્રજી સ્વામી
	યુગદથાતપસ્વી પૂ. શ્રી માણેકચંદ્રજી મ.સા.
	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.
	તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નલાલજી મ.સા.
વિધમાન વિચરતો પરિવાર	: ૧૧ સંતો, ૩૦૦ જેટલા સતિજીઓ.

સોરાષ્ટ્ર કેસરી બા. બ્ર. સ્વ. પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. મુ.

જીવન કલન

ભવ્ય જીવનની પૂર્ણ રેખા : -

દીર્ઘદિન, સહનશીલતા, ઉદારતા, સેવાપરાયણતા, વિનમ્રતા, મધુરતા, ગંભીરતા, વ્યવહારકુણણતા આદિ અનેક રન્નોથી ભરપૂર અરભીસમુદ્ર જેવા ગુણરત્નાકર પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનું જીવન ચાર-પાંચ પાનાની સાંકડી ગલીમાં સમાવવું એ ખરેખર સમુદ્રને ઢાંખુંમાં ભરવા બરાબર અને ગાગરમાં સાગરને સાચવવા બરાબર છે.

શાસનની સર્વ વિભૂતિઓ કાંઈ પુણ્યાત્મા, સમજદાર અને શક્તિવંત હોય જ એવું નથી હોતું, સમાજની નાડ પારખી તેના મૂળમાં સુધારાના સંસ્કારબીજ રોપવા એ કઠીનતમ કાર્ય છે. અખૂટ ધૈર્ય, અપૂર્વ શક્તિ અને અત્યંત સાહસ ધરાવનાર પુણ્યાત્માઓ બહુ ઓછા હોય છે. આવી વિરલ વિભૂતિઓમાં પૂ. બા. બ્ર. ગુરુદેવશ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. મૂર્વન્ય સ્થાને હતા.

ધન્ય વેરાવળની ધરા : -

પુણ્યાનુભંધી પુણ્યના યોગે બિરાજમાન પૂ. ગુરુદેવનું જન્મસ્થાન વેરાવળબંદર, વેરાવળ એટલે ધર્મનો ધુઘવતો સાગર. જેમ પૂર્ણકળાએ ખીલેલી ચાંદની નીચે ધુઘવાટા કરતો સમુદ્ર ઊછળી ઊછળીને પોતાનો આનંદ અભિવ્યક્ત કરે છે, તેમ વેરાવળવાસી વીસા ઓસવાળ જ્ઞાતિના શ્રાવકો, સજજનો પણ ધર્મતત્વને પામવા સંતોના સાંનિધ્યમાં આવી ભાવવિભોર બની જતા હતા. આ ઉત્તમ જ્ઞાતિના પ્રભ્યાત મીઠાશા કુટુંબના પ્રાણ હતા— પૂ. ગુરુદેવ પ્રાણલાલજી મ.સા. !

એક જ રાશિના માતા-પિતા કેશવજ્ઞભાઈ તથા કુંવરબાઈના લાડકોડમાં બાલ્યાવસ્થાનો સોનેરી સમય વહી રહ્યો હતો. પરંતુ આ તો પંચમકાળ ! કુદરત, કર્મ અને કાળની ત્રિપુટી ક્યારે કોના ઉપર કેવી સંપત્તિ કે આપત્તિ ઉતારશે એનો તાગ મેળવવાનું ગરૂં સામાન્ય માનવમાં તો ક્યાંથી સંભવી શકે ?

ત્રિપુટીનું આટકતું તાંડવ :-

કુંવરબાઈના લાડીલા સપૂત્રનું સુખ આ ત્રિપુટીથી જોવાયું નહીં. જ્યારે માવતરની વાત્સલ્યભરી શીળી છાયાની સંતાનોને સતત જરૂર હોય છે. એવી ૧૩ વર્ષની વયમાં જ બંને છત્રનો વિયોગ થયો. ઈતિહાસ એક વાત નોંધે છે કે પુણ્યવાન પુરુષોને દુઃખનો ભાર હળવો કરનાર નિમિત્તો સામે આવીને ઊભા જ હોય છે. અહીં પણ આ દુઃખદ પ્રસંગે વેરાવળમાં બાંધવબેલડી પૂ. જ્ય-માણેક ગુરુદેવ ચાતુર્માસ બિરાજમાન હતા. પૂ. જ્યયદ્રજ્જ મ.સા. કુંઠુંબના સભ્યોને આશ્વાસન દેવા પદ્ધાર્યા. જેમ જવેરી ગમે તેવા કાદવમાં પડેલા હીરાના તેજને ઓળખી એને લીધા વગર રહી શકતા નથી તેમ પૂ. ગુરુદેવની પારખુ દાસ્તિમાં માવતર વિયોગની ઘેરી છાયામાં ઘેરાયેલ નાનકડા પ્રાણની મુખાકૃતિની ચમક છાની રહી ન શકી. બહુ જ મીઠા-મધુર શબ્દોમાં આશ્વાસન આપતા તેઓએ કહું-ભાઈ ! પ્રાણ ! માવતરની શીતળ છત્રછાયા મળવી દુર્લભ છે. છતાં સંસાર એ તો સંસાર જ છે. ત્યાં સંયોગ-વિયોગ સતત સંચાર્યા જ કરે છે. તમારા જેવા સમજુ તરણે ખેદને ખંખેરી ધર્મથી આશ્વાસન મેળવવું જોઈએ. કાલથી ત્રણ વાગ્યે ઉપાશ્રયે આવી ભગવાન મહાવીરે બતાવેલા પ્રેમનાં પાઠ શીખવા માંડો, દુઃખ દૂર થઈ જશે.

મજુઠિયા રંગે રંગાયા :-

બંને માવતરની ખોટ પૂરી કરે એવા પૂ. ગુરુદેવના સ્નેહભર્યા સાંનિધ્યનું ખરેખર પ્રાણને વેલું લાગ્યું, નિયમિત ઉપાશ્રયે જવા લાગ્યા, ધર્મ પ્રત્યે આનંદની ઊર્મિઓ ઊછળવા લાગી, વૈરાગ્યના ઘેરા મજુઠિયા રંગે રંગાઈ ગયા. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયું, વિહારમાં જવાની આજ્ઞા મળે તેમ ન હતી. પરંતુ પૂ. ગુરુદેવોનો વિયોગ વધુ સહેવો ન પડ્યો. તે સમયે સૌરાષ્ટ્રની જનતા વધુ ધર્મનું ઊડુ જ્ઞાન પામે એ લક્ષ્યે પૂ. તપસ્વી ગુરુદેવ યેનકેન પ્રકારે પંડિતોને બોલાવી ચાતુર્માસમાં સિદ્ધાંતશાળા અને શેષકાળમાં મોબાઈલ પાઠશાળા શરૂ કરાવતા હતા. પૂ. તપસ્વી ગુરુદેવ બીજું ચાતુર્માસ વેરાવળથી નજીક માંગરોળ પદ્ધાર્યા. ત્યાં પણ સિદ્ધાંતશાળા શરૂ થઈ. પ્રાણભાઈના મોટાભાઈની અનિચ્છા હોવા છતાં વિનયપૂર્વક આજ્ઞા મેળવી પૂ. ગુરુદેવના સાંનિધ્યમાં આવી સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. આ પછીનો સમય પૂ. ગુરુદેવના સાંનિધ્યમાં પસાર થયો.

જ ! મંડ ચાલવા ! (વૈરાગ્ય ની કસોટી) :-

૨૧ વર્ષની વયે બગસરામાં દીક્ષા નક્કી થઈ. મોટાભાઈ ભીમજીભાઈ સાવ નકાર ઉપર જ હતા. પ્રાણભાઈએ અતિ નમ્રભાવે અરજ શુંખરી ત્યારે ગુસ્સામાં આવી જઈને નાની હાથનોંઘની બુકનું પાનું ફાડીને બિસ્સામાંથી પેન કાઢી ભીમજીભાઈએ લખી આપ્યું—જી મંડ ચાલવા, હવે મારે તારી સાથે સંબંધ નથી રાખવો. બસ આ ચિઠ્પી જ ગુરુદેવનું આશાપત્ર બની ગયું. ચિઠ્પી લઈ તેઓ બગસરા પહોંચી ગયા અને....

બગસરા બન્યું દીક્ષાધામ :-

ફાગણવદી ૬ દીક્ષાનું મુહૂર્ત નિશ્ચિત થયું. બગસરા શ્રી સંઘે દીક્ષાની તડામાર તૈયારી આદરી. એ વખતે બગસરાના દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા ને ખબર પડી કે બહારગામથી આવેલા યુવાનને વણિક મહાજન મુંડેભવિતા કરે છે. તપાસના અંતે સંતોષકારક ખુલાસો મળતાં દરબારે આ પ્રસંગ પોતાનો બનાવી લીધો. રજવાડી પોષાકે પ્રાણભાઈની નમણી તેજસ્વી મુખાકૃતિ રાજકુમારની જેમ શોભવા લાગી. દીક્ષાનો સમય થતાં સર્પ કંચળી છોડીને ભાગે, પાછું વાળીને પણ ન જુવે, તેમ રાજકુમાર સમા પ્રાણભાઈ સઘળું છોડી પ્રાણમુનિ બની ગયા. ગુરુચરણમાં રહી તેઓએ ગુરુઆશા, ગુરુભક્તિ અને ગુરુવિનયને પોતાના શાસોચ્છ્વાસ બનાવી દીધા. પૂર્ણ ગુરુવર્યાના હદ્યસિંહાસને એવું તોં સ્થાન મેળવ્યું કે ગુરુના શ્રીમુખેથી વારંવાર પ્રાણ...પ્રાણ....શબ્દો સરી પડતા.

ગુરુદેવનો સંથારો ને શિષ્યની સેવા :-

ગુરુપ્રાણના ત્રણ વર્ષાવાસ મેંદરડા, વેરાવળ અને જેતપુર ભવ્ય રીતે પૂર્ણ થયાં. ચાતુર્માસ બાદ પૂર્ણ તપસ્વી શુરુદેવે દેવી સંકેતાનુસાર સંથારો પચ્ચકખી લીધો, પૂર્ણ જ્યયચંદ્રજી સ્વામીની પણ ઉંમર હતી. એટલે સઘણો ભાર આ ત્રણ વર્ષના દીક્ષિત પ્રાણગુરુ માયે આવી પડ્યો. આવેલી તકને વધાવતા લધુમુનિરાજ ગુરુદેવે ધૈર્ય, શૌર્ય, વિવેક અને અનુભવજ્ઞાનનો અદ્ભૂત પરિચય આપ્યો. સૌરાષ્ટ્ર, કર્ણ, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મુંબઈ આદિ ચારેબાજુના ક્ષેત્રોમાંથી હજારો મનુષ્યો જેતપુરને આંગણો આવી રહ્યા હતા. (વાંચો ‘જીવનરેખા’)

ગુરુદેવનો વાણીવૈભવ :-

આવેલી જનતાને પૂર્ણ ગુરુદેવ ત્રણ વખત પ્રવચન આપી સંભોધતા. બોલવાની છટા, મધુર કંઠ, અધારી મેઘ જેવો ગંભીર નાદ, ઘંટ જેવો રણકાર, સભામાં બુલંદ બનતો

ત્યારે સત્ત્બામાંથી કોઈને ઉઠવાનું મન ન થતું, એમાંથી જ્યારે ગુરુદેવના સંથારાનું બ્યાન આપતા ત્યારે પોતે ગદ્ગાંદિત થઈ જતા, મુખપર ગૌતમ જેવો પ્રેમવિરહ દશ્યમાન થતો હતો. પૂ. તપસ્વીજીના દેવલોક ગમન પછી એવી તો શ્રદ્ધાંજલી આપી કે ઘડીભર તો પથ્થરાઓ પણ પીગળી ગયા, અશ્રુનાં પ્રવાહમાં સત્ત્બા જાણે તણાવા લાગી. નવે નવ રસ ઉપર પૂ. ગુરુદેવનું પ્રભુત્વ અજબનું હતું, રામરાસ અને ઢાણસાગર પર બપોરે રાસ ફરમાવતા ત્યારે આજુબાજુના ગામદાનાં લોકો ગાડાં જોડીને સાંભળવા આવતા. વાણીની ખુમારી અને ઓજસ્વિતા એવી હતી કે દરબારો જેવા દરબારો પણ એક વચનમાત્રથી વયસનો છોડી દેતા. આ હતો આપણા પરમોપકારી ગુરુદેવની વાણીનો વૈભવ.

કોમળ હૃદયની અજબ દૈર્યતા :-

ગુરુવિરહનો ધા વિસારે ન પડે ત્યાં તો પૂ. જ્યયચંદજી મ. ના દેહવિલયની તૈયારી થઈ. પૂજ્યવરની બીમારી અને ગુરુવરની સેવા, એ બધું શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ શકે તેમ નથી. તેનું વર્ણન નહિ કરતાં ગુરુદેવનાં ઝંગાવાતી આઘાતના વિરહને માત્ર બે જ શબ્દમાં જણાવું છું કે એ વખતની ગુરુપ્રાણની મનોવ્યથા અકલ્પનીય હતી. શ્રી જ્યયંતમુનિજી લખે છે કે ગુરુપ્રાણનું કોમળ હૃદય આ વિયોગના પ્રત્યાઘાતને સહન કરવા તૈયાર ન હતું ફક્ત શાસનદેવની કૃપા અને તપોબળ અને આયુષ્યના બણી જ તેઓ ધીરજ ને ટકાવી શક્યા હશે.

લોક ચેતનાના પ્રેમાળ મર્સીણા :-

સંત હોય કે સાહિત્યકાર તે ઉદ્યમાન પરિસ્થિતિથી પ્રભાવિત થયા વગર રહી શકતા નથી. દુકાણી વર્ષાના કારણે ધનવાનોની સંગ્રહવૃત્તિ, ગચ્છના આંતરિક વિભવાદથી વધતી જતી તિરાડો તેઓશ્રીને મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે વસમી લાગતી હતી. ગુરુદેવે સમાજને દિશા દોરી આપી કે દાનધર્મથી સમાજને ઉપયોગી બનો. ‘દેનારો ચેડે છે, ભેગું કરનારો પડે છે.’ સમન્વયવાદથી સમસ્ત સંતોને અને શ્રાવકોને સાથે લઈ ભાઈચારો જમાવવા પોતાની તમામ તાકાત નિચોવી નાખી હતી. અખંડનાત્મક જીવનશૈલીએ જ ગુરુપ્રાણને વિશ્વપ્રાણ બનાવી દીધા હતા.

પદ્ધારો ! સિદ્ધના પાડોશી ! પદ્ધારો ! :-

ગંગા નદીના પ્રવાહની જેમ સૌરાષ્ટ્રના વિશાળ પ્રદેશોમાં ગુરુદેવનું વિચરણ લોકોમાં દાન, શીલ, તપ, શાન-ધ્યાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની ધર્મચેતનાને જગાડી રહ્યું હતું. ગુરુદેવના શ્રીમુખે ૧૮ મુમુક્ષુઓ ભાગવતી દીક્ષાને સ્વીકારી ધન્ય બની ગયા હતા.

સૌ પ્રથમ વિ.સं. ૧૯૮૮ માં જુનાગઢ મુકામે તપોધની પૂ.શ્રી રત્નિલાલજ મ.સા. ને દીક્ષાનું દાન મળેલ હતું.

એક વખત જગજીવનભાઈની અતિ આગ્રહભરી વિનંતીને માન આપી ખોબા જેવડા દલખાણીયા ગામમાં પદ્ધાર્યા. જૈન-જૈનેતર વર્ગ ગુરુલ્લાણીથી આપ્લાવિત થયો હતો. ગુરુલ્લેવની અમૃતવાણીથી પ્રભાવિત જગજીવન શેઠ તેમના ૧૩ વર્ષના સુપુત્રી પ્રભાબુદેન, ૮ વર્ષના જ્યંતકુમાર તથા ૫ વર્ષના જ્યાબેન આકાશથી ઊતરેલા દેવદૂત સમા ઊંચી પહાડીઓમાં પદ્ધારેલી સંતમંડળી પ્રત્યેની ભક્તિથી ભાવવિભોર બની રહ્યા હતા. પૂજ્ય ગુરુલ્લવર જ્યારે ઘર આંગણે ગોચરી માટે પદ્ધાર્યા ત્યારે અમૃતબેન અંદરથી બહાર ઢોડી આવ્યા અને બોલી ઊઠ્યા !

પદ્ધારો પદ્ધારો ! સિદ્ધના પાડોશી ! ગીરના ગામડામાં અમોને તારવા આવ્યા, પદ્ધારો પ્રભુ પ્રભુ...આ અપૂર્વ દશ્ય કલમથી કંડારી શકાય તેમ નથી.

ગુરુની નિર્માણી દશાનું દર્શન :-

માત્ર એક દિવસ માટે પદ્ધારેલા ગુરુલ્લવર શેઠ પરિવાર અને નગરજનોની ભક્તિ જોઈને ધંધો સમય બિરાજ ગયા. ઉપકારીએ એવો તો વાણીનો ધોઘ વહાવ્યો કે શેઠ પરિવારને વેરાજના રંગે રંગી નાખ્યો. વિહારની વેળાએ સો સાથે ચાલી નીકળ્યા, ત્યારે ગુરુલ્લદે ટકોર કરી કે સૌને દીક્ષા લેવા માટે હજી ધંધીવાર છે. આ એવંતામુનિનો કાળ નથી, શેઠ ! આતો પંચમકાળ છે. અનુભવ અને અત્યાસની ખૂબ જરૂર રહે છે. એ જ સમયે જગજીવનશેઠ બોલી ઊઠ્યા— ગુરુલ્લેવ ! મારી તો હવે ઊમર છે. પૂજ્યવરે કહું— વાત તો સાચી છે પરંતુ બાળકો નાના છે. તમારે પણ થોડો વખત ધીરતા રાખવાની જરૂર ગણાય, છેવટે શિષ્યભાવનાથી નિર્લેપ એવા ગુરુમહારાજના વચન વધાવી શેઠે આજીવન બ્રહ્મચર્યક્રત સાથે ગોળ, ખાંડ, સાકરના પચ્ચાસા કરી લીધા. આવા સંયમી શેઠે છષ્ટ-અઠમના વરસીતપ કરવાનો નિયમ લઈ પ્રાણપ્યારા ગુરુલ્લને વિદાય આપી.

સ્વીકારો સંભાન અમ અંતરના :-

સમર્થ ગુરુલ્લેવ વર્ષભર અનેક નાનામોટા ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરી રહ્યા હતા, ક્યાંક ચોથાક્રતની પ્રતિશાઓ તો ક્યાંક તપશ્ચર્યાઓના ધોઘ તો ક્યાંક વળી દાનનો જોરદાર પ્રવાહ વહેતો હતો. સર્વ મંગલોમાં મહામંગલ સમાન દીક્ષાઓના મહામહોત્સવો પણ ઉજવાઈ રહ્યા હતા. બગસરામાં વિ.સં. ૧૯૮૪ ના પૂ. જગજીવનજ મ. તથા પૂ. બા. બ્ર. પ્રભાબાઈ મ. ની દીક્ષા થયેલી. એ દશ્ય તો કોઈ અનેરું જ હતું. વિ. સં. ૧૯૮૮ માં વેરાવળ મુકામે ગુરુલ્લેવના શ્રીમુખે પૂ. શ્રી જ્યંતમુનિજ તથા બંને બ્રા.બ્ર. પૂ. ચંપાબાઈ

મ. ની દીક્ષાએ રંગ રેલાવ્યા હતા. વિ.સં. ૨૦૦૪ માં સાવરકુંડલા શ્રીસંઘમાં લેખિકા શ્રી જ્યાબેન, ગુલાબબેન અને પ્રાણકુંવરબેનની દીક્ષાએ ધર્મનો જ્યજ્યકાર વર્તાવ્યો હતો. આવી રીતે જુનાગઢ, વેરાવળ, સાવરકુંડલા, દીવબંદર, ધારી, વિસાવદર ને પણ દીક્ષા પ્રસંગનો અપૂર્વ લાભ આપી જેતપુર, ગોંડલ, જામનગર વિ. ના ચાતુર્માસોથી શ્રીસંઘોએ ધન્યતા અનુભવી હતી. વિ.સં. ૧૯૮૮ ના રાજકોટ ચાતુર્માસ કલ્પની અપૂર્વ સફળતાથી શ્રી પ્રાણજીવનભાઈએ ગાયેલું – ‘સન્માન મમ અંતરણાં સત્કારને સ્વીકારજો, અમ પ્રાણા ઓ પ્રાણ ! સાચા પ્રાણને પ્રગટાવજો.’

આવા અનેકવિધ સત્કાર્યોની સફળતા સાથે ગુરુમહારાજે જામનગર અને ભાવનગરના શ્રીસંઘોમાં ચાતુર્માસ બિરાજ બેજોડ શાસન પ્રભાવનાઓ કરી હતી.

અજોડ શ્રુત સેવાના ભેખધારી :-

તપસ્વી પૂ. માણેકયંદ્રજી મ. ના આરંભેલા જ્ઞાનયજ્ઞને ગતિમાન કરવા વિ.સં. ૨૦૦૦માં જેતપુર મુકામે જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરેલી. જેમાં પૂ. શ્રી જ્યંતિલાલજી મ. સા. તથા બા.બ્ર.પૂ. શ્રી પ્રભાબાઈ મ. આદિ ગોંડલ-લીંબડી ગચ્છના સાધુ-સાધીજીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ જૈનધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આગળ વધી રહ્યા હતા.

આ જ્ઞાનજ્યોતને જેતપુરથી વડિયા લાવી પૂ. તપસ્વીજી માણેકયંદ્રજી જૈન વિદ્યાલયનું નામ આપી એક વિશાળ જૈન ગુરુકુળ સાથે આ સંસ્થાને વટવૃક્ષના સ્વરૂપે સુવિકસિત બનાવી હતી.

રાણપુર, બીલખા, બગસરા, સાવરકુંડલા, ગોંડલ, જેતપુર આદિ કોત્રોના જ્ઞાનભંડારોને વડિયા પાઠ-શાળામાં લાવી ૫૦૦૦ પુસ્તકો તથા હસ્તલિખિત આગમ પ્રતોને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે આઠ માસ સુધી તનતોડ પરિશ્રમ કરેલો હતો.

ગોંડલ-રાજકોટ-જામનગર માં પૂ. શ્રી દુંગરસિંહજી સ્વામી જૈન પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ગુરુદેવના માટે વધારે શું કહું ? ગુરુરાજ તો શ્રુતસેવાના અજોડ ભેખધારી સંત હતા.

સર્જનાત્મક દસ્તિએ હસ્તલિખિત આગમ તારણો, સર્વક્ષેત્રીય સંગ્રહો તથા ૧૫ વર્ષની લેખન શૈલી ગુરુદેવની શ્રુતસ્થિને પ્રગટ કરે છે.

ખામોશ રહી ભૂલ પી જતાં :-

ગુરુવરના કેટલાક સ્વાભાવિક ગુણોનો મને અનુભવ થયો છે તે લખ્યા વિના રહી શકું તેમ નથી. અમો એકવખત વડિયા ગયા હતા ત્યારે ગુરુદેવના દર્શન કરવા

જૈન વિદ્યાલય (પાઠશાળા) ગયેલા. ગુરુટેવની સામે ૫૦૦૦ પુસ્તકોનો અવ્યવસ્થિત ઢગલો પડ્યો હતો. તે સમયે જેતપુર સંઘ પણ દર્શનાર્થે આવ્યો હતો. આ બધા પુસ્તકો, આગમો વગેરે ગ્રંથો જેતપુર ભંડારના જ હતા. ભંડારની મૂલ્યવાન મૂરીની આ સ્થિતિ જોઈ ગુરુટેવનું હદ્ય કેટલું દુઃખ અનુભવી રહ્યું હશે ? પણ ખામોશ ! જેતપુર સંઘને એકપણ શર્ષ ન કહ્યો. આ મહાપુરુષની અજબની સહનશક્તિનો અનુભવ અમોએ કરેલો. નાના શિષ્યથી લઈ મોટા લોકો સુધી સૌની ભૂલ ખામોશ થઈને પી જતા હતા.

ઉદારતા અને સમતા ગુરુવરને વરી:-

ગુરુજી પોતાની પોથીમાં ‘રામરાસ’ નામનું એક નાનું પુસ્તક રાખતા હતા. જેના પાનાઓ ઉપર જીણા બારીક અક્ષરોથી નોંધ પણ કરેલી હતી. આ પુસ્તક કોઈને આપતા નહિ. એકવાર અમો ગુરુદર્શને ગયેલા અને ચોમાસાના દિવસો ચાલતાં હતા. અમોએ ગુરુને વિનાંતિ કરેલી કે ગુરુટેવ ! રામરાસની ચોપડી અમોને એકવાર જોવા આપશો ? પ્રથમ તો ગુરુજી ના પાડી. તમારાથી આ ચોપડી નહિ સચ્ચવાય ! આમ કહ્યા છતાં પણ અમારી પ્રબળ ઈચ્છા જોઈને ગુરુજીએ એક દિવસ માટે જોવા આપેલી. રતનની જેમ પુસ્તકનું જતન કરતાં અમો ઉપાશ્રયે આવ્યા. તુરત જ પ્રવચનમાં જવાનું હતું જેથી ઉતાવળથી પુસ્તક પાટ ઉપર જ રહી ગયું. માણસ તાણું લગાવી ચાલ્યો ગયો. ખબર નહિ, ક્યારેય ન આવનાર એક કૂતરું સીકૃતથી અંદર રહી ગયેલું. તેણે બહાર નીકળવા ઘણાં પ્રયત્નો કર્યા, માર્ગ ન મળતાં અંતે આ પુસ્તક જ તેના હાથમાં આવી ગયું અને તેના પાનેપાના ફાડી નાખ્યાં.

બીજુ બાજુ બા.બ્ર. શ્રી પ્રભાબાઈ મ. ની કાશ્મીરી ધાબળી(સાલ) ના પણ ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યાં અને કૂતરું પાટ પર નિરાંતે સૂઈ ગયું. ઉપાશ્રયે ગુરુટેવે ફરમાવ્યું કે સતીજી ! પેલું પુસ્તક જરૂર સાચવજો.

અમો ઉપાશ્રયે આવ્યા અને રામરાસની આ સ્થિતિ જોઈ અમારું હદ્ય થીજી ગયું. હવે ગુરુજીને શું મોહું દેખાડ્યું ? છતાં હિંમત કરી પૂ. પ્રભાબાઈ મહાસતીજી પુસ્તક લઈ ગુરુટેવ પાસે આવ્યા, ગુરુટેવને વાત કહી : પરંતુ ગુરુમંગવંતે હસતે મુખે કહ્યું : સતીજી પુસ્તક અહીં મુકી દો. અમો જ તેને વ્યવસ્થિત કરી લેશું. આ હતી ગુરુજીની સહનશીલતા અને ઉદારતા.

જૈન ઈતિહાસનું સુવર્ણપૃષ્ઠ :-

સમય કાચની ઘડીમાં સરતી રેતીની જેમ સર-સર સરવા લાગ્યો. અંતિમ ચાતુર્માસનો સમય બગસરામાં પસાર કરવાનો હતો. ગુરુજીના પદાર્પણાની સાથે દાન,

શીલ, તપ અને ભાવમાં ગજબની ભરતી આવી રહી હતી. સૌના અંતરના ઊડાણમાં ગુલટેવના અંતિમ દર્શનનો સંકેત કેમ જાણે પહોંચી ગયો હોય તેમ દેશ-દેશાંતરથી માનવ મહેરામણ ઉભરાયો. મહારથીઓના આવાગમનથી પુસ્તકાલયો, શાનભંડારો અને જૈનશાળાઓ દાનવડે અને શાનવડે સદ્ધર અને સુરક્ષિત બની ગઈ. ભાવિની ઉજવળતા જવલંત બની. બારે મેઘ ખાંગા થાય તેમ બગસરામાં ધર્મની હેલી ચઢી. વિશ્વવિકભી નોંધપાત્ર સાધના, આરાધના, પ્રભાવના અને સંઘ જમણોએ બગસરા ચાતુર્માસ જૈન ઈતિહાસનું સુવર્ણપૃષ્ઠ બની ગયું.

અપૂર્વ દોર્ય અને ગૂટ મૌન :-

જ્યારે દીવાળી વ્યતીત થઈ અને નવા વર્ષનો પ્રારંભ થયો ત્યારે નવા વર્ષના ઉદ્ભોધનમાં તેઓશ્રીના મુખમાંથી સહેજે શબ્દો સરી પડ્યા કે...આજની દીવાળી ઉજવતો મનુષ્ય આવતી દીવાળીએ હાજર હશે કે કેમ એ વિચારવાનું છે? તેમના શ્રીમુખેથી વારંવાર દેહ અને આત્માની ભિત્તતાના, આત્માની અજર-અમરતાના શબ્દો નીકળતા હતા. આ દેહ રહે કે વિલય પામે તેના માટે કોઈપણ પ્રકારે હર્ષ કે શોક પામવા જેવું નથી. આવા પ્રકારના શબ્દો તેમના ભાવિનો ઈશારો હતો. દિનપ્રતિદિન પૂ. ગુરુજીના મુખપર શાંતિ, કાંતિ, સ્થિરતા, ગંભીરતા અને નિરંતર અંતમુખતાની વૃદ્ધિ પ્રતીત થતી હતી.

અનંતકાળના અનંત પ્રવાહમાં વિ.સં. ૨૦૧૩ માગસર વદી ૧૩ ને શનિવારને આવતા વાર શું? રાત્રિનો સમય શાતા-અશાતા વચ્ચે પસાર થયો. સવારે સાડાસાત વાગ્યે પૂજ્ય ગુરુજીએ સંસારની માયા સંકેલી સમાધિપૂર્વક મહાપ્રયાણ કર્યું.

વાચકો—ગુરુજીના જીવનને વાંચીને તેમાંથી સેવા, એકતા, ઉદારતા અને શ્રુતસેવાના પાઠો શીખો એજ શુભ ભાવના.

ગુણિયલ હથયના પ્રાણ સમા, પ્રાણને કોટીકોટી વંદના.
અમ પ્રાણના ઓ પ્રાણ! અમ ભાવ પ્રાણને પ્રગટાવજો-

પૂર્વભારતના ઉગ્રવિહારી
બા. બ્ર. શ્રી જ્યાબાઈ મહાસતીજી
દેવલાલી(મહારાષ્ટ્ર)

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી, મુનિપુંગવ
પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.

જવન દર્શન

શુભ નામ	પ્રાણલાલભાઈ.
જન્મભૂમિ	વેરાવળા.
પિતા	શ્રીમાન શ્રી કેશવજીભાઈ મીઠાશા.
માતા	સંસ્કાર સંપત્તા કુંવરબાઈ.
જ્ઞાતિ	વીસા ઓસવાળ.
જન્મદિન	વિ. સં. ૧૯૫૪, શ્રાવણ વદ પાંચમ, સોમવાર.
ભાતૃ-ભગ્નિની	ચાર ભાઈ, ત્રણ બહેનો.
વૈરાગ્ય બીજારોપણ	બે વર્ષની બાલ્યવયે.
વૈરાગ્ય ભાવ-પ્રગટીકરણ	૧૩ વર્ષની કુમાર અવસ્થામાં.
સંયમ સ્વીકાર	૨૧ માં વર્ષ વિ. સં. ૧૯૭૬ ફાગણ વદ છષ્ટ, ગુરુવાર. તા. ૧૩-૩-૧૯૨૦
દીક્ષા ભૂમિ	બગસરા-દરબાર વાજસુરવાળાના ઉદ્ઘાનમાં વટવૃક્ષ નીચે.
ગર્ભ પરંપરા	ગોડલ ગર્ભ.
સંયમદાતા	મહાતપસ્વી પૂ. જયચંદ્રજી મ.સા.
શિક્ષા દાતા	પરમ શ્રદ્ધેય તપસ્વી માણેકચંદ્રજી મ. સા.
ધાર્મિક અભ્યાસ	આગમજ્ઞાન, તત્વજ્ઞાન, કથા સાહિત્ય, રાસ સાહિત્ય, વ્યાકરણ, મહાકાવ્યો, કર્મસાહિત્ય, જૈનેતર ગ્રંથોનું વિશ્લેષણ અવલોકન, દર્શન શાસ્ત્રના તજ્જ્ઞ.
સંધ નેતૃત્વ	ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાપ્તે તપસ્વી પૂ. માણેકચંદ્રજી મ. સા. ના સંથારાના સમયથી.
સેવા શુશ્રૂષા	વડીલ સાત ગુરુભાતા અને અનેક સંતોની સેવા કરી.

સમાજોત્કર્ષ

શાન પ્રસાર

દેહ વૈભવ

આભ્યંતર વૈભવ

વિહાર ક્ષેત્ર

ગોડલ ગચ્છ સંમેલન

ઉપનામ

સ્વહસ્તે દીક્ષિત પરિવાર

અંતિમ ચાતુર્માસ

દેહ વિલય

અંતિમ વિધિ

શિષ્ય પરિવાર

ચતુર્વિંદુ સંઘ સમાધિ માટે તારવેલા ત્રણ સિદ્ધાંત

(૧) લોકોના પરોપકાર માટે દાનધર્મની પ્રધાનતા
(૨) એ ખંડન વાદ (૩)નીતિ અને પ્રામાણિકતાનું
આંદોલન, જૈન-જૈનેતરો (કાઠી, દરબાર, આહિર)ને સપ્ત
વ્યસનથી મુક્તિ, અનેક સ્થાને સાધર્મિક રાહત યોજના.

રાજકોટ, ગોડલ, જેતપુર, ધોરાજી, વડિયા, વેરાવળ,
પોરબંદર, માંગરોળ, જામનગર, ભાવનગર વગેરે અનેક
સ્થાને શાન ભંડાર, વિદ્યાલયની સ્થાપના અને જીર્ણોધાર.

લાવણ્યમયી મુદ્રા, સૂર્ય સમ તેજસ્વી મુખ, ચંદ્રસમી શાંત
આભા, વિશાળ ભાલ, નૂરભર્યાનયનો, ઘૂઘરાળા કેશ, વીજા
જેવો સુમધૂર કંદ અને સિંહ જેવી ગર્જના.

વિનય સંપત્તા, વિવેક, સાદાઈ, પ્રેમ, વૈરાગ્ય, સેવા,
પ્રવચન-પટૃતા, ગુરુચરણ સેવા, દીર્ઘ દાઢિ, ત્યાગમસ્તી.

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત.

વિ. સં. ૨૦૦૭માં ગચ્છ ઐક્યતા માટે મહત્વનું યોગદાન.

પંજાબ કેસરી કાશીરામજી મ. સા. દ્વારા પ્રદાન
'સૌરાષ્ટ્ર કેસરી'

ચાર સંત- તપોધની પૂ. રતિલાલજી મ. સા., અનશન
આરાધક તપસ્વી પૂ. જગજીવનજી મ. સા., પૂ. નાના
રતિલાલજી મ. સા., પરમ દાર્શનિક પૂ. જયંતમુનિજી
મ. સા., પૂ. મોટા પ્રભાબાઈ મ. આહિ ૧૫ સતીજી.

બગસરા.

વિ. સં. ૨૦૧૩ માગસર વદ તેરસ, શનિવાર પ્રાતઃ ૭-૩૦
કલાકે ઈ. સ. ૨૮-૧૨-૧૮૫૬.

સાતલડી નદીના કિનારે (બગસરા)

વર્તમાને ૧૧૮ સંત-સતીજીઓ 'પ્રાણ પરિવાર' ના નામે
સમગ્ર ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તપસબ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા. નું

અવન દર્શન

શુભ નામ	રતિલાલભાઈ
જન્મસ્થાન	પરબ્રહ્મવાવડી (સૌરાષ્ટ્ર)
જન્મદિન	આસોવદ અમાસ વિ. સં. ૧૯૫૮
પિતા	શ્રીમાન માધવજીભાઈ રૈયાણી
માતા	સદાચાર સંપત્તા જમકુખાઈ
વૈરાગ્ય ભાવ	૧૭ મા વર્ષે
દીક્ષા	ફાગણ વદ પાંચમ, ગુરુવાર વિ. સં. ૧૯૮૮-જૂનાગઢ
ગુરુદેવ	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. પ્રાણલાલજી મ.સા.
ગચ્છ પરંપરા	ગોડલ ગચ્છ.
અભ્યાસ યોગ	વ્યાવહારિક- પાંચ ધોરણ, ધાર્મિક- ૧૮ આગમ કંઠસ્થ, શેતામ્બર-દિગંબર સાહિત્ય, કાર્મગ્રાથિક સાહિત્ય, દાર્શનિક સાહિત્ય, વ્યાકરણ સાહિત્ય
સાધના યોગ	રાત્રિ-દિવસ નિરંતર જગૃતદશાએ આત્મસાધના અલ્પનિદ્રા.
સેવાયોગ	વડીલ વૃદ્ધ એ સંતોષી સેવા કરી.
તપયોગ	૧૮ વર્ષ એકાંતર ઉપવાસ, ૮૮૮ આયંબિલ તપ (સાગાર), ૧૮ વર્ષ પાણીનો ત્યાગ, ૮ વર્ષ મકાઈ સિવાય શેષ અનાજ ત્યાગ.

મૌનયોગ	દીક્ષા પછી ૮ વર્ષ એકાંત મૌન સાધના. ઈ. સ. ૧૯૮૨ નવેમ્બરથી આજીવન મૌન આરાધના.
પુષ્ટ્ય પ્રભાવ	ગુરુદેવના પુષ્ટ્ય પ્રભાવે અનેક આત્માઓએ માસખમણ આદિ નાની મોટી તપશ્ચર્યાઓ તથા હજારોની સંખ્યામાં વર્ધીતપની આરાધના કરી છે. તેમજ દાન, શીલ અને ભાવની વૃદ્ધિ થઈ છે.
વિહાર ક્ષેત્ર	ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા, બિહાર, બંગાળ
જ્ઞાન અનુમોદન	શ્રમણી વિદ્યાપીઠના પ્રેરક બની ઉ૩ શિષ્યાઓ અને ઉ૩ વૈરાગી બહેનોને અભ્યાસાર્થે રહેવાની આજા આપી. ત્રણ સામૂહિક ચાતુર્માસ કરાવી શાસ્ત્રવાચના કરાવી.
દીક્ષા પ્રદાનસંખ્યા	૧૪૫ મુમુક્ષુઓને અણગાર બનાવ્યા.
આચરિત સૂત્રો	જતું કરવું, ગમ ખાવો, વાદ-વિવાદ કે દલીલ ન કરવા, જે થાય તે સારા માટે, કોઈ પણ જીવની ટીકા કે નિંદા ન કરવી.
જીવંત ગુણો	વિશાળતા, ઉદારતા, માધ્યસ્થતા, સહિષ્ણુતા, ભદ્રિકતા, સમાધાન વૃત્તિ, જ્ઞાનસ્થિ.
અનશન પ્રત્યાખ્યાન	ઇ. સ. ૧૯૮૨ રાજકોટમાં પૂ. ભાગ્યવંતાબાઈ મ. ને પછી દિવસની અનશન આરાધના કરાવી.
અંતિમ ચાતુર્માસ	રાજકોટ, શ્રી રોયલપાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ સંચાલિત ઓમાનવાળા ઉપાશ્રય. (૧૯૮૭)
મહાપ્રયાણ	રાજકોટ, તા. ૮-૨-૧૯૮૮ મહા સુદ ૧૧॥ રવિવાર મધ્યાહ્ન કાળે ૧.૩૫ કલાકે.
અંતિમ દર્શન તથા પાલણી	શ્રી રોયલ પાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ, રાજકોટ.
અંતિમકિયા સ્થાન	'તપસમાટ તીર્થધામ', રાજકોટ-અમદાવાદ હાઈ-વે, સાત હનુમાન સામે, રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ

(બીજી આવૃત્તિ)

તીર્થકર ભગવાનના અમૃતસમા વચ્ચનોને 'આગમ' રૂપે ગાણધર ભગવંતોએ જીવીને શિષ્ય પરંપરાને અર્પણ કર્યાયને આપણને અમૃત વચ્ચનો પ્રામ થયા.

તીર્થકર ભગવાને અનંતજ્ઞાનને શ્રીમુખેથી પ્રગટકરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગાણધર ભગવંતોએ આગમજ્ઞાનને હૃદયસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

શિષ્ય પરંપરાએ આગમ જ્ઞાનને કંઠસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

દેવર્ધિગણિ ક્ષમાત્રમણે આગમજ્ઞાનને ગ્રંથસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગ્રંથસ્થ આગમોને અનેક આચાર્યાઓએ સમયાનુસાર લોકભોગ્ય ભાષાશૈલીમાં અનુવાદ કરીને સર્વજન સહજ બનાવ્યા. આ જ પરંપરામાં સૌરાષ્ટ્રકેસરી પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણાલાલજી મ. સા. ની જન્મશતાબ્દી અવસરે તેમના જ પરિવારના મહાસતીજીઓએ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને જૈન સમાજની શાન સાધનાને આગમિક બનાવવામાં બહુમૂલો ફાળો આપ્યો છે. આ મહા કાર્યમાં અપૂર્વ શ્રુત આરાવિકા પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની શ્રી લીલમબાઈમ. અને સહ સંપાદિકા શ્રી આરતીબાઈમ., શ્રી સુબોધિકાબાઈમ. ના સહયોગ મળ્યો છે.

આ આગમ બત્તીસીની પ્રથમ આવૃત્તિને ગુજરાતના દરેક સંપ્રદાયના સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો બહોળો પ્રતિસાદ મળતા ટૂંક સમયમાં ૧૦૦૦ આગમ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ થઈ ગયા અને પુનઃ પ્રકાશનની આવશ્યકતા ઉભી થઈ.

અહીં એક ખાસ ઉલ્લેખ કરવાનો કે જ્યારે પ્રથમવાર આગમ પ્રકાશનની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યારે જ તપસમ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ. સા. એ શાસન પ્રભાવક પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. પર કૃપાદિષ્ટ વરસાવી. તેમણે પાટીમાં લખી આપ્યું કે નમ્રમુનિ આગમ પ્રકાશનનું કાર્ય સંભાળશે.

પૂ. ગુરુદેવની દીર્ઘદિને અને કૃપાદિને અનુભવતા પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. એ અમોને આશા આપી કે આપણે આગમ ગ્રંથો પ્રકાશનની બીજી આવૃત્તિ ‘પારસધામ’ ના ઉપક્રમે પ્રગટ કરવી છે.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. ની આશાને શિરોધાર્ય કરીને પારસધામ - ધાટકોપરના ઉપક્રમે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીને પુનઃ પ્રગટ કરતા આનંદ અનુભવીએ છીએ.

અમારા આ આણમોલ કાર્યમાં અમને શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ (હેમાણી)-U.S.A. તથા શ્રી જિતેનભાઈ શાહ (કલકત્તા) નો અનન્ય સહકાર મળ્યો, જેના કારણે અમારું કાર્ય સરળ બન્યું છે. અમારા આ કોમાયુટર કાર્યમાં શ્રી અમીનભાઈ આજાદ તથા સ્નેહા અમીત દર્ઢનો પણ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. તેવી જ રીતે ઉદારટિલા દાતાશ્રીઓ એ પણ અમને સહયોગ આપીને અમારું કાર્ય વેગવાન બનાવેલ છે.

અમે તે સર્વના આભારી છીએ.

અંતમાં આગમ પ્રકાશન આપણા સહુના આત્માને અનંતજ્ઞાન પ્રાપ્તયમાં સહયોગી બને એ જ ભાવના.

• શ્રી ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન •

વલ્લભભાગ લેન, તિલક રોડ, ધાટકોપર(ઇસ્ટ), મુંબઈ - 400009

ફોન - 3204 3232.

પૂર્વ પ્રકાશકના બે બોલ

(પહેલી આવૃત્તિ)

અનંત તીર્થકર સહ પ્રભુ મહાવીરના અનંત જ્ઞાનની અમૂલ્ય નિધિ છે આપણા આગમગ્રંથો. જેના માધ્યમથી જ જિનશાસન જ્યવંતું રહ્યું છે, રહે છે અને રહેશે. તેને જ્યવંત રાખવા અને જન જનનાં મન સુધી પહોંચાડવા તે પ્રત્યેક જૈન નામ ધરાવતી વ્યક્તિની પવિત્ર ફરજ છે. આ પવિત્ર ફરજને જ ધર્મ સમજીને જે તેનું આચરણ કરે છે અને પોતાનાં તન-મન અને ધનને તે કાર્યમાં સમર્પિત કરે છે, તેનું મનુષ્ય જીવન સફળ થાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તે સાધક જિનશાસનની પ્રભાવનાનો અમૂલ્ય લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવો જ અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત કરવા આપણા ગુજરાતી સમાજને માટે આગમોના મૂળ પાઠ તથા સરળ ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સહિત પ્રકાશન કરવા માટે પૂ. મુક્ત લીલમ પરિવારને એક ચિંતનધારા જૂનાગઢની પુષ્યભૂમિ પર સ્પર્શી અને જેને રાજીષાના નગરી રાજકોટમાં રોયલપાર્ક ઉપાખ્યમાં સાકાર સ્વરૂપ મળ્યું.

આપણા સૌના પરમ ઉપકારી ગોંડલ ગચ્છાવિપતિ, નિદ્રા વિજેતા, એકાવતારી, યુગપુરુષ પૂ. શ્રી દુંગરસિંહજ મ. સા.ની પાટ પરંપરાએ પૂ. શ્રી જ્ય-માણેકના લાડીલા શિષ્યરત્ન સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજ મ. સા.ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે આ વિરાટ આયોજન કર્યું. પૂ. મહાસતીજીઓએ પોતાની ચિંતનધારાને પૂજ્ય ગુસ્વયોની સમક્ષ પ્રગટ કરી. સહૃના હર્ષોલ્લાસ અને આશીર્વાદ સાથે સ્વીકૃતિના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા. રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘની નિશ્ચામાં અમે તુરંત સમિતિ રચવાની જાહેરાત કરી.

રાજકોટ પ્રાણ પરિવારના સામ્ભૂહિક ચાતુર્માસ દરમ્યાન જન્મ શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે વિ. સં. ૨૦૫૭ સનુ ૧૯૯૭ માં "પૂ. પ્રાણગુરુ શતાબ્દી પ્રકાશન સમિતિ રાજકોટ"ની સ્થાપના થઈ. ત્યાર પછી તપસમ્માટ શ્રી રતિલાલજ મ. સા., ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજ મ. સા. ઠ. પાંચ તથા પ્રાણ પરિવારના ઉત્સવીજીઓના પાવન સાંનિધ્યમાં જન્મ શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણની તપ-જ્યોતિસ, સાધના સાથે ભવ્ય રીતે ઉજવણી કરવામાં આવી.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ શાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા ઉર આગમો અને પ્રાણગુરુ સમૃતિ ચ્રથનું પ્રકાશન કરવાનું નિશ્ચિયત થયું. આગમોનું લેખન કાર્ય પ્રાણ પરિવારના સતીવૃદ્ધ સહર્ષ સ્વીકારી લીધું. આ રીતે સર્વ સમવાયનો સુયોગ થતાં કાર્યનો પ્રારંભ વેગવંત થયો અને બત્તીસ આગમો કમશઃ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયા.

આ પ્રકાશનના અણમોલ અવસરે આશીર્વાદ વરસાવી સહર્ષ સ્વીકૃતિ આપનાર તપ સમાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નિલાલજી મ. સા. તથા દર્કે આગમના રહસ્યોને પ્રગટ કરતો, તત્ત્વોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતો, આશીષ વરસાવતો અમારા ઉત્સાહને વધારતો અભિગમ પ્રેરિત કરનારા ગોડલ ગચ્છના સંત શિરોમણિ પરમ દાર્શનિક પૂ. શ્રી જ્યંતીલાલજી મ. સા., અમ માર્ગદર્શક ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા., તથા આગમ ટિવાકર પૂ. શ્રી જનક મુનિજી મ. સા. નીડર વક્તા પૂ. શ્રી જગદીશમુનિજી મ. સા. આદિ મુનિ ભગવંતો તથા આગમને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપનાર, અથાગ પરિશ્રમ સહિત નિઃસ્વાર્થ ભાવે સંપૂર્ણ સહયોગ આપનાર આગમ મનીપી પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિજી મ. સા. ના પણ અમો ઋષી છીએ.

વાતસલ્ય વરિષ્ઠા પૂજયવરા પૂ. મુક્તાબાઈ મ., પ્રધાન સંપાદિકા અપૂર્વશુન આરાધક પૂ. લીલમભાઈ મ., અમ પ્રકાશન કાર્યના ઉદ્ભાવિકા, ઉત્સાહધરા પૂ. ઉષાબાઈ મ., સહ સંપદિકા ડૉ. પૂ. શ્રી આરતીબાઈ મ. તથા પૂ. સુભોગિકાબાઈ મ. અને પ્રાણ પરિવારના અનુવાદિકા સર્વ મહાસતીજીઓના અમો ઋષી છીએ.

શુતાધાર સહયોગીઓ, અમ આગમ પ્રકાશનમાં નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રી મુકુંદભાઈ પારેખ, શ્રી મણિભાઈ શાહ, શ્રી નવનીતભાઈ – તરુબેન, કુમારી ભાનુબેન, શ્રી જ્યવંતભાઈ શાહ તથા આગમને કોમ્પ્યુટરાઈઝ કરી મુદ્રણ કરી આપનાર ભાઈ શ્રી નેહલ હસમુખભાઈ મહેતાના અમો આભારી છીએ.

આગમ પ્રકાશન કાર્યમાં શુદ્ધિકરણનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. છતાં ક્રાંત અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો શુદ્ધ વાંચી તે તરફ અમારું ધ્યાન દોરવા ન મળ વિનંતી છે.

અંતમાં સૌના સહિયારા પુરુષાર્થ બદલ શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન સદાને માટે સૌના કૃતક બની રહેશે.

જ્ય જિનેન્સ

શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન – ટ્રસ્ટી મંડળ

શ્રી ચંદ્રકાંત માણેકચંદ શેઠ (પ્રમુખ)

શ્રી અચ્યુતભાઈ કુંભાણી (ટ્રેઝરર)

શ્રી કે. પી. શાહ (ટ્રસ્ટી)

શ્રી રમણીકલાલ નાગરદાસ શાહ (ચેરમેન)

શ્રી ટી. આર. દોશો (ઉપપ્રમુખ)

શ્રી કીરીટભાઈ શાહ (ટ્રસ્ટી)

અભિગમ

ગોડલ ગરછ શિરોમણી પરમ દાર્શનિક
પુ. શ્રી જ્યંતમુનિ મ.સા.

પ્રતિકમણ એટલે શું ?

આજે આપણે પ્રતિકમણ વિષે ઉંડો વિચાર કરતા પહેલા હર્ષની અભિવ્યક્તિ કરીએ કે ‘પ્રાણ આગમ પ્રકાશન’ આગમ સાગરને તરીને બત્તીસમાં ‘આવશ્યક સૂત્ર’ રૂપ શાસ્ત્રના કિનારે પહોંચી રહ્યું છે. આપણું આ વહાણ વિજ્ઞયધવજ સાથે કિનારા પર અટકશે અને બત્તીસ અનુવાદિત શાસ્ત્રરૂપ ખજાનાની પેટીઓ જ્યારે કિનારે ઉત્તરશે ત્યારે લાખો લાખો માણસોની અંતરમનની ભાવના રૂપી દિશાકુમારીઓ અભિનવ સ્વાગત કરશે અને સ્વાગત ગીતની મધુર સ્વર લહરીઓ જ્યારે નંદીઘોષ કરશે ત્યારે હર્ષના વાદળાઓ છવાઈને અમૃતવર્ષા થાશે, તેમાં જરાકપણ શક નથી.

પ્રતિકમણસૂત્ર છેલ્લું રાખવામાં આવ્યું છે, તે પણ વિચારણીય છે. અત્યાર સુધી પ્રતિકમણ શબ્દનો અર્થ પાપથી પાછા વળો, એવો કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે અર્થ મનનીય છે. પાછુ વળવા માટે પ્રતિ ની સાથે આ જોડાય અર્થાત પ્રતિ અને આ બન્ને ઉપસર્ગો સંયુક્ત થાય અને પ્રત્યા બને, ત્યારે પુનરાવર્તનની વાત આવે છે. જેમકે ગમન અને પ્રત્યાગમન, કથન અને પ્રત્યાકથન, હાર અને પ્રત્યાહાર આ રીતે વિપરીત દિશાની કિયા માટે અથવા કિયાની પ્રતિકિયા માટે આ ઉપસર્ગ જરૂરી થઈજાય છે. જો કે અહીં પ્રતિ ઉપસર્ગ દિશા સૂચન કરે છે, લક્ષ નિર્ધારિત કરે છે, ગમ્ય સ્થાનને ઈંગિત કરે છે અથવા વક્તાની એક નિર્દિષ્ટ ભાવનાના અંતિમબિંદુ સુધી પહોંચવાની કિયાને સૂચિત કરે છે. અંગ્રેજીમાં પ્રતિનો અર્થ To થાય છે. જેમ કે – પ્રતિગમન એટલે To go થાય છે. આમ પ્રતિ એ આગળના સાધ્યબિંદુ ઉપર લઈ જવા માટે પ્રેરિત કરે છે. કમણનો અર્થ પગલા ભરવા, આગળ વધવું, જવાની તૈયારી કરવી, એક પ્રકારે જે સ્થાનમાં છે, ત્યાંથી વિદ્યાય લઈ અન્ય સ્થાનમાં કે અન્યભાવમાં રમણ કરવા માટે, તે સ્થાન કે તે ભાવને સ્પર્શ કરવા માટે પગ ઉપાડવો તે કમણનો અર્થ છે. પ્રતિ તે જૈનદર્શનનું જે આધ્યાત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપ છે અથવા મોકાભાવ છે. તેને સૂચિત કરે છે. પ્રતિ અને ક્રમણ આખા શબ્દનો અર્થ થયો કે શુદ્ધ ભાવ માટે પગલા ભરવા, લક્ષને પ્રાપ્ત કરવા માટે ભાવાત્મક કે ગુણાત્મક કિયા કરવી, તેવો અર્થ થાય છે. To go, To pure spirit અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મા પ્રત્યે કે નિર્મળ ચૈતન્ય પ્રત્યે કમણ કરવું-જવું અથવા સંચરણ

કરવું

જો કે પ્રતિકમણના બધા પાઠોમાં ઘડી માઝી માંગવામાં આવે છે. દોષો પ્રત્યે તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કંડ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તે પ્રતિકમણ નથી, પ્રતિકમણથી પૂર્વની કિયા છે. પ્રતિકમણ કરવા માટે આ પૂર્વની કિયા કરવી જરૂરી છે. જેમ કોઈ કાષ્કાર જંગલમાં કાષ લેવા જાય, ત્યારે કાષ લેતા પહેલા અનુમતિ લેવી જરૂરી છે, તેવી રીતે કોઈપણ સારા કામ માટે પૂર્વ કિયાઓ નિર્ધારિત હોય છે. લગ્ન પૂર્વ લગ્ન માટેનો બધી પૂર્વ કિયાઓ કરી લેવી ઘટે છે. તે જ રીતે પ્રતિકમણ કરવા માટે, પૂર્વમાં બધા જીવો સાથે ખમતખામણા કરી, દોષોની માઝી માંગી લેવી જરૂરી છે પરંતુ કાળ-કમમાં આ પ્રતિકમણ શબ્દ પૂર્વની કિયા માટે રૂઢ બની ગયો અને પ્રતિકમણનો મૂળ લક્ષાર્થ ભૂલાઈ ગયો તેમજ સામાન્ય વ્યાકરણના અજાણ વ્યક્તિઓએ પાછા વળવું એવો અર્થ સ્થાપિત કર્યો, તેથી પ્રતિકમણનું લક્ષ ભૂલાઈ ગયું. ખરું પૂછો તો ! સાચું પ્રતિકમણ જ ભૂલાઈ ગયું, પૂર્વની કિયા કરી, પ્રતિકમણની ઈતિશ્રી કરવામાં આવે છે. પ્રતિકમણનો આવો રૂડો અર્થ, રૂઢિ અર્થમાં દબાઈ ગયો છે. વસ્તુતઃ પ્રતિકમણ એ અંતિમ લક્ષ હોવાથી, શાસ્ત્રકારોએ આવશ્યક સૂત્રને, અંતિમ શાસ્ત્ર તરીકે પ્રસ્તુત કર્યું હશે, તેમ કહેવું તર્ક સંગત લાગે છે. જેમ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કોક્ષશાસ્ત્રમાં મોક્ષનો નવમો અધ્યાય અંતિમ રાખવામાં આવ્યો છે. વેદના કિયાકાંડો પછી અંતે વેદાંત મૂકવામાં આવ્યું છે કે જે અધ્યાત્મમાવોથી ભરપૂર છે. મહાન તત્ત્વવેતા કુંદુંદ સ્વામીએ સમયસારમાં અખંડ દ્રવ્ય શુદ્ધ આત્મમાવને અંતિમ અધ્યાયમાં ઉપદિષ્ટ કર્યો છે. આ વાત તર્ક સંગત પણ છે કે બધો કચરો સાફ કર્યા પછી જ શુદ્ધ તત્ત્વને પામી શકાય છે. ચોખાની ખેતી કરનાર ખેડૂત ઉપજ લણ્યા પછી કમોદના ફોતરા ઉડાડે અને ત્યાર પછી શુદ્ધ ચોખા પ્રાપ્ત કરે છે. દહીમાં રહેલું માખણ-વલોણું થયા પછી અંજિ ઉપર ચડી, કીટું કાઢે, ત્યારે જ શુદ્ધ ધી રૂપે પ્રગટ થાય છે. તે જ રીતે બધી બાબ્દ આવશ્યક કિયાઓ સંપન્ન થાય પછી આ ‘આવશ્યકસૂત્ર’ આવશ્યક કિયાઓના અંતે પ્રતિકમણ એટલે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ તરફ આગે કૂચ કરવાની પ્રેરણા આપી જાય છે. આમ જુઓ તો નામ પણ ‘આવશ્યકસૂત્ર’ આપ્યું છે. પૂર્વની કિયાઓ આવશ્યક છે. તે ખાસ વાત પ્રતિકમણ થાય છે અને બધું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી અર્થાત્ એકત્રીસ શાસ્ત્રો વાગોળ્યા પછી જો સાધક આવશ્યક કિયાઓથી વંચિત રહે તો ખરેખર તે પ્રતિકમણ કરી શકે નહીં, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી ‘આવશ્યકસૂત્ર’ મુક્તિના તાળાને ખોલવાની કોઈ અનુપમ ચાવી હોય તેવું લાગે છે.

હવે આપણે પ્રતિકમણનો જે અર્થ રૂઢ થઈ ગયો છે તેનો સ્વીકાર કરીને પણ વિચારીશું કારણકે તેનો વિચાર પણ કરવો ઘટે છે. ગમે તેવા શક્તિ અર્થવાળા શબ્દો

જ્યારે રૂઢ અર્થવાળા થાય ત્યારે રૂઢ અર્થનો સ્વીકાર કરીને જ વિચાર કરવો ઘટે છે ઉપરમાં આપણે શક્તિઅર્થ વિચારી ગયા હવે આપણે રૂઢાર્થનું ચિંતન કરીએ.

વ્યાકરણની દાણીએ રૂઢાર્થનું પણ ઘણું મહત્વ છે વળી આપણા આચાર્યાંને સમગ્ર શ્રાવક સમાજ પ્રતિકમણાનો જે સામાન્ય અર્થ છે, તેને સ્વીકારીને ચાલી રહ્યા છે, તેથી સ્વાત્માવિક રીતે જ તેનું મહત્વ વધી જાય છે. અસ્તુ . . .

પ્રતિકમણની કિયા અથવા આવશ્યક કિયાઓ દોષોના નિવારણ માટે છે. અહીં એક બહુજ તાત્ત્વિક સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે. પાઠક ધ્યાનથી વાંચશે તો અવશ્ય સમજ શકશે.

દોષની ભૂમિકા ચાર છે. આ ચારે ભૂમિકાઓ પ્રસિદ્ધ અને બરાબર પ્રતિકમણ વખતે બોલાય છે. (૧) અતિકમ, (૨) વ્યતિકમ, (૩) અતિચાર, (૪) અનાચાર, આ ચારે દોષોને શાસ્ત્રકારોએ પાંચ કિયામાં પણ પ્રગટ કર્યા છે, જેમકે કાયિકીકિયા અને અધિકરણ(હિયાર)ની કિયા અતિકમ અને વ્યતિકમ જેવી છે. પ્રાદ્વાષીકી અને પારિતાપનિકી આ બંને કિયા અતિચારમાં અને થોડે અંશે અનાચારમાં પણ સમાવિષ્ટ થાય છે. પ્રાણાત્પાતકિયા તે અનાચાર છે. વસ્તુત: જીવને અથવા કોઈ પ્રાણીને પ્રહાર ન થાય પરંતુ વચ્ચાનથી સંતાપ ઉપજે ત્યાં સુધીની બધી કિયાઓ અતિચારમાં ગણાય છે અને પ્રહારની વેદના થયા પછી જીવ મરે ત્યાં સુધી અનાચારનો દોષ થાય છે.

આટલું જણાવ્યા પછી આપણે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. જૈનદર્શનમાં દોષ નિવારણ માટે મુખ્ય બે ઉપાય છે. (૧) પ્રતિકમણ અને (૨) પ્રાયશ્ચિત્ત, આ બંને ઉપાયો ઉપર શાસ્ત્રોમાં ડેર ડેર જુદી જુદી જગ્યાએ પ્રકાશ નાંખવામાં આવ્યો છે અને પડ્દિક્કમેઝ ઈત્યાદિ શબ્દોનો સંખ્યાબદ્ધ સ્થાને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને તે જ રીતે સાધુઓના દોષના નિવારણ માટે પાયચ્છિત્ત શબ્દનો પ્રયોગ કરી પ્રાયશ્ચિત્તની ચર્ચા કરી છે.

હવે આપણે આ બંને શબ્દોનું તાત્ત્વિક સંતુલન કરીએ—

પ્રતિકમણની કિયા અથવા પ્રતિકમણનો ભાવ જે રૂઢાર્થ છે તે રીતે અતિકમ વ્યતિકમ અને અતિચાર, આ ત્રણે દોષો સુધીનું નિવારણ કરવા માટે પર્યાપ્ત છે. જ્યારે અનાચારનું સેવન થાય તો ફક્ત પ્રતિકમણથી જ કરજો ચૂકવાય નહીં, તે માટે દંડ ભોગવવો રહ્યો. અતિચાર સુધીના દોષ તે દોષકર્તાના માનસિક દોષો છે અથવા કિયાત્મક ગુપ્ત દોષો છે અને જેના પ્રત્યે દોષનું સેવન થાય છે તે જીવને ખબર પડે કે ન પડે. સ્વયં પોતે અનાચારમાં સંલિપ્ત થાય તે પહેલા અતિચાર સુધી જઈને પણ જો તે પાછો ફરે તો કોઈ પ્રકારની સ્થૂલ હિંસાત્મક કિયાનો સંભવ નથી અને તેવા અતિચાર સુધીના દોષો પ્રતિકમણથી અર્થાત્ ત્રિલોકીનાથ એવા અરિહંત પ્રભુની સાક્ષીએ માઝી માંગી લેવાથી તેનું નિવારણ થઈ જાય છે, આ વાત સમજાય તેવી છે.

જેમ કોઈ માણસે બીજાને તમાચો મારવાનો વિચાર કર્યો, પણ હજુ તમાચો માર્યો નથી તે દરમ્યાન વિચાર બદલાઈ ગયો અને તેને તમાચો મારવાનું માંડીવાળે અને તે બદલ પ્રભુની પાસે માંકી માંગો અને જેને તમાચો મારવાની ઈચ્છા હતી તેને પણ ખમાવે, તો તે સહેજે સમજાય તેવી વાત છે કે પેલો ભાઈ તેને સહેજે માઝી આપી હે, સાચી રીતે પશ્ચાતાપ થાય તો દોષનું નિવારણ થઈ જાય, પરંતુ ખરેખર ! તમાચો માર્યા પછી તરતજ માઝી માંગવામાં આવે તો પણ કામ પતે નહીં. તે માટે કંઈક દંડ ભોગવવો જ પડે.

માઝી માંગવી તે પ્રતિકમણ છે અને દંડ ભોગવવો તે પ્રાયશ્વિત છે. આમ શુદ્ધિકરણના બે ઉપાય જૈન શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે, આવું સ્પષ્ટ વર્ગીકરણ કરવાથી આ ગૂઢાર્થ સમજાય તેવો છે.

હવે આપણે ‘પચ્યક્ખાણ’ વિષે વિચાર કરીશું કે લીધેલા પચ્યક્ખાણ અણીશુદ્ધ પુરા ન થાય, ત્યાં સુધી તેમાં પડેલા છિદ્રોને દૂર કરવા માટે પ્રતિકમણ અને પ્રાયશ્વિત કેવી રીતે કામ કરે છે ?

આજ કાલ કેટલાક આધ્યાત્મિક વિચારના નામે ખોટો પ્રચાર કરે છે કે જેઓએ પચ્યક્ખાણ ન લીધા હોય તે પ્રતિકમણ કેમ કરી શકે ? પચ્યક્ખાણ લીધા પછી તેમાં દોષ લાગે, તો પ્રતિકમણ જરૂરી છે, તેવું તેઓ જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે કપડું ફાટ્યું હોય તો થીગંડું મારી શકાય, જ્યાં કપડું જ નથી ત્યાં થીગંડાની વાત કેવી ? આવા ખોટા ઉદાહરણથી ભ્રમ ઊભો કરે છે. તેનો સચોટ પ્રત્યુત્તર એ છે કે વસ્તુતઃ તેઓ શાસ્ત્રજ્ઞાનના અભાવે તર્ક કરે છે. તેમને ખબર નથી કે પચ્યક્ખાણ તો અનાચારના કરવામાં આવે છે. અતિચાર સુધીના પચ્યક્ખાણ હોતા નથી, તેમાં ફક્ત ઉપયોગ રાખવાનો હોય છે. જો પચ્યક્ખાણનો ભંગ થાય તો પ્રાયશ્વિત કરવું પડે, અતિચાર સુધીના દોષો તો ઉપયોગને અભાવે સેવાતા હોય છે. તો ઉપયોગ શુદ્ધ થતાં પ્રતિકમણની કિયા દ્વારા તે દોષોનું નિવારણ થાય છે. જેટલો અશુદ્ધ ઉપયોગ છે અથવા અશુદ્ધ પરિણમન છે, તે બધું પરિણમન અનાચારનું કારણ બનતું નથી. જ્યાં સુધી સશક્ત વીર્યનો પ્રવાહ સંયુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી એકલો અશુદ્ધ ઉપયોગ અનાચાર આચરી શકતો નથી. શાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ હોય અને સમ્યગ્ઝાનરૂપે ઉપયોગ થાય તો અશુદ્ધ પરિણમન પલટો ખાય છે અને પ્રતિકમણ શુદ્ધભાવ તરફ દોરી જાય છે. આ આખી પરિણમન શૈલીમાં પચ્યક્ખાણનો અવકાશ રહેતો નથી. પ્રતિકમણ અને અશુદ્ધ ઉપયોગ તે ભાવાત્મક કિયા છે. જ્યારે પચ્યક્ખાણ અને અનાચાર એ બંને યોગની કિયાત્મક પ્રવૃત્તિ છે. તો જેણે પચ્યક્ખાણ ન લીધા હોય એણે પ્રતિકમણ ન કરી શકાય,

એમ કહેવું તે નરી મૂર્ખતા છે. અસ્તુ... અહીં આપણો પ્રતિકમણાની કિયાનો ભગવાને જે ઉપદેશ આપ્યો છે. તે કેટલો વ્યવસ્થિત અને ન્યાય સંગત છે, તે જોઈએ.

વ્યવહારિક કોર્ટના કાયદામાં પણ કોઈને મારવાનો વિચાર કરે તે એક પગલું, અને મારી નાંખે, તે બીજું પગલું ગણાય, આ બંને પગલાનો એક સરખો ન્યાય નથી. મારવાનો વિચાર કરે છે, તેને મર્યાદિત સજા થાય છે અને તેને કોર્ટમાં મારી પણ મંગાવામાં આવે છે, આ છે પ્રતિકમણ. મારી નાંખ્યા પછી મારી માંગવી પર્યાપ્ત નથી, તેને તો સજા થાય છે. સજા તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે, આ તો ફક્ત વ્યવહાર દાસ્તિનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. તે ઉપયોગને પણ સ્પર્શ કરે છે અને સ્વખના દોષને પણ ધ્યાનમાં લઈ નિષ્ણય આપે તેવી ન્યાયયુક્ત શ્રેણી છે. અસ્તુ...

અહીં આપણો પૂર્વમાં પ્રતિકમણ શબ્દનો અર્થ વ્યકરણ દાસ્તિએ કર્યો હતો, અને ત્યારબાદ પ્રતિકમણની પરંપરાગત ભાવનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અહીં વ્યકરણ દાસ્તિએ પૂર્વમાં જે અર્થ કર્યો છે, જેમકે To go અર્થात્ પ્રતિ એટલે લક્ષ, અને કમણ એટલે તે તરફ જવું, આ ઉપરાંત પણ પ્રતિ શબ્દ, પ્રતિકારના અર્થમાં પણ વપરાયો છે. કોઈપણ વાતનો વિરોધ કરવો, અથવા ઊડાઈથી તેના ઉપર પ્રકાશ નાંખવો, તેવો અર્થ જોવામાં આવે છે, જેમકે વાદ અને પ્રતિવાદ, કિયા અને પ્રતિકિયા, રોધ અને પ્રતિરોધ, આ બધા શબ્દો પ્રતિ ઉપસર્ગથી જોડાયેલા છે, વાદ એટલે કથન, કોઈ પણ સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ, જ્યારે પ્રતિવાદ એટલે તે કથનનો વિરોધાત્મક ઉત્તર, અથવા તે સિદ્ધાંત ઉપર વધારે ઊડાઈથી સ્વતંત્રરૂપે કશું કહેતું, આ જ રીતે કિયા શબ્દમાં પણ કિયાથી ઉપજતી સામાન્ય અસરને પ્રતિકિયા કહેવામાં આવે છે.

ક્યારેક પ્રતિ શબ્દ વૃદ્ધિ અર્થનો સૂચક પણ બને છે. તે ગુણાત્મક વૃદ્ધિ સૂચવે છે, જેમકે ઉત્તર અને પ્રત્યુત્તર. ઉત્તર તે સામાન્ય શબ્દ છે. જ્યારે પ્રત્યુત્તર માં કોઈ આવેલા પ્રક્રિયાનો વિવિધત્વ ઉત્તર અપાય છે. આમ પ્રતિ ઉપસર્ગ ગુણાત્મક વૃદ્ધિ પણ કરે છે. દર્શન શાસ્ત્રમાં યોગી અને પ્રતિયોગી એવા શબ્દો જોવામાં આવે છે. સામાન્ય અર્થમાં પ્રતિ તે અનુ નો વિરોધી ઉપસર્ગ છે. અહીં યોગી, અનુયોગી અને પ્રતિયોગી જેવા શબ્દો દર્શન શાસ્ત્રમાં વ્યાપ છે. પ્રતિયોગીનો અર્થ કિયાનો નિરોધક જે ભાવ છે. તેને પ્રતિયોગી કહેવામાં આવે છે. જ્યારે અનુયોગી યોગીનો સહાયક છે, અનુકરણીય છે, પગલે ચાલનાર છે, તેવો ભાવ સૂચિત થાય છે. અહીં આપણો આ ઉપસંહારમાં આવા કેટલાક પ્રતિ ઉપસર્ગના અર્થનો વિચાર કર્યા પછી પ્રતિકમણ શબ્દ ઉપર પણ આ દાસ્તિએ થોડો વિચાર કરી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. કમણ એ સામાન્ય કિયા છે. તેમાં રૂઢિવાદી કિયાઓ, સાંસારિક દુષ્પિત કિયાઓ અથવા જેમાં દોષ લાગ્યા હોય તેવી ધાર્મિક કિયાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. કમણ એટલે સવારથી સાંજ સુધી જીવનનું

હલન-ચલન અને બધી કિયાઓ જેમાં ઘટિત થતી હોય તેવું ‘કાલકમણ’ છે, પરંતુ સંધ્યા ટાઈમે આ બધા ‘કમણ’ ઉપર દસ્તિપાત કરી, પછી ભલે તે સાંસારિક કિયાઓ હોય, આવશ્યક-અનાવશ્યક કિયાઓ હોય, મન, વચન, કાયાથી ઉપજતી સહજ કિયાઓ હોય, તે બધી કિયાઓમાં અનુચિત દોષ પ્રધાન પાપાશ્રવ થાય છે. બીજા કોઈ વિશેષ કર્મ બંધન થાય તેના ઉપર દસ્તિપાત કરી, તેનું ચિંતન કરી, તેમાં જે કાંઈ અનૌચિત્ય છે, તેનું વિસર્જન કરી, આત્માને તે દૃઢભૂત દોષોના ગહેરા પરિણામથી વિમુક્ત કરી, ક્ષમાપાચના કરી, સર્વજ્ઞ પ્રભુ અરિહંતની સાક્ષીએ સાચું સમર્પણ કરવું તે ભાવપ્રતિકમણ છે, દવ્ય પ્રતિકમણ પણ છે અર્થાત્ પ્રતિકમણની સમૂચી કિયા તેમાં સમાયેલી છે. જે અનુચિત કમણ છે. તેનો પ્રતિરોધ કરવો, પ્રતિવાદ કરવો, તે પ્રતિકમણ છે. આ રીતે પ્રતિકમણ શર્જના અર્થમાં દૂબકી મારી અને પ્રભુ પ્રત્યેનું જે કાંઈ ‘કમણ’ છે અર્થાત્ તેમના ચરણે જવાથી જે કાંઈ ગતિશીલતા છે તેમાં દોષોનું નિવારણ કરી ગુણાત્મક વૃદ્ધિ કરવી તે પણ પ્રતિકમણ છે. અમે આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ તે પહેલા કેટલીક હદ્ય ઉર્મિની અભિવ્યક્તિ કરી વિરમશું.

આજે ઘણો હર્ષ થાય છે કે એકથી લઈ ભત્તીશ મંજિલને પાર કરી અંતિમ આવશ્યક શિખરનો સ્પર્શ થઈ રહ્યો છે અને આજે નવ વરસથી લગાતાર આગમ ઉપાસક, ત્યાગી વર્ગ જેઓએ આ કાર્યમાં જોડાઈને અદ્ભુત પરાકમ કર્યું છે. તે બદલ લાખ લાખ અભિનંદન પણ ઓછા પડે છે અને આ ભગીરથ પ્રયાસ માટે કશું કહેતા હદ્ય ઉલ્લસિત થઈ જાય છે. આપ સહુનો સંકલ્પ પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યો છે અને જેમાં માંધાતાઓએ, ઘનધારીઓએ અને જ્ઞાનદાતાઓએ જે કાંઈ સહયોગ આપી શૂંખલાબદ્ધ આગમ શ્રેષ્ઠીનું પ્રકાશન ચાલુ રાખ્યું અને ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્યિક દસ્તિએ સંપૂર્ણ ગુજરાતમાં જેનો અભાવ હતો તેવી વિશિષ્ટ જૈન આગમબન્તીસીર્વપ ગંગા રાજકોટને આંગણો વહી અને જેમ નર્મદાના પાણી ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડના ગામડે-ગામડે પહોંચ્યા તેવી રીતે આ જ્ઞાનગંગા ગોડલગચ્છનું નામ ઉજ્જવળ કરતી મસ્તકે-મસ્તકે પહોંચ્યે અને વચનામૃત બની વરસશે, તેવો આ અવનવો પ્રયત્ન એક એતહાસિક અપૂર્વ સત્ય બની રહેશે. આ પ્રયાસમાં ત્યાગી શ્રમણ અને શ્રમણી ભાવાત્માઓએ જે યોગ આપ્યો છે અને જ્ઞાનમયં તપઃ નું આચરણ કરીને તપ તેજને શાસ્ત્રમાં અંકિત કર્યું છે તે માટે ફક્ત ગુજરાતનો જ નહીં, ભારતનો સમગ્ર જૈન સમાજ સદા માટે આભારી બની રહેશે.

આવશ્યક સૂત્ર ઉપર અભિગમ લખતા ‘પ્રતિકમણ એટલે શું?’ તેનું વિવેચન કરી, આ આગમ શિખરની અંતિમયાત્રા પર સહભાગી બનવા માટે આપે જે અવસર આપ્યો છે તે બદલ હાર્દિક ઘન્યવાદ આપતા અપાર હર્ષનો અનુભવ થયો છે... એજ.. આનંદ મંગલમ્ભ.

જ્યંત મુનિ
પેટરબાર

સંપાદકીય

અપૂર્વ શ્રુતભારાધિક ભાવયોગિની
બા. બ્ર. પૂ. લીલમભાઈ મ. સ.

આચારસંહિતાને રચનારા ઓ પ્રભો ! શતશત વંદન હો મારા,
ઘડાવશ્યક સત્કિયાનો કીમિયો દર્શાવી ઉતાર્યા ભવના ભારા
વીરોલ્વાસની જ્ઞાન સ્ફૂર્તિ અર્પી વહાવી આપે શ્રુતગંગાની ધારા,
જિનાગમ માધ્યમે ભાવ પ્રાણ જાગે, જૈનમૂજ્યતિના ગાજે નારા.

સમ્યક્ ત્રિયોગનું એકત્વ
પાપ પ્રજળે આત્મ પ્રલા ઉજળે

પ્રિય પાઠકગણ !

આપશી સમક્ષ શ્રી ગુરુપ્રાણ આગમ ભત્તીસીનું અનુપમ આગમ રન સ્ફૂર્તિલું
ઘબકતું, શારીરિક, માનસિક, સાંયોગિક હુઃખનું વિસ્મરણ કરાવતું, જીવનને વિકાસના
માર્ગ ચઢાવતું, બ્લડ પ્રેશરને વ્યવસ્થિત રાખતું, ટેન્શનને ઉતારી મનમસ્તિષ્કમાં તાજગી
પૂરતું, તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરતું, જડ ચેતનને ભિન્ન કરાવતું, સમત્વની સાધનામાં સૂર પૂરાવતું
સત્તવ સ્તુતિમાં મંગલતા અર્પતું, જ્ઞાન દીપકને પ્રગટાવતું, પાપથી પાછા ફરવી પુષ્યવાન
બનાવતું, દુર્ગતિ નિવારી સદ્ગતિ-સિદ્ધગતિ તરફ પ્રયાણ કરાવતું, અમોઘ, નિશ્ચલ,
શાશ્વત, નિત્ય, જેને આદરી અનંતજીવો મોક્ષે પધારી ગયા તેવું સિદ્ધાંત છે શ્રી
આવશ્યકસૂત્ર. તેનો ગુજરાતી અનુવાદ સંપાદિત કરીને અનંત ઉપકારી પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ
પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજ મ.સા.ના ૧૦૮મા જન્માદિનના પાવન પ્રસંગે જિનાગમ રૂપે પ્રગટ
કરી રહ્યા છીએ, તેનો અમે અતિ-અતિ આહાદભાવ અનુભવી રહ્યા છીએ. આ એક જ
આગમ એવું છે કે તેને ચતુર્વિધ શ્રી સંઘ બંને સંધ્યા ફરજ્યાત, મરજ્યાત અરે ! બાવીસ
તીર્થકરોના શાસનવર્તિ ઉપાસકો અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વિચરતા દરેક-દરેક પરમેષ્ઠિ
મુનિરાજો, સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો પાપ લાગતાં જ તેની સ્વાધ્યાય કરે છે. બીજા આગમનો
સ્વાધ્યાયમાં બાંધછોડ કરી શકે, સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ આવી જાય પરતું આ આગમનો
સ્વાધ્યાય નિત્ય-નિત્ય કરવો પડે છે. આ સ્વાધ્યાય નિરંતર બને છે ત્યારે આત્મા
પરમાત્મા બની જાય છે.

તો.... ચાલો મારી સાથે હું તમને આવા અધ્યાત્મ આરાધનામાં અરવિંદોની
મધ્ય ભાગમાં આવેલા, મિથ્યામિ દુક્કડંના નારા ગુંજાયમાન કરતાં, માનવ મધુકરથી

ઘેરાયેલા વિવેકના વરવા વૃક્ષોના ઝુંડમાં શોભતા આવશ્યક આરામગૃહની યાત્રા કરાવું. યાત્રાણું સાથે મારી એટલી જ શરત છે કે આ આરામગૃહમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ત્રણોય ધોગની કિયાનું એકત્વ એક સાથે થવું જોઈએ અને જ્યારે સૌના પાપ નીકળે ત્યારે તેમને ધ્યાન દ્વારા જલાવી દેવા. તે પાપ અન્ય પાસે ન જાય તેની કાળજી રાખવી માટે આપણે આ સંપાદનનું નામ રાખશું સમ્યક્ક્રિયોગનું એકત્વ-પાપ પ્રજાળે આત્મ પ્રભા ઉજાળે.

જેઓ આ કાર્યમાં કુશળ બન્યા તેઓ તાલિમ લઈને કર્મસંગ્રામ ખેલવા તૈયાર થયા અને તેમાં જે જે જીતી ગયા તે તે લોકો પૂર્ણ લોકનું રાજ્ય હસ્તગત કરી અનંત આનંદનો અનુભવ કરી રહ્યા છે. આજે એમની પાસે એક પણ શરૂ નથી, બધા જ તેમના મિત્રો છે. તેમને ત્યાં લઈ જવા પ્રતિદિન પરમાર્થનું પ્લેન મોકલી ભવ્ય ધોગ આત્માને તેમાં બેસાડી વ્યવહારરચિમાંથી લાવી પૃથ્વી-પાણી-વનસ્પતિના જીવોને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવી, પોતાની પાસે બોલાવી પોતાની સમાન અખંડ આનંદના ભોક્તા બનાવે છે.

તો ચાલો યાત્રિકો ! મારી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ એમ કહીને આવશ્યક આરામગૃહ તરફ જવા સાબદી બની. દિવ્ય વિચારના વાહનમાં બેસી અમે બધાએ અધ્યાત્મ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં રળિયામણી આત્મશક્તિનો પ્રકાશ પથરાઈ રહ્યો હતો. તે પ્રકાશના પગથારે અમારું વાહન ચાલી રહ્યું હતું. સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શનનો ઉદ્ય થઈ રહ્યો હતો. ત્યાંના ગોપુરદ્વાર સમાધિભાવમાં સ્થિર બની ખુલ્લી રહ્યા હતા. તેમાંથી માધ્યસ્થભાવનો સુગંધ ભરેલો મંદ-મંદ મસ્ત મસ્ત વહી મરક મરક હસી રહ્યો હતો, જ્ઞાણો કે તે અમારું સુસ્વાગત કરવા જ બહાર નીકળી રહ્યો હશે. તેથી અમે અનુમાન બાંધ્યું કે આજ વિસ્તારમાં આવશ્યક નામનું આરામગૃહ જરૂર હશે. આ પ્રમાણેનો સંકલ્પ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યાં દૂરથી અવાજ આવ્યો સક્કારેમિ સમમાણેમિ... આવો... પદારો... હું તમારો સત્કાર-સન્માન કરું છું. તમે જેની યાત્રાએ નીકળ્યા છો તે આ આવશ્યક આરામગૃહ છે. આવો અલોકિક ગેબી અવાજ અમને આવકારી અમારા દિવ્ય વિચાર વાહનને તેઓ પ્રેમથી ત્યાં લઈ ગયા.

અમે બધા ખુશ ખુશ થઈ ગયા. જલદીથી નીચે ઉત્તરી ગયા. ત્યાં સૂરીલા અવાજથી નમો અરિહંતાણાંથી લઈને પુરા નમસ્કારમંત્રના ઉચ્ચારણો શબ્દાયમાન થઈને આરામગૃહના શિખર ઉપરથી પ્રસારિત થઈ રહ્યા હતા. પંચ પરમેષ્ઠિ મહાત્માઓને નમન કરનારા દેવો દિવ્ય ધ્વનિને વહાવી રહ્યા હતા. અમે ત્યાં સ્થંભિત થઈ ગયા. બધું જ અપૂર્વ ભાસતું હતું. અમારો પ્રદેશ અમને જ અણજાણ લાગતો હતો. અમે

અનાદિકાળથી અવિવેક, પશાની ઈચ્છાવાળા, ધનવાંદુક, ગર્વ, નિદાન, ભય, સંશય, ક્ષાય, અવિનયાહિના દોષોથી ખરડાયેલા હોવાથી ત્યાં જવા પગ ઉપાડી શકતા ન હતા. અનાવશ્યક બધી જ વસ્તુ લઈને ભારેખમ થઈને આવ્યા હતા તેથી દ્વિધામાં અમે મુંજાઈ રહ્યા હતા. એવા સમયે દરવાજામાં ઊભી રહેલી સદ્ગૃતિએ સહસા અવાજ દીધો. પધારો... પધારો... દેવાણુપ્રિયા...! અંદર પધારો. અમે તમારી રાહ જોઈ રહ્યા છીએ. આ તમારો જ શાશ્વતો રાજમહેલ છે. આપ પરદેશ ગયા પછી આ રત્નત્રયનો રાજમહેલ ભૂલી ગયા લાગો છો. તમે કદમ ઉઠાવો તમને કોઈ ના નહીં પાડે, હું તમારી સાથે જ ચાલું છું. એમ કહી સદ્ગૃતિ અમને આવશ્યક આરામગૃહમાં લઈ ગઈ, ત્યાં અમને સત્યના સોઝા ઉપર બેસાડી દીધા અને એમણે અમને બધુંજ યાદ કરાવ્યું.

સદ્ગૃતિ અંગુલી નિર્દેશન કરીને કહેવા લાગી, આ છે આવશ્યક આરામગૃહ આવશ્યક-અવશ્ય આરામ આપે, આત્મરામને જાગૃત કરે, આ-આનંદ આપે, રા-રાજ બનાવે, મ- મહાત્મા બનાવે, ગૃ-અનંતગુણને ગ્રહણ કરાવે, હ- હક્ક પ્રાપ્ત કરાવે અર્થાત્ સંપૂર્ણ આત્માનો હક્કદાર બની, આત્મગુણ ગ્રહી, મહાત્મા બની, આનંદમય સુખનો રાજ બની, અખંડ આનંદનો ભોક્તા થાય તેનું નામ આવશ્યક આરામગૃહ.

આ આરામગૃહમાં પ્રવેશ કરનારા બે પ્રકારના જીવો હોય છે— (૧) દેશવિરતિ અને (૨) સર્વવિરતિ. સર્વવિરતિ જિંદગીભર અહીં જ રહે છે અને દેશવિરતિ આંટા-ફેરા કરે છે. તેઓ કાયર હોવાથી હુંકારના હુમલાખોરો તેને પાછા સંસારમાં ઘસડી જાય છે. અસ્તુ...

સર્વવિરતિ જિંદગીભર અહીં જ રહે છે ખરા પરંતુ મનમાં સંકલ્પ-વિકલ્પની કંદરામાં છુપાયેલા હુમલાખોરોનું જાણપણું ન હોવાથી કર્કશાદિભાષાની કોતરોમાં છુપાયેલા કષાયરૂપ તસ્કરો, તેમ કાયાની માયાના ખાડામાં છુપાયેલા વિષયરૂપી વિકરાળ લૂંટારાઓ, ભયભીત, ચંચળ, અસ્થિર કરીને મમતાના બંધનમાં બાંધી ઘાયલ કર્યા કરે છે. જેથી અહીં આવનારા, આ પોતાનું જ આવશ્યક આરામગૃહ હોવા છતાં કંટાળીને પાછા જગતવાસી બની જાય છે.

સર્વ ભવ્ય જીવોનું આવશ્યક આરામગૃહ એક છે, પાત્ર ભેટે અનેક થાય છે. ઘેય સિદ્ધ સાધક જ્યારે આ આરામગૃહમાં આવે છે ત્યારે અહીં રહેલા ઉપકરણોને વાપરવાની તાલિમ પામી હુમલાખોરો પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શાશ્વત આરામગૃહના પાછા માલિક બની જાય છે. સદ્ગૃતિની વાત સાંભળી અમારામાં ખુમારી આવી અને કહું, અમને તમારા તે સ્થાનમાં લઈ જાઓ અને સંપૂર્ણ માહિતગાર બનાવો. સદ્ગૃતિ

ખુશ થઈને અમને દોરી ગઈ. જુઓ... આ સુખવિશ્રાંતિ હોલ.

તે સુંદર હોલ આવશ્યક આરામગૃહના મધ્યભાગમાં હતો. તે ઘણો શુક્લવર્ણનો હોવાથી હસું-હસું થઈ રહ્યો હતો. ત્યાં આવનારને પ્રસન્નતા અર્પી રહ્યો હતો. તે હોલમાં ખૂબ શોભાયમાન નાના-મોટા દરેક માનવો પહેરી શકે તેવા અનેક કવચો પડ્યા હતા. તે કવચ છ વિભાગમાં વહેંચાયેલા હતા.

પહેલો વિભાગ માથા ઉપરના ડેલ્મેટનો હતો. તે ડેલ્મેટ ઉપર અંકિત થયેલું નામ હતું— સામાયિક. બીજો વિભાગ ગ્રીવાથી લઈને બજે હાથનો હતો, તેના ઉપર લખાયેલું નામ હતું— ચાઉવીસંથો. ત્રીજો વિભાગ વક્ષઃસ્થળ અને પીઠ બાંધવાનો હતો, તેના ઉપર કોતરાયેલું નામ હતું— વંદના. યોથો વિભાગ નાભિના મધ્યભાગને અને પૂરી કમ્મર ઢાંકીને પહેરી શકાય તેવો હતો, તેમાં લખાયેલું હતું— પ્રતિકમણ. પાંચમો વિભાગ બજે ચરણને ઢાંકનાર હતો, તેમાં લખાયેલું હતું— કાયોત્સર્ગ. આ રીતે આખું કવચ દેહાતીત દશાને પ્રાપ્ત કરવા પુરુષાર્થશીલ યોગીઓના શરીર ઉપર શોભાયમાન લાગે તેવું હતું અને કવચ બાંધવાના બંધન સૌંદર્યવાન હતા. તેમાં લખાયેલું હતું— પ્રત્યાખ્યાન.

દરેક કવચ છ નામથી અંકિત થયેલા જોઈને અમો તો આભા બની ગયા અને પૂછી ઊઠા આવા સુંદર કવચો કોણ બનાવે છે? આ પ્રશ્ન સાંભળી લજાળું સદ્વૃત્તિ બોલી અમે બનાવીએ છીએ.

આ અધ્યાત્મનગરમાં સત્કૃત્યો કરનારી, કલ્યાણમયી મારી અનેક સખીઓ રહે છે. અમે સાથે મળીને શુભયોગની સામગ્રી એકઠી કરીને આ કવચો બનાવીએ છીએ. અહીંયા જે કોઈ નાના મોટા આબાલ-વૃદ્ધ આવે ત્યારે તેમને દુર્ગુણોરૂપી હુમલાખોરોથી બચાવવા આ કવચ પહેરાવીએ છીએ. સદ્વૃત્તિની આ ઉદારતા જાણી અમે છક્ક થઈ ગયા. અમે પૂછ્યું કેવી રીતે બનાવો છો? ત્યારે તેણી બોલી જુઓ આ ડેલ્મેટનો ભાગ છે.

(૧) કવચનો પહેલો ભાગ મસ્તકને ઢાંકવાનો ડેલ્મેટ :— આ ટોપાનો ભાગ છે. તે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. સમ+આય+ઈક = સામાયિક. સમ—એકી સાથે, સમભાવના સ્વભાવમાં, આય-ગમન કરે. ઈક—લાભ, એકી સાથે સમભાવના સ્વભાવમાં ગમન કરે તેવા ભાવના પરમાણુઓનો લાભ પ્રાપ્ત થાય, તે સામાયિક. તે પરમાણુઓ વિષમ ભાવમાં પરિણામતા નથી, ક્યારેય તામસભાવને ભજતા નથી. બધા જ ગુણોને એકનિત રાખી શકે તેવી શક્તિ ધરાવે છે. વજ જેવા મજબૂત હોય છે. તે

પરમાણુના પિંડમાંથી અમે ટોપાનો ભાગ બનાવીએ છીએ, કારણકે સર્વ સદગુણો એક સંપીપણું સાધી, વિવિધ પ્રકારે વિખરાયેલા દુર્ગાશોને વૈર્યના બાણથી વીધી નાંખે છે. ઉત્તમોત્તમ મર્સ્તકના ભાગનું સંરક્ષણ કરે છે. ત્રિવિધ તાપના ઉડતાં તિખારાઓને બુજાવી નાંખે છે, પ્રજળી દે છે માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ સામાયિક યોગ્ય ધર્મધ્યાન-શુક્લધ્યાનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ઉજળા પરમાણુને જ અમે ગ્રહણ કરી આ ભાગ બનાવીએ છીએ, તેથી તેમાં નામ ઓંકિત કરીએ છીએ સામાયિક.

(૨) કવચનો બીજો ભાગ શ્રીવા તેમજ ભૂજાનો :— તેની સામગ્રી માટે શાંતરસના પરમાણુ ગ્રહણ કરીએ છીએ. એકલા એકાંત શાંતરસના પરમાણુથી નિર્ભિત થયેલી કાયા ફક્ત તીર્થકરોની જ હોય છે માટે અમે બધી સખીઓ ચઉવીસંથો બોલી અર્થાતું ચોવીસ તીર્થકરની સુતિ એકલય તાલબદ્ધ સ્વરથી બોલી, ભક્તિરૂપી ભાગીરથીમાં અવગાહન કરી, પ્રભુનો જન્મ મહોત્સવ, વૃદ્ધિ, સંવત્સરદાન, દીક્ષા કલ્યાણક, આગલાભવમાં સંયમ તપથી કરેલી આરાધનાથી સર્વજીવ કહું શાસનરસીની ભાવના, વાસનાને વાત્સલ્યમાં પલટાવતા, વિષમ ભાવ સામે સમભાવ રાખતા, કૂરની સામે કોમળતા દાખવતા, પરીષહ દેનારને પ્રસન્નતા અર્પતા, કોંધાંધ પર ક્રમા વરસાવતા, સહનશીલતાના ગુણો ધરાવતા, સામર્થ્યયોગ દ્વારા કર્મક્ષય કરતાં દોષોને, દફનાવતા, પ્રતિક્રિયાના ત્યાગી, વિશ્વાના રાગી-વેરાગી બની વીતરાગતા તરફ જૂકતા, પ્રભુના મોક્ષ સુધીના દશ્યો નિહાળાં-નિહાળતાં, સિદ્ધદશામાં પહોંચતા અને આ શાંતરસના પરમાણુના પિંડરૂપ કાયાને છોડી જતાં પરમ અહિંસાના અવતારને વંદન કરી તે પુદ્ગલોની ઉજ્જી ગ્રહણ કરી ભક્તિ ભરેલા હદ્યે શ્રીવા તથા ભૂજા ઢંકાઈ જાય તેવા આકારનો આ બીજો ભાગ બનાવીએ છીએ, તેથી તેમાં ચઉવીસંથો નામ ઓંકિત કરીએ છીએ.

(૩) કવચનો ત્રીજો ભાગ વક્ષઃસ્થળ :— વક્ષઃસ્થળ અને પીઠના આકારવાળા આ કવચનો આકાર પણ તેવો જ છે. તેની સામગ્રી અહંકારને ઓગાળતાં, વિનયને ભજતાં, માનને મોડી, હાથ જોડી, ઉત્કટ આસને બેસી, દેવાધિદેવ અરિહંતને પ્રશ્ન પૂછી, ત્રિપદી તત્ત્વને જાણી, સંપૂર્ણ શુત્ષણનને પ્રાપ્ત કરતાં, ત્રણ યોગની એકતા સાધી દ્વાદશાંગીની રચના કરતાં, અનેકને ધર્મ માર્ગ ચઢાવતાં, પંચાચારમાં સ્થિર કરતાં, ઉપાસનાના ઉપાસક બનાવતા, ચતુર્વિધસંઘનું સંરક્ષણ-સંવર્ધન કરતાં, દેવાધિદેવથી લઈને રત્નાધિકની અલ્પમાત્ર કિલામના ન કરતા, ખામેભિ નામના તત્ત્વની ઉજ્જીવના ઉજ્જવળ પરમાણુઓને વાસિત કરતા, અવિનય, આશાતનાને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખતાં આચાર્યાદિ પરમેષ્ઠાઓ, નીચાગોત્રનો નાશ કરી ઉચ્ચયોગ્ત્ર, આદેય આદિ નામ કર્મના સદ્ભાગી બનતા પચીસ આવશ્યક કિયાઓના નામ પ્રમાણે મુદ્રા રચતા, અહોભાવથી જૂકતા,

પ્રભુના પરમાણુઓ એકઠા કરી હૈયામાં હિંમત-ઉત્સાહ-વીરોદ્ધલાસ ભરાય જાય તેવા ભર્યા ભાઈયા ભાવથી વક્ષઃસ્થળના ભાગને ઢાંકવાના કવચની રચના કરીએ છીએ, માટે આ ભાગનું નામ વંદના અંકિત કરેલું છે.

(૪) કવચનો ચોથો ભાગ નામિ કર્મરનો :— આ વિભાગમાં અમે ઊડાણમાંથી ઉચ્ચારેલા, શુતશાનનો સ્વાધ્યાય કરતાં, જ્ઞાન ભણાવતાં, બીજાને અજ્ઞાન અંધકારના દોષો અને દુષ્કૃત્યોમાંથી પાછા ફેરવી સુકૃત્યોમાં સ્થાપી પ્રકાશ ભણી લઈ જતાં, દેશવિરતિ-સર્વવિરતિના સ્વાંગ સજ્ઞાવતા, અસ્થિરને સ્થિર કરતાં, પાપથી પાછા વણતા, સદ્બોધનો ઉપદેશ આપતા, સંયમ-તપમાં સ્થાપી લાગેલા દોષોની નિર્જરા કરાવતા, ક્રતધારીઓને અતિચારરૂપી છિદ્રને ઢાંકવાનો માર્ગ દર્શાવતા, ગુરુમગવંતો ખુદ પચીસ ભાવનાથી ર્ખીજાતા, સમિતિપૂર્વક ચાલતા, ગુનિથી ગુપ્ત, બ્રહ્મચારી બની બ્રહ્મચર્યમાં રમતા મૈત્રીઆદિ સોણ ભાવનાથી ભવ્યજીવોને ભાવિત કરતા, મહામાનવ મહાત્માના પરમાણુઓ પશ્ચાતાપની ભડીમાં પીગળીને પવિત્ર બનેલા હોય છે, તેને અહોભાવથી ગ્રહણ કરીને અમે આ કવચના ભાગને સુચારુ બનાવીએ છીએ માટે આ ભાગનું નામ રાખ્યું છે પ્રતિક્રમણ.

(૫) કવચનો પાંચમો ભાગ ચરણોને ઢાંકવાનો :— ઓરસ ચોરસ આ ભાગની સામગ્રી લેવા માટે પહાડોની કંદરા, ગુજામાં અમે જઈએ છીએ. અડોલ આસને સ્થિત થયેલા અરિહંતાદિ મહાત્માઓ, ઋષિ, મહર્ષિઓ, જેમનામાં ખળખળાટ નથી, આત્માને મિત્ર બનાવી એકાકી વિચરી રહ્યા છે. હિંસક પશુઓને અહિંસક બનાવતા, અભયભાવની ભાવનામાં જોડતાં, કાયાની માયા, જડની જુદાઈ કરી, આત્માના ઐશ્વર્યને માણતા, કોઈ ખડગાસને, કોઈ વીરાસને, કોઈ સૂર્યની સામે નેત્ર રાખીને સ્થિરાસને ઉભા રહેતા-બેસતા, તપ-સંયમથી આત્માને ભાવિત કરતાં, કાયોત્ત્સર્ગમાં ઉપસર્ગ-પરિષહોને જીતતાં મુનિપુંગવોના પવિત્ર પરમાણુ અમે પ્રહલાદભાવે અમોદિત થઈને ગ્રહણ કરીએ છીએ જે પરમાણુ ગ્રણ ચિકિત્સામાં ઉપયોગી છે. તે ઘા રૂઝાવવાનું કામ કરે છે. સ્નાયુતંત્રને વ્યવસ્થિત રાખે છે. એસીડને સાકરમાં પરિવર્તિત કરે છે, પિતના પ્રકોપને શાંત કરે છે, લોહીમાં પ્રાણવાયુનો સંચાર કરી તાજગી આપે છે માટે આ પરમાણુ પિંડ એકત્રિત કરીને ચરણોમાં અક્ષયસુખના ભંડારામાં સ્થિત થઈ જાય, સદાચરણ આચરે માટે આ કવચના ભાગનું નામ રાખ્યું છે કાયોત્ત્સર્ગ.

(૬) કવચનો છઠો ભાગ બાંધવાની દોરી :— અબાર પાપસ્થાનકમાંથી નીકળી, સર્વવિરતના માર્ગ જઈ રહેલા, વૈરાગી આત્માઓ, અપ્રમતદશામાં જુલતા યોગીઓ, કામ ભોગમાં જતાં મનને પાછું વાળી નિર્મળ બનેલી વૃત્તિવાળા સાધકો સાધનામાં પાછી ભૂલ ન થાય તેવી અડોલવૃત્તિને ઘારણ કરનારા ત્યાગી મહાત્માઓ ક્ષપકશ્રેષ્ઠીએ ચડી

મોહ કર્મને કીણ કરતાં ધર્મયોગ્દ્વારો વગેરેના નિર્જરી રહેલા, પરમયોગથી વાસિત થયેલા પરમાણુઓને જીલી-જીલી વધાવીને અમે તેની કસ બનાવીએ છીએ. આ કસથી કવચનું બંધન મજબૂત થાય છે માટે આ કવચના ભાગનું નામ રાખ્યું છે પ્રત્યાઘ્યાન.

આ છે અમારા કવચનો ઈતિહાસ અમ કહીને સદ્વૃત્તિ થોડીવાર શાંત રહીને અમારા પ્રતિભાવને જોવા લાગી. આ વાતથી તાજુબ થયેલા અમો મૌન રહ્યા તેથી વાતાવરણમાં મૂક શાંતિ છચ્છાઈ ગઈ. આ શાંતિનો ભંગ કરતાં સદ્વૃત્તિ પોતે જ બોલી જિજ્ઞાસુઓ ! અમારા કવચની કરામત શું છે તે તમે સાંભળો.

અમો અનાદિકાળથી આવા કવચ બનાવતા હતા, બનાવી રહ્યા છીએ અને બનાવતા રહેશું. તે કવચને અમે હુમેશાં આવશ્યક આરામગૃહમાં રાખીએ છીએ. જેઓ ભવભીરું બની ગયા હોય, શુક્લપક્ષમાં વર્તતા હોય, આસન્ મોક્ષગામી થવા તત્પર બની રહ્યા હોય, તેઓ અમારી પાસે ત્યાગ-વૈરાગ્યના મૂલ્ય ચૂકવી સંસારના ત્યાગી બની, પોતાના કર્મ જ બંધનરૂપ છે એમ જાણી, કર્મજંજીરથી મુક્ત થવા અને કર્મસંગ્રામ ખેલવા ધર્મવીર યોગ્દ્વારો આ આવશ્યક આરામગૃહમાં આવીને આ કવચ ખરીદી જાય છે. જેની કિંમત અણમોલી છે. આ કવચને પહેલા નમો સિદ્ધાંશ પદ્ધથી મંત્રિત કરે છે, સત્કારે છે, સન્માને છે અને પૂર્વદિશામાં ઉભા રહીને કેશાવલીને ઉતારી, પાંચે ય ઈન્જ્રિયોના વિષયોથી વિરામ પામી, દ્રવ્ય-ભાવથી મુંડિત થઈને કરેમિભંતેના પાઠમાં મનને ધ્યાનમાં જોડી, વચનથી ઉચ્ચારણમાં મૌન બની, કાયાથી સ્થિર બની પાપકારી પ્રવૃત્તિ સર્વથા છોડી, શાંત ચિંતા મુંડિત મસ્તકથી લઈને ચરણસુધીના કવચને પ્રત્યાઘ્યાનની દોરીથી બાંધતા પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે હવે કોઈ ઉપસર્ગ-પરીપદ આવે ત્યારે કોઈપણ પ્રકારની પ્રતિક્રિયા નહીં કરું પરંતુ સહનશીલતા ધારણ કરી સમત્વયોગને કેળવીશ, એવી ભાવના નિર્યોગના એકત્વથી ભાવતા સર્વ છ્લવો પ્રતિ દ્યા ભાવ ઉભરાવા લાગ્યો અને મસ્તિષ્કમાં સમભાવને દેનારા, સામાયિક નામના આવશ્યકે ચારિત્ર ધારણ કરનાર તીર્થકરના ક્ષયોપશમભાવ દ્વારા પરિણામને પ્રશસ્ત કર્યા, એ પ્રશસ્ત ભાવની ધર્મધ્યાનાંજિને મનઃ પર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મની પ્રકૃતિને જલાવી દીધી, અને ચોથું મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું માટે જ જ્ઞાની પુરણો કહે છે કે

સમ્યગ્ ત્રિયોગનું એકત્વ પાપ પ્રજાણે આત્મપ્રભા ઉજાણે.

આ કવચને ધારણ કરનાર મહાત્માઓ જ્યારે મંગલસ્તુતિ દ્વારા સ્વાધ્યાયમાં લીન બની અનંત ચોવીસ તીર્થકરોનું અંજલી જોડી સ્લવન ચાલુ કરે છે, ત્યારે વિશુદ્ધિ કેન્દ્ર શુદ્ધ બનીજાય છે અને કવચમાં કલ્યાણકારી પરમાણુ પસાર થઈ મિથ્યાત્વાદિ મચ્છરોને ઉડાડી, અવતના વીંઠીઓ વીંઠી, અનંતનો અનુબંધ પાડે તેવા અનંતાનુબંધી

કખાપરૂપી પાપોને બાળી શુદ્ધ સમ્યગુર્દર્શન પ્રગટ કરાવે છે માટે જ અમારા કવચનો પ્રભાવ કહે છે કે સમ્યગું ત્રિયોગનું એકત્વ-પાપ પ્રજાણે આત્મ પ્રભા ઉજાણે.

સર્વવિરતિધરો મહાત્માઓ જ્યારે જ્યારે હદ્યમાં ધ્યાનસ્થ બને છે ત્યારે ખામેમિનું એસેન્સ(અર્ક) એકહું કરી રત્નાવિકો પાસે જઈ વંદનામાં આડુઢ થઈ ચરણસ્પર્શ કરતાં પણ અલ્ફ કિલામના માટે ક્ષમા માંગે છે. રત્નાવિકોની અવિનય, આશાતનાને ખમાવે છે અને બાર આવર્તન દઈ ચારિત્રને શુદ્ધ બનાવે છે ત્યારે ઉત્કટ આસને બેઠેલા મુનિરાજે ત્રણ યોગની એકતા સાધીને ભાવવાહી પરમાણુ વહાવે છે ત્યારે તે પરમાણુઓ આત્માની સાથે બાંધેલા નીચળોત્રના પરમાણુઓને શુદ્ધ કરી આદેયનામ ઉત્પસ્ત કરતાં અશુભ કર્મને જલાવે છે, તેથી જ આ કલ્યાણી કવચમાં અંકિત થયેલ વંદનાની મૂકુભાષા મુખરિત થઈને બોલી ઉઠે છે કે સમ્યગું ત્રિયોગનું એકત્વ પાપ પ્રજાણે આત્મપ્રભા ઉજાણે.

સર્વવિરતિધરો પરમેષ્ઠ મહાત્માઓ પોતાની વૃત્તિની અનુપ્રેક્ષા કરતાં જાણે કે મારી વૃત્તિ સ્ખલના પામી અનાત્મ તત્ત્વમાં જોડાયેલી છે તેને પાછી ફેરવવાનો પુરુષાર્થ કરતાં હોય, પ્રતિકમણ કરાવતા હોય, દોષને દેખી નિંદા કરતાં હોય, ગુરુ સાક્ષીએ દોષ પ્રગટ કરી આલોચના પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, દોષોને વિકારતા હોય, પુનઃ વૃત્તિને પોતાનામાં સ્થિર કરવાની કોશિષ કરી બસ્તે સંધ્યા અથવા જે ક્ષણે પાપ થયું હોય તે ક્ષણે અથવા પાખી ચોમાસી, સંવત્સરીએ મિચણમિદુક્કડમું આપતા હોય, તે સમયે નાભિના અવાજથી ભાવપૂર્વક ત્રણયોગ એકત્વના દોષરૂપ પાપ પ્રજાણી નાંબે છે તે જ સમયે કવચ બોલી ઉઠે છે સમ્યગું ત્રિયોગનું એકત્વ પાપ પ્રજાણે આત્મપ્રભા ઉજાણે.

સર્વવિરતિધર મહાત્માઓ ગુરુલ્લયોની આશા પ્રમાણે તપ સાધના, શાન સાધના, આતાપના લેતાં, કાયોત્સર્ગ કરતાં, કાયાની માયાના બંધનો તોડવા તત્પર બની રહ્યા હોય, દેહાદ્યાસ છોડવા, આત્મભાવના ભાવી, પ્રતિમાધારી, અભિગ્રહધારી બની કાયોત્સર્ગની મુદ્રામાં સ્થિત હોય ત્યારે અનેક કર્માંની ઉદીરણા ચિત્તને ચંચળ બનાવવા, મોહમાં ખેંચી જવા બળવતાર દંદો ઉભા કરે છે તો પણ સાધક કાયોત્સર્ગ છોડતા નથી ત્યારે સર્વ કર્મ તેના ઉદ્યકાળનો સ્વભાવ દર્શાવી નિર્જરી જાય છે. તે કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞા ત્રણ યોગથી બંધાયેલા કર્માંને વિભેરી બાળી નાંબે છે ત્યારે ઉપર સ્થિત થયેલું કલ્યાણી કવચ જયધોપણા કરતાં બોલે છે.

સમ્યગું ત્રિયોગનું એકત્વ પાપ પ્રજાણે આત્મપ્રભા ઉજાણે.

સાધના કરતા સાધકો કાયોત્સર્ગથી પાપ પ્રજાણે છે, તેથી જે આત્મગુણોની

પ્રભા શુદ્ધ વિશુદ્ધ પરિણામવાળી બને છે, ત્યારે આત્મા પોતે જ પોતાને ઓળખી સ્વરૂપનું સંધાન કરે છે કે હું આત્મા છું તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરે છે, પ્રભો ! હવે હું થઈ ગયેલા પાપને છોડું છું, નવા પાપને વોસિરાવું છું, આહારાદિ સંશાશી પ્રાય : નવા પાપ થાય છે માટે ચારેય આહારના પ્રત્યાખ્યાન કરું છું. ઉપરાંતમાં નવી ભૂલ ન થાય તેનું લક્ષ્ય રાખું છું આ રીતે પ્રત્યાખ્યાન કરનાર મહાત્માઓ અપ્રમતાદશાશી લઈને કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સ્થાન ઉપર અથવા આઠેય કર્મના ક્ષય સુધીનો પુરુષાર્થ કરે છે જેથી જિનાજ્ઞા ફરમાવે છે કે પ્રત્યાખ્યાનથી ભવોભવના પાપ નાશ પામે છે. આ રીતે પોતાના પાપનો ક્ષય કરી વિશુદ્ધ પરિણામવાળો થાય છે ત્યારે કવચને બાંધવાની કસ બોલે છે સમ્યગ્ ત્રિયોગનું એકત્વ પાપ પ્રજ્ઞાળે આત્મપ્રભા ઉજાળે.

શુક્લ ધ્યાનની અગ્નિ પ્રજજ્વલિત કરી આઠ આઠ કર્મ બાળી, શુભ-શુદ્ધ થઈ આ કવચ છોડી, આત્મા મોક્ષે પદારે છે. જે નગરમાં તમે આવ્યા છો તે જ તમે છો, ત્યાં જ રાગ-દ્વષનું બીયારણ પાંગરીને કર્મવૃક્ષ બને છે, તેને જડમૂળથી ઉખેડનારા તમે પોતેજ છો. હું પણ તમારા પરિણામથી પરિણત થયેલી સદ્ગુરૂત્તિ પર્યાયમાં તમારી જ છું, તમારામાં જ રહું છું હાં.. હવે સમય ઘણો થયો. આ વૃત્તાંત સાંભળી આપશ્રી સદ્ગુરૂ રહેવા માંગતા હો તો હું આપની દાસી બની સેવામાં હાજર છું. અમે બધાએ એકબીજાની સામે જોઈને કહું.

સદ્ગુરૂત્તિ બહેન ! આપને નમસ્તે. આપને સાંભળી ખુશ થયા છીએ પરંતુ કર્મના ભારથી ભરાયેલા અમે પાછા ફરીશું, આપશ્રીનું આ કવચ મેળવવા અનેક પુષ્યના પુંજની મૂડી એકઠી કરીને આવશું. ચોકકસ શ્રદ્ધા તો થઈ જ ગઈ છે કે આ જ સાચું છે. અમારા રાજમહેલમાં જ અમારે રહેવું જોઈએ પણ કર્મચોરથી બંધાયેલા એવા અમે અશુભ્યાં નયને પાછા ફરીએ છીએ. બહેન તમો અમને વારંવાર યાદી અપાવવા જરૂર અમારી બહારની દુનિયામાં પદ્ધારજો એમ કહી અમે દિવ્ય વિચારના વાહનમાં પાછા ફર્યા.

પ્રિય પાઠકો ! સહુના સ્થાને સૌ ગયા અને હું મારી જિજ્ઞાસાવૃત્તિનો સત્કાર કરી મારા હૃદયમાં સમાવી દઈને સમાચારીમાં લીન બની સાધક આત્માઓ આપશ્રી બધાજ સમજ શક્યા હશો કે મોક્ષજ્ઞનારને ત્રણ યોગની એકત્વ સાધના માટે ચૌદ બોલની જરૂર પડે છે. તે પૈકીની મનુષ્ય ગતિ, સંશી પંચેન્દ્રિય અને વજજ્ઞાધભનારાચ સંઘયણી હોય તે જ શુક્લ ધ્યાનને ધરી શકે છે, અંતઃમુહૂર્ત કે મુહૂર્ત સુધી તે જ ધ્યાનમાં રહી શકે છે અને આ છ આવશ્યકની આરાધના કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવી મોક્ષે જઈ શકે છે તેની જાંખી દર્શાવવા મેં આપશ્રીને એક કવચના માધ્યમે ધર્મવીર યોગ્યાની માહિતી આપી, લોકાગ્રનું રાજ્ય મેળવવા માટે પણ દંદ ખેલવું પડે છે. આ રીતે આવશ્યકમાં

ખૂબ સારી રીતે છણાવટ કરવામાં પાપ પ્રજાળે આત્મપ્રત્ભા ઉજાળે, આ શબ્દો મેં મારા જ્ઞાનદાતા ગુલ્લણી ભગવંત વિદૃષી બા.બ્ર.પૂ. સ્વ. પ્રત્ભાબાઈ સ્વામીના નામે રાખ્યું છે. તે મારા ઉપકારી છે તેથી તેમના પ્રતિ કૃતજ્ઞતા અદા કરવા આ નામ જોડ્યું છે. બીજી વાત એમ છે કે મારા સુશિષ્યા અને સંસારપક્ષે બહેન પ્રત્ભાબાઈ મહાસતીજી છે. તે સર્વ સહયોગી સાધ્વીઓની સાથે રહીને કાર્યરત રહી છું માટે તેનું નામ પણ આ નામમાં સાર્થક થઈ જાય છે. આવા સાર્થક નામનું ધ્યેય એટલું જ છે કે આ યોગ ક્યારે સરજાય? પડીકાવાળા કંદોઈની જેમ પડિકકમણા ન કરતા ભાવવાહી પ્રતિકમણ કરી હળવા થઈએ, તો જ આવશ્યક સૂત્રની સાર્થકતા થાય. અત્યાર સુધી જીવ દ્રવ્યઆવશ્યકમાં લીન રહ્યો છે, પરંતુ ભાવ આવશ્યકમાં લીન બની શકતો નથી. આવું બનવાનું કારણ એક જ છે કે આપણે સહુ નકલી કવચ પહેરીને આવ્યા છીએ માટે અનેક છિદ્ર પડે છે તેને પણ ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરતાં નથી માટે ભવભ્રમણ અટકતાં નથી બસ અસ્તુ

દેવાધિદેવનું સાચું કવચ આપણાને પ્રાપ્ત થાય. આવશ્યક આરામગૃહમાં સદાને માટે વસીએ અને આપણા જ અનંત સુખના ભોક્તા બનીએ.

આભાર : ધન્યવાદ : સાધુવાદ :-

પ્રસ્તુત આગમના રહસ્યોને ખુલ્લા કરતો અણામોલ દિવ્ય અભિગમ પ્રેરિત કરનાર, મહાઉપકારી ગોંડલ ગચ્છ સંત શિરોમણિ, પરમ દાર્શનિક, અમારા આગમ કાર્યને પ્રોત્સાહિત કરી આશીર્વાદની વર્ષા વરસાવનારા ગુરુદેવ પૂ. શ્રી જ્યંતિલાલજી મ.સા.નો અનન્ય ભાવે આભાર માનું છું અને શતકોટી સાદર ભાવે પ્રણિપાત, નમસ્કાર કરું છું. શ્રદ્ધેય, પ્રેરક, માર્ગદર્શક જેમના પસાયે પૂ. ત્રિલોક મુનિ મ.સા.નો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેવા વાણીભૂપણ પૂ. ગિરીશ ગુરુદેવનો સહદ્યતાપૂર્વક આભાર માની વંદન કરું છું. આગમ અનુવાદ સમાપનની શુભમઘડીએ પદારી, સંપૂર્ણ ભાર વહન કરનાર આગમ દિવાકર પૂ. શ્રી જનકમુનિ મ.સા.ને સાદર પ્રણિપાત કરી. ગુરુપ્રાણ આગમ બત્તીસીના સંપાદન સહયોગી આગમ મનીધી પૂ. ત્રિલોકમુનિવર્યને શતકોટી વંદના પાઠવું છું.

મુનિ પુંગવોના ચરણાનુગામી, પ્રારંભેલા કાર્યને પૂર્ણતાના પગથારે પહોંચાડનારા, આગમ ગુજરાતી સંસ્કરણના ઉદ્ભવિકા, ઉત્સાહધરા, નિપુણા, કાર્યનિષ્ઠાવાન, ઉગ્ર તપસ્વિની મમ ભગીની તેમજ સુશિષ્યા સ્વ. સાધ્વી શ્રી ઉધાને સ્મરણ સાથે ધન્યવાદ અર્પું છું.

આ આગમના અનુવાદિકા છે અમારા પ્રશિષ્યા, મમ અંતેવાસી સુશિષ્યા રાજૂલબાઈ મ.ના. પડ્ઢોધરા સુશિષ્યા વાક્ય ચાતુર્યા, સુસ્વરકંઠી રૂપાબાઈ મહાસતીજી, જેઓએ અનુવાદ કરી આત્માને સજાગ કર્યો છે. રોજ બસે સંધ્યાએ પ્રતિકમણ કરતાં જીવનને ધન્ય બનાવી રહ્યા છે, તેમ છતાં અમે શુભેચ્છા પાઠવીએ છીએ કે તેઓ આ આવશ્યકસૂત્રને અવશ્ય આત્મસાત્ત બનાવી જીવન ધન્યાતિધન્ય બનાવે અને કર્મકષય કરવાના લક્ષે પ્રતિકમણ શુદ્ધ બનાવી સ્થિત પ્રજ્ઞા બની સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા કેળવે તથાસ્તુ.

આગમ અવગાહન કાર્યમાં સહયોગી સાધ્વીરતના પુષ્પાબાઈ મ., પ્રભાબાઈ મ. એવં ધીરમતી બાઈ મ., હસુમતી બાઈ મ., વીરમતી બાઈ મ. સહિત સેવારત રેણુકાબાઈ મ. આદિ દરેક ગુરુસ્કુલવાસી સાધ્વીવૃંદને અનેકશા: ધન્યવાદ આપું છું.

સતત પ્રયત્નશીલ, અનેક આગમોનું અવગાહન કરીને અનુવાદની કાયાપલટ કરી, આગમને સરલ, સુમધુર, સમાર્જિત કરનાર, શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ અને વિવેચનનું સંતુલન જાળવી રાખનાર, ભગીરથ કાર્યના યશસ્વી સહસંપાદિકા મમ શિષ્યા-પ્રશિષ્યા સાધ્વીરતના ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતી એવં સાધ્વીશ્રી સુખોવિકાને અભિનંદન સહિત સાદર ધન્યવાદ આપું છું.

આગમ નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રમણોપાસક મુકુંદભાઈ પારેખ, મણિભાઈ શાહ એવં કુમારી ભાનુબહેન પારેખને તેમજ ધોમ તાપમાં આવીને અમારા સંપાદકીય લખાણમાં યોગ જોડી, તન્ય બની મોતીસમા અક્ષરે આલેખન કરનાર કુ. યોજાબેન મહેતાને અનેકશા: ધન્યવાદ આપું છું.

પરમાગમ પ્રત્યે અવિહડ ભક્તિભાવ રાખનાર ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશનના માનદ્દ સભ્ય ભામાશા શ્રીયુત રમણિકભાઈ તથા આગમ પ્રકાશન કરવાના અડગ ભેખધારી, દઢ સંકલ્પી, તપસ્વિની માતા વિજ્યાબહેન તથા ભક્તિસભરહદ્યી પિતા માણોકયંદ્ભાઈ શેઠના સુપુત્ર, નરબંકા, રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘના પ્રમુખ શ્રુતસેવાસંનિષ્ઠ શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ તથા કાર્યાન્વિત શ્રી સર્વ સભ્યગ્રામ; ધીરભાઈ, વિનુભાઈ આદિ કાર્યકર્તાઓ; મુદ્રણ કરનાર નેહલભાઈ, તેમના પિતાશ્રી હસમુખભાઈ તથા સહયોગી સર્વ કાર્યકરો, આગમના શ્રુતાધાર બનનારને અને અન્ય શાન દાનદાતા મહાનુભાવોને અભિનંદન સાથે સાધુવાદ આપું છું.

આગમના અનુવાદ, સંશોધન, સંપાદનમાં ઉપયોગી થયેલા પૂર્વ પ્રકાશિત આગમોના પ્રકાશકોને સાધુવાદ. આગમ અવગાહન કરવામાં ઉપયોગની શૂન્યતાથી કંઈક શબ્દો, અક્ષરો, પાઠમાં અશુદ્ધિ રહી જવા પામી હોય, વીતરાગ વાણી વિલદ્ધ લખાયું, વંચાયું હોય તો ત્રિવિધે-ત્રિવિધે મિથ્યામિ દુક્કડં.

પ્રિય પાઠકો ! તમો આગમ વાચો ત્યારે કંઈક અશુદ્ધિ રહી જવા પામી હોય તે ઘ્યાલ આવે તો તેની નોંધ કરી અમને મોકલવા પ્રયત્ન કરશો. નમામિ સંબ્લ જિણાણં- ખમામિ સંબ્લજીવાણં ।

વીતરાગ વચન વિલદ્ધ લખાયું હોય, તો માણુ પુનઃ પુનઃ ક્ષમાપના,
મંગલમૈત્રી પ્રમોદ ભાવમાં વહો સહુ, એવી કરું છું વિશાપના।

પરમ પૂ. સૌભ્યમૂર્તિ અંબાબાઈ મ.સ.ના
સુશિષ્યા – આર્યા લીલમ.

સંપાદન અનુભવ

ડૉ. સાધ્વી આરતી તથા સાધ્વી સુબોધિકા

સાધકોના દોષોની શુદ્ધિ અને આત્મગુણોની અભિવૃદ્ધિ કરનારા શ્રી આવશ્યક સૂત્રની આરાધના સમગ્ર સાધનાને જીવંત રાખનારી એક અનોખી શક્તિ છે. તીર્થ સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસે જ ગણધરો આવશ્યકસૂત્ર સહિત દાદશાંગીની રચના કરે છે અને તે દિવસથી જ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘના તમામ સાધકો તેની આરાધનાનો પ્રારંભ કરે છે. તેનાથી જ સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં આવશ્યકસૂત્રની અગ્રતા, પ્રધાનતા કે મુખ્યતા પ્રતીત થાય છે.

શ્રી આવશ્યકસૂત્ર ચતુર્વિધ સંઘના માટે આરાધનાનું અનિવાર્ય અંગ હોવાથી ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પદી અનેક પૂર્વચાર્યોએ તેના પર નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ટીકા તેમજ વિવિધ વિવેચનો લખીને તેના સારગર્ભિત તત્ત્વોના રહસ્યોને ઉદ્ઘાટિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આ રીતે આવશ્યકસૂત્રમાં વિવિધ વિદ્વાન આચાર્યોની વિચારધારાથી ઘણા સુધારા-વધારા થયા છે.

આગમ પ્રકાશનની શ્રેણીમાં અમે શ્રી આવશ્યક સૂત્રના સંપાદન કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. પૂર્વ પ્રકાશિત પ્રતોનું અવલોકન કર્યું. ભિન્ન ભિન્ન પ્રતોમાં સૂત્રપાઠના કમમાં વિવિધતા જોતાં મન મુંજુવણ અનુભવવા લાગ્યું. તેમ છતાં ગુરુકૃપાના પ્રકાશ સાથે કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રચલિત પરંપરા ખંડિત ન કરવી અને આગમની મૌલિકતા જાળવી રાખવી તે સંપાદકોની ફરજને લક્ષ્યમાં રાખીને અમે કાર્યશીલ બન્યા. સહુ પ્રથમ સૂત્રપાઠનું સંકલન કેમ કરવું ? તે મહત્વની વાત હતી.

મૂળ આવશ્યકસૂત્રના સૂત્રપાઠ અને પ્રચલિત પરંપરાનુસાર પ્રતિકમણસૂત્રના પાઠ, આ બંને જો વાંચકો સમક્ષ પ્રગટ થાય તો જ આગમની પ્રાચીનતા અને વર્તમાનકાલીન પરંપરાનો તુલનાત્મક વિચારણા કરી, તેનો સમન્વય કરી શકાય તેમ વિચારીને સૂત્રપાઠનું સંકલન કર્યું છે.

પ્રસ્તુત આવશ્યક સૂત્રમાં મૂળ આવશ્યકાનુસારી સૂત્રપાઠની સંકલના :-
આવશ્યક સૂત્રમાં છે અધ્યયનો છ આવશ્યક રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં નિર્યુક્તિના સમયથી સર્વ પ્રથમ આદિ મંગલ રૂપે પંચ પદાત્મક નમસ્કાર મહામંત્રનો પાઠ છે, ત્યાર પદી પ્રથમ સામાયિક આવશ્યકમાં 'કરેમિ ભંતે', બીજા ચતુર્વિશતિસત્તવ આવશ્યકમાં

‘લોગસ્સ’ સૂત્ર છે. ત્રીજી વંદના આવશ્યકમાં ઈચ્છામિ ખમાસમણોનો પાઠ છે. ચોથા પ્રતિકમણ આવશ્યકમાં ૧. ચત્તારિ મંગલમ् ૨. ઈચ્છામિ ઠામિ કાઉસગં ૩. ઈરિયાવહિય, ૪ થી ૮. પાંચ શ્રમણસૂત્ર અને ૯. ખામેમિ સવે જીવા... આ નવ પાઠનો સમાવેશ કર્યો છે. પાંચમા કાયોત્સર્ગ આવશ્યકમાં કાઉસગં પ્રતિજ્ઞા માટે તસ્સ ઉત્તરી નો પાઠ છે. છષ્ટા પ્રત્યાઘ્યાન આવશ્યકમાં નવકારશી આદિ દશ પચ્ચયક્ખાણા દશ પાઠ છે અને અંતે અંતિમ મંગલરૂપે નમોત્થુણાંનો પાઠ છે. આ રીતે છ આવશ્યકના $1+1+1+8+1+10 = 27$ પાઠ અને આદિ તથા અંતિમ મંગલના એક-એક પાઠની ગણાના કરતા કુલ ૨૫ પાઠ છે અને તેનું પ્રમાણ ૧૨૫ અનુભૂપ શ્લોક પ્રમાણ છે.

આવશ્યક સૂત્રમાં સાધુની પ્રધાનતાએ જ સર્વ પાઠ છે. શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાને પણ ઉભયકાલ પ્રતિકમણ કરવાનું વિધાન છે. શ્રાવક પ્રતિકમણના પાઠોનું સંકલન ભાષ્ય, ટીકા, આદિ વ્યાખ્યાગ્રંથોના આધારે આવશ્યક સૂત્રના પરિશિષ્ટ રૂપે થયું હોય, તેવી સંભાવના છે.

કાલકમે અનેક પૂર્વાચાર્યોએ વિવિધ આગમસૂત્રોના તથા અન્ય ગ્રંથોના આધારે પ્રતિકમણ સંબંધિત વિવિધ પાઠોની સંકલના કરી છે, તેમજ કેટલાક પાઠની ગંધ-પંધમાં, હિન્દી, ગુજરાતી કે રાજસ્થાની આદિ લોકભાષામાં રચના કરી છે.

અન્ય ગ્રંથ આધારિત સૂત્રપાઠો : -

ઈચ્છામિ ણાં ભંતે... - પ્રતિકમણ આજી તથા પ્રતિજ્ઞા પાઠ-આવશ્યક નિર્યુક્તિ;

તિક્ખુતો - ગુરુવંદન સૂત્ર - રાયપસેડીય સૂત્ર;

કરેમિ ભંતે - (શ્રાવકોનું) સામાયિક પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર - હારિભદ્રીય આવશ્યક વૃત્તિ.

દર્શન સમ્યક્ત્વ, શ્રાવકના ગ્રત તથા સંલેખના સૂત્ર - આવશ્યક નિર્યુક્તિ તથા ઉપાસક-દર્શાંગસૂત્ર.

અઢાર પાપસ્થાનક - ભગવતીસૂત્ર, શતક-૧૨/૫ તથા ઠાણાંગ સૂત્ર, સ્થાન -૧.

પચીસ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ - ઠાણાંગ સૂત્ર, સ્થાન-૫.

ચૌદ પ્રકારના સંમૂચીષ્ઠમ - શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર.

સાધુના પંચ મહાગ્રત - શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર.

પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ - શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.

ખામણા - (વંદના) - પૂર્વાચાર્યોએ પોત-પોતાની લોકભાષામાં રચના કરી છે.

આ રીતે વર્તમાનનું પ્રતિકમણ સૂત્ર મૂળ આવશ્યકસૂત્ર સાથે ઉપરોક્ત આગમ

ગ્રંથોના પાઠથી મિશ્રિત થયેલું છે, તેથી તેનું પ્રમાણ આવશ્યક સૂત્રથી ઘણું વધી ગયું છે. દરેક આચાર્યાએ છ આવશ્યકના કમને યથાર્થ રૂપે જ્ઞાનવી રાખીને પ્રતિકમણના સૂત્રપાઠોની સંકલના કરી છે. તેમાં પણ વિવિધતા પ્રતીત થાય છે.

આવશ્યક સૂત્રોના મૂળપાઠ ‘સુતાગમે’માં પ્રકાશિત છે. તે ઉપરાંત આચાર્ય તુલસી તથા મુનિશ્રી પુષ્યવિજયજી મ.સા. દ્વારા સંપાદિત મૂળપાઠ પ્રકાશિત છે. પૂ. અમરમુનિ મ.સા.એ ભાષ્યગ્રંથોને નજર સમક્ષ રાખીને આવશ્યકસૂત્ર ટીકા તથા વિવેચન લખ્યા છે. પૂ. ઘાસીલાલજી મ.સા.એ વર્તમાનકાલીન પરંપરાને પ્રાધાન્ય આપીને ટીકાની રચના કરી છે. આ રીતે આવશ્યક સૂત્રની પ્રકાશિત પ્રતોમાં એકસૂત્રતા પ્રતીત થતી નથી.

આચાર્ય તુલસીએ અનુયોગદારા સૂત્ર આધારિત આવશ્યક સૂત્રના ઉપોદ્ઘાત પછી સૂત્રનો પ્રારંભ કર્યો છે. પૂ. પુષ્યવિજયજી મ.સા. આદિ અન્ય આચાર્યાએ ઉપોદ્ઘાતના કથન વિના જ સૂત્રનો પ્રારંભ કર્યો છે. પ્રાય: બધી પ્રતોમાં નમસ્કાર મહામંત્રથી શાસ્ત્રનું મંગલાચરણ અને પ્રથમ આવશ્યકમાં ‘કરેમિ ભંતે’ નો પાઠ છે. પૂ. ઘાસીલાલજી મ.સા. પ્રથમ આવશ્યકમાં જ કાઉસરગના વિષયભૂત જ્ઞાનાદિના અતિચાર, તથા ટીકામાં પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, પંચ મહાક્રત આદિ પાઠોનું કથન કર્યું છે. બીજા અને ત્રીજા આવશ્યકમાં સર્વ આચાર્યાએ સમાન પાઠ ગ્રહણ કર્યું છે. ચોથા આવશ્યકમાં પ્રાય: સર્વ આચાર્યોની નિર્યુક્તિના કમને અનુસર્યા છે. પાંચમાં આવશ્યકમાં આચાર્ય તુલસી આદિ બધા આચાર્યો એક સમાન છે. પૂ. ઘાસીલાલજી મ.સા.એ પંચ પરમેષ્ઠીને વંદના રૂપ પાંચ ખામણા, ખામેમિ સવે જીવા, તથા કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞાસૂત્રનું નિરૂપણ કર્યું છે. છષ્ટા આવશ્યકમાં પૂ. પુષ્યવિજયજી મ.સા.એ શ્રાવકના પ્રત્યાખ્યાન રૂપ સમ્યકૃત્વ સહિત બાર વ્રત તથા સંલેખના પાઠ તથા તેના અતિચારોનું કથન કર્યું છે. ત્યાર પછી દશ પચ્યકુભાણાના દશ પાઠનું કથન કર્યું છે આચાર્ય તુલસીએ પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યકમાં દશ પચ્યકુભાણાના દશ પાઠનું કથન કર્યું છે અને શ્રાવકના વ્રત તથા તેના અતિચારોનું કથન પરિશીષ્ટ રૂપે કર્યું છે.

આ રીતે આચાર્યોના સૂત્રપાઠના સંકલનને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે પાઠના કમમાં વિવિધતા હોવા છતાં સર્વના આશયમાં એકરૂપતા છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં આચાર્ય તુલસી દ્વારા સંપાદિત મૂળપાઠને આધારભૂત બનાવીને આવશ્યકસૂત્રના પાઠની સંકલના કરી છે. દરેક સૂત્રના શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ તથા વિવેચન, તે ઉપરાંત પ્રત્યેક આવશ્યકની વિધિ, આસન વગેરે સમજાવીને વિષયને સ્પષ્ટ કર્યો છે. આવશ્યકસૂત્રના પાઠના વિવેચન પછી પ્રચલિત ગુજરાતી પરંપરા અનુસાર

વિધિ સહિત સાધુ પ્રતિકમણ અને શ્રાવક પ્રતિકમણ પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે.

આ રીતે સાધકોની દૈનિક કિયામાં ઉપયોગી શાસ્ત્રના ભાવોને વાચકોના અંતર સુધી પહોંચાડવાનો અલ્યતમ પ્રયત્ન કર્યો છે. સંક્ષેપમાં અલ્ય ક્ષયોપશમે પરંતુ મહત્વ ગુરુલૂપાએ સંપાદન કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરી શક્યા છીએ.

જેમ જેમ એક એક આગમ સંપાદનનું કાર્ય પૂર્ણ થાય, તેમ તેમ જિનભક્તિ અને શ્રદ્ધા દઢતમ થતાં જાય છે. કાળ ભલે કઠિન હોય, તેમ છતાં ભગવાનનું શાસન આજે જ્યવંતુ છે, શ્રુતપ્રેમી સર્વ સાધકોની શ્રુત પરંપરાને અખંડ બનાવવાની ભાવના જીવંત છે, ગુલ્વયોની કૃપા અખંડ છે. સર્વ શાસનરક્ષક અને શ્રુતરક્ષક દેવ દેવીઓ અપૂર્વ ભાવે જિનભક્તિ કરી રહ્યા છે. શાસનપ્રેમી સહૃદાના સદ્ભાવના પૂર્વકના સંપૂર્ણ સહયોગે સંપાદનની સર્વ સમસ્યાનું સહજપણે સમાધાન થઈ જાય છે, મુંજવણ દૂર થાય છે, સર્વ કંટકો કૂલ બનીજાય છે અને કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ થયું હોય તેવી અનુભૂતિ થઈ રહી છે.

આ કાર્યમાં જીવનમાં ધ્યુવતારક સમ પરમ શ્રદ્ધેય પૂ. જ્ય-માણેક-પ્રાણ ગુરુદેવની આશિષવર્ષા, અનંત ઉપકારી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નિલાલજ મ.સા.ની પરોક્ષ પ્રેરણા, પ્રધાન સંપાદિકા, સંયમ સંનિષ્ઠા, અપ્રમત્તયોગિની ઉપકારી ગુરુલ્લષીમૈયા ભાવયોગિની પૂ. લીલમભાઈ મ.ની પાવન અને પ્રેરક નિશા તથા અમારા સંપાદન શ્રમના અહન્નિશ સાક્ષી ગુરુલ્લષીમૈયા પૂ. વીરમતિબાઈ મ.નો સંપૂર્ણ સહયોગ અને સહવર્તી પૂ. બિંદુભાઈ મ.આદિ ગુરુલૂલવાસી સર્વ સત્તિવૃદ્ધની સદ્ભાવનાએ અમોને કાર્યશક્તિ પ્રદાન કરી છે. સહૃદાના સહયોગે, અમારા નિમિતે સંપાદન કાર્ય આકાર થઈ રહ્યું છે. સફળતાના સુવર્ણ અવસરે કૃતજ્ઞતાભાવે ઉપકારીઓના ચરણોમાં ભાવવંદન કરીએ છીએ. અંતે જન્મદાત્રી માતા-પિતાના ઋણનો સ્વીકાર કરીને વિરામ પામીએ છીએ.

સંપાદન કાર્યમાં છદ્રસ્થતાના યોગે જિનવાણીથી ઓછી અધિક વિપરીત પ્રરૂપણ થઈ હોય, તો પરમેષ્ઠી ભગવંતોની સાક્ષીએ હાર્દિક ક્ષમાયાચના . . .

સદા ઋણી માત-તાત ચંપાબેન-શામળજ્જભાઈ ! સદા ઋણી માત-તાત લલિતાબેન-પોપટભાઈ !

કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન,

કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન,

અનંત ઉપકારી ઓ તપસમાટ ગુરુદેવ શ્રી !

અનંત ઉપકારી ઓ તપસમાટ ગુરુદેવ શ્રી !

આયું અણમોલું સંયમ જીવન

આયું અણમોલું સંયમ જીવન

શરણુ ગ્રહું પૂ. મુક્ત-લીલમ ગુરુલ્લષીશ્રી !

શરણુ ગ્રહું પૂ. મુક્ત-લીલમ-વીર ગુરુલ્લષીશ્રી !

ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન

ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન

દેવગુરુધર્મની મળે એવી કૃપા

દેવગુરુધર્મની મળે એવી કૃપા

શ્રુત આરતીએ પામું આત્મદર્શન.

શ્રુત સુભોગે કરું કષાયોનું શમન.

અનુવાદિકાની ડલમે

- સાધ્વી શ્રી રૂપાબાઈ મ.

જૈન આગમ સાહિત્યમાં આવશ્યકસૂત્રનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તે ગુણ શૂન્ય આત્માને પ્રશસ્ત ગુણોથી આવાસિત, સુવાસિત કરે છે. આવશ્યકની આરાધના જીવનશુદ્ધિની સાધના છે. ગમે તે કોટિના સાધકોને માટે આવશ્યકની સાધના અનિવાર્ય છે.

સાધના પથ પર કદમ-કદમ આગળ વધતો સાધક મોહનીયકર્મનો ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી ઉદ્યભાવને આધીન બનીને ગમે ત્યારે માર્ગથી ચ્યુત થાય છે, જાણતા કે અજાણતા દોષ સેવન કરે છે. માર્ગથી પતિત થયેલા સાધકને પુનઃ માર્ગ પર સ્થિત કરવા આવશ્યકસૂત્ર આધારભૂત છે. છદ્મસ્થદશામાં આવશ્યકની આરાધના જ સાધકોની પ્રગતિનો પ્રાણ છે, તેથી જ સંયમ સ્વીકાર કરનાર નવદીક્ષિત સાધુને સહૃ પ્રથમ આવશ્યકસૂત્રનું અધ્યયન કરાવાય છે.

રચનાકાલ અને વિષયવસ્તુ :-— કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી તીર્થકરો ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે. સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા આ ચારે તીર્થના સાધકોને પ્રતિકમણ કરવું અનિવાર્ય છે. પ્રતિકમણની આરાધના આવશ્યકસૂત્રના આધારે જ થાય છે, તેથી સર્વ તીર્થકરોના શાસનમાં ગણધરો દ્વારાંગી સહિત આવશ્યકસૂત્રની રચના કરે છે. આ રીતે અંગસૂત્રોની જેમ આવશ્યકસૂત્રના રચયિતા પણ ગણધર ભગવંત જ હોય છે.

પ્રત્યેક તીર્થકરોના શાસનમાં સાધુના દશ પ્રકારના કલ્પ હોય છે. તેમાં આઠમો પ્રતિકમણ કલ્પ છે. મધ્યના બાવીસ તીર્થકરોના શાસનમાં પ્રતિકમણ કલ્પ સ્વૈચ્છિક હતો. સરળ અને ભદ્રિક સાધુઓ જ્યારે પાપસેવન થાય ત્યારે તુરંત જ તેની આલોચના કરીને તેનું પ્રતિકમણ કરી લેતા હતા, તેથી તે કાલમાં ઉભયકાલ પ્રતિકમણની આવશ્યકતા ન હતી. ભગવાન મહાવીરે પંચમહવ્વએ સપદિકકમળં ધર્મ... પ્રતિકમણ સહિત પંચ મહાત્રાત્રિપ ધર્મની પ્રરૂપણ કરી. ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં પ્રતિકમણ કલ્પ અનિવાર્ય બની ગયો. ઉપરોક્ત કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાન પાર્થનાથની પરંપરા સુધી આવશ્યકસૂત્ર હતું પરંતુ તેને પડાવશ્યકનું ચોક્કસ કિયાત્મક સ્વરૂપ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં પ્રાપ્ત થયું.

આવશ્યકસૂત્રમાં એક શુતરસ્કર્ષ તથા છ અધ્યયનો છે. તે છ અધ્યયન જ છ આવશ્યક રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી નંદીસૂત્રની આગમ સૂચિમાં આવશ્યકસૂત્રના છ અધ્યયના

નામોનો ઉલ્લેખ છે. ૧. સામાયિક, ૨. ચૌવિસંથો, ૩. વંદના, ૪. પડિકુકમણ, ૫. કાઉસગ્ગ અને ૬. પર્યાકખાણ. શ્રી અનુયોગદારસૂત્રમાં છ એ અધ્યયનના ગુણનિષ્પત્ત નામનું (અર્થાદિકાર) કથન છે. તે કમશા: આ પ્રમાણો છે— ૧. સાવદ્યયોગવિરતિ, ૨. ઉત્કીર્તન, ૩. ગુણવત્ત પ્રતિપત્તિ, ૪. સ્ખલિત નિંદા, ૫. ત્રણ ચિકિત્સા, ૬. ગુણધારણા.

(૧) સામાયિક :- છ આવશ્યકમાં સામાયિકનું સ્થાન પ્રથમ છે. પાંચ ચારિત્રમાં સામાયિક ચારિત્ર પ્રથમ છે. દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ ચારિત્રનો પ્રારંભ સામાયિકથી જ થાય છે. સાધક સર્વ પાપસ્થાનથી નિવૃત્ત થઈને વિષમભાવનો ત્યાગ કરીને સમભાવની પ્રાપ્તિના લક્ષે સામાયિકમાં સ્થિત થાય ત્યાર પછી તેની સાધનાનો પ્રારંભ થાય છે. સાધકના પ્રત, તપ, જપ આદિ સર્વ અનુષ્ઠાનોની આરાધના સમભાવની પ્રાપ્તિ માટે જ છે, સમગ્ર સાધના સામાયિકને કેન્દ્રમાં રાખીને જ કરવાની હોય છે, તેથી જ આચાર્ય જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ વિશેખાવશ્યક ભાષ્યમાં સામાયિકને ચૌદ્પૂર્વના અર્થપિંડ રૂપ કહે છે. આ રીતે સાધના માર્ગમાં સામાયિકની મુખ્યતાને સ્વીકારીને તેનું સ્થાન પ્રથમ છે.

(૨) ચૌવીસંથો :- સાવદ્યયોગથી નિવૃત્ત થયેલો સાધક નિરવદ્યયોગમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે, સમભાવને ટકાવી રાખવા માટે તીર્થકરોનું આલંબન સ્વીકારી આપૂર્વ ઉલ્લાસભાવે તેમની સ્તુતિ અને ભક્તિ કરે છે, તેથી બીજો આવશ્યક ચૌવીસંથો-ચતુર્વિશતિસત્તવ છે. તીર્થકરોની સ્તુતિ-ભક્તિથી ભક્તના અંતરમાં આધ્યાત્મિક બળનો સંચાર થાય છે અને તેના સહારે જ તે સાધના પથમાં ગતિ-પ્રગતિ કરી શકે છે.

(૩) વંદના :- સાધક તીર્થકરોની સ્તુતિ કર્યા પછી પ્રત્યક્ષ ઉપકારી માર્ગદાતા ગુરુને વિધિપૂર્વક વંદન કરે છે, તેથી ત્રીજો આવશ્યક વંદના છે. વંદના આવશ્યકથી વિનયધર્મની આરાધના થાય છે. જૈનાગમોમાં વિનયને ધર્મનું મૂળ અને મોક્ષને તેનું ફળ કહું છે. ગુરુવંદન દ્વારા સાધક પોતાની સ્વર્ચંદ બુદ્ધિને રોકીને નમ્ર બને છે અને ત્યારે જ તેનામાં પ્રતિકમણની યોગ્યતા પ્રગટ થાય છે. આ રીતે છ આવશ્યકમાં પ્રતિકમણ આવશ્યકની મુખ્યતા છે. પ્રથમ ત્રણ આવશ્યક તેની પૂર્વભૂમિકારૂપ છે.

(૪) પડિકુકમણ :- ત્રણ આવશ્યકની આરાધનાથી જેની ચિત્વતૃત્તિ શાંત અને નિર્મણ થઈ ગઈ છે, તેવો સાધક અંતરમુખી બની, અંતર નિરીક્ષણ દ્વારા પોતાના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દોષોનું શોધન કરીને સરળતાપૂર્વક આલોચના, નિંદા, ગર્હાપૂર્વક તેનું પ્રતિકમણ કરે છે, તેથી ચોથો આવશ્યક પ્રતિકમણ છે.

પ્રતિકમણ સાધકની રોજનીશી છે. પ્રતિદિન સાંજે પોતાના હિસાબને ચોખ્યા કરી લેનાર વ્યાપારી હંમેશાં લાભને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઉભયકાળ પોતાના દોષોનું શોધન કરીને પ્રતિકમણ કરનાર સાધક ઉત્તરોત્તર આત્મગુણોના લાભને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૫) કાઉસગ્ગ :- પાપથી પાછો ફરેલો સાધક આત્માની વિશેષ શુદ્ધિ માટે, સૂક્ષ્મ

દોષોના નાશ માટે કાઉસસગ કરીને ત્રણે યોગની પ્રવૃત્તિને સ્થિર કરે છે. યોગની પ્રવૃત્તિ સ્થિર થાય ત્યાર પછી જ ઉપયોગ સ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ થાય છે, તેથી પાંચમો આવશ્યક કાયોત્સર્ગ છે. સાધુ-સાધીઓ ગોચરી, પ્રતિલેખન, પરિષ્ઠાપન, સ્વાધ્યાય આદિ પોતાની આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ કર્યા પછી કાઉસસગ દ્વારા તે કિયામાં લાગેલા દોષોની શુદ્ધિ કરે છે. સાધકોને વારંવાર કાઉસસગ કરવાનું વિધાન દેહાધ્યાસને છોડવા માટે છે.

(૬) **પચ્યક્ખાણા :**— સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દોષોથી મુક્ત થયેલો સાધક વૈભાવિક ભાવોથી, પાપપ્રવૃત્તિથી તૈકાલિક મુક્ત થવા માટે તે તે પ્રવૃત્તિના પચ્યક્ખાણા કરે છે. તે પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે, તેથી છઢો આવશ્યક પચ્યક્ખાણા છે.

આ લોકમાં પદાર્થો અનંત છે અને આપણી ઈચ્છાઓ પણ અનંત છે. અનંત ઈચ્છાઓથી અનંત પદાર્થોને ભોગવવાની વૃત્તિ પચ્યક્ખાણાથી સીમિત થાય છે. જીવનને સંયમિત અને નિયમિત બનાવવા માટે, પચ્યક્ખાણાની આવશ્યકતા છે. આ રીતે છ એ આવશ્યક આત્મનિરીક્ષણ, આત્મ પરીક્ષણ અને આત્મવિશુદ્ધિનો શ્રેષ્ઠતમ ઉપાય છે.

ઇ એ આવશ્યકનું સ્વરૂપ જોતાં સમજ શકાય છે કે ચતુર્વિધસંઘના સર્વ કોટિના સાધકો માટે તે અનિવાર્ય છે.

વ્યાખ્યાસાહિત્ય :— આવશ્યક સૂત્રની મહત્ત્વાની સ્વીકારીને તેના પર અધિકતમ વ્યાખ્યા સાહિત્યની રચના થઈ છે. પૂર્વાચાર્યોએ આવશ્યકના ભાવોને વિસ્તારથી સમજાવવા માટે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ટીકા, ચૂર્ણિ, ટબ્બાની રચના કરી છે.

નિર્યુક્તિ :— નિર્યુક્તિ પદ્ધરૂપ રચના છે. તે આગમોના રહસ્યોને પ્રગટ કરે છે. નંદીસૂત્રમાં દ્વાદશાંગીના પરિયયમાં સંખેજ્જાઓ નિજ્જુત્તીઓ— સંભ્યાત નિર્યુક્તિઓ કહી છે. તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નિર્યુક્તિની પરંપરા આગમકાલથી જ ચાલી આવે છે. જેમ વર્તમાનમાં શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને ટૂંક નોંધ લખાવે છે તેમ પ્રત્યેક આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય પોત-પોતાના શિષ્યોને આગમના ભાવોનું સ્પષ્ટીકરણ કરાવવા નિર્યુક્તિની રચના કરતા હોય, તેમ જણાય છે. વર્તમાને આગમોની દશ નિર્યુક્તિઓ ઉપલબ્ધ છે, તેના કર્તા ચૌદપૂર્વધારી શ્રી ભદ્રભાડુસ્વામી છે. તેમાં અનેક મહત્વપૂર્ણ વિષયોની ચર્ચા છે.

ભાષ્ય :— આવશ્યકસૂત્ર પર ત્રણ ભાષ્યગ્રંથોની રચના થઈ છે. ૧. મૂળ ભાષ્ય, ૨. ભાષ્ય અને, ૩. વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય. પ્રથમ બે ભાષ્ય અત્યંત સંક્ષિપ્ત છે. વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની રચના શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે કરી છે. તેમાં જેનાગમ સાહિત્યના મહત્વપૂર્ણ સર્વ વિષયોનું સંકલન છે. આ ભાષ્યમાં પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન પર વિસ્તૃત વિવેચન છે.

ચૂર્ણિ :— નિર્યુક્તિ અને ભાષ્યની રચના પછી શુદ્ધ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત મિશ્રિત પ્રાકૃત ભાષામાં આગમોના ગદાત્મક વ્યાખ્યા સાહિત્યના લેખનનો પ્રારંભ થયો. તે ચૂર્ણિ રૂપે

પ્રસિદ્ધ છે. ચૂંઝી સાહિત્યમાં જિનદાસ ગણિ મહત્વાનું નામ અગ્રસ્થાને છે. તેમણે સાત ચૂંઝીઓની રચના કરી છે. તેમાં આવશ્યક-ચૂંઝી તેમની મહત્વપૂર્ણ રચના છે. તેમાં આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં સમાવિષ્ટ સર્વ વિષયો પર વિસ્તૃત વિવેચન છે, તેમજ પ્રસંગોપાત પૌરાણિક, ઐતાહાસિક મહાપુરુષોના જીવનનો ઉલ્લેખ છે, તેથી ઐતાહાસિક દાખિએ તેનું મહત્વ વધી જાય છે.

ટીકા :— નિર્યુક્તિમાં આગમોના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાખ્યા છે. ભાષ્યમાં તે ભાવોનું વિસ્તૃત વિવેચન છે. ચૂંઝી સાહિત્યમાં તે ભાવોને લોકકથાના આધારે સમજાવ્યા છે. ટીકાસાહિત્યમાં આગમ સાહિત્યનું દાશનિક દાખિકોણથી વિશ્લેષણ છે. ટીકાકારોમાં સર્વપ્રથમ ટીકાકાર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે. તેમણે પોતાના વિશેખાવશ્યક ભાષ્ય પર સ્વોપ્રણવૃત્તિ લખવાનો પ્રારંભ કર્યો પરંતુ તેઓ પોતાના જીવનકાલમાં તે પૂર્ણ કરી શક્યા નહીં, તેમની અધૂરી ટીકા કોટ્યાચાર્યે પૂર્ણ કરી છે.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક સૂત્ર પર બે ટીકાની રચના કરી છે. તેમાંથી એક ટીકા વર્તમાને ઉપલબ્ધ નથી. હરિભદ્રદ્રીયવૃત્તિ વર્તમાને ઉપલબ્ધ છે. કોટ્યાચાર્યે વિશેખાવશ્યકભાષ્યની જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની અધૂરી વૃત્તિ પૂર્ણ કરી અને તે ઉપરાંત એક સ્વતંત્ર વૃત્તિની રચના કરી છે. આચાર્ય શ્રી મલયગ્રિએ આવશ્યકવૃત્તિની મહત્વપૂર્ણ રચના કરી છે. તેમજ અન્ય અનેક વિદ્વાનોએ આવશ્યક સૂત્ર પર વૃત્તિની રચના કરી છે. તેમાં આચાર્ય મલધારી હેમચંદ્ર સૂરિની વિશેખાવશ્યક ભાષ્ય પરની શિષ્યાહિતાવૃત્તિ છે. છેલ્દે સં. ૧૮૫૮માં પૂ.શ્રી ધારીલાલજી મહારાજ સાહેબે આવશ્યક સૂત્ર પર મુનિતોપિણી નામની વૃત્તિની રચના કરી છે.

ટ્યબા :— ટીકાયુગ સમાપ્ત થયા પછી જનસાધારણને માટે આગમોના શબ્દાર્થને સ્પષ્ટ કરતાં સંક્ષિપ્ત વિવેચનનો પ્રારંભ થયો. તે ટ્યબાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી ધર્મસિંહજી મુનિએ ૧૮ મી શતાબ્દીમાં ૨૭ આગમત્રાંથો પર બાળાવબોધ ટ્યબાની રચના કરી છે. તેમાં આવશ્યક સૂત્ર પરનો ટ્યબો પણ ઉપલબ્ધ છે. તે મૂળપાઠના અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.

અનુવાદ :— ટ્યબા પછી અનુવાદ યુગનો પ્રારંભ થયો પંડિત સુખલાલજી સિંઘવી, ઉપાધ્યાય શ્રી અમરમુનિ મ.સા. વગેરે વિદ્વાનોએ નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂંઝી અને ટીકાત્રાંથોના આધારે હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષામાં આવશ્યકસૂત્રનો વિવેચન સહિત અનુવાદ તૈયાર કર્યો છે. તે આવશ્યકસૂત્રમાં ભાવોને પૂર્ણતઃ પ્રકાશિત કરે છે.

આ રીતે આવશ્યકસૂત્રના વિશાળ વ્યાખ્યાસાહિત્યના આધારે આવશ્યકસૂત્રની મહત્ત્વાના તથા લોકોપયોગિતા સહજ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણ :— પૂર્વચાર્યોના ઉપલબ્ધ સાહિત્યને આધારભૂત બનાવીને સાધનના પ્રાણ સમ આવશ્યકસૂત્રનો મૂળપાઠ, શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ, વિવેચન તથા વિવિધ પરિશિષ્ટો

દ્વારા આ આગમને લોકભોગ્ય બનાવવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. આવશ્યકસૂત્રની મૌલિકતા જાળવીને પરંપરા સાથે તેનો સુમેળ કર્યો છે. પ્રસ્તુત સંસ્કરણ સમસ્ત જૈન સમાજને માટે આવશ્યકદિયાની આરાધનાનો માર્ગ ઉજાગર કરશે, પ્રતિકમણનું મહત્વ સમજાવશે, આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા પોતાની પાપવૃત્તિથી પાછો ફરીને આત્મભાવમાં સ્થિર થઈ શાંતિ-સમાધિનો અનુભવ કરવામાં સહાયક બનશે તેવી અપેક્ષા સાથે વિરામ પામું છું.

આભાર દર્શન : -

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુપ્રાણાની જન્મ શતાબ્દીને ચિરસ્મરણીય અવિસ્મરણીય બનાવવા ગુરુઋ્ખાથી યત્કિંચત ઉજાણ બનવા ગુરુપ્રાણ પરિવારના સાધ્વીજીઓના સહિયારા ઉત્સાહ અને પુરુષાર્થથી ગુરુવર્યોની અસીમ-અસીમ કૃપા વડે ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્તીસીનું ગુજરાતી અનુવાદન કાર્ય સાકાર થયું. એ શ્રુંખલામાં એક કરી બનવાનું મને સૌભાગ્ય સાંપડ્યું અને મને આવશ્યક સૂત્રના અનુવાદનું કાર્ય સુપ્રત થયું. આવી સુભગ ક્ષણો પરમાત્માથી લઈને પવિત્રપથ પર આરૂઢ કરાવનાર ઉપકારીઓ મારી સ્મૃતિના સંભારણા બને છે. જિનાગમો જીવને નિજમાં નિરંતર નિમન બનાવનારા પવિત્ર જરણાઓ છે. તેમાં બત્તીશમું આવશ્યક સૂત્ર અણુકાય છે પરંતુ તેના ભાવ મહાકાય છે. તેમાં અનેક ગૂઢ રહસ્યો ધૂપાયેલા છે. આ આગમ અનુવાદનું કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું તેમાં સૌ પ્રથમ ઉપકાર શાસનપતિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામી તથા ગણધર ભગવંતોનો છે કે જેઓ શુતના ઉદ્ભાવક છે. ગચ્છાધિપતિ પૂ. હુંગરસિંહજી સ્વામી, મારી શ્રદ્ધાના સિંહુ, દાદાગુરુજ્ય-માણેક-પ્રાણ ગુરુદેવ તથા દીક્ષાની આશાના દાતા જીવનનૈયાના ખેવેયા તપસમ્રાટ તપોધની પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા.ના ચરણારવિંદમાં અંતરભીના ભાવ વંદના.

આગમને અભિગમ દ્વારા અલંકૃત કરનાર પરમ દાર્શનિક પૂ. સંયમ શિરોમણિ જ્યાંતિલાલજી મ.સા. વાણીભૂષણ પૂ. શ્રી ગિરીશમુનિ મ.સા., આગમદિવાકર પૂ. શ્રી જનકમુનિ મ.સા., નિરવક્તા, પૂ. શ્રી જગદીશમુનિ મ.સા., ધ્યાનયોગી પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ.સા., યુવતપત્સ્વી પૂ. શ્રી ગજેન્દ્રમુનિ મ.સા., શાસન પ્રભાવક પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ.સા., આગમ મનીધી પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ.સા., અભિમય દાસિનું દાન દેનાર મંગલમૂર્તિ પૂજ્યવરા મુક્તાબાઈ મ.સ. તથા મારા જીવન સાગરની મહાસક્રના સફળ સુકાની, જેઓના પ્રથમ દર્શને પ્રક્રિયાના પિયુષ પીઘા, સારણા-વારણાના હલેસાથી મારી સંયમ નાવરીને વેગ આપનારા સંયમી જીવનને સંયમિત રાખવા સ્નેહનીઅજસ્ત સરવાણી વહાવનારા ભાવયોગિની દાઢી ગુરુણીમૈયા પૂજ્યશ્રી લીલમબાઈ મ.સ. (સાહેબજી) ના ચરણોમાં અપૂર્વ આ કાણો ભાવ વંદના પાઠવું છું.

આગમ અનુવાદના ઉદ્ભાવિકા, અદશ્ય આવાસમાં વસી ગયેલા, ગુરુકુળ હિતાય ગુરુકુળ સુખાય માટે ધૂપસળી જેવું પરિમલ પ્રસરાવનાર બા.બ્ર.પૂ. ઉષાબાઈ મ.સ., ગુરુલ્લણીના વિયોગે આર્તસુરોને આરાધનામાં જોડાવનાર પૂ. પુષ્પાબાઈ સ્વામી (દીદી સ્વામી) તથા પૂ. હસુમતીબાઈ સ્વામીને વંદન કરું છું. મારા સંયમની સુરભિને ત્યાગની તમનાને અને વેરાગ્યની વેલડીને વિકસ્વરિત કરનારા મારા હૃદયેશ્વરા પૂ. રાજુલગુરુલ્લણીને ભાવપૂર્વક વંદન કરું છું.

અંતરની અવની પર બાંધ્યાતા મેં આશાના મિનારા,
આપ હતા અમ સંયમ જીવનનૈયાના સહારા,
સૌખ્યા લીલમગુરુલ્લણીના ચરણો વિરહેવહે અશ્વધારા,
શાસન ગુરુ સહારે શોધ્યા આપે મુક્તિના મિનારા.

પ્રધાન સંપાદિકા ગુરુલ્લણીમૈયાની સાથે સહસંપાદિકાની ફરજ પૂર્ણ કરનાર, અનુવાદને ઓપ આપનારા, ભાષાંતરમાં ભાવ ભરનારા મારા વેરાગ્યને અભ્યાસ દ્વારા વેગવંતો કરનારા, મારા સહચર ડૉ. આરતીબાઈ મ. તથા પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ., અનુવાદની અનુકૂળતા કરાવનારા પૂ. પ્રભાબાઈ મ., પૂ. પ્રભાબાઈ મ., પૂ. વનિતાબાઈ મ., પૂ. દીક્ષિતાબાઈ મ., પૂ. વીરમતિબાઈ મ. પૂ. કૃપાબાઈ મ., પૂ. અર્થિતાબાઈ મ., પૂ. તરલબાઈ મ., પૂ. રેણુકાબાઈ મ., નવોદિતા પૂ. ભવ્યાંશીબાઈ મ. તથા સમસ્ત ગુરુકુળ વાસીઓની શુભમાવનાને અંતરથી આવકારું છું. આવશ્યક સૂત્રના સંપૂર્ણ અનુવાદને પુનઃ લખવાના સમયે મારી શારીરિક અસમર્થતા જોઈ જેઓ સંસારપક્ષે મારા નાના બહેન તથા સંયમપક્ષે ગુરુભેન M.A. Ph.D.ના અભ્યાસમાં સતત અનુરક્તા પન્નાબાઈ મ.સ.એ સોનલ-શીતલના સહારે અક્ષરે અક્ષરે અનુકૂળતા કરી આપી અને કાર્ય પરિપૂર્ણ કર્યું છે.

આ અનુવાદના પ્રકાશનના અવસરે શાસન અને સંયમીઓ પ્રત્યેનો અહોભાવ ક્યારેય ઓસર્યો નથી એવા શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠની શુતસેવાને બિરદાવું છું. જેને આગમમાં નેહ છે એવા નેહલભાઈ શુતમય બની રહે, તેવી ભાવના વ્યક્ત કરું છું.

લક્ષ્મી મળે પુષ્પયથી પણ ફળે સત્રપ્રેરણા, સત્રભુદ્ધિ અને સત્રપુરુષાર્થી એવા આ આગમના શુતાધાર દાનવીર, વૈયાવચ્ચ પ્રેમી સંસારપક્ષે કાકા શ્રીમાન ચંહુભાઈ કેશવલાલ વોરા આગમ પ્રકાશનમાં સહયોગી બન્યા છે. તે જ આગમ તેમને શાશ્વતા સુખમાં સ્થાપિત કરવા સહયોગી બને, તેવી ભાવના પ્રગટ કરું છું આ સમયે જેમના સંકલ્પે સંયમ સાંપર્ક્યો તેવા મારા માત-તાતને કેમ વિસરાય ? સર્વ ઉપકારીઓના ઉપકારને સ્મૃતિમાં લાવી, શિરોધાર્ય કરી વિરમું છું.

પૂ. મુક્ત લીલમ રાજુલ ગુરુલ્લણીના સુશિષ્યા
સાધ્વી રૂપા

૩૨ અસ્વાધ્યાય

શાસ્ત્રના મૂળપાઠ સંબંધી

ક્રમ	વિષય	અસ્વાધ્યાય કાલ
	આકાશસંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	
૧	આકાશમાંથી મોટો તારો ખરતો દેખાય	એક પ્રહર
૨	દિગ્દાહ-કોઈ દિશામાં આગ જેવું દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૩	અકાલમાં મેઘગર્જના થાય [વર્ષાત્રતુ સિવાય]	બે પ્રહર
૪	અકાલમાં વીજળી ચમકે [વર્ષાત્રતુ સિવાય]	એક પ્રહર
૫	આકાશમાં ધોરગર્જના અને કડકા થાય	આઠ પ્રહર
૬	શુક્લપક્ષની ૧, ૨, ઉની રાત્રિ	એક પ્રહર
૭	આકાશમાં વીજળી વગેરેથી યક્ષનું ચિંહ દેખાય	જ્યાં સુધી દેખાય ત્યાં સુધી
૮	કરા પડે	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૯	ધૂમસ	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૦	આકાશ ધૂળ-રજથી આચ્છાદિત થાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
	ઔદ્દારિક શરીર સંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	
૧૧	તિર્યંચ, મનુષ્યના હાડકાં બળ્યા, ધોવાયા વિના હોય,	૧૨ વર્ષ
૧૨-૧૩	તિર્યંચના લોહી, માંસ ૫૦ હાથ, મનુષ્યના ૧૦૦ હાથ [ફૂટેલા ઈડા હોય તો નણ પ્રહર]	દેખાય ત્યાં સુધી
૧૪	મળ-મૂત્રની દુર્ગંધ આવે અથવા દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૫	સ્મરણ ભૂમિ [૧૦૦ હાથની નજીક હોય]	-
૧૬	ચંદ્રગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૮/૧૨ પ્રહર
૧૭	સૂર્યગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૧૨/૧૫ પ્રહર
૧૮	રાજાનું અવસાન થાય તે નગરીમાં	નવા રાજા થાય ત્યાં સુધી
૧૯	યુદ્ધસ્થાનની નિકટ	યુદ્ધ ચાલે ત્યાં સુધી
૨૦	ઉપાશ્રયમાં પંચનિયનું કલેવર ચાર મહોત્સવ-ચાર પ્રતિપદા	જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી
૨૧-૨૮	અષાઢ, આસો, કારતક અને ચૈત્રની પૂર્ણિમા અને ત્યાર પછીની એકમ	સંપૂર્ણ દિવસ-રાત્રિ
૨૯-૩૨	સવાર, સાંજ, મધ્યાળ અને અર્ધરાત્રિ.	એક મુહૂર્ત

[નોંધ :— પરંપરા અનુસાર ભાદરવા સુદુર પૂનમ અને વદ એકમના દિવસે પણ અસ્વાધ્યાય મનાય છે.
તેની ગણના કરતાં ઉછ અસ્વાધ્યાય થાય છે.]

आवश्यक सूत्र

ਮੁਖਪਾਦ,

ભાવાર્થ,

વિવેચન,

ਪਰਿਧਿ

અનુવાદિકા : શ્રી રૂપાભાઈ

આ નોકાલિક નોઉંકાલિક સૂત્ર છે. તેને અસ્વધ્યાચકાલ નથી.

પ્રથમ આવશ્યક

પ્રાક્તથન પ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણી

ઇ આવશ્યકમાં પ્રથમ આવશ્યક સામાયિક છે.

તેમાં મંગલાચરણ રૂપે નમસ્કાર મહામંત્ર અને સામાયિકના પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર કરેભિ ભંતે આ બે પાઠનો સમાવેશ થાય છે.

વ्याख्याकारोએ ઉપોદ્ઘાત રૂપે આવશ્યકનું સ્વરૂપ વગેરે વિષયોનું વર્ણન અને ત્યાર પછી નમસ્કાર મહામંત્ર દ્વારા મંગલાચરણ કર્યું છે.

નમસ્કાર મહામંત્ર :— ધર્મનો પ્રારંભ ‘નમો’ અર્થातું અહંકારના ત્યાગપૂર્વક મહાપુરુષોને નમસ્કાર કરવાથી થાય છે. તેમાં કોઈ પણ સાંપ્રદાયિક ભેદભાવ વિના કે જાતિ કે વેષના ભેદ વિના માત્ર ગુણપૂજાનું જ મહત્વ છે. જે મહાન આત્માઓ પરમપદમાં, ઉચ્ચ સ્થાનમાં સ્થિત છે, તે પરમેષ્ઠી કહેવાય છે. તેવી ગુણાત્મક પાંચ શ્રેણીઓમાં સ્થિત આત્માઓને નમસ્કાર કરાય છે.

આ મહામંત્રના અનેક પ્રસિદ્ધ નામો છે, જેમ કે— નમસ્કારમહામંત્ર, નવકારમંત્ર, નમસ્કારમંત્ર, પરમેષ્ઠીમંત્ર છે.

મુમુક્ષુઓ સાધના ક્ષેત્રમાં આ મહામંત્રને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપે છે. આ મહામંત્ર નમ્રતા તથા ગુણગ્રાહકતાનું વિશુદ્ધ પ્રતીક છે. પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ તથા જયેષ્ઠ આત્માઓને નમસ્કાર કરવાની પરંપરા અનાદિકાળથી અવિચિત્ર પણો ચાલી આવે છે. અરિહંત પરમાત્માના બાર ગુણ છે, સિદ્ધ પરમાત્માના આઠ ગુણ છે, આર્યાર્થ ભગવંતના છત્રીશ ગુણો છે, ઉપાધ્યાયજી ભગવંતના પચીશ ગુણો છે તથા સાધુ-સાધ્વી ભગવંતના સત્યાવીસ ગુણો છે. આ ગુણોથી યુક્ત પાંચે ય પદોના વાચ્ય મહાન આત્માઓને કરેલા નમસ્કાર આ નશ્વર સંસારથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી શાશ્વત શિવ-સુખ પ્રદાન કરે છે.

જિનશાસન જિન બનવાની સમગ્ર સાધના શીખવે છે. પરમેષ્ઠી મંત્ર દ્વારા સાધનાનો કમ સપ્તથાય છે. સાધનાનો પ્રારંભ સાધુ પદ્ધતી થાય, સાધક સર્વ પ્રકારની પાપ પ્રવૃત્તિશી નિવૃત્ત થઈ, પંચ મહાક્રતના પાલન સહિત સાધુપણાનો સ્વીકાર કરીને આત્મશૂદ્ધિની સાધના માટે ઉપસ્થિત થાય, ત્યાર પછી જિનપ્રરૂપિત શાસ્ત્ર અધ્યયન અને અધ્યાપન કરતાં પોતાના સાધના માર્ગને સ્પષ્ટરૂપે જાણતાં આગળ વધે છે અને ઉપાધ્યાય પદ્ધને પ્રાપ્ત કરે છે, શાસ્ત્ર અધ્યયનનું ફળ આચાર શુદ્ધ છે. સાધક સ્વયંના વૈભાવિક ભાવો રૂપ અનાચારોને દૂર કરતાં, શુદ્ધ આચાર પાલનમાં પરિપક્વ થાય છે. શુદ્ધ આચારની પરિપક્વતાથી જ તે સંઘના નાયક બની આચાર્યપદ્ધને પામે છે. ત્યાર પછી પણ તેની સાધના અવિરત પણે આગળ વધે છે. તે દિશામાં જ પુરુષાર્થ કરતાં રાગ-દ્રેષ રૂપ મોહનીય કર્મનો સંપૂર્ણ નાશ કરી વીતરાગ દશાને પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય, આ ત્રણે ઘાતિ કર્માને નાશ કરીને, આ રીતે કુલ ચારે ઘાતિકર્માનો ક્ષય થતાં અરિહંત પદ્ધને પામે છે. કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, વીતરાગતા કે યથાભ્યાત ચારિત્ર અને અનંત આત્મિકશક્તિ રૂપ મુખ્ય ગુણ સંપત્ત આત્મા તીર્થકર નામકર્મના ઉદ્દે જિનશાસનની, ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી જૈનર્ધ્યમની પ્રરૂપણા કરે છે.

નિષ્કામ કરુણાથી ભવી જીવો પર અનંત ઉપકાર કરી પોતાના આયુષ્યકર્મ સહિત સાથે ચારે અધાતિકર્માનો કથ્ય કરી તે જ આત્મા સિદ્ધ પદને પામે છે અને શાશ્વતકાલ પર્યત તે જ પદમાં સ્થિત રહે છે, આ જ સાધનાનો ક્રમિક વિકાસ છે, આ જ સાધનાની સિદ્ધ છે.

સમગ્ર આગમ શાસ્ત્રોમાં, ચૌદ પૂર્વોમાં જિન બનવાની સાધના પ્રદર્શિત છે. નમસ્કાર મંત્રમાં આ સાધના સમાયેલી હોવાથી તે સંપૂર્ણ જૈન વાડુમયનો અથવા ચૌદ પૂર્વનો સાર છે.

સૂત્રકારે સાધકના લક્ષ્યભૂત પંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરીને સામાયિક આવશ્યકનો પ્રારંભ કર્યો છે.
કરેભિ ભંતે :— આ સામાયિકનું પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર છે. તેમાં સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા અને પ્રતિજ્ઞાવિધિનું સ્પષ્ટીકરણ છે. અહીં કરેભિભંતેનો સૂત્રપાઠ શ્રમણોની સામાયિકની અપેક્ષાએ આપ્યો છે તેથી સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી અને જીવન પર્યતની છે.

ભાષ્ય આદિ ગ્રંથોમાં પૂર્વચાર્યોએ કેટલાક શબ્દોના પરિવર્તન સાથે મર્યાદિત કાલની શ્રાવકની સામાયિકના પ્રતિજ્ઞા સૂત્રનું કથન કર્યું છે.

ઉપોદ્ગાત

વ્યાખ્યાકારોએ આવશ્યક સૂત્રના પ્રારંભમાં ઉપોદ્ગાત રૂપે નંદીસૂત્ર અનુસાર આવશ્યકનું સ્વરૂપ કહું છે.

સે કિં તં આવસ્સયં ? આવસ્સયં છવિવહં પણ્ણતં, તં જહા- સામાઇયં, ચડવીસંથઓ, વંદળયં, પડિકકમણં, કાડસ્સગ્ગો, પચ્ચકખાણં । સે તં આવસ્સયં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઉત્તર- આવશ્યકના છ પ્રકાર છે- (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસત્તવ, (૩) વંદના, (૪) પ્રતિકમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પચ્યક્ખાણ.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આવશ્યકના છ ભેદના કથનથી આવશ્યકનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કર્યું છે.

અવશ્યં કર્તવ્યમાવશ્યકં । સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાને અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય, તે આવશ્યક છે.

જે કિયા આત્મશુદ્ધિની સાધના કરતાં ચતુર્વિધ સંઘને અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કિયાનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકાર, તેનો વિષય વગેરે જાણવું, સાધકોને માટે અત્યંત જરૂરી છે.

સંસારી જીવોની આવશ્યક કિયાઓ શરીર સાથે કે ભૌતિક પદાર્થો સાથે સંબંધિત હોય છે, જ્યારે ભૌતિક જગતથી દૂર થઈને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવા માટે અંતરમુખ બનેલા સાધકની આવશ્યક કિયા આત્મા સાથે સંબંધિત હોય છે.

જે કિયાથી આત્મગુણોનું પ્રગટીકરણ થાય, કખાયાદિ વૈભાવિક ભાવો દૂર થાય, પાપ દોષની કાલિમા દૂર થઈને આત્મા ઉજ્જવળ અને પવિત્ર બને, તે જ કિયા સાધકોને માટે અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ છે. સંક્ષેપમાં સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણોની પૂર્ણતા માટે જે કિયા અથવા સાધના અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે આવશ્યક છે.

શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં તેના અનેક પર્યાયવાચી નામના કથન દ્વારા આવશ્યકનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આવશ્યકના પર્યાયવાચી નામો :-

તસ્સ ણ ઇમે એગદ્વિયા ણાણા ઘોસા ણાણા વંજણા ણામધેજ્જા ભવંતિ, તં જહા-

આવસ્સયં અવસ્સ-કરળિજ્જં, ઘુવનિગહો વિસોહી ય ।

અજ્જયણ-છક્કવગ્ગો, ણાઓ આરાહણા મગ્ગો ॥ - અનુયોગદ્વાર સૂત્ર.

સમણેણ સાવએણ ય, અવસ્સ કાયવ્વં હવઙ્ગ જમ્હા ।

અંતો અહો-નિસસ્સ ઉ, તમ્હા આવસ્સયં ણામં ॥

અનુયોગ દ્વાર સૂત્રમાં આવશ્યકના વિવિધ ઘોષ-સ્વરવાળા અને અનેક વ્યંજનવાળા, એકાર્થક અદેવા અનેક નામ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણો છે- (૧) આવશ્યક, (૨) અવશ્ય કરણીય, (૩) ધ્રુવ નિગ્રહ, (૪) વિશોધિ, (૫) અધ્યયનપટક વર્ગ, (૬) ન્યાય, (૭) આરાહણા અને (૮) માર્ગ.

શ્રમજો અને શ્રાવકોને દિવસ અને રાત્રિના અંત ભાગમાં અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી, તે આવશ્યક કહેવાય છે.

(૧) આવશ્યક— અવશ્યં ક્રિયતે આવશ્યકમ् । અવશ્ય કરવા યોગ્ય કાર્ય આવશ્યક કહેવાય છે. સામાયિક આદિની સાધના સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા દ્વારા અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી તે આવશ્યક કહેવાય છે.

(૨) અવશ્ય કરણીય— મુમુક્ષુ સાધકોને નિયમિતરૂપે આચરણ કરવા રૂપ અનુષ્ઠાન હોવાથી તે અવશ્યકરણીય કહેવાય છે.

(૩) દ્વૃવ નિગ્રહ— કર્મો અનાદિકલીન હોવાથી તે દ્વૃવ કહેવાય છે. આવશ્યકની આરાધના દ્વારા તેનો નિગ્રહ થતો હોવાથી તે દ્વૃવનિગ્રહ કહેવાય છે.

(૪) વિશોધિ— કર્મથી મલિન આત્માની વિશુદ્ધિનું કારણ હોવાથી તે વિશોધિ કહેવાય છે.

(૫) અધ્યયન ષટ્કવર્ગ— આવશ્યક સૂત્રમાં સામાયિક આદિ છ અધ્યયન છે, તેથી અધ્યયન ષટ્ક વર્ગ કહેવાય છે.

(૬) ન્યાય— અભિષ્ટ અર્થની સિદ્ધિનો સમ્યક ઉપાય હોવાથી, તે ન્યાય કહેવાય છે અથવા આત્મા અને કર્મના અનાદિકલીન સંબંધને અલગ કરે છે, તેથી તે ન્યાય કહેવાય છે. આવશ્યકની સાધના આત્માને કર્મબંધનથી મુક્ત કરે છે.

(૭) આરાધના— મોક્ષની આરાધનાનો હેતુ હોવાથી આરાધના કહેવાય છે.

(૮) માર્ગ— માર્ગનો અર્થ છે ઉપાય. મોક્ષના ઉપાયરૂપ હોવાથી તે માર્ગ કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત પર્યાયવાચી શબ્દોમાં થોડો અર્થભેદ હોવા છતાં તે સમાન અર્થને જ સૂચિત કરે છે. સંક્ષેપમાં ઈન્દ્રિય અને કષાય આદિ ભાવ-શત્રુને જે સાધના દ્વારા પરાજિત કરવામાં આવે અર્થાત્ વશ કરવામાં આવે તે આવશ્યક છે. જે સાધના દ્વારા જ્ઞાનાદિ ગુણ સમૂહ અને મોક્ષ ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, તે આવશ્યક છે. જ્ઞાનાદિ ગુણ કદમ્બકં મોક્ષો વા આસમન્તાદ અવશ્યં ક્રિયતેનેન ઇત્યાવશ્યકમ् ।

આવશ્યક શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપાંતર આવાસક પણ થાય છે. તેની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે—

(૧) ગુણશૂન્યમાત્માનં ગુણૈરાવાસયતીતિ આવાસકમ् । ગુણોથી શૂન્ય આત્માને જે ગુણોથી વાસિત કરે, તે આવશ્યક છે.

(૨) ગુણોર્વા આવાસકં – અનુરૂપજકં વસ્ત્રધૂપાદિવત् । આવસ્સય નું સંસ્કૃત રૂપ આવાસક થાય છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે— ‘અનુરૂપજન કરવું’ અર્થાત્ જેમ વસ્ત્રને સુગંધી ધૂપ, આદિથી અનુરૂપજિત-સુવાસિત કરાય છે, તેમ આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણોથી જે અનુરૂપજિત કરે છે, તે આવાસક છે.

દ્રવ્ય અને ભાવ આવશ્યક :-

જૈન દર્શનમાં પ્રત્યેક વિષયની વિચારણા દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ થાય છે. તે જ રીતે આવશ્યકના પણ બે ભેદ છે— દ્રવ્ય આવશ્યક અને ભાવ આવશ્યક.

દ્રવ્ય આવશ્યક :— અનુપયોગો દ્રવ્યં । ઉપયોગ વિના કિયા કરવી, તે દ્રવ્ય છે. આવશ્યકના મૂળપાઠો ઉપયોગ વિના બોલવા, અન્યમનસ્ક બની સ્થૂળ રૂપે ઉઠવા બેસવાની વિધિ કરવી, અહિંસા, સત્યાદિ સદ્ગુણો પ્રત્યેના આદર ભાવ વિના, ઓધ સંજ્ઞાએ કેવળ શબ્દો બોલી જવા તે દ્રવ્ય આવશ્યક છે.

ભાવ આવશ્યક— ઉપયોગ પૂર્વક આ લોક અને પરલોકની કામના રહિત; યશ, કીર્તિ, સન્માન આદિની અભિલાષાથી રહિત; મન, વચન, કાયાને નિશ્ચલ, નિષ્કંપ, એકાગ્ર બનાવી જિનાજ્ઞા અનુસાર આવશ્યક સંબંધી મૂળ પાઠોના અર્થનું ચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસન કરી, નિજાતમાને કર્મભળથી વિશુદ્ધ બનાવવા માટે ઉભય કાળ સામાયિક આદિની સાધના કરવામાં આવે છે, તે ભાવ આવશ્યક છે.

આ ભાવ આવશ્યક વિના આત્મશુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ભાવ આવશ્યકમાં સાધક પોતાની ચિત્તવૃત્તિ સંસારથી હટાવી મોક્ષ તરફ કેન્દ્રિત કરે છે, ભાવ આવશ્યકનું સ્વરૂપ અનુયોગ દ્વારા સૂત્રમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે.

જણં ઇમે સમણે વા સમણી વા સાવએ વા સાવિયા વા તચ્ચિતે તમ્મણે, તલ્લેસે તદજ્ઞવસિએ અણણત્થ કથથી મણં અકરેમાણે ઉભઓ કાલં આવસ્સયં કરેંતિ, સે તં લોગુત્તરિયં ભાવાસ્સયં ।

જે સાધુ, સાધી, શ્રાવક કે શ્રાવિકા દત્તચિત બની, મનને એકાગ્ર કરી, શુભલેશ્યા અને તન્મય અધ્યવસાય યુક્ત બની, તીવ્ર આત્મ પરિણામથી, આવશ્યકના અર્થમાં ઉપયુક્ત બની, શરીરાદિ કરણને તેમાં અર્પિત કરી, અન્ય કોઈ વિષયમાં મનને જવા દીધા વિના ઉભયકાળ આવશ્યક-પ્રતિક્રિમણ કરે છે, તે લોકોત્તરિક ભાવ આવશ્યક છે.

આવશ્યકના છ પ્રકાર :-

(૧) સામાયિક— સમભાવ, સમતા, (૨) ચતુર્વિશતિસ્તવ— ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ, (૩) વંન— ગુરુદેવોને વંન, (૪) પ્રતિક્રિમણ— સંયમમાં લાગેલા દોષોની આલોચના, (૫) કાયોત્સર્ગ— કાયાનો ઉત્સર્ગ અર્થાત् શરીરના ભમત્વનો ત્યાગ, (૬) પ્રત્યાખ્યાન— આહારાદિની આસક્તિનો ત્યાગ. અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં છ આવશ્યકના અર્થાધિકારનું કથન છે.

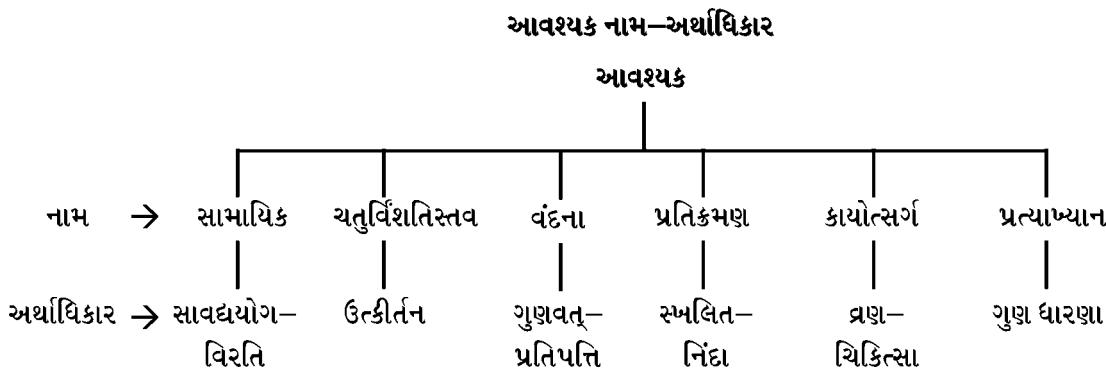
આવસ્સયસ્સ યં ઇમે અત્થાહિગારા ભવંતિ, તં જહા-

સાવજ્જોગવિર્દી, ઉક્તિકત્તણ ગુણવાઓ ય પઢિવતી ।

ખલિયસ્સ ણિંદણા વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥૧॥

આવશ્યક સૂત્રના અર્થાધિકાર— (વાર્ષ્ય વિષયના) નામ આ પ્રમાણે છે— (૧) સાવધયોગ વિરતિ, (૨) ઉત્કીર્તન, (૩) ગુણવાનની વિનય પ્રતિપત્તિ, (૪) સ્ખલિત દોષોની નિંદા, (૫) વ્રણ ચિકિત્સા, (૬) ગુણધારણા.

અધ્યયનના વિષય—વસ્તુના કથનને અર્થાધિકાર કહે છે અથવા કરણીય (કરવા યોગ્ય) છ આરાધનાનો બોધ, જે અર્થ દ્વારા થાય, તે અર્થાધિકાર કહેવાય છે. આવશ્યકના છ નામ અને તેના છ અર્થાધિકાર છે, યથા—

(૧) સાવદ્ય યોગ વિરતિ :— સાવદ્યયોગથી વિરામ પામવો. હિંસા, અસત્ય વગેરે સાવદ્યયોગ પાપકારી અર્થાત્ નિંદીય કાર્યો છે, તેનો ત્યાગ કરવો, તેનાથી વિરત થવું, હિંસાદિ કાર્યથી થતી મહિન માનસિક વૃત્તિઓની સંન્યુભ ન થવું, તે સાવદ્યયોગ વિરતિ સામાયિક નામના પ્રથમ આવશ્યકનો અર્થાધિકાર છે.

(૨) ઉત્કીર્તન :— સાવદ્યયોગ વિરતિ દ્વારા જેઓ સ્વયં સિદ્ધ-બુદ્ધ મુક્ત થયા અને આત્મશુદ્ધિ માટે સાવદ્ય યોગ રૂપ પ્રવૃત્તિના ત્યાગનો જેઓએ લોકોને ઉપદેશ આપ્યો, તેવા ઉપકારી તીર્થકરોના ગુણોની સ્તુતિ કરવી તે બીજા ચતુર્વિશતિ સત્તવ નામના આવશ્યકનો અર્થાધિકાર છે.

(૩) ગુણવત્તપ્રતિપત્તિ :— સાવદ્યયોગ વિરતિની સાધનામાં ઉધમવંત ગુણવાન, મૂળગુણ-ઉત્તરગુણના ધારક સંયમી શ્રમણો પ્રત્યે પ્રતિપત્તિ એટલે આદર-સંન્માન ભાવ રાખવો. ગુણવાન પ્રત્યેનો આદરભાવ રાખવો, તે ત્રીજા વંદના-નામના આવશ્યકનો અર્થાધિકાર છે.

(૪) સ્ખલિતનિંદા :— સંયમ સાધના દરમ્યાન પ્રમાણથી થયેલા સ્ખલના-લાગેલા અતિચાર અને દોષોની નિંદા-ગર્હા કરવી, તે ચોથા પ્રતિકમણ નામના આવશ્યકનો અર્થાધિકાર છે.

(૫) પ્રણાચિકિત્સા :— દોષરૂપી ભાવવ્રણનું પ્રાયશ્ચિત રૂપ ઔષધોપચારથી નિરાકરણ કરવું, તે પાંચમા કાર્યોત્સર્ગ નામના આવશ્યકનો અર્થાધિકાર છે.

(૬) ગુણધારણા :— પ્રાયશ્ચિત દ્વારા દોષોનું પ્રમાર્જન કરી, મૂળગુણો, ઉત્તરગુણોની નિર્દોષ ધારણા કરવી, તે છઢા પ્રત્યાખ્યાન નામના આવશ્યકનો અર્થાધિકાર છે.

આવશ્યકનો ક્રમ :—

આધ્યાત્મિક વિકાસ ઈરદ્ધક વ્યક્તિના જીવનનો મુખ્ય ઉદેશ સમભાવ અર્થાત્ સામાયિક પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે, તેથી તેના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં સમભાવની સાધનાનું પ્રાધાન્ય હોય છે.

આવા જીવો જ્યારે કોઈ મહાપુરુષોને સમભાવની પૂર્ણતાના શિખરે પહોંચેલા જુએ કે જાણે છે ત્યારે તેઓ ભક્તિ ભાવથી ગદ્ગદ બની તેઓના સ્વાભાવિક ગુણોની સ્તુતિ કરવા લાગે છે. તે ઉપરાંત સાધક નમ્ર, વિનયી અને ગુણાનુરાગી હોવાથી સમભાવમાં સ્થિત સાધુ પુરુષોને સહજ રીતે વંદન કે નમસ્કાર કરે છે.

તેઓ પોતાના જીવન વ્યવહારમાં અપ્રમત્તા, જાગૃત અને સાવધાન જ હોય છે તેમ છતાં પૂર્વ

સંસ્કારવશ સમભાવથી પતિત થાય તો તુરંત પ્રમતદશાના કારણોનું પ્રતિકમણ, આલોચના, પશ્ચાત્તાપ આદિ કરી પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લે છે અને તે સાધકો વારવાર દેહસંકિર્તને છોડવા માટે ધ્યાન કાર્યોત્સર્ગના પ્રયોગો કરે છે. ધ્યાન દ્વારા વિશેષ આત્મશુદ્ધિ કરતાં-કરતાં તેઓ આત્મ સ્વરૂપમાં વિશેષ લીન થઈ જાય છે અને પરિણામે જડ વસ્તુઓના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાન તેમને માટે સહજ સ્વાભાવિક બની જાય છે.

આ રીતે જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે આધ્યાત્મિક પુરુષોના ઉચ્ચ અને સ્વાભાવિક જીવનના પૃથક્કરણ રૂપે જ 'આવશ્યક કિયા' છે, તેથી તેનો કમ પણ તેટલો જ સ્વાભાવિક અને સહજ છે.

(૧) આત્મવિશુદ્ધિની આવશ્યક કિયાના કમમાં પ્રથમ આવશ્યક સામાચિક છે. સર્વ સાવધ યોગના ત્યાગ વિના આત્મશુદ્ધિ શક્ય નથી, તેથી સાધક સહૃ પ્રથમ અખંડ સમભાવની પ્રાપ્તિના લક્ષે સાવધયોગનો ત્યાગ કરીને સમભાવમાં સ્થિત થાય છે.

(૨) ત્યાર પછી પૂર્ણ સમભાવને વરેલા તીર્થકરોના અનંત ગુણો તરફ આકર્ષિત થઈને, અનંત ગુણોના પ્રગટીકરણ માટે બીજો આવશ્યક ચતુર્વિશતિસત્તવ છે.

(૩) અનંત ગુણોના પ્રગટીકરણ માટેની સાધનાના રાહબર અનંત ઉપકારી ગુરુદેવ છે. સાધનાના પ્રત્યેક અનુષ્ઠાનો ગુરુની સમક્ષ થાય છે, તેથી પ્રતિકમણના પ્રારંભ પહેલા સાધક વિધિપૂર્વક ગુરુને વંદન કરે છે, તેથી ત્રીજો આવશ્યક ગુરુ વંદનાનો છે.

(૪) પ્રથમ ત્રણ આવશ્યકની આરાધનાથી જેનું ચિત્ત વિશુદ્ધ બની જાય, ત્યારપછી તે પોતાના પાપથી પાછા ફરવા કટિબદ્ધ બની જાય છે, તેથી ચોથો આવશ્યક પ્રતિકમણ છે.

(૫) પ્રતિકમણ કર્યા પછી જ કાર્યોત્સર્ગ માટે જરૂરી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ જ્યાં સુધી પ્રતિકમણ દ્વારા પાપની આલોચના કરીને ચિત્તની શુદ્ધિ કરી નથી, ત્યાં સુધી ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાન માટે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો જે કાર્યોત્સર્ગનો ઉદ્દેશ છે, તે કોઈપણ રીતે સફળ થતો નથી, તેથી પ્રતિકમણ પછી પાંચમો આવશ્યક કાર્યોત્સર્ગ છે.

(૬) જે સાધક કાર્યોત્સર્ગ કરી વિશેષ ચિત્ત શુદ્ધિ, એકાગ્રતા અને આત્મબળ પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ 'પ્રત્યાખ્યાન'નો સાચો અધિકારી છે. પ્રત્યાખ્યાનનો સારી રીતે નિર્વાહ કરી શકે છે. પ્રત્યાખ્યાન સર્વથી છેલ્લી આવશ્યક કિયા છે કારણ કે તેને માટે વિશિષ્ટ ચિત્ત શુદ્ધિ અને વિશેષ ઉત્સાહ અપેક્ષિત છે કે જે કાર્યોત્સર્ગ કર્યા વિના પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી, તેથી કાર્યોત્સર્ગ પછી છઢો આવશ્યક 'પ્રત્યાખ્યાન' છે.

આ રીતે વિચારતા અને અનુભવ કરતા પ્રતીત થાય છે કે આવશ્યકનો ઉપર્યુક્ત કમ વિશેષ કાર્ય-કારણ ભાવની શુંખલા ઉપર અવસ્થિત છે અને આ કમમાં જ તેની સ્વાભાવિકતા રહેલી છે.

પ્રથમ આવશ્યક

સામાયિક

મંગલાચરણ નમસ્કાર મહામંત્ર :-

૧

ણમો અરિહંતાણ

ણમો સિદ્ધાણ

ણમો આયરિયાણ

ણમો ઉવજ્ઞાયાણ

ણમો લોએ સવ્વસાહૂણ

શાબ્દાર્થ :- ણમો – નમસ્કાર હોજો, અરિહંતાણ – અરિહંતભંગવંતોને, સિદ્ધાણ – સિદ્ધ ભગવંતોને, આયરિયાણ – આચાર્ય ભગવંતોને, ચ – અને, ઉવજ્ઞાયાણ – ઉપાધ્યાય ભગવંતોને, લોએ – લોકમાં, સવ્વ – સર્વ, સાહૂણ – સાધુ ભગવંતોને.

ભાવાર્થ :- અરિહંત ભગવાન, સિદ્ધ ભગવાન, આચાર્ય ભગવાન, ઉપાધ્યાય ભગવાન અને લોકમાં બિરાજમાન સમસ્ત સાધુ-સાધી ભગવંતોને નમસ્કાર હો.

વિવેચન :-

શ્રી આવશ્યક સૂત્રના પ્રારંભમાં નિર્યુક્તિકારે મંગલાચરણ રૂપે નમસ્કાર મહામંત્રનું કથન કર્યું છે.

યદ્વારા સામાયિકાધ્યયનાદેવડડવશ્યકસૂત્રસ્ય પ્રારંભોડસ્તિ તથાપિ આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ ચૂર્ણ હરિભદ્રીયવૃત્તિ-મલયગિરીયવૃત્તયનુસારેણાત્ર પઢ્ચનમસ્કારમજ્જલસૂત્રં મૂલસૂત્ર પાઠત્વેન સ્વીકૃતમસ્તિ । –આવશ્યક સૂત્ર ચૂર્ણિ. આવશ્યક સૂત્રનો પ્રારંભ સામાયિક સૂત્રથી જ થાય છે તેમ છતાં આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ તથા હરિભદ્રીયવૃત્તિ અને મલયગિરીયવૃત્તિકારે પંચ નમસ્કાર મંગલ સૂત્રને મૂળપાઠ રૂપે સ્વીકાર્યો છે. પ્રસ્તુત આગમ ગ્રંથમાં આવશ્યક નિર્યુક્તિને અનુસરીને નમસ્કાર મહામંત્રનો મંગલાચરણ રૂપે સ્વીકાર કર્યો છે.

મંગલાચરણનું પ્રયોજન :- શાસ્ત્રના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરવાના ત્રણ કારણો છે, ૧. વિઘ્નોના ઉપશમ માટે— કોઈ પણ શુભ કાર્યોમાં અનેક વિઘ્નોની સંભાવના છે. શુભકાર્યના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરવાથી વિઘ્નોની ઉપશાંતિ થાય છે, ૨. અશુભ કર્માના ક્ષય માટે— મંગલાચરણમાં શુષીજનોને નમસ્કાર કરવાથી અશુભ કર્માનો ક્ષય થાય છે, ૩. શિષ્ટજનોની પરંપરાના પાલન માટે— દરેક કાર્યના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરવાની શિષ્ટ પુરુષોની પરંપરા છે. તે પરંપરાને જાળવી રાખવા મંગલચારણ કરાય છે.

શાસ્ત્રકારે આ ત્રણો કારણો શાસ્ત્રની આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં, તેમ ત્રણ સ્થાને મંગલાચરણ કર્યું છે. નિર્વિધને શાસ્ત્રનો પાર પામવા આદિમંગલ, શાસ્ત્રાર્થની સ્થિરતા માટે મધ્યમંગલ અને

શિષ્ય-પ્રશિષ્યમાં મંગલાચરણ કરવાની શાસ્ત્રીય પરંપરા જાળવી રાખવા અંતિમ મંગલ કર્યું છે.

શાસ્ત્રકારે આદિ મંગલ રૂપે પંચ પરમેષ્ઠિ ભગવંતોને નમસ્કાર કર્યા છે.

ણમો- નમ: ઇતિ નैપાતિકં પદं પૂજાર્થમ् । નમ: શબ્દસ્ય દ્વય-હસ્તપાદાદિ પંચાઙ્ગ, ભાવ-માનાદિ સંકોચાર્થકં નિપાતરૂપત્વાન્માનાદિત્યાગપુરસ્સર શુદ્ધમન: સત્ત્રિવેશપૂર્વક: પંચાગ-નમસ્કારોऽસ્તિત્વર્થ: । નમ: શબ્દનો અર્થ છે, દ્વય અને ભાવથી સંકોચ કરવો. દ્વયથી બે હાથ, બે પગ અને મસ્તક આ પાંચ અંગોનો સંકોચ કરવો અર્થાત્ પાંચે અંગોને નમાવવા અને ભાવથી માનાદિ કખાયોનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ મનથી ગુણીજનોના ચરણોમાં વંદન કરવા.

નમસ્કાર કરવા યોગ્ય પંચ પરમેષ્ઠિ છે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ ભગવંતો. અરિહંત આદિ પાંચે પરમેષ્ઠિઓમાં કોઈ વ્યક્તિ વિશેષનું નામ નથી, પરંતુ તે પાંચે ગુણવાચક સંશા છે. અધ્યાત્મ સાધના કરતા સાધક તથાપ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે અરિહંત આદિ શબ્દોના વાચક બને છે. તે દરેક પદનું સ્વરૂપ તથા તેની યોગ્યતા આ પ્રમાણે છે—

અરિહંતાણ- અરિહંત. આ શબ્દના પદચુદમાં બે પદ છે, અરિ – શત્રુ અને હૃત – હૃષણાર. ચારઘાતિ કર્મરૂપી શત્રુઓનો જેણે નાશ કર્યો છે, તે અરિહંત છે. ચારઘાતિ કર્મના નાશથી ચાર ગુણ પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નાશથી કેવળજ્ઞાન, દર્શનાવરણીય કર્મના નાશથી કેવળદર્શન, મોહનીય કર્મના નાશથી વીતરાગદશા અને અંતરાય કર્મના નાશથી અનંત આત્મિક શક્તિ પ્રગટ થાય છે. આ ચાર ગુણના ધારક આત્માને અરિહંત ભગવાન કહે છે. અરિહંત ભગવાનને ચાર અધાતિ કર્માનો ઉદ્ય હોવાથી, તે દેહધારી હોય છે.

અરિહંતાણ :- પ્રાકૃત ભાષાના 'અરહંત' શબ્દના સંસ્કૃતમાં સાત રૂપાંતર થાય છે. તે સાત રૂપાંતર દ્વારા અરિહંતનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે— (૧) અર્હત્ (૨) અરહોંતર (૩) અરથાંત (૪) અરહંત (૫) અરહયત્ (૬) અરિહત (૭) અરૂહંત આદિ. તેના અર્થ આ પ્રમાણે છે—

(૧) અર્હત્ :— લોક પૂજ્ય પુરુષ. જે દેવો દ્વારા નિર્મિત અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યયુક્ત પૂજાને યોગ્ય છે તે, ઈન્દ્રો દ્વારા જે પૂજનીય છે તે.

(૨) અરહોંતર :— સર્વજ્ઞ હોવાથી રહે એકાંત, ગુપ્ત અને અંતર-મધ્યની કોઈપણ વાત જેનાથી ધૂપી નથી. તે લોકાલોકના પ્રત્યક્ષ દધ્યા છે તે.

(૩) અરથાંત :— રથ શબ્દ અહીં પરિગ્રહનો અને અન્ત શબ્દ મૃત્યુનો વાચક છે. જે સાધક સમસ્ત પ્રકારના બાધ્ય અને આભ્યાંતર પરિગ્રહ અને મૃત્યુ-જન્મ-મરણથી રહિત છે તે.

(૪) અરહંત :— આસક્તિ રહિત, રાગ અથવા મોહનો સર્વથા અંત-નાશ કરનાર.

(૫) અરહયત્ :— તીવ્ર રાગના કારણભૂત મનોહર વિષયોનો સંસર્ગ હોવા છતાં [અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યાદિ સંપદા હોવા છતાં] જેને ક્રિયિત્ પણ રાગભાવ થતો નથી તેવા પરમ વીતરાગી મહાપુરુષ અરહયત્ કહેવાય છે.

(૬) અરિહંત :— સમસ્ત જીવોમાં રહેલા અંતરંગ શત્રુભૂત આત્મિક વિકારોનો અથવા અષ્ટવિદ્ય કર્માનો વિશિષ્ટ સાધના દ્વારા ક્ષય કરે છે તે.

(૭) અરૂહંત :— રહે – સંતાન પરંપરા. જેણે કર્મરૂપી બીજને ભસ્મીભૂત કરી જન્મ-મરણની પરંપરાને સર્વથા વિનષ્ટ કરી છે, તે અરૂહંત કહેવાય છે.

સંક્ષેપમાં મનુષ્ય દેહધારી, મનુષ્ય લોકમાં સદેહે વિચરણ કરનાર, કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનના ધારક વીતરાગી તીર્થકર ભગવાનને અરિહંત કહે છે. તે જ્ઘન્ય ૨૦ અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૭૦ હોય છે.

સિદ્ધાંત- સિદ્ધ. જેણે આઠે કર્માનો આત્યંતિક નાશ કર્યો છે, જેના સકલ કાર્યો સિદ્ધ થઈ ગયા છે, જે લોકના અગ્રભાગે સિદ્ધક્ષેત્રમાં શાશ્વતકાલ પર્યત બિરાજમાન છે, જેને પુનઃ જન્મ-મરણ કરવાના નથી તેવા દેહ રહિત પૂર્ણ શુદ્ધ આત્માને સિદ્ધ ભગવાન કહે છે.

સિદ્ધ શબ્દના વૃત્તિકારે છ અર્થ કર્યા છે.

ધ્માતં સિતં યેન પુરાણ કર્મ, યો વા ગતો નિવૃત્તિસૌધમૂળ્ચિ ।

ખ્યાતોઽનુશાસ્તા પરનિષ્ઠિતાર્થો, યઃ સોऽસ્તુ સિદ્ધ કૃતમંગલો મે ॥

અર્થ :- (૧) જેણે પૂર્વોપાર્જિત કર્મરૂપ ઈંધનનો સર્વથા નાશ કર્યો છે, (૨) જેઓ મુક્તિરૂપ પ્રાસાદના અગ્રભાગે બિરાજમાન છે, (૩) જેઓ પોતાના નિર્મળ ગુણોથી પ્રસિદ્ધ છે, (૪) જેઓ ભૂતકાળમાં ધર્મશાસન પ્રવર્તાવ્યું છે, (૫) જેઓ કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છે, (૬) જેઓ મંગળરૂપ બની ગયા છે. તેવા ગુણસંપત્તિ શુદ્ધાત્માને સિદ્ધ ભગવાન કહે છે.

ઉપરોક્ત અર્થોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિદ્ધોનું અસ્તિત્વ દીપક ઓલવાઈ જવાની જેમ સર્વથા અભાવરૂપ નથી, પરંતુ તે પૂર્ણ શુદ્ધાત્મા અનંત આત્મગુણોના અનુપમ અનંત સુખ સહિત છે.

આયરિયાં- આચાર્ય. નિર્યુક્તિકારે આ શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે—આચર્યતેઽસાવિત્યાચાર્યઃ, કાર્યાર્થિભિ: સેવ્યત્ ઇત્યર્થ: । મર્યાદાપૂર્વક મોક્ષ સાધનાના કાર્યોથી ભવીજનો દ્વારા સેવનીય છે, તેને આચાર્ય કહે છે.

શિલ્પાચાર્ય, કલાચાર્ય અને ધર્મચાર્યના ભેદથી આચાર્યના ત્રણ પ્રકાર છે, પરંતુ પ્રસ્તુતમાં ણમો પદના સાહચર્યથી ધર્મચાર્યનું ગ્રહણ થાય છે.

(૧) જે શાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર, આ પાંચ પ્રકારના આચારનું સ્વયં પાલન કરે અને બીજાને કરાવે, તે આચાર્ય છે.

(૨) જે સૂત્ર અને તેના અર્થ-પરમાર્થના શાના, ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત, ગચ્છના મેઢીભૂત, ગચ્છને ચિંતામુક્ત કરનાર અને સૂત્રાર્થના પ્રતિપાદક હોય, તે આચાર્ય છે.

(૩) જે આચારનું અર્થાત્ હેયોપાદેયનું, સંઘના હિતાહિતનું અન્વેષણ કરવામાં તત્પર હોય, તે આચાર્ય છે.

સંક્ષેપમાં તીર્થકરોની અનુપસ્થિતિમાં ચતુર્વિધ સંઘના અનુશાસ્તા, સંઘ શિરોમણિ, સંઘ નાયક ગુણ સંપત્તિ, પ્રતિભાસંપત્ત મહાશ્રમણને આચાર્ય કહે છે.

ઉવજ્જ્ઞાયાણ- ઉપાધ્યાય. ઉપેત્યાધીયતેઽસ્માત् સાધવ: સૂત્રમિત્યુપાધ્યાય: । જેઓની સમીપે રહીને શિષ્યો સૂત્ર અને અર્થનો અભ્યાસ કરે છે, તે ઉપાધ્યાય છે. વૃત્તિકારે તેના પાંચ અર્થ આપ્યા છે.

(૧) જેની સમીપે સૂત્રનું અધ્યયન, સૂત્રાર્થનું સ્મરણ અને વિશેષ અર્થ ચિંતન થાય, તે ઉપાધ્યાય છે.

(૨) જે દ્વારશાંગીરૂપ સ્વાધ્યાયનો ઉપદેશ આપે છે, તે ઉપાધ્યાય છે.

(૩) જેના સાંનિધ્યથી શુતનો, સ્વાધ્યાયનો અનાયાસે આય-લાભ થાય, તે ઉપાધ્યાય છે.

- (૪) આય-ઈષ્ટ ફળ. જેનું સાંનિધ્ય માત્ર ઈષ્ટ ફળનું નિમિત્તકારણ બને છે, તે ઉપાધ્યાય છે.
- (૫) ઉપ + આધિ + આય, આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરવામાં આવે, તો તેમાં ઉપ - ઉપહત, નષ્ટ કર્યા છે, આધિ - માનસિક પીડા અથવા અધિ - કુત્સિત બુદ્ધિ, આય - લાભ. અર્થાત્ જેણે માનસિક પીડા રૂપ દુર્ઘાન અથવા કુત્સિત બુદ્ધિને નષ્ટ કર્યા છે, તે ઉપાધ્યાય છે.

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સંઘમાં અધ્યાપનની વ્યવસ્થા માટે, શિષ્યોને યથાક્રમથી આગમ અધ્યયન કરાવવા માટે આચાર્યના સહયોગી ગીતાર્થ અને બહુશુનું શ્રમણને ઉપાધ્યાય કહે છે. તેમના દ્વારા શાસનમાં આગમ જ્ઞાનની પરંપરા પ્રવાહિત થાય છે.

લોએ સત્ત્વ સાહૂર્ણ- લોકના સર્વ સાધુઓ. અભિલષિતમર્થ સાધ્યતીતિ સાધુઃ ।

- (૧) સમ્યગ્રૂદર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની આરાધના દ્વારા મોક્ષની સાધના કરે છે, તે સાધુ છે.
- (૨) જે રાગ-દ્રેષ્ટ કરતા નથી, પ્રાણી માત્રને આત્મવત્ત માને છે, સર્વ પ્રાણી પ્રતિ સમભાવ રાખે છે, તે સાધુ છે.
- (૩) જે સંયમીઓની મોક્ષ સાધનામાં સહાયક બને છે, તે સાધુ છે.

- (૪) અઠાર પાપસ્થાનોનો પૂર્ણપણે ત્યાગ કરીને જીવન પર્યત પંચ મહાવ્રતનું પાલન કરે છે, તે સાધુ છે.

સત્ત્વ વિશેષજ્ઞાનું પ્રયોજન- જેમ અરિહંતો અને સિદ્ધોના સ્વરૂપમાં સમાનતા છે, તેવી સમાનતા સાધુઓમાં નથી. વિવિધ પ્રકારની સાધનાના કારણે સાધુઓમાં અનેક અવાંતર ભેદ હોય છે. સત્ત્વ – સર્વ વિશેષજ્ઞ પ્રયોગથી સર્વ પ્રકારના, સર્વ કક્ષાના સાધુઓનું ગ્રહણ થાય છે સામાયિક ચારિત્રી, છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રી, પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રી, સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રી કે યથાખ્યાત ચારિત્રી, પ્રમત્ત સંયત કે અપ્રમત્ત સંયત, પુલાકાદિ પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્રથોમાંથી કોઈ પણ નિર્ગ્રથ, જિનકલ્પી, સ્થવિરકલ્પી, પ્રતિમાધારી, યથાલંદકલ્પી, કલ્પાતીત, પ્રત્યેક બુદ્ધ, બુદ્ધભોગિત કે સ્વયંબુદ્ધ, ઇષ્ટાથી ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અદીદ્વીપ રૂપ મનુષ્ય લોકના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં વિચરનારા સર્વ સાધુનો સમાવેશ કરવા માટે સર્વ શબ્દપ્રયોગ છે. અથવા ગુણ પ્રધાન આ મહામંત્રમાં સાંપ્રદાયિકતાના, ગચ્છ આદિના ભેદ ભાવ વિના સાધુતાના ગુણો ધરાવનાર સર્વ સાધુઓનો સમાવેશ થાય છે.

સાધુ પદ અત્યંત વિશાળ છે. તેમાં સામાન્ય કેવળી, આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો પણ સમાવેશ થાય છે. પ્રત્યેક સાધકોની સાધનાનો પ્રારંભ સાધુ પદથી થાય, ત્યાર પણી તે-તે સાધકોની યોગ્યતા અને આત્મગુણોનો વિકાસ થતાં તે કુમશા: ઉપાધ્યાય, આચાર્ય, અરિહંત અને સિદ્ધ પદને પામે છે.

નમસ્કાર મંત્રમાં પંચ પરમેષ્ઠીનો કુમ :- નમસ્કાર મહામંત્રમાં પંચ પરમેષ્ઠીનો કુમ પૂર્વાનુપૂર્વીથી કે પશ્ચાનુપૂર્વીથી નથી, પરંતુ અનાનુપૂર્વીથી છે. જો પૂર્વાનુપૂર્વીથી હોય, તો સિદ્ધ, અરિહંત, આચાર્ય.....આદિ હોય અને પશ્ચાનુપૂર્વીથી હોય, તો સાધુ, ઉપાધ્યાય, આચાર્ય..... આ પ્રમાણે હોય, પરંતુ આ બંને કુમને છોડીને, વિશ્િષ્ટ વિચારધારાથી ગણધર ભગવંતોએ અનાનુપૂર્વીને સ્વીકારી છે.

સિદ્ધ ભગવંતો અરિહંત ભગવાનથી શ્રોષ હોવા છતાં વ્યવહારનયથી અરિહંતોની પ્રધાનતા છે. સિદ્ધ ભગવાન પૂર્ણજ્ઞાની પરંતુ દેહ રહિત છે. અરિહંત ભગવાન દેહ સહિત અને પૂર્ણજ્ઞાની હોવાથી મોક્ષ માર્ગનો ઉપદેશ આપે છે. સિદ્ધ ભગવાનની ઓળખાણ પણ અરિહંત ભગવાનના ઉપદેશના આધારે જ થાય છે.

વર્તમાને ભરત ક્ષેત્રમાં અરિહંત ભગવાન વિદ્યમાન નથી, આ સમયે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે સાધુ ભગવંતો અરિહંત પ્રણિત આગમના આધારે જ ઉપદેશ આપે છે. આ રીતે અરિહંત ભગવાન સર્વાંશે

ઉપકારી હોવાથી મહામંત્રમાં અરિહંતની પ્રધાનતા છે અને ત્યાર પછી સિદ્ધ ભગવાનનું ગ્રહણ થયું છે ત્યાર પછી શ્રમણોની કોટિમાં બિરાજમાન અંતિમ ત્રણે પદોમાં કુમશઃ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુનું ગ્રહણ થયું છે. આ રીતે પંચ પરમેષ્ઠીનો અનાનુપૂર્વીથી સ્વીકારેલો કુમ સાર્થક છે.

પંચ પરમેષ્ઠીની નમસ્કરણીયતા :— પંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર શા માટે કરવા ? અરિહંત ભગવાન નિજ્ઞામ કરુણાભાવે સર્વ જીવોને બંધન મુક્તિનો માર્ગ બતાવે છે. સિદ્ધ ભગવાનના અનંતગુણો અને અનંત સુખની પ્રાપ્તિ, તે ભવી જીવોનું લક્ષ્યબિંદુ છે. તેમજ ગ્રંથાનુસાર એક જીવ સિદ્ધ થાય ત્યારે એક જીવ અવ્યવહાર રાશિમાંથી વ્યવહાર રાશિમાં આવે છે. તે નિયમાનુસાર પ્રત્યેક જીવ સિદ્ધ ભગવાનના નિમિત્તથી અવ્યવહાર રાશિમાંથી વ્યવહાર રાશિમાં આવ્યો છે, તે તેમનો અનંત ઉપકાર છે. તેમને નમસ્કાર કરવાથી વ્યક્તિને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું અને નિજગુણોનું ભાન થાય છે. તે ગુણોને પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા મળે છે.

આચાર્ય ભગવાન સ્વયં આચાર પાલનમાં દક્ષ હોય છે અને અન્ય સાધકોની આચારશુદ્ધિમાં પ્રેરક બને છે. ઉપાધ્યાય ચતુર્વિધ સંધના જ્ઞાનબળને સુદૃઢ બનાવે છે અને સાધુ ભગવંતો સર્વ સાધકોને મોક્ષ સાધનામાં સહાયક બને છે. આ રીતે દેવતાત્વમાં બિરાજમાન અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાન તથા શુરૂતત્વમાં બિરાજમાન આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ ભગવંતો ભવી જીવો માટે ઉપકારક હોવાથી તે નમસ્કરણીય છે.

નિર્યુક્તિ, ચૂંઝી તેમજ વૃત્તિકારે નમસ્કાર મંત્રના પાંચ પદની જ વ્યાખ્યા કરી છે. એસો પંચ... આ અંતિમ ચાર પદની વ્યાખ્યા કરી નથી. એસો પંચ નમુક્કારો ઇત્યાદિ પુસ્તકાદર્શેષુ વર્તતે, ન ચ વૃત્તૌ વ્યાખ્યાતઃ । અંતિમ ચાર પદને કેટલાક આચાર્યો ચૂલ્લિકા સ્વરૂપે સ્વીકારે છે.

એસો પંચ ણમોક્કારો સંબ્લ પાવપ્પણાસણો ।
મંગલાણ ચ સંબ્લેસિં પદમં હવઙ્ગ મંગલં ॥

અંતિમ ચાર પદમાં નમસ્કારના પ્રયોજન અને તેના ફળનું કથન કર્યું છે. કર્મક્ષય: જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્માપિગમઃ । નમસ્કારનું પ્રયોજન જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્માને નાશ કરવાનું છે. તેનું ફળ શાશ્વત અને શ્રેષ્ઠ મંગલ સ્થાન રૂપ સિદ્ધ ગતિની પ્રાપ્તિ છે.

એસો પંચ ણમોક્કારો સંબ્લ પાવ પણાસણો = આ પદમાં નમસ્કારના ઈહલોકિક અને પારલોકિક, આ બે પ્રકારના ફળનું કથન કર્યું છે.

ઇહ લોઙ અત્થકામા આરુગં અભિરઙ અ નિષ્ફતી ।

સિદ્ધી અ સગ સુકુલપચ્ચાયાઙ અ પરલોએ ॥ —નિર્યુક્તિ ગાથા-૧૦૧૧.

નમસ્કાર કરનારને ૧-૨ અર્થ—કામની પ્રાપ્તિ— અશુભ કર્માનો નાશ થવાથી અને પુણ્યનો બંધ થવાથી, તે જીવ ધન-સંપત્તિ અને અનુકૂળ વિષયોને પ્રાપ્ત કરે છે, ૩. આરોગ્ય— અશાતાવેદનીય કર્માનો નાશ થવાથી જીવ આરોગ્ય-રોગ રહિતપણું પામે છે, ૪. અભિરતિ— તેની ધનસંપત્તિ શુભવિપાકવાળી અર્થાત્ પુણ્યાનુભંધી હોવાથી તે જીવ તેના દ્વારા અભિરતિ— પ્રસરતા અને આનંદને પામે છે, ૫. નિષ્પત્તિ— તેને પુણ્ય કર્માની બંધની નિષ્પત્તિ થાય છે, ૬. સિદ્ધિ— સર્વ કર્માનો ક્ષય થવાથી સિદ્ધ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે, ૭. સ્વર્ગ— અલ્ય કર્મો શેષ રહી ગયા હોય તો વૈમાનિક જાતિના દેવલોકમાં ઉત્તમ ગતિને પામે છે, ૮. સુકુલમાં ઉત્પત્તિ— તે જીવનો જ્યાં સુધી મોક્ષ ન થાય, ત્યાં સુધી કુમશઃ દેવલોક અને મનુષ્યગતિમાં જન્મ-મરણ થાય, મનુષ્ય જન્મમાં સાધનાને યોગ્ય વાતાવરણ સહજ રીતે પ્રાપ્ત

થાય, તેવા શ્રેષ્ઠ-ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ થાય છે. આ રીતે નમસ્કાર કરનારા સાધકો ઈહલૌકિક અને પારદૌકિક આઈ પ્રકારના ફળને પ્રાપ્ત કરે છે.

નમસ્કારની પ્રક્રિયા નમૃતા તથા ગુણ ગ્રાહકતાનું વિશુદ્ધ પ્રતીક છે. પોતાનાથી જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ આત્માઓને નમસ્કાર કરવાની પરંપરા અનાદિકાલથી અવિચિદ્ધપણે ચાલી આવે છે. મત્ત સ્ત્વમુત્કૃષ્ટસ્ત્વતોઽહમપકૃષ્ટः, એતદ્દ્વયબોધનુકૂલ વ્યાપારો હિ નમઃ શબ્દાર્થઃ । આપ મારાથી ઉત્કૃષ્ટ-મહાન છો અને હું આપનાથી અપકૃષ્ટ-હીન હું. આ પ્રકારનો બોધ થાય ત્યારે વ્યક્તિ સહજ રીતે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિના ચરણોમાં નમસ્કાર કરે છે. આ પ્રકારની વૃત્તિ અને નમસ્કાર રૂપ પ્રવૃત્તિથી માનાદિ કથાયનો, અશુભ પરિણામોનો અને અશુભ કર્માનો નાશ થાય છે. શુભ પરિણામોથી શુભ-પુણ્યકર્મનો બંધ થાય છે. સત્પુરુષોના નામસ્મરણથી, તેમને કરેલા નમસ્કારથી વિચારો પવિત્ર થાય, આત્મામાં એક પ્રકારની સાચ્ચિક શક્તિ અને સાહસનો સંચાર થાય, તેના માધ્યમથી જ સાધકને સાધના માર્ગનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ સૂર્યોદય થતાં કમળ સહજપણે વિકસિત થાય છે, તેમાં સૂર્ય કાંઈ કરતો નથી પણ તેના ઉદ્યના નિમિત્તે જ કમળ વિકસિત થાય છે. તે જ રીતે નમસ્કરણીય શ્રેષ્ઠ પુરુષ કાંઈ કરતા નથી મહાન પરંતુ પુરુષોને કરેલા નમસ્કાર સાધકોના ઉત્થાનનું નિમિત્ત બને છે તેથી જ પૂર્વાચાર્યાંએ તેના ફળને પ્રદર્શિત કરવા સંભવ પાવપ્પણાસણો શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

મંગલાણ ચ સંવેસિં પઢમં હવઇ મંગલં - સર્વ મંગલોમાં નમસ્કાર મંત્ર પ્રથમ-પ્રધાન, શ્રેષ્ઠ મંગલરૂપ છે.

મંગલ- મંગ ગત્યર્થક ધાતુથી મંગલ શબ્દ નિષ્પત્ત થાય છે. ગત્યર્થક ધાતુનો પ્રયોગ પ્રાપ્તિ અર્થમાં થાય છે, તેથી (૧) જેના વડે હિતની પ્રાપ્તિ થાય, હિત સધાય તે મંગલ છે, (૨) મંગ - ધર્મ અને લા - લાવવું. ધર્મને જે લાવે, સ્વાધીન કરે અર્થાત્ ધર્મનું ઉપાદાન કારણ હોય, તે મંગલ છે, (૩) મામ્ ગાલયતિ ઇતિ મંગલઃ । મમત્વ ભાવને, સંસાર ભાવને ગાળી નાંખે, તે મંગલ, (૪) જેના વડે વિઘ્નોનો નાશ થાય, તે મંગલ છે. આ રીતે મંગલ શબ્દના ભિન્ન-ભિન્ન અર્થો છે.

મંગલના દ્રવ્યમંગલ અને ભાવમંગલ, આ બે ભેદ છે.

દ્રવ્ય મંગલ- લોકમાં પ્રચલિત દહીં, અક્ષત, કુંભ, સ્વસ્તિક આદિ દ્રવ્ય મંગલ છે. લૌકિક વ્યવહારમાં પ્રત્યેક શુભ કાર્યના પ્રારંભમાં વિઘ્નોના ઉપશમન માટે મંગલ કરવામાં આવે છે, પરંતુ દ્રવ્યમંગલ એકાંતિક અને આત્યંતિક મંગલ નથી, કાલકર્મે તે અનેકવાર અમંગલ રૂપ હોવાથી, તે અમંગલરૂપે પરિણાત ન થવાથી સર્વ મંગલોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ-પ્રધાન અથવા પ્રથમ મંગલ રૂપ છે.

ભાવમંગલ- લોકોત્તર સાધનાદિના પ્રારંભમાં જેનો પ્રયોગ થાય, તે ભાવમંગલ છે, નમસ્કાર, સ્તુતિ, ભક્તિ, રત્નત્રથીની આરાધના આદિ આત્માના શુભ ભાવો ભાવમંગલ છે. તે કદાપિ અમંગલ રૂપે પરિણાત થતા નથી. ભાવમંગલ એકાંતિક અને આત્યંતિક મંગલ રૂપ હોવાથી, તે અમંગલરૂપે પરિણાત ન થવાથી સર્વ મંગલોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ-પ્રધાન અથવા પ્રથમ મંગલ રૂપ છે.

પઢમં હવઇ મંગલં - પઢમં - ઉત્કૃષ્ટ, આદ્ય, હ્રાસ ન પામે અને વૃદ્ધિ પામે તેવું. જે ગુણમાં શ્રેષ્ઠ હોય તે ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય, જે ગણનામાં પહેલું હોય તે આદ્ય કહેવાય. સૂત્રકારે અહીં ઉત્કૃષ્ટ, આદ્ય કે ઉત્તમ આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરતાં પઢમં શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રથમ શબ્દ પૃથુ વિસ્તારે ધાતુથી બન્યો છે. અર્થાત્ જેમાં કદી હ્રાસ ન થાય પરંતુ કમશા: વૃદ્ધિ જ થયા કરે. તે પ્રથમ છે. મહામંત્રના આરાધકોના

આત્મગુણો કુમશઃ વૃદ્ધિને પામે છે.

નમસ્કાર મહામંત્રના સ્મરણથી જીવમાત્રનું હિત થાય છે, તેની આરાધનાથી શુત અને ચારિત્ર ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય, મમત્વનો અને વિઘ્નોનો નાશ થાય છે, તેથી તે પ્રથમ મંગલ છે.

સાધક સાધનાના પ્રારંભમાં પંચ પરમેષ્ઠીને પોતાના ઉપાસ્ય રૂપે સ્વીકારીને તેમની ઉપાસના કરે છે, તેને જ લક્ષ્ય બનાવીને શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરે છે. તેની પ્રાથમિક ભૂમિકામાં સાધક સ્વયં ઉપાસક અને પંચ પરમેષ્ઠી ઉપાસ્ય હોવાથી તે બંને વર્યે દ્વૈત ભાવ છે. તે દ્વૈત ભાવમાં કરેલા નમસ્કાર દ્વૈત નમસ્કાર કહેવાય છે. કુમશઃ સાધકની સાધના પ્રગતિશીલ અને પરિપક્વ થાય, નમસ્કારના માધ્યમથી જ તેના અશુભ કર્મોનો નાશ થાય, પોતાના એક-એક આત્મગુણોનું પ્રગટીકરણ થતું જાય, આરીતે આગળ વધતાં સાધક સ્વયં પંચ પરમેષ્ઠીના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લે છે અને સ્વયં પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને નમસ્કાર કરે છે, હવે તેના નમસ્કારમાં ઉપાસ્ય-ઉપાસકનો બેદ રહેતો નથી. તે સ્વયં અદ્વૈતભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. અદ્વૈત ભાવે કરેલા નમસ્કાર અદ્વૈત નમસ્કાર કહેવાય છે. આ રીતે દ્વૈત નમસ્કારથી પ્રારંભ થયેલી સાધના અંતે અદ્વૈતભાવને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે શાશ્વત અને શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ રૂપ મંગલ ભાવોને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાર પછી તે કદાપિ અમંગલ રૂપે પરિણત થતાં નથી. નમસ્કારની પ્રક્રિયાની સર્વોચ્ચતા સ્વીકારીને સામાન્ય જનસમાજથી લઈને વિશિષ્ટ કોટિના સાધકોમાં શુભ કાર્યના પ્રારંભ સમયે નમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરવાની પરંપરા જીવંત પણો દાખિંગોચર થાય છે.

મંત્ર—મનનાત્ ત્રાયતે ઇતિ મંત્રઃ । મનન-ચિંતન કરવાથી જીવનું રક્ષણ થાય, તે મંત્ર કહેવાય છે. પંચ પરમેષ્ઠીને કરેલા નમસ્કારથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે, નમસ્કારના ઈહલૌકિક અને પારલૌકિક ફળને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે નમસ્કાર જીવને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી સદ્ગતિમાં જન્મ-મરણ કરાવે છે. આ રીતે નમસ્કાર મંત્ર દ્વારા જીવનું શાશ્વતકાલ પર્યત રક્ષણ થાય છે.

તે ઉપરાંત નમસ્કાર મંત્ર ગુણ પ્રધાન છે, તેમાં કોઈ પણ ગર્જી, સંપ્રદાય, દેશ કે વેપના બેદભાવ વિના ગુણાની પ્રધાનતા છે. તેમાં કોઈ વ્યક્તિનું નામ નથી, આ તેની વિશાળતા છે. અરિહંત, સિદ્ધ આદિ પાંચને નમસ્કાર કરવાથી તે તેઅવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા અનેક આત્માઓને એક સાથે નમસ્કાર થઈ જાય છે. આ રીતે નવકાર મંત્ર સંક્ષિપ્ત હોવા છીતાં વિશાળ છે અને તેથી જ તે મહાઇળાયક છે. આ મંત્રની વિશાળતા, ઉદારતા અને ગુણપ્રધાનતાને લક્ષમાં રાખીને તેની ગણના જૈનધર્મના સર્વશ્રેષ્ઠ મંત્ર રૂપે, ચૌદ પૂર્વના સંક્ષિપ્ત સારરૂપે થઈ છે અને લોકો શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક આ મહામંત્રનું સ્મરણ કરે છે.

આ રીતે નમસ્કાર મહામંત્રના નવપદમાં પ્રથમ પાંચ પદમાં પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતોને નમસ્કાર અને આંતિમ ચાર પદમાં તેનું પ્રયોજન તથા ફળનું નિરૂપણ છે.

નમસ્કાર સૂત્રના પ્રચલિત નામો — નમસ્કાર મહામંત્રમાં નવપદ હોવાથી નવકાર મંત્ર, નમસ્કારની પ્રધાનતા હોવાથી નમસ્કાર મંત્ર, નમસ્કાર કરવા યોગ્ય પંચ પરમેષ્ઠી હોવાથી પરમેષ્ઠી મંત્ર અને ચૌદપૂર્વના સાર રૂપ હોવાથી તેમજ જૈન દર્શનમાં તેની અગ્રતા કે પ્રધાનતા હોવાથી મહામંત્ર રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

પંચ પરમેષ્ઠીના ૧૦૮ ગુણ— પંચ પરમેષ્ઠી ગુણવાયક સંજ્ઞાઓ છે, અરિહંત અને સિદ્ધમાં પૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન, વીતરાગતા આદિ આત્માના અનંત ગુણો પ્રગટ હોય છે. આગમોમાં પંચ પરમેષ્ઠીના ચોક્કસ ગુણો કે તેની સંખ્યાનું વર્ણન ઉપલબ્ધ થતું નથી. સમવાયાંગ સૂત્ર—૩૧મા સમવાયમાં અને આવશ્યક સૂત્રના ચોથા શ્રમજ્ઞ સૂત્રમાં સિદ્ધ ભગવાનના ઉ૧ ગુણોનું કથન છે અને ચોથા શ્રમજ્ઞ સૂત્રમાં સાધુના ર૭ ગુણોનું વર્ણન

છે. અરિહંત, આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયના ગુણોની સંખ્યાનું કથન આગમમાં પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ ગ્રંથોમાં અને પરંપરા અનુસાર પંચ પરમેષ્ઠીના ૧૦૮ ગુણોની ગણના પ્રચલિત છે. તેમાં અરિહંતના ૧૨ ગુણ + સિદ્ધના ૮ ગુણ + આચાર્યના ઉત્ત્ર ગુણ + ઉપાધ્યાયના રૂપ ગુણ + સાધુના ૨૭ ગુણ = ૧૦૮ ગુણ થાય છે.

અરિહંતના ૧૨ ગુણ :— અરિહંત ભગવાને ચાર ઘાતિ કર્માનો નાશ કર્યો છે, તે ચાર કર્મના ક્ષયથી પ્રગટ થતાં ગુણો અને પ્રલુના પુષ્ય પ્રભાવથી પ્રગટ થતી વિશેષતાઓની અપેક્ષાએ બાર ગુણ આ પ્રમાણો છે— (૧) અનંતજ્ઞાન, (૨) અનંત દર્શન, (૩) અનંત ચારિત્ર, (૪) અનંત તપ, (૫) અનંત બલવીર્ય, (૬) અનંત ક્ષાયિક સમક્ષિત, (૭) વજ્જ્ઞાત્મક નારાચ સંધ્યાણ, (૮) સમયુરસ સંસ્થાન (૯) ચોત્રીસ અતિશયો, (૧૦) પાંત્રીસ ગુણ યુક્ત વાણી, (૧૧) એક હજાર આઠ ઉત્તમ લક્ષણો, (૧૨) ૬૪ ઈન્ધ દ્વારા પૂજનીકપણું.

કેટલાક આચાર્યો પ્રલુને તીર્થકર નામકર્મના ઉદ્યે પ્રગટ થતાં દેવકૃત અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય અને ચાર મૂળ અતિશય, આ રીતે બાર ગુણને સ્વીકારે છે.

અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય :— (૧) અશોકવૃક્ષ— દેવો ભગવાનના સમવસરણમાં ભગવાનના દેહથી બારગણું ઊંચું અશોક વૃક્ષ તેયાર કરે છે. તેની નીચે બેસીને પ્રલુને દેશના આપે છે, (૨) સુરપુષ્પવૃક્ષિ— ભગવાનના સમવસરણમાં દેવો પાંચે વર્ણના અચિત પુષ્પોની વૃક્ષિ કરે, તે ફૂલોના ડાંટ નીચે રહે અને મુખ ઉપર રહે છે, (૩) દિવ્યધનિ— જ્યારે ભગવંત દેશના આપે ત્યારે દેવો પોતાના ધનિ વડે ભગવાનના સ્વરની પૂર્તિ કરે, (૪) ચામર— ભગવાનની બંને બાજુએ આકાશમાં અતિશેત ચામર વીજાતા રહે છે, (૫) સિંહાસન— આકાશમાં દેવો સિંહના મુખ જેવા આકારનું નિર્મણ સ્ફટિક રત્નજડિત પાદપીઠિકા સહિત સિંહાસન બનાવે છે, (૬) ભામંડળ— ભગવાનના મસ્તકની પાછળ શરદાતુના સૂર્ય જેવા ઊગ અને તેજસ્વી ભામંડળની રચના કરે છે. તેમાં ભગવાનનું તેજ સંકમણ પામે છે, (૭) હુંદુંબિ— ભગવાનના સમવસરણમાં દેવ હુંદુંબિ વગાડે છે. (૮) દિવ્ય છત્ર— દેવો ભગવાનના મસ્તક ઉપર શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવા ઉજ્જવળ અને મૌતીના હારોથી સુશોભિત ત્રણ છત્રની રચના કરે છે.

ચાર મૂળ અતિશય (ઉત્કૃષ્ટ ગુણો) આ પ્રમાણો છે— (૯) અપાયાપગમ અતિશય— અપાય એટલે પાપ અને અપગમ એટલે સંપૂર્ણપણે નાશ થયો. જેઓના પાપકર્માનો સંપૂર્ણ નાશ થયો છે. અરિહંત પરમાત્મા સર્વ પ્રકારના પાપસ્થાનોથી, બાલી—આભ્યંતર દોષોથી રહિત હોય છે અથવા અપાય = ઉપદ્રવો અને અપગમ = નાશ, ઉપદ્રવનો નાશ. ભગવાન વિચરતા હોય ત્યાં પચીસ પચીસ યોજનમાં પ્રાય: રોગ, મરકી, વૈર, અનાવૃત્તિ, અતિવૃક્ષિ વગેરે ઉપદ્રવો થતા નથી અને પરમાત્માનું શરીર પણ સર્વ પ્રકારના રોગોથી રહિત હોય છે, (૧૦) શાનાતિશય— ભગવાન કેવળજ્ઞાન વડે લોકાલોકનું સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારે જાણે છે, (૧૧) પૂજાતિશય— તીર્થકરો દેવો, દાનવો, માનવો દ્વારા પૂજનીય છે. રાજા, વાસુદેવ, બળ દેવ, ચક્રવર્તી, દેવો, ઈંદ્ર વગેરે તેમને પૂજે છે, (૧૨) વચ્ચનાતિશય— ભગવાનના પુષ્ય પ્રભાવે તથા ઉપ વાણીના ગુણોના કારણે પ્રલુની વાણીને દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ સર્વ પોત-પોતાની ભાષામાં સમજી જાય છે. આ રીતે અરિહંત ભગવાન બાર ગુણયુક્ત છે.

સિદ્ધ ભગવાનના આઠ ગુણ :— આઠ કર્માનો નાશ થવાથી સિદ્ધ ભગવાનના મુખ્ય આઠ ગુણ પ્રગટ થાય છે. શાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન, દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી કેવળદર્શન, વેદનીય કર્મના ક્ષયથી નિરાબાધ આત્મિક સુખ, મોહનીય કર્મના ક્ષયથી ક્ષાયકસમક્ષિત, આયુષ્ય કર્મના ક્ષયથી અખાય સ્થિતિ, નામકર્મના ક્ષયથી અમૂર્ત ગુણ, ગોત્રકર્મના ક્ષયથી અગુરુલઘુ ગુણ અને અંતરાયકર્મના ક્ષયથી અનંતશક્તિ પ્રગટ થાય છે.

સિદ્ધ ભગવાનના ઉંઘ ગુણ :— આઠ કર્મની ઉંઘ ઉત્તર પ્રકૃતિના ક્ષયથી સિદ્ધ ભગવાનના ઉંઘ પ્રગટ થાય છે. શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર અને પ્રસ્તુત શ્રી આવશ્યક સૂત્રના ચોથા આવશ્યકમાં સિદ્ધ ભગવાનના ઉંઘનોનું કથન છે. તે આ પ્રમાણે છે— જ્ઞાનાવરણીય કર્મની પાંચ પ્રકૃતિનો નાશ થવાથી (૧) ક્ષીણ મતિજ્ઞાનાવરણ, (૨) ક્ષીણ શુત્રજ્ઞાનાવરણ, (૩) ક્ષીણ અવધિ જ્ઞાનાવરણ, (૪) ક્ષીણ મનઃપર્યવ જ્ઞાનાવરણ, (૫) ક્ષીણ કેવળ જ્ઞાનાવરણ.

દર્શનાવરણીય કર્મની નવ પ્રકૃતિનો નાશ થવાથી (૧) ક્ષીણ ચક્ષુદર્શનાવરણ, (૨) ક્ષીણ અચક્ષુદર્શનાવરણ, (૩) ક્ષીણ અવધિ દર્શનાવરણ, (૪) ક્ષીણ કેવળદર્શનાવરણ, (૫) ક્ષીણ નિદ્રાદર્શનાવરણ, (૬) ક્ષીણ નિદ્રાનિદ્રા દર્શનાવરણ, (૭) ક્ષીણ પ્રચલા દર્શનાવરણ, (૮) ક્ષીણ પ્રચલા પ્રચલા દર્શનાવરણ, (૯) ક્ષીણ થીણદ્વિનિદ્રા દર્શનાવરણ.

વેદનીય કર્મની બે પ્રકૃતિનો નાશ થવાથી (૧) ક્ષીણ શાતાવેદનીય અને (૨) ક્ષીણ અશાતા વેદનીય.

મોહનીય કર્મની બે પ્રકૃતિનો નાશ થવાથી (૧) ક્ષીણ દર્શન મોહનીય, (૨) ક્ષીણ ચારિત્ર મોહનીય. આયુષ્ય કર્મની ચાર પ્રકૃતિના નાશથી (૧) ક્ષીણ નેરયિકાયુ, (૨) ક્ષીણ તિર્યચાયુ, (૩) ક્ષીણ મનુષ્યાયુ, (૪) ક્ષીણ દેવાયુ.

નામ કર્મની બે પ્રકૃતિના નાશથી (૧) ક્ષીણ શુભનામ, (૨) ક્ષીણ અશુભનામ.

ગોત્ર કર્મની બે પ્રકૃતિના નાશથી (૧) ક્ષીણ ઉચ્ચ ગોત્ર, (૨) ક્ષીણ નીચ ગોત્ર.

અંતરાય કર્મની પાંચ પ્રકૃતિના નાશથી (૧) ક્ષીણ દાનાંતરાય, (૨) ક્ષીણ લાભાંતરાય, (૩) ક્ષીણ ભોગાંતરાય, (૪) ક્ષીણ ઉપભોગાંતરાય, (૫) ક્ષીણ વીર્યાંતરાય.

આ રીતે $P + E + R + 2 + 2 + 4 + 2 + 2 + P = ૭૧$ ગુણ પ્રગટ થાય છે. સિદ્ધ ભગવાનમાં આઠ મૂળ પ્રકૃતિના ક્ષયની અપેક્ષાએ આઠ ગુણ અને તેની ઉંઘ ઉત્તર પ્રકૃતિના ક્ષયની અપેક્ષાએ ઉંઘ પ્રગટ થાય છે. તે બંનેમાં તાત્ત્વિક કોઈ ભેદ નથી.

આચાર્ય ભગવંતોના ઉક ગુણો :— (૧-૫) પાંચાંદીન્દ્રિય—સ્પર્શોન્દ્રિય, રસનોન્દ્રિય, ગ્રાણોન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિયનો સંવર (૬-૧૪) નવ વિધ બ્રહ્મયર્થનું પાલન— ૧. વિવિકત શય્યાસન સેવન— સ્ત્રી, પશુ, પંડગ(નપુસંક) રહિત સ્થાનમાં રહેવું. ૨. સ્ત્રીકથા પરિહાર— સ્ત્રીઓની કથા-વાર્તા કરવી નહીં ૩. નિષ્ઠાનુ પવેશન— સ્ત્રીઓ સાથે એક આસને બેસવું નહીં અથવા સ્ત્રી ઊઠી જાય ત્યાર પછી પણ અંતમુહૂર્ત સુધી તે આસન પર બેસવું નહીં. ૪. સ્ત્રી અંગોપાંગ દર્શન— સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ વિષય બુદ્ધિથી નીરખવા નહીં. ૫. કુંડયાંતર શબ્દ શ્રવણાદિ વર્જન— ભીત આદિના આંતરે રહીને સ્ત્રીઓના વિલાસ યુક્ત શબ્દો, સંગીત આદિ સાંભળવા નહીં, ૬. પૂર્વ ભોગાસ્મરણ— પૂર્વ ભોગવેલા ભોગોનું સ્મરણ કરવું નહીં. ૭. પ્રશ્નીત ભોજન ત્યાગ— વિકારોત્પાદક ગરિષ્ઠ ભોજન લેવું નહીં. ૮. અતિભોજન ત્યાગ— પ્રમાણથી અધિક ભોજન લેવું નહીં. ૯. વિભૂષાત્યાગ— શરીર પર શોભા શાશગાર કરવા નહીં. (૧૫-૧૮) ચાર કષાયનો ત્યાગ—કોધ ન કરે, માન ન કરે, માયા ન કરે, લોભ ન કરે (૧૯-૨૭) પંચ મહાવ્રતનું પાલન ૧. સર્વપ્રાણાતિપાત વિરમણ, ૨. સર્વમૃષાવાદ વિરમણ, ૩. સર્વઅદતાદાન વિરમણ, ૪. સર્વમૈથુન વિરમણ, ૫. સર્વ પરિશહ વિરમણ. (૨૪-૨૮) પંચાચારથી યુક્ત ૧. જ્ઞાનાચાર ૨. દર્શનાચાર ૩. ચારિત્રાચાર ૪. તપાચાર ૫. વીર્યાચારનું પાલન કરે. (૨૯-૩૭) પાંચ સમિતિના પાલક ૧. ઈર્યાસમિતિ ૨. ભાષાસમિતિ ૩. એષણાસમિતિ ૪. આયાષભંડ મત નિક્ખલેવણિયાસમિતિ ૫.

ઉચ્ચારપ્રસવણખેલજલસિંઘાણ પરિઠાવણીયા સમિતિ (૩૪-૩૬) ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત ૧. મનગુપ્તિ ૨. વચન ગુપ્તિ ૩. કાયગુપ્તિ, આ રીતે $૫ + ૮ + ૪ + ૫ + ૫ + ૫ + ૩ = ૩૬$ ગુણ થાય છે.

ઉપાધ્યાય ભગવંતના ૨૫ ગુણો :- (૧-૧૨) બાર અંગના પાઠક હોય— ૧. આચારાંગ સૂત્ર ૨. સૂયગડાંગ સૂત્ર, ૩. ઠાણાંગ સૂત્ર ૪. સમવાયાંગ સૂત્ર ૫. વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞાપિત (ભગવતી સૂત્ર) ૬. જ્ઞાતાધર્મકથાંગ સૂત્ર ૭. ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર ૮. અંતગડદશાંગ સૂત્ર, ૯. અનુતારોવવાઈ સૂત્ર ૧૦. પ્રજ્ઞનવ્યાકરણ સૂત્ર ૧૧. વિપાકસૂત્ર (૧૨) દાસ્તિવાદ સૂત્ર.

(૧૩-૨૪) બાર ઉપાંગના જ્ઞાતા હોય— ૧. ઉવવાઈ સૂત્ર, ૨. રાયપસેણી સૂત્ર, ૩. જ્ઞવાભિગમ સૂત્ર, ૪. પત્રવણાસૂત્ર, ૫. જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિત સૂત્ર, ૬. ચંદ્રપ્રજ્ઞાપિત સૂત્ર, ૭. સૂર્ય પ્રજ્ઞાપિત સૂત્ર, ૮. નિરિયાવલિકા સૂત્ર, ૯. કપ્પવડિસિયા સૂત્ર, ૧૦. પુષ્ટિયા સૂત્ર, ૧૧. પુષ્ટિચૂલિયા સૂત્ર, ૧૨. વહિનદશા સૂત્ર અને ૨૫ કરણ સિતરી અને ચરણ સિતરીના પાલક હોય. આ રીતે $૧૨ + ૧૨ + ૧ = ૨૫$ ગુણ થાય છે.

સાધુ-સાધ્વી ભગવંતોના ૨૭ ગુણો :- (૧-૫) પાંચ મહાવ્રતનું પાલન કરે, (૬-૧૦) પાંચ ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખે, (૧૧-૧૪) ચાર કથાયને જીતે, ૧૫. મન સમાધારણા—પાપકારી વિચારણાથી મનને દૂર રાખે, ૧૬. વચન સમાધારણા—પાપકારી ભાષા પ્રયોગ ન કરે, ૧૭. કાય સમાધારણા—કાયા દ્વારા પાપ પ્રવૃત્તિ ન કરે, ૧૮. ભાવસત્ય—પરિણામોની નિર્મળતા, ૧૯. કરણ સત્ય—કરણસિતરીના ૭૦ બોલનું પાલન અને જિનાજાનુસાર કિયાનું આચરણ કરે, ૨૦. જોગ સત્ય-મન, વચન, કાયાના યોગની સત્યતા (સરળતા) રાખે, ૨૧. જ્ઞાનસંપત્તિ, ૨૨. દર્શન સંપત્તિ, ૨૩. ચારિત્ર સંપત્તિ, ૨૪. ક્ષમાવાન, ૨૫. સંવેગવાન, ૨૬. ઉપસર્ગ, પરીષહને સહન કરે, ૨૭. મારણાત્મિક કષ્ટ સહન કરે, સમાધિમરણને પ્રાપ્ત થાય.

આ રીતે પંચ પરમેષ્ઠીના ૧૦૮ ગુણો છે. તે ગુણોનું આત્મામાં પ્રગટીકરણ કરવાના લક્ષે તેમનું નામસ્મરણ કરાય છે.

પાઠ-૨ : સામાયિક પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર

કરેમિ ભંતે :-

૧ કરેમિ ભંતે ! સામાઇયં સાવજ્જં જોગં પચ્ચકખામિ જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણ મણેણ વાયાએ કાએણ ણ કરેમિ ણ કારવેમિ કરતંપિ અણણ ણ સમણુજાણામિ તસ્સ ભંતે પઢિક્કમામિ ણિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણ વોસિરામિ ।

શાલ્દાર્થ :- કરેમિ - હું કરું છું, ભંતે - હે ભગવાન ! આપની સાક્ષીથી, સામાઇયં - સામાયિક, સાવજ્જં - સાવધ-પાપકારી, જોગં - વ્યાપારોનો, પ્રવૃત્તિઓનો, પચ્ચકખામિ - ત્યાગ કરું છું, પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, જાવજ્જીવાએ - જીવન પર્યત, તિવિહં તિવિહેણ - ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી, મણેણ, વાયાએ, કાએણ - મન, વચન અને કાયાથી, ણ કરેમિ - હું સ્વયં કરીશ નહીં, ણ કારવેમિ - હું કરાવીશ નહીં, કરતંપિ અણણ - કરતા હોય તેને, ણ સમણુજાણામિ - તેને સમ્યક જાણીશ નહીં, તેનું અનુમોદન કરીશ નહીં, તસ્સ - તે પાપકારી પ્રવૃત્તિથી, ભંતે - હે ભગવન ! પઢિક્કમામિ = પાણો કરું છું, પ્રતિકમણ કરું છું, ણિંદામિ - ભારા આત્માની સાક્ષીએ નિંદા કરું છું, ગરિહામિ = ગુરુની સાક્ષીએ ગહી કરું છું, અપ્પાણ વોસિરામિ - તે પાપકારી આત્માનો હું ત્યાગ કરું છું.

ભાવાર્થ :- હે ભગવન ! હું સામાયિક વ્રત ગ્રહણ કરું છું, તેથી સર્વ સાવદ્ય વ્યાપારોનો અર્થાત્ પાપ પ્રવૃત્તિઓનો હું ત્યાગ કરું છું. આ ત્યાગ હું જીવન પર્યત ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી અર્થાત્ મન, વચન અને કાયા, આ ત્રણો યોગથી હું સ્વયં પાપકર્મ કરીશ નહીં, બીજા પાસે કરાવીશ નહીં તેમજ પાપયુક્ત પ્રવૃત્તિ કરનારનું અનુમોદન પણ કરીશ નહીં.

હે ભગવાન ! પૂર્વના પાપનું હું પ્રતિક્રમણ કરું છું, આત્મ સાક્ષીએ નિંદા કરું છું, ગુરુ સાક્ષીએ વિકારું છું અને પાપકારી આત્માને (કષાયાત્મા અને અશુભ યોગાત્માને) વોસિરાવું છું-ત્યાગ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્ર સામાયિકનું પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર છે. સામાયિકની અર્થાત્ સમભાવની સાધનાથી જ સાધનાનો પ્રારંભ થાય છે અને કુમશઃ સમભાવની પુષ્ટિ થતાં રાગ-દેખાદિ વિષમ ભાવોનો નાશ થાય અને અંતે સાધક અખંડ સમભાવની અર્થાત્ વીતરાગદશાની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ રીતે સાધનાના પ્રારંભથી પૂર્ણાંહૂતિ પર્યત સામાયિકના ભાવોને જ સિદ્ધ કરવાના હોવાથી સાધક જીવનમાં સામાયિકનું અત્યંત મહત્વ છે.

સામાયિકના પ્રતિજ્ઞા સૂત્રથી સામાયિકનું સ્વરૂપ તથા તેના સ્વીકારની પદ્ધતિ સ્પષ્ટ થાય છે.

કરેમિ ભંતે સામાઇયં – હે ભગવંત ! હું સામાયિક કરું છું. આ પ્રતિજ્ઞા વાક્ય છે. સાધક પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર સ્વેચ્છાથી કરે છે. ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ દ્વારા હિતાહિતનો બોધ કરાવે છે ત્યાર પછી શિષ્ય સ્વયં ગુરુ સમક્ષ અહિતકારી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવા ઉપરિસ્થિત થાય છે અને ગુરુ સાક્ષીએ પોતાના ત્યાગના સંકલ્પ રૂપ પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર કરે છે. પ્રસ્તુત પ્રતિજ્ઞા સૂત્રનો પ્રથમ કરેમિ શબ્દ ઉપરોક્ત ભાવોને સૂચિત કરે છે. હે ભગવંત ! મારી સમજણાથી, મારી સ્વેચ્છાથી હું સ્વયં સામાયિકનો સ્વીકાર કરું છું.

ભંતે શબ્દ ભદ્દિ કલ્યાણે સુખે ચ ધાતુથી નિષ્પત્ર થયો છે. તેના વ્યુત્પત્તિ અનુસાર બિશ-બિન્ન અર્થ થાય છે.

- (૧) ભદંત- કલ્યાણ સુખં ચ પ્રાપયતિ ઇતિ ભદન્તઃ કલ્યાણ અને સુખને પ્રાપ્ત કરાવે તે.
 - (૨) ભવાંત- સંસારમન્ત્તયતિ-દૂરીકરોતિ ઇતિ ભવાન્તઃ । સંસારનો અંત કરાવે તે.
 - (૩) ભયાન્ત- ભયસ્ય-જન્મજરામરણરૂપ ભયસ્યાન્તો નાશો યેન સ ભયાન્તઃ : જન્મ-જરા, મરણ રૂપ ભયનો અથવા ઈહલોક આદિ સાત પ્રકારના ભયનો નાશ કરાવે તે.
 - (૪) ભયદાન્તઃ - ભય દદાતિ ઇતિ ભયદા ભોગાસ્તાનન્તયતીતિ ભયદાન્તઃ । ભયજનક કામભોગનો નાશ કરે તે.
 - (૫) ભદાન્ત ભાનિ-ઇન્દ્રિયાળિ તાનિ દાન્તાનિ યેન સ ભદાન્તઃ । ઈન્દ્રિયોનું દમન કરે અને કરાવે, તે.
 - (૬) ભાતિ- સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનચારિત્રૈર્પ્યતે ઇતિ ભાન્તઃ । સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રથી શોભાયમાન છે તે.
- ભંતે શબ્દના બિશ-બિન્ન અર્થાને જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે ભંતે વિશેષજ્ઞ ગુરુ માટે પ્રયુક્ત છે. શિષ્યની સાધનામાં ગુરુ કલ્યાણકારી છે, તે ઉપરાંત ગુરુ શિષ્યના સંસારનો અંત કરાવનાર, સ્વયં ભયમુક્ત, ઈન્દ્રિય વિજેતા, કામભોગોના ત્યાગી, સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોથી શોભાયમાન હોય છે. સાધક પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર ગુરુની સમક્ષ કરે છે તેથી ભંતે શબ્દનો પ્રયોગ ગુરુ માટે ઉપરોક્ત છે.
- ભંતે શબ્દ દેવાધિદેવ માટે પણ પ્રયુક્ત થાય છે. ગુરુ માટે વપરાયેલા સર્વ વિશેષજ્ઞો દેવાધિદેવ

માટે પણ યથોચિત છે. સાધક પ્રત્યક્ષ ગુરુની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરે છે પરંતુ ક્યારેક ગુરુની પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિતિ ન હોય, ત્યારે દેવાધિદેવની સાક્ષીએ પણ પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરે છે, તે ઉપરાંત ‘ભંતે’ શબ્દ પ્રયોગ પોતાના આત્માની સાક્ષી માટે પણ થઈ શકે છે. પોતાનો શુદ્ધ આત્મા દેવ અને ગુરુ સ્વરૂપ છે અને કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞાના સ્વીકારમાં દેવ કે ગુરુની સાક્ષી કરતાં પોતાના આત્માની સાક્ષી અત્યંત મહત્વની છે. આત્મસાક્ષીએ સ્વીકારેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્વેચ્છાથી પૂર્ણપણે પાલન થઈ શકે છે. આ રીતે ભંતે શબ્દ દેવાધિદેવ, સદગુરુદેવ અને આત્મ સાક્ષીનો સૂચક છે.

સામાઇંય- સામાયિક. સામાયિક શબ્દનો અર્થ ઘણો જ વિલક્ષણ તેમજ રહસ્યપૂર્ણ છે. વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર પ્રત્યેક શબ્દનો ભાવ, તેની અંદર જ સમાયેલો હોય છે. આ દસ્તિએ સામાયિક શબ્દનો ગંભીર અને ઉદાર ભાવ પણ તે જ શબ્દમાં ધૂપાયેલો છે. આપણા પ્રાચીન જૈનાચાર્યોએ બિન્દ-બિન્દ વ્યુત્પત્તિઓ દ્વારા સામાયિક શબ્દના ભાવને પ્રગટ કર્યા છે, યથા—

(૧) સમસ્ય રાગદ્વેષાનારાતવર્તિતયા મધ્યસ્થસ્ય આય: લાભ: સમાય: સમાય એવ સામાયિકમ्। રાગ દ્વેષના પ્રસંગે મધ્યસ્થ રહેવું, તે સમભાવ છે. સાધકને સમરૂપ મધ્યસ્થ ભાવનો આય— લાભ જેના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, તે સામાયિક છે.

(૨) સમાનિ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ, તેષુ અયનં ગમનં સમાય: સ એવ સામાયિકમ् । મોક્ષ માર્ગના સાધનભૂત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર સમ કહેવાય છે. તે રત્નત્રયમાં અયન-ગમન કરવું અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ કરવી તે સામાયિક છે.

(૩) સર્વ જીવેષુ મૈત્રી સામ, સામનો આય: લાભ: સમાય: સ એવ સામાયિકમ् । સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ રાખવો તે સામ કહેવાય છે અને સામનો લાભ જેના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય તે સામાયિક છે.

(૪) સમ: સાવદ્ધયોગપરિહાર નિરવદ્ધયોગાનુષ્ઠાનરૂપ જીવ પરિણામ: તસ્ય આય: લાભ: સમાય: સ એવ સામાયિકમ् । સાવદ્ધયોગ-પાપકર્માનો પરિન્યાણ અને નિરવદ્ધ યોગ-અહિંસા, દયા, સમતા, આદિ કાર્યોના આચરણ રૂપ જીવાત્માના શુદ્ધ પરિણામો સમ કહેવાય છે. આ સમભાવની પ્રાપ્તિ જેના દ્વારા થાય તે સામાયિક કહેવાય છે.

(૫) સમ્યક્ શબ્દાર્થ: સમ શબ્દઃ, સમ્યગયનં વર્તનમ् સમય: સ એવ સામાયિકમ् । સમ શબ્દનો અર્થ સમ્યક્ છે અને અયનનો અર્થ આચરણ કરવું થાય છે, સમ્યક્-શ્રેષ્ઠ આચરણ, તે સામાયિક છે.

(૬) સમયે કર્તવ્યમ् સામાયિકમ् । જે સમયે અહિંસા-સમતા આદિની ઉત્કૃષ્ટ સાધના કરવામાં આવે છે તે સમયનું તે કર્તવ્ય છે અને તે સમયનું કર્તવ્ય સામાયિક કહેવાય છે. ઉચિત સમયે કરવા યોગ્ય આવશ્યક કર્તવ્ય જ સામાયિક છે.

(૭) સાવજ્જ જોગ વિરાઓ, તિગુત્તો છસુ સંજાઓ ઉવડત્તો જયમાળો આયા સામાઇંય હોઇ ॥ — આવશ્યક ભાષ્ય.

સાધક સાવદ્ધ યોગથી વિરત, મન, વચન કાયગુનિથી ગુપ્ત, છ કાયના જીવો પ્રત્યે સંયત, સ્વ સ્વરૂપમાં ઉપયુક્ત અને યતના સહિત વિચરે છે, ત્યારે તે આત્મા સામાયિક સ્વરૂપ છે.

(૮) આયા સામાઇએ । (શ્રી ભગવતી સૂત્ર) સમભાવમાં સ્થિત શુદ્ધ આત્મા જ સામાયિક કહેવાય છે.

બિન્દ-બિન્દ વ્યુત્પત્તિઓ દ્વારા સામાયિકના બિન્દ-બિન્દ અર્થોનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે

બધી વ્યુત્પત્તિઓનો ભાવ એક જ છે અને તે સમતા છે. એક શબ્દમાં સામાયિક શબ્દના ભાવને પ્રગટ કરવો હોય તો કહી શકાય કે ‘સમતા એ જ સામાયિક’ છે.

સાવજ્જં જોગ- સાવદ્ય યોગોને. સાવજ્જંનું સંસ્કૃત રૂપ સાવદ્ય છે. સ + અવદ્ય = સાવદ્ય, પાપ સહિત, જે ક્રિયા પાપસહિત હોય, પાપકર્મનો બંધ કરાવનાર હોય અથવા આત્માનું પતન કરાવનાર હોય તે સર્વ ક્રિયાને સાવદ્યયોગ કહે છે. પ્રાણાત્મિકાત, મૃષાવાદ આદિ અથારે પાપસ્થાન યુક્ત પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ સાવદ્યયોગમાં થાય છે.

સાવજ્જં નું સંસ્કૃત રૂપ સાવજ્જં પણ થાય છે. વર્જનીય, નિંદનીય પ્રવૃત્તિને સાવજ્જં કહે છે. આત્માને મલિન અથવા નિંદિત કરનારી કષાય સહિતની પ્રવૃત્તિ સાવજ્જં કહેવાય છે.

સમભાવની સાધનામાં બાધક બને તેવી મન, વચન અને કાયા દ્વારા થતી પાપકારી પ્રવૃત્તિ સાવદ્યયોગ કહેવાય છે.

પચ્ચકખામિ – પ્રત્યાખ્યાન કરું છું, ત્યાગ કરું છું.

જાવજ્જીવાએ- તેનું સંસ્કૃત રૂપ યાવજ્જીવયે થાય છે. યાવત્ શબ્દ પ્રત્યાખ્યાનના કાલની મર્યાદાનો વાચક છે. જ્યાં સુધી હું જીવું છું, જ્યાં સુધી મારા આ દેહમાં જીવ છે, ત્યાં સુધી હું પાપકારી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરું છું.

પ્રસ્તુતમાં સૂત્રકારે સર્વ વિરતિની સામાયિકને લક્ષમાં રાખીને જાવજ્જીવાએ શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે. સાધુની સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા યાવજ્જીવનની હોય છે, પરંતુ દેશવિરતિ શ્રાવકોની સામાયિક શ્રાવકની ઈચ્છા અને અનુકૂળતા પ્રમાણે મર્યાદિત સમયની હોય છે, તેથી તેના પ્રતિજ્ઞા પાઠમાં જાવજ્જીવાએના સ્થાને જાવ ણિયમં શબ્દ પ્રયોગ થાય છે.

જાવ ણિયમં- જ્યાં સુધીનો નિયમ હોય, ત્યાં સુધી. આ પાઠમાં શ્રાવકની સામાયિકની કોઈ ચોક્કસ કાલ મર્યાદા નિશ્ચિત થતી નથી. તેમ ઇન્નાં પૂર્વચાર્યોએ ગંભીર વિચારણા પૂર્વક સામાયિકની કાલ સંબંધી અવ્યવસ્થા દૂર કરવા માટે શ્રાવકની એક સામાયિક માટે બે ઘડી અર્થાત् ૪૮ મિનિટ(એક મુહૂર્ત)ની મર્યાદા નિશ્ચિત કરી છે. શ્રાવકોને જેટલી સામાયિક કરવી હોય તે પ્રમાણે બે ઘડી, ચાર ઘડી, છ ઘડી આદિ કાલ મર્યાદા નિશ્ચિત કરે છે.

તિવિહં તિવિહેણં ન કરેમિ.....કાયસા ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી હું પાપ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરું છું. કરણ— ક્રિયા કરવાની પદ્ધતિ. પાપકર્મનું સેવન ત્રણ પ્રકારે થાય છે. (૧) પાપનું આચરણ સ્વયં કરવું, (૨) બીજા પાસે કરાવવું અને (૩) પાપ પ્રવૃત્તિની અનુમોદના કરવી. પાપપ્રવૃત્તિ થતી હોય, તેમાં ખુશ થવું.

યોગ- પાપ કરવાના સાધનભૂત મન, વચન અને કાયા, આ ત્રણ યોગ છે. ત્રણ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિ ત્રણ યોગથી થાય છે. તે ત્રણ કરણ × ત્રણ યોગ = નવ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેને પારિભાષિક શબ્દોમાં નવ કોટિ કહે છે.

કોટિ- શત્રુઓથી નગરનું રક્ષણ કરવા માટે નગરને ફરતો કિલ્લો(કોટ) બનાવવામાં આવે છે, તેમ સાધક પોતાની આસપાસ પ્રત્યાખ્યાન રૂપ કોટ-કિલ્લો બાંધે છે, જેનાથી કર્મ રૂપ શત્રુનો પ્રવેશ રોકાઈ જાય છે અર્થાત્ આશ્રવનો નિરોધ થાય છે.

નવકોટિ :- (૧) મનથી સ્વયં પાપ કરીશ નહીં, (૨) વચનથી સ્વયં પાપ કરીશ નહીં, (૩) કાયાથી સ્વયં પાપ કરીશ નહીં, (૪) મનથી બીજા પાસે પાપ કરાવીશ નહીં, (૫) વચનથી બીજા પાસે પાપ કરાવીશ નહીં, (૬) કાયાથી બીજા પાસે પાપ કરાવીશ નહીં, (૭) મનથી પાપની અનુમોદના કરીશ

નહીં, (૮) વચનથી પાપની અનુમોદના કરીશ નહીં, (૯) કાયાથી પાપની અનુમોદના કરીશ નહીં, સાધુ આ નવ કોટિએ સર્વ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે.

શ્રાવકોની સામાયિક મર્યાદિત કાલની હોય છે તેમજ તે ગૃહસ્થ હોવાથી સર્વ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિના પ્રત્યાખ્યાન નવ કોટિથી લઈ શકતા નથી. શ્રાવકો સામાયિકની આરાધના કરતા હોય ત્યારે પણ તેના ગૃહસ્થ જીવનના સંબંધો કે વ્યાપાર ધંધાથી તે સર્વથા મુક્ત થઈ શકતા નથી. સામાયિકના સમયે પણ તેના નામે વ્યાપાર ચાલુ હોય, ઘરમાં તેના માટે પણ રસોઈ આદિ તૈયાર થતી હોય વગેરે ગૃહસ્થ જીવનની અન્ય અનેક પાપપ્રવૃત્તિ ચાલુ જ હોય છે અને શ્રાવકનો મમત્વ ભાવ પણ સર્વથા ધૂટ્યો ન હોવાથી દરેક પાપપ્રવૃત્તિમાં શ્રાવકની અનુમોદના થઈ જાય છે, તેથી શ્રાવકો અનુમોદનાના પ્રત્યાખ્યાન લઈ શકતા નથી. દુબિહં તિવિહેણ ન કરેમિ ન કારવેમિ મણસા વયસા કાયસા- શ્રાવકો મન, વચન અને કાયાના ત્રણ યોગથી સ્વયં પાપ પ્રવૃત્તિ કરતા કે કરાવતા નથી તેથી શ્રાવકો બે કરણ × ત્રણ યોગ = છ કોટિએ પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર કરે છે. કેટલાક આચાર્યાંની પરંપરા અનુસાર શ્રાવકો નવ કોટિમાંથી મનથી પાપની અનુમોદના કરીશ નહીં, આ એક કોટિને છોડીને શેષ આઠ કોટિથી પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર કરે છે.

ણિંદામિ- નિંદા કરું છું. બીજાની નિંદા કરવી, તે જીવનો એક દુર્ગુણ છે. સાધકે પરની નિંદા કર્યા વિના પોતાના પાપાચરણની-હૃદ્ભૂત્યોની નિંદા કરવાની છે. દોષોની નિંદા, તે એક જાતનો પશ્ચાત્તાપ છે અને પશ્ચાત્તાપ પાપની મલિનતાને દૂર કરવા માટે જવલંત અભિન સમાન છે. પાપના પશ્ચાત્તાપ દ્વારા વિષય વાસના પ્રતિ વૈરાગ્ય ભાવ જગૃત થાય છે. વૈરાગ્યની દફતાથી સાધક કમશા: ગુણશ્રેષ્ઠી ઉપર આરોહણ કરે છે, મોહક્ષય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે. આત્મા શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્મણ બની જાય છે.

ગરિહામિ- ગર્હા કરું છું. સાધક આંતર નિરીક્ષણ કરીને પોતાના દોષોનું પ્રાયશ્ચિત કરે ત્યાર પદ્ધી તે દોષોને ગુરુ સમક્ષ અથવા અન્ય સમક્ષ પ્રગટ કરે છે, તે ગર્હા છે.

આત્મ સાક્ષીએ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવો, તે નિંદા છે અને ગુરુ સમક્ષ અથવા અન્ય સુપાત્ર વ્યક્તિ સમક્ષ પાપ પ્રગટ કરવું, તે ગર્હા છે. ગર્હામાં પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ થવાથી અહંકારનો નાશ થાય છે. આધ્યાત્મિક દાસ્તાને નિંદા કરતાં ગર્હા ઉચ્ચ કોટિની સાધના છે. જેને આત્મશુદ્ધિની તીવ્રતમ તમના હોય તે જ વ્યક્તિ સર્વ પ્રકારે માનહાનિને સ્વીકારીને પોતાના પાપદોષોનો ગુરુ સમક્ષ એકરાર કરીને શુદ્ધ અને કર્મબોજથી હળવો બને છે.

અપ્પાણ વોસિરામિ- સાવદ્યકારી આત્માનો ત્યાગ કરું છું. સાધક સ્વયં આત્મ સ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપ ત્રિકાલાભાવિત છે, તેથી તેનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી પરંતુ જેના દ્વારા અથારે પાપસ્થાનનું સર્જન થાય છે તેવા કષાયાત્મા અને અશુભ યોગાત્માનો ત્યાગ થાય છે. અર્થાત્ કષાયનો તથા યોગની અશુભ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ થાય છે.

આ રીતે પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારની સમગ્રે પ્રક્રિયા આશ્રવનિરોધ અને સંવર સાધનાની છે. જ્યાં સુધી અંતરમન પૂર્વકૃત પાપથી મલિન હોય ત્યાં સુધી તેને સમભાવની અનુભૂતિ થતી નથી, સાધક સમભાવ રૂપ સામાયિકમાં સ્થિત થવા માટે કટિબદ્ધ થાય ત્યારે તેણે પૂર્વકૃત પાપની આલોચના, નિંદા અને ગર્હા કર્યા પદ્ધી તે પાપાત્માનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. આ રીતે સૂત્રકારે પ્રતિજ્ઞા સ્વીકાર વિધિ દ્વારા સાધનાના કમને સૂચિત કર્યો છે.

॥ આવશ્યક-૧ સંપૂર્ણ ॥

બીજે આવશ્યક

ਪ੍ਰਾਕਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ

ઇ આવશ્યકમાંથી પ્રથમ આવશ્યક ‘સામાયિક’ છે. શ્રી અનુયોગદાર સૂત્રમાં પ્રથમ આવશ્યકનું નામ ‘સાવધયોગવિરતિ’ કહ્યું છે. સાધકનું લક્ષ સાવધયોગથી-પાપકારી પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થઈને સમભાવમાં સ્થિત થવાનું છે, પરંતુ અનાદિકાલીન સંસ્કારો તેને પુનઃ પુનઃ પાપપ્રવૃત્તિમાં ખેંચી જાય છે. લક્ષની સિદ્ધિ માટે સાધકને તદનુરૂપ ઉચ્ચ આલંબનની અપેક્ષા રહે છે. સાવધયોગથી પૂર્ણતઃ નિવૃત્ત અને અખંડ સમભાવમાં સ્થિત થયેલા તીર્થકરો સાધકને માટે શ્રેષ્ઠ આલંબનભૂત છે. સાધક પોતાના આદર્શરૂપે તીર્થકરોને નજર સમક્ષ રાખી વારંવાર તેનું નામસ્મરણ અને ગુણસ્મરણ કરીને સ્વયં સાધનાનું બળ પ્રાપ્ત કરે છે.

જેમ ચિત્રકાર લક્ષ્યરૂપ ચિત્રને પોતાના માનસપટ પર અંકિત કરીને તેના આધારે પોતાનું કાર્ય કરે છે, તે જ રીતે સાધક પણ પોતાના લક્ષ્યભૂત અખંડ સમભાવને વરેલા દેવાધિદેવને પોતાના માનસપટ પર સ્થાપિત કરી લક્ષ્યસિદ્ધિ માટે પુરુષાર્થ કરે છે, તેથી જ પ્રથમ સામાયિક આવશ્યક પછી બીજો આવશ્યક ચતુર્વિંશતિ સ્તવ છે.

સાધનાનો પુરુષાર્� સાધક સ્વયં કરે છે તેમ છતાં તીર્થકરોની સ્તુતિ સાધકના સાધનાના માર્ગને પ્રશસ્ત બનાવે છે, તીર્થકરના ઉચ્ચતમ સંયમ-તપની સાધનામાંથી સાધક પ્રેરણા મેળવે છે અને તેના ગુણાનુરાગથી તે ગુણો સ્વયંમાં પ્રગટ થાય છે. અદ્ભુતમયોડ્યં પુરુષો યો યચ્છદ્ધઃ: સ એવ સઃ । મનુષ્ય જેની શ્રદ્ધા કરે છે. તેના જેવો તે થાય છે. વીતરાગ, સર્વજ્ઞ પુરુષની શ્રદ્ધા, ભક્તિ ક્રમશઃ: તેને વીતરાગ બનાવે છે.

ભગવાન મહાવીર ઉત્તર આપે છે કે— ચઢવીસત્થએણ દંસણ વિસોહિં જણયઇ । હે ગૌતમ ! ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિથી ભિથાત્વ મોહનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે અને તેનાથી દર્શનની વિશુદ્ધિ થાય છે. તીર્થકરોના ગુણાનુરાગથી તે ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અંતે તે જીવાત્મા તદ્રૂપ બની જાય છે, જેથી અલ્પકાળમાં સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મૃક્ત થાય છે.

આસન— યોગમુદ્રા કે જિનમુદ્રામાં સ્થિર આસને બેસીને આ પાઠ બોલાય છે. બંને હાથ જોડી દશે ય આંગળીઓ ભેગી કરીને પેટ ઉપર હાથની કોણીઓ રાખવી, તે યોગ મુદ્રા કહેવાય છે. તીર્થકરોની ધ્યાનસ્થ અવસ્થાની જેમ બંને હાથ લાંબા રાખીને સીધા ઊભા રહેવું, તે જિનમુદ્રા છે.

લોગસ્સ સૂત્રમાં સાત ગાથા છે. પહેલી એક ગાથા અનુષ્ટુપ છંદમાં અને શેષ છ ગાથા આર્યા છંદમાં ગવાય છે.

વિષય- લોગસ્સ સૂત્રમાં મુખ્યત્વે ચોવીસ તીર્થકરોની નામ સ્તુતિ છે. નામસ્મરણનો પણ અદ્ભુત મહિમા છે કારણ કે પ્રત્યેક શબ્દો ભાવાત્મક છે. તે શબ્દના ઉચ્ચારણ સાથે તેનો ભાવ અવશ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. જેમ ‘કુમલ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ એક ખીલેલા સુગંધી ફૂલનો બોધ કરાવે છે, તે જ રીતે તીર્થકરોનાં નામનું ઉચ્ચારણ પણ તીર્થકરના ગુણનો બોધ કરાવે છે. પ્રભુ મહાવીરનું નામ તુરંત જ તેમની સમતા, સહનશીલતાનો બોધ કરાવે છે. શબ્દ દ્વયશ્વુત છે અને તેમાં ભાવ શુંતને પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય છે.

પ્રભુના નામમાં અખૂટ શક્તિ છે. સાધક શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી હર ક્ષણે પ્રભુનું નામસ્મરણ કરે, તો અનેક અનર્થકારી પાપોથી બચી જાય, શુભ ભાવોની વૃદ્ધિ થાય અને અંતે સ્વયં પ્રભુમય બની જાય છે, તેથી જ મહાપુરુષોએ આવા ઉત્તમ કોટિના ભક્તિ સાહિત્યની રચના કરી છે.

બીજો આવશ્યક

ચતુર્વિંશતિસ્તવ

લોગસ્સ સૂત્ર :-

૧

લોગસ્સ ઉજ્જોયગરે, ધર્મતિત્થયરે જિણે ।
 અરિહંતે કિત્તિઇસ્સં, ચડવીસં પિ કેવલી ॥૧॥

ઉસભમજિયં ચ વંદે, સંભવમભિણંદળં ચ સુમઝં ચ ।
 પદમપ્પહં સુપાસં, જિણ ચ ચંદપ્પહં વંદે ॥૨॥

સુવિહિં ચ પુષ્પદંતં, સીયલ-સિજ્જંસ-વાસુપુજ્જં ચ ।
 વિમલમળંતં ચ જિણં, ધર્મં સંતિં ચ વંદામિ ॥૩॥

કુંથું અરં ચ મલ્લિં, વંદે મુણિસુવ્વયં ણમિજિણં ચ ।
 વંદામિ રિદુણેમિં, પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ ॥૪॥

એવં મએ અભિથુઆ, વિહુયરયમલા પહીણજરમરણા ।
 ચડવીસં પિ જિણવરા, તિત્થયરા મે પસીયંતુ ॥૫॥

કિત્તિય-વંદિય-મહિયા, જે એ લોગસ્સ ઉત્તમા સિદ્ધા ।
 આરુગ્ગ-બોહિ લાભં, સમાહિ-વરમુત્તમં દિંતુ ॥૬॥

ચંદેસુ ણિમલયરા, આઇચ્ચેસુ અહિયં પયાસયરા ।
 સાગરવરગંભીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ ॥૭॥

શાલ્દાર્થ :- લોગસ્સ – સંપૂર્ણ લોકભાં, ઉજ્જોયગરે – ઉદ્ઘોત કરનારા (જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ કરનાર) ધર્મતિત્થયરે – ધર્મરૂપ તીર્થની સ્થાપના કરનારા, જિણે – રાગ-દેખના વિજેતા, જિનેશ્વર, અરિહંતે – કર્મરૂપી શત્રુને હણનારા-અરિહંત, કિત્તિઇસ્સં – નામ લઈને કીર્તન-સ્તુતિ કરીશ, ચડવીસંપિ – યોવીસ તીર્થકરોની (અન્ય પણ), કેવલી – કેવલજ્ઞાનીઓની, ઉસભં – ઋષભ દેવ સ્વામી, (આદિનાથને), ચ – અને, અજિયં – અજિતનાથ સ્વામીને, વંદે – વંદન કરું છું, સંભવં – સંભવનાથ સ્વામીને, અભિનંદળં – અભિનંદન સ્વામીને, સુમઝં – સુમતિનાથ સ્વામીને, પદમપ્પહં – પદ્મપ્રભુ સ્વામીને, સુપાસં – સુપાર્થનાથ સ્વામીને, જિણ ચ – જિનને, ચંદપ્પહં – ચંદ્રપ્રભુ સ્વામીને, સુવિહિં – સુવિધિનાથ સ્વામી, ચ – અથવા પુષ્પદંત – પુષ્પદંત(બીજું નામ), સીયલ – શીતલનાથ સ્વામીને, સિજ્જંસ – શ્રેયાંસનાથ સ્વામીને, વાસુપુજ્જં – વાસુપૂજ્ય સ્વામીને, વિમલં – વિમલનાથ સ્વામીને, અણંતં – અનંતનાથ સ્વામીને, ધર્મં – ધર્મનાથ સ્વામીને, સંતિ – શાંતિનાથ સ્વામીને, વંદામિ – વંદન કરું છું, કુંથુનાથ

સ્વામીને, અરં – અરનાથ સ્વામીને, મળિલં – ભલિનાથ સ્વામીને, મુણિસુબ્બયં – મુનિસુવ્રત સ્વામીને, ણમિજિં – નમિનાથ જિનેશ્વરને, રિદુણેમિં – અરિષ્ટનેમિ સ્વામીને, પાસં તહ – પાર્થનાથ તથા, વદ્ધમાણં – વર્ધમાન સ્વામીને, એવં મએ – આ રીતે મારા વડે, અભિથુઆ – સ્તુતિ કરાયેલા, વિહૃય રયમલા – કર્મરૂપી ૨૪ અને મલથી રહિત, પહીણ જર-મરણા – જરા (ઘડપણ) અને મરણથી મુક્ત, ચડવીસંપિ – આવા ચોવીસ તથા અન્ય પણ, જિનવરા – જિનેશ્વર દેવ, તિત્થયરા મે – તીર્થકરો મારા ઉપર, પસીયંતુ – પ્રસત્ર થાઓ, કિત્તિય – વાણીથી સ્તુતિ કરાયેલા, વંદિય – ભસ્તક નમાવીને વંદિત-વંદન કરાયેલા, મહિયા – ભાવ મનથી પૂજિત-પૂજાયેલા, જે એ – જે આ, લોગસ્સ – અભિલ લોક-સંસારમાં, ઉત્તમા – સૌથી ઉત્તમ, સિદ્ધા – સિદ્ધ થાય છે તે, આરુગગ – આરોગ્ય-આત્મિક શાંતિ, બોહિલાભં – બોધિ-સમકિત રૂપ ધર્મનો લાભ, સમાહિવરમુત્તમં દિંતુ – સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રેષ્ઠ ભાવરૂપ સમાધિ આપો, ચંદેસુ ણિમ્મલયરા – ચંદ્રથી પણ વિશેષ નિર્મલ, આઇચ્ચેસુ અહિયં પયાસયરા – સૂર્યથી પણ અધિક પ્રકાશ કરનાર, સાગરવર ગંભીરા – સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રથી પણ વધારે ગંભીર, સિદ્ધા સિદ્ધિં – સિદ્ધ ભગવંત સિદ્ધિ-મોક્ષ, મમ દિસંતુ – મને આપો.

ભાવાર્થ : – અભિલ વિશ્વના સર્વ દ્રવ્યોને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરનારા, ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરનારા, રાગ-દ્રેષના વિજેતા, કામ-કોધ અને કર્મરૂપી અંતરંગ શત્રુઓને નષ્ટ કરનારા ચોવીસ તીર્થકરોનું હું કીર્તન કરીશ, સ્તવન કરીશ.

(૧) શ્રી ઋષભદેવ સ્વામી, (૨) શ્રી અજીતનાથ સ્વામી, (૩) શ્રી સંભવનાથ સ્વામી, (૪) શ્રી અભિનંદન સ્વામી, (૫) શ્રી સુમતિનાથ સ્વામી, (૬) શ્રી પદ્મપ્રભુ સ્વામી, (૭) શ્રી સુપાર્થનાથ સ્વામી, (૮) શ્રી ચંદ્રપ્રભુ સ્વામી, (૯) શ્રી સુવિધિનાથ સ્વામી અથવા શ્રી પુષ્પદંત સ્વામી, (૧૦) શ્રી શીતલનાથ સ્વામી, (૧૧) શ્રી શ્રેયાંસનાથ સ્વામી, (૧૨) શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામી, (૧૩) શ્રી વિમલનાથ સ્વામી, (૧૪) શ્રી અનંતનાથ સ્વામી, (૧૫) શ્રી ધર્મનાથ સ્વામી, (૧૬) શ્રી શાંતિનાથ સ્વામી, (૧૭) શ્રી કુંથુનાથ સ્વામી, (૧૮) શ્રી અરનાથ સ્વામી, (૧૯) શ્રી ભલિનાથ સ્વામી, (૨૦) શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામી, (૨૧) શ્રી નમિનાથ સ્વામી, (૨૨) શ્રી અરિષ્ટનેમિ-નેમનાથ સ્વામી, (૨૩) શ્રી પાર્થનાથ સ્વામી અને (૨૪) શ્રી મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીની હું સ્તુતિ કરું છું.

જેમની મેં સ્તુતિ કરી છે, તેઓ કર્મરૂપી ૨૪ અને મલથી રહિત છે, જરા અને મરણથી મુક્ત થયેલા છે, અંતર્શત્રુઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે, એવા ચોવીસે ધર્મપ્રવર્તક તીર્થકરો અને અન્ય જિનવરો મારા ઉપર પ્રસત્ર થાઓ !

જેમનું કીર્તન, વંદન અને પૂજન દેવેન્દ્રો તથા મનુષ્યોએ કર્યું છે, જેઓ અભિલ લોકમાં સર્વોત્તમ છે અને સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તે ભગવંતો મને ભાવ આરોગ્ય (સિદ્ધત્વ અર્થાત્ આત્મશાંતિ) સમ્યગ્-દર્શનાદિ રત્નત્રયનો પૂર્ણ લાભ અને સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવ સમાધિ પ્રદાન કરો.

જેઓ ચંદ્રથી અધિક નિર્મણ છે, સૂર્યથી પણ અધિક પ્રકાશમાન છે, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની સમાન ગંભીર છે, તે સિદ્ધ ભગવંતો મને સિદ્ધિ(મોક્ષ) અર્પણ કરો અર્થાત્ આપના આલંબનથી મને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાઓ.

વિવેચન :-

જૈન સમાજમાં ચતુર્વિશિસ્તત્વ-લોગસ્સ ભક્તિ સાહિત્યની એક અમર રચના છે. તેના પ્રત્યેક શષ્ટમાં ભક્તિ ભાવનો અખંડ સોત છૂપાયેલો છે.

લોગસ્સના પાઠનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તેના વિષયને પાંચ વિભાગમાં વિભાજિત કરાય છે.
 (૧) તીર્થકરનું સ્વરૂપ, (૨) તીર્થકરોનાં નામ, (૩) તીર્થકરોની વિશેષતા, (૪) ભક્તની યાચના, (૫) તીર્થકરોને આપેલી ઉપમા.

(૧) તીર્થકરનું સ્વરૂપ લોગસ્સ..... ચર્ચાસંપિ કેવલી- આ સૂત્ર પાઠમાં તીર્થકરનું સ્વરૂપ તેમના ચાર મૂળ અતિશયથી પ્રગટ થાય છે.

લોગસ્સ- લોકના લોકના ચાર પ્રકાર છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ છ દ્વાત્મક દ્રવ્યલોક, ચૌદ રજજુ પ્રમાણ ભોગલોક, અનંતાનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાલ પ્રમાણ કાલલોક અને જીવોના ઔદાયિક આદિ આત્મપરિણામ રૂપ ભાવલોક છે. તીર્થકરો તે ચારે પ્રકારના લોકને પ્રકાશિત-પ્રગટ કરે છે.

ઉજ્જોયગરે- ઉદ્ઘોત-પ્રકાશ કરનારા. વ્યાખ્યાગ્રંથમાં ઉદ્ઘોતના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) અજિન, ચંદ્ર, સૂર્ય, મણિ આદિનો ઉદ્ઘોત-પ્રકાશ દ્રવ્ય ઉદ્ઘોત છે અને (૨) શાનરૂપ પ્રકાશ ભાવ ઉદ્ઘોત છે. દ્રવ્ય ઉદ્ઘોત મર્યાદિત ક્ષેત્રને મર્યાદિત કાલ સુધી જ પ્રકાશિત કરી શકે છે, પરંતુ કેવળજ્ઞાન રૂપ પ્રકાશ અખંડ અને ત્રિકાલાભાવિત છે. તીર્થકરો કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન રૂપ ક્ષાયિક જ્ઞાનને વરેલા છે. તે શાનરૂપ પ્રકાશ અખંડ, અવ્યાધાત, ત્રૈકાલિક અને શાશ્વત છે. તેવા શાનરૂપ પ્રકાશથી તીર્થકરો સમગ્ર લોકાલોકના સર્વ દ્રવ્યોને અને તેની સર્વ પર્યાયોને પ્રકાશિત કરે છે.

આ રીતે ‘ઉજ્જોયગરે’ શબ્દ તીર્થકરના જ્ઞાનાતિશયને પ્રગટ કરે છે.

ધર્મતિત્થયરે- ધર્મ રૂપી ચાર તીર્થના સંસ્થાપક. તીર્થકરો કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનને પ્રાપ્ત કરીને શ્રુત-ચારિત્રધર્મની પ્રરૂપણ દ્વારા ચાર તીર્થની સ્થાપના કરે છે. અનાદિકાળથી સંસાર સમુદ્રમાં દૂધી રહેલા જીવોને સંસાર સમુદ્રથી તારે, તે તીર્થ છે. પ્રભુના પુણ્યપ્રભાવે સર્વ જીવો પ્રભુના ઉપદેશને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે પોત-પોતાની ભાષામાં સમજ જાય છે, આ પ્રભુનો વચ્ચનાતિશય છે. પ્રભુનો ઉપદેશ કોથાદિ કષાયોનો નિગ્રહ કરે છે. રાગ-દ્વેષ રૂપ દાવાનલાને શાંત કરવામાં સમર્થ છે, તેથી જિનપ્રવચન તીર્થ છે. તીર્થકરો જિન પ્રવચનના આધારે સાધુ, સાધ્વી, શાવક અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંધની સ્થાપના કરે છે.

આ ચાર પ્રકારના સંધમાંથી કોઈ પણ સંધમાં સ્થાન પામીને સાધક સંસાર સમુદ્રને તરી શકે છે, તેથી ચતુર્વિધ સંધ તીર્થ કહેવાય છે. તીર્થકરનામ કર્મના ઉદ્યે પ્રભુ ચાર પ્રકારના તીર્થની સ્થાપના કરતા હોવાથી તીર્થકર કહેવાય છે.

જિણે- રાગ-દ્વેષ રૂપ સર્વ પાપ પ્રવૃત્તિ પર સાર્વત્રિક વિજય પ્રાપ્ત કરે, તે જિન છે. જિણે શબ્દ તીર્થકરના અપાયાપગમાતિશયને પ્રગટ કરે છે.

અરિહંતે- અરિ = રાગ-દ્વેષ રૂપી શત્રુ અથવા ઘાતિ કર્મરૂપી શત્રુનો ઘાત કરે, તે અરિહંત છે અથવા અહ્રમ્ધાતુ યોગ્યતાના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. જેઓ દેવ, દાનવ અને મનુષ્યોની પૂજાને યોગ્ય છે, દેવકૃત અષ્ટ પ્રાતિહાર્યથી, ચોત્રીસ અતિશયોથી યુક્ત છે તે અરિહંત છે. અરિહંતે શબ્દ તીર્થકરના પૂજાતિશયને પ્રગટ કરે છે.

આ રીતે ચાર ઘાતિ કર્માનો નાશ કરીને, કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનને પ્રાપ્ત થયેલા, લોકાલોકને પ્રકાશિત કરનારા, શ્રુત અને ચારિત્ર રૂપ ધર્મની પ્રરૂપણ દ્વારા સંસાર સમુદ્રને પાર કરવા માટે ચતુર્વિધ સંધ-તીર્થની સ્થાપના કરનારા, દેવ-દાનવ અને મનુષ્યો દ્વારા પૂજાયેલા, આ ચાર મૂળ અતિશયોથી યુક્ત અરિહંત પરમાત્માનું-તીર્થકરોનું હું કિત્તિસ્સં કીર્તન કરીશ, સ્તુતિ કરીશ.

ચોવિસંપિ કેવળી— ચોવીસ તીર્થકરો તથા અન્ય સામાન્ય કેવળી ભગવાન.

ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં એક ઉત્સર્પિણી કાલમાં ક્રમશ: ૨૪ તીર્થકરો થાય છે. અનાદિકાલથી પરિવર્તન પામતા અનંત કાલયક્રમાં અનંત તીર્થકરો થઈ ગયા છે, તે બધાનું નામસ્મરણ કરવું શક્ય નથી, તેથી ભક્ત આપણા ભરતક્ષેત્રના, આ અવસર્પિણીકાલમાં થયેલા, આપણા આસત્ર ઉપકારી ચોવીસ તીર્થકરોના નામસ્મરણાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. અપિ શબ્દથી ઐરવતક્ષેત્રની અંતિમ ચોવીસીના ચોવીસ તીર્થકરો તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રના વિહરમાન તીર્થકરોનું ગ્રહણ થાય છે.

કેવળી— કેવળી. તીર્થકર પદની પ્રાપ્તિ પ્રકૃષ્ટ પુષ્યોદય થાય છે. કેટલાક જીવો આત્મ સાધનાના પુરુષાર્થથી ઘાતિ કર્મનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન-કેવળજ્ઞનને પ્રગટ કરીને સામાન્ય કેવળી બને છે, પરંતુ તે કેવળી ભગવાનને તીર્થકર નામ કર્મનો ઉદ્ય ન હોવાથી તીર્થની સ્થાપના કરતા નથી, સામાન્ય કેવળી ભગવાનને દેવકૃત અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય, ચોત્રીસ અતિશયાદિ વૈભવ પણ હોતા નથી. તીર્થકર અને કેવળીના જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર સમાન હોય છે. તીર્થકર અને કેવળી, બંનેને ચાર અધાતિ કર્મોનો ઉદ્ય હોવાથી સદેહ વિચરે છે. આયુષ્યકર્મની સાથે ચારે અધાતિ કર્મોનો ક્ષય થતાં તે બંને સિદ્ધ ગતિને પામે છે.

તીર્થકરોની સંખ્યા નિશ્ચિત હોય છે, ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં એક અવસર્પિણી કે ઉત્સર્પિણી કાલમાં ક્રમશ: ચોવીસ તીર્થકરો થાય છે અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં એક સાથે જધન્ય વીસ તીર્થકર અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૬૦ તીર્થકરો થાય છે. તે ઉપરાંત સંખ્યાતા જીવો સામાન્ય કેવળીપણે રહીને સિદ્ધ થાય છે.

(૨) **તીર્થકરોના નામ :— ઉસભ..... વદ્ધમાણ ચ – આ પાઠમાં ૨૪ તીર્થકરોના શુભ નામનું કથન છે. તીર્થકરોના નામ ગુણનિષ્પત્ર હોય છે. ગર્ભસ્થ બાળકના પ્રભાવથી માતાને વિવિધ અનુભૂતિઓ થાય છે તેના આધારે નિર્યુક્તિમાં ચોવીસે તીર્થકરોના નામની સાર્થકતાનું કથન કર્યું છે. વ્યાખ્યાગ્રંથમાં તદ્દનુસાર વ્યાખ્યા પણ કરી છે.**

(૧) **ઋષભ દેવ— ભગવાનના માતા મરુદેવાએ ચૌદ મહાસ્વભન્માં પ્રથમ ઋષભ-વૃષભ-બળદનું સ્વખ જોપું અથવા પ્રભુના ઉરુ-જાંધ ઉપર વૃષભનું લાંછન હતું, તેથી પ્રભુનું ઋષભ નામ રાખ્યું.**

(૨) **અજ્ઞતનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે ચોપાટ રમતા તેમના માતાની સદા જત થતી હતી, તેથી પ્રભુનું અજ્ઞત નામ રાખ્યું.**

(૩) **સંભવનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે રાજ્યમાં ધાન્યાદિનો અધિક સંભવ—ઉત્પત્તિ હોવાથી પ્રભુનું સંભવ નામ રાખ્યું.**

(૪) **અભિનંદન સ્વામી— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે શકેન્દ્ર વારંવાર સ્તુતિ કરી, તેથી પ્રભુનું અભિનંદન નામ રાખ્યું.**

(૫) **સુમતિ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થઈ, માતાની સુભુદ્ધિ દ્વારા બે શોક્ય સ્ત્રીઓનો કલેશ શાંત થયો, તેથી પ્રભુનું સુમતિ નામ રાખ્યું.**

(૬) **પદ્મપ્રભુસ્વામી— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાને પદ્મકમળની શથ્યા ઉપર સૂવાનો દોહદ ઉત્પત્ત થયો, તેથી પ્રભુનું પદ્મપ્રભુ નામ રાખ્યું.**

(૭) **સુપાર્વનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતા સુપાર્વ-શ્રેષ્ઠ પડ્ભાવાળા થયા, તેથી પ્રભુનું સુપાર્વનાથ નામ રાખ્યું.**

- (૮) ચંદ્રપ્રભુ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાને ચંદ્ર-રસ પાનનો દોહદ ઉત્પન્ન થયો, તેથી પ્રભુનું ચંદ્રપ્રભુ નામ રાખ્યું.
- (૯) સુવિધિનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતા સર્વ વિધિઓમાં— કર્તવ્યોમાં કુશળ થયા, તેથી પ્રભુનું સુવિધિનાથ નામ રાખ્યું અથવા પ્રભુના દાંતની પંક્તિ પુષ્પસમાન સ્વચ્છ હતી, તેથી બીજું નામ પુષ્પદંત રાખ્યું.
- (૧૦) શીતલનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાના કરકમલનો સ્પર્શ થતાં જ પિતાનો અસાધ્ય દાહજવર ઉપશાંત થયો, તેથી પ્રભુનું શીતલનાથ નામ રાખ્યું.
- (૧૧) શ્રેયાંસનાથ— પ્રભુના પિતાને ત્યાં એક દેવાધિષ્ઠિત શાયા હતી. તે શાયા પર બેસનારને દેવકૃત ઉપસર્ગ થતો હતો, પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાને તે શાયા પર બેસવાનો દોહદ ઉત્પન્ન થયો, માતા દેવકૃત શાયા પર બેઠા કે તુરંત જ દેવકૃત ઉપસર્ગ નાશ થયો. સહુનું શ્રેય-કલ્યાણ થયું, તેથી પ્રભુનું શ્રેયાંસનાથ નામ રાખ્યું.
- (૧૨) વાસુપૂજ્ય સ્વામી— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે વસુ-ઈન્દ્ર વડે માતાની વારંવાર પૂજા થઈ, તેથી પ્રભુનું વાસુપૂજ્ય નામ રાખ્યું.
- (૧૩) વિમલનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાની બુદ્ધિ વિમલ-નિર્મળ થઈ, તેથી પ્રભુનું વિમલ નામ રાખ્યું.
- (૧૪) અનંતનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાએ અનંત-અનેક રત્નોથી જડિત સુંદર માળા જોઈ, તેથી અનંત નામ રાખ્યું.
- (૧૫) ધર્મનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાની બુદ્ધિ દાનાદિ ધર્મમાં વિશેષ દઢ થઈ, તેથી ધર્મ નામ રાખ્યું.
- (૧૬) શાંતિનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે નગરમાં મરકી આદિ રોગ-ઉપદ્રવની ઉપશાંતિ થઈ, તેથી શાંતિ નામ રાખ્યું.
- (૧૭) કુંથુનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાએ સ્વખનમાં કુંથુ-કંથવા જેવા સૂક્ષ્મ જીવો વગેરે છકાયના રક્ષક મુનિવૃંદને જોયું, તેથી કુંથુ નામ રાખ્યું.
- (૧૮) અરનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાએ સ્વખનમાં રત્નમય પૈડાંના આરા જોયા, તેથી પ્રભનું અર નામ રાખ્યું.
- (૧૯) મલિલનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાને મલિલ-માલતીના પુષ્પની સુગંધી શાયામાં સૂવાનો દોહદ થયો, દેવે તે પૂર્ણ કર્યા, તેથી પ્રભુનું મલિલ નામ રાખ્યું.
- (૨૦) મુનિસુવ્રતસ્વામી— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતા સુવ્રતા થઈ અર્થાત્ ત્રતોને ધારણ કર્યા, તેથી પ્રભુનું મુનિસુવ્રત નામ રાખ્યું.
- (૨૧) નમિનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે સર્વ અણાનમ રાજાઓ પણ નમી ગયા, જૂકી ગયા, તેથી પ્રભુનું નમિ નામ રાખ્યું.
- (૨૨) અરિષ્ટનેમનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાએ સ્વખનમાં અરિષ્ટ રત્નમથી નેમિ-રથના

ચકનો અંતભાગ જોયો, તેથી પ્રભુનું અરિષ્ટનેમિ નામ રાખ્યું.

(૨૩) પાર્શ્વનાથ— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાએ શથ્યામાં પોતાના પાર્શ્વ-પડખામાં નજીક આવતાં સર્પને જોયો, તેથી પ્રભુનું પાર્શ્વ નામ રાખ્યું.

(૨૪) વર્ધમાન— પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા, ત્યારે જ્ઞાતકુળમાં ધનધાન્યાહિની વૃદ્ધિ થઈ, તેથી પ્રભુનું વર્ધમાન નામ રાખ્યું.

(૩) તીર્થકરોની વિશેષતા :— એવં મણ અભિથુઆ.....ઉત્તમા સિદ્ધા. આ પાઠમાં તીર્થકરોની વિશેષતા પ્રગટ કરીને ભક્ત પોતાની ભાવના પ્રગટ કરે છે.

એવં મણ અભિથુઆ- આ પ્રમાણે નામસ્મરણ દ્વારા મારા વડે સ્તુતિ કરાયેલા.

વિહુય રયમલા- કર્મ રૂપી રજ-મલને દૂર કરનારા. તીર્થકરો રજ અને મલથી રહિત છે. વ્યાખ્યાકારે રજ-મલની ત્રણ વ્યાખ્યા કરી છે. (૧) તત્ત્વ બધ્યમાન કર્મ રજો ભણ્યતે પૂર્વબદ્ધ તુ મલ ઇતિ । બંધાતા કર્મને રજ અને પૂર્વ બંધાયેલા કર્માને મલ કહે છે. તીર્થકરોએ પૂર્વ બંધાયેલા ચાર ઘાતિ કર્માનો નાશ કર્યો છે અને વીતરાગ અવસ્થામાં બંધાતા અઘાતિ કર્માનો તથા પૂર્વબદ્ધ અઘાતિ કર્માનો પણ નાશ કરવાના છે, તેથી તેઓ રજ-મલને દૂર કરનારા કહેવાય છે.

(૨) બદ્ધ રજ: નિકાચિત મલ: । બદ્ધ કર્માને રજ અને નિકાચિત કર્માને મલ કહે છે. કર્મ બંધની તરતમતાની અપેક્ષાએ કર્મની ચાર અવસ્થાઓ છે— સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ, નિદ્રા અને નિકાચિત. કર્મબંધની બીજી અવસ્થાના કર્મો બદ્ધકર્મ છે. તેમાં ઉદ્વર્તન, અપવર્તન, સંકમણ આદિ પરિવર્તનો થાય છે અને અત્યંત ગાઢ બંધનથી બંધાયેલા કર્મો, જેમાં ઉદ્વર્તન, અપવર્તન આદિ કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થતું નથી, તે નિકાચિત કર્મા છે. તીર્થકરો સાધનાના પ્રબળતમ પુરુષાર્થ દ્વારા બદ્ધકર્મા અને નિકાચિત કર્માનો નાશ કરે છે.

(૩) ઇર્યાપથં રજ: સામ્યરાયિક મલ: । કખાયના અભાવમાં વીતરાગ અવસ્થામાં બંધાતા ઐર્યાપથિક કર્માને રજ અને કખાયના સદ્ગ્રાવમાં બંધાતા સાંપરાયિક કર્માને મલ કહે છે. સંક્ષેપમાં રજ અને મલમાં આઠે કર્માનો સમાવેશ થાય છે. ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓથી સ્પર્ષ થાય છે કે રજ રૂપ કર્માથી મલરૂપ કર્મામાં ચીકાશ કે તીવ્રતા વિશેષ હોય છે. તીર્થકરો અવશ્ય મોક્ષગામી હોવાથી રજ અને મલ બંને પ્રકારના કર્માનો નાશ કરે છે.

પહીણ જર મરણા- જરા અને મરણનો. ઉપલક્ષણથી જન્મ, જરા અને મરણનો પ્રક્ષીપણ-નાશ કરનારા. તીર્થકરોએ કર્મબંધના મૂળભૂત કારણ રૂપ રાગ—દેખનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો હોવાથી પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડે તેવા કર્માનો બંધ કરતા નથી. જન્મની પરંપરા જ અટકી જવાથી જરા-વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુ અવસ્થા સહજ રીતે દૂર થાય છે. તીર્થકરોનું વર્તમાન ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ શરીરનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે, તેમના દેહત્યાગને નિર્વાણ-મોક્ષ કહે છે. આ રીતે તેઓ જન્મ, જરા અને મરણનો નાશ કરનારા છે.

ચડસંપિ જિણવરા તિત્થયરા મે પસીયંતુ..... ઉપરોક્ત વિશેષતાઓથી યુક્ત હે ચોવીસ તીર્થકરો! મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. તીર્થકરો વીતરાગ હોવાથી કોઈ પર પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થતાં નથી. તેમ છિતાં ભક્તો તે પૂર્ણ પુરુષને સર્વસ્વ સમજીને, તેમનું શરણ સ્વીકારી, પોતાના અહંભાવનો ત્યાગ કરી, પોતાના

ભક્તિસભર ભાવો પ્રગટ કરે છે. પોતાના ભાવોની વિશુદ્ધિથી જ ભક્તના અનંત કર્માની નિર્જરા થાય છે. **કિર્તિય વંદિય મહિયા.....** કીર્તિત, વંદિત, પૂજિત. આ ત્રણે શબ્દો સ્તુતિ-ભક્તિની ક્રમિક અવસ્થાને સૂચિત કરે છે. પ્રત્યેક તીર્થકરોના નામસ્મરણ પૂર્વક સ્તવન કરવું, તે કીર્તન છે, પંચાંગ નમાવીને ત્રણે યોગની શુદ્ધિ પૂર્વક સમ્યક પ્રકારે નમસ્કાર કરવા, તે વંદન છે અને શાનાદિ અનંત ગુણોના ધારક, વીતરાગ, સર્વજ્ઞ હોવાથી દેવો, દાનવો અને માનવો દ્વારા સત્કાર અને સંન્માન થવો, તે પૂજન છે અથવા પંચાંગ નમાવવા, તે દ્રવ્યપૂજા અને મન, વચન, કાયાની વિશુદ્ધિ દ્વારા ભાવોની વિશુદ્ધિ કરવી, તે ભાવપૂજા છે. તીર્થકરો ત્રણે લોકના પ્રાણીઓને માટે વંદનીય અને પૂજનીય હોવાથી ત્રૈલોક્ય પૂજિત છે.

જે એ લોગસ્સ ઉત્તમા સિદ્ધા- ઉપરોક્ત ગુણસંપત્ત લોકમાં ઉત્તમ. કર્મબંધના કારણભૂત રાગ-દ્વેષ રૂપ કલંકનો સર્વથા નાશ કર્યો હોવાથી તેઓ લોકમાં ઉત્તમ— સર્વ શ્રેષ્ઠ છે અને ભવબીજને સર્વથા બાળીને કૃતકૃત્ય થઈ ગયા હોવાથી સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થઈ ગયા હોવાથી સિદ્ધ થિયે.

આ રીતે તીર્થકરો (૧) કર્મ રૂપ રજ-મલને દૂર કરનારા, (૨) જન્મ, જરા અને મરણનો નાશ કરનારા, (૩) દેવો, દાનવો અને માનવો દ્વારા કીર્તન, વંદન અને પૂજન કરાયેલા, (૪) લોકમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ અને (૫) સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થઈ ગયા હોવાથી કૃતકૃત્ય-સિદ્ધ સ્વરૂપ છે.

(૪) ભક્તની યાચના- ભક્ત તીર્થકરોના નામસ્મરણ અને ગુણસ્મરણ રૂપ ભક્તિ કરે છે. ત્યારે તેની ભગવદ્ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાની એક માત્ર ઈચ્છા હોય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તે ઈચ્છા પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી ભક્ત પરમાત્મા પાસે તેના બીજભૂત ત્રણ અમોઘ સાધનની યાચના કરે છે.

આરુગ- આરોગ્ય. શરીરની સ્વસ્થતા તે દ્રવ્ય આરોગ્ય અને આત્મભાવોની અખંડતા, સ્વરૂપમાં સ્થિતિ, તે ભાવ આરોગ્ય છે. શરીરની સ્વસ્થતા કે અસ્વસ્થતા ક્ષણિક છે, તેથી સાધકના જીવનમાં તેનું વિશેષ મહત્ત્વ નથી પરંતુ અનાદિ કાળથી જીવને લાગુ પડેલા જન્મ અને મરણ રૂપ મહારોગથી મુક્ત થઈ ભાવ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ કરવી, તે જ ભક્તની જંખના હોય છે.

બોહિલાભ- બોહિલાભ. વસ્તુતાત્ત્વની યથાર્થ સમજણ, તે બોહિ છે. બોહિલાભના આધારે જ સાધક સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રધીની આરાધના કરી શકે છે. આ રીતે બોહિલોભ, તે આરાધનાનું બીજ છે, આરાધનાની પૂર્વભૂમિકા છે અથવા બોહિસ્તુ સમ્યક્ત્વકાર્યઃ । બોહિ એટલે સમ્યક્ત્વનું કાર્ય. સમ્યક્તવના પરિણામે થતી સમ્યક વિચારણા, સમ્યક આચાર કે સમ્યક વ્યવહાર.

સમાહિ વરમુત્તમ- ઉત્તમ પ્રકારની સમાધિ. ચિત્તની સમ સ્થિતિ, ચિત્તની એકાગ્રતાને સમાધિ કહે છે. શરીરની અનુકૂળતા કે સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવી, તે દ્રવ્ય સમાધિ છે અને રત્નત્રધીની આરાધનાથી આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિનો નાશ થવો, તે ભાવસમાધિ છે.

આ બંને પ્રકારની સમાધિમાં ભાવસમાધિ જ શ્રેષ્ઠ છે અને ભક્તની યાચનામાં ભાવ સમાધિનું જ મહત્ત્વ છે. તેને ગ્રહણ કરવા વર- શ્રેષ્ઠ શબ્દનો પ્રયોગ છે. ભાવસમાધિમાં પણ જધન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટના ભેદથી તરતમતા હોય છે. તેમાંથી અહીં ઉત્કૃષ્ટ કોટિની સમાધિનું જ કથન હોવાથી ઉત્તમ શબ્દનો પ્રયોગ છે. ઉત્કૃષ્ટ, સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવ સમાધિને પ્રાપ્ત કરવી, તે જ ભક્તની ઈચ્છા છે.

દિંતુ- તીર્થકરોની સ્તુતિ કરીને ભક્ત તેમની પાસે કોઈ પણ ભौતિક પદાર્�ોની યાચના ન કરતા તેમના વીતરાગભાવને અનુરૂપ યાચના કરે છે કે હે પ્રભો ! આપની સ્તુતિ-ભક્તિથી મને ભાવ આરોગ્ય, નિદાન

રહિત બોધિલાભ અને સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવ સમાધિ પ્રદાન કરો.

તીર્થકરો વીતરાગ હોવાથી કોઈ પણ વ્યક્તિને કોઈ વસ્તુ આપતા નથી પરંતુ ભક્ત પોતાની ભક્તિની અંતરભાવો પ્રગટ કરે છે. ભક્તો પોતાની ભાવ વિશુદ્ધિની અનંત કર્માંનો નાશ કરીને લક્ષ્ય સિદ્ધ કરે છે. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં કહું છે કે

ભતીઝ જિનવરાણ પરમાએ ખીળપિજ્જદોસાણ ।

આરુગ બોહિલાભં સમાહિ મરણ પાવંતિ ॥૧૦૯૭॥

અર્થ— જિનેશ્વરની પરમ ભક્તિથી ભક્તના રાગ-દ્વેષ રૂપ દોષો નાશ પામે છે અને તે સહજ રીતે આરોગ્ય, બોધિલાભ અને સમાધિમરણને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૫) તીર્થકરોને આપેલી ઉપમા— જગતના કોઈ પણ પદાર્થો પરમાત્માની તુલના કરવા સમર્થ નથી, તેમ છતાં ભક્તો પોતાના ભાવો પ્રમાણે પ્રભુના ગુણોને સમજાવવા વિવિધ પદાર્થોની ઉપમા આપે છે.

ચંદેસુ ણિમ્મલયરા— ચંદ્રથી અધિક નિર્મળ. લોકમાં ચંદ્રની નિર્મળતા પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ ચંદ્રમાં કલંક છે. પરમાત્મા કર્મરૂપ રજ-મલથી સર્વથા મુક્ત હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે નિર્મળ છે. તેમની નિર્મળતામાં કોઈ કલંક નથી તેમજ આ નિર્મળતા તૈકાલિક છે, તેથી પ્રભુ ચન્દ્રથી અધિક નિર્મળ છે.

આઇચ્ચેસુ અહિયં પયાસયરા— સૂર્યથી અધિક પ્રકાશક. સૂર્ય ઉદ્ય-અસ્ત પામે છે, તેનો પ્રકાશ સીમિત ક્ષેત્રને મર્યાદિત કાલ સુધી જ પ્રકાશિત કરે છે. પરમાત્માનો કેવળજ્ઞાન રૂપ પ્રકાશ અનસ્ત છે. તેમાં ક્યારેય વધ-ઘટ થતી નથી, તે તૈકાલિક છે અને એક જ સમયમાં લોકાલોકને પ્રકાશિત કરે છે, તેથી પ્રભુ સૂર્યથી અધિક પ્રકાશ કરનારા છે.

સાગર વર ગંભીરા— સર્વ સમુદ્રોમાં વર-શ્રેષ્ઠ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની સમાન ગંભીર. અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો કે પરીષહોમાં પ્રલુ ચલિત થતાં નથી. પ્રલુના આત્મ પરિણામોમાં કોઈ પણ પ્રકારના વૈભાવિક ઉછાળા આવતાં નથી. પ્રભુ અખંડ સમજાવમાં શાશ્વતકાલ માટે સ્થિત રહે છે.

સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ — હે સિદ્ધો ! મને સિદ્ધ ગતિ બતાવો. પ્રભુ વીતરાગ છે. તેઓ કોઈ પણ વસ્તુનું આદાન-પ્રદાન કરતા નથી, તેવું ભક્ત સ્પષ્ટપણે સમજે છે, છતાં તીર્થકરો પ્રત્યે પોતાની અતૂં શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી પુનઃ પુનઃ પોતાની અંતિમ ભાવના ભગવાન સમક્ષ પ્રગટ કરે છે અને પોતાનું શ્રદ્ધાબળ વધારે છે.

॥ આવશ્યક-૨ સંપૂર્ણ ॥

ત્રીજો આવશ્યક

પ્રાક્તથન પ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણી

આવશ્યક કિયાની આરાધના કરતાં સાધક બીજા આવશ્યકમાં ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ કરે, ત્યાર પછી તેનો ભક્તિનો સોત ગુરુ તરફ પ્રવાહિત થાય છે, તેથી ત્રીજો આવશ્યક ગુરુ વંદનાનો છે. તીર્થકરોની અનુપસ્થિતિમાં ગુરુ જ સાધના માર્ગના માર્ગદર્શક હોવાથી સાધક પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરવા માટે મન, વચન અને કાયાથી ગુરુના ગુણો પ્રતિ સર્વાત્મના સમર્પિત થઈ જાય છે, ગુરુના ચરણોમાં સહેજે ઝૂકી જાય છે, ઉત્કૃષ્ટ ભાવે વિધિ સહિત ભાર આવતનપૂર્વક ગુરુને વંદન કરે છે.

વંદનાના ત્રણ પ્રકાર છે. જધન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. ગુરુ વિહારાદિમાં હોય, રસ્તામાં સામે મળે ત્યારે ‘મથ્યએણ વંદામિ’ શબ્દના ઉત્ત્યારણ પૂર્વક બે હાથ જોડી મસ્તક નમાવીને વંદન કરવા, તે જધન્ય વંદન છે. દિવસ દરમ્યાન ગુરુ બેઠા હોય, ત્યારે તિક્ખુતોનો પાઠ બોલી ત્રણ આવર્તનપૂર્વક પંચાંગ નમાવીને વંદન કરવા, તે મધ્યમ વંદન છે. પ્રતિકમણ સમયે ‘ઈચ્છામિ ખમાસમણો’ નો પાઠ બોલી બાર આવર્તનપૂર્વક, ઉકુંદું આસને બેસીને વંદન કરવા, તે ઉત્કૃષ્ટ વંદન છે.

વંદન કરવાથી સાધકના અહંકારવનો નાશ થાય છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રાનુસાર વંદન કરવાથી નીચ ગોત્ર કર્મનો કષય થાય છે. ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મનો બંધ થાય છે. સૌભાગ્ય અને અપ્રતિહત આજ્ઞારૂપ ફળ ને પ્રાપ્ત કરે છે. તે જીવ દાક્ષિણ્યભાવને-કુશળતાને પામે છે.

આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ ગુરુ પ્રત્યેના વિનયના ફળની પરંપરાનું કથન કર્યું છે.

विनयफलं शुश्रूषा, गुरुशुश्रूषाफलं श्रुतज्ञानम्, ज्ञानस्य फलं विरति, विरतिफलं चाश्रवनिरोधः । संवरफलं तपोबलमय तपसो निर्जराफलं दृष्टम् । तस्मात् क्रियानिवृत्तिः, क्रियानिवृत्तेरयोगित्वम् । योगनिरोधाद् भवसंततिक्षयः संततिक्षयान्पोक्षः । तस्मात् कल्याणानां सर्वेषां भाजनं विनयः ।

ગુરુના વિનયનું ફળ સેવાભાવની જાગૃતિ છે, ગુરુદેવની સેવાનું ફળ શાસ્ત્રોના ગંભીર અને રહસ્યપૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે, જ્ઞાનનું ફળ પાપાચારથી નિવૃત્તિ છે, પાપાચારની નિવૃત્તિનું ફળ આશ્રવ-નિરોધ છે, આશ્રવ નિરોધ અર્થાત્ સંવરનું ફળ તપશ્ચરણ છે, તપશ્ચરણનું ફળ કર્મની નિર્જરા છે, નિર્જરા દ્વારા કિયાની નિવૃત્તિ અને કિયા નિવત્તિથી યોગ નિરોધ થાય છે.

યોગ નિરોધથી જન્મમરણાની પરંપરાનો કષય થાય છે. જન્મ મરણની પરંપરા કષય થવાથી આત્માને મોક્ષ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે સમગ્ર કલ્યાણોનું એકમાત્ર મૂળ કારણ વિનયપૂર્વકના વંદન છે.

ઈચ્છામિ ખમાસમણોના પાઠમાં ગુરુને બાર આવર્તનપૂર્વક વંદન કરવાની વિશિષ્ટ વિધિ તથા ગુરુની આશાતનાના વિવિધ કારણો તથા તેની કષમાયાચના કરવાનું સૂચન છે.

ત્રીજો આવશ્યક

વંદના

ગુરુવંદના સૂત્ર : -

૧ ઇચ્છામિ ખમાસમણો ! વંદિં જાવળિજ્જાએ ણિસીહિયાએ અણુજાણહ મે મિ ઉગાહં ણિસીહિ અહોકાયં કાયસંફાસં ખમળિજ્જો ભે ! કિલામો અપ્પકિલંતાણં બહુસુભેણ ભે ! દિવસો વિક્કંતો જત્તા ભે જવળિજ્જં ચ ભે ? ખામેમિ ખમાસમણો દેવસિયં વિક્કમં આવસ્સિયાએ પડિક્કમામિ ખમાસમણાણં દેવસિયાએ આસાયણાએ તિત્તિસણણયરાએ જં કિંચિ મિચ્છાએ મણદુક્કકડાએ વયદુક્કકડાએ કાયદુક્કકડાએ કોહાએ માણાએ માયાએ લોહાએ સવ્વ કાલિયાએ સવ્વમિચ્છોવયારાએ સવ્વ ધમ્માઇક્કમણાએ આસાયણાએ જો મે દેવસિઓ અઝ્યારો કઓ તસ્સ ખમાસમણો પડિક્કમામિ ણિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- ઇચ્છામિ - હું ઈશ્છું છું, ખમાસમણો - હે ક્ષમાવાન શ્રમણ !, વંદિં - આપને વંદન કરવાને, જાવળિજ્જાએ - (શરીરની) યથા શક્તિની પ્રમાણે, ણિસીહિયાએ - પાપક્રિયાથી નિવૃત થયેલા શરીરથી, અણુજાણહ - અનુશા-આશા આપો, મે - મને, મિ ઉગાહં - પરિમિત અવગ્રહની, આપના અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની, ણિસીહિ - અશુભ પાપક્રિયાઓને રોકીને, અહોકાયં - આપની અધોકાયાને અર્થાત્ આપના ચરણોમાં, કાયસંફાસં - મારી કાયાથી અર્થાત્ મારા મસ્તકથી અથવા હાથથી સ્પર્શ કરું છું, ખમળિજ્જો - ક્ષમા કરો, ભે - હે પૂજ્ય ! (મારા સ્પર્શથી), કિલામો - જે બાધા-પીડા થઈ હોય, અપ્પકિલંતાણં - અલ્પ પણ કિલામના થઈ ગઈ હોય તો, બહુસુભેણ - ઘણા શુભયોગે, સમાધિભાવે, ઘણા આનંદથી, ભે - આપશ્રીનો, દિવસો - આપનો આજનો દિવસ, વિક્કંતો = વ્યતીત થયો છે ?, ભે - આપશ્રીની, જત્તા - સંયમ યાત્રા(નિર્બાધારૂપ છે ?), જવળિજ્જં - મન તથા ઈન્દ્રિયો પીડાથી રહિત છે ?, ચ - અને, ભે - હે પૂજ્ય ! આપશ્રીની, ખામેમિ - ક્ષમા માગું છું, ખમાસમણો - હે ક્ષમાવાન શ્રમણ !, દેવસિયં - દિવસ સંબંધી (મારા), વિક્કમં - અપરાધ થયા હોય તેની, આવસ્સિયાએ - ચરણ-કરણ રૂપ આવશ્યક કિયા કરવામાં જે કાંઈ પણ મારાથી વિપરીત અનુષ્ઠાન થયા હોય તેનાથી, પડિક્કમામિ - હું નિવૃત થાઉં છું, તેનું હું પ્રતિક્મણ કરું છું, ખમાસમણાણં - આપ ક્ષમાવાન શ્રમણની, દેવસિયાએ - દિવસ સંબંધી, આસાયણાએ - આશાતના વડે, તિત્તિસણણયરાએ - તેનીસ પ્રકારની આશાતનામાંથી, જં કિંચિ - જે કોઈપણ, મિચ્છાએ - મિથ્યાભાવથી કરેલી, મણદુક્કકડાએ - દુષ્ટ મનથી કરેલી, વયદુક્કકડાએ - દુષ્ટ વચનથી કરેલી, કાયદુક્કકડાએ - શરીરની દુષ્ટ ચેષ્ટાથી કરેલી, કોહાએ - કોધથી, માણાએ - માનથી, માયાએ - માયાથી, લોભાએ - લોભથી, સવ્વકાલિયાએ - સર્વ કાળ સંબંધી, સવ્વમિચ્છોવયારાએ - સર્વ પ્રકારના મિથ્યા ભાવોથી, સવ્વ ધમ્માઇક્કમણાએ - સર્વ ધર્માનું ઉલ્લંઘન કરનારી, આસાયણાએ - આશાતનાથી, જો મે - જે, મારા જીવે, જે પણ મેં, અઝ્યારો - અતિચાર,

કાઓ – કર્યા હોય, તસ્સ – તેનું ખમાસમણો – હે ક્ષમાવાન શ્રમણ !, પડિક્કમામિ – પ્રતિક્મણ કરું છું, જિંદામિ – તેની હું નિંદા કરું છું, ગરિહામિ – ગર્હા કરું છું (ગુરુની સાક્ષીએ વિક્કારું છું) વિશેષ નિંદા કરું છું, અપ્પાણ – આશાતનાકારી અતીત આત્માને, વોસિરામિ – વોસિરાવું છું, દૂર કરું છું, તે દોષનો પૂર્ણ રૂપથી પરિત્યાગ કરું છું.

ભાવાર્થ :- હે ક્ષમાવાન ગુરુદેવ ! હું મારા શરીરને પાપ કિયાથી હટાવીને યથાશક્તિ વંદના કરવાની ઈચ્છા કરું છું. તેથી મને આપના અવગ્રહમાં અર્થાત્ આપની ચારે તરફના સાડા ત્રણ હાથ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપો !

હું અશુભ વ્યાપારોને છોડીને મારા મસ્તક તથા હાથથી આપના ચરણ કમલોને સમ્યગ્ રૂપથી સ્પર્શ કરું છું. (ચરણ સ્પર્શની કિયા પૂર્ણ થયા પછી) ચરણ સ્પર્શ કરતાં મારા દ્વારા આપને જે કાંઈ પણ બાધા પીડા થઈ હોય તો તેના માટે ક્ષમા કરો.

શું આપનો આજનો દિવસ સર્વ પ્રકારની જ્લાનિ રહિત ખૂબ જ સરસ રીતે આનંદપૂર્વક વ્યતીત થયો છે ? શું આપની તપ તથા સંયમરૂપ ચાત્રા નિરાખાધપણે વ્યતીત થાય છે ? આપના શરીર, મન તથા ઈન્દ્રિયો બાધાથી રહિત સંકુશલ અને સ્વરસ્થ છે ને ?

હે ક્ષમાશ્રમણ ગુરુદેવ ! મારાથી આજના દિવસમાં આપનો કોઈ અપરાધ થયો હોય, તેને ક્ષમા કરવાની કૃપા કરો. હે ભગવન् ! આવશ્યક કિયા કરતા સમયે મારાથી જે વિપરીત આચરણ થયું હોય, તેનું હું પ્રતિક્મણ કરું છું.

હે ક્ષમાશ્રમણ ગુરુદેવ ! કોઈપણ ભિથ્યાભાવથી, માનસિક દેખથી, દુર્ભાષણથી, શરીરની દુષ્ટ ચેષ્ટાઓથી, કોઘથી, માનથી, માયાથી, લોભથી, સર્વકાલથી સંબંધિત, સર્વ પ્રકારના ભિથ્યા વ્યવહારથી, સર્વ પ્રકારના ધર્માનું અતિક્મણ કરવાથી તેત્રીશ પ્રકારની અશાતનાઓમાંથી કોઈપણ અશાતના દ્વારા મારાથી કોઈપણ અતિચાર–દોષનું સેવન થયું હોય, તો તેનું પ્રતિક્મણ કરું છું. આત્મસાક્ષીએ તેની નિંદા કરું છું, આપની સમક્ષ તેની ગર્હા કરું છું અને પાપ કર્મ કરનારા મારા કષાયાત્મા અને યોગાત્માનો પરિત્યાગ કરું છું અર્થાત્ આ પ્રકારના પાપ વ્યવહારોથી મારા આત્માને અલગ કરું છું.

વિવેચન :-

આવશ્યક કિયામાં નીજો આવશ્યક વંદના છે. સાધનાના ક્ષેત્રમાં તેનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. હિતોપદેશી ગુરુદેવને વિનમ્ર ભાવથી વંદન કરવા, દિવસ અને રાત્રિ સંબંધી સુખશાંતિની પૃથ્બી કરવી તે શિષ્યનું પરમ કર્તવ્ય છે, તેથી શિષ્ય આ પાઠના ઉત્ત્યારપૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ ભાવે શરૂને બાર આવર્તનપૂર્વક વિધિ સહિત વંદન કરે છે.

પ્રસ્તુત પાઠની સ્પષ્ટતા માટે તેના ચાર વિભાગ કરી શકાય છે— (૧) ઈચ્છાનિવેદન, (૨) આજ્ઞા યાચના, (૩) સુખશાંતા પૃથ્બી, (૪) ક્ષમાયાચના.

(૧) ઈચ્છાનિવેદન— ઇચ્છામિ— સાધનાનું ક્ષેત્ર સ્વૈચ્છિક છે. કોઈ પણ અનુષ્ઠાનની આરાધના સાધક પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરે, તો જ તે ઉત્સાહપૂર્વક તેની આરાધના કરી શકે છે. અન્યના દુષ્ટાથી થયેલી કિયા વેઠ બની જાય છે. તેથી આલોચના સૂત્ર, પ્રતિક્મણ સૂત્ર આદિનો પ્રારંભ ‘ઈચ્છામિ’ શબ્દથી થાય છે. ઈચ્છામિ પડિક્કમિઉં..... ઈચ્છામિ ણાં ભંતે !... વગેરે. સાધનાના ક્ષેત્રમાં ગુરુની મહત્તમાને સ્વીકારીને

શિષ્ય સ્વયં પોતાની ઈચ્છાથી ગુરુને વંદન કરવા ગુરુની સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે અને પોતાની વંદન કરવાની ભાવના પ્રગટ કરે છે. હે ક્ષમાશ્રમણ ગુરુદેવ ! હું સર્વ પાપ પ્રવૃત્તિનો નિર્ધેદ કરીને, મારી શક્તિ અનુસાર આપને વંદન કરવાની ઈચ્છા રાખું છું.

ખમાસમળો- ક્ષમાશ્રમણ- સમજ શબ્દના શ્રમજન, શમજન, સમજન, આ ત્રણ સંસ્કૃત રૂપ થાય છે.

(૧) શ્રમજન- બાર પ્રકારની તપસ્યાનો અથવા ઈન્દ્રિય અને મન પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રમ કરે, તે શ્રમજન છે. (૨) શમજન- કોધાદિ ક્ષયાયો અને હાસ્યાદિ નોક્ષયાયોને શાંત કરે, તે શમજન છે. (૩) સમજન- શત્રુ અને મિત્ર પર સમભાવ રાખે, તે સમજન છે.

શ્રમ ધાતુ તપ અથવા ખેદના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. તેથી જે તપશ્ચરણ કરે અને સાંસારિક ભાવોથી ખેદ પામીને તેનાથી નિર્બેંધ રહે, તે શ્રમજન કહેવાય છે.

શ્રમજનો ઉપકાર કે અપકાર કરનારા સર્વ જીવોને સમજન દાઢિથી જુઓ છે. અપકાર કરનારાઓને પણ અવશ્ય ક્ષમા પ્રદાન કરે છે, પ્રસ્તુતમાં સાધુના ક્ષમા ગુરુની પ્રધાનતા દર્શાવવા ક્ષમાશ્રમણ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૨) આજ્ઞા યાચના- અણુજાણહ મે મિ ઉગાહં શિષ્ય પોતાનું સમગ્ર જીવન ગુરુને સમર્પિત કરે છે, તેથી તે પ્રત્યેક કિયા ગુરુની આજ્ઞાપૂર્વક કરે છે. ગુરુને વંદન કરવા માટે પણ શિષ્ય ગુરુની આજ્ઞા માંગો છે.

મિ ઉગાહં- વંદન કરવા માટે મિત-પરિમિત અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની મે અણુજાણહ- મને આજ્ઞા આપો. ગુરુને કોઈ પ્રતિકૂળતા ન હોય, તો અણુજાણમિ શબ્દો બોલીને આજ્ઞા પ્રદાન કરે છે.

અવગ્રહ :- ગુરુદેવ જ્યાં બિરાજમાન હોય ત્યાં ગુરુદેવની ચારે ય તરફ ચારે ય દિશાઓમાં સાડા ત્રણ હાથનું ક્ષેત્ર ગુરુનો ક્ષેત્રાવગ્રહ કહેવાય છે. તેટલા ક્ષેત્રમાં ગુરુદેવ ઈચ્છાનુસાર ઊભા રહે, બેસો, સ્વાધ્યાય કરે, ધ્યાન કરે, આવશ્યકતાનુસાર શયન કરી શકે છે. આ અવગ્રહમાં ગુરુદેવની આજ્ઞા લીધા વગર પ્રવેશ કરવાનો નિર્ધેદ છે. ગુરુદેવના ગૌરવ અથવા મર્યાદા માટે શિષ્યે ગુરુદેવના સાડા ત્રણ હાથના અવગ્રહથી બહાર ઊભા રહેવું જોઈએ. વંદના, યાચના આદિ આવશ્યક કાર્ય માટે ગુરુદેવની સમીપે જવું હોય, તો પ્રથમ આજ્ઞા ગ્રહણ કરે અને પછી જ અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરે.

(૩) સુખશાતાની પૃથ્યા- અહો કાયં જવણિજ્જં ચ ભે સૂત્રપાઠ ગુરુને શારીરિક સુખશાતા, સંયમયાત્રાની શાતા તથા યાપનીય સંબંધી સુખશાતાની પૃથ્યા માટે છે.

અહો કાયં..... નું સંસ્કૃત રૂપ અધઃ કાય થાય છે. તેનો અર્થ કાયાનો નીચેનો ભાગ અર્થાત્ ચરણ થાય છે. કાય સંફાસં મારી કાયાથી અર્થાત્ મારા હાથથી અથવા મસ્તકથી આપના ચરણોનો સ્પર્શ કરવાથી આપને આંશિક પણ દુઃખ થયું હોય, તો આપ ક્ષમા કરો.

અપ્પકિલંતાણ- અહીં અલ્પ શબ્દ અભાવનો વાચક છે. કિલામના - બાધા પીડા. હે ગુરુદેવ ! આપનું શરીર સંપૂર્ણ રીતે બાધા-પીડા રહિત કુશલ છે ? આપનો આજનો હિવસ ખૂબ જ શાન્તિથી પસાર થયો છે? આપની સંયમ યાત્રા નિરાબાધ છે ? આપનું શરીર, ઈન્દ્રિય, મન આદિ ઉપાધિથી રહિત છે ?

જત્તા- યાત્રા. શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં ભગવાન મહાવીર અને સોમિલ બ્રાહ્મણનો સંવાદ છે. તેમાં સોમિલ બ્રાહ્મણે યાત્રા અને યાપનીય સંબંધિત પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. ભગવાને ઉત્તર આપ્યો છે કે સોમિલ ! જં મે તવ

ણિયમ સંજમસજ્જાયજ્ઞાણાવસ્સયમાઇએસુ જોગેસુ જયણા, સે તં જત્તા (શતક-૧૮/૧૦/૮) તપ, નિયમ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાનાદિ સંયમ યોગમાં પ્રવૃત્તિ થવી, તે યાત્રા છે. જે સાધના દ્વારા મોક્ષ તરફ ગતિ થાય, તે સાધના સંયમ યાત્રા કહેવાય છે.

જવણિજ્જં- યાપનીય. સંયમરૂપ યાત્રામાં ભાથાની જેમ ઉપયોગી થાય, તે સાધનોને યાપનીય કહે છે. યાપનીયના બે પ્રકાર છે. ઈન્દ્રિય યાપનીય અને નોઈન્દ્રિય યાપનીય. મોક્ષ સાધનામાં સંલંઘ પુરુષોની ઈન્દ્રિય અને મનની સ્વાધીનતા અથવા વિષય-કખાયને જીતવા માટેનો પુરુષાર્થ, સંયમયાત્રાનું યાપનીય- ભાથું છે.

સાધનાના ક્ષેત્રમાં ગુરુ અને શિષ્ય બંને પોત-પોતાની સાધના સ્વતંત્ર રીતે કરતાં હોય છે. તેમાં શિષ્યનું કર્તવ્ય છે કે પોતાના અનંત ઉપકારી ગુરુને શરીરાદિની સુખશાતા પૂછુંની. ક્યારેક ગુરુને કોઈ સેવાની જરૂર હોય, તો શિષ્યને સેવાનો લાભ મળે. તે દાસ્તિકોણથી શિષ્ય ગુરુની સંયમયાત્રાની તથા યાપનીય-ઈન્દ્રિય અને મનની સુખશાતાની પૃચ્છા કરે છે.

(૪) ક્ષમાયાચના- ખામેમિ ખમાસમળો..... વોસિરામિ સુધીનો પાઠ ગુરુની ક્ષમાયાચના માટે છે. શિષ્યના વર્તન-વ્યવહારથી ગુરુનો કોઈ પણ પ્રકારે અપરાધ થયો હોય, તેત્રીસ પ્રકારની આશાતનામાંથી કોઈ પણ પ્રકારે આશાતના થઈ હોય, તો ગુરુ સમક્ષ શિષ્ય તેની ક્ષમાયચના કરે છે.

આવસ્સિયાએ- અવશ્ય કરવા યોગ્ય ચરણ-કરણ રૂપ શ્રમણયોગને આવશ્યક કહે છે. આવશ્યક યોગની સાધના કરતાં કોઈ ભૂલ થઈ જાય, તો તે ભૂલનું પ્રતિકમણ કરીને તેની ક્ષમાયાચના કરે છે.

આસાયણાએ- આશાતના (૧) આ સમન્તાત્ શાત્યન્તે ખણ્ડયન્તે જ્ઞાનાદયો ગુણ યથા સા આશાતના। જેના દ્વારા આત્મગુણોનો નાશ થાય, ખંડન થાય, તે આશાતના છે (૨) આ સમન્તાત્ શાત્યતિ અવરુણદ્વિ મોક્ષસુખં યા સા આશાતના । જે કિયા મોક્ષ સુખનો નાશ કરે, અવરોધ કરે, તે આશાતના છે. શ્રી દશાશ્વતરસ્કર્ધ સૂત્રમાં આશાતનાના તેત્રીસ પ્રકાર કહ્યા છે. વ્યાખ્યાકારોએ મુખ્ય ચાર પ્રકારમાં જ સર્વ આશાતનાનો સમાવેશ કર્યો છે.

(૧) દ્રવ્ય આશાતના- આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપયિના આદાન-પ્રદાનમાં ગુર્વાદિકોનો વિનય ન રાખવો, પ્રિય અને અનુકૂળ દ્રવ્યનો ઉપભોગ સ્વયં કરવો, અપ્રિય કે પ્રતિકૂળ દ્રવ્ય વડીલ સંતોને આપવો, તે દ્રવ્ય આશાતના છે.

(૨) ક્ષેત્ર આશાતના- સ્થાન ગ્રહણ કરવામાં ગુર્વાદિકોનો વિનય ન રાખવો. સૂવામાં, બેસવામાં પોતાની સ્વચ્છંદ બુદ્ધિથી વડીલ સંતોની અવજા કે અપમાન કરવું, તે ક્ષેત્ર આશાતના છે.

(૩) કાલ આશાતના- રાત્રે કે વિકાલમાં ગુર્વાદિકો બોલાવે, પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે તેનો ઉત્તર ન આપવો, જાગતા હોવા છિતાં મૌન રહેવું વગેરે કાલ આશાતના છે.

(૪) ભાવ આશાતના- ગુરુ કે રત્નાધિક સંતો પ્રતિ આદર કે બહુમાનનો ભાવ ન રાખવો. તેમની સાથે 'તું-તું' જેવા તુચ્છ શબ્દ પ્રયોગથી વાતાવાપ કરવો, તે ભાવ આશાતના છે.

મણદુક્કડાએ.....શિષ્યની ત્રણ યોગની અશુભ પ્રવૃત્તિથી ગુરુની આશાતના થાય છે. (૧) મન દુષ્કૃતતા— ગુરુ પ્રતિ મનમાં દેખ, દુર્ભાવ, ધૃષ્ણાના ભાવ રાખવા, તે મનો દુષ્કૃતતા આશાતના છે. તે જ રીતે અભદ્ર વચન વ્યવહારથી વાગદુષ્કૃતતા આશાતના અને ગુરુના આસન પર પગ મૂકવા, ગુરુ સાથે ભટકાઈને ચાલવું વગેરે કાયિક કુચેષ્ટાથી કાયદુષ્કૃતતા આશાતના થાય છે.

કોહાએ..... કોધાવેશથી થતી આશાતના કોધવતી આશાતના છે, તે જ રીતે માન, માયા કે લોભાવેશથી થતી આશાતના કુમશ: માનવતી, માયાવતી અને લોભવતી આશાતના કહેવાય છે.

સવ્વકાળિયાએ- સાર્વકાળિકી- કાલ સંબંધી આશાતનાનું આ વિશેષજ્ઞ છે. તેના બે અર્થ થાય છે—
(૧) શિષ્ય ગુરુદેવના ચરણોમાં આશાતનાનું પ્રતિકમણ કરતા નિવેદન કરે છે કે હે ભગવન્! હું દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક તથા સાંવન્તસરિક આશાતના માટે ક્ષમા માંગુ છું અને તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.
એટલું જ નહીં પરંતુ અત્યાર સુધીના આ જીવનમાં જે અપરાધ થયા હોય તેની પણ ક્ષમાયાચના કરું છું.
તેનાથી આગળ વધીને અનંતાનંત અતીત જન્મોમાં જે ભૂલ થઈ હોય, અવહેલના થઈ હોય તે સર્વની ક્ષમા યાચના કરું છું.

(૨) સાર્વકાળિકી એટલે માત્ર વર્તમાનકાળીન જ નહીં પરંતુ અનંત ભૂતકાળીન અપરાધોની ક્ષમાયાચના કરવી અને અનંત ભવિષ્યકાળમાં કોઈ પણ પ્રકારની અવહેલના કે આશાતનાનો ભાવ ન રાખવો, ભવિષ્યમાં તથાપ્રકારની કોઈ પણ આશાતના ન થાય, તે માટે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થવું. આ રીતે સાર્વકાળિકી શબ્દ દ્વારા તૈકાલિક આશાતનાની ક્ષમાયાચના કરવાની છે.

સવ્વ મિચ્છોવયારાએ- સર્વ મિથ્યા ઉપયારોથી. કયારેક શિષ્ય પોતાના તર્ક-વિતર્કથી કે સ્વચ્છંદ બુદ્ધિથી ગુરુના આશય કે અભિપ્રાયને સમજ્યા વિના મિથ્યા વ્યવહાર દ્વારા ગુરુની આશાતના કરે છે.

સવ્વધમ્માઇકકમણાએ- સર્વ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી. ક્ષમાદિ દશ પ્રકારના યતીધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી શિષ્ય પોતાના સાધના માર્ગથી ચ્યુત થાય છે અને સાધનાથી ચ્યુત થયેલા સાધકના વ્યવહારથી ગુરુની આશાતના થાય છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત તિતીસણયરાએ.....સવ્વધમ્માઇકકમણાએ ઉપરોક્ત સૂત્રપાઠમાં બતાવેલા કોઈ પણ કારણથી શિષ્યનો ગુરુ પ્રતિ આદર, બહુમાન કે ભક્તિનો ભાવ ધટી ગયો હોય અને ગુરુની આશાતના થઈ હોય, તો તેની આલોચના અને પ્રતિકમણપૂર્વક ગુરુ સમક્ષ અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમાયાચના કરવાની હોય છે. આ રીતે ગુરુ વંદનની વિશિષ્ટ વિધિ અધ્યાત્મવિકાસમાં ગુરુની મહત્તમાને પ્રદર્શિત કરે છે.
વંદનવિધિ- વંદન કરવાની ઈચ્છાવાળા શિષ્ય ગુરુની સન્મુખ, ગુરુના અવગ્રહની બહાર અર્ધ અવનત (અર્ધા નમીને) આસનમાં સ્થિર થઈને ઇચ્છામિ ખમાસમળો.....થી નિસીહિયાએ સુધીનો પાઠ બોલી પોતાની વંદન કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે.

શિષ્યના આ પ્રકારના નિવેદન કર્યા પછી ગુરુદેવ જો સ્વસ્થ ન હોય અથવા કોઈ કાર્ય વિશેષમાં વ્યસ્ત(રોકાયેલા) હોય તો તિવિહેન-ત્રિવિધેન એવો શબ્દ પ્રયોગ કરે અર્થાતું અવગ્રહની બહાર રહીને જ સંક્ષિપ્ત વંદન કરો. ત્યારે શિષ્યે અવગ્રહની બહાર રહીને જ તિકખુતો ના પાઠ દ્વારા સંક્ષિપ્ત વંદન કરી લેવું જોઈએ. જો ગુરુદેવ સ્વસ્થ અને અય્યગ્રચિત હોય તો છંદેણ છંદ્યા એવો શબ્દ કહે છે અર્થાતું ઈચ્છાનુસાર વંદન કરવાની સંમતિ આપે છે.

ગુરુદેવ તરફથી વંદન કરવાની આજ્ઞા મળી ગયા પછી, શિષ્ય આગળ વધીને અવગ્રહ-ક્ષેત્રની બહાર પરંતુ નિકટમાં જ અવગ્રહ પ્રવેશની આજ્ઞાયાચના નામના બીજા સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીને અર્ધ-અવનત થઈને નમન કરે છે અને ગુરુદેવને અણુજાણહ મે મિડગાહં આ પાઠ દ્વારા અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા માંગે છે. આજ્ઞા માંગ્યા પછી ગુરુદેવ અણુજાણમિ એ પદ દ્વારા આજ્ઞા પ્રદાન કરે છે.

આજ્ઞા મણ્યા પછી યથાજ્ઞત મુદ્રા = જન્મ સમયે બાળકની અથવા દીક્ષા ગ્રહણ સમયે શિષ્યની

જેવી મુદ્રા હોય છે તેવી અર્થાત્ બંને હાથ અંજલિબદ્ધ કપાળ પર રાખીને નિસીહિ પદના ઉચ્ચારણ પૂર્વક અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારપદ્ધી રજોહરણથી ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરી ગુરુદેવની પાસે ગોડોહિકા અથવા ઊકડું આસનથી બેસીને અહો કાય કાય શબ્દના ઉચ્ચારણપૂર્વક ત્રણ આવર્તન કરીને સંફાસં કહેતા ગુરુના ચરણનો મસ્તકથી સ્પર્શ કરે છે.

ત્યારપદ્ધી ખમળિજ્જો ભે કિલામો શબ્દ દ્વારા ચરણ સ્પર્શ કરતા સમયે ગુરુદેવને તકલીફ થઈ હોય તેની ક્ષમા યાચના કરે છે. ત્યારપદ્ધી અપ્પ કિલંતાણ બહુ સુભેણ ભે દિવસો વિક્રકંતો બોલી દિવસ સંબંધી ક્ષેમ કુશલતા પૂછે છે. ત્યારે ગુરુદેવ પણ તથા કહીને પોતાના ક્ષેમ કુશલની સૂચના આપે છે અને શિષ્યને ક્ષેમ કુશલતા પૂછે છે.

ત્યારપદ્ધી જત્તા ભે ! જવળિજ્જં ચ ભે ! આ ત્રણ શબ્દોના ઉચ્ચારણપૂર્વક ત્રણ આવર્તન કરીને (તે દ્વારા) ગુરુને સંયમ યાત્રા તથા ઈન્દ્રિય તથા મન સંબંધી સુખશાતા પૂછે છે અને ગુરુચરણોનો સ્પર્શ કરીને ખામેમિ ખમાસમણો દેવસિયં વિક્રકમ્મ શબ્દ દ્વારા નમ્રભાવે દિવસ સંબંધી થયેલા અપરાધોની ક્ષમાયાચના કરે છે.

ત્યારપદ્ધી આવસ્સિયાએ કહેતા અવગ્રહથી બહાર આવી પડિક્કમામિ થી લઈને અપ્પાણ વોસિરામિ સુધીનો સંપૂર્ણ પાઠ બોલીને પ્રથમ વંદન પૂર્ણ કરે અને બીજી વંદના પણ એ જ રીતે કરે, તેમાં વિશેષતા એ છે કે બીજીવાર આવસ્સિયાએ પદન બોલવું અને અવગ્રહથી બહાર ન આવતા ત્યાં જ સંપૂર્ણ પાઠ બોલી લેવો.

પ્રસ્તુત પાઠમાં જે બહુસુભેણ ભે દિવસો વિક્રકંતો પાઠમાં દિવસો વિક્રકંતો પાઠ છે તેમાં રાઈ પ્રતિક્મણમાં રાઈ વિક્રકંતો, પાલ્યિક પ્રતિક્મણમાં પકખી વિક્રકંતો, ચાતુર્માસિક પ્રતિક્મણમાં ચોમાસી વિક્રકંતો તથા સાંવત્સરિક પ્રતિક્મણમાં સંવચ્છરો વિક્રકંતો એવો પાઠ બોલાય છે.

વંદના રૂપ આવશ્યક :— શ્રી સમવાયાંગ સૂત્રના બારમા સમવાયાંગમાં વંદન વિધિની સ્પષ્ટતા માટે વંદના રૂપ આવશ્યક કાર્યોનું કથન કર્યું છે.

**દુઓ ણયં જહાજાયં, કિતિકમ્મ બારસાવયં
ચડસિરં તિગુત્તં ચ, દુપવેસં એગ-ણિકખમણં**

કૃતિકર્મ—વંદન વિધિના બે અવનત, એક યથાજ્ઞત, બાર આવર્ત, ચાર શિર, ત્રણ ગુન્ઝિ, બે પ્રવેશ અને એક નિજીક્મણ આ પ્રમાણે કુલ પચીસ આવશ્યક છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

બે અવનત :— અવગ્રહની બહાર રહેલો શિષ્ય સર્વ પ્રથમ પણાઈ ચઢાવેલ ધનુષ્યની સમાન અર્ધઅવનત થઈને અર્થાત્ અર્ધું શરીર નમેલું હોય તેવી સ્થિતિમાં ઊભા રહીને ઇચ્છામિ ખમાસમણો વંદિં જાવળિજ્જાએ નિસીહિયાએ બોલીને ગુરુદેવને વંદન કરવાની ઈચ્છાનું નિવેદન કરે છે. ગુરુદેવના તરફથી આજ્ઞા મળ્યા પછી અર્ધ અવનત કાયથી જ અણુજાણહ મે મિ ઉગાહં બોલીને અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા માંગે છે. આ પ્રથમ અવનત આવશ્યક છે.

અવગ્રહથી બહાર આવી પ્રથમ વંદન પૂર્ણ કરી બીજીવાર વંદન કરવા માટે ઈચ્છામિ ખમાસમણોનો પાઠ બોલે ત્યાર પછી તે જ રીતે અર્ધ અવનત થઈને વંદન કરવા માટે ઈચ્છા નિવેદન કરવું અને બીજી વાર અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા માંગવી આ બીજો અવનત આવશ્યક છે.

એક યથાજ્ઞત— બાળક માતાના ગર્ભમાંથી જન્મ ધારણ કરે ત્યારે તેના બંને હાથ લલાટ ઉપર હોય છે. તે

સમયે બાળક સંસારના વાસનામય વાતાવરણથી પ્રભાવિત નથી. જન્મજાત બાળક સરળતા, મૂછુતા, નમ્રતા નિષ્ઠપટતાનું પ્રતીક છે. તે જ રીતે શ્રમણ ધર્મના સ્વીકાર સમયની સાધુની મુદ્રા પણ યથાજાત મુદ્રા કહેવાય છે. શ્રમણ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો, તે પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં નવો જન્મ છે ત્યારે શિષ્ય પણ સાધુના વેષ સહિત પોતાના બંને હાથ અંજલિબદ્ધ કરીને લલાટે લગાડીને, સરળતા, મૂછુતા, નમ્રતાના ભાવ સહિત ગુરુ સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે, તે સાધુની યથાજાત મુદ્રા છે. પ્રથમ વંદન સમયે ગુરુના અવગ્રહમાં પ્રવેશતા પૂર્વે એકવાર યથાજાત થાય છે.

બે પ્રવેશ- અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની ગુરુદેવની આજા મળી જતાં ‘નિસીહિ’ શબ્દ બોલીને, રજોહરણથી આગળની ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરીને વંદન કરનાર શિષ્ય યથાજાત મુદ્રામાં અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે પ્રથમ પ્રવેશ થાય છે. તે જ રીતે એકવારની વંદના પૂર્ણ કરીને બીજીવાર વંદના કરવા માટે અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરે, તે બીજો પ્રવેશ છે.

બાર આવર્તન- શિષ્ય ગુરુના ચરણોનો સ્પર્શ કરીને અંજલિબદ્ધ પોતાના બંને હાથને લલાટે લાગવે છે. તે ગુરુની આજાને સદાય મસ્તકે ચડાવવા માટે કૃતનિશ્ચયી હોય છે. ગોદુહાસને અથવા ઊકડું આસને બેસીને પહેલા ત્રણ આવર્તન – (૧) અ...હો (૨) કા...યં (૩) કા...ય. આ પ્રમાણે બે બે અક્ષરોથી પૂર્ણ થાય છે. બંને હાથ જોડીને અ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરીને હાથથી ગુરુ ચરણનો સ્પર્શ કરી પુનઃ હાથને પોતાના લલાટના મધ્યભાગમાં લગાવતાં હો નું ઉચ્ચારણ કરવું. આ પ્રથમ આવર્તન છે. આ જ રીતે કા....યં અને કા.....ય ના શેષ બે આવર્ત થાય છે. ત્યાર પછી ‘સંઝાસ’ શબ્દના ઉચ્ચારણ પૂર્વક ગુરુ ચરણોમાં મસ્તક નમાવી (મસ્તકથી ગુરુચરણનો) સ્પર્શ કરે છે. બીજા ત્રણ આવર્તન (૪) જ...તા...બે (૫) જ...વ...ણિ (૬) જજં...ચ...બે, આ પ્રમાણે ત્રણ-ત્રણ અક્ષરોથી પૂર્ણ થાય છે. બંને હાથ જોડી ગુરુચરણનો સ્પર્શ કરી મંદ સ્વરથી ‘જ’ અક્ષર બોલવો, ત્યાર પછી અંજલિબદ્ધ બંને હાથ પોતાના વક્ષસ્થળ પાસે લાવી મધ્યમ સ્વરથી તા અક્ષર બોલવો અને ત્યાર પછી અંજલિબદ્ધ બંને હાથ લલાટે લગાવીને ઉચ્ચ સ્વરથી ‘બે’ અક્ષર બોલવો. આ એક આવર્તન થાય છે. આ જ રીતે જ...વ...ણિ, જ્જં...ચ...બે ના શેષ બે આવર્ત થાય છે.

આ રીતે એક વંદનામાં છ આવર્ત થાય અને બીજી વંદનામાં પણ છ આવર્ત, કુલ બાર આવર્ત થાય છે.

આવર્તની બીજી પદ્ધતિ – આવર્તન = બંને હાથ જોડીને ગોળાકારે ફેરવવા. અ શબ્દના ઉચ્ચારપૂર્વક આવર્તનનો પ્રારંભ કરવો. ગુરુની જમણી બાજુથી પ્રારંભ કરીને ડાબી બાજુ સુધી જોડેલા બંને હાથને ફેરવવા અને હો ના ઉચ્ચાર સાથે અંજલિબદ્ધ હાથ મસ્તકે લગાવવા. આ એક આવર્તન થાય છે. તે જ રીતે કાયં, કાય ના બે આવર્તન કરવા. આ રીતે ત્રણ આવર્તન પૂર્ણ કરીને સંફાસં બોલતાં મસ્તક નમાવીને ગુરુનો ચરણ સ્પર્શ કરવો.

તે જ રીતે જ.. તા.. બે, જ.. વ.. ણિ, જ્જં.. ચ.. બે ના ત્રણ આવર્તન થાય છે. આ રીતે એક વંદનામાં છ આવર્તનઅને બીજીવારની વંદનામાં પણ છ આવર્તન થતાં કુલ બાર આવર્તન થાય છે.

બાર આવર્તન ઉપરોક્ત બંને વિધિમાંથી કોઈપણ વિધિથી થઈ શકે છે.

એક નિષ્ઠમણા :— પ્રથમ છ આવર્તન કર્યા પછી બંને હાથથી અને પશ્ચાત્ મસ્તકથી ગુરુ ચરણોનો સ્પર્શ કરે તથા ખામેમિ ખમાસમળો દેવસિયં વિક્રકમં નો પાઠ બોલે ત્યારપછી ઊભા થઈને રજોહરણથી પોતાની પાછળની ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરતા ગુરુદેવના મુખ કમળ પર દસ્તિ સ્થિર કરીને આવસ્સિયાએ

કહેતા પાછા પગલેથી પાછો ફરે અને અવગ્રહથી બહાર નીકળી જાય આ નિષ્કમણ આવશ્યક છે.

અવગ્રહની બહાર આવી ગુરુદેવની તરફ મુખ રાખી, બંને હાથ જોડી, સ્થિર ઉભા રહીને સ્થિત થઈને પઢિક્કમામિ થી લઈને સંપૂર્ણ ખમાસમણાનો પાઠ પરિપૂર્ણ કરે. બીજી વારના વંદનમાં ગુરુની સમક્ષ સંપૂર્ણ પાઠ બોલવાનો હોય છે, તેથી બીજીવાર નિષ્કમણ આવશ્યક થતો નથી.

ત્રણ ગુપ્તિ :- શિષ્ય જ્યારે અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે નિસીહિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે અર્થાત્ હવે હું મન, વચન અને કાયાની અન્ય બધી જ પ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ કરું છું અને ત્રણો ય યોગોને એક માત્ર વંદન ક્રિયામાં જ નિર્યુક્ત કરું છું. આ શબ્દનું ઉચ્ચારણ એકાગ્ર ભાવનું તથા ત્રણો ય ગુપ્તિઓના આવશ્યકનું નિર્દર્ઘન કરે છે.

મનોગુપ્તિ :- મનમાં એક માત્ર વંદનાનો ભાવ જીવંત રાખી અન્ય સંકલ્પોને નિવૃત્તિ આપી દેવી, તે મનોગુપ્તિ આવશ્યક છે. અનેક વિકલ્પોથી ધેરાયેલા મનથી વંદના કરવાથી કર્મનિર્જરા થતી નથી. વચન ગુપ્તિ - વંદના કરતા સમયે વરચ્યે કાંઈ બોલવું નહીં, વચનનો વ્યાપાર વંદન ક્રિયાના પાઠમાં જ જોડી રાખવો તથા અસ્થાલિત, સ્પષ્ટ અને સ્વર પ્રમાણો ઉચ્ચારણ કરવા, તે વચનગુપ્તિ છે. કાય ગુપ્તિ - શરીરનો વ્યાપાર વંદન ક્રિયા સિવાયના અન્ય કાર્યોમાં ન જોડવો તથા શરીરને આગળ પાછળ હલાવ્યા વગર પૂર્ણ રૂપથી નિયંત્રિત રાખવું, વંદના સિવાય સર્વ ક્રિયાઓનો નિષેધ કરવો, તે કાયગુપ્તિ છે.

ચાર શિર :- અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરી શિષ્ય ક્ષમાપના કરે ત્યારે ગુરુની બરાબર સન્મુખ ઉભા રહે છે, તેથી શિષ્ય તથા ગુરુના, એમ બે શિર પરસ્પર એક બીજાની સન્મુખ હોય છે. આ પ્રથમ ખમાસમણાના બે શિર સંબંધી આવશ્યક છે. આ જ પ્રમાણો બીજા ખમાસમણાના બે શિર સંબંધી આવશ્યક પણ સમજી લેવા જોઈએ. આચાર્ય હરિભક્રમ કૃત આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં, આચાર્ય અભયદેવ સૂરિકૃત સમવાયાંગ સૂત્રની વૃત્તિમાં આ જ પ્રમાણો ચાર શિરોનમનનું કથન છે. આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિજી શિષ્યના જ ચાર શિરોનમન આ પ્રમાણો કહે છે - (૧) એક શિરોનમન સંફાસં શબ્દ બોલતા (૨) બીજું ક્ષમાયાચના કરતા ખામેમિ ખમાસમણો શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતા. આ જ રીતે બીજીવાર વંદન કરતાં સમયે બે શિરોનમન થાય છે. આ રીતે કુલ ચાર શિરોનમન થાય છે.

આ રીતે બે વાર વંદના કરવાથી વંદન વિધિના રૂપ આવશ્યક કાર્ય પૂર્ણ થાય છે.

૭ સ્થાનક :- પ્રસ્તુત ઇચ્છામિ ખમાસમણો સૂત્રની સ્પષ્ટતા માટે ૭ સ્થાનનું કથન છે.

(૧) ઈચ્છાનિવેદન સ્થાન - ઇચ્છામિ ખમાસમણો વંદિં જાવણિજ્જાએ નિસીહિ યાએ શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા વંદન કરવાનું નિવેદન કરાય છે, આ શિષ્યને માટે ઈચ્છા નિવેદનરૂપ પ્રથમ સ્થાનક છે. શિષ્યના ઈચ્છા નિવેદનના ઉત્તરમાં ગુરુદેવ પણ ત્રિવિધેન અથવા છંદસા કહે છે. આ ગુરુદેવ તરફથી ઉત્તર રૂપ પ્રથમ સ્થાનક છે.

(૨) અવગ્રહ પ્રવેશ યાચના - ત્યારપછી શિષ્ય અણુજાણહ મે મિ ઉગાહં કહીને અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા માંગે છે. આ શિષ્ય તરફથી આજ્ઞા યાચના રૂપ બીજું સ્થાનક છે.

તેના જવાબમાં ગુરુદેવ પણ અણુજાણમિ કહીને આજ્ઞા આપે છે. આ ગુરુદેવ તરફથી આજ્ઞા-પ્રદાન રૂપ બીજું સ્થાનક છે.

(૩) શરીર સુખશાતા પૃથ્બી - નિસીહિ અહોકાયં કાયસંફાસં ખમણિજ્જો ભેકિલામો અપ્પકિલંતાણં

બહુસુભેણ ભે દિવસો વિક્રમાંતો. આ શબ્દોના ઉચ્ચારણથી શિષ્ય તરફથી શરીર કુશળતાની પૃથ્વી નામનું ત્રીજું સ્થાનક છે.

તેમાં શિષ્ય નિસીહિ શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરી, ગુરુની સન્મુખ ઊકું આસન અથવા ગોદુહાસને બેસીને અહો કાયં કાય શબ્દ દ્વારા ત્રણ આવર્તન કરી સંજાસં શબ્દ બોલી ગુરુના ચરણોમાં પોતાના મસ્તકનો સ્પર્શ કરે છે અને ત્યાર પછી ખમણિજ્જો ભે કિલામો..... શબ્દો દ્વારા ગુરુના ચરણ સ્પર્શ કરતાં ગુરુને બાધા-પીડા થઈ હોય, તો તેની ક્ષમાયાચના કરે છે અને ત્યાર પછી અપ્પકિલંતાણ બહુ સુભેણ.....શબ્દો બોલી ગુરુના શરીરની કુશળતાની પૃથ્વી કરે છે. તેના ઉત્તરમાં ગુરુદેવ ‘તથા— જેમ તમે કહો છો તેમ જ છે અર્થાત્ હું કુશળ છું. આ ગુરુદેવની તરફથી ત્રીજું સ્થાનક છે.

(૪) સંયમયાત્રાની સુખશાતા પૃથ્વી :— જતા ભે શબ્દ દ્વારા શિષ્ય તરફથી સંયમ યાત્રાની સુખશાતા પૃથ્વી નામનું ચોથું સ્થાનક છે. તેના ઉત્તરમાં ગુરુદેવ પણ તુબં પિ વદૃહ-યુષ્માકમપિ વર્તતે? કહે છે અર્થાત્ તમારી સંયમ યાત્રા પણ નિરાબંધ ચાલી રહી છે ને? આ ગુરુદેવ તરફથી શિષ્યને સંયમ યાત્રાની સુખશાતા પૃથ્વી નામનું ચોથું સ્થાનક છે.

(૫) યાપનીય સુખશાતા પૃથ્વી :— જવણિજ્જં ચ ભે શબ્દ દ્વારા શિષ્ય તરફથી યાપનીય પૃથ્વી નામનું પાંચમું સ્થાનક છે. તેમાં શિષ્ય પૂછે છે કે હે ગુરુદેવ ! આપની સંયમ યાત્રાના યાપનીય-ભાથા રૂપ ઈન્દ્રિય અને મન પણ નિરાબંધ વર્તે છે ?

ઉત્તરમાં ગુરુદેવ પણ એવં કહે છે. ઈન્દ્રિય અને મનોવિજ્ઞય રૂપ યાત્રા સારી રીતે ચાલી રહી છે. આ ગુરુદેવ તરફથી પાંચમું સ્થાનક છે.

(૬) ક્ષમાયાચના— ગુરુ ચરણોને સ્પર્શ કરીને ખામેમિ ખમાસમળો દેવસિયં વિક્રમમં શબ્દ દ્વારા શિષ્ય તરફથી અપરાધની ક્ષમાયાચના રૂપ છિંદું સ્થાનક છે. શિષ્ય વિનમ્ર ભાવથી દિવસ સંબંધી પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગે છે. તેના ઉત્તરમાં ગુરુપણ કહે છે અહમપિ ક્ષમયામિ કહી શિષ્યને ક્ષમા પ્રદાન કરે છે અને ગુરુ તરફથી પણ શિષ્યની સારણા વારણા કરતા શિષ્યને દુઃખ લાગ્યું હોય, તો સ્વકૃત ભૂલોની ક્ષમા માંગે છે. આ ગુરુ તરફથી ક્ષમાયાચના રૂપ છિંદું સ્થાનક છે.

આ રીતે ગુરુ અને શિષ્યના છ-છ સ્થાન દ્વારા વંદનવિધિ પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રકારની વંદનવિધિ દ્વારા ગુરુ-શિષ્યની આત્મીયતા ગાઢ બને છે. જે શિષ્યની સાધનામાં ઉપરોગી થાય છે.

॥ આવશ્યક-૩ સંપૂર્ણ ॥

ચોથો આવશ્યક

પ્રાક્કથન

શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

આવશ્યક સૂત્રના ચોથા અધ્યયનનું નામ પ્રતિક્રમણ છે. તેમાં દશ પાઠનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) કરેમિભંતે (૨) ચત્તારિ મંગલં (૩) ઇચ્છામિ પડિક્કમિડં- (૪) ઇરિયાવહિયં (૫ થી ૮) પાંચ શ્રમણસૂત્ર (૧૦) ક્ષમાપના.

(૧) કરેમિભંતે- આ સામાયિકિનું પ્રતિક્રિયા સૂત્ર છે. સર્વ પાપકારી પ્રવૃત્તિના ત્યાગ અને સમભાવની પ્રાપ્તિ માટેના સંકલ્પ પછી જ સાધક પ્રતિક્રમણ-પાપથી પાછો ફરી શકે છે, તેથી ચોથા પ્રતિક્રમણ આવશ્યકના પ્રારંભમાં ‘કરેમિ ભંતે’ પાઠનું ઉચ્ચારણ થાય છે.

(૨) ચત્તારિ મંગલં- તેમાં લોકમાં રહેલા ચાર મંગલ, ચાર ઉત્તમ અને ચાર શરણનું નિરૂપણ છે.

પાપનું પ્રતિક્રમણ કરવા ઈચ્છુક સાધકે સહૃ પ્રથમ સુયોગ્ય વ્યક્તિનું શરણ સ્વીકારી, તેના ચરણે જીવન સમર્પિત કરીને, ત્યાર પછી તેમની સમક્ષ પાપદોષની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે, તેથી જ સંક્ષિપ્ત પ્રતિક્રમણની પૂર્વ મંગલસૂત્રનું કથન છે.

સાધકને દૃઢતમ શ્રદ્ધા અને પ્રતીતિ થાય કે અશરણભૂત આ લોકમાં અરિહંત આદિ ચાર મંગલ છે, ચાર ઉત્તમોત્તમ છે, ત્યારે જ તે તેમનું શરણ સ્વીકારી શકે છે, તેથી કુમશઃ ચાર મંગલ, ચાર ઉત્તમ અને ચાર શરણનું પ્રતિપાદન છે. અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ જ લોકમાં મંગલ છે, ઉત્તમ છે અને શરણભૂત છે.

(૩) ઇચ્છામિ પડિક્કમિડં(ઠામિ કાઉસ્સગા)- સંક્ષિપ્ત પ્રતિક્રમણ સૂત્ર- વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ અનુષ્ઠાનોમાં વિરાધના થઈ હોય, અતિચારના સેવનથી વ્રત આદિ ખંડિત થયા હોય, તેની વિસ્તૃત આલોચના પૂર્વ સાધક આલોચનાના સંપૂર્ણ વિષયોની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા તેયાર કરે છે અને ત્યાર પછી તે રૂપરેખા અનુસાર કુમશઃ આલોચના કરે છે.

(૪) ઇરિયાવહિયં સૂત્ર- આ પાઠમાં ગમનાગમન અથવા શારીરિક કિયાઓ દ્વારા થયેલી વિરાધનાનું પ્રતિક્રમણ છે. એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના ચારે ગતિના જીવોની દશ પ્રકારની હિંસા સંબંધિત દોષોના શુદ્ધિકરણ માટે આ પાઠ છે. આ પાઠ દ્વારા હિંસાની વ્યાપકતા સ્પષ્ટ થાય છે. જીવ મરી જવાથી જ હિંસાનો દોષ લાગે છે તેમ નથી પરંતુ તે જીવોની સ્વૈચ્છિક ગતિમાં બાધક બનવું, તેની પ્રગતિને રોકવી, સ્થાનાંતરિત કરવા, કિલામના કે પરિતાપ પહોંચાડવો વગેરે જીવને પ્રતિકૂળ સર્વ પ્રવૃત્તિઓની હિંસામાં જ ગણના થાય છે. પાંચ ઈન્દ્રિય, મન, વચ્ચન, કાયા, શાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય, આ દશ પ્રાણમાંથી કોઈ પણ પ્રાણને પીડા પહોંચાડવી, તે હિંસા છે.

(૫) પહેલું શ્રમણસૂત્ર : શથ્યા સૂત્ર :- જૈન દર્શાનાનુસાર વ્યક્તિ જાગૃત અવસ્થામાં કે નિદ્રાવસ્થામાં દોષનું સેવન કરે, તો તે બંને અવસ્થામાં કરેલા દોષસેવનથી તેને કર્મબંધ અવશ્ય થાય છે. તે બંને અવસ્થાના દોષોની જવાબદાર વ્યક્તિ સ્વયં છે, તેથી તેણે જાગૃત અવસ્થાના દોષોના પ્રતિક્રમણની જેમ નિદ્રાજન્ય દોષોનું પ્રતિક્રમણ કરવું આવશ્યક છે.

મર્યાદાથી અધિક સમય પ્રમાદથી સૂઈ રહેવું, ઘણા અથવા સુંવાળા ગાઢી તકિયા વાપરવા, પોંજ્યા વિના પડખાં ફેરવવા અને તે દ્વારા કીડી, કુંથવા વગેરે સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા થવી, ઉઘાડા મોકે બગાસા ખાવા, સ્વજ્ઞમાં દાસ્તિની વિપરીતતાથી કુચેષ્ટા કરવી, સ્વજ્ઞમાં ખાવા-પીવાની કે કામભોગની ઈચ્છા કરવી વગેરે નિદ્રાજન્ય દોષોનું પ્રતિકમણ પ્રથમ શ્રમણ સૂત્રથી થાય છે.

(૬) **બીજું શ્રમણ સૂત્ર-ગોચરીચર્યા સૂત્ર :**— સાધુ ભિક્ષાચારી દ્વારા પ્રાસુક-અચેત અને નિર્દોષ આહાર મેળવે છે અને તેને અનાસકત ભાવે ભોગવીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. જેમ ગાય ઉપર ઉપરથી ઘાસ ચરીને પોતાનો જીવન નિર્વાહ કરે છે તેમ ગૃહસ્થને ભાર ન લાગે તે રીતે અનેક ઘરમાંથી થોડો-થોડો આહાર ગ્રહણ કરીને દેહ નિર્વાહ કરવો, તે ગોચરી છે.

અહિંસા મહાવ્રતની રક્ષા માટે ગોચરી સંબંધી અનેક નિયમોપનિયમોનું કથન છે, પરંતુ પ્રમાદવશ ભિક્ષાચારીના ૪૨, ૪૭ અથવા ૮૬ દોષોમાંથી કોઈ દોષોનું સેવન થઈ ગયું હોય, તો તેની આલોચના આ સૂત્ર દ્વારા થાય છે.

આ સૂત્રમાં સંખ્યાના નિર્દેશ વિના અનેક દોષોનું સંકલન છે, જેમ કે— ઘરના બંધ દ્વાર ખોલવા, કૂતરા, વાઇરડા કે બાળકનું ઉલ્લંઘન કરીને કે તેનો સંધર્ભો(સ્પર્શ) કરીને ઘરમાં પ્રવેશ કરવો, શંકાશીલ આહાર, પૂર્વકર્મ કે પશ્ચાત કર્મ દોષયુક્ત આહાર, ભિભારીની જેમ માંગી માંગીને આહાર લેવો વગેરે દોષો અજાણતા લાગ્યા હોય, તેની શુદ્ધિ પ્રતિકમણ દ્વારા થાય છે. ઈરાદાપૂર્વક જાણી જોઈને દોષોનું સેવન થયું હોય તો તેની શુદ્ધિ પ્રતિકમણ ઉપરાંત તપ આદિ ગુરુ પ્રદાન પ્રાયશ્ચિત્તના સ્વીકારથી થાય છે.

(૭) **ત્રીજું શ્રમણસૂત્ર-કાલ પ્રતિલેખનના સૂત્ર :**— સંયમ સમાચારીની શુદ્ધિ માટે સાધુએ કાલે કાલં સમાયરે। યથાસમયે યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. દિવસ અને રાત્રિના પહેલા અને ચોથા પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય, બીજા પ્રહરમાં ધ્યાન, સૂર્યાદ્ય પછી અને સૂર્યાસ્ત પહેલા પોતાના ભંડોપકરણોનું વિધિપૂર્વક પ્રતિલેખન કરવાનું હોય છે. આ આવશ્યક કર્તવ્યોમાં સ્ખલના થઈ હોય અથવા પ્રતિલેખનની કિયા અવિધિથી કે ઉપયોગ વિના થઈ હોય, તો તજજન્ય દોષોનું પ્રતિકમણ આ સૂત્રથી થાય છે.

(૮) **ચોથું શ્રમણસૂત્ર- અસંયમ આદિ સૂત્ર :**— આ સૂત્રમાં શ્રમણચાર સંબંધિત અનેક વિષયોનું સંકલન છે. તેમાં એકથી તેત્રીસ બોલની અપેક્ષાઓ વિષય વર્ણન છે. તેમાંથી કેટલાક બોલ જોય-જાણવા યોગ્ય, કેટલાક બોલ હેય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને કેટલાક બોલ ઉપાદેય-આરાધના કરવા યોગ્ય છે.

(૧) **જોય-જાણવા યોગ્ય બોલ :**— છ લેશ્યા, જીવના યૌદ ભેદ, પંદર પરમાધામી દેવો, સૂર્યગાંગ સૂત્રના અધ્યયન, જ્ઞાતા સૂત્રના અધ્યયન, ત્રણ છેદ સૂત્રના ઉદેશકો, બાવીસ પરીષહો, ૨૪ દેવ, ૩૧ સિદ્ધના ગુણો વગેરે બોલ જાણવા યોગ્ય છે.

(૨) **હેય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય બોલ :**— અસંયમ, બંધન, દંડ, શલ્ય, ગર્વ, વિરાધના, કષાય, સંશા, વિકથા, કિયા, કામ ગુણ, ભય, મદ, અખ્રણ, સબલ દોષ, અસમાધિ સ્થાન, પાપ સૂત્ર, મહામોહ સ્થાન, તેત્રીસ આશાતના વગેરે બોલ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

(૩) **ઉપાદેય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બોલ :**— સમિતિ, ગુપ્તિ, મહાવ્રત, બ્રહ્મચર્યની વાડ, યતિધર્મ, પડિમા, ભાવના, આણગાર ગુણ, આચાર પ્રકલ્પ અને યોગ સંગ્રહ વગેરે બોલ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. ઉપરોક્ત બોલમાં જાણવા યોગ્ય બોલને જાણ્યા ન હોય, ત્યાગ કરવા યોગ્ય બોલનો ત્યાગ કર્યો ન હોય, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બોલને ગ્રહણ કર્યા ન હોય, તો તજજન્ય અતિચારોનું પ્રતિકમણ ચોથા શ્રમણસૂત્ર દ્વારા થાય છે.

(૯) પાંચમું શ્રમણ સૂત્ર-પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર :— આ સૂત્રમાં જિનેશ્વર પ્રરૂપિત નિર્ગ્રથ પ્રવચનનું માહાત્મ્ય; તેની શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ આદિ તથા તેનું સર્વ હૃદયી મુક્તિ રૂપ અંતિમ ફળ પ્રદર્શિત કર્યું છે. ત્યાર પછી અસંયમ આદિ આઠ બોલનો વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરીને સંયમ આદિ આઠ બોલની આરાધનાની પ્રતિજ્ઞાનું કથન છે. જે દોષોની સ્મૃતિ હોય કે સ્મૃતિ ન હોય, જે દોષોનું પ્રતિકમણ પૂર્વોક્ત પાઠથી થયું હોય અથવા ન થયું હોય, તે સર્વ દોષોનું સમુચ્ચ્યય પ્રતિકમણ આ પાઠ દ્વારા થાય છે.

(૧૦) ક્ષમાપના સૂત્ર— પ્રત શુદ્ધિ માટે અતિચારોની આલોચના અને પ્રતિકમણની આવશ્યકતા છે, તે રીતે હદ્યની પવિત્રતા, વિશાળતા અને સમભાવની વૃદ્ધિ માટે ક્ષમાપનાનો ભાવ સાધક જીવનમાં અત્યંત જરૂરી છે, તેથી ચોથા પ્રતિકમણ આવશ્યકની સમાપ્તિમાં ક્ષમાપના સૂત્રનું કથન છે. જગતના સર્વ જીવો સાથેના વેર-વિરોધને ભૂલી, ક્ષમાનું આદાન-પ્રદાન કરીને, મૈત્રી ભાવને અપનાવવો, તે વીતરાગતાની પ્રાપ્તિનું અનિવાર્ય અંગ છે. સાધક સર્વ જીવો સાથે ક્ષમા યાચના તથા મૈત્રી ભાવનો સ્વીકાર કરીને, સમસ્ત દોષોની સમ્યક પ્રકારે આલોચના, નિંદા, ગર્હા પૂર્વક પ્રતિકમણ કરે છે. અંતે ૨૪ તીર્થકરોને વંદન કરીને પ્રતિકમણ આવશ્યકને સમાપ્ત કરે છે. આવશ્યક સૂત્રમાં ચોથા પ્રતિકમણ આવશ્યકમાં આ દસ પાઠ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મહાત્રત કે અણુત્રત આદિનું કથન નથી. વર્તમાનકાલીન પ્રચલિત પરંપરા પ્રમાણે પ્રતિકમણમાં શ્રમણસૂત્ર પૂર્વ સાધુના પંચ મહાત્રત અથવા શ્રાવકના બાર અણુત્રત આદિનો સમાવેશ થાય છે. તે માટે જુઓ : પરિશિષ્ટ-૪-૫.

યોથો આવશ્યક

પ્રતિક્રમણ

પાઠ-૧ : સામાચિક પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર

કરેમિ ભંતે :-

૧ કરેમિ ભંતે ! સામાઇયં સવ્વં સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ, જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણ મણેણ વાયાએ કાએણ ણ કરેમિ ણ કારવેમિ કરંતં પિ અણં ણ સમણુજાણામિ, તસ્સ ભંતે પડિક્કમામિ ણિદામિ ગરિહામિ અપ્પાણ વોસિરામિ ।

પાઠ-૨ : માંગલિક

ચત્તારિ મંગલં :-

૧ ચત્તારિ મંગલં-અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધા મંગલં, સાહૂ મંગલં, કેવલિ-પણણતો ધર્મો મંગલં ।

શાદીાર્થ :- ચત્તારિ – ચાર, મંગલં – મંગલ છે, અરિહંતા – અરિહંત, સિદ્ધા – સિદ્ધ, સાહૂ – સાધુ, કેવલિ – કેવલીનો, પણણતો – પ્રરૂપિત-કહેલો, ધર્મો – ધર્મ.

ભાવાર્થ :- સંસારમાં ચાર મંગલ છે – અરિહંત ભગવાન મંગલ છે, સિદ્ધ ભગવાન મંગલ છે, સાધુ ભગવાન મંગલ છે, સર્વજ્ઞ કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ મંગલ છે.

વિષેયન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં લોકના ચાર મંગલનું કથન છે.

મંગલ :- આવશ્યક નિર્ધૂક્તિ તથા હરિભદ્ર સૂરિકૃત વ્યાખ્યામાં ‘મંગલ’ શબ્દની અનેક પ્રકારે વ્યુત્પત્તિઓ આપી છે.

મંગ – ગત્યર્થક ધાતુથી મંગલ શબ્દ બન્યો છે. ગત્યર્થક પ્રત્યેક ધાતુનો પ્રયોગ જ્ઞાન અર્થમાં અથવા પ્રાપ્તિ અર્થમાં થાય છે.

(૧) જેના વડે હિતની પ્રાપ્તિ થાય, હિત સધાય, તે મંગલ છે.

(૨) મંગ – ધર્મ અને લા – લાતિ, શુત અને ચારિત્ર રૂપ ધર્મને જે લાવે, સ્વાධીન કરે, તે મંગલ છે અર્થાત્ ધર્મનું ઉપાદાન કારણ મંગલ છે.

(૩) મામ् ગાલયતિ ઇતિ મંગલ: । મારા મમત્વ ભાવને, સંસાર ભાવને ગાળી નાંબે અર્થાત્ નાશ કરે, તે મંગલ છે.

(૪) મહગ્યતેડલક્ષ્યતેડનેન ઇતિ મંગલમ् । જેના દ્વારા આત્મા અલંકૃત થાય, ગુણોથી શોભાયમાન થાય, તે મંગલ છે.

(૫) મહ્યતે પૂજ્યતેડનેન ઇતિ મંગલમ् । જેના દ્વારા આત્મા પૂજનીય બને, તે મંગલ છે.

(૬) જેના વડે વિધનોને નાશ થાય, તે મંગલ છે.

આ રીતે મંગલ શબ્દના વિવિધ અર્થોથી ‘મંગલ’ નું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. લોકના કોઈ પણ પદાર્થોમાં મંગલનો અર્થ ઘટિત થતો નથી. પ્રત્યેક પદાર્થ નાશવંત છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને તેના સંબંધો ક્ષણિક છે, તેથી તેના વડે હિતની કે ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી કે મમત્વનો કે વિધનોનો નાશ થતો નથી, તેથી જગતની કોઈપણ વ્યક્તિ કે પદાર્થો મંગલરૂપ બની શકતા નથી.

મંગલના પ્રકાર :— સાધકોએ લોકમાં મંગલ પદાર્થની શોધ કરીને કહું કે આ લોકમાં ચાર મંગલ છે.

(૧) અરિહંત ભગવાન, (૨) સિદ્ધ ભગવાન, (૩) સાધુ ભગવાન અને (૪) કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ મંગલરૂપ છે.

મંગલ શબ્દની ઉપરોક્ત વ્યુત્પત્તિઓ અરિહંતાદિમાં યથાર્થરૂપે ઘટિત થાય છે, તેથી તે મંગલ સ્વરૂપ છે. ચાર ધ્યાતિ કર્માથી મુક્ત, કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનથી યુક્ત, દેવકૃત અષ્ટ પ્રાતિહાર્યરૂપ પૂજાથી પૂજનીય, ત્રૈલોક્ય વંદનીય અરિહંત ભગવાન મંગલ સ્વરૂપ છે. અરિહંત ભગવાન શુત અને ચારિત્ર ધર્મની પ્રરૂપણ કરે છે, તેઓની આરાધનાથી ધર્મની અને આત્મહિતની પ્રાપ્તિ થાય છે, આત્મા અનેક ગુણોથી અલંકૃત થઈને સ્વયં વંદનીય અને પૂજનીય બની જાય છે, તેથી અરિહંત ભગવાન મંગલ સ્વરૂપ છે.

આઠ કર્માથી મુક્ત, કેવળજ્ઞાન આદિ મુખ્ય આઠ ગુણોથી યુક્ત, દેહ રહિત, શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપમાં અનંતકાલ સુધી સ્થિત સિદ્ધ ભગવાન મંગલ સ્વરૂપ છે. તેઓ સાધકોના લક્ષ્યરૂપ હોવાથી સાધકો તેઓને લક્ષ્ય બનાવીને પોતાની સાધનાની સિદ્ધિ કરે છે, તેથી તેઓ મંગલરૂપ છે.

પંચ મહાવત્તના પાલક, મોક્ષ માર્ગના આરાધક સાધુ ભગવાન મંગલ સ્વરૂપ છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ, આ ત્રણોનો સમાવેશ સાધુ પદમાં થાય છે. સાધુ ભગવંતો સ્વયં સાધના કરે છે અને ભવ્ય જીવોને પોતાની સાથે ધર્મની આરાધના કરાવે છે, તેથી તેઓ મંગલ છે.

કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનના ધારક, રાગ-દેષથી મુક્ત, લોકાલોકના જ્ઞાતા સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, કેવળી ભગવાન પ્રરૂપિત ધર્મ મંગલ છે.

ધર્મ— વત્થુ સહાવો ધર્મો । વસ્તુનો સ્વભાવ, તે ધર્મ છે. શીતળતા પાણીનો સ્વભાવ છે, ઉષળતા અભિનિનો સ્વભાવ છે, તેનો સ્વભાવ જ તેનો ધર્મ કહેવાય છે, તેમ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ, તે આત્માનો સ્વભાવ છે, તેથી જ્ઞાન અને દર્શન તે આત્મધર્મ છે. તે આત્મધર્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયો અહિંસા, સંયમ, તપ, જપ આદિ અનુષ્ઠાનોને પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપયાર કરીને ધર્મ કહ્યા છે.

શ્રી હરિભ્રદસૂરિકૃત દશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામાં ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે— દુર્ગતૌ પ્રપન્તમાત્માનં ધારયતીતિ ધર્મઃ । દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને ધારણ કરે, તેને દુર્ગતિમાં પડવા ન હે, ઉપર ઊઠાવી લે, તેવા અહિંસા, સંયમ અને તપની આરાધના તે ધર્મ છે.

ધર્મ એ જીવ માત્રનો સ્વભાવ છે. તે શુદ્ધ ધર્મ જ આત્માનું હિત કરી શકે છે, શુદ્ધ ધર્મ જ મંગલની કસોટીમાંથી પાર ઉત્તરે છે. સૂત્રકારે શુદ્ધ ધર્મની શુદ્ધતા જળવાઈ રહે, તે માટે ધર્મની સાથે કેવળિ પણ્ણતો વિશેષણ પ્રયુક્ત કર્યું છે.

રાગ-દ્રેષ્ટી સર્વથા મુક્ત, લોકાલોકના શાતા, વીતરાગ-સર્વજ્ઞ જ આપણ પુરુષ છે. તેઓ વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણો છે અને જે પ્રમાણે જાણો છે તે પ્રમાણે કથન કરે છે, તેથી તેમના વચનો જ સર્વગ્રાહ્ય બને છે. રાગ-દ્રેષ્ટ યુક્ત છઘસ્થ પુરુષો લોકાલોકના પ્રત્યક્ષ શાતા નથી તેથી તેમના વચનો યથાર્થ હોતા નથી. યથાર્થ જાની, યથાર્થ વચની કેવલી ભગવાન દ્વારા પ્રરૂપિત ધર્મ જ મંગલ સ્વરૂપ છે. આ ચાર મંગલમાં સર્વ મંગલોનું મૂળભૂત કારણ ધર્મ છે. અરિહંત, સિદ્ધ અને સાધુ રૂપ મંગલનું નિર્માણ ધર્મની આરાધનાથી થાય છે. આ મંગલ ચતુષ્ટ્યીમાં અરિહંત અને સિદ્ધ આપણા આદર્શ રૂપ છે. તેમના સ્મરણથી આપણું લક્ષ્ય નિશ્ચિત થાય છે, તેમને હદ્યપટ પર સ્થાપિત કરીને આપણે સાધના કરવાની છે. સાધુ આપણે સાધનાના અનુભવી સાથી અને માર્ગદર્શક છે.

સંક્ષેપમાં આ લોકમાં અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મ, આ ચારે લોકોત્તર મંગલ છે. લોકમાં મનાતા મંગલભૂત પદાર્થો શ્રીફળ, કુમકુમ, અક્ષત વગેરે વિદ્ધનોનો નાશ કરવામાં કે હિતની પ્રાપ્તિ કરવામાં સમર્થ નથી, તે વાસ્તવિક મંગલ નથી.

ચત્તારિ લોગુત્તમા :-

૨ ચત્તારિ લોગુત્તમા-અરિહંતા લોગુત્તમા, સિદ્ધા લોગુત્તમા, સાહુ લોગુત્તમા, કેવલિ-પણણતો ધર્મો લોગુત્તમો ।

શાખાર્થ :- લોગુત્તમા - લોકમાં ઉતામ છે.

ભાવાર્થ :- સંસારમાં ચાર ઉતામ - શ્રેષ્ઠ છે. અરિહંત ભગવાન લોકમાં ઉતામ છે, સિદ્ધ ભગવાન લોકમાં ઉતામ છે, સાધુ ભગવાન લોકમાં ઉતામ છે, સર્વજ્ઞ-કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ લોકમાં ઉતામ છે.

વિષેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં લોકમાં રહેલા ચાર ઉતામનું નિરૂપણ છે.

ઉતામ :- ઉતામ શાખદમાં ઉત્ત ઉપસર્ગ ઊંચાઈના અર્થમાં છે અને સર્વ શ્રેષ્ઠતા સૂચક 'તમ' પ્રત્યય છે, તેથી ઉતામ એટલે સર્વથી ઊચુ, સર્વ શ્રેષ્ઠ, સર્વથા અને સર્વદા ઉત્થાન તરફ લઈ જાય, એકવાર ઉત્થાન થયા પછી કદાપિ પતન ન થાય, તે ઉતામ છે. અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મ લોકમાં ઉતામ છે.

અરિહંત ભગવાન ઔદ્ઘિકાદિ ભાવથી લોકમાં ઉતામ છે. વ્યાખ્યાકારે કહું છે કે-

અરિહંતા તાવ તર્હિ ઉત્તમા હુંતી ઉ ભાવલોયસ્સ ।

કમ્હા ? જં સવ્વાસિં કમ્મપયડી પસત્થાણ ।

અરિહંત ભગવાને ચારે ઘાતિકર્મની પ્રકૃતિનો સર્વથા ક્ષય કર્યો છે અને ચાર અધાતિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ શુભ-પુષ્ય પ્રકૃતિના ઉદ્યને ભોગવી રહ્યા છે, તેથી તેઓ ભાવ લોકમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અથવા સર્વોત્તમ છે.

સિદ્ધ ભગવાન :- ક્ષાયિક ભાવથી લોકમાં ઉતામ છે. તેમણે ઘાતિ-અધાતિ આદિ આઠે કર્મનો સર્વથા નાશ કર્યો છે, તેથી તેઓ ક્ષાયિક ભાવમાં સર્વોત્તમ છે અને લોકના અગ્ર ભાગે શાશ્વતકાલ પર્યત બિરાજમાન હોવાથી ક્ષેત્ર લોકમાં પણ ઉતામ છે.

સાધુ ભગવાન :- આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ ભગવાન અરિહંત કથિત જ્ઞાન, દર્શાન અને ચારિત્રની આરાધના કરતા હોવાથી ઉતામ છે.

કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મની આરાધનાથી જ ઔદ્ઘિક, ક્ષાયોપશમિક કે ક્ષાયિક ભાવમાં ઉત્તમ ભાવોની કે અરિહંત આદિ પૂર્વોક્ત ત્રણો પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મ પણ ભાવ લોકમાં ઉત્તમ છે.

ચત્તારિ શરણાં :-

૩ ચત્તારિ સરણ પવજ્જામિ- અરિહંતે સરણ પવજ્જામિ, સિદ્ધે સરણ પવજ્જામિ, સાહૂ સરણ પવજ્જામિ, કેવલિ પણત્ત ધર્મ સરણ પવજ્જામિ ।

શાદ્યાર્થ :- ચત્તારિ - થારનું, સરણ - શરણ, પવજ્જામિ - સ્વીકારું છું, અરિહંતે - અરિહંતોનું, સિદ્ધે - સિદ્ધોનું, સાહૂ - સાધુઓનું, કેવલિ - કેવળીએ, પણત્ત - કહેલા, ધર્મ - ધર્મનું.

ભાવાર્થ :-થાર શરણ સ્વીકારું છું. અરિહંતોનું શરણ સ્વીકારું છું, સિદ્ધોનું શરણ સ્વીકારું છું, સાહુઓનું શરણ સ્વીકારું છું, સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત ધર્મનું શરણ સ્વીકારું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચાર પ્રકારના શરણનું પ્રતિપાદન છે.

સરણ પવજ્જામિ- શરણ પ્રપદો-આશ્રયં ગચ્છામિ । શરણ સ્વીકારવું અર્થાત્ તેના આશ્રયે જવું, આશ્રયનો સ્વીકાર કરવો. જેમ વિશાળ સમુદ્રમાં ધૂઘવતા મોજાઓમાં દૂબતા માનવ માટે દીપ આશ્રયભૂત છે. દીપનો આશ્રય પામીને માનવ સમુદ્રના ભયથી નિશ્ચિંત બની જાય છે. તે જ રીતે ઘોર સંસાર સાગરમાં, ચાર ગતિના વમળમાં ફસાયેલા જીવોને માટે અરિહંત ભગવાન, સિદ્ધ ભગવાન વગેરે આશ્રય સ્થાન રૂપ છે, તેનું શરણ સ્વીકારી જીવ સર્વ પ્રકારના ભયથી મુક્ત થઈ જાય છે.

શરણના પ્રકાર- વિશ્વના કોઈ પણ ભૌતિક પદાર્થો જીવના શરણ રૂપ થઈ શકતા નથી કારણ કે સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક અને નાશવંત છે. જીવ સાથે તે પદાર્થોનો સંબંધ પણ કર્મના ઉદ્દ્ય પ્રમાણો જ રહે છે, કોઈ પણ પદાર્થ જીવ સાથે કાયમ રહેતો નથી. વ્યક્તિના સંબંધો પણ કર્મજન્ય છે, સંબંધો સદા માટે એક સમાન હોતા નથી. પ્રત્યેક જીવ પોત-પોતાના કર્મ પ્રમાણો જીવે છે, કોઈ જીવ કોઈને દુઃખથી મુક્ત કરી શકતા નથી કે કોઈ જીવ કોઈને સુખી કરી શકતા નથી. સંસારી જીવો કે ભૌતિક પદાર્થો સ્વયં અશરણભૂત હોવાથી અન્યને શરણરૂપ બની શકતા નથી. સ્વયં દૂબતી વ્યક્તિ બીજાને તારી શકતી નથી.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ધર્મો દીવો પછ્છા ણ (અધ્ય. ૨૭) સંસાર સમુદ્રમાં દૂબતા જીવોને માટે ધર્મને દીપની ઉપમા આપીને ધર્મને જ આધારભૂત-શરણભૂત કહ્યો છે. કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મનો આશ્રય લેનાર વ્યક્તિ સંસાર સમુદ્રને પાર કરી શકે છે, તેથી તે શરણભૂત છે.

શુદ્ધ ધર્મની પ્રરૂપણા કરનાર અરિહંત ભગવાન, તે ધર્મના આધારે સંસાર સમુદ્રને પાર કરીને શાશ્વત સ્થાન પ્રાપ્ત કરનારા સિદ્ધ ભગવાન અને તે ધર્મના માર્ગ પુરુષાર્થ કરનારા અને અનેક ભવી જીવોને પણ સન્માર્ગનું દર્શન કરાવનારા સાધુ ભગવાન અને સ્વયં મોક્ષ માર્ગ રૂપ ધર્મ શરણભૂત છે. આ રીતે આ લોકમાં અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મ જ શરણભૂત છે.

ચારે ય ઉત્તમોનું શરણ સ્વીકારવાથી અશાન દૂર થાય, જ્ઞાન જાગૃત થાય, સ્વયંની રક્ષા કરવામાં અને પોતાના ભાગ્યનું નિર્માણ કરવામાં સાધક સમર્થ બની જાય છે. ઉત્તમ વ્યક્તિનું શરણ સ્વીકારવાથી

તેમની ઉર્જા-પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, પોતાનું ભાન થાય છે, આધ્યાત્મિક દરિદ્રતા દૂર થાય અને આત્મિક ઐશ્વર્યની જ્યોતિ પ્રજ્વલિત થાય છે.

જેમ ઘનની ઈચ્છુક વ્યક્તિઓ ઘનિકોનો આશ્રય સ્વીકારે છે, વિદ્યાની ઈચ્છુક વ્યક્તિઓ વિદ્યાનો, બળની ઈચ્છુક વ્યક્તિ બળવાનનો આશ્રય સ્વીકારે છે. તે જ રીતે સંસાર સમુદ્રને પાર પામવાના, મોક્ષના શાશ્વતા સુખને પ્રાપ્ત કરવાના ઈચ્છુક સાધકો અરિહંત આદિ ચાર શરણાભૂત વ્યક્તિનું શરણ સ્વીકારે છે અર્થાત્ તેમની આજાનો સ્વીકાર કરે છે. ભક્તિ કરીને તેમની સાથે અનુસંધાન કરે છે.

પ્રતિક્રમણ આવશ્યકના પ્રારંભમાં આ મંગલ, ઉત્તમ અને શરણના પાઠથી સાધક શાંત ભાવે પોતાનું મન દફ, નિશ્ચલ, સરસ અને શ્રદ્ધાળું બનાવે છે, સાધકના સર્વ વિષ્ણો ઉપશાંત થાય છે. પ્રતિક્રમણ કરવા ઈચ્છુક સાધકની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા તૈયાર કરવા માટે જ સૂત્રકારે પ્રારંભમાં મંગલ આદિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

પાઠ-૩ : સંક્ષિપ્ત પ્રતિક્રમણ સૂત્ર

ઈચ્છામિ પડિક્કમિં :-

૧ ઇચ્છામિ પડિક્કમિં (ઠામિ કાડસ્સગં) જો મે દેવસિઓ અઝ્યારો કાઓ, કાઇઓ, વાઇઓ, માણસિઓ, ઉસ્સુત્તો, ઉમ્મગ્ગો, અકપ્પો, અકરણિજ્જો, દુજ્જાઓ, દુચ્ચિંચિતિઓ, અણાયારો, અણિચ્છિયવ્વો, અસમણ પાઉગ્ગો, ણાણે તહ દંસણે ચરિત્તે સુએ સામાઇએ; તિણં ગુત્તીણં, ચઢણં કસાયાણં, પંચણં મહવ્વયાણં, છણં જીવણિકાયાણં, સત્તણં પિંડેસણાણં, અટુણં પવયણમાઉણં, ણવણં બંભચેરગુત્તીણં, દસવિહે સમણધમ્મે સમણાણં જોગાણં, જં ખંડિયં જં વિરાહિયં તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં !

શાખાર્થ :- ઇચ્છામિ – ઈચ્છું છું, પડિક્કમિં – પ્રતિક્રમણ કરવા, (ઠામિ કાડસ્સગં – કાર્યોત્ત્સર્ગ માટે સ્થિર થાઉં છું), જો – જે મે – મે, દેવસિઓ – દિવસ સંબંધી, અઝ્યારો – અતિયાર, કાઓ – કર્યા હોય, કાઇઓ – કાયા સંબંધી, વાઇઓ – વયન સંબંધી, માણસિઓ – મન–સંબંધી, ઉસ્સુત્તો – સૂત્ર વિરુદ્ધ, ઉમ્મગ્ગો – માર્ગ વિરુદ્ધ, અકપ્પો – આચાર વિરુદ્ધ, અકરણિજ્જો – ન કરવા યોગ્ય, દુજ્જાઓ – દુધ્યાનરૂપ, દુચ્ચિંચિતિઓ – દુશ્ચિન્તનરૂપ, અણાયારો – ન આચરવા યોગ્ય, અણિચ્છિયવ્વો – ન ઈચ્છવા યોગ્ય, અસમણપાઉગ્ગો – સાધુને અનુચિત, ણાણે – શાનમાં, તહ – તથા, દંસણે – દર્શનમાં, ચરિત્તે – ચારિત્રમાં, સુએ – શ્રુત શાનમાં, સામાઇએ – સામાયિક ચારિત્રમાં, તિણં – ત્રણ, ગુત્તીણં – ગુપ્તિઓની, ચઢણં – ચાર, કસાયાણં – કષાયોની નિવૃત્તિની, પંચણં – પાંચ, મહવ્વયાણં – મહાક્રતોની, છણં – છ, જીવણિકાયાણં – જીવણિકાયોની, સત્તણં – સાત, પિંડેસણાણં – પિંડૈધણાની, અઠણં – આઠ, પવયણમાઉણં – પ્રવયન માતાઓની, ણવણં – નવ, બંભચેરગુત્તીણં – બ્રહ્મયર્થ ગુપ્તિઓની, દસવિહે – દશવિધ, સમણધમ્મે – સાધુ ધર્મ સંબંધિત, સમણાણં – સાધુના, જોગાણં – કર્તવ્યોની, જં – જે, ખંડિયં – ખંડના કરી હોય, જં – જે વિરાહિયં – વિરાહના કરી હોય, તસ્સ – તેના, દુક્કડં – પાપ, મિ – ભારા માટે, મિચ્છા – મિથ્યા થાઓ.

ભાવાર્થ :—હું પ્રતિકમણ કરવા ઈચ્છું છું. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં અર્થાત્ શુનધર્મ અને સામાયિક ચારિત્ર ધર્મના વિષયમાં, મેં જે દિવસ દરમ્યાન કાયિક, વાચિક તથા માનસિક અતિયાર અર્થાત્ અપરાધ કર્યા હોય; તેનું પાપ મારા માટે નિષ્ફળ થાઓ.

તે અતિયારો આ પ્રમાણે છે— સૂત્ર વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ, માર્ગ વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ, કલ્પ-આચાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન, ન કરવા યોગ્ય કૃત્યાનું આચારણ, આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન રૂપ દુર્ધ્યાન, ચિત્તની ચંચળતાથી દુષ્ટ ચિંતન, ન આચારવા યોગ્ય અનાચારોનું, અનીચ્છનીય કૃત્યાનું સેવન વગેરે શ્રમણોને ન કરવા યોગ્ય કાર્યો અતિયાર રૂપ છે.

ત્રણ ગુપ્તિ, ચાર કષાયોની નિવૃત્તિ, પાંચ મહાક્રત, છ જીવનિકાયોની રક્ષા, સાત પિંડેષણા, આઠ પ્રવચન માતા, નવ બ્રહ્મચર્ય ગુપ્તિ, દશવિધ શ્રમણ ધર્મમાં શ્રમણ સંબંધી કર્તવ્ય આદિ ખંડિત થયા હોય, વિરાધિત થયા હોય, તો તે બધા પાપ મારા માટે નિષ્ફળ થાઓ.

વિવેચન :—

આ પાઠ સંક્ષિપ્ત પ્રતિકમણ રૂપ છે. સાધક આત્મવિશુદ્ધિના લક્ષે જીનેશ્વર કથિત માર્ગ પર દઢ તમ શ્રદ્ધા કરીને, તે માર્ગને યથાર્થ રૂપે જાણીને પાંચ મહાક્રત, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રનું પાલન કરે છે.

સાધક જ્યાં સુધી પૂર્ણતાને કે કેવળી અવસ્થાને પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી તેના જીવનમાં પાપ-દોષ સેવનની સંભાવના છે, તેથી સાધકે વારંવાર પોતાના કૃત્યાનું નિરીક્ષણ કરીને ગુરુ સમક્ષ તેનું પ્રતિકમણ કરવાનું હોય છે.

ઇચ્છામિ પઢિકકમિં..... હે ગુરુદેવ ! ગ્રહણ કરેલા વ્રતમાં દિવસ દરમ્યાન કોઈ અતિયારનું સેવન થયું હોય, સંયમ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હોય, તો આપની સમક્ષ પ્રતિકમણ કરવાની ઈચ્છા રાખું છું.

કાઇઓ, વાઇઓ, માણસિઓ..... મનુષ્ય પાસે પાપ સેવન કરવાના ત્રણ સાધન છે. મન, વચન અને કાયા. ત્રણો સાધનોનો જો સન્માર્ગો પ્રયોગ થાય, તો તે સાધનાના સાધન બને છે અને ઉન્માર્ગો પ્રયોગ થાય, તો તે કર્મબંધનના સાધન બને છે તેથી સાધકે તે ત્રણો સાધનની પ્રવૃત્તિઓ તરફ સતત સાવધાન રહેવાનું છે. મન, વચન કે કાયાથી કોઈ અતિયારનું સેવન થયું હોય, તો તેનું ચિંતન કરવાનું છે.

હવે પછીના પાઠમાં વિવિધ પ્રકારના અતિયારોનું કથન છે.

ઉસ્સુત્તો- ઉર્ધ્વ સૂત્રાદુત્સૂત્ર સૂત્રાનુક્ત ઇત્યર્થઃ । સૂત્ર—આગમથી વિરુદ્ધ પ્રતૃપણા કરવી તે ઉત્સૂત્ર છે. અર્થ સૂચનાત્ સૂત્રમ् । અર્થની સૂચના કરે, તે સૂત્ર છે. આગમના પાઠો અર્થને પ્રગટ કરતા હોવાથી, તે સૂત્ર કહેવાય છે. સૂત્રમાં સાધુ સમાચારીનું, સંયમી જીવની મર્યાદાઓનું કથન છે. સાધુ સંયમનો સ્વીકાર કરે, વ્રત ધારણ કરે ત્યારથી તે મર્યાદાઓનું પાલન કરવા માટે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ હોય છે પરંતુ તથાપ્રકારના કર્મના ઉદ્યને આધીન બનીને સૂત્ર વિરુદ્ધ પ્રતૃપણા કરે અથવા સૂત્ર વિરુદ્ધ આચારણ કરે, તો તે અતિયાર દોષ છે.

ઉન્માર્ગો- ઉન્માર્ગ :— (૧) માર્ગ વિરુદ્ધ આચારણ કરવું. હરિભદ્રસૂરિ આદિ પ્રાચીન ટીકાકારો ક્ષાયોપશમિક ભાવને સાધકોનો માર્ગ કહે છે અને ક્ષાયોપશમિક ભાવથી ઔદ્યિક ભાવમાં સંકમણ કરવું,

તેને ઉન્માર્ગ કહે છે. ચારિત્રાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે ચારિત્રનો આવિભાવ થાય છે અને ચારિત્રાવરણ કર્મનો ઉદ્ય થાય ત્યારે ચારિત્રનો ઘાત થાય છે અને સાધકનું ઉન્માર્ગ ગમન થાય છે, તેથી સાધકે પ્રતિક્ષણ ઉદ્યભાવથી ક્ષયોપશમિક ભાવમાં સંચરણ કરતાં રહેવું જોઈએ.

(૨) પરંપરા અનુસાર આચરણ તે માર્ગ અને પરંપરા વિરુદ્ધ આચરણ, તે ઉન્માર્ગ છે. પૂર્વકાલીન ત્યાગી પુરુષો દ્વારા ચાલ્યો આવતો પવિત્ર કર્તવ્ય પ્રવાહ ‘માર્ગ’ કહેવાય છે. તે માર્ગનું-પરંપરાનું ઉલ્લંઘન કરવું, તે પણ ઉન્માર્ગ છે.

(૩) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના અષ્ટાવીસમા અધ્યયન અનુસાર જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપની આરાધના, મોક્ષ માર્ગ છે અને તેની વિરાધના કરી, તે ઉન્માર્ગ છે.

અકપ્પો-અકલ્પ :— ચરણ અને કરણ રૂપ ધર્મના આચરણને કલ્પ કહે છે. પ્રતિદિન નિરંતર જેનું આચરણ કરાય, તે ચરણ છે. તેના ૭૦ ભેદ છે. પાંચ મહાવ્રત, ક્ષમાદિ દશ યત્નિર્ધર્મ, સતીર પ્રકારનો સંયમ, દશ પ્રકારની વૈયાવચ્ચ, નવ બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ, રત્નત્રયની આરાધના, બાર પ્રકારનું તપ, ચાર કષાયનો નિગ્રહ, આ ૭૦ ભેદના આચરણને ચરણસિતરી કહે છે. વિશેષ પ્રયોજન હોય, ત્યારે જેનું આચરણ કરાય, તે કરણ છે, તેના ૭૦ ભેદ છે. અશનાદિ ચાર પ્રકારની પિંડવિશુદ્ધિ, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, બાર ભાવના, બાર બિસ્કુની પડિમા, પાંચ પ્રકારનો ઈન્દ્રિયનિરોધ, પચીસ પ્રકારની પ્રતિલેખના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ચાર પ્રકારના અભિગ્રહ, આ ૭૦ ભેદના આચરણને કરણ સિતરી કહે છે. આ ચરણ સિતરી અને કરણ સિતરીનું પાલન કરવું, તે સાધુઓનો કલ્પ-આચાર છે, તે કલ્પનું ઉલ્લંઘન કરવું, તે અકલ્પ છે. અથવા સાધુ-સાધ્વી માટે બતાવેલા દશ કલ્પનું ઉલ્લંઘન કરવું, તે અકલ્પ છે.

અકરણિજ્જો- અકરણીય કૃત્યનું આચરણ કર્યું હોય, સાધુને આચરણ કરવા યોગ્ય ન હોય, તેવી પાપપ્રવૃત્તિનું સેવન કરવું, તે અકરણીય છે. અકપ્પો માં કરવા યોગ્ય સાધુ ધર્મનું પાલન ન કર્યું હોવાથી, તે અતિચાર રૂપ છે અને અકરણિજ્જો માં ન કરવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિનું આચરણ કર્યું હોવાથી, તે અતિચાર રૂપ છે.

આ રીતે ઉસ્સુત્તો- સૂત્ર વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ, ઉમગ્ગો- માર્ગનું ઉલ્લંઘન, અકપ્પો- કલ્પ-આચારનું યથાવત્ત પાલન ન કરવું અને અકરણિજ્જો- ન કરવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિનું આચરણ કરવું, તે ચારે અતિચારમાં વચ્ચે અને કાયયોગની પ્રધાનતા છે. દુજ્જાઓ અને દુંબ્વચિંતિઓમાં મનોયોગની પ્રધાનતા છે.

દુજ્જાઓ- દુધ્યાન કર્યું હોય, ચાર પ્રકારના ધ્યાનમાં આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન, આ બે પ્રકારના ધ્યાન, દુધ્યાન છે. ઈષ્ટ સંયોગની પ્રાપ્તિ માટે અથવા અનિષ્ટ સંયોગને દૂર કરવા માટે, દુઃખ કે ખેદજનક ચિંતનને આર્તધ્યાન કહે છે અને હિંસા, અસત્ય, ચોરી આદિના અત્યંત કૂર પરિણામોને રૌદ્રધ્યાન કહે છે. સાધકનો સમગ્ર પુરુષાર્થ આત્મ સ્વભાવમાં સ્થિત થવાનો હોય છે, તેમ છતાં પરિસ્થિતિવશ છદ્રસ્થ દશાના કારણે આર્તધ્યાન કે રૌદ્રધ્યાનના પરિણામો આવ્યા હોય અને માનસિક અતિચારનું સેવન થર્દ ગયું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરવું જોઈએ.

દુંબ્વચિંતિઓ- દુષ્ટ ચિંતન કર્યું હોય, ચિત્તની ચંચળતાથી કે અસાવધાનીથી વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું ચિંતન કર્યું ન હોય. દુધ્યાનમાં કષાયયુક્ત પરિણામોની મુખ્યતા અને દુષ્ટ ચિંતનમાં ચંચળ ચિત્તની મુખ્યતા છે.

અણાયારો- અનાયારનું સેવન કર્યું હોય, સાધુધર્મથી ચલિત થવું, તે અનાયાર છે. અણિચ્છિયવ્બો મનથી પણ જેની ઈચ્છા કરવી યોગ્ય નથી, તે અનીચ્છનીય કહેવાય છે. જે આચરણ શ્રમજ્ઞાને ઈચ્છવા યોગ્ય પણ ન હોય તેવા આચારનું આચરણ કર્યું હોય.

ણાણે તહ દંસળે ચરિત્તે- શાન, દર્શન, ચારિત્ર :– અહીં જ્ઞાનથી સમ્યગ્જ્ઞાનનું ગ્રહણ છે અને દર્શન તથા ચારિત્રથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રનું ગ્રહણ થાય છે. આ જૈન ધર્મનો રત્નત્રય રૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. સૂત્રપાઠમાં સમ્યગ્શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ અહીં શ્રમજ્ઞાના પ્રતિક્રમજ્ઞાનો પ્રસંગ હોવાથી મોક્ષમાર્ગના અંગભૂત સમ્યગ્દર્શનાંથિ રત્નત્રયનું જ ગ્રહણ થાય છે.

સુએ-શ્રુત :– શ્રુતનો અર્થ શ્રુતજ્ઞાન છે. વીતરાગ તીર્થકર દેવના ઉપદેશ શ્રવણથી પ્રાપ્ત થયેલા આગમ સાહિત્યને શ્રુત કહે છે. આગમ સાહિત્ય લિપિબદ્ધ થયા તે પૂર્વે ગુરુ-શિષ્યની શ્રુતિ પરંપરાથી જ આ સાહિત્ય સુરક્ષિત રહ્યું હતું, તેથી તે શ્રુત કહેવાય છે અથવા શ્રુત શબ્દથી શ્રુતજ્ઞાન અને ઉપલક્ષ્યાથી અન્ય જ્ઞાનનું પણ ગ્રહણ થાય છે. શ્રુત-આગમ સાહિત્યની શ્રદ્ધા અને પ્રરૂપજ્ઞા યથાર્થ ન હોવી અથવા અકાલે સ્વાધ્યાય કરવો. તે તેના અતિયારરૂપ છે.

સામાઇએ..... છકાય જીવોની રક્ષારૂપ સામાયિક ચારિત્ર, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ રૂપ અષ્ટ પ્રવયન માતા, સાત પ્રકારની પિંડેષણા, નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્યની વાડ કે દશ પ્રકારના શ્રમજ્ઞ ધર્મરૂપ સામાયિક ચારિત્રનું યથાર્થ રૂપે પાલન ન થયું હોય, અતિયારનું સેવન થયું હોય, કષાયના ઉદ્યને આધીન બન્યા હોય, તો તેનું પ્રતિક્રિયા કરવાનું છે.

તિણં ગુત્તિણં- યોગની શુભાશુભ બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓને રોકવી, તે ગુપ્તિ છે. ત્રણ યોગના ભેદથી તેના ત્રણ ભેદ છે. મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ. ગુપ્તિના પાલનથી યૌગિક પ્રવૃત્તિ દૂર થાય અને આત્મા પોતાના જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગમાં સ્થિર થઈ શકે છે.

ચતુણં કસાયાણં- જીવનું સંસાર પરિભ્રમજ્ઞ વધારે, તે કષાય કહેવાય છે. કોધ, માન, માયા અને લોભ, આ ચાર તેના પ્રકાર છે.

પંચણં મહબ્વયાણં- પાંચ મહાક્રત. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ ત્રતનું જીવન પર્યત નવકોટિએ પાલન કરવું, તે પાંચ મહાક્રત છે.

છણં જીવળિકાયાણં- પૃથ્વી, પાણી, અજિન, વાયુ, વનસ્પતિ અને બેદીન્દ્રિયાંથિ ત્રસકાય, આ છ પ્રકારના સંસારના સમસ્ત જીવોની દ્યા પાળવી, તે જીવોને અભયદાન આપવું તે શ્રમજ્ઞધર્મ છે. તે જીવોની દ્યા પાળવામાં પ્રમાણનું સેવન કરીને ઉપેક્ષા રાખવી, તે શ્રમજ્ઞ ધર્મનું ઉલ્લંઘન છે.

સત્તણં પિંડેસણાણં- સાત-સાત પ્રકારની પિંડેષણા. પિંડ – આહાર, એષણા – અન્વેષણ. સાધુના આહાર અન્વેષણ સંબંધી કે આહાર ગ્રહણ સંબંધી વિવિધ અભિગ્રહોને અહીં પિંડેષણા કહી છે, તે સાત પ્રકારની છે –

(૧) અસંસૂષ્ટા – હાથ અથવા પાત્ર ખાદ્ય પદાર્થોથી લિપ્ત-લેપાયેલા ન હોય, તેવા દાતા પાસેથી આહાર ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો, તે અસંસૂષ્ટા પિંડેષણા છે. જેમ કે – શાક વહોરાવવાનો ચમચો શાકવાળો ન હોય, તો તે ચમચાથી શાક લેવાનો સંકલ્પ કરવો.

(૨) સંસૂષ્ટા – હાથ અથવા પાત્ર ખાદ્ય પદાર્થોથી લિપ્ત-લેપાયેલા હોય, તેવા દાતા પાસેથી આહાર ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો, તે સંસૂષ્ટા પિંડેષણા છે. જેમ કે – શાક વહોરાવવાનો ચમચો શાકવાળો હોય, તો તેવા ચમચાથી જ શાક લેવાનો સંકલ્પ કરવો.

(૩) ઉદ્ધૃતા – ગૃહસ્થે જેમાં રસોઈ બનાવી હોય, તે વાસણમાંથી અન્ય વાસણમાં ભોજન કાઢીને રાખ્યું હોય, તે લેવું.

(૪) અલ્પલેપા- જે પદાર્થનો લેપ પાત્રને કે હાથને ન લાગ્યો હોય, જે પદાર્થો વહોરાવવાથી દાતાને હાથ કે પાત્રને ધોવાની જરૂર ન પડે, તે આહાર લેતાં, વાપરતાં સાધુના હાથ કે પાત્ર લિપ્સ ન થાય અને તેને ધોવાની જરૂર ન પડે તેવા મમરા, પૌંવા, ધાણી, ખાખરા વગેરે પદાર્થો ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો, તે અલ્પલેપા પિંડેષણા છે.

(૫) અવગ્રહિતા- ગ્રહણ કરેલો. ગૃહસ્થે પીરસવા માટે આહારને વાસણોમાં કાઢીને રાખ્યો હોય અને તે આહારથી હાથ કે પાત્રમાં લેપ લાગે તેવો હોય, જેમ કે— દાળ, શાક વગેરે પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો, તે અવગ્રહિત પિંડેષણા છે.

(૬) પ્રગૃહિતા- વિશેષ પ્રકારે ગ્રહણ કરેલો. ગૃહસ્થે પોતાના ભોજન માટે કે અન્યના ભોજન માટે થાળીમાં આહાર પીરસ્યો હોય, પરંતુ હજુ જમ્બા ન હોય, તે આહાર દાતાના હાથમાં હોય કે થાળી આહિ વાસણમાં હોય તેવા દાતા પાસેથી આહાર ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો, તે પ્રગૃહિત પિંડેષણા છે.

(૭) ઉજીજતધર્મા- ઘરના લોકો જમી લે ત્યાર પછી અનુપયોગી તેમજ જે પદાર્થને અન્ય પશુ-પક્ષીઓ કે યાચકો, સંન્યાસીઓ આહિ ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરતા ન હોય, તેવા પ્રકારના અર્થાત્ બીજાઓ દ્વારા અનિયધનીય આહાર ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો, તે ઉજીજતધર્મા પિંડેષણા છે.

અદૃષ્ટાં પવયણમાંઠણ- માતા જેમ બાળકનું પાલન-પોષણ કરે છે, બાળકની રક્ષા કરે છે તેમ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ સાધકના સંયમ જીવનની રક્ષા કરે છે, સંયમ જીવનને પુષ્ટ કરે છે, તેથી જિન પ્રવયનમાં તે માતાનું સ્થાન ધરાવે છે. આગમકારોએ તેને માતાની ઉપમા આપી છે.

પાંચ સમિતિ :- (૧) જીવરક્ષાની ભાવનાથી, આગમોકત વિધિ પ્રમાણે ઉપયોગ પૂર્વક ચાલવું, તે ઈર્યાસમિતિ છે, (૨) આવશ્યકતા હોય, ત્યારે નિરવધ્ય ભાષાનો પ્રયોગ કરવો, તે ભાષાસમિતિ છે, (૩) પ્રાસુક અને નિર્દોષ આહાર પાણી ગ્રહણ કરવા અને તેને અનાસકતભાવે ભોગવવા, તે ઓષ્ણા સમિતિ છે, (૪) પોતાની ઉપયિનું પ્રતિલેખન અને પ્રમાર્જન કરવું, તેને વ્યવસ્થિત રાખવા, તે આયણ ભંડ મત નિક્ષેવણિયા સમિતિ છે, (૫) મળ-મૂત્ર આહિ પરઠવા યોગ્ય પદાર્થોને નિર્દોષ ભૂમિમાં નિર્દોષ રીતે પરઠવા, તે ઉચ્ચાર પાસવણ ખેલ જલ્દ સ્તિધાણ પરિણાવણિયા સમિતિ છે.

ત્રણ ગુપ્તિ- મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ. અષ્ટ પ્રવયન માતાના વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન-૨૪.

ણવણહં બંભચેરગુત્તીણ- બ્રહ્મચર્યની નવ પ્રકારની ગુપ્તિ. બ્રહ્મચર્ય મહાવતની રક્ષા માટે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના સોળમા અધ્યયનમાં બ્રહ્મચારી સાધુઓને માટે નવ પ્રકારના નિયમોનું કથન છે. તે બ્રહ્મચર્યની નવ ગુપ્તિ કહેવાય છે.

(૧) વિવિક્ત શયનાસન સેવન :- સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકોથી યુક્ત સ્થાનમાં રહેવું નહીં, (૨) સ્ત્રી કથા પરિહાર- સ્ત્રીઓની વિષયવર્ધક કથા, વાર્તા કહેવી નહીં, (૩) નિષધાનુપવશન- સ્ત્રીઓ સાથે એક આસને બેસવું નહીં અથવા સ્ત્રીના આસન પરથી સ્ત્રી ઊઠી ગયા પછી એક મુહૂર્ત સુધી બેસવું નહીં, (૪) સ્ત્રી અંગોપાંગ દર્શન ત્યાગ- સ્ત્રીના અંગોપાંગ વિષય બુદ્ધિથી નિરખવા નહીં, (૫) કુડ્યાંતર શબ્દ શ્રવણાદિ વર્જન- ભીતના આંતરે રહીને સ્ત્રીઓના વિલાસજન્ય શબ્દાદિ સાંભળવા નહીં, (૬) પૂર્વ ભોગ સ્મરણ ત્યાગ- પૂર્વ ભોગવેલા કામભોગનું સ્મરણ કરવું નહીં, (૭) પ્રણિત

ભોજન ત્યાગ- વિકારજનક ગરિષ્ઠ ભોજન કરવું નહીં, (૮) અતિમાત્ર ભોજનનો ત્યાગ- પ્રમાણથી અધિક આહાર કરવો નહીં, (૯) **વિભૂષા પરિવર્જન-** શરીર પર શોભા-વિભૂષા કરવી નહીં.

દસવિહે સમણધર્મે- દશ પ્રકારના શ્રમણ ધર્મ. (૧) ક્ષાંતિ- ક્ષમા, (૨) માર્દવ- મૃહૃતા, નિરહંકારીપણું, (૩) આર્જવ-સરળતા, (૪) મુક્તિ-નિર્લોભતા, (૫) તપ- બાર પ્રકારના તપ, (૬) સત્ય, (૭) સંયમ, (૮) શૌચ-પવિત્રતા, નિર્દોષ સંયમનું પાલન, (૯) અકિંચન્ય-નિષ્પરિશ્રહતા, (૧૦) બ્રહ્મચર્ય.

સમણાં જોગાં- શ્રમણ યોગ. ત્રણ ગુપ્તિથી લઈને દશ પ્રકારના શ્રમણ ધર્મનું પાલન કરવું, તે શ્રમણોના કર્તવ્યો છે. તે કર્તવ્યો યથાર્થ રૂપે જાણીને, સમજને તેનું યથાર્થ પાલન કરવું, યોગ્ય સમયે તેની યથાર્થ પ્રરૂપણા કરવી, તે શ્રમણયોગ છે.

જં ખંડિયં જં વિરાહિયં- શ્રમણ યોગની ખંડના કે વિરાધના કરી હોય, સમ્યક્ત્વ- શ્રદ્ધાનપ્રરૂપણા- લક્ષણાનાં યત્ ખણ્ડિત દેશતો ભગં યદ્વિરાધિત સુતરાં ભગં, ન પુનરેકાન્તતોऽભાવમાપાદિતં ।

પ્રતની શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણા અને સ્પર્શનાનો એક દેશથી ભંગ થાય તે ખંડના અને અનેકાંશથી ભંગ થાય, તે વિરાધના છે. વિરાધનામાં અનેકાંશથી પ્રતનો ભંગ થવા છતાં પ્રતનો સંપૂર્ણ અભાવ કે નાશ થતો નથી. જો પ્રતનો સંપૂર્ણ નાશ થયો હોય, અર્થાત् જે દોષ અનાચાર કોટિનો કે પ્રતભંગરૂપ હોય, તે દોષની શુદ્ધિ પ્રતિકમણથી નહીં પરંતુ ગુરુ પ્રદાતા પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય છે. અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિયારની કોટિ સુધીના દોષોની શુદ્ધિ ૪ પ્રતિકમણથી થઈ શકે છે.

તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ- ઉપરોક્ત કોઈ પણ અતિચાર-દોષનું સેવન થયું હોય, તો તત્સંબંધી દોષનું હું આલોચના, નિંદા અને ગર્હા પૂર્વક પ્રતિકમણ કરું છું, તે પાપથી હું પાછો ફરું છું, તે પાપ મારું મિથ્યા થાઓ, નાશ પામો.

હદ્યના શુદ્ધ ભાવથી દોષ સેવનના પશ્ચાતાપ પૂર્વક મિચ્છામિ દુક્કડમ્ બોલનાર સાધકના પાપ નાશ પામે છે. આ રીતે શ્રમણધર્મ અને શ્રમણ આચાર તથા તેના દોષરૂપ વિવિધ પ્રકારના અનાચારોના સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ સાથે પાઠ પૂર્ણ થાય છે.

પાઠ-૪ : ગમનાગમન પ્રતિક્રમણ સૂત્ર

ઇરિયાવહિયં :-

૧ ઇચ્છામિ પઢિકમિં ઇરિયાવહિયાએ વિરાહણાએ ગમણાગમણે પાણકમણે બીયક્કમણે હરિયક્કમણે ઓસા ઉત્તિંગ પણગ દગ મદ્દી મક્કડા સંતાણા સંકમણે જે મે જીવા વિરાહિયા એગિંદિયા બેઝિંદિયા તેઝિંદિયા ચર્ચિંદિયા પંચિંદિયા અભિહિયા વત્તિયા લેસિયા સંઘાડિયા સંઘદ્વિયા પરિયાવિયા કિલામિયા ઉદ્વિયા ઠાણાઓઠાણાં સંંક્કામિયા જીવિયાઓ વવરોવિયા તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ् ।

શાસ્ત્રાર્થ :- ઇચ્છામિ - હું ઈચ્છું છું, પઢિક્કમિં - પ્રતિકમણ કરવાને, ઇરિયાવહિયાએ - ઐર્યાપથિકી ક્રિયા-ગમનાગમનથી થતી ક્રિયામાં, વિરાહણાએ - વિરાધના કરી હોય, ગમણાગમણે - રસ્તામાં જતાં આવતાં, પાણક્કમણે - બેઈન્દ્રિયાદિ ત્રસ પ્રાણી કર્યાર્થ હોય, બીયક્કમણે - બીજને

કચર્યા હોય, હરિયક્કમળે – લીલી વનસ્પતિને કચરી હોય, ઓસા – ઝાકળ ઠાર, ઉત્તિંગ – કીડિયારા, પણગ – પંચવર્ષી લીલ કુગ સેવાળ, દગ – સચિત જળ, મહૃતી – સચિત માટી, મકડા – કરોળિયાના, સંતાણા – જાળાનું સંકમળે – સંકમણ કર્યું હોય, જાળા તોડ્યા હોય, જે મે જીવા – જે જીવો મારાથી, વિરાહિયા – પીડા પાભ્યા હોય, દુઃખ પાભ્યા હોય, વિરાધના થઈ હોય, એંગિંદિયા – એક ઈન્દ્રિયવાળા જીવ, બેઝિંદિયા – બે ઈન્દ્રિયવાળા જીવ, તેઝિંદિયા – ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવ, ચર્ચરિંદિયા – ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવ, પંચિંદિયા – પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવ અભિહયા – સામા આવતા હણ્યા હોય, વત્તિયા – ધૂળે કરી ઢાંક્યા હોય, લેસિયા – ભૂમિ ઉપર મસળ્યા હોય, સંઘાડ્યા – ભેગા કરી અથડાવ્યા હોય, સંઘટ્યા – સ્પર્શ કરી ખેદ પમાડ્યો હોય, પરિયાવિયા – પરિતાપના આપી હોય, કષ્ટ આપ્યું હોય, કિલામિયા – ગ્લાનિ ઊપજાવી હોય, ખેદ પમાડ્યો હોય, ઉદ્વિયા – ઉપદ્રવ, ત્રાસ, દ્રાસકો પમાડ્ય એ હોય, ઠાણાઓઠાળાં – એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને, સંક્કામિયા – સંકમણ કર્યું હોય, મૂક્યા હોય, જીવિયાઓ વવરોવિયા – જીવનથી જુદા કર્યા હોય, મારી નાંખ્યા હોય, તસ્સ – તે સંબંધી, મિચ્છામિ દુક્કડમ – મારું દુષ્ટ કૃત્ય, મારા પાપો મિથ્યા થાઓ, નિષ્ફળ થાઓ.

ભાવાર્થ :- હે ગુરુદેવ ! મારા ગમનાગમન કરવાથી જે વિરાધના – જીવહિંસા થઈ હોય, તજજન્ય દોષોથી નિવૃત થવા ઈચ્છાનું છે. ગમનાગમનમાં (હાલતાં ચાલતા) મેં કોઈ જીવને દબાવી, સચિત બીજ કે લીલી વનસ્પતિને કચરી; ઝાકળ, કીડિયારાં, પંચવર્ષી લીલકુગ સચિત જળ, સચિત માટી અને કરોળિયાનાં જાળાને મસળીને કે દબાવીને, કોઈ જીવને દુઃખ આપ્યું હોય, તેની વિરાધના કરી હોય, જેમ કે –

પૃથ્વી, પાણી, અઞ્જિ, વાયુ અને વનસ્પતિ આદિ એક ઈન્દ્રિયવાળા જીવો; શંખ, ધીપ, કૃમિ, અગસિયા આદિ બે ઈન્દ્રિયવાળા જીવો; કીડી, મંકોડી, જૂલ, લીખ આદિ ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો; માખી, મચ્છર, ભમરા આદિ ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો અને નારકી, પશુ-પક્ષી આદિ તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ આદિ પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોને સામા આવતાં હણ્યા હોય, ધૂળ આદિથી ઢાંક્યા હોય, જમીન સાથે કે તેઓને પરસ્પર મસળ્યા હોય, એકત્રિત કરી ઉપર નીચે મૂક્યા હોય, કે અથડાવ્યા હોય, સ્પર્શ કરી ખેદ પમાડ્યો હોય, પરિતાપ-કષ્ટ આપ્યું હોય, ગ્લાનિ ઊપજાવી હોય, ત્રાસ કે દ્રાસકો પમાડ્યો હોય, એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને મૂક્યા હોય અને તે જીવોને જીવનથી રહિત કર્યા હોય, તો તે સર્વ પાપ મારા નિષ્ફળ થાઓ.

વિવેચન :–

પ્રસ્તુત પાઠનું નામ ગમનાગમન પ્રતિકમણ સૂત્ર અથવા આલોચના સૂત્ર છે. ગમનાગમનની કિયા વ્યક્તિમાત્રના જીવનમાં અનિવાર્ય છે. સાધક જીવનની અનિવાર્ય કિયાઓ કરતા ગમનાગમન થાય જ છે. ઉપયોગપૂર્વક જીવરક્ષાની ભાવનાથી ચાલવા છતાં કોઈ જીવની વિરાધના થઈ ગઈ હોય, તેની આલોચના આ સૂત્રપાઠ દ્વારા થાય છે. જ્યાં સુધી જગતના સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ કોઈ પણ જીવો સાથે અંતરમાં વેર-વિરોધનો ભાવ હોય, ત્યાં સુધી સમભાવની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી કોઈ પણ આરાધનાના પ્રારંભમાં સાધક ગમનાગમનના પ્રતિકમણ દ્વારા ‘આત્મવત્ત સર્વ ભૂતેસુ’ની ભાવના સહિત સર્વ જીવો સાથે ક્ષમાયાચના કરે છે. આ પાઠમાં જીવોના પ્રકાર, તેની હિંસા, હિંસાનું સ્વરૂપ તથા હિંસાના પ્રકારનું નિરૂપણ છે.

ઇચ્છામિ પઢિક્કમિડં-ઇરિયા વહિયાએ વિરાહણાએ..... આ આજા સૂત્ર છે. શિષ્ય આ શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા ગુરુ સમક્ષ પોતાની પ્રતિકમણની ઈચ્છા તથા તે આલોચના અને પ્રતિકમણના વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે.

હે ગુરુદેવ ! હું ગમનાગમનની કિયા દ્વારા થયેલી વિરાધનાનું પ્રતિકમણ કરવા ઈચ્છણું છું, સાધના સૈચિદિક હોવાથી શિષ્ય આત્મશુદ્ધિની ભાવનાથી પોતાની ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે.

ઇરિયા વહિયાએ- ઈરણ ઈર્યા-ગમનમિત્યવર્થઃ, તત્પ્રધાન: પન્થા ઈર્યાપથસ્તત્ર ભવા વિરાધના, એ યાર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણસૂત્ર | ઈર ધાતુ ગમન અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. ઈરિયા એટલે ગમન. ગમનયુક્ત માર્ગ, તે ઈર્યાપથ કહેવાય છે. ઈર્યા પથ— ગમનાગમનના માર્ગમાં થયેલી જીવ વિરાધનાને ઐર્યાપથિકી કિયા કરે છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં ઐર્યાપથિકી કિયાની આલોચના હોવાથી આ પાઠને ઐર્યાપથિક સૂત્ર પણ કહે છે.

ગમણાગમણ...પાણકકમણ....વવરોવિયા- આ શબ્દો આલોચનાત્મક છે. પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠમાં સૂત્રકારે સંભવિત જીવ વિરાધનાને સ્મૃતિમાં લાવવા માટે પાણકકમણ થી સંતાળા સુધીના બિન્દુ-બિન્દુ બિન્દુ-બિન્દુ શબ્દો દ્વારા વિવિધ પ્રકારે થતી વિરાધનાનું કથન કર્યું છે.

એંગિંદિયા.....પર્ચિંદિયા- જગતમાં અનંત જીવો છે. ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ તેના પાંચ પ્રકાર છે.

(૧) જે જીવોને એક માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોય તેવા પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિને એકેન્દ્રિય કહે છે, (૨) જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય અને જીવેન્દ્રિય, આ બેઈન્દ્રિય હોય તેવા શંખ, ધીપ, પોરા, કૃમિ, ઈયળ, અળસિયા આદિ જીવોને બેઈન્દ્રિય કહે છે, (૩) જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય, જીવેન્દ્રિય અને ગ્રાણેન્દ્રિય, આ ત્રણ ઈન્દ્રિય હોય તેવા જૂં, લીખ, ક્રીડી, મકોડા, કંથવા, માંકડ આદિ જીવોને તેઈન્દ્રિય કહે છે, (૪) જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય, જીવેન્દ્રિય, ગ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય, આ ચાર ઈન્દ્રિય હોય તેવા માખી, મચ્છર, તીડ, ભમરા આદિ જીવોને ચૌરેન્દ્રિય કહે છે, (૫) જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય, જીવેન્દ્રિય, ગ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય, આ પાંચ ઈન્દ્રિય હોય, તેવા નારકી, મનુષ્ય, દેવતા, પશુ-પક્ષી આદિ તિર્યંયોને પંચેન્દ્રિય કહે છે.

આ પાંચ પ્રકારના જીવોમાં સંસારના સમસ્ત જીવોનો સમાવેશ થાય છે. **પાણકકમણ.....આદિ** શબ્દો દ્વારા તે તે જીવોનું પૃથકું પૃથકું કથન કર્યા પણી એંગિંદિયા..... આદિ શબ્દો દ્વારા સમુચ્ચય કથન કર્યું છે. કોઈ પણ જીવ સાથે ક્ષમાયાચના રહી ન જાય, તે માટે સૂત્રકારે સમુચ્ચય અને પૃથકું એમ બંને પ્રકારનું કથન કર્યું છે.

હિંસા- પ્રમત્ત યોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણ હિંસા । — તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, અધ્યાય-૭/૮, પ્રમત્ત યોગથી જીવના દશ પ્રાણમાંથી એક પણ પ્રાણનો નાશ કરવો, તે હિંસા છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હિંસાનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક છે. પાંચ ઈન્દ્રિય, મન, વચન, કાયા, શાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય, આ દશ પ્રાણમાંથી જીવોની યોગ્યતા પ્રમાણે તેને જેટલા પ્રાણ પ્રાપ્ત થયા હોય, તે પ્રાણનો નાશ કરવો, તે હિંસા છે. કોઈ જીવની આંખ આદિ ઈન્દ્રિયો ફોડી નાંખવી, માનસિક સંતાપ પહોંચાવડવો, તેને ગુંગળાવવા, તેને પરતંત્ર બનાવવા, સ્થાનભષ્ટ કરવા, વગેરે પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ હિંસામાં થાય છે. હિંસાની કમિક અવસ્થાને તેના ત્રણ રૂપથી સમજી શકાય છે, (૧) સરંભ, (૨) સમારંભ અને (૩) આરંભ.

જીવહિંસાનો સંકલ્પ કરવો, તે સરંભ છે. જીવહિંસા માટે સાધન સામગ્રી બેળી કરવી, તે સમારંભ અને જીવોનો ઘાત કરવો, તેને આધાત પહોંચાવડવો, તે આરંભ છે.

ઉપરોક્ત કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ જો પ્રમાદથી, કષાય ભાવથી, પોતાના સ્વાર્થ વશ થઈ હોય, તો જ તેનો સમાવેશ હિંસામાં થાય છે. દયા કે કરુણા બુદ્ધિથી થયેલી પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ હિંસામાં થતો નથી. જેમ કે

ડોક્ટરો ઓપરેશન કરતાં તે તે જીવોના શરીરને વિવિધ રીતે કાપે વગેરે કિયા કરે, પરંતુ તેમાં ડોક્ટરનો આશય શુદ્ધ હોવાથી તેને હિંસાનો દોષ લાગતો નથી.

દશ પ્રકારની હિંસા- હિંસાની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા અનુસાર અભિહ્યાથી વરરોવિયા સુધીના પાઠમાં દશ પ્રકારની હિંસા-વિરાધનાનું કથન છે.

(૧) અભિહ્યા- સામા આવતા જીવોને હણ્યા હોય. આહાર માટે સામે આવતા કૂતરાને લાકડી મારી કાઢી મૂકવા, ભીખ માંગવા આવેલા બિભારીને તિરસ્કૃત કરવા.

(૨) વત્તિયા- ધૂળે કરી ઢાંક્યા હોય. ક્રીડા, મંકોડાના દર પૂરી દેવા, કોઈ જીવોને અંધારી કોટીમાં પૂરી દેવા અથવા કોઈના ઉત્કર્ષને દબાવી દેવો અથવા વર્તિતા પુંજીકૃતા । વ્યાખ્યાકારોના મતાનુસાર વત્તિયા એટલે જીવોને પુંજીકૃત કરવા, ટગલો કરવો, તેમાં નીચે રહેલા જીવો દબાઈ જાય છે, ઓછી જગ્યામાં વધુ પ્રાણીઓને ભરવા.

(૩) લેસિયા- શ્લેષિતા: પિષ્ટા: ભૂન્યાદિષુ વા લગિતા: । – જમીન સાથે ઢસડ્યા હોય કે મસણ્યા હોય. ઘઉને એરંડીયું લગાવવું, કૂતરા વગેરે પશુને સાંખળથી બાંધી ઢસડવા, કાચી ડેરીમાં મસાલો નાંખી અથાણા બનાવવા.

(૪) સંઘાઇયા- સંઘાઇતા-અન્યોડન્યં ગાત્રૈરેકત્ર લગિતા: । અનેક જીવોનો સંઘાત-એક સાથે એકઠો કર્યા હોય, એક બીજાના શરીરનો સંઘાત-સ્પર્શ થાય તેમ કરાવીને અથડાવ્યા હોય, જેમ કે- બે કૂતરાને ભેગા કરીને પરસ્પર ઝડપાવ્યા હોય.

(૫) સંઘટ્ટિયા- સંઘટ્ટિતા-મનાક્ષ સ્પૃષ્ટા । જીવોના શરીરનો સ્પર્શ કરીને ત્રાસિત કર્યા હોય, જેમ કે- ઘાસ ઉપર ચાલીને તે જીવોને ત્રાસ પહોંચાડવો.

(૬) પરિયાવિયા- પરિતાપિતા: સમન્તતા: પીડિતા: । જીવોને સર્વ પ્રકારે પીડિત કર્યા હોય, જેમ કે- જીવોને માનસિક ત્રાસ આપવો.

(૭) કિલામિયા- કલામિતા: સમુદ્ઘાતં નીતા: ગ્લાનિમાપાદિતા ઇત્યર્થ: । જેંચાખેંચી કરીને જ્વાનિ પહોંચાડી હોય, જીવોને શારીરિક પીડા પહોંચાડી હોય.

(૮) ઉદ્વિયા- અવદ્રાવિતા-ઉત્ત્રાસિતા । ઉપદ્રવ, ત્રાસ કે ધ્વાસકો પમાડયો હોય. ઉપદ્રવમાં શારીરિક અને માનસિક બંને પ્રકારની પીડાનો સમાવેશ થાય છે.

(૯) ઠાણાઓ ઠાણ સંકામિયા- સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરં સંક્રમિતા: । કોઈ પણ જીવને પોતાના સ્વાર્થવશ તેના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ કરીને બીજા સ્થાને મૂક્યા હોય.

(૧૦) જીવિયાઓ વરરોવિયા- જીવિતાદ વ્યપરોપિતા = વ્યાપાદિતા: । જીવનથી રહિત કર્યા હોય, જેમ કે- કોઈ જીવના આયુષ્ય પ્રાણનો નાશ કરીને તે જીવોને મારી નાંખ્યા હોય.

તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કંડમ્ સાધક હિંસાની વિસ્તૃત આલોચના, આત્મ સાક્ષીએ નિંદા અને ગુરુની સાક્ષીએ તેની ગર્હા કર્યા પછી તે પાપથી મુક્ત થવા માટે અંત:કરણપૂર્વક મિચ્છામિ દુક્કડમ્ (હિંસા સંબંધી મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ, નાશ થાઓ), શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે.

શ્રી ભદ્રભાઙુ સ્વામીએ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં ‘મિચ્છામિ દુક્કંડ’ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે-

‘મિ’ તિ મિડ-મદવત્તે ‘છા’ તિ દોસાણ છાયણે હોઇ
મિ તિ અ મેરાએ ઠિઓ, ‘દુ’ તિ દુગંછામિ અપ્પાણં ॥૬૮૭॥

ક તિ કડં મે પાવં, ડ તિ ડેવેમિ તં ઉવસમેણં
એસો મિચ્છાઉકકડં પયકખરત્થો સમાસેણં ॥૬૮૭॥ આવશ્યક નિર્યુક્તિ

મિ તિ મિડ મદ્વતો મિ મૂહુતા, કોમળતા તથા અહંકાર રહિતતાનો સૂચક છે.

છા તિ દોસાણ છાયણે હોઇ । છા દોધોને ઢાંકવા—ત્યાગ કરવા માટે છે.

મિ તિ અ મેરાએ ઠિઓ । મિ સંયમ મર્યાદામાં દઢ રહેવા માટે છે.

દુ તિ દુગંછામિ અપ્પાણં । દુ પાપ કર્મ કરનારા પોતાના આત્માની નિંદા માટે છે.

ક તિ કડં મે પાવં । ક કૃત પાપોની સ્વીકૃતિ માટે છે.

ડ તિ ડેવેમિ તં ઉવસમેણં । ડ કાર પાપોના ઉપશમ માટે, નષ્ટ કરવા માટે છે.

આ રીતે સાધક અંત:કરણ પૂર્વક નમ્રતાથી, સરળતા પૂર્વક, સંયમ મર્યાદામાં દઢ રહેવા માટે, પોતાના પાપને પાપરૂપે સ્વીકારીને દુષ્કૃત્યોની નિંદા, ગર્હપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે, ત્યારે તે પાપનો ઉપશમ અર્થાત્ નાશ થાય છે.

પૂર્વાચાર્યો એ જીવોના ભેદ, હિંસાના ભેદ, હિંસાના કારણો વગેરેની ગુણાના કરીને મિચ્છામિ દુક્કડમ્ના ૧૮,૨૪,૧૨૦ પ્રકાર બતાવ્યા છે—

સંસારી જીવોના પદ્દત પ્રકાર છે. પદ્દત પ્રકારના જીવોની અભિહ્યાથી જીવિયાઓ વવરોવિયા સુધીની દશ પ્રકારે હિંસા થાય, તેથી તેને દશ ગુણતા પદ્દત \times ૧૦ = પદ્દત૦ ભેદ થાય છે.

આ દશવિધ વિરાધના રાગ અને દેખના કારણો થાય છે, તેથી ઉપરના ભેદોને બેથી ગુણતા ૫,૮૩૦ \times ૨ = ૧૧,૨૬૦ ભેદ બને છે.

તે વિરાધના મન, વચન અને કાયાથી થાય છે, તેથી ત્રણથી ગુણતા ૧૧૨૬૦ \times ૩ = ૩૩,૭૮૦ ભેદ થાય છે. તે હિંસા સ્વયં કરવી, કરાવવી અને અનુમોદના આપવી એમ ત્રણ કરણથી થાય છે, તેથી તેને ત્રણથી ગુણતા ૩૩,૭૮૦ \times ૩ = ૧૦૧,૩૪૦ ભેદ થાય છે. આ સર્વને ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન રૂપ ત્રણ કાળથી ગુણતા ૧,૦૧,૩૪૦ \times ૩ = ૩,૦૪,૦૨૦ ભેદ થાય છે.

તે દોષનું અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગુરુ અને નિજ આત્મા, આ ઇ ની સાક્ષીથી મિચ્છામિ દુક્કડમ્ન કરવાનું છે, તેથી તેને છથી ગુણતા ૩,૦૪,૦૨૦ \times ૬ = ૧૮,૨૪,૧૨૦ ભેદ થાય છે.

સાધકે શુદ્ધ હૃદયથી પ્રત્યેક પ્રાણી સાથે મैત્રી ભાવ પૂર્વક કૃત પાપોની અરિહંત આદિની સાક્ષીએ આલોચના કરી, પોતાના આત્માને પવિત્ર બનાવવો જોઈએ. આ રીતે આ પાઠ ગમનાગમન દ્વારા થતી હિંસા દોષની વિસ્તૃત આલોચના માટે છે. તેમાં આલોચના પદ્ધતિથી, પશ્ચાતાપની વિધિથી, આત્મનિરીક્ષણની શૈલીથી આત્મ વિશુદ્ધિનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. તે હૃદયની કોમળતાનું જીવલંત ઉદાહરણ છે. સાધકની પ્રત્યેક કિયામાં ગમનાગમન થાય જ છે, તેથી ગોચરી, સ્વાધ્યાય, પ્રતિલેખન, પરઠવું આદિ કોઈ પણ કિયાના પ્રતિક્રિમણ સમયે કાયોત્સર્ગમાં ઇચ્છામિ પડિકકમિતં..... નો પાઠ બોલાય છે.

સંક્ષેપમાં સર્વ દોષોનો સમાવેશ હિંસામાં થઈ શકે છે, તેથી સાધક સાધનાના કોઈ પણ અનુભાનના પ્રારંભમાં પૂર્વકૃત દોષની વિશુદ્ધિ માટે આ પાઠના કાયોત્સર્વ દ્વારા ક્ષેત્ર વિશુદ્ધિ કરે છે. આ રીતે સાધક જીવનમાં આ પાઠની ઉપયોગિતા સહજ રીતે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

આસન- ગુરુ સમક્ષ નત મસ્તકે ઉભા રહીને જિનમુદ્રામાં સ્થિત થઈને ‘ઇચ્છામિ પડિકકમિં’ થી શરૂ કરી મિચ્છામિ દુક્કં સુધીનો પૂર્ણ પાઠ બોલવો જોઈએ. ગુરુદેવ ન હોય તો ભગવાનનું લક્ષ કરીને તેમની સાક્ષીથી પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખી ઉભા રહી આ પાઠ બોલવો જોઈએ.

સાત સંપદા :- પ્રાચીન ટીકાકારોએ આ સૂત્રમાં સાત સંપદાઓની યોજના કરી છે સંપદાનો અર્થ વિશામ અર્થાત્ વિશ્રાંતિ છે.

પ્રથમ અભ્યુપગમ સંપદા છે. જેમાં ‘ઈચ્છામિ પડિકકમિં’ સૂત્રપાઠથી ગુરુદેવની આજા લેવાની છે. બીજી નિમિત્ત સંપદા છે તેમાં ‘ઈરિયા વહિયાઓ વિરાહણાએ’ પાઠથી આલોચનાના નિમિત્તભૂત જીવોની વિરાધનાનું કથન છે. ત્રીજી સામાન્ય હેતુ સંપદા છે, જેમાં ‘ગમણાગમણે’ શબ્દથી સામાન્ય રૂપે વિરાધનાનું કારણ સૂચિત કર્યું છે. યોથી વિશેષ હેતુ સંપદા છે, તેમાં ‘પાણકકમણે’ આદિ જીવ વિરાધનાના વિશેષ હેતુનું કથન કર્યું છે. પાંચમી સંગ્રહ સંપદા છે, જેમાં ‘જે મે જીવ વિરાહિયા’ આ એક વાક્યથી જ સર્વ જીવોની વિરાધનાનો સંગ્રહ કર્યો છે. છદ્રી જીવ સંપદા છે. તેમાં એગિંદિયા...આદિ પાઠથી નામ ગ્રહણપૂર્વક જીવોના ભેદ બતાવ્યા છે. સાતમી વિરાધના સંપદા છે. જેમાં ‘અભિહયા’ આદિ વિરાધનાના પ્રકાર બતાવ્યા છે.

પાઠ-૫ : પ્રથમ શ્રમણ સૂત્ર

નિદ્રાદોષ પ્રતિક્રમણ :-

૧ ઇચ્છામિ પડિકકમિં પગામસિજ્જાએ ણિગામસિજ્જાએ સંથારા ઉવ્વદૃણાએ પરિયદૃણાએ આઉંટણપસારણાએ છાપ્પિ સંઘદૃણાએ કૂઝે કક્કરાઇએ છીએ જંભાઇએ આમોસે સસરક્કખામોસે આઉલમાઉલાઅે સોવણવત્તિયાએ ઇથીવિપ્પરિયાસિયાઅે દિટ્ટીવિપ્પરિયાસિયાએ મણવિપ્પરિયાસિયાએ પાણભોયણવિપ્પરિયાસિયાએ જો મે દેવસિઓ અઝયારો કાઓ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કંડમ् ।

શાલાર્થ :- ઇચ્છામિ – ઈચ્છું છું, પડિકકમિં – પ્રતિક્રમણ કરવા માટે, પગામસિજ્જાએ – લાંબા કાળ સુધી સુઈ રહેવાથી, ણિગામસિજ્જાએ – વારંવાર ધણા લાંબા કાળ સુધી સુઈ રહેવાથી, સંથારા – પથારીમાં, ઉવ્વદૃણાએ – ઉદ્રત્નથી–પાસું(પડખું) ફેરવવાથી, પરિયદૃણાએ – વારંવાર પડખાં ફેરવવાથી, આઉંટણપસારણાએ – હાથ, પગ આદિ અંગો સંકોચવાથી અને પસારવાથી, છાપ્પિ સંઘદૃણાએ – છાપ્પિ જૂ આદિ ક્ષુદ્ર જીવનો સ્પર્શ કરવાથી, કૂઝે – અવ્યક્ત શબ્દ બોલવાથી, કક્કરાએ – દાંતથી કચક્ય શબ્દો કરવાથી અથવા શખ્યાના દોષ બતાવવાથી, છીએ – છીંક આવવાથી, જંભાઇએ – બગાસું ખાવાથી, આમોસે – પૂંજ્યા વગર શરીર આદિનો સ્પર્શકરવાથી, સસરક્કખામોસે – સચિત ર૩ યુક્ત વસ્તુઓનો સ્પર્શ કરવાથી, આઉલમાઉલાએ – આકુળતા-વ્યાકુળતાથી, સોવણવત્તિયાએ – સ્વપ્નના નિમિત્તથી, ઇથીવિપ્પરિયાસિયાઅે – સ્ત્રી સંબંધી વિપર્યાસથી, દિટ્ટીવિપ્પરિયાસિયાએ – દાંચિ સંબંધી

વિપર્યાસથી, મણવિપ્રરિયાસિયાએ – મન સંબંધી વિપર્યાસથી, પાણભોયણવિપ્રરિયાસિયાએ – ભોજન–પાણી સંબંધી વિપર્યાસથી, જો – જે, મે – મે, અહ્યારો – અતિચાર, કાઓ – કર્યો હોય, તસ્સ – તે, મે – મારું, દુક્કાડમ્ – દુષ્કૃત્ય, મિચ્છા – મિથ્યા થાઓ.

ભાવાર્થ :- હું શય્યા સંબંધી અતિચારોનું પ્રતિકમણ કરવા ઈચ્છું છું. લાંબો સમય સૂર્ય રહેવાથી, વારંવાર લાંબો સમય સૂર્ય રહેવાથી, અયતનાથી પડખાં ફેરવવાથી, અયતનાથી વારંવાર પડખાં ફેરવવાથી, અયતનાથી હાથ-પગ સંકોચવા—પ્રસારવાથી(ફેલાવવાથી), છપગા જૂ આદિ ક્ષુદ્ર જંતુઓનો અયતનાથી સ્પર્શ કરવાથી.

અવ્યક્ત શબ્દો બોલવાથી, દાંતો કચકચાવવાથી અથવા શય્યા(પથારી)ના દોષો બતાવવાથી, યતનારહિત ઈંક અને બગાસું ખાવાથી, પૂંજ્યા વિના શરીર કે અન્ય વસ્તુનો સ્પર્શ કરવાથી, સચિત રજવાળી વસ્તુનો સ્પર્શ કરવાથી જે અતિચાર લાગ્યા હોય, તેનું પ્રતિકમણ કરું છું (ઉપરોક્ત અતિચારો શયન સમયના જગ્યાતાવસ્થાના છે. હવે નિદ્રા સમયના અતિચારો કહે છે— સ્વખનમાં વિવાહ તથા યુદ્ધાદિનું અવલોકન કરતા આકુળતા-વ્યાકુળતા થઈ હોય, સ્વખનમાં મન ભાન્ત થઈ ગયું હોય, સ્ત્રી-પુરુષોનો સંગ કર્યો હોય, સ્ત્રી-પુરુષ આદિને અનુરાગ ભરી દાઢિથી જોયા હોય, મનમાં વિકાર ભાવ ઉત્પત્ત થયા હોય, સ્વખનમાં રાત્રિ ભોજનની ઈચ્છા થઈ હોય કે ભોજન કર્યું વગેરે શયન સંબંધી (સુષુપ્તાવસ્થાના) અતિચારોનું સેવન થયું હોય તો, તે સર્વ પાપ મારું મિથ્યા થાઓ.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાધક જીવનની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ચેષ્ટાઓ, ભાવનાઓ અને વિકલ્પો ઉપર સાવધાની અને નિયંત્રણ રાખવાનો મહાન ઉદ્દેશ સત્ત્વિદ્ધિત છે. તેમાં શયન સંબંધી અતિચારોનું પ્રતિકમણ છે.

સાધક પોતાની જાગૃત અવસ્થામાં તો પાપકર્મનો બંધ ન થાય, તેના માટે સતત સાવધાન રહે છે અને તેમ છતાં દરરોજ સાંજે તે પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરીને તે પાપ પ્રવૃત્તિથી પાછા ફરવા રૂપ પ્રતિકમણ કરે છે.

મનુષ્યની નિદ્રાવસ્થામાં તેનું જાગૃત મન સુષુપ્ત બની જાય છે, તેથી વચન અને કાયાની સ્વૈચ્છિક પ્રવૃત્તિઓ બંધ થઈ જાય છે પરંતુ સંસ્કારોના ખજાના રૂપ અજાગૃત મન કાર્યશીલ રહે છે અને તેના પરિણામે વચન અને કાયાની સૂક્ષ્મ રીતે પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ જ હોય છે. આ રીતે મનુષ્યની નિદ્રાવસ્થામાં તેના મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિથી તેમજ તેના સંસ્કારના પ્રતિબિંબ રૂપ સ્વખનની પ્રવૃત્તિથી કર્મબંધ અવશ્ય ચાલુ હોય છે, તેથી પ્રતિકમણ સૂત્રમાં શયન સંબંધી અતિચારોની આલોચના આ સૂત્ર દ્વારા થાય છે.

આત્મવિશુદ્ધિની સાધના કરતા સાધકના જીવનમાં જાણતા કે અજાણતાં, જગ્યાતાવસ્થામાં કે સુષુપ્તાવસ્થામાં(સ્વખનાવસ્થામાં) સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ દોષનું સેવન થાય, તેનો જવાબદાર સાધક પોતે જ છે. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં થયેલી ભૂલ કે દોષનું સેવન સાધકો માટે ક્ષમ્ય નથી, તેથી જ સાધક યતનાપૂર્વક શયન કરે. જયં સાએ । (દશવૈકાલિક સૂત્ર અધ્યયન-૪) નિદ્રાવસ્થાથી જાગૃત થાય કે તુરંત જ સાધક નિદ્રાવસ્થામાં લાગેલા દોષોની આલોચના અને પ્રતિકમણ કરે.

સામાન્ય રીતે સાધુને દિવસે સૂવાનો નિષેધ છે. કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં, બીમારીમાં કે વિહાર આદિના થાકના કારણે દિવસે શરીરને આરામ આપવા સૂવાની જરૂર પડે. તો દિવસે અને રાત્રિના ત્રીજા

પ્રહરે સૂઅએ ત્યારે સાધુ સંયમી જીવનની મર્યાદાને લક્ષમાં રાખીને સાધકને યોગ્ય નિર્દોષ શાયા ઉપર સમભાવપૂર્વક શાયન કરે. સમ કે વિષમ શાયાના વિષયમાં રાગ કે દેખ કરે નહીં.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બે વિભાગમાં વિશેયન કર્યું છે. પ્રથમ વિભાગમાં પગામસિજ્જાએ થી લઈને સસરક્ખામોસે સુધીના પાઠમાં શાયા સંબંધી દોષો અને સૂતા સમયની જીવની ચંચળ વૃત્તિના પરિણામે થતી કેટલીક કુચેષ્ટાનું નિરૂપણ છે અને આઉલમાઉલાએ..... થી લઈને પાણભોયણ વિપ્પરિયાસિયાએ સુધીના પાઠમાં સ્વખન સંબંધી દોષોનું કથન છે.

પગામસિજ્જાએ :- પ્રકામ શાયામાં શાયા શબ્દ શયનવાચક છે અને પ્રકામ વિશેષણ “અત્યંત” નું સૂચક છે, તેનો અર્થ વધુ સમય સૂઈ રહેવું, મર્યાદાથી અધિક સૂઈ રહેવું, ચિરકાળ સુધી સૂઈ રહેવું થાય છે. તેનો બીજો અર્થ પણ થાય છે. તેમાં ‘શેરતેડસ્વામિતિ શાયા’ આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર શાયા શબ્દ સંથારાનો વાચક છે અને પ્રકામ શબ્દ ઉત્કટ અર્થનો વાચક છે. તેનો અર્થ અત્યંત કોમળ અને સુંવાળી શાયા ઉપર સૂવું થાય છે. આવા પ્રકારની શાયા સાધુના કઠોર તથા કર્મચ જીવનના માટે વર્જિંત છે. અત્યંત સુંવાળી કે મુલાયમ શાયા સાધુની સુકુમાલવૃત્તિનું તેમજ પ્રમાદ ભાવનું પોષણ કરે છે, તેથી સાધકો માટે આવશ્યકતા વિના અત્યંત કોમળ શાયાનો નિષેધ છે.

ણિગામસિજ્જાએ :- પ્રકામ શાયાનું પુનઃ પુનઃ સેવન કરવું અથવા પુનઃ પુનઃ ઘણા કાળ સુધી સૂઈ રહેવું, તે નિકામ શાયા છે.

ઉચ્ચવૃણાએ, પરિયવૃણાએ-ઉદ્ધર્તના અને પરિવર્તના :- ઉદ્ધર્તના – એકવાર પડખું ફેરવવું અર્થાત્ જમણા પડખે સૂતા હોય, તેમાંથી ડાબે પડખે સૂવું અથવા ડાબા પડખે સૂતા હોય તેમાંથી જમણે પડખે સૂઈ જવું. પરિવર્તના – વારંવાર પડખાં ફેરવવા અર્થાત્ જમણા પડખે સૂતા હોય, તેમાંથી ડાબા પડખે થવું, પુનઃ પડખું ફેરવીને જમણા પડખે થઈ જવું. આ રીતે એકથી વધુ વાર પડખાં ફેરવવા, તે પરિવર્તના છે. પથારીમાં એકવાર કે વારંવાર પડખાં ફેરવવા, તે સાધુની માનસિક ચંચળતાને સૂચિત કરે છે તેમાં જ જોયા કે પોંજ્યા વિના પડખાં ફેરવવાથી જીવવિરાધનાની પણ સંભાવના છે.

આડંટણાએ, પસારણાએ- યતના વિના કે જોયા-પોંજ્યા વિના હાથ-પગ આદિ શરીરના અવયવોને સંકોચ્યા હોય, ફેલાવ્યા હોય, પડખાં ફેરવવાથી કે અંગોપાંગના સંકોચન કે વિસ્તારથી જૂ આદિ કોઈ પણ ક્ષુદ્ર જંતુઓની વિરાધના થઈ હોય.

ઘણી પ્રતિઓમાં આડવૃણાએ શબ્દ પ્રયોગ છે તેનો અર્થ પડખાં ફેરવવા થાય છે. ઘણી પ્રતોમાં સંથારા ઉચ્ચવૃણાએ શબ્દ પ્રયોગ છે. તેનો અર્થ સંથારા ઉપર પડખા ફેરવવા, પથારીમાં પડખા ફેરવવા થાય છે.

કૂઝાએ- ઉંઘમાં અવ્યક્ત શબ્દોથી કાંઈક ગણગણાટ કર્યો હોય અથવા કૂજિતં-કાસિતં તસ્મિન અવિધિના મુખવસ્ત્રિકાં કરં વા મુખેડનાધાય કૃત ઇત્વર્થઃ અવિધિથી અર્થાત્ મુહપત્તિ કે હાથ આડો રાખ્યા વિના ઉધરસ ખાદી હોય.

કક્કરાએ- કચક્કચાટ કરવો. વિષમ, કઠોર કે પ્રતિકૂળ શાયાની પ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે કચક્કચ-અવ્યક્ત શબ્દોના ઉચ્ચારણ દ્વારા અણગમો પ્રદર્શિત કરવો.

છીએ, જંભાઇએ..... અયતનાથી છીંક કે બગાસું ખાવું, પોંજ્યા વિના શરીર ખંજવાળવું, સચેત ૨જ્યુક્ત વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં જીવવિરાધનાની સંભાવના છે અને તે કિયાઓ દ્વારા સાધુની અસભ્યતા પ્રગટ થાય છે.

આઉલમાઉલાએ સોવણવત્તિયાએ... વિચિત્ર સ્વખદર્શનથી આકુળ-વ્યાકુળ થવું, સ્વખમાં યુદ્ધદર્શનમાં જ્ય-પરાજ્યની પરિસ્થિતિઓ, સાધુ જીવનને ન શોભે તેવા લગ્ન આદિના દશ્યો જોઈને ચિત્ત વ્યાકુળ બની જાય, શુભ કે અશુભ સ્વખદર્શનથી ચિત્ત પ્રસત્ત કે અપ્રસત્ત થાય છે, અશુભ સ્વખ દર્શનથી ચિત્તની અપ્રસત્તાથી આર્તધ્યાનના પરિણામો થાય છે.

સૂત્રકારે કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનું કથન કર્યું છે. જેમ કે— સ્વખમાં કામભોગનું સેવન, સંયમ વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિની ઈચ્છા, દાસ્તિની વિપરીતતાથી કે મનોભાવની વિપરીતતાથી દોષ સેવન થવું, સ્વખમાં રાત્રિભોજન પાણીની ઈચ્છા થવી વગેરે સંયમ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા અતિયારોનું સેવન કર્યું હોય, તો તત્સંબંધી મારું પાપ મિથ્યા થાઓ.

શયન સંબંધી અતિયારોના પ્રતિક્રમણ સૂત્રથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સાધક જીવનમાં જાણતા કે અજ્ઞાણતા, નિદ્રાવસ્થા કે સ્વખાવસ્થામાં થયેલી ભૂલોની ઉપેક્ષા થતી નથી. સૂક્ષ્મ દોષો પ્રતિ જાગૃતિ સાધકને મહાન બનાવે છે અને સૂક્ષ્મ દોષોની પણ ઉપેક્ષા પ્રમાણનું પોષણ કરી સાધકને પતન તરફ લઈ જાય છે. સૂક્ષ્મદોષો પ્રતિ સાવધાન રહેવા માટે જ સૂત્રકારે પ્રસ્તુત નિદ્રાદોષ-પ્રતિક્રમણ સૂત્રનું દેવસી, રાઈ આદિ પાંયે પ્રતિક્રમણમાં વિધાન કર્યું છે. તેમજ સાધકને ઊંઘમાંથી ઉઠ્યા બાદ આ પાઠ દ્વારા કાર્યોત્સર્ગ કરવાનું વિધાન છે. કોઈ સંપ્રદાયમાં આ સૂત્ર પછી એક લોગસ્સ અથવા ચાર લોગસ્સના કાર્યોત્સર્ગ કરવાની પરંપરા છે.

પાઠ-૬ : બીજું શ્રમણ સૂત્ર

ગોચરી દોષ પ્રતિક્રમણ :-

૧ પડિક્કમામિ ગોયરચરિયાએ ભિક્ખાયરિયાએ ઉગ્ઘાડ-કવાડ ઉગ્ઘાડણાએ સાણા-વચ્છા-દારા-સંઘદૃણાએ મંડીપાહુડિયાએ બલિપાહુડિયાએ ઠવણાપાહુડિયાએ સંકિએ સહસાગારે અણેસણાએ પાણભોયણાએ બીયભોયણાએ હરિયભોયણાએ પચ્છાકમ્મિયાએ પુરેકમ્મિયાએ અદિદૃહડાએ દગસંસદૃહડાએ રયસંસદૃહડાએ પારિસાડળિયાએ પારિદ્રૂવળિયાએ ઓહાસણભિક્ખાએ જં ઉગમેણ ઉપ્પાયણેસણાએ અપરિસુદ્ધ પરિગાહિયં પરિભુત્તં વા જં ણ પરિદ્રૂવિયં તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડં ।

શાન્દાર્થ :- પડિક્કમામિ - પ્રતિક્રમણ કરું છું, ગોયરચરિયાએ - ગોચર ચર્યામાં, ભિક્ખાયરિયાએ - ભિક્ષાચર્યામાં (લાગેલા દોષોનું), ઉગ્ઘાડ - અડધું ખુલ્લં (અધખુલ્લં), કવાડ - કમાડ (દરવાજા), ઉગ્ઘાડણાએ - ઉધાડ્યા હોય, સાણા - કૂતરા, વચ્છા - વાધરા, દારા - ભાળકો, સંઘદૃણાએ - સંઘદૃણો (સ્પર્શ) થયો હોય, મંડિપાહુડિયાએ - અગ્રપિંડ ગ્રહણ કર્યો હોય, બલિપાહુડિયાએ - બલિકર્મ માટે રાખેલો આહાર ગ્રહણ કર્યો હોય, ઠવણા પાહુડિયાએ - ભિક્ષુઓને દાનમાં આપવા જુદો કાઢેલો આહાર ગ્રહણ કર્યો હોય, સંકિઅે - શંકા પડવા છિતાં આહાર લીધો હોય, સહસાગારે - એકાએક શીદ્રતાથી આહાર લીધો હોય, અણેસણાએ - એષણાની શુદ્ધિ વગરના આહાર-પાણી લીધા હોય, પાણભોયણાએ - પ્રાણીઓથી યુક્ત ભોજનાદિ ગ્રહણ કર્યા હોય, બીજવાળો આહાર, હરિયભોયણાએ - લીલી વનસપતિવાળો આહાર, પચ્છાકમ્મિયાએ - પશ્ચાત કર્મથી યુક્ત આહાર, પુરેકમ્મિયાએ - પૂર્વકૃત કર્મથી યુક્ત આહાર, અદિદૃહડાએ - અદૃષ્ટ સ્થાનથી લાવેલો આહાર, દગસંસદૃહડાએ -

સચિત જલથી યુક્ત આહાર, રયસંસદૃહડાએ – સચિત રજથી યુક્ત આહાર, પારિસાડળણિયાએ – વેરાતો કે ઢોળાતો આહાર, પારિદ્વાવળણિયાએ – આહાર દેવાના પાત્રમાં અકલ્ય વસ્તુ હોય, તેને ફેંકીને તેમાં અન્ય રાખેલી વસ્તુ, ઓહાસણભિક્ખાએ – ઉત્તમ વસ્તુ માંગીને લેવી, ઉગમેણ – આધાકમી ઉદ્ગમ દોષવાળો આહાર, ઉપ્પાદના અને એધણાના દોષોથી યુક્ત આહાર, અપરિસુદ્ધં – અશુદ્ધ આહાર, પરિગહિયં – ગ્રહણ કર્યા હોય, પરિભુત્તં – ભોગવ્યો હોય, જં ણ પરિદૃવિયં – પરઠવા જેવો આહાર ન પરઠ્યો હોય તો, તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કં – મારું તે દુષ્કૃત્ય(પાપ) મિથ્યા થાઓ.

ભાવાર્થ :–ગોચરચર્યાં રૂપ બિક્ષાચર્યામાં જ્ઞાત કે અજ્ઞાત રૂપે જે અતિચાર-દોષ લાગ્યા હોય તેનું હું પ્રતિક્રમણ કરું છું. તે અતિચાર ક્યા ક્યા છે? અધખુલ્લા-દરવાજો ખોલીને, કૂતરા, વાધરડા અને બાળ કનો સંઘડ્યો કરીને પ્રાપ્ત થતો આહાર, અગ્રપિંડ રૂપે, બલિકર્મ માટે કે અન્ય બિક્ષુકોને આપવા માટે રાખેલો આહાર, આધાકર્મ આદિ દોષની શંકાયુક્ત, સદોષ કે નિર્દોષની વિચારણા કર્યા વિના એકાએક ગ્રહણ થયેલો, આહારની નિર્દોષતાની કસોટી કર્યા વિના ગ્રહણ થયેલો, કીડી આદિ ત્રસ પ્રાણી યુક્ત, બીજુયુક્ત, વનસ્પતિ યુક્ત, પશ્ચાતકર્મ કે પૂર્વ કર્મના દોષયુક્ત, અદ્યા સ્થાનેથી લાવેલો, સચેત પાણી કે સચેત રજથી ખરડાયેલો, વેરાતો, ઢોળાતો આહાર લેવો, પારિષ્ઠાપનિકાયુક્ત-અકલ્યનીય વસ્તુને ફેંકીને તે પાત્રથી દેવાતો, માંગી માંગીને લીધેલો, સોળ ઉદ્ગમના સોળ ઉત્પાદનના અને દશ એધણાના દોષયુક્ત ઉપરોક્ત કોઈ પણ દોષયુક્ત અશુદ્ધ આહાર ગ્રહણ કર્યા હોય તથા ભોગવ્યો હોય, દોષિત કે પરઠવા યોગ્ય આહાર પરઠ્યો ન હોય, તો તજજન્ય મારું પાપ મિથ્યા થાઓ.

વિવેચન :–

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાધુને માટે બિક્ષાચરીના દોષો સંબંધિત પ્રતિક્રમણ છે.

સાધુ જીવન પર્યત નવકોટિથી અહિંસા મહાક્રતનું પાલન કરે છે, તેથી તે પોતાના શરીરનો નિર્વાહ સંયમ ભાવે અહિંસક રીતે પ્રાપ્ત થયેલા, હિત, મિત અને સાન્નિક આહાર દ્વારા જ કરે છે. આગમકારોએ અહિંસક રીતે શરીર નિર્વાહ થઈ શકે તે દાખિકોણથી સાધુ માટે બિક્ષાચરી અને બિક્ષાચરીના વિવિધ નિયમોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

સાધુ સ્વયં ભોજન બનાવતા નથી, બીજાને બનાવવાનું કહેતા નથી, ભોજન બનાવનારની અનુમોદના કરતા નથી. આહાર પ્રાપ્તિ માટે ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી દોષ સેવન કરતા નથી, તેથી સાધુનો આહાર નવકોટિ વિશુદ્ધ હોય છે. નિર્દોષ આહારની પ્રાપ્તિ માટે મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારની એધણાનો વિવેક જરૂરી છે. નિર્દોષ આહારની શોધ કરવા રૂપ ગવેષણા, ગૃહસ્થને ત્યાંથી નિર્દોષ રૂપે આહાર ગ્રહણ કરવાની વિધિ રૂપ ગ્રહણૈધણા તથા અનાસકંત ભાવે આહારને ભોગવવા રૂપ પરિભૌગૈધણાની શુદ્ધિ જરૂરી છે.

સાધુ તે ત્રણે પ્રકારની એધણાના દોષોને લક્ષ્યમાં રાખીને જ આહાર પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ છતાં કયારેક જાણતા કે અજ્ઞાતા પ્રમાદાદિના કારણે કે સ્વાદને વશ થઈને તે નિયમો કે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય, અતિચારોનું સેવન થઈ જાય, તો તજજન્ય દોષના પ્રતિક્રમણ માટે આ સૂત્ર છે. તેમાં ગોચરી સંબંધી મુખ્ય દોષોનું સંક્ષિપ્ત કથન છે. તેનું વિસ્તૃત વર્ણન શ્રી આચારંગ સૂત્ર બીજો શ્રુતસ્કર્ધ, શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર આદિ અનેક આગમ ગ્રંથોમાં છે.

પદિકકમામિ- હે ગુરુદેવ ! હું ગોચરી સંબંધી દોષોનું પ્રતિકમણ કરવાની ઈચ્છા રાખું છું. સાધુ દેવસી પ્રતિકમણ સમયે સર્વ દોષોની આલોચનાની સાથે ગોચરી સંબંધી દોષોની આલોચના કરે છે, તે ઉપરાંત સાધુ ગોચરી દ્વારા આહાર-પાણી લાવ્યા પછી તુરંત ગુરુ સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને ગમનાગમનનું પ્રતિકમણ કરે, તેની સાથે જ ગોચરીના દોષોનું પણ ચિંતન કરીને ગુરુ સમક્ષ તેની આલોચના અને પ્રતિકમણ કરે છે. ગોચરી લઈને આવ્યા પછી ઈરિયાવહી સૂત્ર અને બીજા શ્રમણ સૂત્રનો કાર્યોત્સર્ગ કરવાની પરંપરા છે. ગૃહસ્થને ત્યાંથી કયા ઘરેથી કેટલો આહાર, કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો છે તેનું પૂર્ણપણે કથન અને તજજન્ય દોષોની આલોચના પછી જ સાધુ આહાર વાપરે છે.

ગોયરચરિયાએ- ગોયર ચર્યા. ગોચરણ ગોચરઃ, ચરણ ચર્યા, ગોચર ઇવ ચર્યા ગોચરચર્યા । જેવી રીતે ખેતરમાં ચરવા માટે ગયેલી ગાય ધાસને ઉપર-ઉપરથી ખાય છે, તે ધાસને મૂળમાંથી ઉખેડીને ખાતી નથી, તે જ રીતે સાધુ ગૃહસ્થને બીજીવાર આહાર બનાવવો ન પડે કે અન્ય પ્રકારે પીડા ન થાય, તે રીતે થોડો થોડો આહાર ગ્રહણ કરે છે. મુનિની આહાર પ્રાપ્તિની પદ્ધતિ ગાયની સમાન હોવાથી તેને ગોચરી કહે છે. ગોચરીને લક્ષે ચર્યા-પરિભ્રમણ કરવું, તે ગોયર ચર્યા છે. કેટલીક પ્રતોમાં ગોયરગચરિયાએ પાઠ જોવા મળે છે. ગોયર પ્રધાન ચર્યા તેવો તેનો અર્થ છે, અર્થમાં તાત્ત્વિક ફેર નથી.

શ્રી દશૈવાકાલિક સૂત્રમાં સાધુની ગોચરી વિવિની તુલના માટે મધુકર-ભમરની ઉપમા આપી છે. મહુકાર સમા બુઢા । ભમર પુષ્પોને પીડા કે કિલામના પહોંચાડ્યા વિના પુષ્પમાંથી રસ ચૂસે છે, તેમ ગૃહસ્થને પીડા ન થાય તે રીતે સાધુ અનેક ઘરેથી થોડો થોડો આહાર ગ્રહણ કરે છે.

ભિક્ખાચારિયાએ- ભિક્ષા ચર્યા. સાધુ ચર્યાના નિયમાનુસાર લાભાલાભની અપેક્ષા વિના ઉચ્ચ-નીચ કુળમાં અદીન ભાવે, અવ્યાકુળ ચિત્તથી ભિક્ષાને માટે પરિભ્રમણ કરવું, તે ભિક્ષાચર્યા શબ્દ પ્રયોગ સાધુની ભિક્ષાચારી માટે થતી પરિભ્રમણની પદ્ધતિને અને ગોયરચર્યા શબ્દપ્રયોગ ગૃહસ્થને ત્યાંથી આહાર ગ્રહણ કરવાની પદ્ધતિને પ્રગટ કરે છે.

ઉગ્ઘાડકવાડતગંગાડણાએ :— સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થના બંધ અથવા અર્ધા ખુલ્લા દરવાજાને પૂરા ખોલીને ગૃહસ્થના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો, તે સાધુને માટે યોગ્ય નથી. તથાપકારનો વ્યવહાર સાધુની અસભ્યતાને પ્રગટ કરે છે. ગૃહસ્થ ઘરની અંદર કોઈ વિશેષ વ્યાપારમાં સંલગ્ન હોય અને સાધુ અચાનક દરવાજો ખોલીને અંદર આવે તો ગૃહસ્થ કોળ પામે અને તે સાધુની અસભ્યતા પ્રગટ થાય છે. તે ઉપરાંત ગૃહસ્થ બંધ દ્વાર ખોલીને આહાર, પાણી વહોરાવે, તે પણ સાધુ માટે દોષરૂપ છે. ગૃહસ્થ જોયા કે પોંજ્યા વિના દરવાજો ખોલે અને બંધ કરે છે, તેમાં જીવ વિરાધનાની સંભાવના છે, તેમ જ અસુઝતાં આહાર-પાણીને સુઝતાં કરીને દરવાજો ખોલે છે, તેથી સાધુ બંધ દરવાજો ખોલીને ગૃહસ્થના ઘરમાં પ્રવેશ કરે નહીં કે ગૃહસ્થ બંધ દરવાજો ખોલીને આહાર-પાણી વહોરાવે, તો પણ ગ્રહણ કરે નહીં. જો કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં આવશ્યક વસ્તુ લેવી હોય અને તદર્થ દરવાજો ખોલવો પડે તો યતનાથી સ્વયં ખોલે અથવા ખોલાવી શકે છે, આ અપવાદમાર્ગ છે.

સાણા-વચ્છા-દારા સંઘર્ષણાએ- સાધુ માર્ગમાં રહેલા કૂતરાઓ, વાછરડાઓ તથા બાળકોનો સંઘડો(સ્પર્શ) થાય તે રીતે તેને ઓળંગીને ગૃહસ્થના ઘરમાં ભિક્ષા માટે પ્રવેશ થઈ શકે તેમ હોય, તો તે રીતે પ્રવેશ કરે નહીં. આ પ્રમાણે ભિક્ષા લેવામાં સાધુની અસભ્યતા પ્રતીત થાય છે અને આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા જીવ વિરાધનાનો દોષ લાગે છે. મૂળ પાઠમાં દારા શબ્દ છે, તેનો અર્થ સ્ત્રી થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ટીકાકાર બાળક અર્થ ગ્રહણ કરે છે.

મંડી પાહુડિયાએ- મંડી પ્રાભૃતિકા. નિર્દોષ આહાર સામગ્રી સાધુને વહોરાવવા માટે એક જગ્યાએ એકત્રિત કરીને રાખી હોય અથવા તૈયાર કરેલા આહારમાંથી પુણ્યાર્થે કોઈને દેવા માટે આહાર નિશ્ચિત કરીને અલગ રાખ્યો હોય, તેવા અગ્રપિંડ રૂપ આહાર ગ્રહણ કરવો, તે મંડીપાહુડિયા દોષ છે.

બલિ પાહુડિયાએ- બલિ પ્રાભૃતિકા. બલિકર્મ માટે અર્થાતું શ્રાદ્ધ આદિ પ્રસંગે કાગડા આદિ પક્ષીઓને માટે ચારે દિશામાં ફેંકવા માટે રાખેલો આહાર ગ્રહણ કરવો, તે બલિપાહુડિયા દોષ છે.

ઠવણા પાહુડિયાએ-સ્થાપના પ્રાભૃતિકા :- સાધુના ઉદેશથી અથવા અન્ય લિભિકું માટે અલગ કાઢીને રાખેલા આહારમાંથી લિભિકા લેવી તે સ્થાપના દોષ થાય છે. આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવાથી અંતરાય દોષ લાગે છે.

સંકિએ :- આહાર લેતા સમયે આહારના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારના આધાકમાર્દિ દોષની આશંકા હોય તો તેવો આહાર સાધુએ લેવો ન જોઈએ. દોષનો નિશ્ચય ન હોય, માત્ર દોષની સંભાવના જ હોય તો પણ તે શાક્યિત આહાર સાધુને માટે વર્જિન છે. સાધનાના માર્ગમાં અંશ માત્ર પણ આશંકાની ઉપેક્ષા ક્ષમ્ય નથી. દોષની આશંકા હોવા છતાં આહાર ગ્રહણ કરવો, તે સાધુની માનસિક દુર્બળતા તથા આસક્તિ ભાવને પ્રગટ કરે છે.

સહસાકારે :- એકાએક શીઘ્રતાથી ગ્રહણ કરવો. પ્રત્યેક કાર્ય વિવેક અને વિચાર પૂર્વક થવું જોઈએ. શીઘ્રતાથી કે ઝડપથી કાર્ય કરવું લૌકિક અને લોકોત્તર બંને દાઢિકોણથી અહિતકારી છે. શીઘ્રતાથી કાર્ય કરવામાં કાર્યના ગુણ-દોષ તરફ લક્ષ્ય રહેતું નથી. ઉત્તાવળ મનુષ્યના છીછરાપણાનું પ્રગટીકરણ છે. આહારની નિર્દોષતાનો વિચાર કર્યા વિના આહાર ગ્રહણ કરવો, તે સહસાકાર દોષ છે.

અણેસણાએ- ગવેષણા, ગ્રહણૈષણા અને પરિભોગૈષણા, આ ત્રણે પ્રકારની એષણાની શુદ્ધિ વિના અનેષણિક ભોજન-પાણી ગ્રહણ કર્યા હોય. સાધુને પ્રાસુક-જીવ રહિત અચેત પદાર્થો કલ્પનીય છે. તે પદાર્થો પ્રાસુક હોવાની સાથે ત્રણે પ્રકારની એષણાના દોષ રહિત નિર્દોષ હોવા પણ જરૂરી છે, તેથી જ સાધુને ગ્રાહી પદાર્થોના કથનમાં નિર્દોષ અને પ્રાસુક અથવા પ્રાસુક અને એષણીય, આ બંને શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે.

પાણભોયણાએ..... લીલ-ઝૂગ, કીડી, મંકોડા આદિ જીવયુક્ત આહાર, જેમ કે- મંકોડા ચડી ગયા હોય, તેવા મીઠાઈ આદિ ખાદ્ય પદાર્થો, દાડમના દાણા નાંખેલો ફૂટ સલાડાદિ બીજ સહિતનો આહાર, ગુલાબની લીલી પાંદરીઓ નાંખેલો શ્રીખંડ વગેરે લીલી વનસ્પતિ સહિતનો આહાર, નિર્દોષ અને અષણીય હોવા છતાં તે અપ્રાસુક-જીવ યુક્ત હોવાથી સાધુ માટે અગ્રાહી છે.

ઘણી આધુનિક પ્રતોમાં અણેસણાએ પછી પાણેસણાએ અને અણભોયણાએ શબ્દો જોવા મળે છે, પરંતુ પ્રાચીન પ્રતોમાં તેનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી, હરિભદ્રસૂરિ આદિ આચાર્યોએ આવશ્યક ટીકામાં પણ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તે શબ્દપ્રયોગ પણ અપ્રાસંગિક લાગે છે.

પચ્છાકમ્નિયાએ- પશ્ચાતકર્મ દોષયુક્ત આહાર. સાધુને આહાર વહોરાવ્યા પછી સાધુના નિમિત્તે ગૃહસ્થ આરંભ સમારંભ કરે, તે પશ્ચાતકર્મ દોષ છે. જેમ કે- સાધુ ગૃહસ્થને ત્યાંથી અધિક માત્રામાં આહાર ગ્રહણ કરી લે, તો ગૃહસ્થને પાછળથી પોતાના માટે બીજી વાર રસોઈ બનાવવી પડે છે અથવા સાધુને વહોરાવ્યા પછી ગૃહસ્થ પોતાના હાથ, ચમચો આદિ વાસણ ધૂઅ, વગેરે પ્રવૃત્તિમાં થતો આરંભ સમારંભ પાછળથી સાધુના નિમિત્તે થાય છે, તેવો પશ્ચાત્ કર્મદોષ યુક્ત આહાર સાધુને અગ્રાહી છે. તેવા

પ્રસંગોમાં સાધુએ વિવેક રાખવો જરૂરી છે.

પુરેકમ્મિયાએ- પૂર્વકર્મ દોષયુક્ત આહાર. સાધુને આહાર વહોરાવતાં પહેલા ગૃહસ્થ સાધુના નિમિત્તે આરંભ-સમારંભ કરે, તે પૂર્વકર્મ દોષ છે. જેમ કે— હાથ કે વાસણાદિ ધોઈને આહાર વહોરાવવો.

અદિદૃહડાએ-અદૃષ્ટાહૃતા :— ન દેખાતી જગ્યાએથી લાવેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરવી, સામાન્ય રીતે સાધુ પોતાની નજરે દેખાતા પદાર્થોની જ સદ્ગતા કે નિર્દોષતાની કસોટી કરી શકે છે. નજરે ન દેખાતી વસ્તુ ગૃહસ્થ કોઈએ આદિ સ્થાનોમાંથી લાવીને આપે, તો તેમાં અનેક દોષોની સંભાવના છે, જેમ કે વહોરાવવા યોગ્ય અચેત પદાર્થો કોઈ સચેત પદાર્થોથી સ્પર્શિત હોય, કોઈએ માટે ક્યારેક લાઈટ આદિ દ્વારા અનિનો સમારંભ કરે, ક્યારેક અસુજ્ઞતા પદાર્થોને સુજ્ઞતા કરીને બહાર લાવે આવી પ્રવૃત્તિમાં જીવવિરાધનાની સંભાવના હોવાથી અદૃષ્ટાહૃતા—ન દેખાતી જગ્યાએથી લાવેલા પદાર્થો સાધુને માટે અગ્રાહ્ય છે.

દગસંસદૃહડાએ..... સચેત પાણીથી સંસક્ત આહાર, જેમ કે— નિર્દોષ અને પ્રાસુક ખાદ્ય પદાર્થના ડબ્બા પર પાણીના છાંટા ઊડ્યા હોય અથવા વહોરાવનાર ગૃહસ્થના હાથ ભીના હોય, તે જ રીતે સચેત રજીથી સંસક્ત આહાર હોય, તો તે આહાર સ્વયં અચેત હોવા છીતાં સચેત પૃથ્વી કે પાણીના જીવોથી સંસક્ત હોવાથી સાધુ માટે અગ્રાહ્ય છે.

પારિસાડળણિયાએ- વહોરાવનાર વ્યક્તિ વેરાતો, ઢોળાતો આહાર વહોરાવે, તો ત્યાં ક્રીડી આદિ જીવજંતુઓ આવે અને ગૃહસ્થ તેને અયતનાથી સાફ કરે, આ રીતે તેમાં જીવવિરાધનાની સંભાવના હોવાથી તથાપ્રકારનો આહાર સાધુ ગ્રહણ કરતા નથી.

પારિઠાવળણિયાએ- પાત્રમાં પડેલી અકલ્પનીય વસ્તુને ખાલી કરીને તે જ પાત્રથી આહાર વહોરાવવો, તે પરિસ્થાપનિકાદોષ છે. જેમ કે સચેત પાણી ભરેલા પાત્રનું પાણી ઢોળીને તે પાત્રથી સાધુને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ વહોરાવે અથવા પરઠવા યોગ્ય કે બગડી ગયેલા પદાર્થો ગ્રહણ કરવા, તે પણ પરિસ્થાપનિકા દોષ છે.

ઓહાસણ ભિકન્ખાએ- માંગી-માંગીને બિક્ષા પ્રાપ્ત કરવી. પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે સંયમ સમાચારી અનુસાર કોઈ પણ વસ્તુની યાચના કરવી, તે સાધુનો ધર્મ છે પણ બિખારીની જેમ દીનતાપૂર્વક ગૃહસ્થ પાસે યાચના કરવી અથવા રસોન્દ્રિયના પોષણ માટે કોઈ વિશિષ્ટ વસ્તુની માંગણી કરવી, તે ઉત્પાદનના સોળ દોષમાંથી વનીપક નામનો એક દોષ છે.

સાધુ કેવળ દેહ નિર્વાહ માટે જ આહાર કરે છે. સંયમ સમાચારીને કે પોતાના લક્ષને ભૂલીને સાધુ મનગમતા આહાર માટે ઘર-ઘરમાં ફર્યા કરે, ઈષ્ટ વસ્તુની માંગણી કરે, તો તેમાં સાધુ સ્વયં સાધુધર્મથી ચલિત થાય અને શાસનની લઘુતા થાય છે. કોઈ વિશિષ્ટ કારણાવશ વિશિષ્ટ વસ્તુની આવશ્યકતા હોય, તો સાધુ વિવેકી ગૃહસ્થ પાસે વિવેકપૂર્વક, અનાસક્ત ભાવે તેની યાચના કરી શકે છે.

જં ઉગમેણ, ઉપ્પાયણેસણાએ- ઉદ્ગમના, ઉત્પાદનના અને એષણાના દોષયુક્ત આહાર ગ્રહણ થયો હોય. આહારની શુદ્ધિ માટે સાધુએ ત્રણે પ્રકારની એષણાની શુદ્ધિનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે અને ત્રણે પ્રકારની એષણાની શુદ્ધિ માટે સાધુ ઉદ્ગમ આદિ ત્રણે પ્રકારના દોષોને યથાર્થ રૂપે જાણીને તેનો ત્યાગ કરે છે.

નિર્દોષ આહારની ગવેષણા માટે ગૃહસ્થ દ્વારા લાગતા સોળ ઉદ્ગમના દોષો, સાધુ દ્વારા લાગતા સોળ ઉત્પાદનના દોષો તથા નિર્દોષ આહારની પ્રાપ્તિ માટે અર્થાત્ ગ્રહણૈષણાની શુદ્ધિ માટે ગૃહસ્થ અને સાધુ, બંને દ્વારા લાગતાં દશ એષણાના દોષોનો ત્યાગ જરૂરી છે અને પ્રાપ્ત થયેલા તે આહારને રસાસ્વાદ

વિના અનાસકત ભાવે ભોગવવા રૂપ પરિભોગૈષણી શુદ્ધિ માટે પાંચ માંડલાના દોષોનો ત્યાગ જરૂરી છે. આ રીતે ૧૫ ઉદ્ગમના + ૧૫ ઉત્પાદનના + ૧૦ એષણાના દોષ = ૪૨ દોષ અને પાંચ માંડલાના દોષ ઉમેરતાં ૪૭ દોષ થાય છે. સાધુની આહાર પ્રાપ્તિ અને આહાર પરિભોગની કિયા ૪૭ દોષ રહિત હોય છે. ગોચરી સંબંધિત દોષોના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર પરિશિષ્ટ-૩.

અપરિસુદ્ધ પરિગાહિય- ઉપરોક્ત ઉગ્ઘાડકવાડ ઉગ્ઘાડણાએ થી લઈને ઉપ્પાયણેસણાએ સુધીના દોષયુક્ત અશુદ્ધ આહાર જાણતાં કે અજાણતાં ગ્રહણ થઈ ગયો હોય.

પરિભુત્ત- તે અશુદ્ધ આહાર ભોગવ્યો-વાપર્યો હોય.

જં ન પરિઠવિય- પરઠવા યોગ્ય આહારને પરઠયો ન હોય. સાધુચર્યાના નિયમાનુસાર સાધુએ નિર્દોષ અને પ્રાસુક આહાર જ વાપરવો જોઈએ. પ્રમાદાદિ કોઈ પણ કારણથી જાણતા કે અજાણતા આધાકર્મ આદિ દોષયુક્ત આહાર ગ્રહણ થઈ ગયો હોય અને પાછળથી સાધુને આહારની સદોષતા જણાય, તો તે દોષિત આહાર સાધુએ પરઠી દેવો જોઈએ. ક્યારેક સચેત-ત્રસ કે સ્થાવર જીવોથી સંસકત આહાર, જેમ કે- લીલકૂગવાળા પદાર્થો, બીજ સહિતના ફળ વગેરે ગ્રહણ થઈ ગયા હોય, તો તેમાંથી જીવને પૃથકું કરવાની શક્યતા હોય, તો તે ખાદ્ય પદાર્થમાંથી સાધુ યતનાપૂર્વક તે જીવને દૂર કરીને શેષ રહેલો આહાર વાપરે અને જો જીવો ઘણા હોય અને તેને દૂર કરવા શક્ય ન હોય, તો સાધુએ તે આહાર પરઠી દેવો જોઈએ. શ્રી આચારણ સૂત્રના દ્વિતીય શુનુસ્કંધમાં તેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

આ રીતે દોષયુક્ત કે સચેત પરઠવા યોગ્ય આહાર પરઠયો ન હોય, તો તે સાધુ જીવન માટે દોષરૂપ છે.

તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કાડમ- ગોચરી સંબંધી મારા દુષ્કૃત્યો-દોષો મિથ્યા થાઓ. આ રીતે સાધુ ગોચરી સંબંધિત દોષોનું પ્રતિકમણ કરીને પ્રાપ્ત થયેલા નિર્દોષ અને પ્રાસુક આહાર ગુરુને અથવા રત્નાધિક સંતોને બતાવીને, તેમાંથી વડીલ, ગ્લાન, વૃદ્ધ, તપસ્વી કે શૈક્ષન-નવદીક્ષિત સંતોને આમંત્રણ કરીને, તેમની આવશ્યકતા પ્રમાણે તે-તે સંતોની ઈચ્છાનુસાર આપીને, ત્યારપણી શેષ રહેલા આહારને સાધુ અનાસકત ભાવે વાપરીને પોતાના દેહનો નિર્વાહ કરે છે.

પાઠ-૭ : શ્રીજું શ્રમણ સૂત્ર

કાલ પ્રતિલેખના દોષ પ્રતિક્રમણ :-

૧ પઢિક્કમામિ ચાઉક્કાલં સજ્જાયસ્સ અકરણયાએ ઉભઓકાલં ભંડોવગરણસ્સ અપ્પડિલેહણાએ દુપ્પડિલેહણાએ અપ્પમજ્જણાએ દુપ્પમજ્જણાએ અઝક્કમ્મે વહ્કક્કમ્મે અઝ્યારે અણાયારે જો મે દેવસિઓ અઝ્યારો કઓ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કાડમ્ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- - પઢિક્કમામિ - પ્રતિક્કમણ કરું છું, ચાઉક્કાલં - ચાર કાળમાં, સજ્જાયસ્સ - સ્વાધ્યાય, અકરણયાએ - કર્યો ન હોય, ઉભઓકાલં - બંને કાળમાં, ભંડોવગરણસ્સ - ભંડોપકરણની, અપ્પડિલેહણાએ - પ્રતિલેખન ન કર્યું હોય, દુપ્પડિલેહણાએ - દુષ્પત્રિલેખન કર્યું હોય, અપ્પમજ્જણાએ - પ્રમાર્જન ન કર્યું હોય, દુપ્પમજ્જણાએ - દુષ્પમાર્જન કર્યું હોય, અઝક્કમ્મે - અતિક્રમ, વહ્કક્કમ્મે - વત્તિક્રમ અઝ્યારે - અતિચાર, અણાયારે - અનાચાર સંબંધી, જો મે - જે મેં, દેવસિઓ - દિવસ સંબંધી,

અઝ્યારો - અતિચાર દોષ, કઓ - કર્યા હોય, તસ્સ - તે, મિચ્છામિ દુક્કાડમ् - મારા દુષ્કૃત્યો મિથ્યા થાઓ.

ભાવાર્થ :- સ્વાધ્યાય તથા પ્રતિલેખના સંબંધી પ્રતિક્રમણ કરું છું. પ્રમાદવશ દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ તથા અંતિમ પ્રહર રૂપ ચાર કાલમાં સ્વાધ્યાય કર્યો ન હોય, પ્રાતઃકાલ તથા સંધ્યા કાલ, આ બંને કાળમાં વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ ભંડોપકરણની પ્રતિલેખના કરી ન હોય, સારી રીતે પ્રતિલેખના ન કરી હોય, પ્રમાર્જના ન કરી હોય, સારી રીતે પ્રમાર્જના કરી ન હોય, અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર દોષનું સેવન થયું હોય, વગેરે દિવસ સંબંધી જે અતિચાર-દોષ લાગ્યા હોય, તે સર્વ પાપ મારા મિથ્યા-નિષ્ફળ થાઓ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રનું નામ કાલ પ્રતિલેખન સૂત્ર છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કાલપ્રતિલેખનનો મહાન લાભ પ્રદર્શિત કર્યો છે. કાલપઢિલેહણ્યાએ ણ ણાણાવરણિજ્જં કર્મં ખવેઙ્ કાલ પ્રતિલેખન યથાસમયે યોગ્ય કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય કરે છે અને જ્ઞાન ગુણને પ્રગટ કરે છે.

પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં, સુરક્ષામાં, સંયુક્તને વિયુક્ત કરવામાં અને વિયુક્તને સંયુક્ત કરવામાં 'કાલ'નું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. તેથી જ જીવનની પ્રગતિ માટે, સાધનાના પ્રત્યેક અંગને ઉજાગર કરવા માટે કાલ પ્રતિલેખના અત્યંત આવશ્યક છે.

સાધકને અપ્રમત્ત ભાવમાં રહેવા માટે આગમકારોએ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના સમાચારી નામના છિવ્વીસમાં અધ્યયનમાં સાધુને માટે દિવસ અને રાત્રિકાલની સમય સારણીનું કથન કર્યું છે. સાધુ દિવસના પ્રથમ પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય, બીજા પ્રહરમાં ધ્યાન, ત્રીજા પ્રહરમાં ભિક્ષાચારી અને ચોથા પ્રહરમાં પુનઃ સ્વાધ્યાય કરે છે. તેમજ દિવસના પ્રથમ પ્રહરના પ્રથમ ચતુર્થ ભાગમાં અને ચોથા પ્રહરના અંતિમ ચતુર્થ ભાગમાં પોતાના ભંડોપકરણના પ્રતિલેખનનું વિધાન છે. તે જ રીતે રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય, બીજા પ્રહરમાં ધ્યાન, ત્રીજા પ્રહરમાં નિદ્રા અને ચોથા પ્રહરમાં પુનઃ સ્વાધ્યાય કરે છે.

આ રીતે સાધુને આઠ પ્રહરના દિવસ-રાત્રિમાં ચાર પ્રહર સ્વાધ્યાય અને બે વાર પ્રતિલેખન કરવાનું વિધાન છે. સાધુ પ્રમાદાદિને વશ થઈને સમાચારીને ભૂલી જાય, આવશ્યક કર્તવ્યોથી ચલિત થાય, તો તજજન્ય પાપદોષના સેવનનું પ્રતિક્રમણ, આ સૂત્ર દ્વારા થાય છે.

પઢિકકમામિ- હે પ્રભો ! હું પ્રતિક્રમણ કરવાની ઈચ્છા રાખું છું.

ચાડકાલાં- ચાર કાલમાં. દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ અને ચતુર્થ પ્રહરરૂપ ચાર કાલમાં

સજ્જાયસ્સ- સ્વાધ્યાય. સ્વાધ્યાય સાધક જીવનને પરિપક્વ બનાવવા માટેનું આવશ્યક અંગ છે. સ્વાધ્યાય પરમ તપ છે. નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અને ભણેલા જ્ઞાનને પુષ્ટ બનાવવા તેમ જ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો નાશ કરવા સ્વાધ્યાય અમોઘ સાધન છે. વિવિધ વિદ્વાનોએ સ્વાધ્યાય શબ્દની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

(૧) અધ્યયનં અધ્યાય: શોભનોડધ્યાય: સ્વાધ્યાય: ૧ – (૨) સુષ્ટુ અધ્યાય – સ્વાધ્યાય છે. આત્મ કલ્યાણકારી પઠન-પાઠનરૂપ શ્રેષ્ઠ અધ્યયનને સ્વાધ્યાય કહે છે.

(૩) સુષ્ટુ આ મર્યાદિયા અધીયતે ઇતિ સ્વાધ્યાય: ૧ - શ્રી અભયદેવસૂરિકૃત સ્થાનાંગ વૃત્તિ. સુષ્ટુ – મર્યાદાપૂર્વક સારી રીતે અધ્યયન કરવું, તે સ્વાધ્યાય છે. (૪) અન્યની સહાયતા વગર સ્વયં

અધ્યયન કરવું તથા અધ્યયન કર્યું હોય, તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું, તે સ્વાધ્યાય છે. (૫) સ્વસ્યાત્મનોડ- ધ્યયનમ् પોતે-પોતાનું અધ્યયન કરવું. પોતાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવું, તે સ્વાધ્યાય છે. જૈનશાસ્ત્રકારોએ સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદ કહ્યા છે. વાચના, પૂર્ખણા, પરિયદ્વાણા, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા. (૧) વાંચના— ગુરુમુખેથી સૂત્ર તથા અર્થનું વાંચન કરવું, તો વાચના છે, (૨) પૂર્ખણા— શાસ્ત્ર પાઠનું ચિંતન-મનન કરતાં કોઈ વિષયમાં શંકા થવા પર સમાધાનના દસ્તિકોણથી તદ્વિવિષયક ગુરુદેવને પૂર્ખણું, તે પૂર્ખણા છે,(૩) પરિયદ્વાણા— સૂત્ર તથા અર્થ વિસમૃત ન થઈ જાય, તે માટે વારંવાર તેનું પુનરાવર્તન કરવું, તે પરિયદ્વાણા છે. તેના માટે પરિવર્તના, ગોખવું, ફેરવવું ઈત્યાદિ શબ્દ પ્રયોગ થાય છે,(૪) અનુપ્રેક્ષા— સૂત્ર વાચનાના સંબંધમાં સાત્ત્વિક ચિંતન કરવું, તે અનુપ્રેક્ષા છે. અનુપ્રેક્ષા સ્વાધ્યાયનું મહત્વપૂર્ણ અંગ છે, (૫) ધર્મકથા— વાચના, પૂર્ખણા, પરિયદ્વાણા, અનુપ્રેક્ષા પછી તત્ત્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સુદૃઢ થઈ જાય ત્યારે જનકલ્યાણ માટે ધર્મોપદેશ કરવો, તે ધર્મકથા છે.

આ પાંચે પ્રકારના સ્વાધ્યાયથી સાધકને તીર્થકરોની તથા પૂર્વાચાર્યોની પરંપરાથી આવી રહેલી જ્ઞાનરાશિનો દિવ્ય પ્રકાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેના દ્વારા સાધક સ્વયં પોતાના સાધના પથને નિહાળી શકે છે. સ્વાધ્યાયના માધ્યમથી જ સાધક સ્વાવલંબી, સુદૃઢ અને સબળ બને છે. સ્વાધ્યાયની મહત્તમાને સ્વીકારીને જ શાસ્ત્રકારોએ સાધકના દૈનિક કૃત્યમાં સ્વાધ્યાયને આગવું સ્થાન આપ્યું છે.

અકરણાએ- પ્રમાણને વશ થઈને ચાર પ્રહરમાં સ્વાધ્યાય ન કર્યો હોય.

ઉભઓકાલં- સૂર્યોદય સમયે અને સૂર્યાસ્ત પહેલા, આ બંને કાલમાં

ભંડોવગરણસ્સ- ભંડ - પાત્ર અને ઉપકરણ - સંયમી જીવનમાં ઉપયોગી સાધુની અન્ય આવશ્યક ઉપયિ.

તે ઉપયિના બે પ્રકાર છે— રજોહરણ, વસ્ત્ર, પાત્ર, ગુચ્છો વગેરે જે ઉપયિ હંમેશાં સાધુની પોતાની નિશ્ચામાં રાખી શકાય છે, તેને ઔદ્ઘિક ઉપયિ કહે છે અને પાટ, પાટલા, સંસ્તારક આદિ આવશ્યકતા પ્રમાણે સાધુ ગૃહસ્થ પાસેથી પાઢીહારી-પાછું આપવાની શરતે લઈ આવે છે, તે ઔપગ્રહિક ઉપયિ છે. આ બંને પ્રકારની ઉપયિનું દિવસમાં બે વાર પ્રતિલેખન અને પ્રમાર્જન કરવાનું હોય છે.

અપ્પડિલેહણાએ..... પ્રતિલેખન ન કર્યું હોય અથવા માઠી રીતે(ઉપયોગ વિના, જેમ-તેમ) પ્રતિલેખન કર્યું હોય, પોંજ્યું ન હોય અથવા માઠી રીતે પોંજ્યું હોય

પ્રતિલેખન : પ્રમાર્જન—પ્રત્યુપેક્ષણા-મૂલત એવ ચક્ષુષા નિરીક્ષણા । જીવ રક્ષાની ભાવનાથી વસ્તુનું વ્યવસ્થિત રીતે આંખ દ્વારા નિરીક્ષણ કરવું, તે પ્રતિલેખન છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ‘સમાચારી’ અધ્યયનમાં વસ્ત્ર પ્રતિલેખન વિધિનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. તે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર પ્રતિલેખન ન કરવું અથવા શૂન્ય મનસ્ક પણે ઉપયોગ વિના પ્રતિલેખન કરવું, તે દુષ્ટ પ્રતિલેખન છે.

પ્રતિલેખન કર્યા પછી જો તે ઉપયિ ઉપર કોઈ જીવજ્ઞતુ જણાય, તો તેને ગુચ્છાથી યતનાપૂર્વક દૂર કરવા, ગુચ્છા જેવા મુલાયમ સાધન દ્વારા તે ઉપયિને સાફ કરવાની કિયાને પ્રમાર્જન કહે છે. તે કિયા જીવ દ્યાના લક્ષ વિના અયતનાપૂર્વક થાય, તો તે દુષ્ટ પ્રમાર્જન છે.

સાધુ પોતાના ઉપકરણનું પ્રતિલેખન કરે અને ત્યારપછી પ્રમાર્જન કરે છે, આ રીતે પ્રતિલેખન અને પ્રમાર્જન બંને કમિક કિયાઓ છે.

સાધુની પાસે વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ જેટલી ઉપધિ હોય તેનું દિવસમાં બે વાર—પ્રાતઃકાલે અને સાયંકાલે પ્રતિલેખન કરવાનું હોય છે. ઉપધિને જોયા વગર ઉપયોગમાં લેવાથી હિંસાનો દોષ લાગે છે. ઉપધિમાં સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિની તથા અન્ય કોઈ જીવો તેનો આશ્રય લઈને રહ્યા હોય તેવી સંભાવના રહે છે, તેથી પ્રત્યેક વસ્તુનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. જો કોઈ જીવ દાસ્તિ ગોચર થાય તો તેને પ્રમાર્જન કરી કોઈ પણ પ્રકારની પીડા-દુઃખ ન થાય તે રીતે એકાંત સ્થાનમાં મૂકવા જોઈએ અને કોઈ જીવ દાસ્તિ ગોચર ન થાય, તો પણ સાધુએ જીવદ્યાની ભાવનાથી પ્રમાર્જન કરવું જોઈએ. તેનાથી આરાધનાનો લાભ મળે છે તથા તેનું અહિંસા મહાક્રત પુષ્ટ થાય છે. આ સૂત્રમાં પ્રતિલેખનની કિયા દ્વારા શિષ્યોના કર્તવ્ય ક્ષેત્રની જાગરૂકતા તથા પ્રથમ અહિંસા મહાક્રતની સૂક્ષ્મ સાધનાનું નિરૂપણ છે.

અતિકમાદિ ચાર પ્રકારના દોષ :— પ્રત્યેક વ્રતનું પાલન કરતાં છચસ્થ સાધકોને ચાર પ્રકારે દોષ સેવનની સંભાવના છે. (૧) અતિકમ, (૨) વ્યતિકમ, (૩) અતિચાર, (૪) અનાચાર.

(૧) **અતિકમ**— ગ્રહણ કરેલા વ્રત અથવા પ્રતિજ્ઞાભંગ કરવાનો સંકલ્પ. (૨) **વ્યતિકમ**— વ્રત ભંગ કરવા માટે ઉદ્ઘર્ષીલ થવું. (૩) **અતિચાર**— વ્રત ભંગ કરવા માટેની સામગ્રી ભેગી કરવી. (૪) **અનાચાર**— વ્રત ભંગ કરી નાખવું.

આચાર્ય હરિભદ્રજીએ વ્યાખ્યામાં અતિકમ આદિ ચાર દોષને સમજાવવા એક પ્રાચીન ગાથા ઉદ્ઘૂત કરી છે.

આધાકમ્-ણિમંતણ પઢિસુણમાળે અઙ્ગકક્મો હોઇ ।

પય-ભેયાઇ વહેકકમ ગહિએ તહે યરો ગિલિએ ॥

(૧) આધાકર્મી આહારના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરવો તે અતિકમ દોષ છે, (૨) આધાકર્મી આહાર ગ્રહણ કરવા માટે પગ ઉપાડવો, તે વ્યતિકમ દોષ છે, (૩) આધાકર્મી આહાર ગ્રહણ કરવો, તે અતિચાર દોષ છે અને (૪) અને ત્રીજાથી ઈતર અર્થાત્ તે આહારને વાપરવો, તે ચોથો અનાચાર દોષ છે.

અહિંસા, સત્ય આદિ પાંચ મહાક્રત રૂપ મૂલ ગુણોમાં અતિકમ, વ્યતિકમ, અતિચાર, આ ત્રણ પ્રકારના દોષ સેવનથી વ્રતમાં મલિનતા આવે પરંતુ વ્રત સર્વથા નાચ થતું નથી, તેથી તેની શુદ્ધિ આલોચના અને પ્રતિકમણ દ્વારા કરવાનું વિધાન છે, પરંતુ જો મૂળગુણોમાં અનાચાર દોષથી ચારિત્ર ખંડિત થાય છે, તેવા દોષોની શુદ્ધિ માટે માત્ર આલોચના તથા પ્રતિકમણ જ પર્યાપ્ત નથી. તેની શુદ્ધિ માટે ગુરુ પ્રદત્ત પ્રાયશીતનું વિધાન છે.

ઉત્તર ગુણોમાં અતિકમ આદિ ચારેય પ્રકારના દોષોના સેવનથી ચારિત્રમાં મલિનતા આવે છે, પરંતુ ચારિત્રનો ભંગ થતો નથી, તેથી તેની શુદ્ધિ આલોચના અને પ્રતિકમણથી થઈ શકે છે. સ્વાધ્યાય અને પ્રતિલેખના ઉત્તર ગુણ છે, તેથી તેમાં લાગેલા ચારે ય પ્રકારના દોષની શુદ્ધિ આલોચના અને પ્રતિકમણથી થાય છે. તેનું પ્રતિકમણ આ સૂત્ર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સંક્ષેપમાં મૂળગુણમાં અતિકમ, વ્યતિકમ અને અતિચાર સુધીના દોષો અને ઉત્તર ગુણમાં અતિકમ, વ્યતિકમ, અતિચાર અને અનાચાર સુધીના દોષોની શુદ્ધિ પ્રતિકમણથી થાય છે.

જો મે દેવસિઓ અહિારા કાંઈ— આ રીતે કાલ પ્રતિલેખન સૂત્ર સાધકની કાણ કાણની જાગૃતિને સ્પષ્ટ કરેછે. શાસ્ત્રોક્ત સમયે સ્વાધ્યાય, પ્રતિલેખના આદિ ન કરવા અને સ્વાધ્યાયાદિ ન કરવાના સમયે

કરવા, સ્વાધ્યાય અને પ્રતિલેખનની કિયા ઉપર શ્રદ્ધા ન કરવી, તદ્વિષયક મિથ્યા પ્રરૂપણ કરવી, આ બધા સ્વાધ્યાય અને પ્રતિલેખન સંબંધી અતિચાર દોષ છે. દિવસ દરમ્યાન અતિક્રમ આદિ દોષોનું સેવન થયું હોય, તો મારા તજજન્ય દોષો નાશ થાઓ.

પાઠ-૮ : ચોથું શ્રમણ સૂત્ર

એકવિધ આદિ અતિચારોનું પ્રતિક્રમણ :-

એકવિધ અસંયમ :-

૧ પડિકકમામિ એગવિહે અસંજમે ।

ભાવાર્થ :- એક પ્રકારના અસંયમનું પ્રતિક્રમણ કરું છું, અસંયમથી નિવૃત્ત થાઉં છું.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં એક થી તેત્રીસ બોલમાં સાધુજીવનને સ્પર્શતા વિવિધ આચારોનું નિરૂપણ છે. તે સર્વ બોલ જૈય-જ્ઞાણવા યોગ્ય છે. તે સર્વ બોલને યથાર્થપણે જાણીને તેમાંથી કેટલાક બોલ અતિચાર કે અનાચાર દોષ રૂપ છે, તેને યથાર્થ રીતે જાણીને તેનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને કેટલાક બોલ સાધનાના અંગરૂપ છે, તેને યથાર્થ રીતે જાણીને તેની આરાધના કરવા યોગ્ય છે.

તેમાં અસંયમ નામનો પ્રથમ બોલ સાધક જીવન માટે દોષ રૂપ છે.

અસંજમે-અસંયમ. સં + યમ સમ્યક પ્રકારે વૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરીને ઈચ્છાઓનું નિયમન કે નિયંત્રણ કરવું, તે સંયમ છે અને (૧) ઈચ્છાઓને અમર્યાદિત રીતે વધવા દેવી, તે અસંયમ છે, (૨) અવિરતિના પરિણામ, તે અસંયમ છે, (૩) ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદ્યજન્ય રાગ-દ્વેષાદિ કષાયના ભાવો, તે અસંયમ છે. આપણા સમસ્ત દુઃખનું કારણ આપણા અસંયમના ભાવો છે. અસંયમના ભાવ જીવને બહિરૂભ બનાવે, પૌદ્રગલિક-જડ પદાર્થોનું, ઈન્દ્રિયના વિષયોનું આકર્ષણ કરાવે, તેની પ્રાપ્તિ માટે અને પ્રાપ્ત થયેલ વિષયોના સંરક્ષણ માટે મનને વ્યાકુળ બનાવે, વિષયોના સંયોગ અને વિયોગમાં આર્તધ્યાન-રૌદ્રધ્યાન કરાવે, આ પ્રકારના બહિરૂભ ભાવો અનંત કર્મબંધ અને જન્મ-મરણની પરંપરા વધારે છે, આ જન્મ-મરણની પરંપરાને તોડવા માટે સાધના કરતા સાધકો માટે અસંયમના પરિણામો સર્વથા ત્યાજ્ય છે. સાધક અસંયમભાવનો જીવન પર્યંત ત્યાગ કરીને સંયમ ભાવનો સ્વીકાર કરે છે. તેમ છતાં છદ્રસ્થ દશામાં ક્યારેક કોઈ પણ નિમિત્તથી અસંયમના ભાવો આવી ગયા હોય, તો તેનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે.

અસંયમના ભાવો વિવિધ પ્રકારે પ્રગટ થતા હોવાથી અસંયમના અનેક ભેદ-પ્રભેદ થાય છે, સૂ. ૧૭માં સંયમના સત્તર ભેદ કહ્યા છે પરંતુ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સંગ્રહનયની વિવક્ષાથી સર્વ પ્રકારના અસંયમમાં અસંયમ ભાવ સમાન છે. તે સર્વમાં અસંયમ ભાવ એક રૂપ હોવાથી અસંયમનો એક પ્રકાર કહ્યો છે.

બે બંધન :-

૨ પડિકકમામિ દોહિં બંધણેહિં-રાગબંધણેણ, દોસ બંધણેણ ।

ભાવાર્થ :- રાગ બંધન અને દ્વેષ બંધન, આ બે પ્રકારના બંધનનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બે પ્રકારનાં બંધનનાં પ્રતિકમણનું કથન છે.

બદ્ધયતે ઽષ્ટવિધેન કર્મણા યેન હેતુભૂતેન તદ બંધનમ् । જીવ જે નિમિત્તથી આઠ પ્રકારના કર્મબંધનથી બંધાય છે, તે બંધન કહેવાય છે.

રાગો ય દોસો ય દો ય કર્મબીજં । રાગ અને દ્વેષ કર્મના બીજ છે. સંસારનું વિષવૃક્ષ આ બીજથી જ પાંગરે છે. (૧) આસક્તિ કે પ્રીતિના ભાવને રાગ અને અપ્રીતિના ભાવને દ્વેષ કહે છે. (૨) જેના દ્વારા આત્મા કર્મથી રંગાય છે, તે મોહની પરિણાતિ રાગ છે અને જે મોહની પરિણાતિથી કોઈ સાથે શત્રુતા, ઘૃણા થાય, તે દ્વેષ છે. રાગ અને દ્વેષ ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદ્દ્યજન્ય ભાવો છે, તેથી તે ચારિત્રના અર્થાત્ આત્મશુદ્ધિના ઘાતક છે.

સ્નેહાભ્યક્ત શરીરસ્ય, રેણુના, શિલાષ્ટતે યથા ગાત્રમ्

રાગ-દ્વેષાક્લિનસ્ય કર્મ બન્ધો ભવત્યેવમ् ॥ હારિભદ્રીય આવશ્યક ટીકા

જેના શરીર ઉપર તેલ લગાડ્યું છે તેના શરીરને ઊડતાં ૨૪ કણો ચોટી જાય છે. તેમ રાગ-દ્વેષની સ્નિગ્ધતાથી વ્યાપ્ત આત્મા ઉપર કર્મ ૨૪ નું બંધન થાય છે, તેથી રાગ અને દ્વેષ બંધન રૂપ છે, તેનું પ્રતિકમણ કરીને ત્યાગ કરવાનો છે.

પ્રાણ દંડ :-

૩ પડિકકમામિ તિહિં દંડેહિં-મણદંડેણ, વયદંડેણ, કાયદંડેણ ।

ભાવાર્થ :- મન દંડ, વચન દંડ અને કાય દંડ, આ ત્રણ પ્રકારના દંડનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ત્રણ પ્રકારના દંડનું કથન છે.

જેના દ્વારા વ્યક્તિ દંડિત થાય, આત્માના ઐશ્વર્યનો નાશ થાય, તે દંડ કહેવાય છે. તેના બે ભેદ છે— (૧) લાકડી આદિ દ્રવ્ય દંડ અને (૨) દુષ્પ્રયુક્ત મન, વચન, કાયા, તે ભાવ દંડ છે. ત્રણ પ્રકારના ભાવદંડથી જ ચારિત્રરૂપ આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્યનો વિનાશ થાય છે, તેનાથી આત્મા દંડિત — ધર્મ ભ્રષ્ટ થાય છે.

(૧) મનની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ મન દંડ છે, જેમ કે— મન દ્વારા અશુભવિચારણ કરવી, આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનના પરિણામો કરવા, વર્થ કલ્યનાઓ કરવી, અન્ય જીવો પ્રતિ ઘૃણા, દ્વેષ, વેર-જેરના ભાવો રાખવા, ભૂતકાળ ના દુઃખોને વાગોણ્યા કરવું વગેરે મનની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ છે.

(૨) વચનની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ વચન દંડ છે, જેમ કે— અસત્ય-મિથ્યા ભાષણ કરવું, કોઈની નિંદા અથવા ચાડી ખાવી, કર્કશકારી કે કઠોરકારી ભાષા બોલવી, બડાઈ મારવી, વર્થ વાતો કરવી, શાસ્ત્રોના સંબંધમાં મિથ્યા પ્રરૂપણા કરવી ઈત્યાદિ.

(૩) કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિને કાયદંડ કહે છે, જેમ કે— કોઈને પીડા પહોંચાડવી, મારવું-પીટવું, વ્યાભિચાર કરવો, કોઈની ચીજ લઈ લેવી, અક્કડતાથી ચાલવું, વર્થ ચેષ્ટાઓ કરવી, અસાવધાનીથી કે અયતનાથી

પ્રવૃત્તિ કરવી ઈત્યાદિ. આ ત્રણે પ્રકારના દંડથી પોતાનો આત્મા દંડિત ન થાય, તે માટે સાધકે સાવધાન રહેવું જોઈએ.

ત્રણ ગુપ્તિ :-

૪ પદ્ગિકકમામિ તિહિં ગુપ્તિહિં-મણગુત્તીએ, વયગુત્તીએ, કાયગુત્તીએ ।

ભાવાર્થ :- મનગુપ્તિ, વચન ગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ, આ ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિના પાલનમાં દોષ લાગ્યો હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિનું કથન છે. ગોપન ગુપ્તિઃ । ગુપ્તિનો અર્થ ‘રક્ષા’ થાય છે. ત્રણ પ્રકારના દંડથી આત્મા દંડિત થાય છે અને ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિથી અત્માની રક્ષા થાય છે, તેથી દંડ સૂત્ર પદ્ધી ગુપ્તિનું કથન છે.

(૧) વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વની રક્ષા માટે યોગની અશુભ પ્રવૃત્તિને રોકવી, અશુભ પ્રવૃત્તિ પર નિયંત્રણ કરવું અને શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ગુપ્તિ છે.

(૨) સમ્યાગ્યોગનિગ્રહો ગુપ્તિઃ । (તાત્ત્વાર્થ સૂત્ર અધ્યાય-૮/૪) યોગનો સમ્યક પ્રકારે શ્રદ્ધા અને વિવેક પૂર્વક નિગ્રહ કરવો અર્થાત્ યોગને ઉન્માર્ગ જતાં રોકીને સન્માર્ગ પ્રવૃત્ત કરવા, તે ગુપ્તિ છે.

ત્રણ યોગની અપેક્ષાએ ગુપ્તિના ત્રણ ભેદ છે— મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ.

૧. મનગુપ્તિ :- આર્ત-રૌદ્રધ્યાનજન્ય મનની અશુભ વિચારણા, તજજન્ય સંકલ્પ-વિકલ્પો ન કરવા, આ લોક અને પરલોકમાં હિતકારી ધર્મધ્યાન સંબંધી ચિંતન કરવું, તે મનગુપ્તિ છે.

૨. વચનગુપ્તિ :- વચનના સંરંભ, સમારંભ, આરંભજન્ય વ્યાપારને રોકવા, વિકથા ન કરવી, ખોટું ન ભોલવું, નિંદા, ચાડી આદિ ન કરવા, મૌન રહેવું, તે વચનગુપ્તિ છે.

૩. કાય ગુપ્તિ :- શારીરિક ક્રિયા સંબંધી સંરંભ, સમારંભ, આરંભજન્ય પ્રવૃત્તિ ન કરવી, બેસવા-ઉઠવા, હાલવા-ચાલવા, સુવા આદિમાં સંયમ રાખવો, અશુભ વ્યાપારોનો પરિત્યાગ કરી યતનાપૂર્વક શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી, તે કાયગુપ્તિ છે.

ગુપ્તિ સાધનાનું અંગ છે, તેથી સાધકે ગુપ્તિનું પ્રતિકમણ કરવાનું નથી પરંતુ ગુપ્તિનું યથાર્થ પાલન ન કર્યું હોય, તેની શ્રદ્ધા કે પ્રરૂપણા યથાર્થ ન કરી હોય વગેરે ગુપ્તિ સંબંધિત અતિચારો કે પાપદોષનું પ્રતિકમણ કરવાનું હોય છે.

ત્રણ શાલ્ય :-

૫ પદ્ગિકકમામિ તિહિં સલ્લોહિં-માયાસલ્લોણ, ણિયાણસલ્લોણ, મિચ્છાદંસણસલ્લોણ ।

ભાવાર્થ :- માયા શાલ્ય, નિદાન શાલ્ય અને મિથ્યાદર્શનશાલ્ય, આ ત્રણ પ્રકારના શાલ્યનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ત્રણ પ્રકારના શાલ્ય જન્ય દોષોથી નિવૃત્ત થવાનું કથન છે. શાલ્યતે નેનેતિ શાલ્યમ्।

જેના દ્વારા પીડા થાય, તે શલ્ય છે. તેના બે ભેદ છે. દ્રવ્ય શલ્ય અને ભાવશલ્ય. તીર, ભાલા, કાંટા વગેરે દ્રવ્યશલ્ય છે. તે શરીરમાં પીડા પહોંચાડે છે, તે જ રીતે માયા, નિદાન અને મિથ્યાત્વના ભાવો સાધકના અંતરને વ્યાકુળ અને બેચેન બનાવે છે, સાધકને પીડિત કરે છે, તેથી તે ભાવ શલ્ય છે. આ ત્રણે ય શલ્યો કર્મબંધના કારણ તથા દુઃખજનક છે.

જેવી રીતે પગમાં ખૂંચેલો કાંટો પથિકની ગતિને અટકાવી દે છે, તે રીતે માયા, નિદાન આદિ ભાવ શલ્ય સાધકની સાધનાની ગતિ-પ્રગતિમાં બાધક બને છે. નિઃશલ્યો બ્રતી। (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અધ્યાય-૭) શલ્ય રહિત વ્યક્તિ જ વ્રત ધારણ કરી શકે છે. વ્રત ધારણ કરવા માટે શલ્ય રહિત થવું, તે પ્રથમ શરત છે. ભાવ શલ્યના ત્રણ પ્રકાર છે.

માયા શલ્ય :— માયાનો અર્થ કપટ છે. છળ કરવું, ઢોંગ કરવો, ઠગવાની વૃત્તિ રાખવી. દોષ સેવન કરી ગુરુદેવ સમક્ષ માયાને કારણે આલોચના ન કરવી અથવા અન્ય રીતે મિથ્યા આલોચના કરવી તથા કોઈ પર ખોટા આક્ષેપ મૂકવા ઈત્યાદિ માયાશલ્ય છે.

નિદાન શલ્ય :— ધર્માચયરણ દ્વારા સાંસારિક ફળની કામના કરવી, ભોગોની લાલસા રાખવી, તે નિદાન શલ્ય છે. રાજા, દેવતા આદિના વૈભવને જોઈને અથવા સાંભળીને મનમાં સંકલ્પ કરવો કે મારા બ્રહ્મચર્ય, તપ આદિ ધર્મના ફળ સ્વરૂપે મને પણ આવા રાજવૈભવ, સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ, આ પ્રકારની અભિવાસા કે લાલસા રાખવી, તે નિદાન શલ્ય છે.

મિથ્યાદર્શન શલ્ય :— સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખવી, અસત્યનો કદાગ્રહ રાખવો, તે મિથ્યાદર્શન શલ્ય છે. આ શલ્ય ભયંકર છે. તેના કારણે જીવને સત્ય પ્રતિ અભિરૂચિ થતી નથી. આ શલ્ય સમ્યગ્રૂદર્શનનું વિરોધી છે, તે દર્શનમોહનીય કર્મનું ફળ છે અને અનંત સંસારનું કારણ છે. સાધકે સાધનાપથ પર આગળ વધવા માટે આ ત્રણે શલ્યનો સર્વર્થા ત્યાગ કરવાનો છે.

ત્રણ ગૌરવ :-

૬ પઢિકકામિ તિહિં ગારવેહિં-ઇઝ્ઝીગારવેણ, રસગારવેણ, સાયાગારવેણ ।

ભાવાર્થ :- ઝાંદ્રિ ગૌરવ, રસ ગૌરવ અને શાતા ગૌરવ, આ પ્રકારના ગૌરવનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ત્રણ પ્રકારના ગર્વના પ્રતિકમણનું નિરૂપણ છે. ગૌરવનો અર્થ છે ગુરુત્વ, તેના બે ભેદ છે— દ્રવ્ય ગૌરવ અને ભાવ ગૌરવ. પત્થર આદિની ગુરુત્વા દ્રવ્ય ગૌરવ છે અને અભિમાન તથા લોભના કારણે થતાં આત્માના અશુભ ભાવ, તે ભાવ ગૌરવ છે. આ સૂત્રમાં ભાવ ગૌરવની ચર્ચા છે. ભાવ ગૌરવ આત્માને સંસાર સાગરમાં દુલ્ભાડી રાખે છે. આ ભાવ ગૌરવના ઝાંદ્રિ, રસ અને શાતા એમ ત્રણ પ્રકાર છે.

ઝાંદ્રિ ગૌરવ :- રાજા આદિ શ્રેષ્ઠ પદ તથા સત્કાર, સન્માન પ્રાપ્ત કરી અભિમાન કરવું અથવા પ્રાપ્ત ન થાય તો તેની લાલસા રાખવી, તે ઝાંદ્રિ ગૌરવ છે. સંક્ષેપમાં સત્કાર-સન્માન, વંદન, ઉગ્રતપ, વિદ્યા આદિનું અભિમાન કરવું ઝાંદ્રિ ગૌરવ છે.

રસ ગૌરવ :- દૂધ, દહી, ધી આદિ મધુર અને સ્વાહિષ્ટ રસની ઈચ્છાનુસાર પ્રાપ્તિ થાય, તો તેનું

અભિમાન કરવું અને પ્રાપ્ત ન થાય, તો તેની જ લાલસા રાખવી, તે રસ ગૌરવ છે.

શાતા ગૌરવ :— શાતાનો અર્થ આરોગ્ય તથા શારીરિક સુખ છે. આરોગ્ય, શારીરિક સુખ તથા વસ્ત્ર, પાત્ર, શયનાસન આદિ સુખના સાધનો પ્રાપ્ત થયા હોય, તો તેનું અભિમાન કરવું અને પ્રાપ્ત ન થયા હોય, તો તેની લાલસા કે ઈચ્છા કરવી શાતા ગૌરવ છે.

આ ત્રણે પ્રકારના ગૌરવ જીવને અધોગતિમાં લઈ જનારા હોવાથી સાધક સતત પોતના ભાવોનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ કરીને ત્રણે પ્રકારના ગૌરવ-ગર્વરૂપ અશુભ ભાવોથી નિવૃત્ત થાય છે.

ત્રણ વિરાધના :-

૭ પડિકકમામિ તિહિં વિરાહણાહિં-ણાણ વિરાહણાએ, દંસણ વિરાહણાએ, ચરિત્ત વિરાહણાએ ।

ભાવાર્થ :- જ્ઞાન વિરાધના, દર્શન વિરાધના અને ચારિત્ર વિરાધના, આ ત્રણે પ્રકારની વિરાધનાનું પ્રતિક્રિયા કરું છું.

વિવેચન :-

સાધક મોક્ષ માર્ગની અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક ચારિત્રની આરાધના કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારના દોષ સેવન વિના નિરતિયારપણે વિશુદ્ધ રૂપથી ચારિત્રનું પાલન કરવું, તેને આરાધના કરું છે અને તેનાથી વિપરીત જ્ઞાનાદિ આચારનું સમ્યક્રૂપથી આરાધન ન કરવું, ખંડન કરવું, તેમાં દોષ સેવન કરવા, તે વિરાધના છે. વિગત્તા આરાહણ વિરાહણ આરાધનાનો અભ્યાસ, તે વિરાધના છે આરાધનાના ત્રણે પ્રકાર હોવાથી વિરાધનાના પણ ત્રણ પ્રકાર છે યથા—

જ્ઞાન વિરાધના :- જ્ઞાન તથા જ્ઞાનીની નિંદા કરવી, ગુરુ આદિનો અપલાપ કરવો, આશાતના કરવી, જ્ઞાનાર્જનમાં આળસ કરવી, બીજાના અધ્યયનમાં અંતરાય નાંખવી, અકાણે સ્વાધ્યાય કરવી ઈત્યાદિ જ્ઞાન વિરાધના છે.

દર્શન વિરાધના :- દર્શન શબ્દ સમ્યગ્ દર્શનનો વાચક છે. સમ્યક્રત્વ અને સમ્યક્રત્વધારી સાધકની નિંદા કરવી, મિથ્યાત્ત્વ અને મિથ્યાત્વીની પ્રશંસા કરવી, પાંદડ મતનો આડંબર જોઈ ડગમગી જવું વગેરે મિથ્યાત્ત્વ પોષક પ્રવૃત્તિઓ દર્શન વિરાધના છે.

ચારિત્ર વિરાધના :- ચારિત્રનો અર્થ છે સચ્ચવરણ સદાચરણ. અહિંસા, સત્ય આદિ ચારિત્રનું સરસ રીતે પાલન ન કરવું, તેમાં દોષ લગાડવો, તેનું ખંડન કરવું તે ચારિત્ર વિરાધના છે.

ચાર કષાય :-

૮ પડિકકમામિ ચતુહિં કસાએહિં-કોહકસાએણ, માણકસાએણ, માયાકસાએણ લોભકસાએણ ।

ભાવાર્થ :- કોધ, માન, માયા અને લોભ, આ ચાર કષાયનું પ્રતિક્રિયા કરું છું, કષાયથી નિવૃત્ત થાઉં છું.

વિવેચન :-

કષ્ + આય આ બે શબ્દોના મિશ્રણથી કષાય શબ્દ નિષ્પત્ત થયો છે. કષ્યતે પ્રાણી વિવિધ-

દુખૈરસ્મિન્તિ કષ: સંસાર: આય: લાભ: । જેમાં પ્રાણીઓ વિવિધ દુઃખો દ્વારા કષ્ટ-પીડા પ્રાપ્ત કરે, તે સંસાર અને આય – લાભ-પ્રાપ્તિ, જેના દ્વારા સંસારનો લાભ થાય, તે કષાય છે.

જન્મ-મરણ રૂપ આ સંસાર વૃક્ષ કષાયો દ્વારા જ લીલુંછમ રહે છે. જો કષાય ન હોય તો જન્મ-મરણની પરંપરાનું વિષવૃક્ષ સ્વયં જ સૂક્ષ્માઈને નષ્ટ થઈ જાય છે. સિચતિ મૂલાઙ્ગ પુણભવસ્સ – દશવેકાલિક સૂત્ર. અનિગૃહીત કષાય પુનર્ભવના મૂળનું સિંચન કરે છે. ચત્તારિ એએ અજ્જત્વ દોસા । શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્રમાં ચાર કષાયોને અધ્યાત્મ દોષ કહ્યા છે. કષાય પ્રગટ અને અપ્રગટ બંને રીતે આત્માના શાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપને મહિન કરે છે. સાધકની સમગ્ર સાધના કષાય વિજય માટે જ છે, તેથી જે સાધક કષાયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સાચો સાધક છે.

કષાયના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે— (૧) કોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. ચારે કષાય જુદી-જુદી રીતે આત્મગુણોનો નાશ કરે છે. કોધ પ્રોતિનો નાશ કરે છે, માન વિનયનો નાશ કરે છે, માયા ભિત્રતાનો નાશ કરે છે. લોભ સર્વ સદ્ગુણોનો નાશ કરે છે, તેથી સાધકે સતત સાવધાન રહીને ચારે કષાયથી નિવૃત થવું જોઈએ. શાસ્ત્રમાં ચારે કષાયથી નિવૃત થવાના ઉપાયોનું નિર્દર્શન છે. ઉપશમ ભાવથી અથવા ક્ષમાથી કોધને, મૃદૃતાથી માનને, સરળતાથી માયાને અને સંતોષથી લોભને જીતવો જોઈએ.

ચાર સંશા :-

૧ પણ્ઠક્કમામિ ચડહિં સણાહિં આહારસણાએ, ભયસણાએ, મેહુણસણાએ, પરિગગહ-સણાએ ।

ભાવાર્થ :- આહાર સંશા, ભય સંશા, મૈથુન સંશા અને પરિગ્રહસંશા, આ ચાર પ્રકારની સંશાનું પ્રતિક્રિમણ કરું છું.

વિવેચન :-

સંશા જૈનાગમોનો પારિભાષિક શબ્દ છે. મોહનીય અને અશાતા વેદનીય કર્મના ઉદ્યથી વિકારયુક્ત આત્મામાં ઉત્પત્ત થતી એક પ્રકારની અભિલાષા અથવા પ્રબળ ઈરછા, તે સંશા છે. શ્રી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં સંશાના દશ પ્રકાર કહ્યા છે. પ્રસ્તુતમાં તેમાંથી ચાર સંશાનું કથન છે. ૧. આહાર સંશા, ૨. ભય સંશા, ૩. મૈથુન સંશા અને ૪. પરિગ્રહ સંશા.

(૧) આહાર સંશા- ક્ષુધાવેદનીય કર્મના ઉદ્યથી આહારની પ્રબળ ઈરછા થાય, તેને આહાર સંશા કહે છે. ક્ષુધાની પૂર્તિ માટે ભોજન કરવું, તે પાપ નથી, પરંતુ મનુષ્યની માનસિક વિચારધારા જ્યારે આહાર ઉપર કેન્દ્રિત થાય છે, ત્યારે આહાર સંશા દ્વારા મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય છે અને તે સાધક માટે ઘાતક છે. મોહનો આશ્રય લઈને આ સંશા જ્યારે બલવત્તર બને છે ત્યારે તે સ્વાદિષ્ટ ભોજન માટે લાલાયિત બનીને કર્મબંધ કરે છે. આહારને જોવાથી કે આહારનું ચિંતન કરવાથી આહાર સંશા ઉત્પત્ત થાય છે.

ભય સંશા :- ભય મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી આત્મામાં જે ત્રાસનો ભાવ ઉત્પત્ત થાય છે તે ભય સંશા છે. ભય આત્મ શક્તિનો નાશ કરે છે. ભયાકુળ મનુષ્ય પોતાના સમ્યક્ દર્શનને પણ સુરક્ષિત રાખી શકતો નથી ભયની વાતો સાંભળવાથી, ભયાનક દશ્ય જોવાથી તથા વારંવાર ભયના કારણોની ચિંતનના કરવાથી ભય સંશા ઉત્પત્ત થાય છે.

મૈથુન સંજ્ઞા :— વેદ મોહનીયકર્મના ઉદ્યથી મૈથુનની ઈચ્છા ઉત્પત્ત થાય, તે મૈથુન સંજ્ઞા કહેવાય છે. કામવાસના બધા પાપોની જનની છે. કામી પુરુષ કામથી કોઇ, સંમોહ, સમૃતિ ભંશ, બુદ્ધિનાશ અને અંતે તે સર્વનાશને પામે છે. કામકથાના શ્રવણથી અથવા મૈથુનના સંકલ્પોથી મૈથુન સંજ્ઞા પ્રબળ થાય છે.

પરિગ્રહ સંજ્ઞા— લોભ મોહનીયના ઉદ્યથી જાગૃત થયેલી સંગ્રહવૃત્તિને પરિગ્રહ સંજ્ઞા કહે છે. પરિગ્રહ સંજ્ઞામાં ગૃદ્ધ મનુષ્ય સંસારના સમસ્ત ભૌતિક પદાર્થોને સંગ્રહિત કરવાની ઈચ્છા કરે છે, હંમેશાં તૃષ્ણાતુર રહે છે. પરિગ્રહની વાતો સાંભળવાથી, સુંદર વસ્તુઓ જોવાથી તથા વારંવાર સંગ્રહ વૃત્તિના ચિંતન આદિથી પરિગ્રહ સંજ્ઞા બળવતાર બને છે. આ ચારે પ્રકારની સંજ્ઞાનું પોષણ સાધકને સાધના માર્ગથી પતિત કરે છે. સાધક તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે જાહીને તેનો ત્યાગ કરે છે.

ચાર વિકથા :-

૧૦ પડિકકમામિ ચતુર્હિં વિકહાર્હિં-િત્થીકહાએ, ભત્તકહાએ, દેસકહાએ, રાયકહાએ ।

ભાવાર્થ :- સ્ત્રીકથા, ભત્તાકથા, દેશકથા અને રાજકથા, આ ચાર પ્રકારની વિકથાનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

વિરુદ્ધ વિનષ્ટા વા કથા વિકથા । આધ્યાત્મિક અર્થાત્ સંયમ જીવનને દૂષિત કરનારી અથવા વિનાશ કરનારી કથાઓ વિકથા કહેવાય છે. વિકથાનું શ્રવણ સાધકને બહિમુખ બનાવે, બહિમુખ વૃત્તિ અને બહિમુખ પ્રવૃત્તિથી સાધક જીવનમાં અનર્થોનું સર્જન થાય છે, તેથી સાધના પથમાં વિકથાનું શ્રવણ સર્વથા વર્જય છે. તેના ચાર પ્રકાર છે.

સ્ત્રીકથા :- સ્ત્રીના શરીર, અલંકારો, બોલચાલની ભાષા, રૂપ, ઈત્યાદિ વિષયોનો વાર્તાલાપ કરવો અથવા વિચારણા કરવી, તે સ્ત્રીકથા છે. (સાધુને માટે સ્ત્રીકથા વર્જય છે. તે જ રીતે સાધ્વીને માટે પુરુષકથા વર્જય છે.)

ભક્તકથા :- ભક્તનો અર્થ ભોજન છે. ભોજન સંબંધી કથાને ભક્ત કથા કહેવાય છે. અમુક પ્રકારનું ભોજન ક્યારે, કયાં, કેવી રીતે લેવું, તે કયાં મળે છે ઈત્યાદિ ભોજનની ચર્ચામાં જ વ્યસ્ત રહેવું, તે ભત્તાકથા છે.

દેશકથા :- વિવિધ દેશોની વેશ-ભૂષા, શ્રુંગાર રચના, ભોજન પદ્ધતિ, ગૃહ-નિર્માણ, કલા, રીત રિવાજ આદિની પ્રશંસા અથવા નિંદા કરવી, તે દેશ કથા કહેવાય છે.

રાજકથા :- રાજાની રીતભાત, અનુશાસન પદ્ધતિ, રાજાઓની સેના, રાણીઓ, યુદ્ધ કળા, ભોગવિલાસ, વીરતા આદિનું વર્ણન કરવું, તે રાજકથા છે. રાજકથા હિંસા અને ભોગવાસનાના ભાવોને ઉત્તેજિત કરે છે.

આ રીતે ચાર વિકથા સાધકના વૈભાવિક ભાવોની વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી તે સર્વથા હેય છે.

ચાર દ્યાન :-

૧૧ પડિકકમામિ ચતુર્હિં ઝાણેહિં-અદ્વેણંઝાણેણ, રૂદેણંઝાણેણ, ધમ્મેણંઝાણેણ સુન્કકેણંઝાણેણ ।

ભાવાર્થ :- આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન, શુક્લ ધ્યાન, આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનનું(પ્રથમ બે અશુભ

ધ્યાન કરવાથી અને અંતિમ બે શુભ ધ્યાન ન કરવાથી લાગેલા દોષોનું) પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન : -

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાધકને અશુભ ધ્યાનના ત્યાગનું અને શુભધ્યાનના સ્વીકારનું સૂચન છે.

(૧) અધ્યવસાય અને ચિતાની એકાગ્રતાને ધ્યાન કહે છે. (૨) જેમ વાયુ રહિત સ્થાનમાં દીપકની જ્યોત સ્થિર અને નિશ્ચલ રહે છે, તેમ એક જ વિષય પર ચિતા સ્થિર અને નિશ્ચલ થઈ જાય, તે ધ્યાન છે.

પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કે અપ્રિય વસ્તુના વિયોગ માટે ચિત એકાગ્ર બને, તે અશુભધ્યાન છે. જેમ શિકારી પોતાના શિકારમાં, નિશાન તાકવામાં એકાગ્ર બને છે, તે અશુભ ધ્યાન છે. અનાદિકાલીન સંસ્કારોના કારણે જીવ વારંવાર અશુભ ધ્યાનમાં મળું બની જાય છે અને સાધનાના અંગભૂત શુભધ્યાનને ભૂલી જાય છે. સાધકે પોતાના જાગૃતિ પૂર્વકના પુરુષાર્થી અશુભ ધ્યાનજન્ય એકાગ્રતાને છોડી શુભ ધ્યાનમાં એકાગ્ર બનાવનું હોય છે.

સાધકના હિન્કૃત્યમાં ભગવાને સાધુને માટે હિવસ અને રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં શુભધ્યાનનું કથન કર્યું છે. તે આજ્ઞાનું પાલન ન થયું હોય અને અશુભ ધ્યાન થયું હોય, તો સાધકે પ્રતિકમણ સમયે તેની આલોચના કરવાની છે. ધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે.

આર્તધ્યાન :— આર્તનો અર્થ દુઃખ, કષ્ટ તથા પીડા થાય છે અને તેના નિમિત્તે જે ધ્યાન થાય છે, તે આર્ત ધ્યાન છે. અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી, ઈષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી, રોગ આદિને દૂર કરવાની ઈચ્છાથી તથા ભોગની લાલસાથી મનમાં જે એક પ્રકારની વિકલતા અર્થાત્ એકાગ્રતા પૂર્વકનું ચિંતન થાય તે આર્ત ધ્યાન છે.

રૌદ્રધ્યાન :— હિંસા આદિ કૂર વિચારણાની એકાગ્રતાને રૌદ્રધ્યાન કહે છે. હિંસા કરવાથી, અસત્ય બોલવાથી, ચોરીથી તથા પ્રાપ્ત વિષય ભોગોની સંરક્ષણ વૃત્તિ આદિ કિયાઓથી કૂરતાનો ઉદ્ભબ થાય છે. ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિઓનું સતત ચિંતન કરવું, તે રૌદ્ર ધ્યાન છે.

ધર્મધ્યાન :— શુત અને ચારિત્રની સાધના ધર્મ કહેવાય છે. ધર્મના સંબંધમાં જે ચિંતન, મનન થાય છે, તે ધર્મ ધ્યાન છે. સૂત્રાર્થની સાધના કરવી, મહાપ્રતોને ધારણ કરવા, બંધ અને મોક્ષના હેતુઓનો વિચાર કરવો, પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી નિવૃત્ત થવું, પ્રાણીમાત્ર ઉપર દ્યાભાવ રાખવો, ઈત્યાદિ શુભ લક્ષ્ય ઉપર મનને એકાગ્ર કરવું તે ધર્મધ્યાન છે.

શુક્લધ્યાન :— કર્મમળનું શોધન કરનાર, શોકને દૂર કરનાર ધ્યાનને શુક્લ ધ્યાન કહે છે. ધર્મ ધ્યાન શુક્લ ધ્યાનનું સાધન છે. શુક્લ ધ્યાનમાં મન પૂર્ણ રૂપથી એકાગ્ર, સ્થિર, નિશ્ચલ તથા નિઃસ્પંદ થઈ જાય છે. સાધકની સામે અનેક સુંદર પ્રલોભનો આવે, ઉપસગ્નો કે પરીપણો આવે, પરંતુ શુક્લ ધ્યાન દ્વારા સ્થિર થયેલું અચ્યુતાંશુ ચિત લેશમાત્ર પણ ચલાયમાન થતું નથી. શુક્લ ધ્યાનની ઉત્કૃષ્ટતા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આર્ત આદિ ચારે ય ધ્યાનનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરતી એક પ્રાચીન ગાથા જિનદાસ મહતરે આવશ્યક ચૂર્ણિની વ્યાખ્યામાં ઉદૃત કરી છે.

હિંસાણ રંજિતં રૌદ્રં, અદ્દં કામાણુરંજિતં ।

ધર્માણ રંજિયં ધર્મં સુક્કં ઝાણં નિરંજણં ।

હિંસાથી અનુરોજિત હોય તે રૌદ્ર ધ્યાન, કામથી અનુરોજિત હોય તે આર્ત ધ્યાન, ધર્મથી અનુરોજિત હોય તે ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન નિરંજન છે.

પાંચ કિયા :-

૧૨ પડિકકમામિ પંચહિં કિરિયાહિં-કાઇયાએ, અહિગરળણયાએ, પાડસિયાએ, પારિતાવળણયાએ પાણાઇવાયકિરિયાએ ।

ભાવાર્થ :- કાયિકી, આધિકરણિકી, પ્રાદેશિકી, પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાતિકી, આ પાંચ પ્રકારની કિયાઓનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

કિયા :- કર્મબંધ કરનારી ચેષ્ટાને અથવા હિંસા પ્રધાન દુષ્ટ વ્યાપાર વિશેષને કિયા કહે છે. આગમોમાં અનેક સ્થાને કિયાઓનું વર્ણન છે. કિયાઓના ભેદ-પ્રભેદ પણ અનેક પ્રકારે થાય છે. વિસ્તારની અપેક્ષાએ કિયાના પચીસ ભેદ છે અને સંક્ષેપમાં કિયાના પાંચ પ્રકાર છે. તેમાં શેષ કિયાઓનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે.

(૧) કાયિકી :- કાયા દ્વારા થતી કિયાને કાયિકી કિયા કહે છે. તેના ત્રણ ભેદ છે— (૧) અવિરત કાયિકી કિયા, (૨) દુષ્પ્રણિત કાયિકી કિયા, (૩) ઉપરત કાયિકી કિયા.

(૧) મિથ્યા દષ્ટિ અને અવિરત સમ્યક્ દષ્ટિ જીવોની કાયાથી થતી કિયાને અવિરત કાયિકી કિયા કહે છે, (૨) પ્રમત સંયતી મુનિની કાયાથી થતી કિયાને દુષ્પ્રણિત કાયિકી કિયા કહે છે, (૩) સાવધયોગથી ઉપરત અપ્રમત સંયમીની કાયાથી થતી કિયાને ઉપરત કાયિકી કિયા કહે છે.

(૨) અધિકરણકી :- જેના દ્વારા આત્મા નરક આદિ દુગર્તિનો અધિકારી થાય તેવા ઘાતક શસ્ત્ર આદિ અધિકરણ કહેવાય છે. અધિકરણથી થતી કિયાને અધિકરણકી કિયા કહે છે.

(૩) પ્રાદેશિકી :- પ્રદેશનો અર્થ મત્સર અથવા ઈર્ધા થાય છે. જીવ તથા અજીવ કોઈ પણ પદાર્થ પ્રતિ દ્વેષભાવ કે ઈર્ધાભાવ રાખવો, તેને પ્રાદેશિકી કિયા કહે છે.

(૪) પારિતાપનિકી :- તાડન આદિ દ્વારા અપાતા દુઃખને પરિતાપન કહે છે. પરિતાપનથી થતી કિયાને પારિતાપનિકી કિયા કહે છે. પોતાના અથવા બીજાના શરીરને પરિતાપના આપવાથી પરિતાપના કિયા લાગે છે. સ્વ તથા પરના ભેદથી પારિતાપનિકી કિયાના બે પ્રકાર થાય છે.

(૫) પ્રાણાતિપાતિકી :- પ્રાણોનો અતિપાત — વિનાશ, તે પ્રાણાતિપાત છે. પ્રાણાતિપાતથી થતી કિયાને પ્રાણાતિપાતિકી કિયા કહે છે. તેના બે ભેદ છે— કોધાદિ કષાયવશ થઈ પોતાની હિંસા કરવી સ્વપ્રાણાતિપાતિકી કિયા છે અને કષાયવશ બીજાની હિંસા કરવી તેને પર પ્રાણાતિપાતિકી કિયા છે. સાધકોની સાધનામાં ઉપરોક્ત પાંચે કિયાનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

પાંચ કામગુણા :-

૧૩ પડિકકમામિ પંચહિં કામગુણેહિં-સદેણ, રુવેણ, ગંધેણ રસેણ, ફાસેણ ।

ભાવાર્થ :- શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ, આ પાંચ કામગુણો સંબંધી દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

કામનો અર્થ છે વિષય ભોગ. કામ્યન્ત ઇતિ કામા: શબ્દાદયસ્ત એવ સ્વસ્વરૂપગુણ-

बन्धहेतुत्वाद् गुणा इति । જેની કામના, ઈચ્છા કરાય, તે કામ છે. શબ્દાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયો કામ છે અને ગુણ એટલે દોરો, રસ્સી. જેમ રસ્સી બંધનનું કારણ છે, તેમ શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને રૂપર્શ, આ પાંચે વિષયો પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં કર્મબંધનું કારણ હોવાથી, તે કામગુણ કહેવાય છે.

સમસ્ત લોક આ પાંચ પ્રકારના કામગુણોથી ભરેલો છે. કામગુણો જ રાગ-દ્રેષ્ટ કે આસક્તિનું મૂળ ભૂત કારણ છે, તે જ કર્મબંધ કરાવે છે. સાધક તેનાથી દૂર થઈ શકતો નથી, પરંતુ શબ્દાદિ વિષયોમાં રાગ-દ્રેષ્ટના ભાવ ન કરવા, કામગુણને જ્ઞાતા ભાવે જોવા, તે જ સાધકની સાધના છે. કામગુણો પ્રતિ સતત અનાસક્તિનો ભાવ કેળવવા છીતાં ક્યારેક સાધકનો પુરુષાર્થ મંદ થઈ જાય, પ્રમાદાદિના કારણે પૂર્વના સંસ્કારો જાગૃત થઈ જાય, ત્યારે સાધક કામગુણની આસક્તિમાં તહ્વીન બની જાય છે અને સાધના માર્ગથી તેનું પતન થાય છે. તેથી સાધકે પ્રતિદિન કામગુણ જન્ય અતિયાર દોષોનું પ્રતિકમણ કરવું જોઈએ.

પાંચ મહાપ્રત :-

૧૪ પડ્દિક્કમામિ પંચહિં મહવ્વએહિં-સવ્વાઓ પાણાઇવાયાઓ વેરમણ, સવ્વાઓ મુસાવાયાઓ વેરમણ, સવ્વાઓ અદિણણાદાણાઓ વેરમણ, સવ્વાઓ મેહુણાઓ વેરમણ, સવ્વાઓ પરિગ્ગહાઓ વેરમાણ ।

ભાવાર્થ :- સર્વ પ્રકારે પ્રાણાતિપાત વિરમણ, મૃષાવાદ વિરમણ, અદ્તાદાન વિરમણ, મૈથુન વિરમણ અને પરિશ્રેષ્ઠ વિરમણ, આ પાંચ મહાપ્રતોના અતિયારોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

મહાપ્રત— કોઈ પણ પ્રકારના આગાર વિના નવકોટિથી જીવન પર્યત, જે પ્રતનું પાલન થાય, તે મહાપ્રત છે.

યોગ દર્શનકાર વૈદિક ઋષિ પતંજલિએ પણ યોગદર્શનમાં મહાપ્રતની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે—**જાતિદેશકાલસમયાઽનવच્છિન્ના:** સાર્વભૌમ મહાપ્રતમ્ – જીતિ, દેશ, કાલ અને કુલોચિત કર્તવ્યના બંધનથી રહિત સાર્વભૌમ – સર્વાત્મના અહિંસાદિનું પાલન થાય, તે મહાપ્રત છે. માધીમારો માટે મત્સ્ય હિંસા સિવાય અન્ય હિંસા ન કરવી, તે જાત્યાવચ્છિન્ના અહિંસા છે. અમુક તીર્થ આદિ ઉપર હિંસા ન કરવી, તે દેશાવચ્છિન્ના અહિંસા છે. પૂનમ આદિ પર્વના દિવસે હિંસા ન કરવી, તે કાલાવચ્છિન્ના અહિંસા છે. ક્ષત્રિયોની યુદ્ધના સિવાય અન્ય હિંસા ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા સમયાવચ્છિન્ના અહિંસા છે. અહિંસાની સમાન જ સત્ય આદિના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. જે અહિંસા પ્રત ઉપર્યુક્ત જીતિ, દેશ, કાલ અને સમયની સીમાથી સર્વથા મુક્ત અસીમ, નિરવચ્છિન્ન તથા સાર્વભૌમ હોય તે મહાપ્રત છે. મહાપ્રત ત્રણ કરણ ત્રણ યોગથી ગ્રહણ કરાય છે.

(૧) પ્રાણાતિપાત વેરમણ મહાપ્રત— ત્રસ કે સ્થાવર, સૂક્ષ્મ કે બાદર કોઈ પણ જીવોની હિંસા સ્વયં ન કરવી, બીજા પાસેથી ન કરાવવી અને કરનારની અનુમોદના ન કરવી; આ રીતે ત્રણ કરણ અને મન, વચ્ચન, કાયા, આ ત્રણ યોગથી જીવન પર્યત અહિંસાનું પાલન કરવું, તે પ્રાણાતિપાત વિરમણ મહાપ્રત છે.

(૨) મૃષાવાદ વિરમણ મહાપ્રત— કોઈથી, લોભથી, હાસ્યથી કે ભયથી સ્વયં અસત્ય બોલવું નહીં, બીજા પાસે બોલાવવું નહીં અને અસત્ય બોલનારની અનુમોદના કરવી નહીં, આ પ્રમાણે ત્રણ કરણ અને મન, વચ્ચન અને કાયા, આ ત્રણ યોગથી કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સર્વ પ્રકારના અસત્ય ભાષણથી જીવન પર્યત વિરામ પામવો, તે મૃષાવાદ વિરમણ મહાપ્રત છે.

(૩) અદત્તાદાન વિરમણ મહાત્રત - અલ્પ કે અધિક, નાની કે મોટી, અચેત કે સચેત કોઈ પણ વસ્તુ આજા વિના સ્વયં ગ્રહણ કરવી નહીં, બીજા પાસે ગ્રહણ કરાવવી નહીં અને અદત ગ્રહણ કરનારની અનુમોદના કરવી નહીં. આ રીતે ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી સર્વ પ્રકારની ચોરીથી જીવન પર્યત વિરામ પામવો, તે અદત્તાદાન વિરમણ મહાત્રત છે.

(૪) મૈથુન વિરમણ મહાત્રત - દેવતા, મનુષ્ય કે તિર્યંચ સંબંધી મૈથુન સેવન કરવું નહીં, કરાવવું નહીં અને મૈથુન સેવનની અનુમોદના કરવી નહીં, આ ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી સર્વ પ્રકારની મૈથુનજન્ય પ્રવૃત્તિથી જીવન પર્યત વિરામ પામવો, તે મૈથુન વિરમણ મહાત્રત છે.

(૫) પરિશ્રહ વિરમણ મહાત્રત - આવશ્યક વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ ઉપયિ સિવાય સચેત કે અચેત, અલ્પ કે અધિક પરિશ્રહ રાખવો નહીં, બીજા પાસે રખાવવો નહીં અને પરિશ્રહ રાખનારની અનુમોદના કરવી નહીં, આ ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી સર્વ પ્રકારના પરિશ્રહથી જીવન પર્યત વિરામ પામવો, તે પરિશ્રહ વિરમણ મહાત્રત છે.

આ પાંચ મહાત્રત, સાધુના પાંચ મૂળ ગુણ છે. પાંચ મૂળગુણ સિવાયના સમિતિ-ગુપ્તિ આદિ સાધુજીવનના નિયમ-ઉપનિયમ રૂપ આચાર પાલનને ઉત્તરગુણ કહે છે. ઉત્તરગુણોનું પાલન મૂળગુણની રક્ષા કે મૂળ ગુણોની પુષ્ટિ માટે જ કરવામાં આવે છે.

જીવન પર્યત મહાત્રતોનું પાલન કરતાં સાધુ જીવનમાં પ્રમાદાદિના સેવનથી કે કખાયાદિ ઔદ્ઘિક ભાવથી અતિચારનું સેવન થયું હોય, તો તજજન્ય દોપોનું પ્રતિકમણ કરવામાં આવે છે.

પાંચ સમિતિ :-

૧૫ પડિક્કમામિ પંચહિં સમિઝિહિં-ઇરિયાસમિઝિએ, ભાસાસમિઝિએ, એસણાસમિઝિએ, આયાણભણડમત્તળિકખેવણાસમિઝિએ, ઉચ્ચાર-પાસવણ-ખેલ-જલ-સિંઘાણ-પરિદ્વા-વળિયાસમિઝિએ ।

ભાવાર્થ :- ઈર્યા સમિતિ, ભાષા સમિતિ, અષણા સમિતિ, આયાણ ભંડ મત નિકખેવણિયા સમિતિ અને ઉચ્ચાર પાસવણ ખેલજલ સિંઘાણ પરિણાવણિયા સમિતિ, આ પાંચ સમિતિનું સમ્યક રૂપથી પાલન ન કરવાથી અતિચાર લાગ્યો હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

શુભ પ્રવૃત્તિ, તે સમિતિ છે. સમ = એકીભાવેન ઇતિ પ્રવૃત્તિ: સમિતિ:

શોભનૈકાગ્રપરિણામ ચેષ્ટેત્વર્થ: । શુભભાવમાં એકાગ્ર બની, જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તે સમિતિ છે. સમિતિની ઉપર્યુક્ત વ્યુત્પતિ જ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે. છે. પ્રાણાત્મિકાત આદિ પાપોથી નિવૃત્ત રહેવા માટે એકાગ્રતાપૂર્વક કરાતી આગમોકત સમ્યક પ્રવૃત્તિને સમિતિ કહે છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે.

ઈર્યા સમિતિ :- ગમન વિષયક સત્ત પ્રવૃત્તિને ઈર્યા સમિતિ કહે છે. આગળની યુગપરિમાણ(સાડા ત્રણ હાથ પ્રમાણ) ભૂમિને જોતાં-જોતાં જીવ રક્ષાની ભાવનાથી યતનાપૂર્વક ગમનાગમન કરવું તે ઈર્યા સમિતિ છે.

ભાષા સમિતિ :- ભાષા સમિતિનામિ હિતમિતાસંદિગ્ધાર્થ ભાષણમ્ - હિત, મિત, સત્ય અને સપષ્ટ

વચનો બોલવા, આવશ્યકતા હોય ત્યારે ભાષાના દોષોનો પરિહાર કરીને યતનાપૂર્વક બોલવું, તે ભાષા સમિતિ છે.

અદ્ધણા સમિતિ :— ગોચરીના ૪૨ દોષોથી રહિત શુદ્ધ આહાર-પાણી તથા વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપયિ ગ્રહણ કરવી અને માંડલાના પાંચ દોષોને ટાળી, આહારાદિ ભોગવવા, તે અદ્ધણા સમિતિ છે.

આયાષ-ભંડ-મતા-નિકખેવણિયા સમિતિ :— વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપકરણોને ઉપયોગ પૂર્વક આદાન-ગ્રહણ કરવા અને જીવ રહિત પ્રમાર્જિત ભૂમિ ઉપર નિક્ષેપણા-રાખવા, તે આદાન ભંડ મતા નિક્ષેપણા સમિતિ છે.

ઉચ્ચાર-પાસવણ-ખેલ-જલ્દિ-સિંધાષા-પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ :— મલ, મૂત્ર, કષ, શરીરનો મેલ, નાકની લીટ આદિ અથવા ભૂકૃતશોષ ભોજન તથા ભજનપાત્ર આદિ પરઠવા યોગ્ય પદાર્થો જીવરહિત એકાંત નિર્દોષ સ્થંડિલભૂમિમાં વિવેક પૂર્વક પરઠવા, તે ઉચ્ચાર પાસવણ ખેલ જલ્દિ સિંધાષા પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ છે.

આ પાંચે સમિતિનું યથાર્થરૂપે પાલન ન કર્યું હોય, સમિતિના પાલન સંબંધિત નિયમો વિષયક શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણા કે સ્પર્શનાના વિષયમાં કોઈ અતિયાર દોષનું સેવન કર્યું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરવામાં આવે છે.

૭ જીવનિકાય :-

૧૬ પડિકકમામિ છહિં જીવણિકાએહિં-પુઢવિકાએણ, આઊકાએણ, તેઉકાએણ, વાઊકાએણ, વણસ્સાઝકાએણ, તસ્સકાએણ ।

ભાવાર્થ :-— પૃથ્વીકાય, અષ્ટકાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસ્કાય, આ ઇ પ્રકારના જીવનિકાયના હિંસાજન્ય દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

જીવનિકાય શબ્દમાં જીવ અને નિકાય, આ બે પદ છે. જીવ— ચૈતન્ય અથવા આત્મા અને નિકાય — રાશિ, સમૂહ.

સંસારી જીવ સ્વાર્થપૂર્તિ, ઈચ્છાપૂર્તિ, ભોગપૂર્તિ વગેરે અનેક કારણોથી ત્રસ કે સ્થાવર જીવોની હિંસા કરે છે, જૈન મુનિઓ સંપૂર્ણપણે અહિસક રીતે પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. આ પ્રકારનો સાધુધર્મ હોવા છતાં તે માગથી ચલિત થઈને પોતાના જીવન માટે કોઈ પણ જીવોની હિંસા કરીને અતિયારોનું સેવન કર્યું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરવામાં આવે છે.

અહિંસા મહાત્રતના પ્રતિકમણમાં ઇ જીવનિકાયના હિંસાજન્ય અતિયારોનું પ્રતિકમણ થઈ જાય છે. તેમ છતાં અહિંસા ત્રતની વ્યાપકતા, પ્રધાનતા અને ગંભીરતાને પ્રગટ કરવા ઇ જીવનિકાયના પ્રતિકમણનું પૃથકું કથન કર્યું છે.

૮ લેશા :-

૧૭ પડિકકમામિ છહિં લેસાહિં-કિણહલેસાએ, ણીલલેસાએ, કાઊલેસાએ, તેઊલેસાએ, પમ્હલેસાએ, સુક્કલેસાએ ।

ભાવાર્થ :- કૃષણલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા, આ છ લેશ્યામાંથી પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાનું આચરણ કર્યું હોય અને અંતિમ ત્રણ શુભ લેશ્યાનું આચરણ ન કર્યું હોય અને જે અતિચાર લાગ્યા હોય, તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

લેશ્યાનું વિશદ વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, ભગવતી સૂત્ર, કર્મશંખ આદિમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

લેશ્યાનો સંક્ષિપ્ત અર્થ છે મનોવૃત્તિ અથવા વિચાર તરંગ. આત્માના જે શુભાશુભ પરિણામો દ્વારા શુભાશુભ કર્મનો સંશેષ થાય છે, તે પરિણામ લેશ્યા કહેવાય છે. કષાયથી અનુરોધિત યોગની પ્રવૃત્તિને લેશ્યા કહે છે. તેના છ પ્રકાર છે.

કૃષ્ણલેશ્યા :- કૃષ્ણલેશી જીવોના વિચારો અતિ ક્ષુદ્ર, કૂર, કઠોર તથા નિર્દ્ય હોય છે. તે ગુણ અને દોષનો વિચાર કર્યા વિના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, આ લોક અને પરલોકના દુષ્પરિણામોની ચિંતા કરતો નથી, તે સર્વથા અજિતોન્દ્રિય, ભોગવિલાસી અને સ્વાર્થી હોય છે.

નીલલેશ્યા :- આ મનોવૃત્તિવાળા જીવો ઈર્ધાળુ, અસહિષ્ણુ, માયાવી, નિર્બજજ, સદાચાર શૂન્ય અને રસલોલુપી હોય છે. પોતાની સુખ-સુવિધામાં જ મસ્ત હોય છે.

કાપોત લેશ્યા :- આ મનોવૃત્તિવાળા જીવો વિચારવામાં, બોલવામાં, કાર્ય કરવામાં વક અને કઠોર ભાષી હોય છે. પોતાના દોષોને ઢાંકવા માટે માયા-કપટ કરે છે. પોતાની સુખ-સુવિધા માટે સહાયક થનારા જીવો પ્રતિ સ્વાર્થવશ સારા સંબંધો રાખે છે.

તેજોલેશ્યા :- આ મનોવૃત્તિ પવિત્ર છે. તેજોલેશી જીવો નમ્ર, વિચારશીલ, દ્યાળુ તથા ધર્મમાં અભિરુચિ રાખનારા હોય છે. તે પોતાની સુખ સુવિધાનો ત્યાગ કરીને પણ અન્ય જીવો પ્રતિ ઉદારભાવના રાખે છે.

પદ્મલેશ્યા :- પદ્મલેશી જીવોનું જીવન કર્મણી જેમ બીજાને સુગંધ આપે છે. તેનું મન શાંત, નિશ્ચલ અને અશુભ પ્રવૃત્તિઓને રોકે છે. તે પાપનો ભય રાખે છે. મોહ અને શોક ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. કોધ, માન આદિ કષાયોને શાંત કરે છે. તે ભિતભાષી, સૌભ્ય અને જિતોન્દ્રિય હોય છે.

શુક્લલેશ્યા :- આ મનોવૃત્તિ સૌથી વિશુદ્ધ હોવાથી શુક્લ કહેવાય છે. તે પોતાના સુખોનો ત્યાગ કરીને અન્ય જીવોની રક્ષા કરે છે. તે વ્રત-નિયમોનું પાલન કરનાર, અલ્પરાગી અથવા વીતરાગી અને જિતોન્દ્રિય હોય છે.

પહેલાની ત્રણ લેશ્યાઓ અધર્મરૂપ હોવાથી ત્યાજ્ય છે અને પછીની ત્રણ લેશ્યાઓ ધર્મરૂપ હોવાથી ઉપાદેય છે. આત્મસાધનાનામાં માર્ગમાં અધર્મ લેશ્યાઓનું આચરણ કર્યું હોય અને ધર્મ લેશ્યાઓનું આચરણ કર્યું ન હોય, તો આ સૂત્ર દ્વારા તેનું પ્રતિકમણ કરવામાં આવે છે.

સાત ભય :-

૧૮ પણ્ડિક્કમામિ સત્તહિં ભયદ્વાળેહિં ।

ભાવાર્થ :- સાત પ્રકારના ભયનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

ભય મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી આત્મામાં થતાં ઉદ્દેગરૂપ પરિણામ વિશેષને ભય કહે છે. ભયના

પરિણામો આત્માની નિર્ભળતાને પ્રગટ કરે છે, સાધક સ્વયં ભયભીત થાય નહીં અને બીજાને ભયભીત કરે નહીં, તે જ સાધનાની ફળશુદ્ધિ છે. ભયના સાત પ્રકાર છે— (૧) ઈહલોક ભય— પોતાની જ જીતના પ્રાણીઓથી ડરવું, તે ઈહલોક ભય છે. જેમ એક મનુષ્યને બીજા મનુષ્યનો ભય લાગવો. તિર્યંચને તિર્યંચનો ભય લાગવો, જેમ— ઊંદરને બિલાડીનો ભય ઈત્યાદિ, (૨) પરલોક ભય— પોતાના સિવાયની બીજી જીતવાળા પ્રાણીઓથી ડરવું તે પરલોક ભય છે. જેમ મનુષ્યને સિંહ આદિ જંગલી પ્રાણીઓનો ભય ઈત્યાદિ, (૩) આધાન ભય— પોતાની વસ્તુની રક્ષા માટે ચોર આદિથી ડરવું, (૪) અક્ષમાત્ર ભય— કોઈ બાધ્ય નિમિત્ત વિના પોતે જ પોતાનાથી સશંક થઈ રાત્રિ આદિમાં અચાનક ડરી જવું, (૫) આજીવિકા ભય— દુર્ભિક્ષ આદિમાં જીવન યાત્રા માટે ભોજન આદિની અપ્રાપ્તિથી ડરવું, (૬) મરણ ભય— મૃત્યુથી ડરવું. (૭) અપયશ ભય— અપયશની આશંકાથી ડરવું.

ભયભીત વ્યક્તિ સ્વયં ભયથી મુક્ત થવા માટે વિવકને કે પોતાના માર્ગને ભૂલી જાય છે અને દોષોનું સેવન કરે છે. આ સાત પ્રકારના ભયમાંથી કોઈ પણ ભયથી ભયભીત થઈને સંયમી જીવનને દૂષિત બનાવ્યું હોય, તો તજજન્ય દોષોનું પ્રતિકમણ કરવાનું હોય છે.

આઠ મદ :—

૧૯ અદૃહિં મયઠાળેહિં ।

ભાવાર્થ :— આઠ પ્રકારના મદનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :—

સત્તહિં ભયઠાળેહિં થી લઈને તેતીસાએ આસાયણાએ સુધીના સંક્ષિપ્ત સૂત્રો છે. તે દરેકની સાથે પઢિક્કમાસિ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો નથી. તેમ છતાં જાણવા યોગ્ય બોલને યથાર્થ રીતે જાણ્યા ન હોય, ત્યાગ કરવા યોગ્ય બોલનો ત્યાગ કર્યો ન હોય, આરાધના યોગ્ય બોલની આરાધના ન કરી હોય અને દોષ સેવન થયું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરવાનું છે.

મદ એટલે અભિમાન અને સ્થાન એટલે હેતુ કે કારણ. જાતિ, કુલ આદિ આઠ મદના કારણ છે, તેનું પ્રતિકમણ કરું છું. આચાર્ય અભયદેવ સૂરિએ સમવાયાંગ સૂત્રની ટીકામાં સ્થાન શબ્દનો અર્થ આશ્રય અર્થાત્ આધાર કર્યો છે. મદસ્ય-અભિમાનસ્ય સ્થાનાનિ – આશ્રયા: મદસ્થાનાનિ જાત્યાદીનિ । સમવાયાંગ વૃત્તિરુ માન મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી ઉત્પત્ત થતાં આત્મ પરિણામોને મદ કહે છે. કર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મદ— અભિમાન કરવાથી નીચ ગોત્રકર્મનો બંધ થાય છે. જે વસ્તુનો મદ— અભિમાન થાય, તે વસ્તુ પુનઃ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેના પરિણામે જાતિ આદિની શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થતી નથી. મદના આઠ પ્રકાર છે. પ્રસ્તુતમાં આઠે પ્રકારના અભિમાનનું સ્વરૂપ પ્રચલિત દ્ઘટાંતો સાથે સમજાવ્યું છે. (૧) જીતિમદ— ઊંચી અને શ્રેષ્ઠ જીતિનું અભિમાન કરવું. મુનિ હરીકેશીના જીવે પૂર્વભવમાં જીતનો મદ કર્યો હતો તેથી ચાંડાલ કુળમાં ઉત્પત્ત થયા. (૨) કુળમદ— ઊંચા કુળનું અભિમાન કરવું. ભગવાન મહાવીર સ્વામીના જીવે મરીયિના ભવમાં કુળનું અભિમાન કર્યું હતું, તેથી ખ્રાત્મણ કુળે દેવાનંદા ખ્રાત્મણીની કુક્ષીમાં ઉત્પત્ત થઈને સાડીબ્યાસી રાત્રિ રહ્યા. (૩) બલ મદ— બળનું અભિમાન કરવું— રાજી દુર્યોધને બળનો મદ કર્યો હતો, તેથી રાજપાટ હારી ગયા. (૪) રૂપ મદ— રૂપ અને સૌંદર્યનું અભિમાન કરવું— સનતકુમાર ચક્રવર્તીએ પોતાના રૂપનું અભિમાન કર્યું હતું, તેથી શરીરમાં સોળ રોગ ઉત્પત્ત થયા. (૫) તપમદ— હું

ઉગ્ર તપસ્વી છું, એવું અભિમાન કરવું. દ્રૌપદીજીનાના જીવે પૂર્વભવમાં તપનો મદ કર્યો હતો, તેથી પદ્મોત્તર રાજી અપહરણ કરી ગયા. (૬) શુતમદ – શાસ્ત્ર અત્યાસનું અર્થાત् પંડિતાઈનું અભિમાન કરવું– સ્થૂલિભદ્રના જીવે શુતનો મદ કર્યો હતો, તેથી ચૌદ પૂર્વનું શાન ભણી ન શક્યા. (૭) લાભ મદ– અભીષ્ટ વસ્તુ મળવાથી પોતાના લાભનું અભિમાન કરવું– અધાઢાભૂતિ અણગારે લાભનો મદ કર્યો હતો, તેથી લાભ પામી ન શક્યા. (૮) ઐશ્વર્યમદ– પોતાના ઐશ્વર્ય અર્થાત્ પ્રભુત્વનું અભિમાન કરવું– રાજી રાવણે ઐશ્વર્યનો મદ કર્યો હતો, તેથી લક્ષ્મણજીના હાથે મરણ પામ્યા. આ આઠે પ્રકારના મદ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. પ્રમાદવશ આઠ મદમાંથી કોઈ પણ મદનું સેવન કર્યું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

નવ બ્રહ્મચર્ય ગુપ્તિ :-

૨૦ ણવહિં બંભચેર ગુત્તિહિં ।

ભાવાર્થ :- નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્યગુપ્તિમાં અતિચારનું સેવન કર્યું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

બ્રહ્મ – પરમાત્મા. આત્માને પરમાત્મા બનાવવા માટે જે ચર્ચાનું આચયરણ કરવામાં આવે તે બ્રહ્મચર્ય છે.

બ્રહ્મચર્યની સુરક્ષા માટે સાધકોને બ્રહ્મચર્યના પોષક નવ પ્રકારના નિયમોનું કથન છે. તેને બ્રહ્મચર્યની નવ ગુપ્તિ અથવા નવ વાડ કહે છે. તે નવ ગુપ્તિ(નવવાડ)ને દાખારા સમજાવવામાં આવે છે.

(૧) વિવક્તત-શયનાસન–સ્ત્રી, પશુ, પંડગ-નપુંસક સહિત સ્થાનમાં રહેવું નહીં, રહે તો ઊંદરને બિલાડીનું દાખાંત. જે રીતે ઊંદરને બિલાડીના સ્થાનમાં રહેવું ભયજનક છે. બિલાડી ક્યારે તરાપ મારે તે કહી શકાય નહીં, બિલાડીની પાસે ઊંદરનું રહેવું, તે તેના નાશનું કારણ છે. તે જ રીતે બ્રહ્મચારી સાધુએ સ્ત્રી સંસક્ત સ્થાનમાં, સાધીએ પુરુષયુક્ત સ્થાનમાં કે પશુ કે નપુંસકયુક્ત સ્થાનમાં રહેવું, તે ભયજનક છે. વિજ્ઞાતીય વ્યક્તિના સંપર્કથી વાસનાના સંસ્કાર ક્યારે જાગૃત થાય, તે કહી શકાતું નથી, તેથી સાધકે વિજ્ઞાતીય યુક્ત સ્થાનનો ત્યાગ કરવો હિતાવહ છે.

(૨) સ્ત્રીકથા પરિહાર– સ્ત્રીઓની સાથે કથા, વાર્તા કે તેના રૂપ, ગુણ આદિની પ્રશંસા કરવી નહીં, કરે તો લીધુને દાઢનું દાખાંત. જેમ લીધુને જોવા માત્રથી અથવા તેની ખટાશના સ્પર્શથી મોઢામાં પાણી આવે છે, તેની રસેન્દ્રિય રસમાં આકર્ષિત થાય છે. તેમ સ્ત્રીકથા મૈથુન સંશાની ઉત્પત્તિનું એક કારણ છે. સ્ત્રીકથા સાધકની સુષુપ્ત વૃત્તિને જાગૃત કરે છે. તેથી સાધકોએ સ્ત્રીકથાનો અને સાધીએ પુરુષ કથાનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે.

(૩) નિષ્ઠાનુપવેશન– સ્ત્રી જે આસને બેઠી હોય, તે આસને અંતર્મૂહૂર્ત ગયા પહેલાં પુરુષે અને પુરુષ બેઠા હોય તે આસન ઉપર બ્રહ્મચારી સ્ત્રીએ બેસવું નહીં, બેસે તો કોળુને કણકનું દાખાંત. જેમ કણક-ઘઉંનો લોટ બાંધા પછી તેની પાસે ભૂરું કોળું રાખવાથી લોટનો કસ ઊડી જાય છે તેમ સ્ત્રીના આસન પર તુરંત બેસવાથી સાધકનું સત્ત્વ નાશ પામે છે.

(૪) સ્ત્રી અંગોપાંગ દર્શન ત્યાગ– બ્રહ્મચારી પુરુષે સ્ત્રીઓના અને બ્રહ્મચારી સ્ત્રીએ પુરુષોના અંગોપાંગ વિષય બુદ્ધિથી નિરખવા નહીં, નિરખે તો સૂર્યને નેત્રનું દાખાંત.

જેમ સૂર્ય સામે એકીટસે જોવાથી આંખમાં પાણી આવે છે, નેત્રનું તેજ ઘટે છે. સતત સૂર્યની સામે દાચિ રાખવી, તે આંખને માટે હાનિકારક છે. તેમ વિષય બુદ્ધિથી સ્ત્રીઓના અંગોપાંગનું દર્શાન કરવું, તે સાધુ માટે હાનિકારક છે. સુજા પુરુષ સૂર્ય તરફથી દાચિ તુરંત હટાવી લે છે તેમ સુજા સાધક પણ વિજાતીય વ્યક્તિ પર દાચિ સ્થિર કરતા નથી.

(૫) કુડાયાન્તર શબ્દ શ્રવણાદિ વર્જન— દિવાલ આદિના આંતરે રહીને સ્ત્રીના(સાધ્વીએ પુરુષના) શબ્દ, ગીત આદિ સાંભળવા નહીં અથવા સ્ત્રી રહેતી હોય, ત્યાં એક ભીતના આંતરે રહેવું નહીં, રહે તો લાખ, અજિન અને મીણનું દષ્ટાંત.

જેમ અજિની સમીપે રહેલું લાખ કે મીણ ઓગળી જાય છે. તેમ એક ભીતના આંતરે અર્થાતું સ્ત્રીની સમીપે રહીને તેના શબ્દાદિ શ્રવણથી સાધકનો બ્રહ્મચર્યનો ભાવ ઓગળી જાય, સાધક સ્વમાર્ગથી ચલિત થઈ જાય છે.

(૬) પૂર્વભોગ—અસ્મરણ— પૂર્વ ભોગવેલા કામભોગોનું સ્મરણ કરવું નહીં. સ્મરણ કરે તો મુસાફરને સાપના વલોણાની છાસનું દષ્ટાંત.

તે કથાનક આ પ્રમાણે છે— એકદા એક મુસાફર મુસાફરી દરમ્યાન એક ગામમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. અત્યંત તૃપ્તાતુર બનેલા મુસાફરે એક ડોસીને ત્યાં વલોણાની છાસ પીધી. તે મુસાફર છ મહિને પાછો આવ્યો, ત્યારે ડોસીએ કહ્યું, ભાઈ ! તમે હજુ જીવો છો ? ભાઈએ કહ્યું, કેમ શું થયું ? ડોસીએ કહ્યું, તમે છ મહિના પહેલા મારા વેર આવ્યા ત્યારે છાસ પીધી હતી, તે છાસની દોણીમાં સર્પ હતો. તમે ગયા પછી મને ખબર પડી. મને એમ હતું કે તમે સર્પના વિષથી મિશ્રિત છાસથી મૃત્યુ પામી ગયા હશો. પેલા ભાઈને છ મહિના પહેલાની ઘટનાનું સ્મરણ થયું અને વિષમિશ્રિત છાસના સ્મરણથી છ મહિના પછી તેનું વિષ ચડ્યું અને તે ભાઈ મૃત્યુ પામ્યો.

તેમ વર્ષો પહેલા ભોગવેલા ભોગોનું સ્મરણ અબ્રહ્મચર્યના ભાવોને જાગૃત કરે છે અને સાધકના વર્તમાનના સાધુજીવનનો નાશ કરે છે.

(૭) પ્રણીત ભોજન ત્યાગ— વિકારોત્પાદક ગરિષ્ટ ભોજન કરવું નહીં અથવા પ્રતિદિન વિગયયુક્ત સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરવું નહીં. કરે તો સનેપાતવાળાને દૂધ-સાકરનું દષ્ટાંત.

જેમ સનેપાતના દર્દી માટે દૂધ, સાકર હાનિકારક છે, તેનાથી સનેપાત વધે છે. તેમ ગરિષ્ટ ભોજનથી સાધુની વૃત્તિઓ વિકૃત બને છે. રસેન્દ્રિયની આસક્તિથી કામવાસના જાગૃત થાય છે, તેથી સાધુઓ લુખો-સૂકો આહાર કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે.

(૮) અતિમાત્ર ભોજન ત્યાગ— અતિમાત્રામાં આહાર કરવો નહીં, કરે તો શેરની તોલડી ને બશોરનું દષ્ટાંત. શેર પ્રમાણ પાત્રમાં બશેર વસ્તુ નાંખતા તે માત્ર તૂટી જાય કે નાશ પામે છે અથવા વધારાની વસ્તુ ઢોળાય જાય છે. તેમ અધિક આહાર બ્રહ્મચારી માટે જોખમકારક છે.

(૯) વિભૂષા પરિવર્જન— શરીર પર શોભા-વિભૂષા કરવી નહીં, કરે તો રંકના હાથમાં રતનનું દષ્ટાંત.

રંક-દીન પુરુષ રતના મૂલ્યને સમજતો ન હોવાથી રતને વેડફી નાંખે અથવા ખોઈ નાંખે છે. તે રતનનું અવમૂલ્યાંકન કરે છે, તેમ સાધકો શરીર પર શોભા-વિભૂષા કરીને આત્માનું અવમૂલ્યાંકન કરે છે.

જેમ ખેતરની વાડ પશુ આદિથી ધાન્યની રક્ષા માટે છે. તેમ બ્રહ્મચર્યની આ નવ વાડ વાસના રૂપ

પશુઓથી બ્રહ્મચર્યરૂપ આત્મગુણોની રક્ષા માટે છે. સંકોપમાં નવ નિયમોના અપાલનથી, બ્રહ્મચર્યનો નાશ થાય છે અને તેના યથાર્થ પાલનથી બ્રહ્મચર્યની સુરક્ષા થાય છે.

દશ શ્રમણધર્મ :–

૨૧ દસવિહે સમણધર્મે ।

ભાવાર્થ :– દશ પ્રકારના શ્રમણધર્મનું યથાર્થ પાલન ન થયું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :–

આત્મસાધનામાં નિરંતર શ્રમ કરનારા સર્વવિરત સાધકોને શ્રમજ્ઞ કહે છે. શ્રમજ્ઞોને પ્રગટ કરવા યોગ્ય આવશ્યક ગુણોને શ્રમણધર્મ કહે છે. તેના દશ પ્રકાર છે– (૧) ક્ષાંતિ– કોધને શાંત કરીને ક્ષમાભાવ ધારણ કરવો. (૨) માર્દવ– મૂદૃતા, કોમળતા, નમ્રતા. જાતિ, કુલ આદિનો અહંકાર ન કરવો. (૩) આર્જવ– ઋજુતા, સરળતા. માયા કપટ ન કરવું. (૪) મુક્તિ– નિર્લોભતા. લોભ ન કરવો. (૫) તપ– અનશનાદિ બાર પ્રકારના તપની આરાધના કરવી. (૬) સંયમ– હિંસાદિ આશ્રવનો નિરોધ કરવો. (૭) સત્ય– અસત્યનો ત્યાગ કરી સત્ય ભાષણ તથા સત્ય-યથાતથ્ય વ્યવહાર કરવો (૮) શૌચ– નિરતિચારપણે, નિર્દોષપણે સંયમનું પાલન કરી પવિત્રતાનો ભાવ કેળવવો. (૯) આર્કિયન્ય– પરિગ્રહ ન રાખવો. (૧૦) બ્રહ્મચર્ય– બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.

દશ પ્રકારના શ્રમજ્ઞ ધર્મમાં સંયમ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, આર્કિયન્ય, તે મૂળગુણ છે અને ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, મુક્તિ, તપ અને શૌચ, તે ઉત્તરગુણ છે. આ રીતે મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણ રૂપ શ્રમજ્ઞ ધર્મનું યથાર્થ પાલન થયું ન હોય, તો તજજન્ય દોષોનું પ્રતિકમણ કરવાનું છે.

અગિયાર ઉપાસક પ્રતિમા :–

૨૨ ઇક્કારસહિં ઉવાસગ-પડિમાહિં ।

ભાવાર્થ :– અગિયાર ઉપાસક પ્રતિમા સંબંધી દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :–

શ્રાવકોના વિશિષ્ટ અભિગ્રહને ઉપાસક પ્રતિમા કહે છે, તેના ૧૧ ભેદ છે.

(૧) દર્શન પ્રતિમા :– પ્રતિમાધારી શ્રાવક શુતર્ધર્મ અને ચારિત્રધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખે છે. મન, વચન, કાયાથી સમ્યક્તવમાં કોઈ પ્રકારના અતિચારનું સેવન કરતા નથી તથા દેવ, રાજા આદિના દખાણથી આગારનું પણ સેવન કરતા નથી. એક મહિના સુધી દૃઢ સમ્યક્તવની આરાધના કરે છે. પ્રથમ દર્શન પ્રતિમાની આરાધનાનો સમય એક મહિનાનો છે.

(૨) ક્રત પ્રતિમા :– ક્રત પ્રતિમામાં દૃઢ સમ્યક્તવ સહિત પાંચ અણુવ્રતોનું અને ત્રણ ગુણવ્રતોનું નિરતિચાર પાલન કરે છે. ચાર શિક્ષાવ્રતને પણ ધારણ કરે છે. પરંતુ તેમાં સામાયિક અને દેશાવગાસિક્રતનું યથાવિધ સમ્યક પાલન કરી શકતા નથી. તે અનુકૂળપા વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય છે. આ પડિમાની આરાધનાનો સમય પ્રથમ પ્રતિમાના સમય સહિત બે મહિનાનો છે.

(૩) સામાયિક પ્રતિમા :— સમ્યક્દર્શન અને વ્રતોની આરાધના કરનારા સાધક સામાયિક પ્રતિમા સ્વીકારીને હંમેશાં ત્રણ સામાયિક કરે છે. આ પડિમામાં સામાયિક અને ટેશાવગાસિક વ્રતનું સમ્યકરૂપે પાલન કરે છે, પરંતુ આઠમ, ચૌદશ તથા પૂનમ વગેરે વિશિષ્ટ દિવસોમાં પૌષ્ણ ઉપવાસનું સમ્યક પ્રકારે આરાધન કરી શકતા નથી. તન્મયતા અને જાગૃતિ સાથે સામાયિક વ્રતની ઉપાસના કરવી તે જ આ પ્રતિમાનો મૂળ હેતુ છે. આ આરાધનાની અવધિ પૂર્વોક્ત પ્રતિમાના સમય સહિત ત્રણ મહિનાની છે.

(૪) પૌષ્ણ પ્રતિમા :— પહેલી, બીજી અને ત્રીજી પડિમાથી આગળ વધતાં આરાધક પૌષ્ણ પડિમા સ્વીકારીને આઠમ, ચૌદશ વગેરે છ પર્વતિથિઓના દિવસે પૌષ્ણવ્રતનું પૂર્ણરૂપે પાલન કરે છે. આ પ્રતિમાની આરાધનાનો સમય પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રતિમાઓના સમય સહિત ચાર મહિનાનો છે.

(૫) કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા :— કાયોત્સર્ગનો અર્થ કાય અથવા શરીરનો ત્યાગ છે. શરીર તો જીવનપર્યત સાથે જ રહે છે. તેનો ત્યાગ અર્થાત્ તેની આસક્તિ અથવા મમતાનો ત્યાગ કરવો. કાયોત્સર્ગ પ્રતિમામાં શ્રાવક શરીર, વસ્ત્ર વગેરેના મમત્વને છોડીને પોતાના આત્મચિંતનમાં લીન બની જાય છે. આઠમ અને ચૌદશે એક અહોરાત્રિ કાઉસર્ગ અથવા ધ્યાનની આરાધના કરે છે. આ પડિમાનો સમય એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસથી લઈને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ મહિનાનો હોય છે.

(૬) ભ્રાણચર્ય પ્રતિમા :— આ પ્રતિમામાં પૂર્ણરૂપથી ભ્રાણચર્યનું પાલન કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓને કરણ વિના મળવું, વાતચીત કરવી, તેના શાણગારની ચેષ્ટાઓને જોવી વગેરે કિયાઓ તેમાં વર્જિત છે. શ્રાવક સ્વયં પણ શાણગાર, વેશભૂષા વગેરે ઉપકમથી દૂર રહે છે, સ્નાન કરતા નથી. ઘોતીની પાટલી બાંધીને રાખતા નથી, તેમજ રાત્રિભોજન કરતાં નથી. આ પ્રતિમાધારી શ્રાવક સચિત આહારનો ત્યાગ કરતા નથી. કારણવશ તે સચિત પદાર્થનું સેવન કરે છે. આ પ્રતિમાની આરાધનાનો સમય જગ્ન્ય એક, બે, ત્રણ દિવસ તથા ઉત્કૃષ્ટ છ મહિનાનો છે.

(૭) સચિતાહારવર્જન પ્રતિમા :— પૂર્વોક્ત નિયમોનું પાલન કરતા, પરિપૂર્ણ ભ્રાણચર્યનું અનુસરણ કરતા, શ્રાવક આ પ્રતિમામાં સચિત આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે. પણ તે આરંભનો ત્યાગ કરતા નથી. આ પ્રતિમાની આરાધનાનો સમય જગ્ન્ય એક, બે, ત્રણ દિવસ અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ સાત મહિનાનો છે.

(૮) સ્વયં આરંભવર્જન પ્રતિમા :— પૂર્વોક્ત સર્વ નિયમોનું પાલન કરતા આ પ્રતિમામાં શ્રાવક સ્વયં કોઈ પ્રકારનો આરંભ અથવા હિંસા કરતા નથી અર્થાત્ આરંભ કરવાનો પૂર્ણ ત્યાગ કરે છે, પરંતુ બીજા પાસે આરંભ કરાવવાનો તેને ત્યાગ હોતો નથી. આ પ્રતિમાની આરાધનાનો કાળ જગ્ન્ય એક, બે, ત્રણ દિવસ અને ઉત્કૃષ્ટ આઈ મહિનાનો છે.

(૯) પ્રેષ્યત્યાગ પ્રતિમા :— પૂર્વવર્તી પ્રતિમાઓના સર્વ નિયમોનું પાલન કરતા શ્રાવક આ પ્રતિમામાં આરંભનો ત્યાગ કરે છે. એટલે સ્વયં આરંભ કરતા નથી અને બીજા પાસે કરાવતા નથી પરંતુ પોતાના ઉદેશથી બનાવેલા ભોજનનો તે ત્યાગ કરતા નથી, તેને લઈ શકે છે. આ પ્રતિમાની આરાધનાનો સમય જગ્ન્ય એક, બે, ત્રણ દિવસ અને ઉત્કૃષ્ટ નવ મહિનાનો છે.

(૧૦) ઉદ્દિષ્ટ ભક્ત વર્જન પ્રતિમા :— પૂર્વોક્ત નિયમોનું પાલન કરતા શ્રાવક આ પ્રતિમામાં ઉદ્દિષ્ટ-પોતાને માટે તૈયાર કરેલા ભોજન વગેરેનો ત્યાગ કરે છે. તે લૌકિક કાર્યોથી પ્રાય: દૂર રહે છે. લૌકિક કાર્યના વિષયમાં આદેશ આપતા નથી, તત્સંબંધી પોતાનો વિચાર પણ દર્શાવતા નથી. અમુક વિષયમાં 'જાણું છું અથવા જાણતો નથી' આટલો જ જવાબ આપે છે. આ પ્રતિમાના આરાધક ક્ષુરમુંડન કરાવે

અથવા કોઈ શિખા પણ રાખે છે. આ પ્રતિમાની આરાધનાનો સમય જઘન્ય એક, બે કે ત્રણ દિવસ અને ઉત્કૃષ્ટ દશ મહિનાનો છે.

(૧૧) શ્રમણ ભૂત પ્રતિમા :- – પૂર્વોક્ત બધા નિયમોનું પાલન કરતા શ્રાવક આ પ્રતિમામાં લગભગ શ્રમણ અથવા સાધુ જેવા બની જાય છે. તેની બધી કિયાઓ શ્રમણ જેવી યતના અને જાગૃતિપૂર્વકની હોય છે. તે સાધુ જેવો વેશ ધારણ કરે છે, સાધુની જેવા જ પાત્રા, ઉપકરણ વગેરે રાખે છે, અસ્ત્રાથી માથાનું મુંડન કરાવે છે, જો સહનશીલતા અથવા શક્તિ હોય તો લોચ પણ કરે છે. સાધુની જેમ તે ભિક્ષાચર્યાથી જીવનનિર્વાહ કરે છે પરંતુ અંતર એ છે કે સાધુ દરેકના ઘરે ભિક્ષા માટે જાય છે અને તે શ્રાવક પોતાના સ્વજનો-જ્ઞાતિજનોના ઘેર જાય છે કારણકે સ્વજનો સાથે તેનો રાગાત્મક સંબંધનો સંપૂર્ણ વિચછેદ થયો નથી. તેની આરાધનાનો કાળ જઘન્ય એક, બે કે ત્રણ દિવસ ઉત્કૃષ્ટ કાળ અગિયાર મહિનાનો છે. આ પ્રતિમાના આરાધક, શ્રમણની ભૂમિકામાં તો નથી પરંતુ પ્રાય: શ્રમણ જેવા હોય છે, તેથી તેને શ્રમણભૂત પ્રતિમા કહે છે.

સાધુએ ઉપાસક પ્રતિમાનું પાલન કરવાનું નથી પરંતુ તત્સંબંધી અશ્રદ્ધા કે વિપરીત પ્રરૂપણાથી કોઈ પાપદોષનું સેવન થયું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરવાનું હોય છે.

બાર ભિક્ષુ પ્રતિમા :-

૨૩ બારસહિ ભિક્ખુપડિમાહિ ।

ભાવાર્થ :- – બાર ભિક્ષુ પ્રતિમાનું યથાર્થ પાલન ન થયું હોય, તો તત્સંબંધી દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

સાધુને ધારણ કરવા યોગ્ય વિશિષ્ટ અભિગ્રહને ભિક્ષુ પ્રતિમા કહે છે. તેના બાર પ્રકાર છે. તેમાં સાત પ્રતિમા દર્તિના આધારે છે. દર્તિ—સાધુના પાત્રમાં દાતા એક અખંડ ધારાએ જે આહાર અને પાણી આપે, તે એક દર્તિ કહેવાય છે.

(૧) પ્રથમ પ્રતિમા— આ પ્રતિમાધારી સાધુને એક દર્તિ અન્નની અને એક દર્તિ પાણીની લેવી કલ્પે છે. તેનો સમય એક મહિનાનો છે. **૨ થી ૭ પ્રતિમા :-** – તેમાં કુમશઃ એક-એક દર્તિ વધે છે અર્થાત્ બીજી પ્રતિમામાં બે દર્તિ આહાર અને બે દર્તિ પાણી, આ રીતે કુમશઃ વધતા સાતમી પ્રતિમામાં સાત દર્તી આહાર અને સાત દર્તી પાણી લેવું કલ્પે છે. આ પ્રત્યેક પ્રતિમાનો સમય એક માસનો છે માત્ર દર્તિઓની વૃદ્ધિના કારણે તથા બીજા, ત્રીજા આદિ માસમાં આ પ્રતિમાઓ વહન કરાતી હોવાથી કુમશઃ દ્વિમાસિકી(બીજા માસની) ત્રિમાસિકી, ચતુર્માસિકી, પંચ માસિકી, ષષ્ઠમાસિકી યાવત્ સપ્ત માસિકી(સાતમા માસની) પ્રતિમા કહેવાય છે.

આઠમી પ્રતિમા— આ પ્રતિમા સાત દિવસ રાતની હોય છે. તેમાં એકાંતર યૌવિહારા ઉપવાસ કરવાના હોય છે. ગામની બહાર ઉત્તાનાસન અર્થાત્ આકાશ તરફ મુખ કરી સીધું સુવું, પાર્શ્વાસન— એક પડખે સુવું અથવા નિષદ્ધાસન— પલાંઠીવાળીને બેસવું. આ પ્રતિમાના ધારક સાધુ ઉપરોક્ત કોઈ પણ આસને સુતા કે બેસતા ધ્યાનમાં લીન રહે છે. ઉપસર્ગ આવે તો શાંતિચિત્તે સહન કરે છે.

નવમી પ્રતિમા :- – આ પ્રતિમા પણ સપ્ત રાત્રિ દિવસની હોય છે. તેમાં સાધુ યૌવિહારા છંઠના પારણો છંઠ કરે છે. ગામની બહાર એકાંત દંડાસન, લગુડાસન અથવા ઉત્કરુકાસનથી ધ્યાન કરે છે.

દસમી પ્રતિમા :- આ પ્રતિમા પણ સપ્ત રાત્રિ દિવસની હોય છે. તેમાં ચૌવિહારા અષ્ટમના પારણે અષ્ટમ કરવાના હોય છે. ગામની બહાર ગોદુહાનાસન, વીરાસન અથવા આમ્રકુળજાસનથી ધ્યાન કરવાનું હોય છે.

અગિયારમી પ્રતિમા :- આ પ્રતિમા એક અહોરાત્રિની હોય છે. એક દિવસ અને એક રાત અર્થાતું આઠ પ્રાહ્ર સુધી આ પ્રતિમાની સાધના કરવામાં આવે છે. ચૌવિહારો છષ્ટ કરી બીજે દિવસે નગરની બહાર બંને હાથને ઘૂંટણ સુધી લાંબા રાખી દંડાયમાન રૂપે ઊભા ઊભા કાઉસગ્ગ કરે છે.

બારમી પ્રતિમા :- આ પ્રતિમા એક રાત્રિની હોય છે. તેમાં સાધુ ચૌવિહારો અષ્ટમ કરી ત્રીજે દિવસે ગામની બહાર સ્મશાન ભૂમિમાં ઊભા ઊભા મસ્તકને થોડું જુકાવી એક પુદ્ગલ ઉપર દાઢ્યે રાખીને નિર્નિમણ નેત્રોથી નિશ્ચલતા પૂર્વક કાર્યોત્સર્ગ કરે છે. ઉપસગ્ગને સમભાવ પૂર્વક સહન કરે છે.

આ બાર બિક્ષુની પ્રતિમાની શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણા કે સ્પર્શના સંબંધી અતિયારોનું સેવન થયું હોય, તો તેનું પ્રતિક્રિમણ કરવાનું છે.

તેર કિયાસ્થાન :-

૨૪ તેરસહિં કિરિયા ઠાણેહિં ।

ભાવાર્થ :- તેર કિયા સ્થાનનું પ્રતિક્રિમણ કરું છું.

વિવેચન :-

કિયા સ્થાન- ક્રિયન્તે ઇતિ કિયા । જીવ દ્વારા જે કરાય છે, તે કિયા છે. (૧) કિયા કે પ્રવૃત્તિનું સ્થાન, તે કિયાસ્થાન છે. (૨) કર્મબંધના ઉપાદાનકરણ કે નિમિત્તકરણને કિયાસ્થાન કહે છે. (૩) જે નિમિત્તથી કિયા થાય, તે કિયાસ્થાન છે. તેના તેર પ્રકાર છે—

(૧) અર્થદંડ કિયા— પોતાના કોઈ અર્થ-પ્રયોજનથી ત્રસ અને સ્થાવર જીવોની હિંસા આદિ પાપપ્રવૃત્તિ કરવી, કરાવવી તથા અનુમોદના કરવી. (૨) અનર્થદંડ કિયા— પ્રયોજન વગર, કોઈ પણ કારણ વિના જીવહિંસા વગેરે પાપપ્રવૃત્તિ કરવી, વર્થ રીતે જ કોઈને પીડા દેવી. (૩) હિંસાદંડ કિયા— આ અમુક વ્યક્તિ મને અથવા મારા સ્નેહીઓને કષ્ટ, દુઃખ, પીડા આપે છે, આપણે અથવા આપતા હતા. આ પ્રમાણે વિચારીને તેની હિંસા કરવી, (૪) અક્રસ્માતદંડ કિયા— શીશ્રતાથી એકાએક કોઈ પણ પ્રકારના વિચાર વિના થઈ જતાં પાપને અક્રસ્માત કિયા કહેવાય છે. જેમ કે— બાળ આદિ હિંસાકારી સાધનો દ્વારા બીજાની હત્યા કરવા જતાં અન્યની હત્યા થઈ જાય તે. (૫) દાઢ્ય વિપર્યાસદંડ કિયા— મતિ ભ્રમથી થઈ જતી પાપજન્ય કિયા, જેમ કે— ચોર આદિના ભ્રમમાં નિરપરાધી પુરુષને દંડ દેવો. (૬) મૂખા કિયા— ખોટું બોલવાથી જે કિયા લાગે તે. (૭) અદતાદાન કિયા— ચોરી કરવાથી જે કિયા લાગે તે. (૮) અધ્યાત્મ કિયા— બાધ્ય નિમિત વગર મનના શોક આદિ હુભાવજન્ય કિયા. (૯) માન કિયા— પોતાની પ્રશંસા કરવાથી, ઘરમંડ કરવાથી જે કિયા લાગે તે. (૧૦) મિત્ર દ્વેષ કિયા— મિત્ર આદિ ઉપર દ્વેષ રાખવાથી, તેને દંડ દેવાથી જે કિયા લાગે તે. (૧૧) માયા કિયા— દંભ કરવાથી જે કિયા લાગે તે. (૧૨) લોભ કિયા— લોભ કરવાથી જે કિયા લાગે તે. (૧૩) ઈર્યાપથિકી કિયા— વીતરાગી વ્યક્તિને ગમનાગમનથી જે કિયા લાગે તે.

આ તેર કિયા સ્થાનોમાંથી પ્રથમ બાર કિયાસ્થાન સાંપરાયિક કષાયયુક્ત છે અને તેરમું

ઈર્યાપથિક-કષાયરહિત કિયાસ્થાન છે. દિવસ દરમ્યાન આ તેર કિયાસ્થાનમાંથી કોઈ પણ કિયાસ્થાનનું સેવન થયું હોય, તો તેનાથી નિવૃત્ત થાઉં છું.

ચૌદ ભૂતગ્રામ :-

૨૫ ચડદસહિં ભૂયગામેહિં ।

ભાવાર્થ :- ચૌદ પ્રકારના ભૂતગ્રામ (જીવોનો સમૂહ)ના હિંસાજન્ય દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

ભૂતાનિ જીવાસ્તેષાં ગ્રામાઃ સમૂહા ભૂતગ્રામાઃ । અહીં ‘ભૂત’ શબ્દ સમસ્ત સંસારી જીવોનો વાચક છે. તે જીવોનો સમૂહ ભૂતગ્રામ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ-બાદર, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તની અપેક્ષાએ સંસારી જીવોના ચૌદ ભેદ છે.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાદર એકેન્દ્રિય, બેઠન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, અસંશી પંચેન્દ્રિય, સંશી પંચેન્દ્રિય, આ સાત પ્રકારના જીવોના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા, કુલ ચૌદ ભેદ છે. આ જીવોની વિરાધના કરવી, તેઓને પીડા આપવી, તે અતિચાર છે. કોઈ પણ જીવની વિરાધના થઈ હોય, તો આ સૂત્ર દ્વારા તેની આલોચના કરવામાં આવે છે.

આવશ્યક ચૂંઝિકાર અને વ્યાખ્યાકાર ભૂતગ્રામથી ચૌદ ગુણસ્થાનક વર્તી જીવ સમૂહનો ઉલ્લેખ કરે છે. ચૌદ ગુણસ્થાનવર્તી જીવમાં પણ સમસ્ત સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

પંદર પરમાધામી દેવ :-

૨૬ પણ્ણરસહિં પરમાહમ્મિએહિં ।

ભાવાર્થ :- પંદર પ્રકારના પરમાધામી દેવો જેવું આચરણ કર્યું હોય, તો તજજન્ય દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

સંકિલણ પરિણામત્વાત્પરમાધાર્મિકાઃ । અત્યંત સંકિલણ પરિણામી ભવનપતિ જીતિના, પ્રથમ નરકમાં રહીને ત્રણ નરક સુધીના નારકીઓને અધમાધમ રીતે પીડિત કરનાર દેવો, પરમધામી દેવ કહેવાય છે. તેના પંદર પ્રકાર છે. વ્યાખ્યાકારોએ તે પંદરે જીતિના દેવોની વિરોધતાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

(૧) અંબ— નારકીઓને આકાશમાં ઊંચે ઉછાળી તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો પર જીલનારા, ગરદન વગેરે પકડીને ખાડામાં ફેંકનારા દેવ. (૨) અંબરીષ— નારકીઓને મુદ્ગર આદિથી કૂટીને, કાતર આદિથી ટુકડા કરીને ભષીમાં શેકીને અધમૂયા કરનારા દેવ. (૩) શ્યામ— કોરડા આદિથી મારનારા, હાથ-પગ આદિ અવયવોને દુષ્ટ રીતે કાપનારા; શૂળ, સોયા આદિથી વીધનારા દેવ. (૪) શબ્દા— મુદ્ગર આદિ દ્વારા નારકીઓના હાડકાના ચૂરેચૂરા કરી, આંતરડા અને ચરબી વગેરેને બહાર જેંચનારા દેવ. (૫) શૈદ્ર— નારકીઓને ઊંચે ઉછાળીને નીચે તલવાર, ભાલા વગેરેમાં પરોવી દેનારા દેવ. (૬) ઉપરૈદ્ર— નારકીઓના હાથ-પગ મરડનારા, તોડનારા દેવ. (૭) કાલ— નારકીઓને કુંભીમાં પકાવનારા દેવ. (૮) મહાકાલ— પૂર્વ જન્મના માંસાહારી જીવોને તેમની જ પીઠનું માંસ કાપી-કાપીને ખવડાવનારા દેવ. (૯) અસિપત્ર— તલવાર જેવા તીક્ષ્ણ પાંડાવાળા વનની વિકુર્વણ કરીને, છાયાની ઈચ્છાથી તે વનમાં આવેલા

નારકીઓને તે પાંદડા ખેરવીને ભેદનારા દેવ. (૧૦) ધનુષ— ધનુષ્યથી છોડેલા અર્ધચંદ્રકાર બાળોથી નારકીઓના આંખ, કાન આદિ અવયવોને છેદનારા દેવ. (૧૧) ફુંભ— ઊંટડી—સાંઠણી આદિના આકારવાળી કુંભીઓમાં નારકીઓને નાંખીને પકાવનારા દેવ. (૧૨) વાલુક— વજભય રેતીમાં નારકીઓને ચણાની જેમ શેકનારા દેવ. (૧૩) વૈતરણી— અત્યંત દુર્ગધ યુક્ત લોહીથી ભરેલી, તપેલા જસત અને કથીરથી ઉકળતી, અત્યંત ક્ષાર યુક્ત પાણીથી ભરેલી વૈતરણી નદીની વિકુર્વડા કરીને તેમાં નારકીઓને નાંખીને દુઃખી આપનારા દેવ. (૧૪) ખરસ્વર— તીક્ષ્ણ વજ જેવા કાંટાવાળા, ઊંચા શેમલના ઝાડ ઉપર ચઢાવીને બૂમો પાડતા નારકીઓને ખેંચનારા, કરવતથી વિદારનારા દેવ. (૧૫) મહાઘોષ— અત્યંત વેદનાના ડરથી હરણની જેમ નાસભાગ કરતા, વાડામાં પૂરાયેલા પશુઓની જેમ મહાગર્જના કરતા નારકીઓને પકડનારા દેવ.

આ રીતે પંદર પ્રકારના પરમાધારી દેવો કેવળ પોતાના મનોવિનોદ માટે અત્યંત નિર્દ્દયપણે નારકી જીવોને પીડિત કરે છે. પરમાધારી દેવોના અધમાધમકૃત્યોની મનથી અનુમોદના કરવી અથવા સંકિલિષ્ટ પરિણામોથી પરમાધારી દેવપણું પ્રાપ્ત થાય, તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી, તે અતિયાર છે. તે અતિયારોનું પ્રતિકમણ કરવાનું હોય છે.

સૂયગડાંગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કર્ધના સોળ અધ્યયન :—

૨૭ સોલસહિં ગાહાસોલસએહિં ।

ભાવાર્થ :— ગાથા ખોડશક. શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કર્ધના પ્રથમ અધ્યયનથી ‘ગાથા’ નામક સોળમાં અધ્યયન સુધીના ભાવોની શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણા કે સ્પર્શનામાં દોષ સેવન થયું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

તે સોળ અધ્યયન આ પ્રમાણે છે— (૧) સ્વ સમય-પર સમય, (૨) વૈતાલી, (૩) ઉપસર્ગ પરિજ્ઞા (૪) સ્ત્રી પરિજ્ઞા, (૫) નરક વિભક્તિ, (૬) વીરસ્તુતિ(પુણ્યસુષુણા), (૭) કુશીલ પરિભાષા, (૮) વીર્ય, (૯) ધર્મ, (૧૦) સમાધિ, (૧૧) માર્ગ, (૧૨) સમવસરણ, (૧૩) યથાતથ્ય, (૧૪) ગ્રંથ, (૧૫) આદાનીય અને (૧૬) ગાથા. સૂયગડાંગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કર્ધના આ સોળ અધ્યયન છે.

તે જિનકથિત ભાવોમાં શંકા-કુશંકા કરી હોય, તે ભાવોની દઢતમ શ્રદ્ધા, સત્ય પ્રરૂપણા કે યથાર્થ પાલન ન કર્યું હોય, તજજન્ય દોષોનું સેવન, અતિયાર રૂપ છે. સાધકે પ્રતિદિન તેનું પ્રતિકમણ કરવાનું હોય છે.

સત્તર પ્રકારના અસંયમ :—

૨૮ સત્તરસવિહે અસંજમે ।

ભાવાર્થ :— સત્તર પ્રકારના અસંયમનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :—

સત્તર પ્રકારના અસંયમ— (૧) પૃથ્વીકાય, (૨) અખ્કાય, (૩) તેઉકાય, (૪) વાયુકાય, (૫) વનસપતિ કાય, (૬) બેઈન્દ્રિય, (૭) તેઈન્દ્રિય, (૮) ચૌરેન્દ્રિય, (૯) પંચેન્દ્રિય, આ નવ પ્રકારના જીવોની હિંસા કરવી, કરાવવી, અનુમોદના કરવી. તે કમશાઃ પૃથ્વીકાય અસંયમ આદિ છે, (૧૦) અજીવકાય અસંયમ— અજીવ હોવા છિતા પણ જે વસ્તુઓ દ્વારા અસંયમ થાય છે તેવા બહુમૂલ્યવાન વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ગ્રહણ કરવા તથા ઉપકરણો અજતનાથી લેવા-વાપરવા તથા પરઠવા આદિ કિયા, અજીવ અસંયમ

છે, (૧૧) પ્રેક્ષા અસંયમ— ચાલવું, બેસવું, ઊઠવું વગેરે કિયા જોયા વિના કરવી, (૧૨) ઉપેક્ષા અસંયમ— સંયમ પાલનમાં બેદરકાર રહેવું, ગૃહસ્થના પાપ કર્માણી અનુમોદના કરવી, (૧૩) પરિષ્ઠાપના અસંયમ— અવિધિથી પરઠવું, (૧૪) પ્રમાર્જના અસંયમ— વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ભંડોપકરણનું પ્રમાર્જન ન કરવું, (૧૫) મન અસંયમ— મનમાં અસંયમના વિચારો કરવા, (૧૬) વચન અસંયમ— બોલવામાં અસંયમી ભાષાનો પ્રયોગ કરવો અર્થાત્ સંયમીને ન શોભે તેવા વચનોનો પ્રયોગ કરવો, (૧૭) કાય અસંયમ— ગમનાગમનમાં સાવધાની ન રાખવી. આ સતત પ્રકારના અસંયમ સમાવાયાંગ સૂત્રમાં કહ્યા છે. અસંયમના બીજા પણ સતત પ્રકાર છે, યથા— (૧) હિંસા, (૨) અસત્ય (૩) ચોરી, (૪) અબ્રહિમયર્ય (૫) પરિશ્રેષ્ટ (૬ થી ૧૦) પાંચ ઈન્દ્રિયોને મોકુલી મૂકવી (૧૧ થી ૧૪) ચાર કષાય અને (૧૫ થી ૧૭) ત્રણ યોગની અશુભ પ્રવૃત્તિ કરવી. આચાર્ય હરિભદ્ર સૂરિએ આવશ્યક ટીકામાં ‘અસંજમે’ના સ્થાને સત્તરસ વિહે સંજમે શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે. સંજમે નો અર્થ સંયમ થાય છે. સંયમ પણ સતત પ્રકારનો છે. અસંયમનો વિરોધિ ભાવ, તે સંયમ છે. તેના સતત ભેદ ઉપરોક્ત અસંયમના ભેદથી વિપરીત જાણવા, યથા— પૃથ્વીકાય સંયમ આદિ.

આ રીતે સતત પ્રકારના અસંયમનું આચારણ કર્યું હોય અથવા સતત પ્રકારના સંયમનું યથાર્થ પાલન ન થયું હોય અને તેમાં જે અતિચારોનું સેવન થયું હોય, તેનું પ્રતિકમણ કરવાનું છે.

અટાર અભ્રહિમયર્ય :–

૨૯ અદ્વારરસવિહે અબંભે ।

ભાવાર્થ :– અઠાર પ્રકારના અબ્રહિમયર્યનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :–

ઔદારિક શરીરધારી મનુષ્ય અને તિર્યંચ સંબંધી મન, વચન અને કાયાથી મૈથુન સેવન કરવું નહીં કરાવવું નહીં અને મૈથુન સેવન કરનારની અનુમોદના કરવી નહીં. આ રીતે ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી ઔદારિક શરીર સંબંધી મૈથુન સેવનના નવ પ્રકાર અને તે જ રીતે વૈક્રિયશરીરધારી દેવતા સંબંધી મૈથુન સેવનના નવ પ્રકાર થાય, કુલ અઠાર પ્રકારના અબ્રહિમયર્યના ભાવો થયા હોય અને અતિચાર લાગ્યો હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

દેવતા, મનુષ્ય અને તિર્યંચ, આ ત્રણો ગતિના જીવો સાથે પરસ્પર મૈથુન સેવનની સંભાવના છે, તેથી સૂત્રકારે તે ત્રણ ગતિના જીવોના ઔદારિક અને વૈક્રિય, આ બે સ્થૂલ શરીરની ગણના કરીને અબ્રહિમયર્યના ૧૮ ભેદ કહ્યા છે.

ઓગણીસ જ્ઞાતા સૂત્રના અદ્યયન :–

૩૦ એગુણવીસાએ ણાયજ્ઞયળેહિ ।

ભાવાર્થ :– જ્ઞાતા સૂત્રના ઓગણીસ અધ્યયન કથિત ભાવોની શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણ કે તથાપ્રકારના આચારણમાં દોષસેવન થયું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :–

જ્ઞાતાધર્મકથાના ૧૮ અધ્યયન આ પ્રમાણે છે :– (૧) ઉત્ક્ષિપ્ત અર્થાત્ મેઘકુમાર, (૨) સંઘાટ, (૩)

અંડ, (૪) કૂર્મ, (૫) શૈલક, (૬) તુંબ, (૭) રોહિણી, (૮) મલ્લી, (૯) માકંદી, (૧૦) ચંદ્રમા, (૧૧) દાવદવ, (૧૨) ઉદ્દક, (૧૩) મંડુક, (૧૪) તેતલિ, (૧૫) નંદીફળ, (૧૬) અમરકંકા, (૧૭) આકીર્ણા, (૧૮) સુંસુમાદારિકા, (૧૯) પુંડરીક. આ ઓગણીસ ધર્મકથા કથિત ભાવ અનુસાર સાધુ ધર્મની સાધના કરવામાં ન આવે, તો તે અતિચાર છે. આ પ્રકારના અતિચારનું સેવન થયું હોય, તે તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વીસ અસમાધિ :-

૩૧ વીસાએ અસમાહિ ઠાણેહિ ।

ભાવાર્થ :- વીસ પ્રકારના અસમાધિસ્થાનનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

જે આચરણથી પોતાને તથા બીજા જીવોને અસમાધિના ભાવ ઉત્પત્ત થાય, સાધકનો આત્મા દુષ્ટિત થાય, ચારિત્ર મલિન થાય, તે અસમાધિ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાકારે તેની વ્યુત્પત્તિલભ્ય વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે.

સમાધાનં સમાધિ: ચેતસ: સ્વાસ્થ્યં મોક્ષમાર્ગઽવસ્થિતિરિત્યર્થ: ।

ન સમાધિરસમાધિસ્તસ્ય સ્થાનાનિ-આશ્રયા ભેદા: પર્યાયા અસમાધિ-સ્થાનાનિ ॥

આચાર્ય હરિભદ્ર.

જે સત્કાર્ય કરવાથી ચિત્તમાં શાંતિ થાય, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઝૃપ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિરતા રહે, તેને સમાધિ કહે છે અને જે કાર્યથી ચિત્તમાં અસમાધિ ભાવ ઉત્પત્ત થાય, આત્મા જ્ઞાનાદિ મોક્ષ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય તેને અસમાધિ કહે છે. તેના વીસ ભેદ આ પ્રમાણે છે-

(૧) જલદી જલદી ચાલવું, (૨) રાત્રિ આદિમાં પોંજ્યા વગર ચાલવું, (૩) ઉપયોગ વગર દૃષ્પમાર્જન કરીને ચાલવું, (૪) અમર્યાદિત શાયા, આસન આદિ રાખવા, (૫) ગુરુજનો, રત્નાધિક સંતો-પોતાનાથી વધુ દીક્ષા પર્યાયવાળા સાધકનું અપમાન કરવું, (૬) ઠાણાંગ અને સમવાયાંગ સૂત્રના જ્ઞાતા જ્ઞાન સ્થવિર, વીસ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયવાળા દીક્ષા સ્થવિર અને સાઠ વર્ષની ઊંમરવાળા વયસ્થવિર, આ ત્રણે પ્રકારના સ્થવિર સંતોની અવહેલના કરવી, (૭) જીવોની હિંસા કરવી, કરાવવી, (૮) સંજીવલન – પ્રતિકષણ વારંવાર કોધાદિ કષાય ભાવ કરવા, (૯) દીર્ઘ કોપ – લાંબા કાળ સુધી રોષ રાખવો, (૧૦) નિંદા કરવી, (૧૧) શંકા હોવા છતાં નિશ્ચિત ભાષા બોલવી, (૧૨) નવાધિકરણ-પ્રતિદિન નવા કલહ-જગડા કરવા, (૧૩) શાંત શર્થ ગયેલા કલહને-જગડાને પુનઃ ઉત્તેજિત કરવા, (૧૪) અકાળમાં સ્વાધ્યાય કરવો, (૧૫) સચિત રજ સંસક્રત હાથ આદિથી ભિક્ષા લેવી અથવા સચેત રજથી સંસક્રત પગ વડે આસન પર બેસવું, (૧૬) એક પ્રહર રાત્રિ વ્યતીત થયા પદ્ધી જોરથી બોલવું, (૧૭) ગચ્છમાં કે સંઘમાં ફૂટ-ભેદ કરાવનારા વચ્ચે બોલવા (૧૮) કલહ કરણ- દરેક વ્યક્તિ સાથે આકોશ આદિ ઝૃપ જગડા કરવા, (૧૯) સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી આખો દિવસ ખાતા જ રહેવું, (૨૦) અષણા સમિતિનું ઊચિત પાલન ન કરવું. આ અસમાધિ સ્થાનોના સેવનથી આત્મા સંયમ ભાવથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તેનું પ્રતિકમણ પ્રસ્તુત પાઠ દ્વારા કરાય છે.

અનુભૂતિ શાખા દોષ :-

૩૨ એગવીસાએ સબલેહિ ।

ભાવાર્થ :- એકવીસ પ્રકારના શબ્દલ દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

શબ્દલ-કર્બુરં :— ચરિત્રં યૈઃ ક્રિયાવિશૈખૈર્ભવતિ તે શબ્દલા । અભયદેવસૂરિ કૃત સમવાયાંગ ટીકા. જે કાર્યો કરવાથી ચારિત્રની નિર્મળતા નાટ થઈ જાય, મનમલિન થવાથી ચારિત્ર કર્બુર-કાબર ચીતરું થઈ જાય, તેને શબ્દલ દોષ કહે છે. શબ્દલ દોષોનું સેવન કરનાર પણ શબ્દલ કહેવાય છે. ઉત્તર ગુણોમાં અતિકમાદિ ચારેય દોષોનું તથા મૂલ ગુણોમાં અનાચાર સિવાય ત્રણ દોષોનું સેવન કરવાથી ચારિત્ર શબ્દલ થાય છે. આ તમામ શબ્દલ દોષો સાધુના માટે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. તે ૨૧ દોષો આ પ્રમાણે છે— (૧) હસ્ત કર્મ કરવું, (૨) મૈથુન સેવન કરવું, (૩) રાત્રિભોજન કરવું, (૪) સાધુના નિમિત્તે બનાવેલો આહાર લેવો, (૫) શય્યાતર અર્થાત્ સ્થાનદાતાનો આહાર લેવો, (૬) સાધુના અથવા યાચકોના નિમિત્તે બનાવેલો આહાર, ખરીદીને લાવેલો સાધુના સ્થાન ઉપર સામે લાવેલો આહાર, ઉધાર લાવેલો, જૂંટવીને લાવેલો આહાર વગેરે દોષયુક્ત આહાર ગ્રહણ કરવો, (૭) વારંવાર પચ્યખાણનો ભંગ કરવો, (૮) છ મહિનામાં એક ગણમાંથી ગણાંતર(બીજા ગણ)માં જવું, (૯) એક મહિનામાં ત્રણવાર નામિ અથવા જંધા પ્રમાણ જલમાં પ્રવેશ કરી નદી આદિ પાર કરવી, (૧૦) એક મહિનામાં ત્રણવાર માયા સ્થાનનું સેવન કરવું અર્થાત્ કરેલા અપરાધને છુપાવવા, (૧૧) રાજી માટે બનાવેલો આહાર ગ્રહણ કરવો (૧૨) જાણી જોઈને હિંસા કરવી (૧૩) જાણી જોઈને ખોટું બોલવું, (૧૪) જાણી જોઈને ચોરી કરવી, (૧૫) જાણી જોઈને સચિત પૃથ્વી ઉપર બેસવું, સૂવું, ચાલવું, ઈત્યાદિ, (૧૬) સચિત જલથી સ્નિગ્ધ અને સચિત રજવાળી પૃથ્વી સચિત શિલા, ઉધર્થ આદિ જીવજંતુવાળા પાટિયા આદિ ઉપર બેસવું, સૂવું, કાર્યોત્સર્ગ આદિ કરવો, (૧૭) જીવ સહિતની જગ્યા ઉપર બેસવું, સૂવું, ઊઠવું, સેવું, (૧૮) જાણી જોઈને કંદ, મૂલ, છાલ, પ્રવાલ, પુષ્પ, ફૂલ, બીજ તથા હરિત કાય વગેરે સચિત વનસ્પતિકાયનું ભોજન કરવું (૧૯) વર્ષમાં દસ વાર નદી પાર કરવી, (૨૦) વર્ષમાં દસ માયા સ્થાનનું સેવન કરવું, (૨૧) જાણી જોઈને સચિત પદાર્થથી સંસક્ત હાથ, સચિત પાણી સહિતના ચમચા આહાર ગ્રહણ કરવો.

આ એકવીસ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ચારિત્રને મલિન, કાબર ચીતરું બનાવે છે, તેથી તે મોહજન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાધકોને માટે સર્વથા વર્જનીય છે. તેનું સેવન થયું હોય તો તેનું પ્રતિકમણ કરવામાં આવે છે.

બાવીસ પરીષહ :-

૩૩ બાવીસાએ પરીસહેહિં ।

ભાવાર્થ :- બાવીસ પ્રકારના પરીષહ સંબંધિત દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

બાવીસ પરિસહ :- માગચ્યવનનિર્જરાર્થ પરિષોઢવ્યા પરીષહા: ૧— (તત્વાર્થ સૂત્ર અધ્યાય—૮/૮) સંયમમાં સ્થિર રહી કર્મ નિર્જરા માટે શારીરિક તથા માનસિક કષ્ટને સહન કરવું, તેને પરિષહ કહે છે. પરીષહને સારી રીતે શુદ્ધ ભાવથી સહન ન કરવા તે પરીષહ સંબંધી અતિચાર છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં તેના બાવીસ પ્રકાર કહ્યા છે— (૧) ક્ષુધા-ભૂખ, (૨) પિપાસા-તૃષ્ણા, (૩) શીત-ઠંડી, (૪) ઊષણ-ગરમી, (૫) દંશમશક-ડાંસમચ્છર, (૬) અચેલ-વસ્ત્રનો સર્વથા અભાવ અથવા અલ્પ જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરવા, (૭) અરતિ — સંયમ પ્રતિ થતી અરુચિ કે ઉદાસીનતા, (૮) સ્ત્રી પરીષહ — સ્ત્રીનો

પરીષહ, (૮) ચર્ચા— વિહાર યાત્રામાં સહન કરવા પડતા કષ્ટ, (૧૦) નૈષધિકી — સ્વાધ્યાય ભૂમિ આદિમાં થનારા ઉપદ્રવ, (૧૧) શય્યા— નિવાસ સ્થાનની પ્રતિકૂળતા, (૧૨) આડોશ — અન્યના દુર્વયનનું શ્રવણ, (૧૩) વધ— લાકી આદિનો માર સહન કરવો, (૧૪) યાચના— પ્રત્યેક વસ્તુ માંગીને મેળવવી, (૧૫) અલાભ— ઈચ્છાનુસાર વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થવી, (૧૬) રોગ — શરીરની પ્રતિકૂળતા અથવા અશાતા, (૧૭) તૃષ્ણ સ્પર્શ— સંસ્તારક માટે લાવેલા તૃષ્ણ આદિની પ્રતિકૂળતા, (૧૮) જલ્દી— શરીર, વસ્ત્ર આદિની મદિનતા, (૧૯) સત્કાર-પુરસ્કાર — પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, માન, સન્માન આદિમાં આસક્ત થવું, તેને સમભાવથી સહન ન કરવા, (૨૦) પ્રશા— બુદ્ધિનો ગર્વ, અભિમાન કરવું, (૨૧) અજ્ઞાન— બુદ્ધિની હીનતામાં દુઃખી થવું, (૨૨) દર્શન— મિથ્યામતો વાળાના સંસર્ગમાં તથા સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ કરનાર મોહક વાતાવરણમાં સાવચેતી ન રાખવી. આ બાવીસ પ્રકારની પરિસ્થિતિને સમભાવ પૂર્વક સહન કરવી, તે સાધુધર્મ છે. પરંતુ તે ધર્મથી ચ્યુત થઈને પરીષહ(વિપરીત પરિસ્થિતિ)માં સમભાવ ન રહ્યો હોય, તો તે દોષોનું પ્રતિકમણ કરવામાં આવે છે.

સૂયગડાંગ સૂત્રના ત્રૈવીસ અધ્યયન :—

૩૪ તેવીસાએ સૂયગડજઝયણેહિ ।

ભાવાર્થ :- શ્રી સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના બંને શુતસ્કંધના ત્રૈવીસ અધ્યયનો કથિત ભાવો સંબંધી પાપદોષ લાગ્યો હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :—

શ્રી સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના બે શુતસ્કંધ છે, તેમાં પ્રથમ શુતસ્કંધમાં ૧૬ અધ્યયન છે. ૨૭મા સૂત્રમાં સૂત્રકૃતાંગસૂત્રના પ્રથમ શુતસ્કંધના સોણ અધ્યયનોનું વર્ણન કર્યું છે.

બીજા શુતસ્કંધના સાત અધ્યયન છે— (૧૭) પુંડ્રીક, (૧૮) ક્રિયાસ્થાન, (૧૯) આહાર પરિશા, (૨૦) પ્રત્યાઘ્યાન ક્રિયા, (૨૧) આચાર શુત, (૨૨) આદ્રકીય, (૨૩) નાલંદીય. આ ત્રૈવીસ અધ્યયનના ભાવોની શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણા કે પાલન સંબંધી અતિચારોનું પ્રાયશ્ચિત આ સૂત્ર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

ચોવીસ દેવ :—

૩૫ ચતુર્વીસાએ દેવેહિ ।

ભાવાર્થ :- ચોવીસ પ્રકારના દેવોની અશાતનાદિના દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :—

ચોવીસ પ્રકારના દેવ :- અસુરકુમાર આદિ ૧૦ ભવનપતિદેવ, ભૂત, યક્ષ આદિ આઠ વ્યંતર દેવ, સૂર્ય ચંદ્ર આદિ પાંચ જ્યોતિષી દેવ, એક વैમાનિક દેવ, કુલ ૧૦ + ૮ + ૫ + ૧ = ૨૪, આ પ્રમાણે ચોવીસ જાતિના દેવ છે. દેવોના ભોગ-વિલાસની પ્રશંસા કરવી. કામભોગની પ્રશંસા કામભોગની અનુમોદના રૂપ હોવાથી સાધક જીવનમાં તે દોષરૂપ છે અથવા દેવોની નિંદા, આશાતના કરવી, તે દેખ ભાવ છે. મુમુક્ષુ જીવોએ જગતના સર્વ જીવો પ્રતિ સમભાવ કે તટસ્થ ભાવ રાખવો જોઈએ અને આ તટસ્થતાનો ભંગ કરવો, તે અતિચાર છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આચાર્ય શાંતિસ્થારિ આ સૂત્રમાં આવેલા દેવ શબ્દથી ૨૪

તીર્થકર દેવોનું ગ્રહણ કરે છે. આ ચોવીસ તીર્થકરો પ્રતિ આદર કે શ્રદ્ધાભાવ ન રાખવો, તેમની આજ્ઞાનું પાલન ન કરતું ઈત્યાદિ અતિચારોનું આ સૂત્ર દ્વારા પ્રતિક્રમણ કરવામાં આવે છે.

પચીસ ભાવના :-

૩૬ પણવીસાએ ભાવણાહિં ।

ભાવાર્થ :- પચીસ ભાવના સંબંધી દોષોનું પ્રતિક્રમણ કરું છું.

વિવેચન :-

પંચ મહાક્રતની પુષ્ટિ માટે તે તે મહાક્રતને અનુરૂપ પાંચ-પાંચ ભાવનાઓનું કથન છે. સાધુ પ્રતિદિન પોતાના ચિત્તને તે ભાવનાથી ભાવિત કરીને મહાક્રતોને પુષ્ટ અને પરિપક્વ કરે છે. છૃદ્દસ્થતાના યોગે પોતાના ચિત્તને તે ભાવનાઓથી ભાવિત ન કર્યું હોય, ભાવનાઓ પ્રતિ ઉપેક્ષા ભાવ રાખ્યો હોય, તો તે અતિચારોનું, તજજન્ય દોષોનું પ્રતિક્રમણ આ સૂત્ર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

(૧) અહિંસા મહાક્રતની પાંચ ભાવનાઓ (૧) ઈર્યા ભાવના—હંમેશાં ઉપયોગ પૂર્વક ગમનાગમન કરવાની ભાવના રાખવી. (૨) મન ભાવના— મનને શુભ તથા સંયમી જીવનને યોગ્ય વિચારોમાં તલ્લીન રાખવું (૩) વચન ભાવના— ભાષા દ્વારા સંયમીને શોભે એવા સુષ્ઠુ વાક્ય બોલવા અર્થાત્ સંયમીને જેવી ભાષા બોલવાની આજ્ઞા છે, તેવી ભાષા બોલવી (૪) આદાન ભંડ-મત નિક્ષેપ ભાવના—ગૃહસ્થને ત્યાંથી લાવેલા ભંડોપકરણ વિવેક પૂર્વક લેવા તથા મૂકવા. (૫) આલોકિત પાન ભોજન— એષણા સમિતિથી લાવેલા આહાર-પાણીને પ્રકાશિત સ્થાનમાં જોઈને વાપરવા. કેટલાક આચાર્યાં પ્રથમ ક્રતની પાંચ ભાવનામાં આલોકિત પાન-ભોજન ભાવનાના સ્થાને એષણા ભાવનાનું કથન કરે છે અર્થાત્ એષણા સમિતિના ઝરનો દોષોથી રહિત નિર્દોષ આહાર-પાણી ગ્રહણ કરવા.

(૨) સત્ય મહાક્રતની પાંચ ભાવના— (૧) અનુચિત્ય ભાષણ— વિચાર્યા વગર બોલવું નહિ (૨) કોધથી અસત્ય બોલવું નહીં. (૩) લોભથી અસત્ય બોલવું નહીં. (૪) ભયથી અસત્ય બોલવું નહીં. (૫) હાસ્યથી અસત્ય બોલવું નહીં. સંક્ષેપમાં કોધ, લોભ, ભય અને હાસ્ય, આ ચારે અસત્ય ભાષણના કારણોનો ત્યાગ કરવો.

(૩) અસ્તેય મહાક્રતની પાંચ ભાવના— (૧) અવગ્રહાનુશાપન— અવગ્રહ અર્થાત્ વસતિ-રહેવાની જગ્યા. નિર્દોષ સ્થાનકને સારી રીતે જોઈને તેના સ્વામીની આજ્ઞા લઈને રહેવું, (૨) અણાયાચેલી વસ્તુ લેવી નહિ. વસતિ કે સ્થાનમાં આજ્ઞા લઈને ઊર્યા પદ્ધી તૃષ્ણ આદિ જે વસ્તુની શ્રમણાને જરૂરિયાત હોય તેને આજ્ઞાપૂર્વક ગ્રહણ કરવી, (૩) સ્થાનકને સમારવું નહિ— જે સ્થાન કે વસતિમાં સાધકને રહેવાનું છે તેમાં પોતાની સગવડતા માટે આરંભ, સમારંભ આદિ કાર્યો કરાવવા નહીં, (૪) વડિલોનો વિનય તથા વૈયાવચ્ચ કરવી, (૫) સાધુ સાધીમાં સંવિભાગ કરવો અર્થાત્ આહાર આદિ લાભ્યા પદ્ધી સહૃદને સરખી રીતે સરખા ભાગે મળે એવી ભાવના રાખી સંવિભાગ કરવો. આવશ્યક ટીકા તથા શ્રી આચારાંગ સૂત્રના પંદરમા અદ્યયનમાં ત્રીજા મહાક્રતની પાંચ ભાવના આ પ્રમાણે છે— (૧) વિચાર કરીને પરિમિત અવગ્રહ—સ્થાનની યાચના કરવી, (૨) ગુરુજનો આદિની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને આહાર-પાણી કે અન્ય ઉપધિનો ઉપભોગ કરવો, (૩) ક્ષેત્ર-કાલની મર્યાદાપૂર્વક સ્થાનની યાચના કરવી, (૪) વારંવાર ગુરુની આજ્ઞાપૂર્વક અવગ્રહ, પાટ, પાટલાદિ વસ્તુની યાચના કરવી, (૫) સાધીમિકો પાસેથી વિચારપૂર્વક કોઈ

પણ વસ્તુની યાચના કરવી અથવા ઉપાશ્રયમાં પૂર્વ રહેલા સાધર્મિકોની આજા લઈને રહેવું.

(૪) ભ્રાંયર્થ મહાક્રતની પાંચ ભાવના— (૧) સ્ત્રી, પંડગ, પશુ રહિત સ્થાન ભોગવવું, (૨) સ્ત્રીના અંગોપાંગને વિષયબુદ્ધિથી નિરખવા નહિ, (૩) સ્ત્રી સાથે વિષય બુદ્ધિથી કથા-વાર્તા કરવી નહિ, (૪) દિન-દિન પ્રત્યે અતિ સરસ આહાર પાણી કરવા નહિ, (૫) પૂર્વના કામ ભોગોને સંભારવા નહિ.

(૫) અપરિશ્રદ્ધ મહાક્રતની પાંચ ભાવના – પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયો-શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આ પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો પર રાગભાવ કે દ્વેષભાવ કરવો નહીં. વૈરાગ્યભાવ ધારણ કરી પાંચે ઈન્દ્રિયોનો નિશ્ચાર કરવો. ૨૫ પ્રકારની ભાવનાના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ શ્રી આચારાંગ સૂત્ર શુતસ્કર્દ્ધ—૨/૧૫/સૂ. ૪૬ થી પછી.

દશાશ્રુત આદિ સૂત્રોના છ્યવીસ ઉદ્દેશનકાલ :–

૩૭ છ્યવીસાએ દસા કપ્પ વવહારેણ ઊદ્દેશનકાલેહિં ।

ભાવાર્થ :- દશાશ્રુતસ્કર્દ્ધ આદિ છ્યવીસ ઉદ્દેશન કાલ સંબંધી અતિયારોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિયેચન :–

દશાશ્રુત સ્કર્દ્ધના ૧૦ ઉદ્દેશક, બૃહત્કલ્પ સૂત્રના છ ઉદ્દેશક, વ્યવહાર સૂત્રના દસ ઉદ્દેશક, કુલ ૧૦ + ૬ + ૧૦ = ૨૬ છ્યવીસ ઉદ્દેશક છે. જે શ્રુત સ્કર્દ્ધના અથવા અધ્યયનના જેટલા ઉદ્દેશક હોય તેટલા ૪ તેના ઉદ્દેશનકાલ કહેવાય છે. એક ઉદ્દેશકનું વાંચન એક દિવસમાં થાય છે. તે તેનો ઉદ્દેશનકાલ કહેવાય છે. ઉક્ત સૂત્રત્રયીમાં સાધુ જીવન સંબંધી આચારનું વર્ણન છે. તે પ્રમાણે આચારણ ન કરવું, તેના પઠન-પાઠનમાં કે શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણામાં યથાર્થતા ન રાખવી, તે અતિયારરૂપ છે, તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

સત્તાવીસ અણગારના ગુણ :–

૩૮ સત્તાવીસાએ અણગાર ગુણેહિં ।

ભાવાર્થ :- સાધુના સત્તાવીસ ગુણોનું યથાર્થ પાલન ન કર્યું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિયેચન :–

દ્વાર્થી ઘર રહિત અને ભાવથી મોહના બંધન રહિત હોય, તેવા સંતોને અણગાર કહે છે. તેની જીવનચર્ચાને અનુલક્ષીને તેના મુખ્ય ૨૭ ગુણો કહ્યા છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ ટીકામાં સંગ્રહણી બે ગાથા દ્વારા ૨૭ ગુણોનું કથન કર્યું છે. યથ—

વયછકકર્મિદિયાણ ચ નિગગહો ભાવકરણસચ્ચ ચ ।

ખમયાવિરાગયાવિય મનમાઈણ નિરોહો ય ॥૧॥

કાયાણ છક્ક જોગાણ જુત્તયા વેયણાઽહિયાસણયા ।

તહ મારણંતિયઽહિયાસણા ય એઽણગારગુણા ॥૨॥

(૧ થી ૫) પાંચ મહાક્રતોનું સમ્યક્ પાલન કરવું, (૬) રાત્રિ ભોજન ત્યાગ, (૭ થી ૧૧) પાંચેય ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી, (૧૨) ભાવસત્ય— અંતઃકરણની શુદ્ધિ, (૧૩) કરણ સત્ય-પ્રતિલેખન વગેરે

પ્રત્યેક કિયા સમ્યક પ્રકારે વિધિ સહિત કરવી, (૧૪) ક્ષમા, (૧૫) વીતરાગતા, (૧૬) મનની અશુભ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ અને શુભ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર, (૧૭) વચનની અશુભ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ અને શુભ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર, (૧૮) કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ અને શુભ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર, (૧૯ થી ૨૪) છકાય જીવની રક્ષા, (૨૫) સંયમ યોગ યુક્તતા, (૨૬) તિતિક્ષા— સહિષ્ણુતા, (૨૭) મારણાંતિક ઉપસર્ગને પણ સમભાવથી સહન કરવા.

સમવાયાંગ સૂત્રમાં મુનિના સત્તાવીશ ગુણોનું કથન આ પ્રમાણે છે— પાંચ મહાક્રત, પાંચ ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ, ચાર કષાયોનો ત્યાગ, ભાવ સત્ય, કરણ સત્ય, યોગ સત્ય, ક્ષમા, વીતરાગતા, મન સમાહદ્ધરણતા, વચન સમાહરણતા, કાય સમાહરણતા, જ્ઞાન સંપત્તિતા, દર્શન સંપત્તિતા, ચારિત્ર સંપત્તિતા, વેદનાતિસહનતા, મારણાંતિક સહનતા.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ ટીકામાં ‘સત્તાવીસવિહે અણગાર ચરિતે’ પાઠનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સત્તાવીસ પ્રકારના અણગાર—સંબંધી ચારિત્ર, સમાવાયાંગ સૂત્રમાં અણગાર ગુણેહિં પાઠ છે. અણગાર ચારિત્ર કે અણગાર ગુણ કહેવામાં તાત્ત્વિક તઙ્શવત નથી. આ સત્તાવીશ અણગારના ગુણોનું અર્થાત્ મુનિગુણોનું શાસ્ત્રાનુસાર સારી રીતે પાલન ન કરવું, તે અનિયાર છે. તેની શુદ્ધિ માટે મુનિ પ્રતિકમણ દ્વારા અતિચારોથી પાછા ફરી પુનઃ મુનિ ગુણોમાં સ્થિર થઈ જાય છે.

અષ્ટાવીસ આચાર પ્રકલ્પ :-

૩૯ અષ્ટાવીસાએ આયારપ્પકપ્પેહિં ।

ભાવાર્થ :- અષ્ટાવીસ આચાર પ્રકલ્પ સંબંધી દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિષેયન :-

આચાર પ્રકલ્પ— આચાર પ્રકલ્પની વ્યાખ્યામાં વિભિન્ન માન્યતાઓ છે.

(૧) વ્યાખ્યાકારના કથનાનુસાર આચાર એવ આચારપ્રકલ્પઃ । આચાર જ આચાર પ્રકલ્પ છે.

આચાર: પ્રથમાઙ્ગ તસ્ય પ્રકલ્પઃ અધ્યયન વિશેષો નિશીથમિત્ય પરાભિધાનમ् । આચારસ્ય વા સાધ્વાચારસ્ય જ્ઞાનાદિવિષયસ્ય પ્રકલ્પો વ્યવસ્થાપનમિતિ આચારપ્રકલ્પઃ । આચાર એટલે સાધુઓનો જ્ઞાનાદિ, આચાર અને પ્રકલ્પ એટલે વ્યવસ્થાપન. આચાર શબ્દથી પ્રથમ અંગસૂત્ર આચારાંગ સૂત્રના રૂપ અધ્યયન ગ્રહણ થાય છે અને પ્રકલ્પ શબ્દથી નિશીથ સૂત્રના ત્રણ અધ્યયન કુલ ૨૫ + ૩ = ૨૮ અધ્યયન થાય છે. ઉત્તરાધ્યયન—સૂત્રના એકત્રીસમાંચરણવિધિ અધ્યયનમાં અણગાર ગુણેહિં ચ પગપ્પમ્મિ તહેવ ય । (૩૧/૧૮) માત્ર પ્રકલ્પ શબ્દનો જ પ્રયોગ છે, તેથી ઉક્ત સૂત્રના ટીકાકાર આચાર્ય શાંતિસૂરિના મતાનુસાર પ્રકલ્પનો અર્થ પ્રકૃષ્ટ — ઉત્કૃષ્ટ કલ્પરુ ઉત્કૃષ્ટ કલ્પ — આચાર. પ્રકલ્પ એટલે વિશિષ્ટ અધ્યયન. મુનિ જીવનનો આચાર જે શાસ્ત્રમાં છે તે આચારાંગ સૂત્ર જ આચાર પ્રકલ્પ કહેવાય છે.

આચારાંગ સૂત્રના શસ્ત્ર પરિણા આદિ ૨૫ અધ્યયન છે અને નિશીથ સૂત્ર પણ આચારાંગ સૂત્રની ચૂલ્યિકાસ્વરૂપ છે. નિશીથ સૂત્રના ત્રણ અધ્યયન મેળવવાથી આચારાંગ સૂત્રના કુલ અઠચાવીસ અધ્યયન થાય છે. જે આ પ્રમાણે છે— (૧) શસ્ત્ર પરિણા, (૨) લોક વિજય, (૩) શીતોષ્ણીય, (૪) સમ્યકૃત્વ, (૫) લોકસાર, (૬) ધૂત અધ્યયન, (૭) મહાપરિણા, (૮) વિમોક્ષ, (૯) ઉપધાનસૂત્ર, (૧૦) પિંડષા, (૧૧)

શાયા, (૧૨) ઈર્યા, (૧૩) ભાષા, (૧૪) વસ્ત્રૈષણા, (૧૫) પાત્રૈષણા, (૧૬) અવગ્રહ પ્રતિમા, (૧૭ થી ૨૩) સપ્ત સ્થાનાદિ સાનિકા, (૨૪) ભાવના, (૨૫) વિમુક્તિ, (૨૬) ઉદ્ઘાત, (૨૭) અનુદ્ઘાત, (૨૮) આરોપણા.

શ્રી સમવાયાંગ સૂત્રની ટીકામાં શ્રી અભયદેવ સૂર્ય નિશીથ સૂત્રને જ આચાર પ્રકલ્પ કહે છે. તેમના કથનાનુસાર આચાર – પ્રથમ અંગસૂત્ર અને તેનો પ્રકલ્પ અર્થાત્ વિશિષ્ટ અધ્યયન નિશીથ સૂત્ર છે, તેથી નિશીથ સૂત્ર જ આચાર પ્રકલ્પ કહેવાય છે. તેમણે આચાર પ્રકલ્પના ૨૮ ભેદમાં નિશીથ સૂત્રના ૨૮ પ્રકરણોનું કથન કર્યું છે. યથા –

(૧) માસિક પ્રાયશ્વિતની આરોપણા, (૨) એક માસ સહિત પાંચ-પાંચ રાત્રિના પ્રાયશ્વિતની આરોપણા, (૩) એક માસ સહિત દશ-દશ રાત્રિના પ્રાયશ્વિતની આરોપણા, (૪) એક માસ સહિત પંદર રાત્રિના પ્રાયશ્વિતની આરોપણા, (૫) એક માસ સહિત વીસ રાત્રિના પ્રાયશ્વિતની આરોપણા, (૬) એક માસ સહિત પચીસ રાત્રિના પ્રાયશ્વિતની આરોપણા, (૭ થી ૨૪) આ રીતે દ્વિમાસિકી, ત્રિમાસિકી, ચાતુર્માસિકી આરોપણાના કમશા: ૪-૪ ભેદ થાય, (૨૫) ઉદ્ઘાતિક આરોપણા, (૨૬) અનુદ્ઘાતિક આરોપણા, (૨૭) કૃત્સન આરોપણા, (૨૮) અફૂત્સન આરોપણા.

આચાર પ્રકલ્પના ૨૮ અધ્યયનોમાં વર્ણિત સાધ્વાચારનું સમ્યકરૂપે પાલન ન કરવું, તે અતિયાર છે અથવા ૨૮ પ્રકારના પ્રાયશ્વિત યથાર્થરૂપે ગ્રહણ ન કરવા, તે પણ દોષ છે. તે દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

ઓગણાત્રીસ પાપસૂત્ર :

૪૦ એગ્રૂણતીસાએ પાવસુયપ્પસંગેહિ ।

ભાવાર્થ :- ઓગણાત્રીસ પાપસૂત્રના પઠન-પાઠન, પ્રયોગ આદિનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિયેચન :-

પાપસૂત્ર – પાપોપાદાનાનિ શ્રુતાનિ પાપશ્રુતાનિ । જે શ્રુતનું પઠન-પાઠન આદિ પાપનું ઉપાદાન કારણ હોય, તે પાપશ્રુત છે. તેના ૨૮ પ્રકાર છે.

(૧) ભૌમ – ધરતીકંપ આદિનું ફળ બતાવનારા શાસ્ત્ર, (૨) ઉત્પાત – લઘિર વૃષ્ટિ, દિશાઓનું લાલ થઈ જવું ઈત્યાદિ દિશાઓના શુભાશુભ ફળ બતાવનારા નિમિત્ત શાસ્ત્ર, (૩) સ્વપ્ન શાસ્ત્ર – ૭૨, ૩૦, ૧૪ ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારના સ્વપ્નો છે, તેના ફલદર્શક શાસ્ત્ર, (૪) અંતરિક્ષ – આકાશમાં થનાર ગૃહવેદ્ય આદિનું વર્ણન કરનાર શાસ્ત્ર, (૫) અંગશાસ્ત્ર – શરીરના આઠ અંગોમાં સ્પંદન-ફરકવું આદિનું ફળ બતાવનારા શાસ્ત્ર, (૬) સ્વર શાસ્ત્ર – ઊંચ, નીચ, મધ્યમ આદિ સ્વરની લય, તેના તાલ આદિનું વર્ણન કરનાર શાસ્ત્ર, (૭) વ્યંજન – તલ, મસા આદિ શરીરમાં રહેલા વ્યંજનોને વ્યક્ત કરી તેના ફળ બતાવનારા શાસ્ત્ર, (૮) લક્ષણ શાસ્ત્ર – સ્ત્રી, પુરુષ આદિના લક્ષણો તથા તેનું શુભાશુભ ફળ બતાવનારા શાસ્ત્ર. આ આઠ સૂત્રની આઠ વૃત્તિ અને આઠ વાર્તિકાના ભેદથી ૨૪ શાસ્ત્ર થાય છે, (૨૫) વિકથાનુયોગ – અર્થ અને કામના ઉપાયોનું કથન કરનાર શાસ્ત્ર. જેમ કે વાત્સયાયન કૃત કામ સૂત્ર આદિ, (૨૬) વિદ્યાનુયોગ – રોહિણી આદિ વિદ્યાઓની સિદ્ધિના ઉપાયો બતાવનારા શાસ્ત્ર, (૨૭) મંત્રાનુયોગ – મંત્ર આદિ દ્વારા કાર્ય સિદ્ધિ કરનાર શાસ્ત્ર, (૨૮) યોગાનુયોગ – વશીકરણ આદિ યોગ બતાવનારા શાસ્ત્ર, (૨૯) અન્યતીર્થિકાનુયોગ – અન્યતીર્થિકો દ્વારા પ્રવર્તિત અને હિંસા પ્રધાન આચાર શાસ્ત્ર. આ ઓગણાત્રીસ પાપશ્રુત શાસ્ત્રોના અભ્યાસ આદિ દ્વારા પ્રયોગાત્મક પરિણામ કર્યા હોય, તો તજજન્ય અતિયારનું પ્રતિકમણ કરું છું.

ત્રીસ મહામોહનીય કર્મબંધના સ્થાન :-

૪૧ તીસાએ મહામોહનીય ઠાણેહિં ।

ભાવાર્થ :- ત્રીસ મહામોહનીય કર્મબંધના સ્થાનનું સેવન કર્યું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

મોહનીય કર્મબંધના નિમિત કારણોને મોહનીય સ્થાન કહે છે અને મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધના કારણોને મહામોહનીય સ્થાન કહે છે. મોહનીય કર્મ બંધના અનેક કારણો સંભવિત છે. તો પણ શાસ્ત્રકારોએ વિશેષ રૂપથી મોહનીય કર્મ બંધના હેતુ ભૂત કારણોના ત્રીસ ભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ત્રીસ કારણોમાં દુરધ્યવસાયની તીવ્રતા અને અત્યંત ફૂરતા હોય છે, તેથી તે જીવ ઉત્કૃષ્ટ સિતેર કોડાકોડી સાગરોપમનું કર્મ બાંધે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રના મૂળ પાઠમાં પ્રચલિત મહામોહનીય શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે, પરંતુ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, સમવાયાંગ સૂત્ર અને દશાશ્વત સ્કર્ંધ સૂત્રમાં માત્ર મોહનીય સ્થાન કહ્યા છે, પરંતુ તેના ભેદોનો ઉલ્લેખ કરતા પાઠમાં આગમકારોએ તથા આચાર્યોએ મહામોહ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. દરેક ભેદ સાથે ‘મહામોહો પકુબ્વિ’ પાઠ છે. તે ત્રીસ ભેદ આ પ્રમાણે છે—

(૧) ત્રસજ્જવોને પાણીમાં દુબારીને મારવા, (૨) ત્રસ જીવોના શ્વાસ આદિ રોકીને મારવા, (૩) ત્રસ જીવોને મકાન આદિમાં બંધ કરી દુમાડાથી રંધીને મારવા, (૪) ત્રસ જીવોને મસ્તક ઉપર દંડ આદિનો ઘાતક પ્રહાર કરીને મારવા, (૫) ત્રસ જીવોને મસ્તક ઉપર ભીનું ચામડું આદિ બાંધીને મારવા, (૬) પથિકને દગ્ગો દઈ લૂંટવા, (૭) ગુપ્ત રીતે અનાચારનું સેવન કરવું, (૮) બીજાની ઉપર ખોટું કલંક લગાડવું, (૯) સભામાં જાણી જોઈને ભિશભાષાનો કે સત્ય જેવી પ્રતીત થનારી અસત્ય ભાષા બોલવી, (૧૦) રાજના રાજ્યનો ધવંસ કરી નાંખવો, (૧૧) બ્રહ્મચારી ન હોવા છતાં બ્રહ્મચારી કહેવું, (૧૨) બ્રહ્મચારી ન હોવા છતાં બ્રહ્મચારીનો ઢોંગ કરવો, (૧૩) આશ્રયદાતાના ધનને ચોરી લેવું, (૧૪) કરેલા ઉપકારને ભૂલીને કૃતજ્ઞ બનવાને બદલે કૃતદ્ધન બનવું, (૧૫) ગૃહપતિ અથવા સંઘપતિ આદિની હત્યા કરવી, (૧૬) રાષ્ટ્રનેતાની હત્યા કરવી, (૧૭) સમાજના આધારભૂત વિશિષ્ટ પરોપકારી પુરુષની હત્યા કરવી, (૧૮) દીક્ષિત સાધુને સંયમથી ભાષ્ટ કરવા, (૧૯) કેવળજ્ઞાનીની નિંદા કરવી, (૨૦) અહિંસા આદિ મોક્ષમાર્ગની નિંદા કરવી, (૨૧) આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાયની નિંદા કરવી, (૨૨) આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાયની સેવા ન કરવી, (૨૩) બહુશુત ન હોવા છતાં પણ બહુશુત કે પંડિત કહેવડાવવું, (૨૪) તપસ્વી ન હોવા છતાં પોતાની જતને તપસ્વી કહેવું, (૨૫) શક્તિ હોવા છતાં પોતાના આશ્રિત વૃદ્ધ, રોગી આદિની સેવા ન કરવી, (૨૬) હિંસા તથા કામોત્પાદક વિકથાઓનો વારંવાર પ્રયોગ કરવો, (૨૭) જાહુ આદિ કરવા, (૨૮) કામભોગોમાં અત્યંત લિપ્ત કે આસક્ત રહેવું, (૨૯) દેવોની નિંદા કરવી, (૩૦) દેવ દર્શન ન થયા હોવા છતાં પણ પ્રતિષ્ઠાના મોહથી દેવ દર્શનની વાતો કરવી.

આ ત્રીસ સ્થાનમાંથી કોઈ પણ સ્થાનનું સેવન કર્યું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

અંકત્રીસ સિદ્ધ ભગવાનના ગુણ :-

૪૨ એગતીસાએ સિદ્ધાં ગુણેહિં ।

ભાવાર્થ :- સિદ્ધ ભગવાનના એકત્રીસ ગુણોની આરાધના ન કરી હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

સિદ્ધાઇ ગુણેહિં- આદૌ ગુણ આદિગુણા: સિદ્ધસ્યાદિગુણા: । જે ગુણ પ્રારંભથી જ હોય, તે આદિગુણ કહેવાય છે. જીવ આઠ કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને સિદ્ધ થાય, ત્યારે જ સિદ્ધ ભગવંતોને આ ઉંઘ ગુણો પ્રગટ થાય છે. સિદ્ધ અવસ્થા, તે પૂર્ણાવસ્થા છે, તેમાં કંમિક વિકાસ નથી તેથી સિદ્ધોમાં તે ગુણો કંમિક પ્રગટ થતાં નથી, પરંતુ સિદ્ધ થવાના સમયે એક સાથે અનંત ગુણો પ્રગટ થાય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આઠ કર્મપ્રકૃતિની ઉંઘ ઉત્તર પ્રકૃતિના ક્ષયથી પ્રગટ થતાં ઉંઘ ગુણોની વિવક્ષાથી ઉંઘ ગુણોનું કથન છે. આચાર્ય શ્રી શાંતિસૂરિજીએ સિદ્ધાઇગુણ નો સંવિવિગ્રહ સિદ્ધાતિગુણ કરીને અતિગુણ-ઉત્કૃષ્ટ, અસાધારણ ગુણ અર્થ કર્યો છે. તે એકત્રીસ ગુણ આ પ્રમાણો છે-

(૧) ક્ષીણ મતિજ્ઞાનાવરણ, (૨) ક્ષીણ શૂતજ્ઞાનાવરણ, (૩) ક્ષીણઅવધિજ્ઞાનાવરણ, (૪) ક્ષીણ મન:પર્યવ્યજ્ઞાનાવરણ, (૫) ક્ષીણ કેવળજ્ઞાનાવરણ, (૬) ક્ષીણચક્ષુ દર્શનાવરણ, (૭) ક્ષીણ અચક્ષુદર્શનાવરણ, (૮) ક્ષીણ અવધિદર્શનાવરણ, (૯) ક્ષીણ કેવળદર્શનાવરણ, (૧૦) ક્ષીણ નિદ્રા, (૧૧) ક્ષીણ નિદ્રાનિદ્રા, (૧૨) ક્ષીણ પ્રચલા, (૧૩) ક્ષીણ પ્રચલા પ્રચલા, (૧૪) ક્ષીણ સ્ત્યાનગૃહી નિદ્રા, (૧૫) ક્ષીણ શાતાવેદનીય, (૧૬) ક્ષીણ અશાતાવેદનીય, (૧૭) ક્ષીણ દર્શનમોહનીય, (૧૮) ક્ષીણ ચારિત્રમોહનીય, (૧૯) ક્ષીણ નૈરયિક આયુષ્ય, (૨૦) ક્ષીણ તિર્યચાયુ, (૨૧) ક્ષીણ મનુષ્યાય, (૨૨) ક્ષીણ દેવાયુ, (૨૩) ક્ષીણ ઉચ્ચ ગોત્ર, (૨૪) ક્ષીણ નીચ ગોત્ર, (૨૫) ક્ષીણ શુભનામ, (૨૬) ક્ષીણ અશુભનામ, (૨૭) ક્ષીણ દાનાંતરાય (૨૮) ક્ષીણ લાભાંતરાય, (૨૯) ક્ષીણ ભોગાંતરાય, (૩૦) ક્ષીણ ઉપભોગાંતરાય, (૩૧) ક્ષીણ વીર્યાંતરાય.

શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં અન્ય પ્રકારે ઉંઘ દોષોના ક્ષયથી પ્રગટ થતાં ઉંઘ ગુણોનું કથન છે. પાંચ સંસ્થાન, પાંચ વર્ષા, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ, ત્રણ વેદ, શરીર, આસક્તિ અને પુનર્જ્ઞન્મ, $5 + 5 + 2 + 5 + 8 + 3 + 1 + 1 + 1 = 31$ દોષોના ક્ષયથી ઉંઘ ગુણ પ્રગટ થાય છે.

આ એકત્રીસ ગુણોની સમ્યક શક્ષા કે પ્રરૂપણા ન કરવી, તે ગુણોના પ્રગટીકરણ માટે ઉપેક્ષા કરવી, તે અતિથાર છે, તેનું સેવન થયું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

બત્રીસ યોગ સંગ્રહ :-

૪૩ બતીસાએ જોગ સંગહેહિં ।

ભાવાર્થ :- બત્રીસ યોગ સંગ્રહની આરાધના કરતાં વિરાધના થઈ હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :-

મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને યોગ કરે છે. શુભ અને અશુભના ભેદથી યોગના બે પ્રકાર છે. અશુભ યોગથી નિવૃત્તિ અને શુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ જ સંયમ છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શુભ પ્રવૃત્તિ રૂપ યોગ જ ગ્રાહ્ય છે. વારંવાર યોગજન્ય શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી, તે યોગ સંગ્રહ છે. યોગ સંગ્રહથી-વારંવાર શુભ પ્રવૃત્તિના પુનરાવર્તનથી સંસ્કારોમાં પરિવર્તન આવે છે, તેથી સાધક જીવનની પરિપક્વતા માટે યોગ સંગ્રહનું અત્યંત મહત્વ છે. તેનો સંગ્રહ સંયમી જીવનને પવિત્ર અને અક્ષુણણ બનાવે છે. આ યોગ સંગ્રહની સાધનામાં કાંઈ પણ ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો આ સૂત્ર દ્વારા તેનું પ્રતિકમણ કરવાનું હોય છે. બત્રીસ યોગ

સંગ્રહ આ પ્રમાણે છે— (૧) ગુરુજનોનીપાસે દોષોની આલોચના કરવી, (૨) કોઈના દોષોની આલોચના સાંભળી બીજાની પાસે ન કહેવું, (૩) સંકટ પડવા છતાં પણ ધર્મમાં દઢતા રાખવી, (૪) આસક્તિ રહિત તપ કરવો, (૫) સૂત્રાર્થ ગ્રહણરૂપ ગ્રહણ-શિક્ષા અને પ્રતિલેખના આદિ રૂપ આસેવના-આચાર શિક્ષાનો અભ્યાસ કરવો, (૬) શોભા શુંગાર ન કરવા, (૭) પૂજા પ્રતિષ્ઠાનો મોહ છોડી ગુપ્ત તપ કરવો, (૮) લોભનો ત્યાગ કરવો (૯) તિતિક્ષા = સહનશીલતા, પરીષહ જ્ય કરવા પુરુષાર્થશીલ થવું, (૧૦) આર્જવતા—સરળતા, (૧૧) શુચિ—સંયમ અને સત્યના આચરણથી પવિત્રતા કેળવવી, (૧૨) સમ્યક્ત્વ શુદ્ધિ, (૧૩) સમાધિ—ચિત્ત પ્રસન્નતા, (૧૪) આચાર પાલનમાં માયા રહિતપણું, (૧૫) વિનય, (૧૬) ધૈર્ય, (૧૭) સંવેગ—સાંસારિક ભોગોથી ભય પામી મોક્ષની આરાધનાનો સમ્યક વેગ રાખવો, (૧૮) અધ્યવસાયની એકાગ્રતા કેળવવી, (૧૯) સદનુષ્ઠાનની આરાધના કરવી, (૨૦) સંવર—પાપાશ્વને રોકવા, (૨૧) પોતાના દોષોની શુદ્ધિ કરવી, (૨૨) કામ ભોગોથી વિરક્તિ, (૨૩) મૂલ ગુણોનું શુદ્ધ પાલન કરવું, (૨૪) ઉત્તરગુણોનું શુદ્ધ પાલન કરવું, (૨૫) વ્યુત્સર્ગ કાર્યોત્સર્ગ આદિ કરવા, (૨૬) પ્રમાદ ન કરવો, (૨૭) પ્રતિક્ષાણ સંયમ યાત્રામાં અર્થાત્ સમાચારી પાલનમાં સાવધાની રાખવી, (૨૮) શુભ ધ્યાન, (૨૯) મારણાંતિક વેદનાને સમભાવથી સહન કરવી, (૩૦) આસક્તિનો પરિત્યાગ કરવો, (૩૧) પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન ગ્રહણ કરવું, (૩૨) અંતિમ સમયમાં સંલેખના-સંથારો કરી આરાધક બનવું.

આચાર્ય જિનદાસે બત્તીસ યોગ સંગ્રહના બત્તીસ ભેદના કથનમાં ધર્મધ્યાનના સોળ ભેદ અને શુક્લ ધ્યાનના સોળ ભેદ, બને મળીને યોગ સંગ્રહના બત્તીસ ભેદની ગણના કરી છે. ધર્મો સોલસવિધં એવં સુક્લંધિં

તેત્તીસ આશાતના :—

૪૪ તેત્તીસાએ આસાયણાહિં ।

ભાવાર્થ :— તેત્તીસ આશાતનાનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિવેચન :—

આસાતણા ણામં નાણાદિ આયસ્સ સાતણા । —આવશ્યક ચૂણી. આય + શાતના, આય એટલે પ્રાપ્તિ, શાતના એટલે ખંડન, તેમાં યકારનો લોપ થવાથી આશાતના શબ્દ બને છે તેનો અર્થ છે— સમ્યગ્દર્શન આદિ આધ્યાત્મિક ગુણોની પ્રાપ્તિનું ખંડન જેના દ્વારા થાય તે આશાતના. ગુરુદેવ આદિ પૂજ્ય પુરુષોના અવિનયથી સમ્યગ્દર્શન આદિ સદ્ગુણોની શાતના ખંડના થાય છે અને વિવિધ પ્રકારની અશાતના થાય છે.

શ્રી દશાશ્વુતસ્કંધ સૂત્રમાં શિષ્યના અયોગ્ય વર્તનથી થતી ગુરુજનોની ઉત્ત આશાતનાનું નિરૂપણ છે. ટીકાકારે પણ તે જ ઉત્ત અશાતનાનું કથન કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) શિષ્ય માર્ગમાં ગુરુ કે રત્નાધિક સંતોની આગળ ચાલે, (૨) તેમની બરોબર અડીને ચાલે (૩) તેમની પાછળ ચાલે, (૪-૫-૬) તેમની આગળ, બરોબર કે પાછળ ઊભા રહે, (૭-૮-૯) તેમની આગળ, બરોબર કે પાછળ બેસે, (૧૦) રત્નાધિક સંતો સાથે સ્થંડિલ ગયા હોય, ત્યાં પહેલા શુચિ કરે (૧૧) ઉપાશ્રયમાં આવીને પહેલા ગમનાગમન સંબંધી કાર્યોત્સર્ગ કરે (૧૨) રાત્રે જાગતા હોવા છતાં રત્નાધિકો બોલાવે ત્યારે, ઉત્તર ન આપે (૧૩) રત્નાધિકો સાથે હોવા છતાં કોઈની સાથે પહેલા વાતચીત

કરે (૧૪) ગોચરી આદિની આલોચના અન્ય સાધુઓ પાસે કર્યા પછી રત્નાધિક સંતો પાસે કરે (૧૫) અન્ય સાધુને આહારાદિ બતાવીને પછી વડીલસંતોને બતાવે (૧૬) અન્ય સાધુને આહારાનું નિમંત્રણ આપ્યા પછી વડીલ સંતોને નિમંત્રણ આપે (૧૭) રત્નાધિક સંતોને પૂછ્યા વિના અન્ય સંતોને આહારાદિ આપે (૧૮) સામૂહિક આહારમાં રત્નાધિકોને આપ્યા વિના સ્વાદિષ્ટ આહાર પોતે વાપરે. (૧૯) રત્નાધિક સંતો બોલાવે ત્યારે સાંભળવા છતાં જવાબ ન આપે. (૨૦) વડીલો સામે કઠોર, અમર્યાદિત શબ્દો બોલે (૨૧) વડીલો બોલાવે ત્યારે અસભ્યતાથી ઉત્તર આપે (૨૨) વડીલોને પોતાના આસન પર બેઠાં બેઠાં જ ઉત્તર આપે (૨૩) ગુરુ પ્રતિ તોછાઈ કરે (૨૪) ગુરુ કોઈ કાર્ય માટે આજ્ઞા કરે ત્યારે ‘તમે કરો’ તેવો અસભ્ય ઉત્તર આપે (૨૫) ગુરુદેવ ધર્મકથા કરતા હોય, ત્યારે ધ્યાનથી સાંભળો નહીં કે તેની પ્રશંસા કરે નહીં. (૨૬) ગુરુદેવ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે તેમને વચ્ચે અટકાવે. (૨૭) ગુરુની ધર્મકથાનો છેદ કરીને પોતાની કથા ચાલુ કરે. (૨૮) ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય, ત્યારે પરીષદનો ભંગ કરે. ‘ક્યાં સુધી કરશો? હવે ભિક્ષાનો સમય થઈ ગયો છે’ આ પ્રકારના કઠોર શબ્દો બોલે. (૨૯) ગુરુની ધર્મકથાના વિષયને પરીષદની સમક્ષ અન્ય રીતે સમજાવે. (૩૦) ગુરુના શથ્યા-સંસ્તારકને પગ અડાડે (૩૧) ગુરુના શથ્યા-સંસ્તારક પર ઊભા રહે કે બેસે (૩૨) ગુરુથી ઊંચા આસને બેસે કે સુઅ. (૩૩) ગુરુની સમાન આસને બેસે.

ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિઓમાં શિષ્યનો અવિનય ભાવ પ્રગટ થાય છે. જે વ્યક્તિને ગુરુ પ્રતિ શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો ભાવ હોય, આદર અને બહુમાન હોય, ગુરુ પ્રતિ ઉપકાર બુદ્ધિ હોય, તે સહજ રીતે ઉપરોક્ત તેત્રીસ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરતા નથી. જે શિષ્ય તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે ગુરુની અવહેલના, અવજ્ઞા, અપમાન કે આશાતના કરે છે, તેના વિનયાદિ આત્મ ગુણોનો નાશ થાય છે.

હવે પછીના સૂત્રોમાં અરિહંતોની આશાતના આદિ ઉત્ત આશાતનાનું નિરૂપણ છે.

તેત્રીસ આશાતના (અન્ય પ્રકારે) :-

૪૫ અરિહંતાં આસાયણાએ, સિદ્ધાણં આસાયણાએ, આયારિયાણં આસાયણાએ, ઉવજ્જ્વાયાણં આસાયણાએ, સાહૂણં આસાયણાએ, સાહૂણીણં આસાયણાએ, સાવયાણં આસાયણાએ, સાવિયાણં આસાયણાએ, દેવાણં આસાયણાએ, દેવીણં આસાયણાએ, ઇહલોગસ્સ આસાયણાએ, પરલોગસ્સ આસાયણાએ, કેવલિ પણણત્તસ્સ ધ્ર્મમસ્સ આસાયણાએ, સદેવ મણુયાસુરસ્સ લોગસ્સ આસાયણાએ, સવ્વપાણભૂય જીવ સત્તાણં આસાયણાએ, કાલસ્સ આસાયણાએ, સુયસ્સ આસાયણાએ, સુયદેવયાએ આસાયણાએ, વાયણારિયસ્સ આસાયણાએ, જં વાઇદ્ધં, વચ્ચામેલિયં, હીણકખરં, અચ્ચકખરં, પયહીણં, વિણયહીણં, જોગહીણં, ઘોસહીણં, સુટ્ટુદિણં, દુઠ્ઠુપડિચ્છિયં, અકાલે કાંઈ સજ્જાઓ, કાલે ણ કાંઈ સજ્જાઓ, અસજ્જાઇએ સજ્જાઇયં, સજ્જાઇએ ણ સજ્જાઇયં તરસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડં ।

ભાવાર્થ :- (૧) અરિહંત ભગવાનની અશાતના, (૨) સિદ્ધ ભગવંતની આશાતના, (૩) આચાર્ય ભગવંતની આશાતના (૪) ઉપાધ્યાય ભગવંતની આશાતના, (૫) સાધુ ભગવંતની આશાતના, (૬) સાધ્વી ભગવંતની આશાતના, (૭) શ્રાવકોની આશાતના, (૮) શ્રાવિકાઓની આશાતના, (૯) દેવોની આશાતના, (૧૦) દેવીઓની આશાતના, (૧૧) આલોકની આશાતના, (૧૨) પરલોકની આશાતના,

(૧૩) કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મની આશાતના, (૧૪) દેવ, મનુષ્ય, અસુર, સહિત સમગ્ર લોકની આશાતના, (૧૫) સર્વ પ્રાણી, ભૂત, જીવ, સત્ત્વની આશાતના, (૧૬) કાળની આશાતના, (૧૭) શુત આશાતના, (૧૮) શુત દેવતાની આશાતના, (૧૯) વાચનાચાર્યની આશાતના, (૨૦) સૂત્ર આગળ પાછળ ભણાયા હોય, (૨૧) ધ્યાન વિનાના સૂત્ર ભણાયા હોય, (૨૨) અક્ષરો ઓછાં ભણાયા હોય, (૨૩) અક્ષરો અધિક ભણાયા હોય, (૨૪) પદ ઓછાં ભણાયા હોય, (૨૫) વિનય રહિત ભણાયું હોય, (૨૬) મન, વચન, કાયાની સ્થિરતા વિના ભણાયું હોય, (૨૭) શુદ્ધ ઉચ્ચારણ રહિત ભણાયું હોય, (૨૮) શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-છેદ સૂત્રાદિનું જ્ઞાન અવિનીતને દીધું હોય, (૨૯) અયોગ્ય રીતે, અવિનીત પણે જ્ઞાન ગ્રહણ કર્યું હોય, (૩૦) અકાળમાં સ્વાધ્યાય કર્યો હોય, (૩૧) કાળમાં સ્વાધ્યાય ન કર્યો હોય, (૩૨) અસ્વાધ્યાયના સ્થાને સ્વાધ્યાય કર્યો હોય, (૩૩) સ્વાધ્યાયના કરવા યોગ્ય સ્થાને સ્વાધ્યાય ન કર્યો હોય, મારું તે પાપ મિથ્યા થાઓ.

વિવેચન :-

(૧) અરિહંતોની આશાતાના— સૂત્રોકત તેત્રીસ આશાતનાઓમાં પહેલી આશાતના અરિહંતોની છે. જૈન શાસનના કેન્દ્રસ્થાને અરિહંત છે. તે જગત જીવોના માટે ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, સન્માર્ગનું નિરૂપણ કરે છે અને અનંતકાળી અંધકારમાં ભટકતા જીવોને સત્યનો પ્રકાશ આપે છે. આ રીતે ઉપકારી હોવાથી સર્વ પ્રથમ તેમની આશાતનાનું કથન છે.

અરિહંત ભગવાન તથા તેમના વચનોને અપલાપ કરવો, તેમના અવર્જાવાદ બોલવા તે તેમની આશાતના છે, યથા— આ કલિકાલમાં અરિહંતની કોઈ સત્તા જ નથી, તેઓએ નિર્દ્ય થઈ સર્વથા અવ્યવહારું અને કઠોર નિવૃત્તિ પ્રધાન ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેઓ સ્વયં વીતરાગ હોવા છતાં સુવર્ણ સિંહસન આદિનો ઉપયોગ કેમ કરે છે? ઈત્યાદિ દુર્વિકલ્પ કરવા, તે અરિહંતની આશાતના છે.

(૨) સિદ્ધોની આશાતના— સિદ્ધને શરીર જ નથી તો પછી તેઓને સુખ કંઈ જાતનું હોય? સંસારથી સર્વથા અલગ નિશ્ચોષ્ટ પડ્યા રહેવામાં શું વિરોધતા છે? કોઈ પણ જીવ અનંતકાલ સુધી એક જ સ્વરૂપે રહી શકે નહીં ઈત્યાદિ સિદ્ધના સ્વરૂપની કે અનંત ગુણોની અવજા કરવી, તે સિદ્ધોની આશાતના છે.

(૩) આચાર્ય આશાતના— આચાર્યોના આચાર-પાલનની, આચાર સંપદાની અવજા કરવી, તે આચાર્યોની આશાતના છે.

(૪) ઉપાધ્યાય આશાતના— તેમના અધ્યયન-અધ્યાપનની, તેમની બુદ્ધિમતા કે વિદ્ધતા આદિની અવહેલના કરવી, તે ઉપાધ્યાયોની આશાતના છે.

(૫) સાધુ આશાતના— તેમના પંચમહાક્રત કે ચારિત્ર પાલનના વિષયમાં શંકા-કુશંકા કરવી, સાધુની યાચક વૃત્તિને મોજ-મજા કહેવી વગેરે સાધુની આશાતના છે.

(૬) સાધ્વી ભગવંતોની આશાતના— સાધ્વી અવહેલના કરવી, નિંદા કરવી. સ્ત્રી હોવાથી સાધ્વીને નીચા બતાવવા, સાધુઓ માટે તે ઉપક્રમ રૂપ છે, તે પ્રમાણે બોલવું, તે તેમની આશાતના છે.

(૭-૮) શ્રાવકોની, શ્રાવિકાઓની આશાતના— જૈન ધર્મ ઉદાર અને વિરાટ ધર્મ છે. આ ધર્મમાં અરિહંત આદિ મહાન આત્માઓનું ગૌરવ છે તે જ રીતે સાધ્વીનું પણ સમાન અને ગૌરવવંતું સ્થાન છે તે જ રીતે સાધારણ ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ જે સ્ત્રી-પુરુષ શ્રાવક ધર્મનું પાલન કરે છે, તેનું પણ ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે. શ્રાવક અને શ્રાવિકાની અવજા કરવી એ પણ એક પાપ છે, જૈન દર્શનમાં ગુણ પૂજાનું જ મહત્વ

છે, તેમાં દેશ, વેષ કે કોઈ લિંગની વિશેષતા નથી, તેથી જ પરમાત્માની આજ્ઞા છે કે પ્રત્યેક આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુએ પ્રતિદિન પ્રાતઃકાલે અને સાયંકાલે પ્રતિકમળા કરતા સમયે ગૃહસ્થાશ્રમી શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ પ્રત્યે જ્ઞાત રૂપે કે અજ્ઞાત રૂપે અવહેલના કે અપમાન ભાવ થયો હોય, તો પશ્ચાતાપ કરી આ સૂત્ર દ્વારા મિથ્યામિ દુક્કડમ્ભ દેવાનું હોય છે.

(૮-૧૦) દેવોની અને દેવીઓની આશાતના— સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ દેવોની લખ્યિ, શક્તિ વગેરે વિષયમાં તટસ્થ મનોવૃત્તિ રાખવી એ જ શ્રેયસ્કર છે. દેવોનો અપલાપ, અવર્ણવાદ કે નિંદાસ્પદ વચ્ચનો બોલવા, તેમની વેક્ઝિયલબ્યના વિષયમાં શંકા કરવી વગેરે તેની આશાતના છે.

(૧૧-૧૨) ઈહલોક કે પરલોકની આશાતના— સ્વજીતિના પ્રાણી વર્ગને ઈહલોક કહેવાય છે અને વિજ્ઞતીય પ્રાણી વર્ગને પરલોક કહેવાય છે. મનુષ્યને માટે મનુષ્ય ઈહલોક છે, શેષ ત્રણ ગતિના વિજ્ઞતીય પ્રાણીઓ પરલોક કહેવાય છે. ઈહલોક અને પરલોકની અસત્ય પ્રરૂપણા કરવી, પુનર્જન્મ આદિ ન માનવા, ચાર ગતિના સિદ્ધાંત ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો, ઈત્યાદિ ઈહલોક અને પરલોકની આશાતના છે.

(૧૩) કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મની આશાતના— ધર્મના બે પ્રકાર છે. શુતધર્મ અને ચારિત્ર ધર્મ. સર્વજ્ઞ કથિત ભાવોમાં શંકા-કુશંકા કરવી, સ્વર્ગ-નરક, કંદમૂળના અનંત જીવો વગેરે શ્રદ્ધાગમ્ય ભાવોમાં તર્ક-વિતર્ક કરવા, તે શુતધર્મની આશાતના છે અને સાધુના અસ્નાન વ્રત જેવા નિયમો, મેલ આદિના પરીષહને જોઈને ઘૃણા કરવી વગેરે ચારિત્ર ધર્મની આશાતના છે.

(૧૪) દેવ, મનુષ્ય અને અસુર સહિત લોકની આશાતના— દેવાદિ સહિત લોકના સંબંધમાં મિથ્યા પ્રરૂપણા કરવી, તેને ઈશ્વર આદિ દ્વારા બનાવેલો માનવો, લોકની ઉત્પત્તિના વિષયમાં પૌરાણિક કલ્પનાઓ ઉપર વિશ્વાસ કરવો, લોકની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય સંબંધી ભાંત ધારણાઓનો પ્રચાર કરવો વગેરે પ્રવૃત્તિ દેવ, મનુષ્ય અને અસુર સહિત લોકની આશાતના છે.

(૧૫) સર્વ પ્રાણી ભૂત જીવ સત્ત્વની આશાતના— વિશ્વના સમસ્ત અનંતાનંત જીવોની આશાતનાનું આ સૂત્ર ઘણણું જ મહત્વપૂર્ણ છે. જૈન ધર્મની કરુણાનો અનંત પ્રવાહ કેવળ પરિચિત અને સ્નેહીજનો સુધી જ સીમિત નથી. સમસ્ત જીવરાશિ સાથે ક્ષમાના આદાન-પ્રદાનનો આ મહાન આર્દ્ધા છે. પ્રાણી નજર સમક્ષ હોય કે દૂર હોય, સ્થૂલ હોય કે સૂક્ષ્મ, જ્ઞાત હોય કે અજ્ઞાત, શત્રુ હોય કે મિત્ર, કોઈ પણ ગતિમાં, જીતિમાં, વેષમાં કે લિંગમાં હોય તેની આશાતના કે અવહેલના કરવી, તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

પ્રાણી, ભૂત જીવ અને સત્ત્વ, આ ચારે શબ્દો જીવના જ વાચક છે. પરંતુ આચાર્ય જિનદાસ મહત્તર અને ટીકાકાર હરિભદ્ર આદિએ ઉક્ત શબ્દોના વિશેષ અર્થ સ્વીકાર્યા છે. ‘પ્રાણિન: દ્વીન્દ્રિયાદય: । ભૂતાનિ પૃથિવ્યાદય: । જીવન્તિ જીવા-આયુ કર્માનુભવયુક્તાઃ સર્વ એવ । સત્ત્વાઃ સાંસરિક સંસારાતીત ભેદા: ।’ (આવશ્યક ટીકા) બેઠન્દ્રિય આદિ જીવોને પ્રાણી, પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને ભૂત, આયુષ્ય કર્મના ઉદ્યથી જીવી રહેલા સમસ્ત સંસારી પ્રાણીઓને જીવ અને સંસારી તથા મુક્ત અનંતાઅનંત સર્વ જીવોને માટે સત્ત્વ શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. આગમ સાહિત્યના પ્રાચીન ટીકાકારો પ્રાણી, ભૂત આદિ શબ્દોની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે— પ્રાણા દ્વિ-ત્રિ-ચતુરન્દ્રિય ભૂતાચ્ચ તરવો, જીવાચ્ચ પંચેન્દ્રિયા: સત્ત્વાચ્ચ શેષજીવાઃ । બેઠન્દ્રિય આદિ વિકલેન્દ્રિય જીવો પ્રાણી, વૃક્ષ એટલે વનરસપતિને ભૂત, પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓને જીવ અને શેષ સર્વ જીવોને સત્ત્વ કહેવાય છે. આ રીતે પ્રથમ વ્યાખ્યાનુસાર પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વમાં સંસારી અને સિદ્ધ, આ બંને પ્રકારના જીવો અર્થાત્ સમસ્ત

જીવોનો સમાવેશ થાય છે અને બીજુ વ્યાખ્યા અનુસાર સમસ્ત સંસારી જીવોનો સમાવેશ, આ ચાર શબ્દોમાં થઈ જાય છે. તે જીવોના આત્માની સત્તાનો સ્વીકાર ન કરવો, પૃથ્વી આદિને જડ માનવા, આત્માને ક્ષણિક કહેવો, એકેન્દ્રિય આદિ જીવોના જીવનને તુચ્છ સમજીને, તેને પીડા પહોંચાડવી વગેરે પ્રવૃત્તિઓ તેની આશાતના છે.

(૧૬) કાળની આશાતના— સંયમ જીવનની અનિયમિતતા જ કાળની આશાતના છે. સંયમી સાધકે સમયની ગતિનું અવશ્ય ધ્યાન રાખવું જોઈએ. એકવાર ગયેલો સમય ફરી આવતો નથી, સમયની ક્ષતિ એ સૌથી મોટી ક્ષતિ છે. ‘કાલે કાલં સમાયરે’નો સિદ્ધાંત અમૂલ્ય છે. ગોચરી, પ્રતિલેખન સ્વાધ્યાય ઈત્યાદિ સંયમી જીવનની કિયાઓ યથા સમયે કરવી જોઈએ, ન કરે તો કાળની આશાતના છે. અથવા નાસ્ત્યેવ કાલ । કાલ દ્રવ્યને ન સ્વીકારવું, ઉત્સર્પણી, અવસર્પણી કાલના છ-છ આરાના પરિવર્તનને કલ્પિત માનવું, સાધુ સમાચારીમાં સ્વાધ્યાય, પ્રતિલેખન આદિ આવશ્યક પ્રવૃત્તિના કાલના મહત્વને ન સ્વીકારવું, વગેરે કાલની આશાતના છે.

(૧૭) શુતની આશાતના— શુત એટલે શુત જ્ઞાન-ભાવશુત, તેની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્તભૂત શાસ્ત્રજ્ઞાન, તે દ્રવ્ય શુત છે. દ્રવ્યશુત અને ભાવશુત સાધનાના માર્ગને સાધાંત જ્ઞાનવા માટે સહાયક છે. શુત એ તો સાધકનું ત્રીજું નેત્ર છે. જે શુતની આશાતના કરે છે તે સાધના માર્ગની અવહેલના કરે છે, ધર્મની અવહેલના કરે છે. શાસ્ત્રની રચના વિષયક કે શાસ્ત્ર કથિત ભાવો પર શ્રદ્ધા ન રાખવી, તદ્વિષયક ખોટા તર્ક-વિર્તક કરવા ઈત્યાદિ શુત વિરોધી વિચાર અને વર્તન, તે શુતની આશાતના છે.

(૧૮) શુત દેવતાની આશાતના— શુત દેવતા એટલે શુત નિર્માતા તીર્થકર તથા ગણધર છે. તેઓ શુતના અધિષ્ઠાતા છે, રચયિતા છે, તેથી તેઓ શુત દેવતા કહેવાય છે. તેમની આશાતના કરવી, તે શુતદેવતાની આશાતના છે.

(૧૯) વાચનાચાર્યની આશાતના :— સામાન્ય રીતે ઉપાધ્યાય શિષ્યોને વાચના આપતા હોવાથી વાચનાચાર્ય કહેવાય છે તે સિવાય તે ગુરુ નિર્દિષ્ટ કોઈ પણ બહુશુત-સ્થવિર મુનિ પણ વાચના આપી શકે છે અને શિષ્ય માટે તેઓ વાચનાચાર્ય છે. તેઓની આશાતનાનું અહીં પ્રતિકમણ કરવામાં આવે છે. વ્યાખ્યાકારના કથનાનુસાર વાચનાચાર્ય ઉપાધ્યાયની નીચેની એક સ્વતંત્ર પદવી છે. તત્ત્વ વાચનાચાર્યો હૃપાધ્યાયસંદિષ્ટો ય ઉદ્દેશાદિ કરોતિ । ઉપાધ્યાયના આદેશ અનુસાર શિષ્યોને આગમ પાઠ રૂપ શુતનો ઉદેશ કરે છે, આગમ પાઠ આપે છે, તે વાચનાચાર્ય છે.

હવે પછીની જ્ઞાનની ચૌદ આશાતના છે.

(૨૦) જ વાઈદ્ધ— સૂત્ર આધા-પાદા ભણાયા હોય. જેમ કે ણમો અરિહંતાણ આગમ પાઠ છે, તેના બદલે અરિહંતાણ ણમો બોલવું.

(૨૧) વચ્ચામેલિયં— ધ્યાન વિના કે શૂન્ય મનસ્ક ચિત્તથી શાસ્ત્ર પાઠનું ઉચ્ચારણ કરવું અથવા અલગ અલગ સૂત્રોમાં આવેલા એક સમાન અર્થવાળા શબ્દોને એક સાથે કરીને બોલી લેવા, તે શાસ્ત્રના અનાદર ભાવને સૂચ્યવે છે, તેથી તે અતિચારરૂપ છે.

(૨૨) ડીણાક્ખરં— અક્ષરો ઓછા બોલવા. અરિહંતાણ શબ્દમાં અનુસ્વાર ન બોલવો, અક્ષરની ન્યૂનાધિકતાથી અર્થનો અનર્થ થાય છે, જેમ કે સંસાર શબ્દમાં અનુસ્વાર ન બોલવાથી સસાર-સારયુક્ત શબ્દ થઈ જાય. અક્ષરોની ન્યૂનતા અતિચારરૂપ છે.

(૨૩) અચ્યુકભરં— અક્ષરો અધિક બોલવા. અક્ષરો અધિક બોલવાથી પણ અર્થમાં પરિવર્તન થાય છે. જેમ કે ‘નલ’ શબ્દના બદલે અનલ બોલીએ, તો જેનું કથન કરવું છે તે ભાવની સ્પષ્ટતા થતી નથી, તેથી તે પણ અતિયાર છે.

(૨૪) પથહીણ— પદ ઓછા બોલવા. જેમ ણમો અરિહંતાણ આદિની આગળ ણમો શબ્દ છે તેને કાઢીને અરિહંતાણ, સિદ્ધાણ આદિ બોલી જવું.

(૨૫) વિષયહીણ— વિનય રહિત શાસ્ત્રજ્ઞાન લેવું. શાસ્ત્રના અધ્યયન સમયે વાચનાચાર્ય આદિ પ્રતિ તથા શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રતિ બહુમાન કે આદર ભાવ ન રાખવો, ગુરુવંદન, ગુરુથી નીચું આસન, સુખશાતાની પૃથ્બી વગેરે ઉચ્ચિત વ્યવહાર વિના શાસ્ત્રજ્ઞાન લેવું.

(૨૬) જોગહીણ— મન, વચન, કાયાના યોગની સ્થિરતા વિના, ચંચળતાપૂર્વક શાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન આદિ કરવું, વ્યાખ્યાકાર તથા કેટલાક પ્રાચીન આચાર્યા યોગનો અર્થ ઉપધાન-તપ કરે છે. શાસ્ત્રની વાચના શ્રહણ કરતાં પૂર્વે કરતાં તપને ઉપધાન-યોગ કહે છે. શાસ્ત્રજ્ઞાનની મહત્વાની સૂચક તપ આદિ કર્યા વિના જ શાસ્ત્ર ભણવા, તે યોગહીનતા છે.

(૨૭) ધોષહીણ— શુદ્ધ ઉચ્ચાર વિના શાસ્ત્રપાઠ બોલવા. શાસ્ત્રના બે પ્રકાર છે. સુત્તાગમે— સૂત્ર રૂપ આગમ અને અત્થાગમે— અર્થ રૂપ આગમ. શાસ્ત્ર ભણનાર સાધક સહુ પ્રથમ સૂત્રરૂપ આગમને જ સ્પર્શો છે. તેમાં ઉચ્ચારણશુદ્ધિ અત્યંત આવશ્યક છે.

આવશ્યકતા પ્રમાણે સ્વરના ઉતાર-ચઢાવ યોગની સ્થિરતાપૂર્વક સૂત્રપાઠ ભણવાથી તેના અર્થ શીંઘ પ્રતીત થાય છે. આસપાસના વાતાવરણમાં પણ તેનો મધુર ધ્વનિ ગૂંજે છે, તેથી ઉદાત-ઉચ્ચ સ્વર, અનુદાતા-નીચો સ્વર અને સ્વરિત-મધ્યમ સ્વરનો ઉપયોગ રાખ્યા વિના શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય કરવો, તે ધોષહીનતા છે.

ક્યાંક આ પાઠના શબ્દોના કુમાં વ્યત્યય પ્રતીત થાય છે. આવશ્યક ચૂર્ણિકાર જિનદાસ મહત્તર પયહીણ, ઘોસહીણ, જોગહીણ વિણયહીણ..... આ કુમને સ્વીકારે છે. કારણ કે પદહીનતા અને ધોષહીનતા ઉચ્ચારણ સંબંધી સ્બલના છે અને યોગહીનતા તથા વિષયહીનતા શ્રુત સંબંધી અનાદર ભાવ પ્રગટ કરે છે તેથી ચૂર્ણિકારે સ્વીકારેલો કુમ પણ યુક્તિસંગત છે. તેમ છતાં વર્તમાને પ્રચલિત પ્રતિકમણની પરંપરામાં ઉપરોક્ત સૂત્રકારનો કુમ સ્વીકારેલો છે.

(૨૮) સુદૃદ્ધિન્— (૧) શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન અવિનીત શિષ્યને આપવું, પાત્ર-કુપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના શાસ્ત્રજ્ઞાન આપવાથી, તે વિપરીત રૂપે પરિણામન પામે છે. જેમ સર્પના મુખમાં ગયેલું દૂધ પણ જેર રૂપે પરિણાત થાય છે. (૨) વ્યાખ્યાકારના કથનાનુસાર સુદૃદ્ધિન્ માં ‘સુદૃ’ શબ્દ અતિરેકનો વાચક છે, તેથી તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે— અલ્પબુદ્ધિવાળા, અલ્પ શ્રુતને યોગ્ય શિષ્યને અધિક અધ્યયન કરાવવું, યોગ્યતા વિના શાસ્ત્રનું વિશાળ અને ગાહન અધ્યયન ભારતરૂપ બની જાય છે, તેના પરિણામે તે શિષ્યની જ્ઞાનરૂપી ઘટી જાય છે અને કુમશઃ તે શિષ્ય પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે પણ શાસ્ત્રાધ્યયન કરી શકતો નથી. આ રીતે શિષ્યની યોગ્યતા વિના તેનામાં શાસ્ત્રજ્ઞાનનો અતિરેક કરવો, તે અતિયાર છે.

(૩) કેટલાક વિદ્યાનો સુદૃદ્ધિન્ શબ્દમાં અવગ્રહ ચિહ્ન માનીને અ કારનો લોપ થયેલો માને છે. સુદૃદ્ધિન્—સુદૃ અદિન્ સિંધિ વિગ્રહ થાય છે. તેનો અર્થ છે— આળસ પ્રમાણ કે ઈર્ણાઈ કોઈ પણ કારણથી યોગ્ય શિષ્યને સુદૃ—સારી રીતે, અદિન્— જ્ઞાનદાન ન કર્યું હોય, યોગ્ય શિષ્યને તેની યોગ્યતા

પ્રમાણે શાસ્ત્ર વાચના ન આપવી, તે પણ દોષ છે. આ રીતે સંક્ષેપમાં અયોગ્ય વ્યક્તિને શાસ્ત્રજ્ઞાન આપવું અથવા યોગ્ય વ્યક્તિને શાસ્ત્રજ્ઞાન ન આપવું, તે બંને મુદ્દુહિત્નં અતિચાર છે.

(૨૭) હુદ્ધપડિચ્છિયં— દુષ્ટ ભાવથી ગ્રહણ કર્યું હોય, જેમ કે— જ્ઞાનના ઘમંડથી ગુરુને પરાજિત કરવા શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, આવા કોઈ પણ દુષ્ટ આશયથી જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું, તે હુદ્ધપડિચ્છિયં અતિચાર છે અથવા દુષ્ટ પુરુષ પાસેથી ગ્રહણ કર્યું હોય.

શુતજ્ઞાનએ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું બીજ છે, તેથી અત્યંત આદર ભાવે, આશય શુદ્ધિ સહિત, યોગ્ય વ્યક્તિ પાસેથી, યોગ્યતા પ્રમાણે ગ્રહણ થાય, તો જ તેની પવિત્રતા જળવાઈ રહે અને તે સમ્યગ્જ્ઞાન ચારિત્ર રૂપે પરિણાત થાય છે.

(૨૮) અકાલે કાંઈ સજ્જાઓ— અકાળમાં સ્વાધ્યાય કર્યો હોય. ચાર સંધ્યા શાસ્ત્રના સ્વાધ્યાય માટે અકાળ છે અને કાલિક સૂત્રો માટે હિવસ અને રાત્રિનો બીજો ત્રીજો પ્રહર પણ અકાળ છે, તે સમયનું ધ્યાન ન રાખવું, તે આ અતિચાર છે.

(૨૯) કાલે ન કાંઈ સજ્જાઓ :— ઉપરોક્ત અકાલ સિવાય પહેલા અને છેલ્લા પ્રહરમાં કાલિક શુતનો અને ચારે પ્રહરમાં ઉત્કાલિક શુતનો સ્વાધ્યાય ન કરવો, તે અતિચારરૂપ છે. ગુરુ આજ્ઞા, સેવા, વિહાર આદિ આવશ્યક પ્રવૃત્તિ કરતા સ્વાધ્યાય ન થાય તો તે અતિચાર નથી. આવશ્યક સૂત્ર માટે કોઈ અસ્વાધ્યાય નથી. અને પ્રમાદાદિને વશ થઈને જે સાધક સ્વાધ્યાય કરતા નથી તે જ્ઞાનનો અનાદર કરે છે, અપમાન કરે છે.

શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય માટે કાલ-અકાલનો અને સ્વાધ્યાય યોગ્ય સ્થાનનો વિવેક રાખવો, અત્યંત જરૂરી છે, તેથી જ સાધક સમાચારીમાં શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય પૂર્વે કાલપ્રતિલેખનનું વિધાન છે. અયોગ્ય સ્થાનમાં કે અકાલમાં સ્વાધ્યાય કરવાથી ક્યારેક દેવકૃત ઉપસર્ગની સંભાવના છે. તેમજ યોગ્ય સમયે સ્વાધ્યાય ન કરનાર સાધકને પ્રતિલેખન, ગોચરી આદિ અન્ય આવશ્યક કાર્યોમાં પણ સ્ફલના થાય છે.

(૩૦) અસજ્જાઈએ સજ્જાયં— શાસ્ત્રમાં ઉર અસ્વાધ્યાયનું કથન છે, તેનું વર્જન ન કરવું, તેના પ્રતિ ઉપેક્ષા ભાવ રાખવો, તે દોષ છે. અસ્વાધ્યાયના સ્થાન ઉપર સ્વાધ્યાય કર્યો હોય.

(૩૧) અસજ્જાઈએ ન સજ્જાયં— સ્વાધ્યાય યોગ્ય શાંત, પવિત્ર તથા શુદ્ધ સ્થાનમાં સ્વાધ્યાય કર્યો ન હોય. શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય માટે પોતાના શરીર સંબંધી અશુદ્ધિ, ભાબ અશુદ્ધિ, અયોગ્ય સ્થાન, આકાશીય ઘટના તેમજ કાલ સંબંધી અસ્વાધ્યાયકાલ વગેરે ઉર અસ્વાધ્યાયનાને ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

આ લોકમાં હિંસા, અસત્ય, ચોરી આદિ અસંયમરૂપ અનંત હેય-છોડવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે, અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય આદિ સંયમ રૂપ અનંત ઉપાહેય-આરાધના યોગ્ય સ્થાનો છે અને જીવ-પુદ્ગલ આદિ અનંત શૈય સ્થાન છે. તે અનંત અનંત સ્થાનનું કથન શક્ય નથી. સંક્ષિપ્ત દાચિકોણથી એક પ્રકારના અસંયમમાં જ શેષ સર્વ દોષોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એક પ્રકારનો અસંયમ જ રાગ-દ્રેષ રૂપ બે બંધન, માયા આદિ શલ્ય કે કોધાદિ કખાય રૂપે પ્રગટ થાય છે. તેથી એક અસંયમનું પ્રતિકમણ કરવાથી સર્વ દોષોનું પ્રતિકમણ થઈ જાય છે તેમ છતાં સામાન્ય કોટિના શિષ્યની બુદ્ધિમાં પાપપ્રવૃત્તિની અને આરાધના યોગ્ય સ્થાનોની સ્પષ્ટતા થાય, તેના માટે સૂત્રકારે એકથી તેત્રીસ બોલ સુધીની પ્રવૃત્તિનું કથન કર્યું છે. પ્રતિકમણ યોગ્ય સ્થાનનો સમાવેશ તેત્રીસ બોલમાં જ પૂર્ણ થતો નથી, તેથી સાધકે જ્ઞાત કે અજ્ઞાત અનંત અસંયમ સ્થાનોના સંકલ્પપૂર્વક પ્રતિકમણ કરવાનું હોય છે.

આરાધનાના ક્ષેત્રમાં પાપસ્થાનનું સેવન કરવું, તે પાપ છે, તે જ રીતે શક્તિ હોવા છતાં આરાધના

ન કરવી, તે પણ અતિયાર દોષ છે. તેથી જાણવા યોગ્ય સર્વ બોલને યથાર્થ રૂપે જાણ્યા ન હોય, ત્યાગ કરવા યોગ્ય બોલનો ત્યાગ કર્યો ન હોય કે આરાધના યોગ્ય બોલની આરાધના ન કરી હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરી સાધક શુદ્ધ થાય છે.

એકથી તેનીસ બોલમાં હેય-ઉપાદેય-જોય :—

બોલ	હેય	ઉપાદેય	જોય
૧ અસંયમ	✓	✗	✓
૨ બંધન-રાગ, દ્રેષ	✓	✗	✓
૩ દંડ-મન, વચન, કાયા	✓	✗	✓
૪ ગુપ્તિ-મન, વચન, કાય	✗	✓	✓
૫ શલ્ય-માયા, નિદાન મિથ્યાત્વ	✓	✗	✓
૬ ગારવ-અદ્ભુત, રસ શાતા	✓	✗	✓
૭ વિરાધના-શાન, દર્શન, ચારિત્ર	✓	✗	✓
૮ કૃપાય-કોદ્ધ, માન, માયા, લોભ	✓	✗	✓
૯ સંજ્ઞા-આહાર, ભય, મૈથુન પરિગ્રહ	✓	✗	✓
૧૦ વિકથા-સ્ત્રી, ભક્ત, દેશ, રાજકથા	✓	✗	✓
૧૧ ધ્યાન-આર્ત, રૌદ્ર	✓	✗	✓
૧૨ ધ્યાન-ધર્મ, શુક્લ	✗	✓	✓
૧૩ ક્રિયા-કાયકી આદિ	✓	✗	✓
૧૪ કામગુણ-શાષ્ટ, રૂપ આદિ	✓	✗	✓
૧૫ મહાત્રત-અહિંસા આદિ	✗	✓	✓
૧૬ સમિતિ-ઈર્યા, ભાષા આદિ	✗	✓	✓
૧૭ જીવનિકાય	✗	✗	✓
૧૮ અશુભ લેશ્યા	✓	✗	✓
૧૯ શુભ લેશ્યા	✗	✓	✓
૨૦ ભય સ્થાન	✓	✗	✓
૨૧ મદ સ્થાન	✓	✗	✓
૨૨ બ્રહ્મચર્ય ગુપ્તિ	✗	✓	✓
૨૩ શ્રમજાધર્મ	✗	✓	✓

બોલ	હેણ	ઉપાડેણ	ક્ષેણ
૧૧ ઉપાસક પ્રતિમા	✗	✓	✓
૧૨ ભિક્ષુ પ્રતિમા	✗	✓	✓
૧૩ કિંયા સ્થાન	✓	✗	✓
૧૪ ભૂતગ્રામ (જીવ સમૂહ)	✗	✗	✓
૧૫ પરમાધારી દેવ	✗	✗	✓
૧૬ સૂયગડાંગ સૂત્રના પ્રથમ શુનુસ્કંધના સોણ અધ્યયન	✗	✗	✓
૧૭ અસંયમ સ્થાન	✓	✗	✓
૧૮ અબ્રહાયર્ય સ્થાન	✓	✗	✓
૧૯ જાતા સૂત્રના અધ્યયન	✗	✗	✓
૨૦ અસમાધિ સ્થાન	✓	✗	✓
૨૧ શાખલ દોષ	✓	✗	✓
૨૨ પરીષહ	✗	✗	✓
૨૩ સૂયગડાંગ સૂત્રના બંને શુનુસ્કંધના અધ્યયન	✗	✗	✓
૨૪ દેવ	✗	✗	✓
૨૫ પંચ મહાત્રતની ભાવના	✗	✓	✓
૨૬ દશાશુનુસ્કંધ, વ્યવહાર અને બૃહદ્દ કલ્પના અધ્યયન	✗	✓	✓
૨૭ આણગાર ગુણ	✗	✓	✓
૨૮ આચાર પ્રકલ્પ	✗	✗	✓
૨૯ પાપ સૂત્ર	✓	✗	✓
૩૦ મહામોહનીય સ્થાન	✓	✗	✓
૩૧ સિદ્ધાંદ ગુણ	✗	✗	✓
૩૨ યોગ સંગ્રહ	✗	✓	✓
૩૩ આશાતના	✓	✗	✓

પાઠ-૬ : પાંચમું શ્રમણ સૂત્ર

નિર્ગિથ પ્રવચન પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર :-

૧ ણમો ચउવીસાએ તિત્થયરાણ ઉસભાઇ મહાવીર પજ્જવસાણાણ ।

શાંદાર્થ :- જમો – નમસ્કાર હોજો, ચડવીસાએ – ચોવીસ, તિત્થયરાણ – તીર્થકરોને, ઉસભાઇ – ઋષભ દેવથી પ્રારંભ કરીને, મહાવીર – મહાવીર સ્વામી, પઞ્જવસાળાણ – પર્યતના.

ભાવાર્થ :- ભગવાન ઋષભદેવથી લઈને ભગવાન મહાવીર સ્વામી પર્યતના ચોવીસ તીર્થકર દેવોને નમસ્કાર કરું છું અને તેમની સેવા ભક્તિ કરું છું.

વિવેચન :-

પાંચમું શ્રમણસૂત્ર પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર છે. પ્રતિકમણ આવશ્યકમાં વિવિધ દોષોની આલોચના અને પ્રતિકમણ કર્યા પછી સાધક નિર્ગંથ પ્રવચનની મહત્તમા, નિર્ગંથ પ્રવચન પ્રતિ અતૂટ શ્રદ્ધા અને વિરાધનાથી નિવૃત્ત થઈને આરાધનામાં પ્રવૃત્ત થવા રૂપ આઠ બોલનો સંકલ્પ કરે છે.

તેના પ્રારંભમાં વર્તમાન ચોવીસીના ચોવીસ તીર્થકરોને નમસ્કાર કરે છે.

નમો ચડવીસાએ..... સામાન્ય રીતે વ્યક્તિને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તેનું અને તેના ઉપાસકોનું તે વારંવાર સ્મરણ કરે, તેનું શરણ અને સમર્પણ સ્વીકારે છે, જેમ ધનના ઈચ્છુકો ધનવાનોનું, વિદ્યાર્થીઓ વિદ્ધાનોનું, રોગી ડોક્ટરોનું સ્મરણ કરે, તેનું શરણ અને સમર્પણ સ્વીકારે છે. તે જ રીતે આત્મવિશુદ્ધિની સાધના કરતાં સાધકો પૂર્ણ વિશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા તીર્થકરોનું સ્મરણ કરે, તેનું શરણ સ્વીકારીને તેમના ચરણોમાં જીવન સમર્પિત કરે છે.

ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં એક અવસર્પિણી કાલના છ આરામાં ૨૪ તીર્થકરો થાય, તે રીતે ઉત્સર્પિણી કાલના છ આરામાં પણ ૨૪ તીર્થકરો થયા છે. આ રીતે અનંત કાલ ચક્રમાં, અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાં અનંત ચોવીસીઓ-અનંત ચોવીસ-ચોવીસ તીર્થકરો થઈ ગયા છે. પ્રસ્તુતમાં આપણા ભરત ક્ષેત્રમાં આ અવસર્પિણી કાલમાં થયેલા આપણા આસત્ર ઉપકારી ૨૪ તીર્થકરોનું નામસ્મરણ છે.

તેમાં આદ્ય-પ્રથમ તીર્થકર ઋષભદેવ સ્વામી અને ચોવીસમા વીર વર્ધમાન મહાવીર સ્વામી છે ૨૪ તીર્થકરના નામનું કથન ચતુર્વિંશતિ સ્તવ લોગસ્સ સૂત્રમાં છે, અર્હી પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના નામનું કથન કર્યું છે. તેમાં મધ્યના બાવીસ તીર્થકરનું ગ્રહણ થઈ જાય છે.

આ ૨૪ તીર્થકરોને નમસ્કાર કરીને તેમની પર્યુપાસના-સેવા ભક્તિ કરું છું.

નિર્ગંથ પ્રવચનની મહત્તમા :-

૨ ઇણમેવ ણિગંથં પાવયણ સચ્ચં અણુતરં કેવલિયં પઢિપુણણં ણેઆડયં સંસુદ્ધં સલ્લકત્તરણ સિદ્ધિમગ્ગં મુત્તિમગ્ગં ણિજ્જાણમગ્ગં ણિવ્વાણમગ્ગં અવિતહમવિસંધિ સંવદુક્ખપ્રહીણમગ્ગં ।

શાંદાર્થ :- ઇણમેવ – આ જ ણિગંથં – નિર્ગંથ, પાવયણ – પ્રવચન, સચ્ચં – સત્ય છે, અણુતરં – સર્વોત્તમ છે, કેવલિયં – સર્વક્ષ–પ્રરૂપિત અથવા અદ્વિતીય છે, પઢિપુણણં – પ્રતિપૂર્ણ છે, ણેઆડયં – ન્યાયયુક્ત છે, મોક્ષમાં લઈ જનાર છે, સંસુદ્ધ – પૂર્ણ શુદ્ધ છે, સલ્લ – શત્યો ને, કત્તરણ – કાપનાર છે, સિદ્ધિમગ્ગં – સિદ્ધિનો માર્ગ છે, મુત્તિમગ્ગં – મુક્તિનો માર્ગ છે, ણિજ્જાણમગ્ગં – સંસારમાંથી નીકળવાનો માર્ગ છે, મોક્ષનો માર્ગ છે, ણિવ્વાણમગ્ગં – નિર્વાણનો માર્ગ છે, પરમ શાંતિનું કારણ છે,

અવિતહ – યથાતથ–યથાર્થ છે, અવિસંધિ – અવ્યવહિત છે, સદા શાશ્વત છે, સવ્વદુક્ખપહીણમગં – બધા દુઃખોના ક્ષયનો માર્ગ છે.

ભાવાર્થ : – આ નિર્ગ્રથ પ્રવચન જ સત્ય છે, અનુત્તર – સર્વોત્તમ છે, કેવળ – અદ્વિતીય છે અથવા કેવળ શાનીઓ દ્વારા પ્રરૂપિત છે, મોક્ષ પ્રાપ્ય ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે, ન્યાયયુક્ત અથવા મોક્ષ અપાવનાર છે, પૂર્ણ શુદ્ધ સર્વથા નિષ્કલંક છે, માયા આદિ શલ્યોનો નાશ કરનાર છે, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે, કર્મ બંધનથી મુક્તિનું સાધન છે, સંસારમાંથી નીકળીને મોક્ષ સ્થાનને પામવાનો માર્ગ છે, શાંતિ રૂપ નિર્વાણનો માર્ગ છે, અવિતહ – મિથ્યાત્વ રહિત છે, અવિસંધિ – વિચ્છેદ રહિત અર્થાત્ સનાતન નિત્ય છે તથા પૂર્વાપર વિરોધથી રહિત છે, સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરવાનો માર્ગ છે.

વિવેચન :–

પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠમાં પ્રયુક્ત વિશેષણો દ્વારા નિર્ગ્રથ પ્રવચનની મહત્તમા પ્રદર્શિત કરી છે.

ણિગ્રથં પાવયણં – નિર્ગ્રથા: બાહ્યાભ્યન્તરગ્રંથનિર્ગતા: સાધવઃ । ધન-ધાન્ય આદિ બાહ્ય પરિગ્રહ અને મિથ્યાત્વ, રાગ-દ્વેષ આદિ આભ્યંતર પરિગ્રહ રૂપ ગ્રંથીથી સર્વથા રહિત હોય, તે નિર્ગ્રથ છે. અહીં નિર્ગ્રથ શબ્દથી અરિહંત ભગવાનનું સૂધન થાય છે. વ્યવહારમાં સાધુઓ માટે નિર્ગ્રથ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. સાધુ રાગ-દ્વેષ આદિ આભ્યંતર ગ્રંથીથી સર્વથા મુક્ત નથી પરંતુ તેઓ રાગ-દ્વેષ રૂપ ગ્રંથીના સર્વનાશ માટે જ સાધના કરતા હોવાથી તેઓ પણ નિર્ગ્રથ કહેવાય છે અને બાહ્ય અને આભ્યંતર ગ્રંથીથી સર્વથા મુક્ત અરિહંત ભગવાન છે, તેથી તેઓ નિશ્ચયથી નિર્ગ્રથ કહેવાય છે.

નિર્ગ્રથાનામિદં નૈર્ગ્રથં પ્રાવચનમિતિ – આચાર્ય હરિભદ્ર. નિર્ગ્રથોનું અર્થાત્ અરિહંતોનું પ્રવચન, નૈર્ગ્રથ પ્રાવચન છે. પાવયણના બે સંસ્કૃત રૂપાંતર છે— પ્રવચન અને પ્રાવચન. જેમાં જીવાદિ પદાર્થો તથા શાનાદિ રત્નત્રયની સાધનાનું યથાર્થ રૂપથી નિરૂપણ કરવામાં આપ્યું હોય, તે સામાયિકથી લઈને ચૌદમા બિંદુસાર પૂર્વ સુધીનું આગમ સાહિત્ય, નિર્ગ્રથ પ્રવચન કહેવાય છે અને જેમાં જીવાદિ તત્ત્વોનું ચોક્કસ વિવિધપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય, તે પ્રાવચન કહેવાય છે.

પ્રાવચન અથવા પ્રવચનનો અર્થ ‘શુતરૂપ શાસ્ત્ર’ થાય છે. નિર્ગ્રથ પ્રવચન શબ્દનો પ્રયોગ જિન શાસન અર્થમાં પણ થાય છે અને જિન શાસન એટલે જિન ધર્મ. ધર્મ કેવળ શાસ્ત્રરૂપ નથી, પરંતુ ધર્મ શાન, દર્શન, ચારિત્ર તથા તપરૂપ છે. ધર્મ મોક્ષનો માર્ગ છે, આત્માને શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિર થવાની સમગ્ર સાધના છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે

ણાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહો ।

એસ મગોતિ પણ્ણતો, જિણેહિં વર-દંસિહિ ॥ ૨૮/૧/

જિનેશ્વરોએ શાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને જ મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો છે.

તેમજ પ્રસ્તુત સૂત્રના ‘ઇતથં ઠિઆ જીવા સિજ્જાંતિ, બુજ્જાંતિ, મુચ્ચાંતિ.....’ આદિ પાઠ દ્વારા પણ સિદ્ધ થાય છે કે નિર્ગ્રથ પ્રવચન રૂપ ધર્મમાં સ્થિત થવાથી જીવ સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત થાય છે— તં ધર્મમં સદ્ગ્રામિ, પત્તિઆમિ’’માં ‘તત્’ શબ્દ પૂર્વ પરામર્શક હોવાથી પૂર્વ ઉલ્લેખ તરફ સંકેત કરે છે અર્થાત્ પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ પ્રાવચનને જ ધર્મ કહ્યો છે અને તેની હું શ્રદ્ધા કરું છું. આચાર્ય હરિભદ્ર સૂરી ટીકામાં પણ અહીં એવો જ ઉલ્લેખ કરે છે— ય એસ નૈર્ગ્રથ-પ્રાવચન લક્ષણો ધર્મ ઉક્ત, તં ધર્મ

શ્રદ્ધમહે.....। આ નિર્ગ્રથ પ્રવચનરૂપ ધર્મની હું શ્રદ્ધા કરું છું.

સંક્ષેપમાં નિર્ગ્રથ પ્રવચન એટલે જીવને બાહ્ય-આભ્યંતર ગ્રંથીથી મુક્ત કરાવનાર સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ જિનધર્મ તથા તત્સંબંધિત શાસ્ત્રો.

સચ્ચં સત્ય :— ધર્મને માટે પ્રથમ વિશેષણ સત્ય છે. સત્ય જ ધર્મ થઈ શકે છે. જે અસત્ય છે, અવિશ્વસનીય છે, તે ધર્મ નથી. સદભ્યો હિતં સચ્ચં સદ્ભૂતં વા સચ્ચં । ભવ્ય આત્માઓ માટે હિતકારી હોય તથા સદ્ભૂત હોય તે સત્ય છે. જૈન ધર્મ વૈજ્ઞાનિક ધર્મ છે. તેના પ્રત્યેક સિદ્ધાંત પદાર્થ-વિજ્ઞાનની કસોટી પર પાર ઉત્તરે છે. અહિંસાવાદ, અનેકાંતવાદ અને કર્મવાદ વગેરે સંપૂર્ણતઃ પ્રમાણિક સિદ્ધાંત છે. જે સિદ્ધાંત સત્યના સુદૃઢ પાયા પર સ્થિત હોય, તે જ ત્રણોય કાળમાં સત્ય હોય છે અને શાશ્વતપણે રહી શકે છે. ત્રણોય કાળમાં કોઈ તેને મિથ્યા કરી શકતું નથી. નિર્ગ્રથ પ્રવચન ત્રૈકાલિક સત્ય છે.

અણુત્તરં-નાસ્યોત્તરં વિવ્યતે ઇત્યુનુત્તરં । જેનાથી ઉત્તમ અન્ય કાંઈ ન હોય, તે અનુત્તર કહેવાય છે. નિર્ગ્રથ પ્રવચન લોકના સમસ્ત પદાર્થોનું યથાર્થ રૂપે પ્રતિપાદન કરે છે, તે ત્રૈકાલિક સત્ય છે, તેથી અનુત્તર છે.

કેવલિયં :— સર્વ શ્રેષ્ઠ છે અથવા કેવળી પ્રરૂપિત છે. તેનું સંસ્કૃત રૂપાંતર બે રીતે થઈ શકે છે— કેવલ અને કેવલિક. કેવળનો અર્થ અદ્વિતીય છે, સમ્યગ્ દર્શન આદિ તત્ત્વ અદ્વિતીય છે, સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

કેવલિક એટલે કેવળ જ્ઞાનીઓ દ્વારા પ્રરૂપિત— પ્રતિપાદિત. છદ્મસ્થ મનુષ્ય ભૂલ કરી શકે, તેમના વચન અસત્ય હોય શકે પરંતુ જે કેવળજ્ઞાની છે, સર્વજ્ઞ છે, સર્વદ્દ્દ્યા છે— ત્રિકાળદશી છે, તેઓના વચન કોઈપણ પ્રકારે અસત્ય હોતા નથી. નિર્ગ્રથ પ્રવચન કેવળ જ્ઞાની દ્વારા પ્રતિપાદિત હોવાથી તે પૂર્ણ સત્ય, ત્રિકાલાબાધિત અને અનુત્તર છે.

પદિપુર્ણં-પ્રતિપૂર્ણઃ— પ્રતિપૂર્ણમપવર્ગપ્રાપકૈગુણભૂતમિત્યર્થ: । નિર્ગ્રથ પ્રવચન જીવની પ્રતિપૂર્ણા એવી મુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરાવવામાં સમર્થ હોવાથી તે પ્રતિપૂર્ણ છે. જૈન ધર્મ એક પ્રતિપૂર્ણ ધર્મ છે. તે કોઈ પણ પ્રકારે ખંડિત નથી.

ણેયાઉયં :— ‘એ આઉયં’નું સંસ્કૃત રૂપ નૈયાયિક થાય છે. (૧) વ્યાખ્યાકારના કથનાનુસાર નયનશીલ મોક્ષગમકમિત્યર્થ: નિર્ગ્રથ પ્રવચન નયનશીલ અર્થાત્ ગમનશીલ છે, જીવને મોક્ષ તરફ લઈ જાય છે, તેથી નિર્ગ્રથ પ્રવચન નૈયાયિક કહેવાય છે.

(૨) નિશ્ચિત આયો લાભો ન્યાયો મુક્તિરિત્યર્થ: સ પ્રયોજનમસ્યેતિ નૈયાયિક: । નિશ્ચિત આય = લાભ ન્યાય છે અને એવો ન્યાય એકમાત્ર મોક્ષ જ છે. મોક્ષ પ્રયોજન છે જેનું, તે સમ્યગ્દર્શન આદિ નૈયાયિક કહેવાય છે.

(૩) આચાર્ય જિનદાસ નૈયાયિકનો અર્થ ન્યાયથી અભાધિત કરે છે. ‘ન્યાયેન ચરતિ નૈયાયિકં, ન્યાયાબાધિતમિત્યર્થ:’ સમ્યગ્દર્શન આદિ જૈનધર્મ સર્વથા ન્યાયસંગત છે. વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ કથિત હોવાથી તેમાં અન્યાયની આંશિક પણ સંભાવના નથી. આ રીતે નિર્ગ્રથ પ્રવચન મોક્ષ તરફ લઈ જનાર, મોક્ષનો લાભ પ્રાપ્ત કરાવનાર, અભાધિત અને ન્યાયયુક્ત છે.

સંસુદ્ધં- સામસ્ત્યેન શુદ્ધ સંસુદ્ધં । સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ હોય, તે સંશુદ્ધ છે. નિર્ગ્રથ પ્રવચન વીતરાગ સર્વજ્ઞ દ્વારા પ્રતિપાદિત છે, તેમાં જગતના સર્વ જીવોનું હિત સમાયેલું છે, તેથી નિર્ગ્રથ પ્રવચન પૂર્ણ પવિત્ર અને નિર્દોષ હોવાથી સંશુદ્ધ છે.

સલ્લકત્તરણ- શલ્ય કર્ત્તન :— શલ્ય એટલે કંટક. તેના બે ભેદ છે— દ્રવ્યશલ્ય અને ભાવ શલ્ય. પ્રસ્તુતમાં માયા, નિદાન અને મિથ્યાત્વ, આ ત્રણ ભાવ શલ્યનું ગ્રહણ થાય છે. ત્રણ ભાવ શલ્ય સાધનામાં બાધક છે, સાધકની પ્રગતિને રોકે છે, તેથી તે શલ્યરૂપ છે.

ઉક્ત શલ્યોને કાપવાની શક્તિ એકમાત્ર ધર્મમાં જ છે. સમ્યગ્દર્શન મિથ્યાત્વ શલ્યને કાપે છે, સરળતા માયાને કાપે છે અને નિર્બોભતા નિદાન શલ્યને કાપે છે, તેથી જ ધર્મને શલ્યકર્તક કહે છે.

સિદ્ધિ માર્ગ-સિદ્ધિ માર્ગ :— સેધનં સિદ્ધિ: હિતાર્થ પ્રાપ્તિ । સિદ્ધિ એટલે હિતાર્થની પ્રાપ્તિ અથવા સિદ્ધિ: સ્વાત્મોપલબ્ધિ । આત્મ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ, તે સિદ્ધિ છે અને આત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ જ સર્વશ્રેષ્ઠ હિતાર્થ છે.

માર્ગ એટલે ઉપાય. સિદ્ધિમાર્ગ એટલે આત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિનો માર્ગ-ઉપાય. સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રય રૂપ નિર્ગંધ પ્રવચન આત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિનો એકમાત્ર અમોઘ ઉપાય છે.

મુત્તિમગં-મુક્તિ માર્ગ :— મુક્તિ: અહિતાર્થકર્મવિચ્યુતિ: તસ્યા માર્ગો મુક્તિમાર્ગ: । આત્માને માટે અહિતકારી કર્મોની વિચ્યુતિ—નાશને મુક્તિ કહે છે. શુદ્ધ ધર્મની આરાધનાથી આત્મા કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે, તેથી તે મુક્તિમાર્ગ છે.

ણિવાળમગં-નિર્યાણ માર્ગ :— નિરૂપમં યાનં નિર્યાનં । યાન એટલે સ્થાન, નિરૂપમ-સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન નિર્યાણ કહેવાય છે. સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન મોક્ષ છે અને નિર્ગંધ પ્રવચન સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાનની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત હોવાથી તે નિર્યાણ માર્ગ છે.

ચૂર્ણિકાર નિર્યાણનો અર્થ ‘સંસારમાંથી નિર્જમન’ કરે છે. નિર્યાણ સંસારાત્પલાયનં । સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ જ અનંતકાળથી ભટકતા ભવ્ય જીવોને સંસારમાંથી બહાર કાઢે છે. સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ સંસારમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ હોવાથી, તે નિર્યાણ માર્ગ કહેવાય છે.

ણિવાળમગં-નિર્વાણ માર્ગ :— નિર્વત્તિ નિર્વાણ-સકલકર્મકષયજમાત્યન્તિકં સુખમિત્યર્થઃ । આચાર્ય હરિભદ્ર. (૧) સર્વ કર્મોનો ક્ષય થવાથી આત્માને આત્યંતિક અનંત આધ્યાત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે નિર્વાણ કહેવાય છે.

(૨) નિવાળ નિવ્વતી આત્મ સ્વાસ્થ્યમિત્યર્થ: । આત્મસ્વાસ્થ્યને નિર્વાણ કહે છે. આત્મા કર્મરોગથી મુક્ત થઈને જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, પર પરિણાતિથી હટીને સદાયને માટે સ્વપરિણાતિમાં સ્થિર થાય છે, ત્યારે તે સ્વસ્થ કહેવાય છે. આ આત્મિક સ્વાસ્થ્ય જ નિર્વાણ કહેવાય છે.

અવિતહં-અવિતથ :— વિતથ એટલે અસત્ય, જે વિતથ ન હોય તે અવિતથ અર્થાત્ સત્ય છે. અવિતથં સત્યમ्।

સૂત્રકારે નિર્ગંધ પ્રવચન માટે પહેલા સચ્ચ વિશેષણનો પ્રયોગ કર્યો છે અર્થાત્ નિર્ગંધ પ્રવચન સત્ય છે, તે અવિતથ—અસત્ય નથી.

પ્રથમ સચ્ચ (સત્ય શબ્દ) સત્યનો વિધેયાત્મક ઉલ્લેખ કરે છે અને અવિતથ શબ્દ નિષેધાત્મક રીતે સત્ય તરફ સંકેત કરે છે. સત્ય છે, તેનો અર્થ એ પણ થઈ શકે કે કંઈક અંશો સત્ય હોય, પરંતુ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે તે અવિતથ છે, અસત્ય નથી, ત્યારે અસત્યનો સર્વથા પરિહાર થઈ જાય છે, પૂર્ણ અને યથાર્થ સત્યનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ જાય છે. જિનશાસન સત્ય છે, અસત્ય નથી. બીજા વિશેષણ દ્વારા પ્રથમ વિશેષણનું સમર્થન થાય છે.

અવિસંધિ- અવિસંધિ— સંવિધી રહેત. સંવિ એટલે વચ્ચેનું અંતર. જિનશાસન અનંત કાળથી નિરંતર અવ્યવછિન્પણે ચાલ્યું આવે છે. ભરતાદી ક્ષેત્રમાં કાલવિશેષમાં શાસનનો વિચ્છેદ થાય છે, પરંતુ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં તો જિનશાસન સદા સર્વદા અવ્યવછિન્ન છે. જિનધર્મ આત્માનો ધર્મ છે. તે ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકમાં શાશ્વત છે તેમજ સમ્યકૃત્વ ધર્મની અવિચિન્તા ત્રણે લોકમાં ચારે ગતિના જીવોમાં છે અને ચારિત્ર ધર્મની અવ્યવછિન્નતા મહાવિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સવ્વ દુક્ખ પહીણ મગં-સર્વ દુઃખ પ્રહીણ-માર્ગ :- નિર્ગ્રથ પ્રવચનનું અંતિમ વિશેષણ ‘સર્વદુઃખ પ્રહીણમાર્ગ’ છે. ઉક્ત વિશેષણ ધર્મના મહિમાને પ્રગટ કરે છે. સંસારના પ્રત્યેક પ્રાણી દુઃખથી વ્યાકુળ છે, કલેશથી સંતપ્ત છે. તે સુખ ઈચ્છે છે, આનંદ ઈચ્છે છે પરંતુ તેની સુખની પરિભાષા જ ભામક હોય છે. સામાન્ય જીવો ઈચ્છાપૂર્તિમાં કે અનુકૂળતાની પ્રાપ્તિમાં સુખ માને છે. ઈચ્છા અનંત છે, અનંત ઈચ્છાની પૂર્તિ કદાપિ શક્ય નથી. આ તૈકાલિક સત્યને સમજીને વ્યક્તિ જ્યારે પોતાની ઈચ્છાનો સર્વથા અંત કરે છે, ત્યારે જ તે સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. ઈચ્છાઓનો સર્વથા અભાવ અને તેના ફળ સ્વરૂપે દુઃખોનો સર્વથા અભાવ મોક્ષમાં જ થઈ શકે છે. તે સમ્યગ્રદર્શનાદિ રલત્રયરૂપ ધર્મની સાધનાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ રીતે નિર્ગ્રથ પ્રવચન રૂપ ધર્મની આરાધનાથી સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે તેથી તે સર્વ દુઃખ પ્રહીણ માર્ગ કહેવાય છે.

નિર્ગ્રથ પ્રવચનનું ફળ :-

૩ ઇત્�ં ઠિયા જીવા સિજ્જાંતિ બુજ્જાંતિ મુચ્ચાંતિ પરિણિવ્વાયંતિ સવ્વદુક્ખાણં અંતં કરેતિ ।

શાલ્દાર્થ :- ઇત્થં – આ નિર્ગ્રથ પ્રવચનમાં, ઠિયા – સ્થિત થયેલા, જીવા – જીવો, સિજ્જાંતિ – સિદ્ધ થાય છે, બુજ્જાંતિ – બુદ્ધ થાય છે, મુચ્ચાંતિ – મુક્ત થાય છે, પરિણિવ્વાયંતિ – નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે, સવ્વદુક્ખાણં – સર્વ દુઃખોનો, અંત – અંત, ક્ષય, કરેતિ – કરે છે.

ભાવાર્થ :- આ નિર્ગ્રથ પ્રવચનમાં સ્થિત થનારા અર્થાત્ તદ્દનુસાર આચરણ કરનારા ભવ્ય જીવો સિદ્ધ થાય છે, બુદ્ધ-સર્વજ્ઞ થાય છે, મુક્ત થાય છે, પરિનિર્વાણ-પૂર્ણ આત્મશાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે, સમસ્ત દુઃખોનો સદાને માટે અંત કરે છે.

વિવેચન :-

પૂર્વ સૂત્રમાં સચ્ચં થી સવ્વદુક્ખપહીણમગં સુધીના વિશેષણો દ્વારા નિર્ગ્રથ પ્રવચનની મહત્તા પ્રદર્શિત કરી છે અને પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સિજ્જાંતિ આદિ વિશેષણો દ્વારા નિર્ગ્રથ પ્રવચનના આરાધકોને પ્રાપ્ત થતાં મહત્તમ ફળનું નિર્દર્શન છે.

સિજ્જાંતિ :- ધર્મની આરાધના કરનારા જ સિદ્ધ થાય છે. **સિજ્જાંતિ- સિદ્ધા ભવન્તિ, પરિનિષ્ઠિતાથ્ર ભવન્તિ:** । સાધનાની પૂર્ણાંહૂનિ અથવા આત્માના અનંત ગુણોનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ જાય, તેને જ સિદ્ધિ કહે છે.

આ પૂર્ણતા પોતાની સાધના દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈની કૃપાથી નહીં. જૈન દર્શન વ્યક્તિના સ્વતંત્ર પુરુષાર્થને જ મહત્વ આપે છે. તેથી જ ઇત્થં ઠિયા જીવા સિજ્જાંતિ... શબ્દ પ્રયોગ છે.

બુજ્જાંતિ :- બુદ્ધ થાય છે. પૂર્ણ શાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આધ્યાત્મિક વિકાસ કમ અનુસાર જીવને તેરમા

ગુણસ્થાને અનંતશાન, અનંત દર્શાન આદિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ચૌદમા ગુણસ્થાન પછી તે સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે જીવ પહેલા બુદ્ધ થાય છે ત્યાર પછી સિદ્ધ થાય છે. તેમ છતાં સૂત્રકારે પહેલા સિદ્ધ અને ત્યાર પછી બુદ્ધત્વનું કથન કર્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે વૈશેષિક દર્શાનની માન્યતા અનુસાર મોક્ષમાં આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે, પરંતુ બુદ્ધ આદિ નવ ગુણોનો અર્થાત્ શાનનો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે. શાન આત્માનો એક વિશેષ ગુણ છે અને મુક્ત અવસ્થામાં કોઈ પણ વિશેષ ગુણ રહેતા નથી. જૈનદર્શાનાનુસાર આત્મા સ્વયં શાનસ્વરૂપ છે, સિદ્ધ અવસ્થામાં પણ તે અનંતશાન સ્વરૂપ રહે છે. શાનાદિ અનંત આત્મ ગુણોનો નાશ થતો નથી. જીવ સિદ્ધ થાય પછી પણ અનંતકાલ પર્યત તે બુદ્ધ સ્વરૂપ-શાનસ્વરૂપ રહે છે. તે સૂચિત કરવા સૂત્રકારે સિજ્જંતિ પછી બુજ્જંતિ કિયાપદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

મુચ્ચંતિ- મુચ્ચંતિ તિ મુચ્ચન્તે ભવોપગ્રાહિકર્મણ । જીવને ભવબંધનમાં જકડી રાખનારા કર્માથી સર્વથા ધૂટી જવું, સર્વ કર્માનો આત્યંતિક નાશ થવો, કર્મસંગથી, જડ દ્રવ્યના સંગથી સર્વથા મુક્ત થવું, તે મુક્તિ છે.

કર્મરૂપી બીજનો આત્યંતિક નાશ થઈ જવાથી તે શુદ્ધ થયેલો આત્મા અનંતકાલ પર્યત પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે. તે પુનઃ જન્મ ધારણ કરતો નથી અને આ રીતે સાધક સર્વ પ્રથમ પોતાની સાધનાને સિદ્ધ કરે છે અર્થાત્ તે કૃતકૃત્ય થાય છે. તેની સાધનાની સિદ્ધિના ફલસ્વરૂપે અનંત શાન આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ બુદ્ધ થાય છે બુદ્ધ થયેલો આત્મા કર્મ પુદ્ગલોથી સર્વથા મુક્ત થાય છે.

પરિણિવ્વાયંતિ :- પરિ સમન્તાત નિર્વાન્તિ ઇતિ પરિનિર્વાણ: । ધાતિ અને અધાતિ કર્માનો સર્વથા અંત થઈ જવો, તે પરિનિર્વાણ છે. જ્યારે આત્મા સર્વ કર્માથી મુક્ત થાય છે ત્યારે સર્વ બાધક કારણોનો, સર્વ આવરણોનો નાશ થવાથી અનંત આત્મસુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

મોક્ષમાં દુઃખનો અભાવ છે પરંતુ સુખનો અભાવ નથી. મોક્ષમાં પુદ્ગલ સંબંધી કર્મજન્ય સાંસારિક સુખ નથી પરંતુ આત્મસાપેક્ષ અનંત આધ્યાત્મિક સુખનો અભાવ કદી થતો નથી. તે જ મોક્ષની વિશેષતા છે, તે જ તેનું મહત્ત્વ છે. પરિણિવ્વાયંતિ શબ્દપ્રયોગ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જૈનધર્મનું નિર્વાણ અનંત સુખ સ્વરૂપ છે અને તે સુખ કદાપિ દુઃખથી મિશ્રિત થતું નથી. આચાર્ય જિનદાસ પરિણિવ્વાયંતિની વાખ્યા કરતાં કહે છે કે પરિનિવ્વુયા ભવન્તિ પરમસુહિણો ભવંતીત્વઃર્થ । મોક્ષને પામેલો આત્મા પરમ સુખી થઈ જાય છે.

સવ્વદુક્ખાણમંતં કરેન્તિ :- સર્વ દુઃખાનાં શરીરમાનસભેદાનાં અન્ત વિનાશ કુર્વન્તિ । ધર્મારાધક સાધક મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શારીરિક તથા માનસિક સર્વ દુઃખનો અંત કરે છે.

બધા શુભાશુભ કર્માનો તથા કર્મજન્ય શુભાશુભ ભાવોનો અંત કરે છે. કર્મનો અંત થવાથી સાંસારિક સુખ, દુઃખ, જન્મ, મરણ આદિ કર્મજન્ય કોઈ પણ ભાવોની શક્યતા રહેતી નથી. મોક્ષ, આત્માની નિર્દ્વદ્ધ અવસ્થા છે.

આત્મા સ્વયં પોતાના રાગ-દ્રેષાદિ પરિણામો દ્વારા કર્મબંધનથી બંધાય છે અને પોતાની સમજણથી, સમ્યક પુરુષાર્થથી કર્મ બંધનનો, કર્મજન્ય સર્વ સુખ-દુઃખનો અંત કરે છે, તે સૂચિત કરવા સવ્વ દુક્ખાણમંતં કરેન્તિ વિશેષણનો પ્રયોગ છે.

સંક્ષેપમાં નિર્ગ્રથ પ્રવચનની આરાધનાથી આત્મા સાધનાને સિદ્ધ કરે છે, કેવળશાન સ્વરૂપ બુદ્ધ થાય છે. સર્વ કર્માથી મુક્ત થાય છે, કર્મજન્ય ભાવોથી સર્વથા મુક્ત થઈને અનંત સુખસ્વરૂપ પરિનિર્વાણને

પ્રાપ્ત કરે છે. શારીરિક-માનસિક સર્વ દુઃખોનો અંત કરીને પરમ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે, સિજ્જાંતિ આદિ પ્રત્યેક વિશેષણો મોક્ષની મહત્તમાને પ્રદર્શિત કરે છે.

સાધકની શ્રદ્ધા :-

૪ તં ધમ્મં સદ્ગ્રામિ પત્તિઆમિ રોએમિ ફાસેમિ પાલેમિ અણુપાલેમિ ।

શાન્દાર્થ :- તં -તે, ધમ્મં - ધર્મની, સદ્ગ્રામિ - શ્રદ્ધા કરું છું, પત્તિઆમિ - પ્રતીતિ કરું છું, રોએમિ - રૂચિ કરું છું, ફાસેમિ - સ્પર્શના કરું છું, પાલેમિ - પાલન કરું છું, અણુપાલેમિ - વિશેષ રૂપથી નિરંતર પાલન કરું છું.

ભાવાર્થ :- હું નિર્ગ્રથ પ્રવચન રૂપ ધર્મની શ્રદ્ધા કરું છું, પ્રતીતિ કરું છું અર્થાત્ સ્વીકાર કરું છું, રૂચિ કરું છું, સ્પર્શના કરું છું, પાલન કરું છું, વિશેષ રૂપથી નિરંતર પાલન કરું છું.

વિવેચન :-

સાધક નિર્ગ્રથ પ્રવચનની મહત્તમાને અને તેના આરાધકોને પ્રાપ્ત થતાં અનુત્તર-અનુપમ ફળને સમજીને, સ્વીકારીને પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સ્વયંની દઢ ધર્મ શ્રદ્ધા અને તેના પાલનની ભાવના પ્રગટ કરે છે.

સદ્ગ્રામિ, પત્તિઆમિ રોએમિ- હું નિર્ગ્રથ પ્રવચન રૂપ શ્રદ્ધા કરું છું, પ્રતીતિ કરું છું, રૂચિ કરું છું.

આ શુદ્ધ અને પવિત્ર ધર્મ જ મને અનંતકાળીન સંસાર પરિભ્રમણથી, આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિથી મુક્ત કરાવી અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. સંસારના કોઈ પણ પદાર્થો અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે સમર્થ નથી. આ પ્રકારની માનસિક દઢતાનો ભાવ તે શ્રદ્ધા છે.

શ્રદ્ધાની દઢતાથી જ સાધક પ્રતીતિ-અનુભૂતિ તરફ જાય છે. સાધક જ્યારે અનુભૂતિના ક્ષેત્રમાં પહોંચી જાય, ત્યાર પછી તેને નિર્ગ્રથ ધર્મ પ્રતિ પ્રીતિ અને રૂચિનો ભાવ સહજ રીતે પ્રગટ થાય છે.

પ્રીતિ એટલે ધર્મ પ્રતિ આકર્ષણ થવું અને રૂચિ એટલે તે ધર્મના પાલન માટે વિશેષ આકર્ષણપૂર્વક ઉત્સુકતા થવી.

પ્રીતિ એટલે પદાર્થ પ્રતિ પ્રેમપૂર્વકનું આકર્ષણ થવું અને રૂચિ એટલે અભિલાષાતિરેકેણ આસેવનાભિમુખતા । અભિરૂચિ અર્થાત્ તેના સેવન માટે ઉત્સુકતા થવી, જેમ કોઈ મનુષ્યને દહી અન્યાંત પ્રિય છે પરંતુ જ્વરાદિ બિમારીમાં તેને દહી રૂચિકર લાગતું નથી. તે મનુષ્યને દહી પર પ્રીતિ હોવા છતાં હંમેશાં રૂચિ રહેતી નથી. સામાન્ય પ્રેમાકર્ષણને પ્રીતિ અને વિશેષ પ્રેમાકર્ષણને રૂચિ કહે છે. રૂચિ થયા પછી તેને તે પદાર્થ ક્યારે ય અરૂચિકર લાગતો નથી, તેથી સાધક કહે છે કે નિર્ગ્રથ પ્રવચન પ્રતિ હું શ્રદ્ધા કરું છું, પ્રતીતિ કરું છું અને રૂચિ કરું છું. ગમે તે પરિસ્થિતિમાં મારી ધર્મરૂચિ અખંડ રહેવાની છે, શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રૂચિ પછી જ તેની સ્પર્શના થાય છે.

ફાસેમિ, પાલેમિ અણુપાલેમિ- ધર્મ આત્માનો સ્વભાવ છે. ધર્મ કેવળ શબ્દાત્મક કે શ્રદ્ધાત્મક જ નથી પરંતુ ધર્મનું આચરણ શુદ્ધિનો વિષય છે, તેથી સાધક શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને રૂચિથી આગળ વધીને કહે છે કે હું ધર્મનો સ્પર્શ કરું છું અર્થાત્ તેનો આચરણ રૂપે સ્વીકાર કરું છું. કેવળ સ્પર્શ જ નહીં, હું પ્રત્યેક સિદ્ધિતિમાં ધર્મનું પાલન કરું છું, સ્વીકૃત આચારની રક્ષા કરું છું, એક-બે વાર જ નહીં હું ધર્મનું નિત્ય-નિરંતર પાલન કરું છું, વારંવાર પાલન કરું છું, જીવનની દરેક ક્ષણમાં પાલન કરું છું.

આવશ્યક ચૂંઝિમાં આચાર્ય જિનદાસ સૂરિએ ‘અણુપાલેમિ’ નો બીજો અર્થ પણ આપ્યો છે અહવા પુષ્પ પુરિસેહિં પાલિત અહં પિ અણુપાલેમિ । પૂર્વકાલીન સત્પુરુષો દ્વારા પાલિત ધર્મનું હું તે જ રીતે અનુપાલન કરું છું. આ રીતે અણુપાલેમિ શબ્દ દ્વારા પરંપરા અનુસાર ચાલવા માટે પૂર્ણ દફ્તા અભિવ્યક્ત થાય છે.

સાધકની પ્રતિજ્ઞા :-

૫ તં ધમ્મં સદ્ગંહંતો પત્તિયંતો રોએંતો ફાસંતો પાલંતો અણુપાલંતો તસ્સ ધમ્મસ્સ (કેવલીપણન્તસ્સ) અબ્બુદ્ધિઓમિ આરાહણાએ, વિરાઓમિ વિરાહણાએ, અસંજમં પરિયાણામિ-સંજમ ઉવસંપજ્જામિ, અબંભં પરિયાણામિ-બંભં ઉવસંપજ્જામિ, અકપ્પં પરિયાણામિ-કપ્પં ઉવસંપજ્જામિ, અણણાણં પરિયાણામિ-ણાણં ઉવસંપજ્જામિ, અકિરિયં પરિયાણામિ-કિરિયં ઉવસંપજ્જામિ, મિચ્છતં પરિયાણામિ-સમ્મતં ઉવસંપજ્જામિ, અબોહિં પરિયાણામિ-બોહિં ઉવસંપજ્જામિ, અમગં પરિયાણામિ-મગં ઉવસંપજ્જામિ, જં સંભરામિ, જં ચ ણ સંભરામિ, જં પડિકકમામિ જં ચ ણ પડિકકમામિ, તસ્સ સબ્વસ્સ દેવસિયસ્સ અઝ્યારસ્સ પડિકકમામિ ।

શાન્દીાર્થ :- તં - તે, ધમ્મં - ધર્મની, સદ્ગંહંતો - શ્રદ્ધા કરતા, પત્તિયંતો - પ્રતીતિ કરતા, રોએંતો - રૂથિ કરતા, ફાસંતો - સ્પર્શના કરતા, પાલંતો - પાલન કરતા, અણુપાલંતો - વારંવાર પાલન કરતા, તસ્સ - એ, ધમ્મસ્સ - ધર્મની, આરાહણાએ - આરાધનામાં, અબ્બુદ્ધિઓમિ - ઉપસ્થિત થાઉં છું, વિરાહણાએ - વિરાધનાથી, વિરાઓમિ - નિવૃત્ત થાઉં છું, અસંજમં - અસંયમને, પરિયાણામિ - જાણીને ત્યાગ કરું છું, સંજમં - સંયમનો, ઉવસંપજ્જામિ - સ્વીકાર કરું છું, અબંભં - અખ્રાયયર્થનો, બંભં - ખ્રાયયર્થનો અકપ્પં - અકૃત્યનો, કપ્પં - કૃત્યનો, અણણાણં - અજ્ઞાનનો, ણાણં - જ્ઞાનનો, અકિરિયં - અક્ષિયાનો, કિરિયં - ક્રિયાનો, મિચ્છતં - મિથ્યાત્વનો, સમ્મતં - સમ્યકૃત્વનો, અબોહિં - અભોધિનો, બોહિં - બોધિનો, અમગં - ઉન્માર્ગનો ખોટા માર્ગનો, મગં - સન્માર્ગનો, જં - જે, સંભરામિ - સ્મરણમાં છે, ચ - અને, જં - જે, ણ - નથી, સંભરામિ - સ્મરણમાં, જં - જેનું, પડિકકમામિ - પ્રતિકમણ કરું છું, તસ્સ - તે, સબ્વસ્સ - બધા, દેવસિયસ્સ - દિવસ સંબંધી અતિયારનું.

ભાવાર્થ :- હું પ્રસ્તુત જિનધર્મની શ્રદ્ધા કરતો, પ્રતીતિ કરતો, રૂથિ કરતો, સ્પર્શના -આચરણ કરતો, પાલન - રક્ષણ કરતો, વિશેષરૂપે નિરંતર પાલન કરતો ધર્મની આરાધના કરવામાં પૂર્ણ રૂપથી ઉદ્ઘમવંત થાઉં છું અને ધર્મની વિરાધનાથી પૂર્ણરૂપે નિવૃત્ત થાઉં છું- અસંયમને જાણીને તેનો ત્યાગ કરું છું અને સંયમનો સ્વીકાર કરું છું, અખ્રાયયર્થને જાણીને તેનો ત્યાગ કરું છું, અકૃત્ય-કૃત્યનો સ્વીકાર કરું છું, અજ્ઞાનને જાણી તેનો ત્યાગ કરું છું જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરું છું, અક્ષિયા-નાસ્તિકવાદને જાણીને તેનો ત્યાગ કરું છું અને કિયા-સમ્યકૃવાદનો સ્વીકાર કરું છું, મિથ્યાત્વને જાણીને તેનો ત્યાગ કરું છું અને સમ્યકૃત્વનો સ્વીકાર કરું છું, અભોધિ- મિથ્યાત્વના કાર્યોને જાણીને તેનો ત્યાગ કરું છું અને બોધિ-સમ્યકૃત્વના કાર્યોનો સ્વીકાર કરું છું, હિંસા આદિ ઉન્માર્ગને જાણીને તેનો ત્યાગ કરું છું અને અહિંસા આદિ માર્ગનો સ્વીકાર કરું છું.

જે દોષ મારી સ્મૃતિમાં છે અને જે દોષ સ્મૃતિમાં નથી, જેનું પ્રતિકમણ કરી લીધુ છે અને જેનું

પ્રતિકમણ કરી શક્યો નથી, તે બધા દિવસ સંબંધી અતિયાર દોષોનું પ્રતિકમણ કરું છું.

વિષેચન :–

પ્રસ્તુતમાં શ્રદ્ધાવાન સાધકની આરાધનાની પ્રતિજ્ઞાનું નિરૂપણ છે.

અબ્ભુદ્ધિઓમિ :— આ શષ્ઠ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. સાધક પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે “હું ધર્મની શ્રદ્ધા, પ્રીતિ, રૂચિ સ્પર્શના, પાલન તથા અનુપાલના કરતાં-કરતાં ધર્મની આરાધનામાં પૂર્ણ રૂપથી અભ્યુત્થિત-ઉપસ્થિત થાઉં છું અને ધર્મની વિરાધનાથી નિવૃત્ત થાઉં છું.” “અભ્યુત્થિતોઽસ્મિ-સત્ત્રદ્વોઽસ્મિ” આ શષ્ઠો દ્વારા સાધકના ધર્મારાધના માટે અખંડ સત્ત્સાહસનો ભાવ પ્રગટ થાય છે.

જેને ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને અભિરૂચિ છે. જે ધર્મનું પાલન કરવા ઈચ્છે છે, તે નિર્જિય રહેતા નથી. તે સાધક કર્તવ્યનાં ક્ષેત્રમાં કાર્યશીલ બની જાય છે અને અંતરનાદ કરે છે કે અબ્ભુદ્ધિઓમિ આરાહણાએ હું ધર્મારાધનના ક્ષેત્રમાં દઢતા સાથે ઉપસ્થિત થાઉં છું.

વિરાઓમિ વિરાહણાએ- વિરાધનાથી વિરત-નિવૃત્ત થાઉં છું. આરાધનાના ક્ષેત્રમાં સમ્યગ્દર્શન આદિની આરાધનાનું જેટલું મહત્વ છે તેનાથી વિશેષ મહત્વ વિરાધનાથી નિવૃત્ત થવાનું છે. વિરાધનાથી નિવૃત્ત થયા વિના આરાધના સફળ થતી નથી. કોઈ પણ જલસ્થાનને સાફ કરવા માટે સહુ પ્રથમ આવતા જલ પ્રવાહને રોકવો અત્યંત જરૂરી છે. તે જ રીતે આત્મશુદ્ધિ માટે પુરુષાર્થ કરતાં સાધકને વિરાધનાથી, કર્મબંધના કારણોથી વિરત-નિવૃત્ત થવું અત્યંત જરૂરી છે, તેથી જ સાધક આરાધના માટે ઉપસ્થિત થવાની ઘોષણાની સાથે જ વિરાધનાથી વિરત થવાની પણ ઘોષણા કરે છે. ત્યાર પછી સાધક આરાધના યોગ્ય આઠ બોલનો સ્વીકાર કરે છે.

(૧) અસંજમં પરિઆણામિ-સંજમં ઉજસંપજ્જામિ- અસંયમને જાણીને તેનો ત્યાગ કરું છું અને સંયમનો સ્વીકાર કરું છું.

પરિઆણામિ-પ્રતિજાનામિ ઇતિ જ્ઞપરિજ્ઞયા વિજ્ઞાય પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞયા પ્રત્યાખ્યામિ ઇત્યર્થ: । આગમ સાહિત્યમાં બે પ્રકારની પરિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ છે. (૧) જ્ઞપરિજ્ઞા અને (૨) પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા. જ્ઞપરિજ્ઞા એટલે વસ્તુ સ્વરૂપને તથા તેના દોષાત્મક અંશને યથાર્થ રૂપે જાણવો. પ્રત્યાખ્યાન પરિજ્ઞા એટલે તેના દોષાત્મક અંશનો ત્યાગ કરવો, તેના પ્રત્યાખ્યાન કરવા. જ્ઞાનપૂર્વકનો ત્યાગ-પ્રત્યાખ્યાન જ સુપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે અને સુપ્રત્યાખ્યાન જ આરાધનાનું અંગ બની શકે છે, તેથી આરાધનાના આઠ બોલના સ્વીકાર કરતા પહેલાં વિરાધના યોગ્ય આઠ બોલના ત્યાગ માટે પરિઆણામિ શષ્ઠ પ્રયોગ છે.

સત્તર પ્રકારના અસંયમને, તેનાથી થતાં દોષોને, તેના દુષ્પરિજ્ઞામોને યથાર્થ રૂપે જાણીને સાધક સર્વ પ્રકારના અસંયમભાવોનો ત્યાગ કરે છે. જ્ઞાન અને સમજણપૂર્વકનો ત્યાગ સ્વૈચ્છિક ત્યાગ હોવાથી દીર્ઘકાલ સુધી કે જીવન પર્યત ટકી શકે છે. સાધક અસંયમનો ત્યાગ કરીને સંયમના સર્વ અનુષ્ઠાનોનો સ્વીકાર કરે છે.

(૨) અબંબં પરિઆણામિ-બંબં ઉવસંપજ્જામિ- અખ્રબયર્થ-મૈથુન રૂપ પ્રવૃત્તિને યથાર્થ રૂપે જાણીને તેનો ત્યાગ કરું છું. બ્રહ્મયર્થનો સ્વીકાર કરું છું. સાધકોની સાધનાની શુદ્ધિ માટે પાંચે મહાત્રતોમાં બ્રહ્મયર્થ વ્રતની પ્રધાનતા છે. બ્રહ્મયર્થની શુદ્ધિથી શેષ વ્રતોનું પાલન સરળતાથી થાય છે. અખ્રબ-મૈથુન

પ્રવૃત્તિ હિંસા આદિ અનેક પાપનું સેવન કરાવે છે, તેથી સૂત્રકારે અસંયમના ત્યાગ પછી અબ્રહ્મણુપ મૂળ ગુણ અસંયમના ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય રૂપ મૂળગુણ સંયમના સ્વીકારનું કથન કર્યું છે.

(૩) અકપ્પણ પરિઆણામિ-કપ્પણ ઉવસંપજ્જામિ- અકલ્પનો ત્યાગ કરું છું અને કલ્પનો સ્વીકાર કરું છું. કરણ સિતરી અને ચરણ સિતરી રૂપ સાધુ જીવનનો આચાર અને વ્યવહાર, કલ્પ કહેવાય છે.

ચરણ સિતરી- જે નિયમોનું નિરંતર પાલન થાય, તેને ચરણ કહે છે. તેના ૭૦ ભેદ છે. પાંચ મહાવ્રત + ૧૦ યત્િધર્મ + ૧૭ સંયમ + ૧૦ વૈયાવચ્ચ + ૮ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ + ૩ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની આરાધના + ૧૨ પ્રકારનો તપ + ૪ કષાય નિશ્ચા = ૭૦ પ્રકારના નિયમોને, સાધુના આચારને ચરણ સિતરી કહે છે.

કરણ સિતરી- જે નિયમોનું પાલન નિરંતર થતું નથી પરંતુ પ્રયોજનવશ પાલન થાય, તેને કરણ કહે છે. તેના ૭૦ ભેદ છે. અશનં, પાણ, ખાઈમં અને સાઈમં આ ચારે પ્રકારના આહારની વિશુદ્ધિ અર્થાત્ ૪ પ્રકારે પિંડ વિશુદ્ધિ + ૫ સમિતિ + ૧૨ ભાવના + ૧૨ બિક્ષુની પ્રતિભા + ૫ ઈન્દ્રિય નિરોધ + ૨૫ પ્રકારની પ્રતિલેખના + ૩ ગુપ્તિ + દ્રવ્ય, કોત્ર, કાલ અને ભાવથી ૪ પ્રકારનો અભિગ્રહ = ૭૦ પ્રકારના સાધ્વાચાર કરણસિતરી કહેવાય છે.

ચરણ સિતરી અને કરણ સિતરીનું પાલન કરવું, તે સાધુનો કલ્પ-આચાર છે અને તેનાથી વિપરીત એવા અકલ્પ - અનાચારને યથાર્થરૂપે જાણીને તેનો ત્યાગ કરું છું અને કલ્પ - આચારનો સ્વીકાર કરું છું અથવા અબંભગગહણેણ મૂળગુણ ભરણે... અકપ્પગગહણેણ ઉત્તરરુણ ત્ત્ત્વ ત્ત્વ આવશ્યક ચૂણી. અબ્રહ્મના ગ્રહણથી સર્વ મૂળગુણોનું અને અકલ્પના ગ્રહણથી સર્વ ઉત્તર ગુણોનું ગ્રહણ થાય છે. અકલ્પ-એટલે સર્વ પ્રકારના ઉત્તરરુણ રૂપ અસંયમનો ત્યાગ કરીને, કલ્પ એટલે સર્વ પ્રકારના ઉત્તરરુણ જન્ય સંયમ ભાવનો સ્વીકાર કરું છું.

(૪) અણાણં પરિઆણામિ-ણાણં ઉવસંપજ્જામિ- અજ્ઞાનનો વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરું છું, જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરું છું. અહીં અજ્ઞાનનો અર્થ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદ્યજન્ય જ્ઞાનના અભાવનું ગ્રહણ થતું નથી કારણ કે અભાવ રૂપ અજ્ઞાનનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. પ્રસ્તુતમાં મિથ્યાત્વના ઉદ્યથી મિથ્યા રૂપે પરિણત થયેલું મિથ્યાજ્ઞાન અર્થાત્ અજ્ઞાનનું ગ્રહણ થાય છે.

આરાધના માટે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન અનિવાર્ય છે, તેથી અજ્ઞાનનો-મિથ્યાજ્ઞાનનો વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરીને સમ્યગ્જ્ઞાનના સ્વીકારનું કથન છે.

(૫) અકિરિયં પરિઆણામિ કિરિયં ઉવસંપજ્જામિ- અકિયાનો વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરું છું, કિયાનો સ્વીકાર કરું છું.

અપ્સર્સત્યા કિરિયા અકિરિયા, ઇતરા કિરિયા ઇતિ । અપ્રેશસ્ત-અયોગ્ય કિયાને અકિયા અને તેનાથી ઈતર અર્થાત્ પ્રશસ્ત કિયાને કિયા કહે છે. અથવા અક્રિયા-નાસ્તિકાદ: ક્રિયા-સમ્યગ્વાદ: । પુષ્ય-પાપ આદિ કોઈ પણ કિયાના અસ્તિત્વને ન સ્વીકારનારા નાસ્તિકો અક્રિયાવાદી છે અને કિયાનો સ્વીકાર કરનારા આસ્તિકો-સમ્યગ્વાદી-કિયાવાદી છે. અક્રિયાનો અર્થાત્ અપ્રશસ્ત કિયાનો અથવા અક્રિયાવાદનો-નાસ્તિકવાદનો વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરું છું અને પ્રશસ્ત કિયાનો સમ્યગ્વાદનો સ્વીકાર કરું છું.

(૬) મિચ્છતં પરિઆણામિ સમ્પત્તં ઉવસંપજ્જામિ - મિથ્યાત્વનો વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરું છું. સમ્યકૃત્વનો સ્વીકાર કરું છું. અઠાર પ્રકારના પાપસ્થાનમાં અઠારમું પાપસ્થાન મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વ જ શેષ સર્વ

પાપોનું પોષણ અને સંવર્ધન કરે છે, અનાદિ સંસાર પરિભ્રમણનું સર્જન કરે છે, સર્વ દુઃખોને જન્મ આપે છે, તેથી સર્વ પાપોના બીજભૂત મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરીને આરાધનાના બીજભૂત સમ્યકૃત્વનો સ્વીકાર કરે છે.

(૭) અબોહિ પરિઆણામિ બોહિ ઉવસંપજ્જામિ- અબોધિનો વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરું છું. બોધિનો સ્વીકાર કરું છું, અબોધિ: મિથ્યાત્વકાર્ય બોધિસ્તુસમ્યકૃત્વસ્યેતિ । મિથ્યાત્વના કારણે થતાં પરિણામ વિશેષ અબોધિ છે અને સમ્યકૃત્વના કારણે થતાં પરિણામ વિશેષ બોધિ છે.

મિથ્યાત્વના પરિણામે થતી જીવની પ્રવૃત્તિ અબોધિ છે. જીવની શ્રદ્ધામાં, સમજણમાં યથાર્થતા ન હોય, ત્યારે તે અશ્રદ્ધાના પરિણામો વિવિધ પ્રકારના વિપરીત વિચાર અને આચાર રૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ કે જીન પ્રદૂષિત ધર્મના અવર્ણવાદ કરવા, જીવ માત્ર પ્રતિ મૈત્રી ભાવ ન રાખવો, વિષયો પ્રતિ આસક્તિ રાખવી, અસત્યનો આગ્રહ રાખવો વગેરે મિથ્યાત્વજન્ય પ્રત્યેક વિચાર અને આચારનો ત્યાગ કરીને તેનાથી વિપરીત સત્યનો આગ્રહ, જીનધર્મના ગુણાનુવાદ વગેરે સમ્યકૃત્વજન્ય વિચાર અને આચારનો સ્વીકાર કરું છું. ધર્મશર્દ્ધા દઢતમ થતાં અબોધિ-મિથ્યાત્વજન્ય આચાર-વિચારો સહજ રીતે છૂટી જાય અને બોધિ-સમ્યકૃત્વજન્ય આચાર-વિચારનો સ્વીકાર થઈ જાય છે.

(૮) અમગં પરિઆણામિ મગં ઉવસંપજ્જામિ- અમાર્ગનો વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરું છું અને માર્ગનો સ્વીકાર કરું છું. અમાર્ગો મિથ્યાત્વાદિ: માર્ગસ્તુ સમ્યગ્દર્શનાદિરિતિ । મિથ્યાત્વ, અપ્રત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ રૂપ કર્મબંધનનો કે સંસાર પરિભ્રમણનો માર્ગ, તે અમાર્ગ છે અને સમ્યકૃત્વ, પ્રત, અપ્રમાદ, અકષાય અને અયોગ રૂપ મોક્ષ માર્ગ, તે માર્ગ છે.

જં સંભરામિ જં ચ ણ સંભરામિ- જે દોષો મારી સ્મૃતિમાં છે અથવા સ્મૃતિમાં નથી. આત્મશુદ્ધિ માટે પાપ-દોષોનું પ્રતિક્રમણ કરવા માટે ગુરુ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલો સાધક કોઈ પણ દોષોને છૂપાવ્યા વિના એક-એક દોષોની આલોયના કરે છે. તેમ છતાં ઇજસ્થદશાના કારણે કોઈ દોષો સ્મૃતિમાં રહ્યા ન હોય, તો તેની પણ આલોયના અને પ્રતિક્રમણ કરવાની સાધકની પૂર્ણ ભાવના પ્રસ્તુત શર્દી દ્વારા પ્રગટ થાય છે. સોહી ઉજ્જુયભૂયસ્સ । સરળ વ્યક્તિની જ શુદ્ધ થાય છે. આગમોકત સૂત્રને સ્વીકારીને સાધક માયા- કપટનો સંપૂર્ણત: ત્યાગ કરીને બાળકની જેમ અત્યંત સરળ બનીને ગુરુ સમક્ષ પોતાના ભાવો પ્રગટ કરે છે.

જં પડિક્કમામિ જં ચ ણ પડિક્કમામિ- જે દોષોનું ગુરુની સમક્ષ પ્રતિક્રમણ કર્યું છે અને જે દોષોનું પ્રતિક્રમણ હજુ કર્યું નથી તે સર્વ સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ, પ્રગટ કે અપ્રગટ સર્વ દોષોનું હું પ્રતિક્રમણ કરું છું.

આ રીતે સાધક સર્વ દોષોનું શુદ્ધ ભાવથી પ્રતિક્રમણ કરીને આરાધનાની દઢતમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

સાધકનો ગુણ વૈભવ :-

૬ સમણોઽહં સંજય વિરય પડિહ્ય પચ્ચકખાય પાવકમ્મો અણિયાણો દિદ્ધિ સંપણ્ણો માયામોસો વિવજ્જિઓ ।

શાલાર્થી :- સમણોઽહં - હું શ્રમણ છું, સંજય - સંયમી છું, વિરય - સંસારથી વિરક્ત થયો છું, પડિહ્ય - નાશ, પચ્ચકખાય - ત્યાગ, પાવકમ્મો - પાપકર્માનો, અણિયાણો - નિયાણા રહિત, દિદ્ધિ - સમ્યગ્દાઢિ, સંપણ્ણો - સંપત્તિ, માયા - માયા સહિત, મોસો - મૃષાવાદથી, વિવજ્જિઓ - સર્વથા રહિત છું.

ભાવાર્થ :- હું સાધુ છું, સંયમી છું, સાવદ્ય વ્યાપારોથી તથા સંસારથી નિવૃત્ત છું, પાપકર્મોનો નાશ કરનારો છું, પાપકર્મોના પ્રત્યાખ્યાન-ત્યાગ કરનારો છું, નિદાન-શાલ્યથી રહિત અર્થાત્ આસક્તિથી રહિત છું, સમ્યગ્રૂદ્ધનયુક્ત છું, માયા સહિત મૃષાવાદનો પરિહાર કરનારો છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્ર આત્મ સમુકીર્તનપરક છે. તેમાં સાધુનો ગુણવૈભવ પ્રદર્શિત થાય છે. હું સાધુ છું, સંયત છું, વિરત છું, પ્રતિહત-પ્રત્યાખ્યાત પાપકર્મ છું, નિદાન રહિત છું, દાષ્ટિસમ્પત્ત છું અને માયામૃષાવિવર્જિત છું. હું આટલો ઊંચો અને મહાન સાધક છું, તો હું પાપકર્મનું આચરણ કેમ કરી શકું? આ પ્રકારનું આત્માભિમાન, સાધકને ધર્માચારણ માટે પ્રબળ પ્રેરણ આપે છે.

સમણોડહં- “હું શ્રમણ છું. શ્રમણ શબ્દમાં સાધના પ્રત્યે નિરંતર જાગરૂકતા, સાવધાનતા અને પ્રયત્નશીલતાનો ભાવ છે.” “હું શ્રમણ છું” અર્થાત્ સાધના માટે કઠોર શ્રમ કરનાર છું. મારે જે કંઈ મેળવવું છે, તે મારા શ્રમ અર્થાત્ પુરુષાર્થ દ્વારા જ મેળવવાનું છે, તેથી હું સંયમને માટે પ્રતિક્ષણ શ્રમ કરું છું— ભૂતકાળમાં કરતો હતો—વર્તમાનમાં કરું છું અને ભવિષ્યમાં પણ કરતો રહીશ. આ ત્રૈકાલિક આધ્યાત્મિક શ્રમ—ભાવના સમણોડહં શબ્દમાં ધ્વનિત થાય છે.

સંજય- હું સંયત અર્થાત્ સંયમમાં સમ્યક્ પ્રયત્ન કરનારો છું. અહિંસા, સત્ય વગેરે કર્તવ્યોમાં સાધકને હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેવું, તે સંયમની સાધનાનું ભાવનાત્મક સ્વરૂપ છે.

વિરય-વિરત- સર્વ સાવદ્ય યોગોથી વિરતિ-નિવૃત્તિ કરનારો, જે સંયમની સાધના કરવા ઈચ્છે છે, તેણે અસદાચરણ રૂપ સમસ્ત સાવદ્ય યોગથી નિવૃત થવું જરૂરી છે. આ સાધનાનું નિષેધાત્મકરૂપ છે. અસંયમમાં નિવૃત્તિ અને સંયમમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ સાધનાનું વાસ્તવિક રૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

યદિહ્ય-પચ્ચક્ખાય પાવકકર્મે- પ્રતિહત પ્રત્યાખ્યાન પાપકર્મ. ભૂતકાળમાં કરેલા પાપકર્મોની નિંદા અને ગર્હા દ્વારા નાશ કરનારા અને વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં થનારા પાપકર્મોના પ્રત્યાખ્યાન કરનારા. જે સાધક ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની પાપ-કાલિમાને ઘોઇને સાફ કરે છે, તે જ સફણતાને પામે છે. ભૂતકાલીન પાપોનું પ્રતિક્રિમણ, વર્તમાનકાલીન પાપોની અકરણતા અને ભવિષ્યમાં થનારા પાપના પ્રત્યાખ્યાન કરીને પાપકર્મ પર ત્રિકાલવિજય પ્રાપ્ત કરવો, તે જ સાધનાનું રહસ્ય છે.

અણિયાળો- નિદાન રહિત. નિદાન એટલે પૌરુષાલિક સુખની આસક્તિ અથવા ભોગોની આકંસા. અનિદાન એટલે અનાસક્ત ભાવ. કોઈ પણ પ્રકારની આકંસા વિના જ આરાધના કરનાર સાધક નિદાન રહિત છે.

ભોગોની આકંસા સહિત આરાધના કરનાર સાધક સાધનાનું અવમૂલ્યાંકન કરે છે. નિદાન કરનાર વ્યક્તિના પુષ્ય પ્રમાણે તેનું નિદાન સફળ થાય, તેની ભોગાકંસા પૂર્ણ થાય પરંતુ નિદાન કરનાર સાધકના પુષ્યનો જથ્થો એક જ ભવમાં પરિસમાપ્ત થતાં તે જીવ અધોગતિને પામે છે, તેથી સાધક પોતાના લક્ષ્ય પ્રતિ સતત જગૃત રહીને અંતરનાદ કરે છે કે હું નિદાન રહિત છું. આ લોક કે પરલોકના કોઈ પણ ભૌતિક સુખની મને આકંસા નથી. મારું લક્ષ્ય એક માત્ર આત્મશુદ્ધિ જ છે.

દિદ્દુસંપત્તો-દાષ્ટિ સમ્પત્તતા “સમ્યગ્રૂદ્ધન રૂપ શુદ્ધ દાષ્ટિવાળા.” સાધકને માટે શુદ્ધ દાષ્ટિ હોવી જરૂરી છે. જો સમ્યગ્રૂદ્ધન ન હોય, શુદ્ધ દાષ્ટિ ન હોય તો હિતાહિતનો વિવેક કે ધર્માધર્મનું સ્વરૂપદર્શન થઈ શકતું નથી. સમ્યગ્રૂદ્ધન જ નિર્મળ દાષ્ટિ છે, તેના દ્વારા સંસારના અને મોક્ષના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણી

શકાય છે. દિઢું સમ્પત્તો સવ્વગુણ મૂલભૂતગુણયુક્તઃ । ચૂર્ણિ. સમ્યગ્રદર્શન સર્વ ગુણોમાં મૂળભૂત ગુણ છે. જ્યાં સુધી સમ્યગ્રદર્શનનો પ્રકાશ વિદ્યમાન છે, ત્યાં સુધી સાધકને પથ ભ્રષ્ટ થવાનો કોઈ ભય રહેતો નથી, તેથી જ સાધુ જ્યારે કહે છે કે હું દાષ્ટિસંપત્ત છું અર્થાતું “હું મિથ્યાદાષ્ટિ નથી, સમ્યગ્રદાષ્ટિ છું. હું સત્યને તથા અસત્યને, બંધન અને મુક્તિના માર્ગને યથાર્થપણે સમજું છું.

માયામોસો વિવજિઓ ભાયા-મૃષા-વિવર્જિત- ‘માયામૃષાથી રહિત’ માયામૃષા અધાર પાપસ્થાનમાં સત્તરમું પાપસ્થાન છે, ત્રણ શલ્યમાં પ્રથમ શલ્ય છે. સાધકના જીવનમાં માયામૃષાવાદ નામના પાપનો પ્રવેશ થાય, ત્યારે તે ભૂતકાલીન પાપોનું પ્રતિકમણ કરી શકતો નથી અને વર્તમાનકાલીન તથા ભવિષ્યકાલીન પાપની પરંપરાને અટકાવી શકતો નથી પરંતુ તે પરંપરાને વધારે છે. માયામૃષાવાદ સાધકની આત્મશુદ્ધિની સાધનામાં બાધક બને છે. જે માયામૃષાવાદનો ત્યાગ કરે છે, તે જ સાધુપણાને પામે છે.

આ રીતે સમણોડહં થી માયા મોસો વિવજિઓ સુધીના પાઠમાં સાધુના આંતર ગુણોનો વૈભવ પ્રદર્શિત થાય છે. જે જિનાજ્ઞાના આરાધક સાધુ છે તે સાધનાનો નિરંતર શ્રમ કરે છે, પાપપ્રવૃત્તિથી વિરત છે, પાપકર્મ પર ત્રૈકાલિક વિજય પ્રાપ્ત કરનાર છે. નિદાન રહિત, દાષ્ટિ સંપત્ત અને માયામૃષાવાદનો ત્યાગ કરનાર હોય છે.

સમકાલીન સાધકોને નમસ્કાર :-

૭ અદ્ભાઇજ્જેસુ દીવ સમુદ્રેસુ પણરસસુ કર્મભૂમિસુ જાવંતિ કેઇ સાહૂ રયહરણ ગુચ્છગ પડિગગહ ધારા પંચ મહબ્વય ધારા । અદ્વારસહસ્રસીલંગ(રહ) ધરા અક્ખય આયાર ચરિત્તા તે સવ્વે સિરસા મણસા મત્થએણ વંદામિ ।

શાલાર્થ :- અદ્ભાઇજ્જેસુ - અઢી, દીવ - દીપ, સમુદ્રેસુ - સમુદ્રોમાં, પણરસસુ - કર્મભૂમિમાં જાવંતિ - જેટલા, કેઇ - કોઈ, સાહૂ - સાધુ છે, રયહરણ - રજોહરણ, ગુચ્છગ - ગુચ્છો, પડિગગહ - પાત્રાના, ધરા - ધારક છે, પંચ - પાંચ, મહબ્વય - મહાવ્રતના, ધરા - ધારક છે, અદ્વારસહસ્રસ - અધાર હજાર, સીલંગ(રહ) ધરા - શીલના ધારક છે, અક્ખય - અક્ષત-પરિપૂર્ણ, આયાર - આયાર રૂપ, ચરિત્તા - ચારિત્રના ધારક છે, તે - તે સવ્વે - બધાને, સિરસા - ભસ્તક નમાવીને, મણસા - મનથી, મત્થએણ - ભસ્તકથી, વંદામિ - વંદન કરું છું.

ભાવાર્થ :- અઢીદીપ અને સમુદ્રના પરિમાણવાળા મનુષ્ય ક્ષેત્રના પંદર કર્મ ભૂમિમાં જે રજોહરણ, ગુચ્છો અને પાત્રાને ધારણ કરનારા તથા પાંચ મહાવ્રત, અધારહજાર શીલ - સદાચારના અંગોને ધારણ કરનારા અને અક્ખય આયારના પાલક ત્યાગી સાધુ છે, તે બધાને ભસ્તક નમાવીને, મનથી-અંતઃકરણ પૂર્વક ભસ્તકથી વંદના કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સમકાલીન સર્વ સાધકો પ્રતિ નમસ્કારનો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે.

પ્રતિજ્ઞા સૂત્રના પ્રારંભમાં મોક્ષ માર્ગના પ્રણેતા, શાસનપતિ ધર્મ તીર્થકરોને નમસ્કાર કર્યા હતા. તે નમસ્કારમાં ગુણ પ્રત્યે બહુમાન હતું, સમ્યગ્રદર્શનનો-શ્રદ્ધાનો શુદ્ધ ભાવ હતો, કૃતજ્ઞતાની અભિવ્યક્તિ હતી અને પ્રસ્તુત નમસ્કાર સંયમની આરાધના કરી રહેલા, બંધન-મુક્તિ માટે પ્રયત્નશીલ સર્વ સાધકોની સાધનાની સુકૃત અનુમોદના રૂપ છે.

સિદ્ધ કક્ષાની સર્વજ્ઞ વ્યક્તિ પ્રતિ નમસ્કારનો ભાવ સહજ રીતે આવે છે, પરંતુ સામાન્ય સાધકો પ્રતિ નમસ્કારનો ભાવ લાવવા માટે અહેંકારનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે.

દેશ કે વેષના, નાના કે મોટાના કોઈ પણ ભેદભાવ વિના મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં વિચરતા, સાધુ વેષને ધારણ કરીને પંચ મહાવ્રતનું પાલન કરતા, ૧૮૦૦૦ શીલાંગ આચારનું પાલન કરનાર, આત્મવિશુદ્ધિ માટે નિરંતર શ્રમ કરનાર સર્વ સાધકોને નમસ્કાર છે.

આ જૈન દર્શનની વિશાળતા છે. તેમાં ગુણપૂજાની જ વિશેષતા છે.

અહૃદાઇજ્જેસુ દીવ સમુદેસુ..... અઢી દીપ-સમુદ્રમાં પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રમાં. તિરદા લોકમાં અસંખ્ય દીપ સમુદ્ર છે. તેમાં મધ્યમાં જંબૂદીપ, તેને ફરતો લવણ સમુદ્ર, તેને ફરતો ધાતકીખંડ, તેને ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર અને તેને ફરતો અર્ધ પુષ્કર દીપ છે. આ અઢીદીપ અને બે સમુદ્ર પ્રમાણ ક્ષેત્રને મનુષ્ય ક્ષેત્ર કહે છે. તે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ મનુષ્યો હોય છે. ત્યાર પછીના દીપ સમુદ્રોમાં મનુષ્યો હોતા નથી.

મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો, ત્રીસ અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો અને છાપન અંતરદીપક્ષેત્રો, કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્રો છે. આ ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાંથી અકર્મભૂમિ અને અંતરદીપ, યુગલિક ક્ષેત્ર છે. ત્યાં સાધના યોગ્ય વાતાવરણ ન હોવાથી સાધુ-સાધ્વી કે શ્રાવક-આવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘ નથી. શેષ પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રોમાં જ જિનશાસન પ્રવર્તે છે. તેથી સૂત્રકારે અઢીદીપના પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રમાં વિચરતા સાધુ-સાધ્વીનું કથન કર્યું છે.

રયહરણ ગુચ્છગ પદ્ધિગાહધરા- પ્રસ્તુત શબ્દોમાં સાધુના વેષનું કથન છે. જીવદ્યાના ઉપકરણ રૂપ રજોહરણ અને ગુચ્છો તથા આહાર માટે પાત્રને ધારણ કરનાર. રજોહરણ અને પાત્ર સાધુના આવશ્યક ઉપકરણો છે.

પંચમહબ્વ્યધારા.... પ્રસ્તુત શબ્દ પ્રયોગ ભાવ સાધુતાને સૂચિત કરે છે. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, આ પંચ મહાવ્રતનું જીવન પર્યત ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી પાલન કરે છે, તે જ સાધુ છે. પંચ મહાવ્રતનું પાલન કરવું, તે સાધુ જીવનનું અનિવાર્ય અંગ છે.

અઙ્ગારસહસ્ર સીલંગરહઘારા- ૧૮૦૦૦ શીલને ધારણ કરનારા. પ્રસ્તુતમાં ‘શીલ’નો અર્થ ‘આચાર’ છે. ભેદાનુભેદની અપેક્ષાએ આચારના અઠાર હજાર પ્રકાર થાય છે. આચાર્ય હરિલભ આ સંબંધમાં એક પ્રાચીન ગાથા ઉદ્ઘૂત કરે છે.

જોએ કરણે સત્તા, ઇન્દ્રિય ભોમાઇ સમણ-ધમ્મે ય !

સીલંગ-સહસ્રાણ, અઙ્ગારસગસ્સ નિપ્ફન્તી ॥

ત્રણ યોગ, ત્રણ કરણ, ચાર સંજ્ઞા, પાંચ ઈન્દ્રિયવિજ્ય, પૃથ્વી આદિ દશ પ્રકારના જીવ-અજીવને દશ પ્રકારના શ્રમણધર્મ સાથે ગુણતાં ૧૮૦૦૦ શીલાંગ-આચારના ભેદ થાય છે.

ક્ષમા, નિલોભતા, સરળતા, મૂહુતા, લાઘવ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય— આ દશ પ્રકારના સાધુ ધર્મ છે. દશવિધ સાધુ ધર્મના ધારક મુનિ પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવર, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ઘોરેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય(આ ચાર ત્રણ) અને એક અજીવ આ દશની વિરાધના કરતાં નથી.

દશવિધ સાધુ ધર્મને પૃથ્વીકાય આદિ દશની અવિરાધનાથી ગુણતાં $10 \times 10 = 100$ ભેદ થાય છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને જ માનવ પૃથ્વીકાય આદિ દશની વિરાધનાનો ત્યાગ કરે છે, તેથી સો ને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયથી ગુણતાં $100 \times 5 = 500$ ભેદ થાય છે. આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ,

આ ચાર સંજ્ઞાઓના નિરોધથી પૂર્વોક્ત પાંચસો ભેદને ગુણતાં $500 \times 4 = 2000$ ભેદ થાય છે. ધર્મનું પાલન ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી થાય છે તેથી બે હજારને—કૃત, કારિતાઈ ત્રણ કરણથી ગુણતા 2000 $\times 3 = 6000$ અને મન, વચન અને કાયા, આ ત્રણ યોગ ત્રય સાથે ગુણતાં $5000 \times 3 = 15000$ શીલના ભેદ થાય છે.

સંક્ષેપમાં સાધુ દશવિધ શ્રમણધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા માટે પાંચે ઈન્દ્રિયો અને ચાર સંજ્ઞાઓને જીતીને, ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી દશ પ્રકારના જીવ-અજીવમાં યતનાપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે. સાધુના 15000 આચારને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે. સાધ્વાચારમાં અહિંસા ધર્મની આરાધના જ મુખ્ય છે.

અકખ્ય આચારચરિત્તા- અક્ષય અર્થાત્ પરિપૂર્ણ આચારનું પાલન કરનારા. પૂર્ણપણે પાલન કરનારા સાધુના અણગાર ધર્મમાં કોઈપણ પ્રકારના આગાર-ધૂટટાટ હોતી નથી તે ઉપરોક્ત શબ્દ દ્વારા સૂચિત થાય છે.

સિરસા, મણસા મત્થએણ વંદામિ- શિરસા, મનસા, મસ્તકેન :— માથાથી, મનથી અને મસ્તક નમાવીને વંદના કરું છું. સિરસા ઇતિ કાયજોગેણ, મત્થએણ વંદામિતિ એસ એવ વિજોગો । માથાથી વંદન કરવાનો અભિપ્રાય છે— શરીરથી વંદન કરવા. મન અંત:કરણ છે, તે શબ્દ દ્વારા માનસિક વંદનાનું સૂચન છે અને મત્થએણ વંદામિ મસ્તક જુકાવીને વંદન કરું છું, આ વાચિક વંદનાનું રૂપ છે. આ રીતે માનસિક, વાચિક અને કાયિક ત્રિવિધ વંદનાનું કથન છે.

પાઠ-૧૦ : ક્ષમાપના સૂત્ર

ખામેમિ સંવ્યે જીવા... :-

૧

ખામેમિ સંવ્યે જીવા, સંવ્યે જીવા વિ ખમંતુ મે ।
મિત્તીમે સંવ્ય ભૂએસૂ, વેરં મજ્જં ણ કેણઇ ॥૧॥
એવમહં આલોઇય, ણિંદિય ગરિહિય દુગંછિયં સમ્મં ।
તિવિહેણ પડિકકંતો, વંદામિ જિણે ચડબીસં ॥૨॥

શાસ્ત્રાર્થ :- ખામેમિ – હું ક્ષમા કરું છું, સંવ્યે જીવા – સર્વ જીવોને, સમસ્ત ચરાચર પ્રાણીઓને, સંવ્યે જીવાવિ – સર્વ જીવો પણ મને, ખમંતુ – ક્ષમા કરે, હું તેઓની ક્ષમાયાચના કરું છું, મે – મારી, સંવ્યભૂએ સુ – સર્વ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે, મિત્તી – ભિત્રતા છે, કેણઇ – કોઈની સાથે પણ, મજ્જં – મારે, વેરં ણ – શત્રુના નથી.

એવમ् – આ રીતે, અહં – હું, સમ્મં – સમ્યક પ્રકારે, આલોઇય – આલોચના કરીને, ણિંદિય – પાપની આત્મસાક્ષીએ નિંદા કરીને, ગરિહિય – ગુરુ સમક્ષ ગર્હા કરીને, દુગંછિયં – પાપની જુગુપ્સા કરીને, તિવિહેણ – ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી, પડિકકંતો – પ્રતિકમણ કરીને, ચડબીસં જિણે – ચોવીસ તીર્થકરોને, વંદામિ – વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

ચોથા પ્રતિકમણ આવશ્યકનું અંતિમ સૂત્ર ક્ષમાપના છે.

પાપ દોષોનું પ્રતિકમણ કરીને શુદ્ધ આત્મ-સ્વભાવમાં સ્થિત થવા માટે પુરુષાર્થશીલ સાધક જગતના સર્વ જીવો સાથે ક્ષમાયાચના કરે છે.

ક્ષમા એટલે મન, વચન, કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિથી જગતના સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ કોઈ પણ જીવો પ્રતિ દુર્ઘટાર થયો હોય, તો તજજન્ય પોતાના દોષનો દોષરૂપે સ્વીકાર કરીને તેના માટે પશ્ચાતાપનો ભાવ પ્રગટ કરવો, તે ક્ષમા યાચના છે અને જગતના કોઈ જીવો દ્વારા પોતાની સાથે દુર્ઘટાર થયો હોય, તો તે જીવોના દુર્ઘટારને અંતરથી ભૂલીને તે જીવો સાથે મિત્રતાનો વ્યવહાર કરવો, તે ‘ક્ષમા પ્રદાન’ છે. અથવા ક્ષમા એટલે સહનશીલતા. અન્ય દ્વારા થયેલી પ્રતિકૂળતાને પ્રતિકાર કર્યા વિના સમભાવે સહન કરવી, તેના પ્રતિ વેર-વિરોધનો ભાવ રાખ્યા વિના મિત્રતાનો ભાવ કેળવવો, તે ક્ષમા છે.

આ રીતે સમભાવમાં સ્થિત થવા માટે ક્ષમાનું આદાન-પ્રદાન બંને અત્યંત જરૂરી છે, તેથી જ સાધક કહે છે કે હું કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના જગતના સર્વ જીવોની ક્ષમાયાચના કરું છું, જગતના સર્વ જીવો મને ક્ષમાપ્રદાન કરે, મારા દોષોને ભૂલીને મને માફ કરે અને જગતના સર્વ જીવોને હું પણ ક્ષમાપ્રદાન કરું છું. આ રીતે ક્ષમાના આદાન-પ્રદાનથી સમસ્ત જીવસૃષ્ટિ સાથે શત્રુતાનો ભાવ નાશ પામે અને મિત્રતાનો ભાવ પ્રગટ થાય છે.

જેને જગતના સમસ્ત જીવો પ્રતિ મિત્રતાનો ભાવ પ્રગટ થાય, તે જ વીતરાગતાને પામી શકે છે અને જે વીતરાગતાને પામે છે તે જ સર્વજ્ઞતાને પામી સિદ્ધ ગતિને પામે છે.

આ રીતે આત્મવિશુદ્ધિ માટે ક્ષમા અનિવાર્ય ગુણ છે. તેથી દશવિધ યત્નિધર્મમાં તેનું પ્રથમ સ્થાન છે. ક્ષમાગુણ અન્ય અનેક ગુણોને પ્રગટ કરે છે. તેથી સાધક પ્રતિકમણના અંતે સર્વ જીવો સાથે ક્ષમાનું આદાન-પ્રદાન કરીને, સર્વ પાપદોષની શુદ્ધ ભાવે આલોચના, નિંદા, ગર્હા, જુગુપ્સા કરીને અંતે તીર્થકરોને નમસ્કાર કરે છે.

આ પ્રતિકમણ આવશ્યકનું અંતિમ મંગલ છે.

પાંચમો આવર્ષયક

પ્રાક્તથન પ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણી

ઇ આવશ્યકમાંથી પાંચમા આવશ્યકનું નામ કાર્યોત્સર્ગ છે. કાર્યોત્સર્ગ – કાર્ય + ઉત્સર્ગ. કાર્યાનો અર્થાતું શરીરનો ત્યાગ. જ્યાં સુધી આયુષ્ય હોય, ત્યાં સુધી શરીરનો ત્યાગ શક્ય નથી, તેથી અહીં ઉત્સર્ગનો અર્થ શરીરના મમત્વનો ત્યાગ, કરવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે સંસાર પરિભ્રમણ કરી રહેલા જીવ માત્રને પોતાના શરીર પર અધિકતમ મમત્વ ભાવ હોય છે. શરીરનું મમત્વ, અન્ય અનેક સ્થાનમાં મમત્વનું સર્જન કરે છે. તેનાથી જ સંસાર પરિભ્રમણ વૃદ્ધિ પામે છે, તેથીસાધકની સમગ્ર સાધના દેહભાવથી પર થઈને આત્મ ભાવમાં સ્થિર થવા માટેની હોય છે. તે લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે કાયોન્સર્જ એક મહત્તમ સાધન છે. સાધક કાર્યોન્સર્જની સાધના દ્વારા દેહ ભાવથી પર થવા માટે વારંવાર પ્રયોગ કરે છે. કાયાની આસક્તિના ત્યાગની સાથે વચન યોગની પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરી મૌન સાધના અને અશુભમનોયોગને રોકી શુભમનોયોગમાં એકાગ્રતા કેળવવા પુરુષાર્થ કરે છે, તે જ તેનું પ્રયોજન છે. સંક્ષેપમાં ત્રણે યોગની યૌગિક પ્રવૃત્તિથી મુક્ત થઈને ઉપયોગ સ્વરૂપ આત્મભાવમાં સ્થિર થવા પુરુષાર્થશીલ થવું, તે જ કાયોન્સર્જ છે.

શ્રી અનુયોગદાર સૂત્રમાં કાયોત્સર્વને વ્રણચિકિત્સા કહું છે. શરીરમાં પડેલા ઘાવ દ્રવ્યવ્રાણ છે અને મૂળગુણ તથા ઉત્તરગુણ રૂપ ચારિત્રમાં અતિચારના સેવનથી ઘાવ પડે, તે ભાવ વ્રણ છે. કાયોત્સર્વ ભાવવ્રાણની ચિકિત્સા માટે ઔષ્ઠધનું—મલમનું કાર્ય કરે છે. કાયોત્સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રક્રિયા છે, આભ્યંતર તપ છે, તેની સાધનાથી અતિચારોની શુદ્ધિ થાય છે, સાધક ગમનાગમન, પ્રતિલેખન, પરિષ્ઠાપન, સ્વાધ્યાય, ગોચરી આદિ પ્રત્યેક આવશ્યક કાર્યો કર્યા પછી કાયોત્સર્વ કરીને તે તે કિયાઓમાં લાગેલા દોષોનું શુદ્ધિકરણ કરે છે, તેથી જ તેનું વ્રણચિકિત્સા નામ સાર્થક છે. ચોથા પ્રતિકમણ આવશ્યક પછી શેષ રહેલા દોષોનું શુદ્ધિકરણ કાર્યોત્સર્વ દ્વારા કરે છે, તેથી પાંચમો આવશ્યક કાયોત્સર્વ છે.

કાર્યોત્સર્ગનું ફળ— કાર્યોત્સર્ગથી અતીતકાલીન અને વર્તમાનકાલીન પાપનીપ્રાયશ્રિત દ્વારા વિશુદ્ધિ થાય છે. પ્રાયશ્રિતથી વિશુદ્ધ થયેલા જીવો ભાર ઉત્તરી જવાથી સ્વસ્થ અને સુખી બનેલા ભારવાહકની જેમ સ્વસ્થ અને શાંત ચિનતવાળો થઈ જાય છે તથા તે પ્રશસ્ત ધ્યાનમાં મગન થઈને સુખપૂર્વક સંયમમાં વિચરણ કરે છે.

આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં કાયોત્સર્ગથી થતાં લાભો આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે—

देहमइ जडु सुद्धी सुहदुक्खतितिक्खया अणुप्पेहा ।

झायइ य सुहं झाणं एयग्गो काउसग्गंमि ॥१४६२॥

કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર થનાર સાધકની (૧) દેહની જડતા નાશ પામે (૨) મતિની શુદ્ધિ થાય (૩) સુખ-દુઃખને સહન કરવાની શક્તિ પ્રગટ થાય (૪) સૂક્ષ્મ ચિંતનશક્તિ વધે અને (૫) શુભ ધ્યાનમાં એકાગ્ર બનવાની શક્તિ કેળવાતી જાય છે.

કાર્યોત્સર્જનો વિષય— પ્રતિકમણમાં થતાં કાર્યોત્સર્જના મૂલ્ય બે વિષય છે. (૧) અતિચાર ચિંતન (૨) તપ

ચિંતન.

ગોચરી, પ્રતિલેખન, પરિષ્ઠપન કે સ્વાધ્યાયાદિ આવશ્યક કિયાઓ પછી તે કિયાઓના અતિચારોના ચિંતન માટે કાયોત્સર્ગ થાય, તે અતિચાર ચિંતનરૂપ છે અને રાઈ પ્રતિકમણમાં અંતિમ કાર્યોત્સર્ગ તપચિંતન રૂપ હોય છે. કિં તવં પડિવજ્જામિ, એવં તત્થ વિચિન્તએ । શ્રી ઉત્તરા. ૨૬/૫૧.

સાધુ કાયોત્સર્ગમાં આજે ક્યા તપનો સ્વીકાર કરવો, તેની ચિંતવના કરે. તે ઉપરાંત ક્યારેક તીર્થકરોની નામ સ્તુતિ, ગુણસ્તુતિ રૂપ લોગસ્સ આદિનો કાર્યોત્સર્ગ પણ કરે છે.

આ રીતે સાધકના પોતાના લક્ષ્ય પૂર્વક આ આભ્યંતર તપની સાધના કરે છે.

તસ્સ ઉત્તરી કરણેણ... પાઠ કાયોત્સર્ગનું પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર છે. પાંચમા આવશ્યકના આ પાઠમાં કાયોત્સર્ગનું પ્રયોજન, કાયોત્સર્ગના આગાર, તેની કાલ મર્યાદા અને પ્રતિજ્ઞા વિધિનું સ્પષ્ટીકરણ છે. હારિભત્રીય વૃત્તિને અનુસરતા પ્રસ્તુત પાંચમા આવશ્યકમાં પ્રમાણે (૧) કરેમિ ભંતે (૨) ઇચ્છામિ ઠામિ કાઉસ્સગં સંક્ષિપ્ત પ્રતિકમણ સૂત્ર (૩) તસ્સ ઉત્તરી કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર અને (૪) ચતુર્વિંશતિ સ્તવ-લોગસ્સ, આ ચાર પાઠનો સમાવેશ કર્યો છે.

પાંચમો આવશ્યક

કાયોત્સર્ગ

પાઠ-૧ : સામાયિક સૂત્ર (કરેમિ ભંતે)

૧ કરેમિ ભંતે ! સામાઇયં સાવજ્જં જોગં પચ્ચકખામિ જાવજ્જીવાએ તિવિહં તિવિહેણ મણેણ વાયાએ કાએણ ણ કરેમિ ણ કારવેમિ કરતંપિ અણેણ ણ સમણુજાણામિ તસ્સ ભંતે પડિક્કમામિ ણિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણ વોસિરામિ ।

પાઠ-૨ : સંક્ષિપ્ત પ્રતિક્રમણ(ઈચ્છામિ ઠામિ કાઉસગં)

૧ ઇચ્છામિ પડિક્કમિં(ઠામિ કાઉસગં) જો મે દેવસિઓ અઝ્યારો કાઓ, કાઇઓ, વાઇઓ, માણસિઓ- ઉસુત્તો, ઉમ્મગો, અકપ્પો, અકરળિજ્જો, દુજ્જાઓ, દુચ્ચિચિત્તિઓ, અણાયારો, અણિચ્છિયવ્વો, અસમણ પાઉગો, ણાણે તહ દંસણે ચરિત્તે સુએ સામાઇએ; તિણું ગુત્તીણ, ચ઱્ણું કસાયાણ, પંચણું મહ્વ્યયાણ, છણું જીવણિકાયાણ, સત્તણું પિંડેસણાણ, અદ્ભુણું પવયણમાઉણ, ણવણું બંભચેરગુત્તીણ, દસવિહે સમણધમ્મે સમણાણ જોગાણ, જં ખંડિયં જં વિરાહિયં તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કડં !

પાઠ-૩ : કાયોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર

કાયોત્સર્ગ પ્રયોજન :-

૧ તસ્સ ઉત્તરીકરણેણ પાયચ્છિત્તકરણેણ વિસોહીકરણેણ વિસલ્લીકરણેણ પાવાણંકમ્માણ ણિગધાયણદ્વાએ, ઠામિ કાઉસગં ॥

શાસ્ત્રાર્થ :- તસ્સ - તેની, દૂષિત આત્માની, ઉત્તરીકરણેણ - વિશેષ શુદ્ધિ માટે, ઉત્કૃષ્ટતા માટે, પાયચ્છિત્તકરણેણ - પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે, વિસોહીકરણેણ - આત્માની વિશુદ્ધિ-નિર્મણતા માટે, વિસલ્લીકરણેણ - શંખથી રહિત થવા માટે, પાવાણંકમ્માણ - પાપકર્માના, ણિગધાયણદ્વાએ - વિનાશ માટે, કાઉસગં - કાયોત્સર્ગ અર્થાત् શરીરની કિયાનો ત્યાગ, ઠામિ - કરું છું.

ભાવાર્થ :- તેની (દૂષિત આત્માની) વિશેષ શુદ્ધિ કરવા માટે, પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે, આત્માની વિશુદ્ધિ કરવા માટે, શંખથી રહિત બનવા માટે અને પાપકર્માનો નાશ કરવા માટે કાયોત્સર્ગમાં સ્થિત થાઉં છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કાયોત્સર્ગના પ્રયોજનને સ્પષ્ટ કર્યું છે.

પ્રયોજનની સ્પષ્ટતા થવાથી તેની સાધકનો ઉત્સાહ આરાધનામાં વધે છે. કાયોત્સર્ગનું પ્રયોજન સર્વ પાપકર્માનો નાશ કરવાનું તે જ છે. પ્રયોજન સિદ્ધિ માટે સૂત્રકાર ચાર કરણાનું કથન કરે છે.

તસ્સ ઉત્તરી કરણેણ- તેનું ઉત્તરકરણ અર્થાતું ઉત્તર કિયા દ્વારા વિશેષ શુદ્ધિ કરવા માટે. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં ઉત્તરીકરણનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે—

**ખંડિય વિરાહિયાણ, મૂલગુણાણ સતતરગુણાણ ।
ઉત્તરકરણ કીરિ, જહ સગડ રહંગ ગેહાણ ॥૧૫૦૭॥**

જેમ ગાડું, પૈડું અને ઘરી તૂટી જતા તેનું પુનઃ સંસ્કરણ-સમારકામ કરવામાં આવે છે, તેમ મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણોની ખંડના કે વિરાધન થઈ હોય, તેનું પુનઃ સંસ્કરણ કરવું, શુદ્ધિ કરવી, તેને ઉત્તરકરણ કરે છે. આલોચના અને પ્રતિકમણ દ્વારા કંઈક શુદ્ધ થયેલા આત્માની વિશેષ શુદ્ધિ માટે કાયોત્સર્ગ કરવાનો છે. અહીં તસ્સ શબ્દ પાપથી પાછા ફરેલા પોતાના આત્મા માટે પ્રયુક્ત થયો છે.

કોઈ પણ પદાર્થને શુદ્ધ બનાવવા તેમાં ત્રણ પ્રકારના સંસ્કાર કરવા પડે છે. (૧) દોષમાર્જન સંસ્કાર (૨) હીનાંગ પૂર્તિ સંસ્કાર (૩) અતિશયધાયક સંસ્કાર. જેમ મલિન વસ્ત્રને સાફ કરવા માટે ઘોખી તે વસ્ત્રોને ઉકળતા પાણીમાં સાબુ-સોડા નાંખી ભંડી પર ચઢાવી તેના મેલને અલગ કરે છે. તે દોષ માર્જન સંસ્કાર છે. ત્યાર પછી તે વસ્ત્રને સ્વચ્છ પાણીથી સાફ કરી તડકામાં સૂકવે, તે હીનાંગપૂર્તિ સંસ્કાર છે અને સ્વચ્છ થયેલા વસ્ત્ર પર વિશેષ ચમક લાવવા ઈસ્ત્રી કરે, તે અતિશયધાયક સંસ્કાર છે.

તે જ રીતે આત્મ શુદ્ધિ માટે પણ આત્માને ત્રણ સંસ્કારથી સંસ્કારિત કરવો પડે છે. સહુ પ્રથમ આલોચના અને પ્રતિકમણ દ્વારા દોષોનું માર્જન-શુદ્ધિકરણ થાય, તે દોષમાર્જન સંસ્કાર છે. ત્યાર પછી શેષ રહેલા દોષોની શુદ્ધિ માટે કાયોત્સર્ગ કરવો, તે હીનાંગપૂર્તિ સંસ્કાર છે અને અંતે વિશુદ્ધ થયેલા આત્માને વિશેષ સંસ્કારિત કરવા પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કરવો, તે અતિશયધાયક સંસ્કાર છે. ચોથા પ્રતિકમણ આવશ્યકની પ્રક્રિયા દોષમાર્જન રૂપ, પાંચમા આવશ્યકમાં કાયોત્સર્ગની સાધન હીનાંગપૂર્તિરૂપ અને છંડો પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યક અતિશયધાયક સંસ્કાર રૂપ છે.

(૧) ઉત્તર કિયા શબ્દપ્રયોગ પછીની કિયા માટે પ્રયુક્ત થાય છે. કાયોત્સર્ગની આરાધના પ્રતિકમણ પછી થતી હોવાથી તે પ્રતિકમણની ઉત્તરકિયા કહેવાય છે. (૨) ઉત્તર-ઉત્તમ, ઉત્તત. જે કિયા દ્વારા આત્મા ઉત્તત બને, ઉચ્ચ અવસ્થાને પામે, તે ઉત્તર કિયા છે. કાયોત્સર્ગ આત્મવિશુદ્ધિનું ઉત્તમ સાધન હોવાથી તે ઉત્તર કિયા કહેવાય છે.

પાયચ્છિત્ત કરણેણ- પ્રાયશ્વિત રૂપ કરણ વડે. પૂર્વકૃત પાપનો સ્વીકાર કરીને તેનો પશ્ચાતાપ કરવો. જેના દ્વારા જીવની અધિકાંધિક શુદ્ધિ થાય, તે પ્રાયશ્વિત છે અથવા પાપનું છેદન કરે, તે પ્રાયશ્વિત.

શ્રી ઠાણાંગ સૂત્રમાં દ્રશ્ય પ્રકારના પ્રાયશ્વિતનું કથન છે, યથા— આલોચના, પ્રતિકમણ, તહુભય, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, પરિહાર અને ઉપસ્થાપન. તેમાં વ્યુત્સર્ગ-કાયોત્સર્ગ એક પ્રાયશ્વિતની પ્રક્રિયા છે. પ્રતિકમણમાં મુખ્ય બે પ્રકારના કાયોત્સર્ગ હોય છે. (૧) અતિયાર ચિંતન રૂપ (૨) તપ ચિંતન અથવા ક્ષમાપના ચિંતન રૂપ. પ્રતિકમણના પ્રારંભના કાયોત્સર્ગમાં દિવસ સંબંધી અતિયારોનું ચિંતન કરે છે. દેવસિયં ચ અહીંયારં ચિન્તિજ્જા અણુપુષ્વસો... ઉત્તરા. ૨૬/૪૦.

કાયોત્સર્ગમાં અતિયાર-દોષોનું ચિંતન કરીને, તે દોષનો દોષ રૂપે સ્વીકાર કરીને તેનો પશ્ચાતાપ કરે છે. પશ્ચાતાપથી તે પાપનો નાશ થાય છે.

વિસોહી કરણેણ- વિશુદ્ધ કરણ વડે. આત્મભાવોની વિશુદ્ધિથી અશુભ ભાવોનો નાશ પામે છે.

વિસલ્લી કરણેણ- શલ્ય રહિત થવા રૂપ કરણ વડે. સાધકની સાધનામાં કંટકની જેમ ખૂચે, સાધનામાં બાધક બને, તેવા માયા, નિદાન અને મિથ્યાત્વ, આ ત્રણ ભાવશલ્ય છે. આત્મશુદ્ધિ માટે શલ્ય રહિત થવું પણ અત્યંત જરૂરી છે કારણ કે માયા-કપટનો ભાવ પ્રતને અસાન્યથી મિશ્રિત કરે છે, નિદાન કરનારનું પ્રત વીતરાગતાને પ્રાપ્ત કરાવી શકતું નથી અને મિથ્યાત્વીનું પ્રત કેવળ દ્રવ્યક્રિયારૂપ જ રહે છે. આ રીતે ત્રણો શલ્ય પ્રતની આરાધનાને નિષ્ફળ બનાવે છે, તેથી શલ્ય રહિત બનવું, તે પ્રત ધારણ કરવાની પ્રથમ શરત છે. કાયોત્સર્ગમાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત થતું હોવાથી, કાર્યોત્સર્ગમાં માયા આદિ શલ્યનો પણ નાશ થઈ જાય છે, તેથી કાયોત્સર્ગ તે શલ્ય રહિત બનવાની પ્રક્રિયા છે.

પાપ કર્મોનો પૂર્ણતઃ નાશ કરવો, તે જ કાયોત્સર્ગનું પ્રયોજન છે. તે પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે પૂર્વોક્ત ચાર કરણ સાધનભૂત છે.

પાવાણ કર્માણ- ૧૮ પાપસ્થાન અને આઠ કર્મો. પાપસ્થાન કર્મબંધના કારણભૂત છે અને કર્મબંધ તેનું કાર્ય છે કાર્યોત્સર્ગ કર્મ અને કર્મોના કારણો બંનેનો સંપૂર્ણ નાશ કરે છે.

ણિગ્ધાયણદ્વાએ- પાપ કર્મોનો નિર્ધાર્ત-નાશ કરવા માટે. સામાન્ય રીતે નાશ કરવો તે ઘાત અને ઉત્કૃષ્ટતાથી ઘાત કરવો તેને નિર્ધાર્તન કહે છે. કોઈપણ વસ્તુનો આત્યંતિક નાશ થાય, તે નિર્ધાર્તન છે. પાપકર્મનો આત્યંતિક નાશ થાય અર્થાત् તે નિર્ધાર્ત થાય, પુનઃ તે પાપ થવાનું કોઈ કારણ ન રહે તે સ્થિતિને નિર્ધાર્તન કહે છે. (૧) ઉત્તર ક્રિયા રૂપ કરણ, (૨) પ્રાયશ્ચિત કરણ, (૩) ભાવવિશુદ્ધિ કરણ અને (૪) નિઃશલ્ય કરણ, આ ચાર કરણની આરાધનાથી પાપ કર્મોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા માટે હું કાયોત્સર્ગમાં સ્થિત થાઉં છું.

કાયોત્સર્ગના આગાર :–

૨ ઉસસિએણ, જીસસિએણ, ખાસિએણ, છીએણ, જંભાઇએણ, ઉડ્ડુએણ, વાયળિસગ્ગેણ, ભમલીએ, પિત્તમુચ્છાએ, સુહુમેહિં અંગસંચાલેહિં, સુહુમેહિં ખેલ સંચાલોહિં, સુહુમેહિં દિદ્દુસંચાલોહિં, એવમાઇએહિં આગારેહિં, અભગ્ગો, અવિરાહિઓ, હુજ્જ મે કાઉસ્સગ્ગો ।

શાન્દાર્થ :- અણણત્થ – આગળ કહેવામાં આવેલા આગારો સિવાય કાયોત્સર્ગમાં શેષ કાય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરું છું, ઉસસિએણ – ઊંચો શ્વાસ લેવાથી, જીસસિએણ – નીચો શ્વાસ મૂકવાથી, ખાસિએણ – ખાંસીથી, છીએણ – છીકથી, જંભાઇએણ – બગાસું આવવાથી, ઉડ્ડુએણ – ઓડકાર આવવાથી, વાયળિસગ્ગેણ – અધોવાયુ છૂટવાથી, ભમલીએ – ચક્કર આવવાથી, પિત્તમુચ્છાએ – પિત્તવિકારના કારણે મૂર્ધા આવી જવાથી, સુહુમેહિં – સૂક્ષ્મ, અંગસંચાલેહિં – અંગના સંચારથી, ખેલસંચાલેહિં – કફના સંચારથી, દિદ્દુસંચાલેહિં – દાઢિ, નેત્રના સંચારથી, એવમાઇએહિં – ઈત્યાદિ, આગારેહિં = આગારોથી, અપવાદોથી, મે – મારો, કાઉસ્સગ્ગો – કાયોત્સર્ગ, અભગ્ગો – અભજન(ભાંગો નહિ), અવિરાહિઓ – અવિરાહિત-અખાંડિત, હુજ્જ – છે.

ભાવાર્થ :- (મારો કાયોત્સર્ગથી નિભનોક્ત આગારો) ઉચ્છ્વાસ-ઊંચો શ્વાસ લેવાથી, નીચો શ્વાસ મૂકવાથી, ખાંસી, છીક, બગાસું, ઓડકાર આવવાથી, અપાન વાયુ છૂટવાથી, ચક્કર, પિત્તવિકારજન્ય

મૂર્ખજી આવવાથી, સૂક્ષ્મરૂપે અંગોના હલવાથી, સૂક્ષ્મરૂપે કફ નીકળવાથી, સૂક્ષ્મ રૂપે દાઢિમાં સંચાર થવાથી શરીરમાં હલન-ચલન થાય, તો મારો કાયોત્સર્ગ અત્ભજન(અખંડિત) અને અવિરાધિત રહે છે.

વિવેચન : -

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કાયોત્સર્ગના આગારનું નિરૂપજા છે. કાયોત્સર્ગમાં કાયિક ચેષ્ટાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ હોય છે, પરંતુ શરીરની કેટલીક સહજ કિયાઓને કે તેના વેગને રોકી શકતો નથી. તે કિયાઓથી શરીરમાં સૂક્ષ્મ સંચાર થાય છે. તેનાથી કાયોત્સર્ગનો ભંગ ન થાય, તે માટે કાયોત્સર્ગની પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં સાધક તેના આગાર-ધૂટનો સ્વીકાર કરે છે.

આગાર(ધૂટ)— કાયોત્સર્ગમાં બાર આગાર છે—(૧) શ્વાસ લેવો, (૨) શ્વાસ છોડવો, (૩) ખાંસી-ઉધરસ, (૪) ધીંક, (૫) બળાસું, (૬) ઓડકાર, (૭) વાયુનું અધોગમન, (૮) ચક્કર, (૯) મૂર્ખજી, (૧૦) હદ્યના ધબકાર આદિ સૂક્ષ્મ અગ સંચાર, (૧૧) સૂક્ષ્મ કર્ફનો સંચાર, (૧૨) આંખના પલકારા આદિ સૂક્ષ્મ દાઢિનો સંચાર, આ બાર સ્વાભાવિક કિયાઓના વેગને રોકી શકતો નથી અને પ્રયત્નપૂર્વક જો તેના વેગને રોકવામાં આવે, તો માનસિક સ્થિરતા ખંડિત થાય છે, તેથી સાધક ત્રણો યોગની સ્થિરતા રૂપ કાયોત્સર્ગ માટે ઉપરોક્ત બાર પ્રકારના આગાર-ધૂટ રાખે છે.

એવમાઝેએહિ આગારેહિ..... ઉપરોક્ત બાર પ્રકારના આગાર તથા પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં ઈત્યાદિ શબ્દથી વ્યાખ્યાકારો અન્ય ચાર પ્રકારના આગારનું કથન કરે છે.

અગણીઓ છિંદિજ્જ ય બોહિયખોભાઇ દીહડકકો વા ।

આગારેહિ અભગ્ગો ઉસ્સગ્ગો એગમાઈહિ ॥૧૫૧૬॥ આવશ્યક નિર્ધૂક્તિ

(૧) અચાનક અનિનો સ્પર્શ થાય, (૨) કોઈ શરીરનું છેદન કરે, (૩) મનુષ્યોનું અપહરણ કરનાર ચોર કે રાજી અંતરાય કરે, (૪) સર્પ આદિ ઝેરી જંતુનો ઉપસર્ગ આવે, આ ચાર કારણથી શરીરમાં હલનચલન થાય, તો કાયોત્સર્ગ અવિરાહિઓ— અખંડિત રહે છે, કાયોત્સર્ગનો ભંગ થતો નથી.

કાયોત્સર્ગની કાલમર્યાદા અને પ્રતિજ્ઞા : -

૩ જાવ અરિહંતાણં ભગવંતાણં ણ મુક્કારેણં ણ પારેમિ તાવ કાયં ઠાણેણ, મોણેણ, ઝાણેણ, અપ્પાણં વોસિરામિ ।

શાંદાર્થ :— જાવ — જ્યાં સુધી, અરિહંતાણં — અરિહંત, ભગવંતાણં — ભગવંતોને, ણમુક્કારેણ — નમસ્કાર કરીને એટલે પ્રગટ રૂપે નમો અરિહંતાણં બોલીને, ણ પારેમિ — કાયોત્સર્ગ ન પાળું, તાવ — ત્યાં સુધી કાયં — મારા શરીરને, ઠાણેણ — એક સ્થાન પર સ્થિર રહી, મોણ રહી, ઝાણેણ — ધ્યાનસ્થ રહી, અપ્પાણં — પોતાના, કખાયાત્મા અને યોગાત્માને વોસિરામિ — વોસિરાવું છું, ત્યાગ કરું છું.

ભાવાર્થ :— જ્યાં સુધી અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, અર્થાત् 'નમો અરિહંતાણં' બોલીને કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ ન કરું, ત્યાં સુધી એક સ્થાન પર સ્થિર રહી, મૌન રહી, ધર્મ ધ્યાનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરી પોતાના(મારા) શરીરને પાપાચારોથી વોસિરાવું છું— અલગ કરું છું.

વિવેચન : -

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કાયોત્સર્ગની કાલમર્યાદા અને તેની પ્રતિજ્ઞાનું પ્રતિપાદન છે.

કાલમર્યાદા— જાવ અરિહંતાણં ભગવંતાણં ણમુકકારેણ ણ પારેમિ । જ્યાં સુધી અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર કરીને કાયોત્સર્ગ ન પાણું, ત્યાં સુધીની કાયોત્સર્ગની કાલ મર્યાદા છે.

સાધકે અતિચાર ચિંતન કે તપચિંતન, આ બેમાંથી જે લક્ષે કાયોત્સર્ગ કર્યો છે. તે લક્ષ પૂર્ણ થયા પછી પ્રગટ પણે ‘નમો અરિહંતાણં’ બોલીને જ કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ કરવો જોઈએ છે. કોઈ પણ સાધનાના પ્રારંભમાં અને અંતમાં પરમેષ્ઠી ભગવાનને કરેલા વંદન મહાફળદાયક છે, તેથી જ કાયોત્સર્ગની પૂર્ણાંખૂતિ ‘નમો અરિહંતાણં’થી થાય છે.

પ્રતિશા— કાયં ઠાણેણ — એક સ્થાન પર કાયાને સ્થિર રાખીશ. મોણેણ — મૌન રહીશ અને જ્ઞાણેણ મનને અશુભ ધ્યાનથી મુક્ત કરીને શુભ ધ્યાનમાં એકાગ્ર બનાવીશ. અપ્પાણ વોસિરામિ— સાવદ્ધકારી મારા આત્માનો ત્યાગ કરું છું. કષાયાત્મા અને યોગાત્માનો ત્યાગ કરીને ઉપયોગાત્મામાં સ્થિર થાઉં છું.

કાયોત્સર્ગમાં ત્રણે યોગની પ્રવૃત્તિનો નિરોધ થવાથી કમશઃ કાયગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને મનોગુપ્તિની સાધના થાય છે. ગુપ્તિ સંવરની સાધના છે. આ રીતે કાયોત્સર્ગ, તે સંવરની સાધના છે. કાયોત્સર્ગના કાલ દરમ્યાન પાપનું પ્રાયશ્ચિત થાય, ધ્યાનથી પૂર્વકૃત કર્માની નિર્જરા થાય છે, આ રીતે સંવર અને નિર્જરાથી પરંપરાએ સર્વ કર્માનો ક્ષય થાય અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કાયોત્સર્ગ એક આભ્યંતર તપ છે. મોક્ષ સાધનાનું આવશ્યક અંગ છે.

કાયોત્સર્ગ વિધિ :— તે વિધયને આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે.

સંવરિયાસવદારા, અવ્વાબાહે અકંટએ દેસે ।

કાऊણ ચિરં ઠાણ, ઠિઓ નિસત્રો નિવત્રો વા ॥૧૪૬૫॥

આશ્રવ દ્વારોનો સંવર કરીને અવ્યાબાધ તથા અકંટક દેશમાં (ઉપદ્રવ રહિત સ્થાનમાં) જઈને ઊભેલી, બેઠેલી કે સૂતેલી સ્થિતિમાં, આસન સ્થિર કરીને કાયોત્સર્ગ કરવો.

સામાન્ય રીતે કાયોત્સર્ગ ઊભા ઊભા અર્થાત્ જિનમુદ્રામાં સ્થિત થઈને કરવાનો હોય છે પરંતુ શારીરિક અસ્વસ્થતાના કારણે કે અંતિમ આરાધના સમયે ઊભા રહેવાની ક્ષમતા ન હોય, તો બેઠેલી કે સૂતેલી સ્થિતિમાં કાયોત્સર્ગ કરી શકાય છે.

બેઠા બેઠા કાયોત્સર્ગ કરવો હોય, તેણે પદ્માસન કે પર્યક્ષાસન સુખાસન(પલાંઠી) જેવા સહજ આસનને ગ્રહણ કરવું અને સૂતા સૂતા કાયોત્સર્ગ કરવો હોય, તેણે દંડાસન કે શવાસન જેવા સ્થિરાસનને ગ્રહણ કરવું.

કાયોત્સર્ગ કરનાર સાધકે કાયોત્સર્ગની પૂર્વ તૈયારી રૂપે અઢારે પાપસ્થાનરૂપ આશ્રવ દ્વારનો નિરોધ કરવો અને કાયોત્સર્ગમાં બાધા કે સ્ખલના ન થાય તેવા અવ્યાબાધ અને નિષ્કંટક શાંત અને પવિત્ર ક્ષેત્રમાં જઈને કાયોત્સર્ગ કરવો.

કાયોત્સર્ગના પ્રકાર :— આવશ્યક ચૂર્ણિમાં કાયોત્સર્ગના બે ભેદ કર્યા છે. સો પુણ કાઉસ્સગો દવ્વતો ભાવતો ય ભવતિ, દવ્વતો કાયચેદ્દાનિરોહો, ભાવતો કાઉસ્સગો જ્ઞાણં ॥ ચૂર્ણિ. કાયોત્સર્ગના બે પ્રકાર છે. દ્રવ્ય કાયોત્સર્ગ અને ભાવ કાયોત્સર્ગ. શારીરિક ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરીને કાયોત્સર્ગની મુદ્રામાં સ્થિત થવું, તે દ્રવ્યકાયોત્સર્ગ છે. આર્ત, રૌદ્રરૂપ અશુભ ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને શુભ ધ્યાનમાં એકાગ્ર થવું, તે ભાવ કાયોત્સર્ગ છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કાયોત્સર્ગને સંવદુક્ખવિમોક્ખણ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત કરાવનાર કહ્યો છે. આ પ્રકારનું સામર્થ્ય ભાવકાયોત્સર્ગમાં જ હોય શકે છે, તેથી ભાવ કાયોત્સર્ગ જ

આભ્યંતર તપ રૂપે સાધનાનું અંગ બની શકે છે.

કેટલાક આચાર્યાએ કાયોત્સર્ગના દ્વય અને ભાવસ્વરૂપને સમજાવવા માટે કાયોત્સર્ગના ચાર પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે.

(૧) ઉત્થિત-ઉત્થિત :— કાયોત્સર્ગ માટે ઊભો રહેનાર સાધક જ્યારે દ્રવ્યની સાથે ભાવથી ઊભો રહે છે, આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધર્મધ્યાન તથા શુક્લ ધ્યાનમાં રમણ કરે છે, ત્યારે ઉત્થિત ઉત્થિત કાયોત્સર્ગ થાય છે. આ કાયોત્સર્ગ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તેમાં પ્રમાદમાં સુપ્ત આત્મા જાગૃત થઈને કર્મો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે.

(૨) ઉત્થિત-નિવિષ્ટ :— જ્યારે અયોગ્ય સાધક દ્રવ્યથી ઊભો રહે છે પરંતુ ભાવથી સુપ્ત હોય ત્યારે ઉત્થિત-નિવિષ્ટ કાયોત્સર્ગ થાય છે. તેમાં શરીર તો ઊભું છે પરંતુ આત્મા બેઠેલો રહે છે.

(૩) ઉપવિષ્ટ-ઉત્થિત :— અશક્ત તથા વૃદ્ધ સાધક ઊભા ન રહી શકે, પરંતુ તેની ભાવશુદ્ધિ હોય, શુભ ધ્યાનમાં એકાગ્ર હોય ત્યારે ઉપવિષ્ટ ઉત્થિત કાયોત્સર્ગ થાય છે. શરીર બેઠેલું છે પણ આત્મા ઉત્થિત છે.

(૪) ઉપવિષ્ટ-નિવિષ્ટ :— જ્યારે આગસુ અને કર્તવ્યશૂન્ય સાધક શરીરથી પણ બેસી રહે છે અને ભાવથી અશુભ ધ્યાનમાં જ મળન હોય. ત્યારે ઉપવિષ્ટ-નિવિષ્ટ કાયોત્સર્ગ થાય છે. આ કાયોત્સર્ગ નથી, કાયોત્સર્ગનો દેખાવ માત્ર છે.

ઉપર્યુક્ત કાયોત્સર્ગ ચતુર્થ્યમાંથી સાધના માટે પહેલો અને ત્રીજો કાયોત્સર્ગ જ ઉપાદેય છે. આ બે કાયોત્સર્ગો જ વાસ્તવિકરૂપમાં કાયોત્સર્ગ છે. તેના દ્વારા જ જન્મ-મરણનું બંધન દૂર થાય છે અને આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પહોંચી વાસ્તવિક આધ્યાત્મિક આનંદની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

કાયોત્સર્ગના ઓગણીસ દોષ :— કાયોત્સર્ગ આભ્યંતર તપ છે, દેહાધ્યાસને છોડવા માટેનો ઉત્તમ પ્રયોગ છે. તે પ્રયોગને સંપૂર્ણ સફળ બનાવવા માટે તેની સાધના યથાર્થ રૂપે, નિર્દોષપણે થવી જરૂર છે. નિર્યુક્તિકારે કાયોત્સર્ગના ૧૮ દોષોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

ઘોડગ લયાઇ ખંભે કુદ્ડે માલે અ સવરિ બહુ નિયલે ।

લંબુત્તર થણ ઉદ્ધિ સંજય ખલિ (ણ ય) વાયસકવિદ્ધ ॥૧૫૪૬॥

સીસુકંપિય સૂર્ઝ અંગુલિભયુહા યા વારુણી પેહા ॥

(૧) ઘોટક દોષ— ઘોડાની જેમ એક પગને વાળીને ઊભા રહેવું. (૨) લતા દોષ— પવનથી પ્રકંપિત લતાની જેમ કાંપવુ. (૩) સ્તંભ કુદ્ય દોષ— થાંભલો કે દિવાલનો સહારો લેવો. (૪) માળ દોષ— માલ અર્થાત્ ઉપરની તરફ મસ્તકને સહારો આપી, ઊભા રહેવું. (૫) શબરી દોષ— બંને હાથ ગુદ્ધ સ્થાન પર રાખીને ઊભા રહેવું. (૬) વધૂ દોષ— કુલ-વધૂની જેમ મસ્તક લુકાવી ઊભા રહેવું. (૭) નિગડ દોષ— બેડી પહેરેલા પુરુષની જેમ બંને પગ ફેલાવીને અથવા ભેગા કરીને ઊભા રહેવું. (૮) લખ્યોતર દોષ— અવિધિથી ચોલપટ્ટાને નાભિની ઉપર અને નીચે ઘૂંઠણ સુધી લંબાવીને ઉભા રહેવું. (૯) સ્તન દોષ— મચ્છર આદીના ભયથી અથવા અજ્ઞાનતાવશ છાતીનો ભાગ ઢાંકીને કાયોત્સર્ગ કરવો. (૧૦) ઊર્ધ્વકા દોષ— એડી ભેગી કરી અને પંજાને ફેલાવી ઊભા રહેવું અથવા અંગુઠા ભેગા કરી, એડી ફેલાવી ઊભા રહેવું. (૧૧) સંયતી દોષ— સાધ્વીની જેમ (સ્ત્રીની જેમ) કપડાથી આખું શરીર ઢાંકીને કાયોત્સર્ગ કરવો. (૧૨) ખલીન દોષ— લગામની જેમ રજોહરણને આગળ રાખી ઊભા રહેવું અથવા લગામથી પીડિત ઘોડાની જેમ મસ્તક ઉપર નીચે હલાવવું. (૧૩) વાયસ દોષ— કાગડાની જેમ ચંચળ ચિત્તથી ચારે બાજુ દસ્તિ ફેરવવી. (૧૪)

કપિત્થ દોષ— ઘટપદિકા(ભ્રમરાદિ)ના ભયથી ચોલપટ્ટાને કપિત્થની જેમ ગોળાકાર બનાવીને— ગોટો વાળીને સાથળની વર્ચ્યે દબાવી ઊભા રહેવું અથવા મુઢી બાંધી ઊભા રહેવું. (૧૫) શીર્ષોત્કમ્પિત દોષ— માથું ધુણાવતા ઉભા રહેવું. (૧૬) મૂક દોષ— મૂક અથવા મુંગા માણસની જેમ ‘હું હું’ આદિ અવ્યક્ત શબ્દ કરવા. (૧૭) અંગુલિકા ભૂ દોષ— પાઠની ગણતરી કરવા આંગળી હલાવવી તથા જમીન પર લીટી કરવી આદિ અન્ય રીતે સંકેત કરવો. (૧૮) વારુણી દોષ— શરાબમાંથી બુડ-બુડ શબ્દ નીકળે છે તેવી જ રીતે અવ્યક્ત શબ્દો કહેવા અથવા દાડુંયાની જેમ ડોલવું. (૧૯) પ્રેક્ષા દોષ— પાઠનું ચિંતન કરતાં વાંદરાની જેમ હોઈ હલાવવા.

યોગશાસ્ત્રના તૃતીય પ્રકાશમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કાયોત્સર્ગના ૨૧ દોષ બતાવ્યા છે. તેમના મત અનુસાર ત્રીજા અને સત્તરમા દોષના બે-બે ભેદ કરીને અર્થાત્ સ્તંભ દોષ, કુડ્ય દોષ, અંગુલી દોષ અને ભૂદોષ, આ ચાર, દોષની ગણના કરીને ૨૧ દોષો કહ્યા છે.

પાઠ-૪ : ચતુર્વિંશતિસત્તવ-લોગસ્સસ્સસ્સૂત્ર

૧

લોગસ્સ ઉજ્જોયગરે, ધમ્મતિત્થયરે જિણે ।
 અરિહંતે કિત્તઇસ્સં, ચતુર્વીસં પિ કેવલી ॥૧॥
 ઉસભમજિયં ચ વંદે, સંભવમભિણંદળં ચ સુમઇં ચ ।
 પદમપ્પહં સુપાસં, જિણં ચ ચંદપ્પહં વંદે ॥૨॥
 સુવિહિં ચ પુષ્પદંતં, સીયલ-સિજ્જંસ-વાસુપુજ્જં ચ ।
 વિમલમણંત ચ જિણં, ધમ્મં સંતિ ચ વંદામિ ॥૩॥
 કુંથું અરં ચ મલ્લિં, વંદે મુણિસુવ્યયં ણમિજિણં ચ ।
 વંદામિ રિદુણેમિં, પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ ॥૪॥
 એવં મએ અભિથુઆ, વિહૂયરયમલા પહીણજરમરણા ।
 ચતુર્વીસં પિ જિણવરા, તિત્થયરા મે પસીયંતુ ॥૫॥
 કિત્તિય-વંદિય-મહિયા, જે એ લોગસ્સ ઉત્તમા સિદ્ધા ।
 આરુગ્ગ-બોહિ લાભં, સમાહિ-વરમુત્તમં દિંતુ ॥૬॥
 ચંદેસુ ણિમ્મલયરા, આઇચ્ચેસુ અહિયં પયાસયરા ।
 સાગરવરગંભીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ ॥૭॥

ભાવાર્થ :- કોઈ પણ કાયોત્સર્ગની પૂર્ણાદ્ભૂતિ પછી પ્રગટ રૂપે ચોવીશ તીર્થકરોની સ્તુતિ રૂપ લોગસ્સનો પાઠ બોલાય છે. પૂર્ણ પુરુષને નમસ્કાર કરવાથી શ્રદ્ધા દઢ બને અને દર્શનની વિશુદ્ધિ થાય છે.

॥ આવશ્યક-પ સંપૂર્ણ ॥

૭૫ ાવશ્યક

પ્રાક્તથન પ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણી

છુદ્ધ આવશ્યકનાં નામ ‘પ્રત્યાખ્યાન’ છે.

ચોથા પ્રતિકમણ અને પાંચમા કાયોત્સર્ગ આવશ્યક દ્વારા પૂર્વકૃત કર્માનો નાશ થાય છે, ત્યાર પછી ભવિષ્યકાલીન આવતા કર્માનો નિરોધ કરવા માટે છદ્રો પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યક છે.

પ્રત્યાખ્યાન— પાપ પ્રવૃત્તિના ત્યાગ માટે સમ્યગ્યજ્ઞાન પૂર્વકના દફસંકલ્પને પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. શ્રી ભગવતી સુત્રમાં પ્રત્યાખ્યાનના ભેદ-પ્રભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

પ્રત્યાખ્યાનના મૂળ બે ભેદ છે. (૧) મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન (૨) ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન.

મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન :- અહિંસાદિ મુખ્ય પાંચ વ્રતના પચ્ચાખાણને મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. તેમાં પાંચ સ્વૃત વ્રત કે પાંચ અશુદ્ધ દેશનાં મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે અને પાંચ મહાવ્રત સર્વતઃ મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે.

ઉત્તરગુજરાત પ્રત્યાખ્યાન :— મૂળ ગુણાની પુષ્ટિ માટે જે પ્રત્યાખ્યાન કરાય તેને ઉત્તર ગુણ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. તેના પણ બે ભેદ છે. દેશતઃ ઉત્તરગુજરાત પ્રત્યાખ્યાન અને સર્વતઃ ઉત્તરગુજરાત પ્રત્યાખ્યાન.

દેશતઃ ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન :— દિશા પરિમાણ વ્રત, ઉવભોગ પરિભોગ પરિમાણવ્રત, અનર્થદંડ વેરમણ વ્રત; તે ત્રણ ગુણવ્રત અને સામાયિક, દેશાવગાસિક, પૌષ્ઠ્રોપવાસ, અતિથિ સંવિભાગ વ્રત તે ચાર શિક્ષાવ્રત, આ સાતે વ્રત દેશતઃ ઉત્તર ગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે.

સર્વતઃ ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન :- તેના દશ ભેટ છે. યથ-

(१) अनागत- भविष्यमां जे प्रत्याख्यान करवाना होय तेने भविष्यमां आवती बाधाने जोઈने पहेलां करी लेवा. (२) अतिकांत- भूतकालमां प्रत्याख्यान करवाना हता, ते सेवा आहि कोई कारणे थई शक्या न होय तो तेने पढी करवा. (३) क्रोटि सहित- एक प्रत्याख्याननी समाप्ति तथा बीज प्रत्याख्याननी आहि एक दिवसे थाय ते रीते कडिबद्ध प्रत्याख्यान करवा. (४) नियंत्रित- जे दिवसे जे प्रत्याख्यान कर्या होय तेने रोगाहि बाधा आवे धतां ते दिवसे जे पूर्ण करवा. (५) सागार- आगार-धूट सहितना प्रत्याख्यान. (६) अनागार- आगार रहितना प्रत्याख्यान. (७) परिमाण- दती, द्रव्य आहिनी मर्यादा. (८) निरवशेष- यारे प्रकारना आहारना मर्यादित सभय माटे सर्वथा पच्यकुभाण. (९) संकेत- अंगूठी, मुळी, नमस्कार मंत्र आहि कोई पाण संकेत पूर्वकना प्रत्याख्यान. (१०) अद्वाप्रत्याख्यान- पोरसी, बेपोरसी वर्गेरे सभयनी निश्चितता सहितना प्रत्याख्यान.

પ્રસ્તુત છિંડા આવશ્યકમાં અદ્ભુતપ્રત્યાખ્યાનના દશ બેદનું કથન કર્યું છે. સાધક પોતાની ઈચ્છા અને શક્તિ અનુસાર કોઈ પણ પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કરે છે. શ્રી અનુયોગહાર સૂત્રમાં છિંડા આવશ્યકનું નામ ‘ગુણધારણા’ છે. કોઈ પણ પ્રત્યાખ્યાનના સ્વીકારથી મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણની ધારણા, સ્થિરતા, દઢતા થતી હોવાથી, તેનું સાર્થક નામ ગુણધારણા છે.

છઠો આવશ્યક

પ્રત્યાખ્યાન

પાઠ-૧ : નવકારશી પ્રત્યાખ્યાન

૧ ઉગાએ સૂરે ણમુક્કારસહિયં પચ્ચકખામિ ચડવ્વિહં પિ આહારં-અસાં પાણ ખાઇમં સાઇમં અણણત્થણાભોગેણ સહસાગારેણ વોસિરામિ ।

ભાવાર્થ :- સૂર્ય ઉદ્ઘાટનાના પછી (બે ઘડી દિવસ ચડે) જ્યાં સુધી નમસ્કારમંત્રનું ઉચ્ચારણ ન કરું ત્યાં સુધી નમસ્કારસહિત પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરું છું. અનાભોગ— અત્યંત વિસમૃતિ અને સહસાકાર-શીધ્રતા (અચાનક) આ બે આગાર સિવાય અશન, પાણી, મેવો અને મુખવાસ આદિ ચારે ય પ્રકારના આહારને વોસિરાવું છું અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરું છું.

વિવેચન :-

આ નવકારશી-નમસ્કાર સહિત પ્રત્યાખ્યાનનું સૂત્ર છે. તેમાં પ્રત્યાખ્યાનની કાલ મર્યાદા, પ્રત્યાખ્યાનના વિષયનું કથન છે.

આ પ્રત્યાખ્યાનનું બીજું નામ નમસ્કારિકા છે. તેનું પ્રચલિત નામ નવકારશી પ્રત્યાખ્યાન છે.

કાલમર્યાદા- સૂર્યોદય પછી એક મુહૂર્ત પછી પ્રત્યાખ્યાન પૂર્તિ સ્વરૂપ નમસ્કારમંત્ર બોલીએ ત્યાં સુધીના પ્રત્યાખ્યાન છે.

ઉપરોક્ત પ્રત્યાખ્યાન સૂત્રમાં કાલવાચી મુહૂર્તાદિ શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક ૭/૨માં સર્વતઃ ઉતારગુણ પ્રત્યાખ્યાનના પ્રકારમાં એક અદ્વા પ્રત્યાખ્યાનનું કથન છે. અદ્વા-કાલ મર્યાદાથી સંબંધિત નવકારશી, પોરસી આદિ પ્રત્યાખ્યાનને અદ્વા પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. આ રીતે નવકારશી પ્રત્યાખ્યાનના પાઠમાં કાલવાચી કોઈ પણ શબ્દનો પ્રયોગ ન હોવા છતાં તે પ્રત્યાખ્યાન કાલ મર્યાદાથી સંબંધિત છે તે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે અને પોરસી પ્રત્યાખ્યાનમાં સૂર્યોદય પછી એક પ્રહર પર્યત ચારે આહારનો ત્યાગ હોય છે. નવકારશી પચ્ચક્ખાણનું કથન તેની પહેલા હોવાથી તેની કાલમર્યાદા પોરસી પ્રત્યાખ્યાનથી અલ્પ હોય છે. પરંપરાથી તેની કાલમર્યાદા એક મુહૂર્તની નિશ્ચિત થઈ છે.

આ રીતે તેમાં સૂર્યોદય પછી એક મુહૂર્તનો કાલ વ્યતીત થવો અત્યંત જરૂરી છે. તે કાલ વ્યતીત થયા પહેલા કોઈ નમસ્કારમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ કરે, તો તેના પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થાય છે. નવકારશી પ્રત્યાખ્યાનની પૂર્ણતામાં નમસ્કાર મંત્રનું ઉચ્ચારણ મહત્વપૂર્ણ છે, પરંતુ તેનાથી વિશેષ મહત્વ સૂર્યોદય પછી એક મુહૂર્તનો કાલ વ્યતીત થાય, તે છે.

આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે એક મુહૂર્તનો કાલ અને નમસ્કાર મંત્રનું ઉચ્ચારણ બંને આવશ્યક શરતો

પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધીની કાલ મર્યાદા આ પ્રત્યાખ્યાનની છે. આ પ્રત્યાખ્યાન નવકાર મંત્ર બોલીને પૂર્ણ કરાતું હોવાથી તેનું ‘નવકારશી’ નામ પ્રચલિત થયું છે.

પ્રત્યાખ્યાનનો વિષય— નવકારશી પ્રત્યાખ્યાનમાં ચારે આહારના પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

અસાં- અજ્ઞ ભોજને ધાતુ પરથી અશન શબ્દ બને છે. કૃધા શાંત થાય, તેવા ભોજન યોગ્ય દાળ, ભાત, શાક, રોટલી આદિ સર્વ ખાદ્ય પદાર્થોનો સમાવેશ અશનમાં થાય છે.

પાણ- પા પાને ઇત્યસ્ય પીયત ઇતિ પાનમ् । જેનું પાન કરી શકાય તેવા પેય પદાર્થોનો સમાવેશ પાણમાં થાય છે. તૃપ્યા શાંત થાય, તેવા પાણી, સરબત, ધાસ, જ્યુસ વગેરે પ્રવાહી રૂપ પદાર્થો પાણ કહેવાય છે. પરંતુ પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર પાન શબ્દથી કેવળ પાણીનું જ ગ્રહણ થાય છે. જેમ કે ઉપવાસના પચ્યક્રખાણમાં ત્રણ આહારનો ત્યાગ હોય છે. કેવળ પાન નો ત્યાગ નથી. તેથી ઉપવાસમાં કેવળ પાણીનો જ ઉપયોગ થાય છે. અન્ય પ્રવાહી દ્રવ્યનો ઉપયોગ થતો નથી. સરબત વગેરે પ્રવાહી પદાર્થો પેય છે, પરંતુ તેમાં મિશ્રિત અન્ય દ્રવ્યોથી તૃપ્યા અને કૃધા બંને શાંત થાય, તેથી તેનો સમાવેશ અશનમાં પણ થાય છે.

ખાઇમ- ખાદ્યતે ઇતિ ખાદિમં-ફલાદિ । કેળાં, સફરજન આદિ લીલા ફળો તથા બદામ, કાજુ, ક્રિસમીસ આદિ સૂક્ષ્મા ફળોને ‘ખાદિમ’ કહે છે.

સાઇમ- સ્વાદ્યતે ઇતિ સ્વાદિમં ગુડતામ્બૂલપૂગફલાદિ । જેનું આસ્વાદન માત્ર કરાય અર્થાત્ જે પદાર્થોથી કૃધા કે તૃપ્યા શાંત થતી નથી પરંતુ મુખને આસ્વાદિત કરે છે, તેવા એલચી, સોપારી, પાન વગેરે મુખવાસ રૂપ પદાર્થોને સાઈમ કહે છે.

પ્રત્યાખ્યાનના આગાર- આગારનો અર્થ છે— અપવાદ. કોઈ વિશેષ સ્થિતિમાં ત્યાગ કરેલી વસ્તુનું સેવન કરવું પડે તો પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી.

પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરનાર સાધક છદ્દસ્થ છે, તે શ્રદ્ધાથી પ્રત્યાખ્યાનનું પૂર્ણપણે પાલન કરવાની દઢતમ ભાવનાથી પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કરે છે. તેમ છતાં છદ્દસ્થપણાના કારણે કોઈ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં પ્રતિશાનું પાલન કરી ન શકે. તેવી પરિસ્થિતિમાં તેની પ્રતિશાનો સર્વથા ભંગ ન થાય, તે માટે આચાર્યોએ દીર્ઘ દલિથી વિચારીને આગાર—અપવાદ કે ધૂટનું વિધાન કર્યું છે. પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરતી વખતે જ સાધક તેવી ધૂટ રાખે છે, જેથી તેના પ્રત્યાખ્યાનનો સર્વથા ભંગ થતો નથી.

નવકારશી પચ્યક્રખાણમાં કેવળ બે આગાર છે— અનાભોગ અને સહસાકાર.

(૧) અનાભોગનો— અત્યંત વિસ્મૃતિ. પ્રત્યાખ્યાન સ્વીકાર કર્યાની વાત સર્વથા ભૂલાઈ જાય અને તેવા સમયે ભૂલથી કંઈક ખાઈ-પી લેવાય તો તે અનાભોગ આગાર છે.

જ્યાં સુધી ખબર ન પડે, ત્યાં સુધી ત્રતભંગ ન થાય પરંતુ ખબર પડ્યા પછી અર્થાત્ ત્રતની સ્મૃતિ થયા પછી પણ જો મુખમાં નાખેલો કોળિયો થૂંકે નહોં, આગળ ખાવાનું બંધ ન કરે તો ત્રત ભંગ થાય છે, માટે સાધકનું કર્તવ્ય છે કે ખબર પડે કે તરત જ ભોજન બંધ કરી દે અને જે કંઈ મોઢમાં લેવાઈ ગયું છે તે બંધું યતના સાથે થૂંકી દે.

(૨) સહસાકાર— અચાનક. વરસાદ વરસવાથી અથવા દર્હી વગેરે વલોવતા સમયે અચાનક પાણી કે

છાશનો છાંટો મોઢમાં ઉડી જાય, તે ‘સહસાકાર’ છે.

બીજાને પ્રત્યાખ્યાન કરાવવાના હોય તો પાઠમાં ‘પર્ચ્યક્ખાઈ’ અને ‘વોસિરેહ’ શબ્દ બોલવો જોઈએ. જો સ્વયંને જ પર્ચ્યક્ખાણ ગ્રહણ કરવા હોય તો ઉલ્લેખ કર્યા મુજબ ‘પર્ચ્યક્ખામિ’ અને ‘વોસિરામિ’ કહેવું જોઈએ. આગળના પાઠોમાં પણ આ પરિવર્તન ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

આ પાઠથી સાંકેતિક અર્થાત્ સંકેતપૂર્વક થતા પ્રત્યાખ્યાન પણ થાય છે. ગંઠિસહિયં અને મુઢીસહિયંના પ્રત્યાખ્યાન આ જ પાઠથી કરવા જોઈએ. ત્યાં નમુક્કાર સહિયંના સ્થાને કેવળ ગંઠિસહિયં અથવા મુઢિસહિયં શબ્દ બોલવા જોઈએ. ગંઠિસહિય અને મુઢિસહિયનો ભાવ એ છે કે જ્યાં સુધી ગાંઠ અથવા મુઢી વગેરે ન ખોલું ત્યાં સુધી ચારે ય આહારનો ત્યાગ કરું છું.

ગંઠિસહિયં, મુઢિસહિયં આદિ સાંકેતિક પ્રત્યાખ્યાનમાં પણ પૂર્વોક્ત બે આગાર જ હોય છે. સાંકેતિક પ્રત્યાખ્યાનના સંકેતાનુસાર ઈચ્છિત સમયે તેની સમાપ્તિ થઈ શકે છે. આ સાંકેતિક પ્રત્યાખ્યાન સૂર્યોદય સિવાય અન્ય સમયમાં પણ કરી શકાય છે, તેથી જ્યારે અન્ય સમયે આ પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે ઉગાએ સૂરે આ પાઠ ન બોલવો જોઈએ.

પાઠ-૨ : પોરસી પ્રત્યાખ્યાન

૧ ઉગાએ સૂરે પોરિસિં પચ્ચક્ખામિ; ચર્ચિવ્વિહં પિ આહારં અસણ, પાણ, ખાઇમં, સાઇમં અણણત્થણાભોગેણં, સહસાગારેણ, પચ્છળણકાલેણ, દિસામોહેણ, સાહુવયણેણ, સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણ, વોસિરામિ ।

ભાવાર્થ :- પોરસીના પર્ચ્યક્ખાણ કરું છું. સૂર્યોદય પછી એક પ્રહર પર્યત અનાભોગ, સહસાકાર, પ્રચ્છળકાળ, દિશામોહ, સાધુવયન અને સર્વસમાહિ પ્રત્યાકાર, આ(ઇ) આગારો સિવાય આહાર, પાણી, મેવો, મુખવાસ, આ ચારે ય આહારનો ત્યાગ કરું છું.

વિષેયન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પોરસી પ્રત્યાખ્યાનની કાલમર્યાદા, તેનો વિષય તથા તેના આગારનું કથન છે.

કાલમર્યાદા— સૂર્યોદયથી લઈને એક પ્રહર દિવસ ચડે ત્યાં સુધી ચારે ય આહારનો ત્યાગ કરવો, તે પોરસી પ્રત્યાખ્યાન છે. પોરસીનો શાંખિક અર્થ છે— ‘પુરુષ પ્રમાણ છાયા’ એક પ્રહર દિવસ ચડે ત્યારે મનુષ્યની છાયા પોતાના શરીર પ્રમાણે લાંબી થાય છે. આ ભાવ લઈને પોરસી શબ્દ પ્રહર-પરિમિત કાલવિશેષના અર્થમાં લાક્ષણિક રીતે રૂઢ થયો છે.

પ્રત્યાખ્યાનનો વિષય— નવકારશી પ્રત્યાખ્યાનની જેમ અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ, આ ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો, તે તેનો વિષય છે. ક્યારેક કોઈ પરિસ્થિતિવશ પાણીની છૂટ સાથે તિવિહાર પોરસી પણ કરી શકે છે અને કોઈ વૃદ્ધાચાર્યના અભિપ્રાયે શ્રાવકો અશનાં અને ખાઈમં, આ બે આહારના પર્ચ્યક્ખાણ પૂર્વક દુવિહાર પોરસી પણ કરી શકે છે. પોરસી પ્રત્યાખ્યાનમાં ઇ પ્રકારના આગાર છે.

પ્રત્યાખ્યાનના આગાર :- (૧) અનાભોગ— પ્રત્યાખ્યાનની વિસ્મૃતિ થઈ જાય અને ભોજન કરી લેવાય તો, (૨) સહસાકાર— અક્ષમાત્ર વરસાદ આદિ આવવાથી અચાનક પાણીના છાંટા મૌંબાં જાય તો,

(૩) પ્રચ્છત્ત્રકાળ— વાદળ અથવા આંધિના કારણે સૂર્ય ઢંકાઈ જવાથી પોરસી પૂર્ણ થઈ જવાની ભાંતિ થાય, (૪) દિશામોહ— પૂર્વ દિશાને પદ્ધિમ દિશા સમજી પોરસી ન આવ્યા છતાં સૂર્ય ઉપર આવવાની ભાંતિથી અશનાદિ વાપરી લેવાય તો, (૫) સાધુ વચન— પોરસી આવી ગઈ એવું કોઈ આપ પુરુષ કહે અને પોરસી આવ્યા પહેલા જ પોરસી પાણી લેવાય તો, (૬) સર્વસમાધિપ્રત્યયાકાર— કોઈ આકસ્મિક શૂણ આદિ તીવ્ર રોગની ઉપશાંતિ માટે ઔષધિ વર્ગેરે ગ્રહણ કરવા પડે તો.

પ્રચ્છત્ત્ર કાળ :— દિશામોહ અને સાધુવચન આ ત્રણે ય આગારનો અભિપ્રાય છે કે— ભાંતિના કારણે પોરસી પૂરી ન થવા છતાં પોરસી પૂરી થયેલી સમજી ભોજન કરી લેવામાં આવે તો કોઈ દોષ નથી. જો ભોજન કરવા સમયે ખબર પડી જાય કે હજુ પોરસી પૂર્ણ નથી થઈ તો તે સમયે ભોજન છોડી દેવું જોઈએ. જો ખબર પડી ગયા પછી પણ ભોજન કરતા રહીએ તો પ્રત્યાખ્યાન બંગનો દોષ લાગે છે.

સર્વ સમાધિ પ્રત્યયાકાર— સર્વ પ્રકારે સમાધિભાવની પુષ્ટિ માટે. સ્વીકૃત પોરસી પચ્યક્ખાણમાં અચાનક તીવ્ર શૂલાદિ પીડા ઉત્પત્ત થાય, ત્યારે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનને દૂર કરવા અને સર્વ પ્રકારે સમાધિભાવ પ્રાપ્ત કરવા, જે આગાર કે અપવાદનું સેવન કરાય, તે ‘સર્વસમાધિપ્રત્યયાકાર’ છે.

આ આગાર અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. સાધકની સમગ્ર સાધના સમાધિ ભાવની પ્રાપ્તિ માટે જ છે, પરંતુ સાધના જ અસમાધિનું નિમિત્ત બને, તો તેમાં સાધકે વિવેક રાખવો અત્યંત જરૂરી છે. પોરસી પચ્યક્ખાણ કર્યા પછી અચાનક કોઈ શૂણ આદિ તીવ્રતમ રોગ ઉત્પત્ત થાય, ત્યારે સાધકે પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં સમભાવપૂર્વક દઢ રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ ક્યારેક ક્ષમતાના અભાવે સાધકને આર્તધ્યાન કે રૈદ્રધ્યાનના પરિણામો થવા લાગે તે સમયે સાધક કદાચ પ્રતિજ્ઞા ભંગ ન કરે, તો પણ પરિણામોની મલિનતાથી તેની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણપણે સફળ થતી નથી, તેથી આચાર્યોએ કોઈ ગંભીર પરિસ્થિતિમાં સમાધિભંગ થવાના પ્રસંગે ઔષધોપચાર નિમિત્ત ત્યાગ કરેલી કોઈ પણ વસ્તુનું સેવન કરવું પડે, તો તેનો આગાર કહ્યો છે અને તેને જ ‘સર્વસમાધિપ્રત્યયાકાર’ કહે છે. આગાર સેવનથી પ્રત્યાખ્યાનમાં અતિચાર દોષ જરૂર લાગે છે, પરંતુ પ્રત્યાખ્યાનનો સર્વથા ભંગ થતો નથી.

સ્વીકૃત વ્રતમાં આગારોનું સેવન કરવું, તે વિચારોની શિથિલતાના પોષણ માટે નથી પરંતુ દુર્ધ્યાન રૂપ મલિન પરિણામોની નિવૃત્તિ માટે છે...

ઉપરોક્ત આગારના કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ પણ અનુષ્ઠાનોની આરાધનામાં સમાધિભાવની અખંડતા અત્યંત જરૂરી છે.

પોરસીની જેમ સાર્વ પોરસીના પ્રત્યાખ્યાન પણ હોય છે. તેમાં સૂર્યોદય પછી દોઢ પ્રહર સુધી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. તેથી, સાર્વ પોરસીના પ્રત્યાખ્યાન કરવા હોય ત્યારે પોરસિ ની જગ્યાએ સાઢ પોરિસિં પાઠ કહેવો જોઈએ.

પાઠ-૩ : પૂર્વાર્ધ પ્રત્યાખ્યાન-બે પોરસી પ્રત્યાખ્યાન

૧ ઉગાએ સૂરે, પુરિમદ્દં પચ્ચકુખામિ, ચડવિહં પિ આહારં-અસણ, પાણ, ખાડમં, સાઇમં। અણણત્થણાભોગેણ, સહસાગારેણ, પચ્છળણકાલેણ, દિસામોહેણ, સાહુવયણેણ, મહત્તરાગારેણ, સબ્વસમાહિવત્તિયાગારેણ, વોસિરામિ ।

ભાવાર્થ :- સૂર્યોદયથી લઈને દિવસના પૂર્વાર્ધ સુધી અર્થાત્ બે પ્રહર સુધી અનાભોગ, સહસાકાર, પ્રચૃણકાલ, દિશામોહ, સાધુવચન, મહત્તરાકાર અને સર્વસમાધિપ્રત્યાકાર, આ (સાત) આગારો સહિત અશન, પાણી, મેવા, મુખવાસ, આ ચારે ય આહારના પચ્યકખાણ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બે પોરસી પ્રત્યાખ્યાનની કાલ મર્યાદા, તેનો વિષય તથા તેના આગારનું પ્રતિપાદન છે. કાલમર્યાદા તથા વિષય - સૂર્યોદયથી લઈને દિવસના પૂર્વભાગ સુધી અર્થાત્ બે પ્રહર સુધી ચારે આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

આગાર :- બે પોરસી પ્રત્યાખ્યાનમા સાત આગાર રાખવામાં આવે છે. અનાભોગ, સહસાકાર આદિ ઇ આગાર પોરસી પ્રમાણો જ છે અને સાતમો આગાર 'મહત્તરાકાર' છે.

મહત્તરાકાર :- વિશેષ નિર્જરા વગેરેને લક્ષમાં રાખી રોગી વગેરેની સેવા માટે અથવા શ્રમણસંઘના કોઈ મહત્વપૂર્ણ કાર્ય માટે ગુરુટેવ વગેરે મહત્તર પુરુષની આજા થવાથી નિશ્ચિત સમય પહેલા જ પચ્યકખાણ પાળી લેવા. આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિ તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે કે -

પ્રત્યાખ્યાન પાલનથી થતી નિર્જરાની અપેક્ષાએ વિશેષ નિર્જરાના લાભ માટે, જ્લાન સાધુ આહિની સેવા કે શાસન સેવાના અન્ય કોઈ પણ કાર્ય બીજાથી થઈ શકે તેમ ન હોય ત્યારે પોતાના વ્રતમાં ગુર્વાદિકોની આજાથી છૂટ લેવી, તે 'મહત્તરાકાર' છે.

સ્વયંની સાધના પરિપક્વ બનાવવી, તે પ્રત્યેક સાધકનું કર્તવ્ય છે તેની સાથે જ સહવર્તી અન્ય સાધકોની સાધનામાં કે તેના સમાધિભાવમાં સહાયક બનવું, તે પણ સાધકનું વિશિષ્ટ કર્તવ્ય છે, તે 'મહત્તરાકાર' નામના આગારથી સ્પષ્ટ થાય છે.

સહવર્તી જ્લાન, તપસ્વી કે વૃદ્ધ સાધુને અચાનક અન્યની સેવાની આવશ્યકતા હોય, અન્ય સાધુઓ તથાપ્રકારની સેવામાં સક્ષમ ન હોય અને સ્વયં તપસ્યા સહિત સેવા કરી શકે તેમ ન હોય, ત્યારે સાધકે પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં આગારનું સેવન કરીને પણ જ્લાનાહિની સેવાને વિશેષ મહત્વ આપવું જોઈએ, કારણ કે બે પોરસી, ઉપવાસ આદિ પચ્યકખાણ બાખ્ય તપ છે અને સેવા-વૈયાવચ્ચ આત્મયંતર તપ છે. આત્મયંતર તપની સાધનાથી વિશેષતમ નિર્જરા થાય છે. આ રીતે શાસન સેવાના મહત્તમ કાર્ય માટે પણ આ આગાર-છૂટ છે. નવકારશી અને પોરસી પ્રત્યાખ્યાનમાં મહત્તરાકાર આગાર નથી કારણ કે તેનો કાળ અલ્પ છે, તેથી પચ્યકખાણ પૂર્ણ કર્યા પછી પણ નિર્દિષ્ટ સેવા કાર્ય કરી શકાય છે.

પૂર્વાર્ધ પ્રત્યાખ્યાનની જેમ અપાર્દ્ધ પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. અપાર્દ્ધ પ્રત્યાખ્યાન એટલે સૂર્યોદય પછી ત્રણ પ્રહર સુધી ચારે પ્રકારના આહાર ગ્રહણનો ત્યાગ કરવો. અપાર્દ્ધ પ્રત્યાખ્યાનમાં પુરિમઙ્ગું ના સ્થાને અવઙ્ગં શંખ બોલવો જોઈએ. શેષ પાઠ બંને પ્રત્યાખ્યાનના સમાન છે.

પાઠ-૪ : એકાસણું-પ્રત્યાખ્યાન

૧ એગાસણ પચ્ચકખામિ તિવિહં પિ આહારં અસણ, ખાઇમ, સાઇમ, (ચડવ્ચિહં

પિ આહારં અસણ, પાણ, ખાઇમ, સાઇમ) અણણતથણાભોગેણ, સહસાગારેણ, સાગારિયાગારેણ, આડંટણપસારણેણ, ગુરુઅબ્ભુટ્ઠાળેણ, પારિદ્વાવણિયાગારેણ, મહત્તરાગારેણ, સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણ વોસિરામિ ।

ભાવાર્થ :- એકાસણા તપનો સ્વીકાર કરું છું. એકાસને ભોજન કરવા સિવાય અનાભોગ, સહસાકાર, સાગારિકાકાર, આફુંચનપ્રસારણ, ગુર્વભ્યુત્થાન, પારિધાપનિકાકાર, મહત્તરાકાર, સર્વસમાધિપ્રત્યયાકાર, આ(આઠ) આગાર સહિત અશન, મેવા અને મુખવાસ, આ ત્રણે ય આહારોના (અશન, પાન, મેવા, મુખવાસ ચારે ય આહારના) પચ્યકખાણ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એકાસન તપનું સ્વરૂપ તથા તેના આગારનું કથન છે.

દિવસમાં એકવાર ભોજન કરવું, તે એકાસણાનું તપ છે. 'એગાસણ' પ્રાકૃત શબ્દ છે, જેનું સંસ્કૃત રૂપાંતર બે પ્રકારે થાય છે— 'એકાશન' અને 'એકાસન. એકાશન - એકવાર ભોજન કરવું અને એકાસન-એક આસન પર બેસીને ભોજન કરવું. 'એગાસણ' માં બને અર્થ ગ્રાહ્ય છે.

એક + અશન અર્થાત् દિવસમાં એકવાર ભોજન કરવું, તેમાં દિવસમાં કયા સમયે ભોજન કરવું. તેનો મૂળપાઠમાં ઉલ્લેખ નથી. પ્રાચીન પરંપરા છે કે પ્રાયઃ એક પ્રહર વ્યતીત થયા પછી ભોજન કરવું કારણ કે તે પ્રમાણે કરવાથી એકાસણાની સાથે પોરસીતપનો પણ લાભ મળે છે.

એકવાર ભોજન કર્યા પછી તે પોતાની ઈચ્છા અને અનુકૂળતા પ્રમાણે ત્રણ અથવા ચાર આહારના પચ્યકખાણ કરે છે. જે ત્રણ આહારના પચ્યકખાણ કરે છે, તે સૂર્યાસ્ત સુધી અચેત પાણી વાપરી શકે છે અને જે ચારે આહારના પચ્યકખાણ કરે છે, તે ભોજન અને પાણી એકવારમાં જ લઈ લે છે, ત્યારપછી પાણી પણ વાપરતા નથી.

એકાસણાના પ્રત્યાખ્યાન સાધુ અને શ્રાવક બનેને માટે એક સમાન છે. એકાસણાના પ્રત્યાખ્યાન સૂત્રમાં સચેત કે અચેત આહાર લેવો, તેવું કોઈ સ્પષ્ટીકરણ નથી. તેમ છતાં શ્રાવકોએ એકવાર ભોજન કરવાની સાથે અચેત આહાર-પાણી વાપરવાનો વિવેક રાખવો લાભપ્રદ છે.

એકાસણામાં આઠ આગાર હોય છે. તેમાંથી અનાભોગ, સહસાકાર, મહત્તરાકાર અને સર્વસમાધિપ્રત્યયાકાર, આ ચાર આગારનું સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વવત્ત જાણવું, બાકીના ચારનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—**(૧) સાગારિકાકાર** — આ આગાર માત્ર સાધુ-સાધ્વી માટે જ છે. સાગારિક એટલે આગાર-ઘર સહિત હોય, તેવા ગૃહસ્થ. સાધુ આહાર કરવા બેસી ગયા પછી અચાનક કોઈ ગૃહસ્થ દર્શનાદિ માટે આવે તો ગૃહસ્થની સામે ભોજન કરવું, તે સાધુ-સાધ્વી માટે નિષિદ્ધ છે, તેથી એકાસણામાં આ આગારથી સાધુ-સાધ્વી ત્યાંથી ઊઠીને બીજી જગ્યાએ બેસી શકે છે. આચાર્ય જિનદાસે આવશ્યક ચૂણિમાં લખ્યું છે કે આગંતુક ગૃહસ્થ જો તરત જ ચાલ્યા જવાના હોય તો થોડીવાર રાહ જોવી જોઈએ, અચાનક ઊઠીને ન જવું જોઈએ. જો ગૃહસ્થ બેસવાના હોય, તરત જવાના ન હોય તો, અલગ એકાંતમાં જઈને ભોજન કરી લેવું જોઈએ. દીર્ઘકાલ સુધી પ્રતીક્ષા કરતાં રહેવાથી સ્વાધ્યાય વગેરેમાં ક્ષતિ થાય છે.

ક્યારેક સર્પ, અજિન વગેરેનો અચાનક ઉપદ્રવ થાય, તો પણ અન્ય જગ્યાએ જઈ ભોજન કરી શકાય છે. આ પ્રકારની છૂટ પણ સાગારિક નામના આગારથી જ લઈ શકાય છે.

પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિમાં આ આગારનું અર્થઘટન ગૃહસ્થ માટે પણ કર્યું છે. કોઈ લોભી, કૂર, વગેરે વ્યક્તિઓ કે જેની સામે ભોજન કરવું ઉચિત નથી તેવી વ્યક્તિઓનું ગ્રહણ ‘સાગારિક’માં થાય છે, તેવી વ્યક્તિ અચાનક આવી જાય, તો ભોજન માટે એક જગ્યાએથી ઊઠીને બીજી જગ્યાએ જઈ શકાય છે.

(૨) આકુંચનપ્રસારણાં— ભોજન સમયે વિશિષ્ટ કારણસર હાથ, પગ વગેરે અંગોને સંકોચવા કે ફેલાવવા. ઉપલક્ષણથી શરીરને આગળ-પાછળ, કરવું પડે, તો તેની છૂટ હોય છે.

(૩) ગુર્વભ્યુત્થાન— ગુરુજન(સાધુ-સાધ્વી) આવે તો તેઓનો સત્કાર કરવા માટે ઉભા થવું.

સામાન્ય રીતે એકાસણામાં ઊભા થવાનું વિધાન નથી. આસન પરિવર્તન થવાથી વ્રત ભંગનો દોષ લાગે છે પરંતુ ગુરુજનનોના સત્કાર માટે ઉઠવામાં કોઈ દોષ નથી, તેનાથી વ્રતભંગ થતું નથી, પરંતુ વિનય ધર્મની આરાધના થાય છે. આ આગાર સાધુ અને ગૃહસ્થ બંને માટે છે.

(૪) પારિષ્ઠાપનિકાકાર— અન્યને સાધુને આહાર પરઠવો પડે તેમ હોય તો વાપરવાની છૂટ હોય છે. આ આગાર ગૃહસ્થ માટે નથી માત્ર સાધુ માટે જ છે. જૈન મુનિઓ તે પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે જ આહાર લાવે છે, સાધુઓ વધારે આહાર લાવતા નથી તેમ છતાં ક્યારેક ભ્રાતિવશ વધારે આહાર આવી જાય તો પણ યથાશક્ય આહાર સ્વયં વાપરી લે પરંતુ અધિક આહારથી સ્વાસ્થ્યની હાનિ થાય, ક્યારેક ગ્રહણ કરેલો આહાર ખાવા યોગ્ય ન હોય, તો સાધુ અત્યંત અનિવાર્ય સંયોગમાં તે આહાર પરઠી શકે છે.

આહાર પરઠતાં પહેલા સહવર્તી અન્ય સાધુઓને તે આહાર માટે નિમંત્રણ કરે, તેમાં કોઈ તપસ્વી સાધુ પણ ગુર્વાજ્ઞાથી તે આહારને વાપરી શકે છે. ગૃહસ્થને ત્યાંથી લાવેલો આહાર પરઠી દેવો, તે આહારનો બગાડ છે. ગૃહસ્થનો વિશ્વાસ્યાત છે વગેરે અનેક પ્રકારે દોષજનક હોવાથી સાધુ યથાશક્ય આહારને પરઠે નહીં જો અન્ય સહવર્તી સાધુઓ પણ તે આહાર વાપરી શકે તેમ ન હોય, ત્યારે જ સાધુ યતના અને વિવેકપૂર્વક પરઠે. જો કોઈ સાધુને એકાસણું હોય અને અન્ય સાધુને આહાર પરઠવો પડે તેવી સ્થિતિ હોય તો સાધુ એકાસણું થઈ ગયા પછી પરઠવા યોગ્ય આહારને વાપરી શકે છે અને તે પારિષ્ઠાપનિકા આગાર કહેવાય છે.

શ્રાવક માટે પારિદ્વાવણિયાગાર હોતો નથી, તેથી તેણે એકાસણાના પ્રત્યાખ્યાન લેતા સમયે પારિદ્વાવણિયાગાર બોલવું ન જોઈએ. ગૃહસ્થના ઘરમાં ઘણા બધા લોકો માટે ભોજન તૈયાર થાય છે અને તેમાંથી ભોજન વધે તો તે રાખવામાં આવે છે, પરઠવામાં આવતું નથી અને તેનો અન્ય સમયે યોગ્ય ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે.

વર્તમાન પરંપરામાં એકાસણાની જેમ જ બેઆસણાના પણ પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. તેના પ્રત્યાખ્યાન પણ આ જ પાઠથી કરી શકાય છે. બેઆસણાના પચ્ચક્રખાણ સમયે મૂળપાઠમાં ‘એગાસણાં’ની જગ્યાએ ‘બિયાસણાં’ બોલવું જોઈએ.

એકાસણા અને બિયાસણામાં ભોજન સમયે યથેચ્છ ચારે ય આહાર લઈ શકાય છે, પરંતુ ભોજન પછી માત્ર અચિત પાણી દિવસે લઈ શકાય છે. રાત્રિમાં ચૌવિહાર પચ્ચક્રખાણ આવશ્યક હોય છે.

પાઠ-૫ : એકટાણું-પ્રત્યાખ્યાન

૧ એકકાસણ એગડુણ પચ્ચકખામિ ચઉદ્વિહં પિ આહારં અસણ પાણ ખાઇમં સાઇમં અણણત્થણાભોગેણ, સહસાગારેણ, સાગારિયાગારેણ, ગુરુઅબ્ભુડુણેણ, પારિદ્વાવણિયાગારેણ, મહત્તરાગારેણ, સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણ વોસિરામિ ।

ભાવાર્થ :- એકાશન રૂપ એકસ્થાન પ્રતને ગ્રહણ કરું છું, અનાભોગ, સહસાકાર, સાગારિકાકાર, શુર્વભ્યુત્થાન, પારિષાપનિકાકાર, મહત્તરાકાર અને સર્વ સમાધિપ્રત્યયાકાર આ (સાત) ઉક્ત સાત આગાર સહિત અશન, પાણી, ફળ, મેવા અને મુખવાસ, આ ચારે ય આહારના પચ્યકખાણ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એકટાણું-એકસ્થાન પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ તથા તેના આગારનું પ્રતિપાદન છે. એકસ્થાનાન્તર્ગત ‘સ્થાન’ શબ્દ ‘સ્થિતિ’ વાચક છે. એક જ સ્થિતિમાં બેસીને એકવાર ભોજન કરવું. ‘જમણો હાથ અને મોઢા સિવાય બીજા અંગો હલાવ્યા વિના દિવસમાં એક જ વાર, એક જ આસન પર બેસી ભોજન કરવું.’ અર્થાત્ ભોજન શરૂ કરવા સમયે જે સ્થિતિ હોય, જે અંગ વિન્યાસ હોય, જે આસન હોય, તે જ સ્થિતિ અને આસનમાં બેસીને ભોજન પૂર્ણ કરવું.

એકસ્થાનની વિધિ એકાસણા જેવી હોય છે. કેવળ હાથ, પગ વગેરેના આદુંચન-પ્રસારણનો આગાર રહેતો નથી. એકાસણામાં આઈ આગાર હોય, એકટાણામાં સાત આગાર હોય છે. આડંટણ પસારણા નાથિ, સેસં જહા એકકાસણાએ –આવશ્યક વૃત્તિ. આ એકસ્થાન તપમાં ભોજન સાથે જ પાણીનું સેવન પણ ત્યારે જ પૂર્ણ થઈ જાય છે. એકવારના ભોજન પછી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ હોય છે.

પાઠ-૬ : આયંબિલ-પ્રત્યાખ્યાન

૧ આયંબિલં પચ્ચકખામિ(ચઉદ્વિહં પિ આહારં અસણ પાણ ખાઇમં સાઇમં, અથવા તિવિહં પિ આહારં અસણ ખાઇમં સાઇમં) અણણત્થણાભોગેણ, સહસારાગેણ, લેવાલેવેણ, ઉક્ખિત્વાલેવેણ, ગિહિત્થસંસંદ્રેણ પારિદ્વાવણિયાગારેણ, મહત્તરાગારેણ, સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણ વોસિરામિ ।

ભાવાર્થ :- આજના દિવસે આયંબિલ તપનો સ્વીકાર કરું છું. અનાભોગ, સહસાકાર, લેપાલેપ, ઉત્ક્ષિપ્ત વિવેક, ગૃહસ્થ સંસૃષ્ટ, પારિષાપનિકાગાર, મહત્તરાગાર, સર્વસમાધિ પ્રત્યયાકાર, આ(આઈ) આગાર સિવાય અનાચામલ આહારનો ત્યાગ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આચામલ-આયંબિલ તપ અને તેના આગારનું નિરૂપણ છે.

આયંબિલ તપ :- આ તપમાં દિવસમાં એકવાર રૂક્ષ, નીરસ તથા વિગય રહિત આહાર જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તેમાં દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ, ગોળ, સાકર, મીઠાઈ તથા પક્કવાન વગેરે કોઈપણ પ્રકારના

સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો નિષેધ હોય છે, તેથી પ્રાચીન આચાર ગ્રંથોમાં ભાત, અડદ અથવા સત્તુ વગેરેમાંથી કોઈ એક પદાર્થ દ્વારા જ આયંબિલ કરવાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યાખ્યાકારના કથનાનુસાર આચાર: અવશાયનં આમ્લં- ચતુર્થરસઃ, તાભ્યા નિવૃત્તં આચારમામ્લમ् ઇદં ચોપાધિભેદાત् ત્રિવિધં ભવતિ, ઓદનઃ, કુલમાષા: સત્કવશચૈવ । પાંચ પ્રકારના રસમાંથી ચોથા આમ્લ-ખાટા રસ રહિત ઉપલક્ષણથી સર્વ પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો ત્યાગ કરીને ઓદન, અડદ આદિ કોઈ પણ નીરસ ભોજન એક વાર કરવું, તે આયંબિલ તપ છે.

એકાસણા અને એકસ્થાનની અપેક્ષાઓ આયંબિલનું મહત્વ વિશેષ છે. એકાસણા અને એકસ્થાનમાં તો એકવારના ભોજનમાં ઈચ્છાનુસાર ષટ્ટરસપૂર્ણ ભોજન પણ લઈ શકાય છે, પરંતુ આયંબિલમાં એકવાર ભોજનમાં કેવળ બાહેલા અડદ, ભાત આદિ નીરસ આહાર જ લઈ શકાય છે. આયંબિલ તપમાં રસેન્દ્રિય વિજયની મુખ્યતા છે.

નિર્યુક્તિ અને વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં આયંબિલ પ્રત્યાખ્યાન સૂત્રમાં ઉપરોક્ત પાઠ જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ કેટલી હસ્તલિભિત અને મુક્રિત પ્રતોમાં આયંબિલં પચ્ચક્ખામિ પછી ચારે આહારના ત્યાગ રૂપ અસરં, પાણ, ખાઇમં, સાઇમં તથા ત્રણ આહારના ત્યાગ રૂપ અસરં, ખાઇમં, સાઇમં પાઠ ઉપલબ્ધ છે. અર્થાત્તુ એકવારના નીરસ ભોજન પછી સાધક પોતાની ઈચ્છાનુસાર ત્રણ કે ચાર આહારના પચ્ચક્ખાણ લઈ શકે છે. જો ચારે આહારના પચ્ચક્ખાણ કરે, તો વિગય રહિત નીરસ ભોજન-પાણી બંને એકવારમાં ગ્રહણ થઈ જાય છે અને ત્રણ આહારના પચ્ચક્ખાણ કરે, તો એકવારના નીરસ ભોજન પછી સૂર્યાસ્ત સુધી અથેત પાણી વાપરી શકાય છે. સાધક પોતાની ઈચ્છા અને અનુકૂળતા પ્રમાણે પચ્ચક્ખાણ ગ્રહણ કરે છે. વર્તમાન પરંપરામાં આયંબિલ પ્રત્યાખ્યાન સૂત્રમાં ત્રણ આહારના ત્યાગ રૂપ અસરં, ખાઇમં, સાઇમં શબ્દોનું ઉચ્ચારણ થાય છે.

આયંબિલના પચ્ચક્ખાણમાં આઠ આગાર કહ્યા છે. તે આઠમાંથી અનાભોગ, સહસાકાર, પરિષ્ઠપનિકાકાર, મહત્તરાકાર અને સર્વસમાધિપ્રત્યયાકાર, આ પાંચ આગારનું સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વવત્તુ જાણવું. ત્રણ આગારનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) લેપાલેપ— આ આગાર દાતાથી સંબંધિત છે. દાતા જે વાસણથી આયંબિલનો આહાર વહેરાવવા ઈચ્છે તે વાસણ અથવા તેના હાથ ધી-ગોળ આદિ પદાર્થથી ખરડાયેલા હોય અને તેને તત્કાલ લૂધીને ભિક્ષા આપે તો પણ તેમાં કિંચિત લેપ રહેવાની શક્યતા હોય છે, તેના માટે આ આગાર છે. ઉક્ત પ્રકારે આયંબિલનો આહાર, ભાત, અડદ આદિ ગ્રહણ કરાય તો આયંબિલ વ્રતનો ભંગ થતો નથી.

‘લેપાલેપ’ શબ્દમાં લેપ અને અલેપ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. લેપ એટલે પહેલાથી ધી આદિથી લેપાયેલું અને અલેપ એટલે પછી તેને લૂધીને અલિન કરી ધીધું હોય. લુંઘવા છતાં તેમાં તેનો અંશ રહી ગયો હોય છે. તત્સંબંધી આગાર છે.

(૨) ઉત્ક્ષિપ્ત વિવેક— ચોખા તથા રોટલી વગેરે આયંબિલમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ખાદ્ય પદાર્થ પર ગોળ તથા સાકર વગેરે વિગય પહેલેથી જ રાખેલા હોય, આચામ્લવ્રતધારી મુનિને જો કોઈ વિગય પદાર્થને ઉપાડીને રોટલી વગેરે ઢેવા ઈચ્છે તો ગ્રહણ કરી શકાય છે. ઉત્ક્ષિપ્તનો અર્થ છે ઉપાડવું અને વિવેકનો અર્થ ઉપાડ્યા પછી તેનો સ્વાદ વગેરે રહે નહીં તેવા પદાર્થો લેવા. સંક્ષેપમાં આયંબિલમાં ગ્રાહ્ય વસ્તુની સાથે જો

ગોળ વગેરે વિગયરૂપ અગ્રાહી દ્રવ્યનો સ્પર્શ થાય અને તેનો નામમાત્ર લેપ લાગેલો રહે, ગ્રાહી પદાર્થોમાં ગોળ આદિ પદાર્થોએકમેક થયા ન હોય, તો તેને કાઢીને આહાર ગ્રહણ કરવામાં વ્રતભંગ થતો નથી. જેમ કે— ખાખરાની ઉપર રહેલા સાકરના ટુકડા ઉપાડીને ગૃહસ્થ ખાખરા આપે, તો તે ગ્રહણ કરી શકાય છે.

(૩) ગૃહસ્થ સંસ્કૃષ્ટ— ગૃહસ્થના હાથ કે કડથી ધી ગોળ આદિથી ખરડાયેલા હોય અને તેનાથી જ વહોરાવે, તો તે ગૃહસ્થ સંસ્કૃષ્ટ કહેવાય. ઉપરોક્ત વિવેચન પ્રમાણે લેપાલેપ, ઉત્ક્ષિપ્તવિવેક, ગૃહસ્થ સંસ્કૃષ્ટ આ ત્રણો આગાર સાધુ માટે જ છે, ગૃહસ્થ માટે આ આગારની જરૂર નથી તેમ છતાં શ્રમણભૂત શ્રાવકને માટે પણ આ આગાર લાગુ પડે છે. સાધુનું જીવન પરાશ્રિત અને શુદ્ધ ગવેષણાવાળું છે તેને માટે આ આગારો આવશ્યક થાય છે.

પાઠ-૭ : અભક્તતાર્થ-ઉપવાસ પ્રત્યાખ્યાન

૧ ઉગાએ સૂરે, અભત્તદું પચ્ચકખામિ, ચડચ્ચિવિહં પિ આહારં-અસરં, પાણં, ખાઇમં, સાઇમં । અણણતથણાભોગેણં, સહસાગારેણં, પારિદ્વાવણિયાગારેણં, મહત્તરાગારેણં, સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં, વોસિરમિ ।

ભાવાર્થ:- (બીજા દિવસના) સૂર્યોદય સુધી અભક્તતાર્થ— ઉપવાસ ગ્રહણ કરું છું અનાભોગ, સહસાકાર, પારિષ્ઠાપનિકાકાર, મહત્તરાકાર, સર્વસમાધિ પ્રત્યયાકાર આ (પાંચ) આગારો સહિત અશાન, પાણી, મેવા, મુખવાસ, આ ચારે ય આહારનો ત્યાગ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ઉપવાસ તપનું સ્વરૂપ, તેની કાલમાર્યાદા તથા તેના આગારનું પ્રતિપાદન છે.

ઉપવાસ- ભક્ત — ભોજન, અર્થ — પ્રયોજન, અ — નહીં. આ ત્રણો ય પદનો સંયુક્ત અર્થ છે— ભોજનનું પ્રયોજન જેમાં નથી તેવું વ્રત અર્થાત્ ઉપવાસ.

આગમ ગ્રંથોમાં એક ઉપવાસ માટે ચર્ચત્થભત્, બે ઉપવાસ માટે છદ્ધભત્, ત્રણ ઉપવાસ માટે અદૃમભત્ પાઠ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો દિવસના બે ભક્તતના હિસાબે ઉપવાસના દિવસના બે અને પૂર્વ—પશ્ચાત્યાના દિવસના એક-એક એમ ચાર ભક્ત(ચાર ભોજન)ના ત્યાગનું કર્થન કરે છે, પણ તેમ અર્થ કરવો ઉચિત નથી કારણ કે શ્રી અંતગડદશાંગ આદિ સૂત્રોમાં ત્રીસ દિવસના ઉપવાસમાં ‘સાંછિભત’ પાઠ પ્રાપ્ત થાય છે. ચર્ચત્થભત્ વગેરે શબ્દપ્રયોગ કેવળ પ્રાચીન રૂઢ સંજ્ઞાઓ જ છે.

ઘૌંખાર અને તિવિહારના રૂપમાં ઉપવાસના બે પ્રકાર થાય છે. ઘૌંખાર ઉપવાસનો પાઠ મૂળ સૂત્રમાં આપ્યો છે. સૂર્યોદયથી લઈને બીજા દિવસે સૂર્યોદય સુધી ચારે ય આહારનો ત્યાગ કરવો, તે ઘૌંખાર ઉપવાસ કહેવાય છે. તિવિહાર ઉપવાસ કરવો હોય તો પાણીનો આગાર રાખી શેષ ત્રણો ય આહારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તિવિહાર ઉપવાસની પ્રતિશામાં ‘તિવિહં પિ આહારં-અસરં, ખાઇમં, સાઇમં’ પાઠ કહેવો જોઈએ.

આ રીતે ઉપવાસની કાલમાર્યાદા એક દિવસના સૂર્યોદયથી બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધીની છે. આગાર— ઉપવાસમાં અનાભોગ, સહસાકાર, પરિષ્ઠાપનિકાકાર, મહત્તરાકાર, સર્વસમાધિ પ્રત્યયાકાર,

આ પાંચ આગાર છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વવત્ત જાણવું.

પંડિત પ્રવર સુખલાલજીએ પંચપ્રતિકમણ સૂત્રમાં પારિષ્ઠાપનિકાગાર વિષયમાં લખ્યું છે કે સાધુને પરઠવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે પચ્ચક્ખાણ હોવા છતાં આગારની પરિસ્થિતિમાં ચૌવિહારા ઉપવાસમાં પાણી, તિવિહારા ઉપવાસમાં અને પાણી તથા આયંબિલમાં વિગય, અને અને પાણી લઈ શકે છે.

તિવિહારા ઉપવાસમાં પાણી લઈ શકાય છે. તેથી તેના પ્રત્યાખ્યાનમાં જળ સંબંધી છ આગારનું પણ કથન કરતું જોઈએ 'પાણસ્સ લોવાડેણ વા, અલોવાડેણ વા, અચ્છેણ વા, બહલેણ વા, સસિત્થેણ વા, અસિત્થેણ વા વોસિરામિ ।' આવશ્યક વૃત્તિ

ઉક્ત જળ સંબંધી આગારોનો ભાવાર્થ આ મુજબ છે— (૧) લેપકૃત— દાળ, ભાત વગેરે ધોયેલું પાણી તથા આંબલી, ખજૂર, દ્રાક્ષ વગેરેનું પાણી, જે પાણીનો લેપ પાત્રમાં લાગે છે. (૨) અલેપકૃત— ધાણની પરાશ વગેરેનું પાણી અલેપકૃત કહેવાય છે, જેનો લેપ પાત્રમાં ન લાગે, તે અલેપકૃત પાણી છે. (૩) અચ્છા— સ્વચ્છ. ગરમ કરેલું સ્વચ્છ પાણી જ 'અચ્છા' શબ્દથી ગ્રાહ્ય છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન સૂર્ય તેનો અર્થ ઉષ્ણોદકાદિ કરે છે. (૪) બહલ— બાફેલા તલ, ભાત અને જવ આદિનું ચીકાસયુક્ત પાણી બહલ કહેવાય છે. બહલના સ્થાને કેટલાક આચાર્ય બહુલેપ શબ્દનો પ્રયોગ પણ કરે છે. (૫) સસિકથ— લોટ વગેરેથી લેપાયેલા હાથ તથા પાત્રનું ધોવણ જેમાં સિકથ અર્થાત્ લોટ વગેરેના કણ પણ હોય, તે પાણી. (૬) અસિકથ— લોટ વગેરેથી લિપ્ત હાથ તથા પાત્ર વગેરેનું ધોવણ જે ગાળેલું હોય, જેમાં લોટના કણ ન હોય તે પાણી, આ છ એ પ્રકારના પાણી તિવિહારા ઉપવાસમાં લઈ શકાય છે.

પાઠ-૮ : દિવસ ચરિમ પ્રત્યાખ્યાન

૧ દિવસચરિમ પચ્ચક્ખામિ, ચડબ્બિહં ષિ આહારં-અસણ, પાણ, ખાઇમં, સાઇમં । અણ્ણત્થણાભોગેણ, સહસાગારેણ, મહત્તરાગારેણ, સવ્વ સમાહિવત્તિયાગારેણ વોસિરામિ ।

ભાવાર્થ :- દિવસ ચરિમનું ગ્રત ગ્રહણ કરું છું. અનાભોગ, સહસાગાર, મહત્તરાગાર અને સર્વસમાધિ પ્રત્યાકાર આગાર, આ (ચાર) આગાર સહિત અશન, પાણી, મેવા, મુખવાસ, આ ચારે ય આહારનો ત્યાગ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં દિવસ ચરિમ પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ તથા તેના આગારનું કથન છે.

ચરમ — અંતિમ ભાગ. તેના બે ભેદ છે— (૧) દિવસનો અંતિમ ભાગ (૨) ભવચરિમ અર્થાત્ આયુષ્યનો અંતિમ ભાગ.

દિવસના અંતે જે પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવે તેને દિવસચરિમ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. સૂર્યાસ્ત થાય ત્યારપછી બીજા દિવસે સૂર્યોદય થાય, ત્યાં સુધી ચાર આહારનો ત્યાગ કરવો, તે દિવસ ચરિમ પ્રત્યાખ્યાન છે. સાધક પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે સાંજે દિવસ હોય, ત્યાં જ આહાર-પાણીથી નિવૃત થઈ જાય ત્યારે આ પ્રત્યાખ્યાનને ધારણ કરે છે. દિવસ ચરિમ પ્રત્યાખ્યાન એકાસણા વગેરેમાં પણ ગ્રહણ કરી શકાય છે.

ત્યાર પછી તે સાધક પાણીનો ત્યાગ કરે છે. એકાસણામાં એકવારના ભોજન પછી ભોજનનો ત્યાગ હોય છે પરંતુ એકાસણામાં આઈ આગાર છે અને દિવસ ચરિમ પ્રત્યાખ્યાનમાં ચાર જ આગાર છે. આ રીતે એકાસણાના પચ્યકુખાણ કર્યા હોય, તો પણ દિવસ ચરિમ પચ્યકુખાણ કરવાથી આગારનો સંક્ષેપ થવાથી એકાસણાથી વિશેષ લાભ થાય છે.

આયુષ્યની અંતિમ ઘડીઓમાં યાવજળ્ણવન માટે ત્રણ કે ચાર આહારનો ત્યાગ કરીને સંથારાની આરાધના કરવી, તે ભવચરિમ પ્રત્યાખ્યાન છે.

દિવસ ચરિમ અને ભવચરિમ, બંને પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનમાં ત્રણ અથવા ચાર આહારના પ્રત્યાખ્યાન કરી શકાય છે. તેમાં અનાભોગ-અજાણતાં, સહસાકાર-અચાનક, મહત્તરાગાર-વડિલોના કહેવાથી અને સર્વ સમાધિ પ્રત્યાકાર-સર્વ પ્રકારે સમાધિભાવ જાળવી રાખવા માટે, આ ચાર આગાર હોય છે.

પાઠ-૬ : અભિગ્રહ સૂત્ર

૧ અભિગ્રહં પચ્ચકુખામિ ચતુબ્ધિં પિ આહારં અસણં, પાણં, ખાઇમં, સાઇમં। અણણત્થણાભોગેણ, સહસાગારેણ, મહત્તરાગારેણ, સવ્વ સમાહિવત્તિયાગારેણ વોસિરામિ।

ભાવાર્થ :- અભિગ્રહનું વ્રત ગ્રહણ કરું છું. અનાભોગ, સહસાકાર, મહત્તરાકાર અને સર્વ સમાધિ પ્રત્યાકાર આ(ચાર) આગાર સહિત અભિગ્રહપૂર્તિ ન થાય ત્યાં સુધી(સંકલ્પિત સમય સુધી) અશન, પાણી, મેવા, મુખવાસ, ચારે ય આહારનો ત્યાગ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અભિગ્રહ પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ તથા તેના આગારનું પ્રતિપાદન છે.

ઉપવાસ વગેરે તપ પછી અથવા કોઈ પણ તપ વિના પોતાના મનમાં નિશ્ચિત પ્રતિજ્ઞા કે સંકલ્પ કરવો કે સંકલ્પ સિદ્ધ થયા પછી જ આહાર ગ્રહણ કરીશ, અન્યથા ઉપવાસ, છષ્ટ-અષ્ટમ વગેરે સંકલ્પિત દિવસો સુધી આહાર ગ્રહણ કરીશ નહીં. આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાને અભિગ્રહ કહે છે. સાધક પોતાની શક્તિ અનુસાર સંકલ્પિત સમય સુધીના પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. સંકલ્પિત સમય પછી અભિગ્રહ પૂર્ણ ન થાય તો પણ આહાર(પારણું) કરી શકે છે અને સંકલ્પિત સમય પહેલાં જ અભિગ્રહ પૂર્ણ થઈ જાય તો તે ત્યારે જ આહાર ગ્રહણ કરી શકે છે— જેમ કે કોઈએ અભિગ્રહ કર્યો કે મને હાથી પોતાની સૂંધથી કંઈક વહોરાવે તો હું આહાર ગ્રહણ કરીશ અન્યથા માસખમણ કરીશ. આ અભિગ્રહ કર્યા પછી જો બીજે જ દિવસે કોઈ હાથી સામે મળી જાય અને પોતાની સૂંધ લાંબી કરીને કોઈ પદાર્થ આપે તો તે સાધુ તુરંત જ તે વસ્તુ ગ્રહણ કરીને પારણું કરી શકે, પછી તેને માસખમણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. જો તેવો સંયોગ પ્રાપ્ત ન થાય, તો તે સાધુ પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે માસખમણ કરીને પછી પારણું કરે છે.

અભિગ્રહ પ્રત્યાખ્યાનમાં અભિગ્રહ પૂર્ણ થયા પહેલાં પોતાના અભિગ્રહને કોઈની સમક્ષ પ્રકટ ન કરવો જોઈએ. અભિગ્રહ પ્રત્યાખ્યાન ધીર, ગંભીર અને શૂરવીર સાધક જ કરી શકે છે. અભિગ્રહ પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી સમભાવપૂર્વક ધીરજ રાખવી અત્યંત જરૂરી છે. અભિગ્રહપૂર્તિ માટે ચિત્ત ચંચળ બની જાય કે આર્તધ્યાનના મહિન પરિણામો આવી જાય, તો પ્રત્યાખ્યાન સફળ થતાં નથી, તેથી પ્રત્યેક સાધકે બીજાની દેખાદેખીને

છોડીને પોતાની ક્ષમતાનો વાસ્તવિકપણે વિચાર કરીને જ અભિગ્રહ પ્રત્યાખ્યાન કરવા જોઈએ.

અભિગ્રહના પ્રત્યાખ્યાનમાં અનાભોગ આદિ ચાર આગાર છે. તેનું સ્વરૂપ પૂર્વવત્ત જાણવું.

પાઠ-૧૦ : નિર્વિકૃતિક પ્રત્યાખ્યાન

૧ ણિવ્બિગ્દ્યં પચ્ચક્ખામિ, અણણત્થણાભોગેણ, સહસાગારેણ, લેવાલેવેણ,
ગિહત્થસંસદ્દેણ, ઉક્ખિત્તવિવેગેણ, પઢુચ્ચમક્ખેણ, પરિદ્વાવણિયાગારેણ,
મહત્તરાગારેણ, સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણ વોસિરામિ ।

ભાવાર્થ :- - વિગયના પદ્યક્ખાણ કરું છું. અર્થાત् વિગય રહિત આહાર ગ્રહણ કરવાનું તપ અંગીકાર કરું છું. તેમાં અનાભોગ, સહસાકાર, લેપાલેપ, ગૃહસ્થસંસૂષ્ટ, ઉત્ક્ષિપ્તવિવેક, પ્રતીત્યમુક્તિ, પારિષ્ઠા-પનિકાગાર, મહત્તરાકાર, સર્વસમાહિ પ્રત્યયાકાર આ (નવ) આગારો સહિત વિગયોનો પરિત્યાગ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નિર્વિકૃતિક તપનું સ્વરૂપ તથા તેના આગારોનું નિરૂપણ છે.

ણિવ્બિગ્દ્યંના બે સંસ્કૃત રૂપાંતર થાય છે. નિર્વિકૃતિક-નિર્વિકૃતિ અને નિર્વિગતિક-નિર્વિગતિ ધી, તેલ આદિ પદાર્થો વિકાર-વિકૃતિનું નિમિત હોવાથી વિકૃતિ કહેવાય છે. ધી આદિથી યુક્ત ગરિષ્ઠ આહાર વિગતિ-દુર્ગતિનું કારણ હોવાથી, તે વિગતિ કહેવાય છે. વિકૃતિરૂપ અથવા વિગતિરૂપ ધી, તેલ આદિ વિગયના ત્યાગને નિવ્બિગ્દ્યં નિર્વિકૃતિક પ્રત્યાખ્યાન કહે છે.

તેમાં ધી, તેલ, દૂધ, દહી ગોળ અને સાકર આદિ સર્વ વિગયોનો ત્યાગ હોય છે. વિગયોનો જ ત્યાગ હોવાથી મહાવિગયોનો ત્યાગ તો સહજ થઈ જાય છે. આ તપમાં વિગય સિવાયના પદાર્થોના પ્રત્યાખ્યાન નથી. તેમ છતાં આ વિશિષ્ટ તપ રૂપ પ્રત્યાખ્યાન છે, તેથી તેમાં ફળ-મેવા અને મુખવાસનો ત્યાગ હોય છે.

નિર્વિકૃતિક તપના નવ આગાર છે. તેમાંથી અનાભોગ, સહસાકાર, લેપાલેપ, ગૃહસ્થ સંસૂષ્ટ, ઉત્ક્ષિતવિવેક, પારિષ્ઠાપનિક, મહત્તરાગાર અને સર્વસમાહિ પ્રત્યયાકાર, આ આઠ આગારોનું વર્ણન પૂર્વવત્ત જાણવું. **પ્રતીત્યમુક્તિ - ચોપડેલું.** પ્રતીત્ય મુક્તિ એટલે સારી રીતે ચોપડેલું ન હોય, નામમાત્ર જ ચોપડેલું હોય તેવા પદાર્થો. ગૃહસ્થે જે પદાર્થમાં પહેલાથી જ અત્યલ્પ વિગય મિશ્રિત કર્યું હોય, જેમ કે- કેટલાક લોકો રોટલી માટે લોટ બાંધીને તેના ઉપર ધી ચોપડીને રાખી મૂકે અને ચોડીવાર પછી રોટલી કરે છે. કેટલાક લોકો ભાતનું ઓસામણ કાઢીને તરત જ તેમાં નામમાત્ર ધી નાંખી દે છે. આવા પદાર્થો ગ્રહણ કરવા, તે પ્રતીત્ય મુક્તિ આગાર છે. સાધુ-સાધ્વી નિર્દોષ આહારની ગવેષણા કરતા હોય ત્યારે તેને સહજ આવા પદાર્થ મળે તો તેના દ્વારા નિર્વિકૃતિક તપ કરી શકે છે.

ઉત્ક્ષિત વિવેક- ગૃહસ્થે વિગય રહિત ગ્રાહક પર વિગય રાખેલું હોય, તો વિવેકપૂર્વક તે વિગયને દૂર કરીને તે પદાર્થ લઈ શકાય છે.

વિગયના બે પ્રકાર છે. ધી, તેલ આદિ પ્રવાહીરૂપ વિગય છે અને ગોળ આદિ અપ્રવાહી રૂપ વિગય છે. ઉત્ક્ષિત વિવેકમાં ધી, તેલ આદિ પ્રવાહીરૂપ વિગયનો આગાર નથી પરંતુ ગોળ, સાકર વગેરે અપ્રવાહીરૂપ વિગયનો આગાર હોય છે.

દરે ખુલ્લાનમાં આગાર : :-

અંગાર	નવકરણી	પોરસી	બે પોરસી	એકરાષ્ટું	એકરાષ્ટું	આચંખિલ	ઉપવાસ	દિવક્ષ ચરિતમ	નિવિશ્કલિત	અલિંગ
(૧) અનાલોગ	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
(૨) મહાસાક્રાર	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
(૩) પ્રદૂષણ કાલ	✗	✓	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
(૪) દિશામોહ	✗	✓	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
(૫) સાર્વિ વર્ષાન	✗	✓	✓	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
(૬) મહત્વરાજાર	✗	✗	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
(૭) સાગારિકાનાર	✗	✗	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✗	✗
(૮) આદુંથા-પ્રસારણ	✗	✗	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✗	✗
(૯) ગુરુલલુછાન	✗	✗	✗	✓	✓	✓	✗	✗	✗	✗
(૧૦) પરિણાપનાકાર	✗	✗	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
(૧૧) સર્વ સમાધિ	✗	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
પ્રત્યાકાર										
(૧૨) લેપાલેપ	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
(૧૩) ઉત્ક્ષીનવિદેક	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
(૧૪) ગૃહસ્થ સંસ્કૃત	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
(૧૫) પતીતમણ્ણિન	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗	✗
કુલ	૨	૨	૫	૭	૮	૮	૫	૪	૪	૪

પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધિ :-

આ દશે પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનની પૂર્ણ શુદ્ધિ માટે નિર્યુક્તિ અને વ્યાખ્યાગ્રથમાં છ પ્રકારની શુદ્ધિનું કથન કર્યું છે.

૨

સા પુન સદ્હણ જાણણા ય વિનયાનુભાસણા ચેવ ।

અનુપાલના વિસોહી ભાવવિસોહી ભવે છટ્ઠા ॥નિર્યુક્તિ-૧૫૮૫

ભાવાર્થ :- (૧) શ્રદ્ધા શુદ્ધિ, (૨) જ્ઞાનશુદ્ધિ, (૩) વિનય શુદ્ધિ, (૪) અનુભાષણ શુદ્ધિ, (૫) અનુપાલન શુદ્ધિ અને (૬) ભાવ વિશુદ્ધિ.

(૧) **શ્રદ્ધાશુદ્ધિ**— પ્રત્યાખ્યાનનો ઉપદેશ સર્વજ્ઞકથિત છે, તે નિર્જરાનું કારણ છે તેવી શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કરવો, તે શ્રદ્ધાશુદ્ધિ છે.

(૨) **જ્ઞાનશુદ્ધિ**— પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ, તેની કાલ મર્યાદા, તેના આગાર વગેરે વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કરવો, તે જ્ઞાનશુદ્ધિ છે. જ્ઞાનપૂર્વકના પ્રત્યાખ્યાન જ સુપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે અને તે જ સફળ થાય છે.

(૩) **વિનયશુદ્ધિ**— ગુર્વાદિકોને વિધિપૂર્વક વંદન કરીને, મન, વચન, કાયાના અશુભ યોગનો નિગ્રહ કરીને આદરપૂર્વક પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કરવો, તે વિનયશુદ્ધિ છે.

(૪) **અનુભાષણશુદ્ધિ**— પ્રત્યાખ્યાન સૂત્રનું ઉચ્ચારણ સ્વર-વ્યંજનની શુદ્ધિ પૂર્વક કરવું તથા પ્રત્યાખ્યાનના સ્વીકાર સમયે ગુરુ વોસિરેહ શષ્ટદનું ઉચ્ચારણ કરે, ત્યારે તુરંત જ સ્વયં વોસિરામિ શષ્ટદનું ઉચ્ચારણ કરવું, તે અનુભાષણશુદ્ધિ છે.

(૫) **અનુપાલનશુદ્ધિ**— સ્વીકૃત પ્રત્યાખ્યાનનું વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ યથાર્થ રીતે પાલન કરવું, જેમ કે સાધુને માટે આધાકર્મી આહારનો નિષેધ છે, તો ગામમાં કે જંગલમાં તે નિયમનું સમાન ભાવે પાલન કરવું, તેમાં છૂટ ન લેવી, તે અનુપાલનશુદ્ધિ છે.

(૬) **ભાવશુદ્ધિ**— જે શ્રદ્ધાથી અને ભાવવિશુદ્ધિથી પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કર્યો હોય, તેવી જ ભાવવિશુદ્ધિ અંત સમય સુધી રાખવી. રાગ-દ્રેષ્ટ, અભિમાન આદિ મલિન ભાવો પ્રત્યાખ્યાનને દૂષિત બનાવે છે. તેમ જાણીને ભાવશુદ્ધિ રાખવી.

પ્રત્યાખ્યાનની પૂર્ણતા: સફળતા માટે ઉપરોક્ત છ પ્રકારની શુદ્ધિ આવશ્યક છે.

સાધક છ પ્રકારની શુદ્ધિ સહિત પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન કરે, તો પણ મર્યાદિત કાલના પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ થતાં, તેમાં લાગેલા અત્યિચ્છારોની આલોચના કરવી જરૂરી છે. તેના માટે પૂર્વાચાર્યોએ પ્રત્યાખ્યાન પારવા(પૂર્ણ કરવા) સંબંધી સૂત્રનું કથન કર્યું છે.

પ્રત્યાખ્યાન પાળવા સંબંધી સૂત્ર-

૩ ઉગ્ગાએસૂરે નમુક્કાર સહિયં..... પચ્ચકખાણ કયં । તં પચ્ચકખાણ સમ્મ કાએણ ફાસિયં, પાલિયં, તીરિયં, કિટ્ટિયં, સોહિયં, આરાહિયં । જં ચ ન આરાહિયં તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ् ।

ભાવાર્થ :- સૂર્યોદય સુધી નમસ્કાર કરવા પૂર્વક પૂર્ણ કરવાના જે પ્રત્યાખ્યાન કર્યા હતા, તે પ્રત્યાખ્યાન (મન, વચ્ચન) શરીર દ્વારા સમ્યક્ રૂપે સ્પૃષ્ટ, પાલિત, શોધિત, કીર્તિત અને આરાહિત કરવા છતાં તેની સમ્યક્ રૂપે આરાધના ન થઈ હોય, તો તસ્બંધી મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ.

વિવેચન :-

આ પ્રત્યાખ્યાન સમાપ્તિ સૂત્ર છે. કોઈ પણ પ્રત્યાખ્યાનની સમાપ્તિ પ્રસ્તુત સૂત્ર દ્વારા કરવી જોઈએ. ઉપરોક્ત પાઠમાં ઉગાએ સૂરે નમોક્કાર સહિયં શબ્દ પ્રયોગ નવકારશી પ્રત્યાખ્યાનનો સૂચક છે. પોરસી આદિ જે પ્રત્યાખ્યાનની સમાપ્તિ કરવી હોય, તે શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

જેમ કે પોરસી પચ્ચક્રખાણની સમાપ્તિ કરવી હોય, તો પોરસી પચ્ચક્રખાણ કયાં પાઠ બોલવો. પ્રત્યાખ્યાન પાલનના છ અંગ છે.

(૧) ફાસિયં- સ્પૃષ્ટ અથવા સ્પર્શિત. ફાસિયં નામ જાં અંતરા ન ખંડેતિ । –આવશ્યક ચૂંણિ. સ્વીકૃત પ્રત્યાખ્યાનનું વચ્ચે ખંડન કર્યા વિના શુદ્ધ ભાવથી અખંડપણે પાલન કરવું, તે સ્પર્શના છે.

(૨) પાલિયં- પાલિત. પ્રત્યાખ્યાનને વારંવાર સ્મૃતિમાં લાવી સાવધાનીપૂર્વક તેની સતત રક્ષા કરવી. તેમાં અતિચાર–દોષનું સેવન ન થાય, તેની સાવધાની રાખવી અને નિર્દોષપણે પાલન કરવું

(૩) સોહિયં- શોધિત. કોઈ દોષનું સેવન થઈ જાય, તો તુરંત જ તેની શુદ્ધિ કરવી.

(૪) તીરિયં- તીરિત- સ્વીકૃત પ્રત્યાખ્યાનની કાલમર્યાદા પૂર્ણ થાય ત્યારે જ પ્રત્યાખ્યાનની સમાપ્તિ કરવી.

(૫) કિદ્દ્રિયં- કીર્તિત. પ્રત્યાખ્યાનનો મહિમા પ્રદર્શિત કરવો. મનમાં પ્રત્યાખ્યાન પ્રતિ બહુમાન આદરભાવ થવો; પ્રત્યાખ્યાનની સમાપ્તિ પહેલા ઉત્કીર્તનપૂર્વક કહેવું કે મેં અમુક પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કર્યો હતો. સમ્યક પ્રકારે પૂર્ણ થાય છે.

(૬) આરાહિયં- આરાહિત. સર્વ દોષોનો ત્યાગ કરીને ઉપરોક્ત સર્વ અંગથી પ્રત્યાખ્યાનની આરાધના કરવી. ચૂંણિકારે આરાહિયં ના સ્થાને અણુપાલિયં નું કથન કર્યું છે. અણુપાલિયં નામ અનુસ્મર્ત્ય તીર્થકરવચનં પ્રત્યાખ્યાનં પાલિયવ્બં । તીર્થકરોના વચ્ચનોનું વારંવાર સમરણ કરીને પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન કરવું.

જ ચ ણ આરાહિયં :- ઉપરોક્ત છ અંગ દ્વારા પ્રત્યાખ્યાનની આરાધના કરવી જોઈએ તેમ છતાં ક્યારેક છઘસ્થપણાના કારણે યથાર્થ રીતે આરાધના ન થઈ હોય, તો તેની આલોચના કરીને પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી અતિચારોનું પ્રતિકમણ કરી વિશુદ્ધ બની શકાય છે.

ਅੰਤਿਮ ਮੰਗਲ

પ્રાક્તથન પ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણીપ્રાણી

નમોત્થુણ નો પાઠ આવશ્યક સૂત્રના અંતિમ મંગલ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં સિદ્ધ ભગવંતોની તેમજ અરિહંત ભગવંતોની ગુણ સ્તુતિ છે. સિદ્ધ ભગવાન તેમજ તીર્થકરોના વિશિષ્ટ ગુણો દ્વારા તીર્થકરોનું સ્વરૂપ, તેમનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ, જગત સાથે તેમનો પવિત્ર સંબંધ તેમજ તેમના શાશ્વત સ્થાન રૂપ સિદ્ધપદનું પ્રતિપાદન છે.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સાધુ સમાચારી નામના છિવીસમા અધ્યયનમાં દેવસી અને રાઈ પ્રતિકુમણાની સમાપ્તિમાં જિનેશ્વરોની સ્તુતિનું કથન છે. થુઝ મગલં કાળણ ૨૬/૪૩ કુજ્જા સિદ્ધાણ સંથવં ૨૩/પર. તેમાં જિનેશ્વરની સ્તુતિ તૃપ નમોત્થણંનો પાઠ બોલવાની પરંપરા છે.

તીર્થકરોની સ્તુતિ અને ગુણગ્રામ કરતાં કોડો કર્માનો નાશ થાય છે અને જો તેમાં ઉત્કૃષ્ટ રસ ઉત્પસ્થિત થાય, તો જીવ જિનનામકર્મનો બંધ કરે છે, સાધકનું અંતર પવિત્ર અને નિર્મળ થાય છે, ભક્તિના અપૂર્વ ઉલ્લાસથી કેટલાય દોષોનું દહન થઈ જાય છે.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં જિનસ્તુતિનું ફળ પ્રદર્શિત કર્યું છે.

થય થુઇમંગલેણ ભંતે જીવે કિં જણયાએ ? થય થુઇ મંગલેણ નાણદંસણચરિત્તબોહિલાભ જણયાએ । નાણદંસણચરિત્તબોહિલાભ સંપત્તે ય ણ જીવે અન્તકિરિયં કપ્પવિમાળો વવત્તિં આગાહણું આરાહાએ । સત્ત્વ-સ્તુતિથી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ બોધિનો લાભ થાય. તે બોધિલાભને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ અંતકિયા અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરે છે અને કર્મો શેષ રહી જાય, તો વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પત્ત થવા યોગ્ય આરાધના કરે છે.

આ રીતે ભક્તિ માર્ગના માધ્યમથી સાધક પૂર્ણતા સુધી પહોંચી શકે છે.

અંતિમ મંગલ : નમોત્થુણં સૂત્ર

સ્તવ સ્તુતિ મંગલ:-

१ નમોત્થુણં અરિહંતાણં ભગવંતાણં આઇગરાણં તિત્થયરાણં સયંસંબુદ્ધાણં
પુરિસુત્તમાણં પુરિસ-સીહાણં પુરિસ-વર-પુંડરિયાણં પુરિસવર-ગંધહત્થીણં લોગુત્તમાણં
લોગણાહાણં લોગહિયાણં લોગપર્વિવાણં લોગપજ્જોયગરાણં અભયદયાણં ચક્કબુદ્ધયાણં
મગગદયાણં સરણદયાણં જીવદયાણં બોહિદયાણં ધમ્મદયાણં ધમ્મદેસયાણં ધમ્મ
ણાયગાણં ધમ્મસારહીણં ધમ્મવર ચાઉરંતચક્કવટીણં દીવોત્તાણં સરણ ગઝ પઝ્ઝાણં
અપ્પડિહય વર ણાણ-દંસણ-ધરાણં વિયદૃછઉમાણં જિણાણ-જાવયાણં તિણાણં
તારયાણં બુદ્ધાણ-બોહયાણં મુત્તાણ-મોયગાણં સબ્વણ્ણૂણં સબ્વદરિસીણં
સિવ-મયલ-મરુય-મણંત-મક્કખય-મવ્વાબાહ-મપુણરાવિત્તિ સિદ્ધિગઝ ણામધેયં ઠાણં
સંપત્તાણં ણમો જિણાણં જિયભયાણં ।

શાલ્દાર્થ :- - નમોત્થુણં - નમસ્કાર હો, અરિહંતાણં - અરિહંત, ભગવંતાણં - ભગવાનોને, આઇગરાણં
- ધર્મની આદિ કરનાર, તિત્થયરાણં - ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરનાર, સયં-સંબુદ્ધાણં - સ્વયં સંબુદ્ધ,
પુરિસુત્તમાણં - પુરુષોમાં ઉત્તમ, પુરિસ-સીહાણં - પુરુષોમાં સિંહ સમાન, પુરિસ-વર-પુંડરિયાણં -
પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ કમળ સમાન, પુરિસ-વર-ગંધહત્થીણં - પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી સમાન, લોગુત્તમાણં -
લોકને વિધે ઉત્તમ, લોગણાહાણં - લોકના નાથ, લોગહિયાણં - લોકના હિતકારી, લોગપઝ્ઝાણં -
લોકમાં દીપક સમાન, લોગપજ્જોયગરાણં - લોકમાં ઉદ્ઘોત કરનાર, અભયદયાણં - અભય દાનદાતા,
ચક્કબુદ્ધયાણં - શુતશાન રૂપ ચક્ષુ દાતા, મગગદયાણં - ધર્મમાર્ગના દાતા, સરણદયાણં - શરણ દાતા,
જીવદયાણં - સંયમ જીવનના દાતા, બોહિદયાણં - સમ્પ્રક્રત્વના દાતા, ધમ્મદયાણં - ધર્મના દાતા,
ધમ્મદેસયાણં - ધર્મના ઉપદેશક, ધમ્મ ણાયગાણં - ધર્મના નાયક, ધર્મના અગ્રેસર, ધમ્મસારહીણં -
ધર્મ રથના સારથિ, ધમ્મવર - ધર્મને વિધે શ્રેષ્ઠ, ચાઉરંતચક્કવટીણં - ચાર ગતિનો અંત કરનાર
ચક્કવર્તી, દીવોત્તાણં - દીપની જેમ આધારભૂત, ત્રાણરૂપ, રક્ષણ આપનાર, સરણ - શરણ રૂપ, ગઝ -
ગતિરૂપ, પઝ્ઝાણં - પ્રતિષ્ઠા રૂપ, આધારરૂપ, અપ્પડિહય - અસ્ખાલિત, અપ્રતિહિત, વર - શ્રેષ્ઠ,
ણાણ-દંસણ ધરાણં - શાન દર્શનને ધારણ કરનાર, વિયદૃછઉમાણં - છદ્મ અવસ્થા રહિત; ધાતિક્રમ
રહિત, જિણાણં - રાગદ્વેષના વિજેતા, જાવયાણં - અન્યને રાગ-દ્વેષનો વિજય કરાવનારા, તિણાણં -
સ્વયં સંસાર સાગરથી તીર્ણ, તારયાણં - અન્યને તારનાર, બુદ્ધાણં - સ્વયં બોધ પામેલા, બોહયાણં -
અન્યને બોધ પમાદનારા, મુત્તાણં - સ્વયં મુક્ત, મોયગાણં - અન્યને મુક્ત કરનારા, સબ્વણ્ણૂણં -
સર્વજ્ઞ, સબ્વદરિસીણં - સર્વદર્શી, સિવ - ઉપદ્રવ રહિત, અયલં - નિશ્ચલ, સ્થિર, અરૂધં - રોગ રહિત,
અણંત - અંત રહિત, અનંત, અક્કખય - અક્ષય, અવ્વાબાહં - બાધા રહિત, પીડા રહિત, અપુણરાવિત્તિ =
પુનરાગમથી રહિત(એવા), સિદ્ધિગઝ - સિદ્ધગતિ, ણામધેય - નામક, નામના, ઠાણ - સ્થાનને,
સંપત્તાણં - પ્રાપ્ત(સિદ્ધ ભગવાનને), ણમો - નમસ્કાર હો, જિણાણં - જિનેશ્વર દેવને, જિયભયાણં -
ભયને જીતનાર.

ભાવાર્થ :- અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર હો. (શ્રી અરિહંત ભગવાન કેવા છે ?) તેઓ શ્રી-

ધર્મની આદિ કરનારા, ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરનારા, સ્વયં સંબુદ્ધ-સ્વયં સમ્યક પ્રકારે પ્રબુદ્ધ થયેલા, સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, પુરુષોમાં સિંહ સમાન, પુરુષોમાં પુંડરીક કમળ સમાન, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી સમાન છે.

તેઓ લોકમાં ઉત્તમ, લોકના નાથ, લોકના હિતકર્તા, લોકમાં દીપક સમાન, લોકમાં ઉદ્ઘોત કરનારા, અભયના દાતા, જ્ઞાનરૂપી નેત્રના દાતા, ધર્મ(અથવા મોક્ષ) માર્ગના દાતા, શરણ દાતા, સંયમ જીવનના દાતા, સમ્યકૃત્વ-બોધિ બીજના દાતા, ધર્મના દાતા, ધર્મના ઉપદેશક, ધર્મના નેતા તથા ધર્મ રથના સારથિ-સંચાલક છે.

ચાર ગતિનો અંત કરનાર શ્રેષ્ઠ ધર્મ યકૃવર્તી છે. સંસાર સમુક્રમાં દૂધતા જીવોને દીપ સમાન આધારભૂત છે, ત્રાણ રૂપ છે, શરણરૂપ છે, સુસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, અપ્રતિહત અને શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-દર્શનના ધારક છે, છિંદ્રસ્થપણાથી રહિત અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય આદિ ધ્યાતિકર્મ અથવા પ્રમાણથી રહિત છે.

સ્વયં રાગદ્વેષને જીતનારા અને અન્યને જીતાડનારા છે, સ્વયં સંસાર સાગરને તરી ગયેલા અને અન્યને તારનારા છે, સ્વયં બોધ પામેલા છે, અન્ય જીવોને બોધ પમાડનારા છે; સ્વયં કર્મથી મુક્ત છે અને અન્ય જીવોને પણ મુક્તિ પમાડનારા છે.

સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે તથા કલ્યાણરૂપ(ઉપદ્રવરહિત) અચળ, સ્થિર, રોગ રહિત, અંત રહિત-અનંત, ક્ષયરહિત-અક્ષય, બાધા-પીડા રહિત, પુનરાગમન રહિત-જન્મ મરણથી રહિત, એવી સિદ્ધગતિ નામના સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા, ભયને જીતનારા, રાગ-દ્વેષને જિતનારા જિનેશ્વરોને નમસ્કાર હો.

વિવેચન :-

આ સ્તુતિપાઠ શ્રી આવશ્યક સૂત્રનું અંતિમ મંગલ છે. સૂત્રકારે નમસ્કાર મહામંત્રથી આદિ મંગલ, ચતુર્વિશતિ સ્તવ-લોગસ્સ સૂત્રથી મધ્ય મંગલ અને પ્રસ્તુત નમોત્થુણાં સૂત્રથી શાસ્ત્રનું અંતિમ મંગલ કર્યું છે. આ રીતે આ શાસ્ત્રના આદિ, મધ્ય અને અંત, એમ ત્રણો સ્થાને સૂત્રકારે મંગલાચરણ દ્વારા ભક્તિ પ્રવાહને પ્રવાહિત કર્યો છે.

નમોત્થુણાં તીર્થકર ભગવાનની ગુણ સ્તુતિ છે. તીર્થકર ભગવાન રાગદ્વેષ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કરી સમભાવ સ્વરૂપ આત્મ સમાધિના સર્વોચ્ચ શિખરને પામેલા મહાપુરુષ છે, તેથી તેમની સ્તુતિ, આત્મસાધનાની સફળતા માટે સાધકને અધિકાધિક આત્મશક્તિ અર્પે છે, અધ્યાત્મ ભાવનામાં કે આત્મ બળમાં વૃદ્ધિ કરે છે. આ સૂત્રનો પ્રત્યેક શાબ્દ પ્રભુના ગુણોને પ્રગટ કરે છે.

ણમોત્થુણ :— ‘નમોત્થુણ’ આ એક મહાન પ્રભાવશાળી સ્તોત્ર છે, બીજા સાધારણ સ્તુતિપાઠો કરતાં તેની વિશેષતા છે. ધર્મનો કે સ્તુતિનો પ્રારંભ નમસ્કારથી થાય છે, તેથી જ સૂત્રકારે ણમોત્થુણ નમસ્કાર હો. શાબ્દથી સ્તુતિનો પ્રારંભ કર્યો છે.

અરિહંતાર્ણ :— રાગ-દ્વેષ રૂપ અંતરંગ શત્રુઓનો કે ચાર ધ્યાતિ કર્માનો સંપૂર્ણ નાશ કરીને, પોતાના આત્મસામર્થ્ય રૂપ યોગ્યતા તથા કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, ક્ષાયિક સમકિત અને અનંત આત્મિક શક્તિ

પ્રગટ કર્યા છે, તેવા તૈલોક્ય પૂજનીય વીતરાળી સર્વજ્ઞ પુરુષ અરિહંત છે. અરિહંત શબ્દના વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ નમસ્કાર સૂત્ર.

ભગવંતારણ- ભગવાનને. ભારતવર્ષના દાર્શનિક અને ધાર્મિક સાહિત્યમાં ભગવાન ઉચ્ચ કોટિનો ભાવપૂર્ણ શબ્દ છે. તેમાં એક વિશિષ્ટ ભાવ છૂપાયેલો છે. 'ભગવાનું' શબ્દ 'ભગ' શબ્દથી બન્યો છે. ભગ સહિત હોય, તે ભગવાન કહેવાય છે.

ભગ શબ્દના છ અર્થ થાય છે— (૧) ઐશ્વર્ય-પ્રતાપ (૨) વીર્ય-શક્તિ અથવા ઉત્સાહ (૩) યશ કીર્તિ (૪) શ્રી શોભા (૫) ધર્મ-સદાચાર અને (૬) પ્રયત્ન-કર્તવ્યની પૂર્તિ માટે થતો અદ્ભુત પુરુષાર્થ.

એશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય, વીર્યસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ ।

ધર્મસ્યાઽથ પ્રયત્નસ્ય, ષણાં ભગ ઇતીજ્ઞના ॥

જે મહાન આત્મામાં પૂર્ણ ઐશ્વર્ય, પૂર્ણ વીર્ય, પૂર્ણ યશ, પૂર્ણ શ્રી, પૂર્ણ ધર્મ અને પૂર્ણ પ્રયત્ન હોય છે તે ભગવાન કહેવાય છે. તીર્થકર મહાપ્રભુમાં ઉક્ત છાં ગુણો પૂર્ણ રૂપે વિદ્યમાન હોય છે તેથી તે ભગવાનું કહેવાય છે.

જે સાધક સાધના કરતાં-કરતાં વીતરાગતાના પદ ઉપર પહોંચી જાય છે ત્યારે તે ભગવાનું બની જાય છે. જૈન ધર્મ ઈશ્વર અવતારને સ્વીકારતો નથી. કોઈપણ વ્યક્તિ સ્વપુરુષાર્થી જ પોતાના ભગવદું ભાવને પ્રગટ કરી શકે છે.

જૈન દર્શનની દાસ્તિએ ભગવાનું પૂર્ણ વિકાસ પામેલા શુદ્ધ આત્મા છે. તેમના ચરણોમાં સ્વર્ગના ઇન્દ્રો પોતાનું મસ્તક જુકાવે છે, તેમને પોતાના આરાધ્યદેવ માને છે; ત્રણ લોકનું સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય તેમના ચરણોમાં ઉપસ્થિત થાય છે. તેમના પ્રતાપ આગળ કોઈ-કોઈ સૂર્યના પ્રતાપ અને પ્રકાશ ફીકા પડી જાય છે.

આઇગરાણ :— અરિહંત ભગવાનું આદિકર કહેવાય છે. આદિકર એટલે ધર્મની આદિ કરનારા. ધર્મ અનાદિ છે, જ્યારથી આ સંસાર છે, ત્યારથી ધર્મ પણ છે અને તેનું ફળ મોક્ષ પણ છે. જો સંસાર અનાદિ છે, તો ધર્મ પણ અનાદિ છે.

અરિહંત ભગવાનને આદિકર કહેવાના બે કારણ છે. (૧) દરેક અરિહંત ભગવાન ધર્મનું નિર્માણ કરતા નથી પરંતુ ધર્મની વ્યવસ્થાનું, ધર્મની મર્યાદાનું નિર્માણ કરે છે. પોતપોતાના યુગમાં ધર્મમાં આવેલી વિકૃતિ, મિથ્યાચાર કે અધર્મનું પોષણ થઈ રહ્યું હોય, તેની વિશુદ્ધિ કરી અરિહંત દેવ પુનઃ ધર્મની મર્યાદાનું વિધાન કરે છે, પોતાના યુગમાં ધર્મની મર્યાદાની આદિ કરે છે, તેથી અરિહંત દેવ આદિકર કહેવાય છે. (૨) અરિહંત ભગવાન શુત્રધર્મની આદિ કરનાર છે, અર્થાત્ શુત્રધર્મનું નિર્માણ કરનાર છે. જૈન સાહિત્યમાં આચારાંગ આદિ આગમ ગ્રંથોને શુત્રધર્મ કહે છે. તીર્થકર ભગવાન પૂર્વના તીર્થકર રચિત ધર્મશાસ્ત્રો અનુસાર પોતાની સાધના કરતા નથી. તે સ્વયં સાધનાની સિદ્ધિ પછી સ્વાત્માનુભવ દ્વારા જ સાધના-માર્ગને પ્રગટ કરે છે તેથી પ્રત્યેક તીર્થકરો શુત્રધર્મના આદિકર કહેવાય છે.

દ્વાદશાંગીમાં બારમું અંગસૂત્ર—શ્રી દાસ્તિવાદ સૂત્ર તીર્થકરો, તેના શિષ્ય ગણધર અને તેના શિષ્યોની પરંપરા સુધી જ અર્થાત્ ત્રણ પેઢી સુધી જ રહે છે ત્યાર પછી તેનો વિચછેદ થાય છે. ત્યાર પછી જ્યારે બીજા તીર્થકર થાય, ત્યારે તેમની ત્રિપદીના શ્રવણથી તે તીર્થકરોના ગણધરો નવી દ્વાદશાંગીની રથના કરે, તેમાં દાસ્તિવાદ સૂત્રની રચના નવી થાય છે. તે અપેક્ષાએ પણ દરેક તીર્થકરો આદિકર કહેવાય છે.

તિત્થયરાણ તીર્થકર :— તીર્થના નિર્માતા તીર્થકર કહેવાય છે. સંસારરૂપી સમુક્ર જેનાથી તરી શકાય તે ધર્મ તીર્થ કહેવાય છે અને ધર્મ-તીર્થની સ્થાપના કરવાથી ભગવાન મહાવીર વગેરે તીર્થકર કહેવાય છે.

જેમ ઘોર ભયંકર સમુક્રને સામાન્ય માનવી તરી શકતો નથી, પરંતુ તેને તરવા માટે ઘાટ-તીર્થનું નિર્માણ થાય, તો સામાન્ય મનુષ્યો પણ તેને સરળતાથી તરી શકે છે. તે જ રીતે સામાન્ય મનુષ્યો સંસાર રૂપ સમુક્રને સરળતાથી પાર કરી શકે, તે માટે પ્રભુએ સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા, આ ચતુર્વિધ સંઘ રૂપ ચાર તીર્થની સ્થાપના કરી છે. વિવિધ શ્રેષ્ઠીના સાધકો માટે વિવિધ અનુષ્ઠાનો રૂપ વિવિધ યોજનાઓ નિશ્ચિત કરી છે, સાધક પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે કોઈ પણ સાધનાને અપનાવીને સંસાર સાગરને તરી શકે છે અથવા તીર્થ એટલે પુલ. પુલ ઉપર થઈને રોગી, નિરોગી, નાના-મોટા પ્રત્યેક જીવો નિશ્ચિતપણે સામા કિનારે પહોંચી શકે છે. તે જ રીતે ચતુર્વિધ સંઘરૂપી પુલ નિશ્ચિતપણે મોકદૂપી સામા કિનારે પહોંચાડે છે.

આ રીતે તીર્થકરો ચાર તીર્થના સંસ્થાપક હોવાથી તીર્થકર કહેવાય છે. તીર્થકરો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી પ્રથમ સમવસરણમાં બાર પ્રકારની પરિષદમાં ઉપદેશ આપે છે. પ્રભુના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈને કેટલાક મનુષ્યો સાધુવ્રતનો અને કેટલાક શ્રાવક વ્રતનો સ્વીકાર કરે છે. આ રીતે પ્રભુના તીર્થકર નામ કર્મના વિપાકોદ્યે સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના થાય છે અને પરમાત્મા તીર્થકર કહેવાય છે.

સયંસંબુદ્ધાણ સ્વયં સંબુદ્ધ :— તીર્થકર ભગવાન સ્વયં સંબુદ્ધ અર્થાત્ સ્વયં બોધ પામનારા હોય છે. તીર્થકરોએ પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં જિનનામકર્મનો બંધ નિકાચિત કર્યો હોય, ત્યારથી જ તેમના આત્માએ તથાપ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય છે, તેથી જ તેઓ ત્રણ જ્ઞાન સહિત જન્મ ધારણ કરે છે, તેઓને વૈરાગ્ય માટે કોઈના ઉપદેશ કે અન્ય કોઈ પણ નિમિત્તની આવશ્યકતા નથી. તેઓને પથ પ્રદર્શન માટે કોઈ ગુરુ કે શાસ્ત્રોની જરૂર નથી.

તેઓ સ્વયં પથદર્શક છે, સ્વયં પથના યાત્રી છે; તેઓ પોતાનો માર્ગ સ્વયં શોધે છે. સ્વયં પોતાની કેડી કંડારીને દઢ શ્રદ્ધાથી તે કેડીએ ચાલે છે. આ રીતે તેઓ સ્વયં સંબુદ્ધ છે.

પુરિસુત્તમાણ પુરુષોત્તમ :— તીર્થકર ભગવાન પુરુષોત્તમ અર્થાત્ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાનના ભાવી અને આભ્યંતર બંસે પ્રકારના ગુણો અલૌકિક અને અસાધારણ હોય છે. ભગવાનનું રૂપ ત્રિભુવન મોહક હોય છે ! તેમનું તેજ સૂર્યના તેજને હતપ્રભ બનાવે છે ! ભગવાનના દિવ્ય શરીરમાં ૧૦૦૮ ઉતામ લક્ષણ હોય છે, તે જ તેમની મહત્તાનું સૂચન કરે છે.

ભગવાનના વજાત્રધભનારાચ સંહનન અને સમયતુરસ સંસ્થાનનું સૌંદર્ય અનોખું હોય છે. તેમના પરમ ઔદારિક શરીર સમક્ષ દેવોના દેશીયમાન વૈક્રિય શરીર પણ તુચ્છ અને નગણ્ય દેખાય છે.

તીર્થકર દેવ અનંત અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન આદિ અનંત આત્મ ગુણોની અનુભૂતિ કરી રહ્યા હોય છે આ રીતે તીર્થકર દેવ પોતાના યુગમાં સંસારી પુરુષોમાં ઉત્તમોત્તમ હોય છે.

પુરિસસિહાણ પુરુષસિંહ :— તીર્થકર દેવ પુરુષોમાં સિંહ સમાન છે. સિંહ એક અજ્ઞાની અને હિંસક પણ છે. ભગવાન દ્વારા અને ક્ષમાના ભંડાર છે. પરમાત્માને આપેલી આ ઉપમા સર્વ દેશીય નથી, પરંતુ એક દેશીય છે. અહીં સિંહની વીરતા અને પરાક્રમ સાથે પ્રભુની તુલના કરી છે.

જે રીતે સિંહ પોતાના બળ અને પરાક્રમથી નિર્ભય રહે છે. અન્ય કોઈ પણ પણ પણ તેના જેવી વીરતા

દર્શાવી શકતું નથી તે પ્રમાણે તીર્થકર દેવ પણ સંસારમાં નિર્ભય રહે છે, કોઈ પણ સંસારી વ્યક્તિ તેમનાં આત્મભળ, તપ, ત્યાગ આદિ વીરતાનો પરાભવ કરી શકતા નથી.

તે ઉપરાંત સંસારના મનુષ્યોની વૃત્તિના બે પ્રકાર છે. (૧) સિંહવૃત્તિ અને (૨) શાનવૃત્તિ. શાનવૃત્તિવાળા મનુષ્યો નિમિત્તને જ દોષિત માને છે અને સિંહવૃત્તિવાળા મનુષ્યો નિમિત્તને દોષ આપ્યા વિના પોતાના ઉપાદાનને શુદ્ધ કરે છે. તીર્થકરાદિ મહાપુરુષો પોતાના સુખ-દુઃખમાં અન્ય કોઈ પણ નિમિત્તને દોષ આપ્યા વિના પોતાના વિકારોને દોષિત માની તેનાથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેથી તીર્થકર પુરુષસિંહ છે, પુરુષોમાં સિંહની વૃત્તિ રાખનારા છે.

પુરિસવર પુરુષવર પુરુષિક :- તીર્થકર ભગવાન પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષિક ક્રમળ સમાન હોય છે. બીજા ક્રમળોની અપેક્ષાએ પુરુષીક-શૈત ક્રમળ સૌન્દર્ય અને સુગંધમાં ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. દૂરદૂરથી ભ્રમરો સુગંધથી આકર્ષિત બની ત્યાં આવે છે અને ક્રમળ કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થભાવ વિના અહર્નિશ વિશ્વને પોતાની સુગંધ અર્પણ કરતું રહે છે.

તીર્થકર દેવ પણ માનવરૂપી સરોવરમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ક્રમળ સમાન છે. તેમના આધ્યાત્મિક જીવનની સુગંધ અનંત હોય છે. તેઓ અહિંસા, સત્યાદિ સદ્ગુણોની સુગંધ સર્વત્ર ફેલાવે છે. પુરુષિકની સુગંધનું અસ્તિત્વ અલ્પકાલીન હોય છે, પરંતુ તીર્થકર દેવોના જીવનની સુગંધ તો હજારો લાખો વર્ષો સુધી રહે છે. પુરુષીકની શૈતતાની જેમ ભગવાનનું જીવન પણ વીતરાગતા કારણે પૂર્ણતઃ નિર્મળ-શૈત હોય છે. તેમાં કષાયની મલિનતા હોતી નથી. પુરુષિકની નિઃસ્વાર્થતાની જેમ ભગવાન પણ નિઃસ્વાર્થ ભાવથી સમગ્ર જીવસૃષ્ટિનું કલ્યાણ કરે છે, તેમને કોઈ પણ પ્રકારની સાંસારિક વાસના હોતી નથી.

ક્રમળ પાસે ભ્રમરો આવે છે તેમ તીર્થકર દેવના આધ્યાત્મિક જીવનની સુગંધથી પ્રભાવિત બની ત્રણ લોકના પ્રાણી તેમનાં ચરણોમાં ઉપસ્થિત થાય છે. જેમ પાણીથી ભરેલાં સરોવરમાં ક્રમળ પાણીથી આલિપ્ત રહે છે. તેમ પ્રભુ સંસારની વાસનાઓથી પૂર્ણતઃ નિર્લેપ રહે છે.

ઉપરોક્ત વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ ક્રમળમાં અજ્ઞાનપણે જ થાય છે, પરંતુ ભગવાનના જીવનમાં પૂર્ણ જ્ઞાનાવસ્થામાં જ નિષ્કામ કરણાભાવથી ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પુરુષિક ક્રમળથી પરમાત્માની વિશેષતા છે.

પુરિસવર ગંધહત્થીણ પુરુષવર ગંધ હસ્તી :- ભગવાન પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી સમાન છે. સિંહની ઉપમા વીરતાને સૂચિત કરે છે અને પુરુષીકની ઉપમા શ્રેષ્ઠ ગંધને સૂચિત કરે છે, પરંતુ ગંધહસ્તીની ઉપમા સુગંધ અને વીરતા બન્નેને એકસાથે સૂચિત કરે છે.

ગંધહસ્તી એક મહાન વિલક્ષણ હસ્તી હોય છે. તેના ગંડસ્થળમાંથી સદૈવ સુગંધિત મદ જરતો રહે છે અને તેના ઉપર ભ્રમર સમૂહ ગુંજારવ કરે છે. ગંધહસ્તીની ગંધ એટલી તીવ્ર હોય છે કે યુદ્ધભૂમિમાં જતાં જ તેની સુગંધમાત્રથી અન્ય હજારો હાથીઓ ત્રાસીને નાસવા લાગે છે, તેની સમક્ષ ઊભા રહી શકતા નથી. આ ગંધહસ્તી જ્યાં રહે છે તે પ્રદેશમાં અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ આદિ ઉપદ્રવો થતા નથી, હંમેશાં સુકાળ રહે છે.

તીર્થકર ભગવાન પણ માનવજીતિમાં ગંધહસ્તી સમાન છે. ભગવાનના પ્રતાપ તથા તેજ સમક્ષ અત્યાચાર, ભયંકર વૈર-વિરોધ, અજ્ઞાન અને પાખંડ આદિ ટકી શકતા નથી. ભગવાન ગંધહસ્તીની સમાન વિશ્વ માટે મંગળકારી છે. જે દેશમાં ભગવાનનું પદાર્પણ થાય છે, ત્યાં ભગવાનના પરમ પુણ્યપ્રભાવે

અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, મહામારી આદિ કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ થતો નથી. જો પૂર્વે ઉપદ્રવ હોય, તો ભગવાનના આગમનથી તે સર્વ ઉપદ્રવો શાંત થઈ જાય છે. ભગવાનના ઉઘ અતિશયોમાંથી આ એક અતિશય છે.

લોગુત્તમાણ- લોકમાં ઉત્તમ. તીર્થકરો પોતાના રૂપથી, ગુણથી, શક્તિથી ત્રણે લોકમાં ઉત્તમ છે. પ્રભુનું પરમ ઔદારિક શરીર દેવલોકના હિવ્ય શરીરથી અનંત ગુણ વિશિષ્ટ છે. તીર્થકરોની ટચલી આંગળીનું બળ પણ દેવોથી અધિક છે અને પ્રભુના આત્મામાં અનંત આત્મગુણો પ્રગટ થયેલા છે. તેમજ ચોત્રીસ અતિશય સંપત્ત તથા વાણીના પાંત્રીસ ગુણયુક્ત હોવાથી પ્રભુ લોકમાં ઉત્તમ છે.

લોગણાહાણ- લોકના નાથ. ત્રણે લોકના જીવોના નાયક હોવાથી પ્રભુ લોકના નાથ કહેવાય છે. અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તના સંરક્ષણ રૂપ યોગક્ષેમના કરનારા હોય, તે નાથ કહેવાય છે, તીર્થકરો અપ્રાપ્ત સમ્યગ્રૂદ્ધાન આદિની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્ત રત્નત્રયના સંરક્ષણ માટે કારણરૂપ હોવાથી ભવી જીવોના નાથ છે.

લોગહિયાણ- લોકનું હિત કરનારા. પ્રભુના આચાર અને વિચાર તથા અનેકાંતમય ઉપદેશ જગતના સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ સર્વ જીવોને હિતકારી છે, તેથી તીર્થકરો સમસ્ત લોકનું હિત કરનારા છે.

લોગપદ્વારાણ લોકપ્રદીપ :- તીર્થકર ભગવાન લોકમાં પ્રકાશ કરનાર અનુપમ દીપક છે. જ્યારે સંસારમાં અજ્ઞાન-તિમિર નિગૂઢ રીતે ફેલાઈ જાય છે, સત્યધર્મનો માર્ગ પ્રાય: વિલુપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તીર્થકર ભગવાન વિશ્વમાં પોતાના કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવે છે અને જનતાના મિથ્યાત્વ અંધકારનો નાશ કરી તેને સન્માર્ગ પર સ્થાપિત કરે છે. દીપકનો પ્રકાશ ભર્યાયિત છે, ધૂમસહિત છે, વાયુનો વેગ તેને ખુઝાવી શકે છે, તીર્થકર પ્રભુરૂપી ત્રણે લોક અને ત્રણે કાળને પ્રકાશિત કરતા જ્ઞાનદીપકના પ્રકાશને વાયુ ખુઝાવી શકતો નથી. પ્રભુને સૂર્ય, ચંદ્રની ઉપમા નહિ આપતાં, દીપકની ઉપમા આપી છે કારણ કે સૂર્ય, ચંદ્ર પ્રકાશ આપે છે, પરંતુ કોઈને પોતાની સમાન પ્રકાશમય બનાવતા નથી, જ્યારે નાનો દીપક પોતાના સંસર્ગમાં આવતા હજારો દીપકોને પ્રદીપન કરી પોતાની સમાન પ્રકાશમાન દીપક બનાવે છે.

તે પ્રમાણે તીર્થકર દેવ પોતાના સંસર્ગમાં આવતા અન્ય સાધકોને સાધનાપથ પ્રદર્શિત કરી તેમને પોતાની સમાન બનાવે છે. આ રીતે પરમાત્મા અનુપમ દીપક સમાન છે.

લોગ પજ્જોયગરાણ- લોકમાં પ્રધોત-પ્રકાશ કરનારા. પ્રભુ કેવળજ્ઞાન રૂપી પ્રકાશ દ્વારા લોકાલોકના સમસ્ત ભાવોને પ્રકાશિત કરનારા છે.

અભ્યદ્યાણં અભ્યદાતા :— ભયનો અભાવ, તે અભય છે. શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રમાં સાત પ્રકારના ભયનું કથન છે. (૧) ઈહલોક ભય, (૨) પરલોક ભય, (૩) આદાન-ધન સંપત્તિ લૂંટાઈ જવાનો ભય, (૪) અક્ષમાત ભય, (૫) વેદના ભય— શરીરના રોગ આદિનો ભય અથવા આજીવિકાભય, (૬) મરણ ભય, (૭) અપજ્ઞશભય. તીર્થકરો આ સાતે પ્રકારના ભયથી મુક્ત કરીને જીવોને અભય બનાવે છે.

સંસારના સર્વ દાનમાં અભયદાન શ્રેષ્ઠ છે. દાણાણ સેદું અભયપદ્યાણ । સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર. પ્રાણીને મારવામાં આવે ત્યારે તે ભયભીત બની જાય છે. પ્રાણીને ન મારવા, તેની હિંસા ન કરવી તે તેને અભય આપવા તુલ્ય છે. આ રીતે અહિંસાની આરાધના તે અભયદાનની સાધના છે. તીર્થકરોના અંતરનો અનંત કરણા ભાવ અભયદાનમાં જ પૂર્ણ રૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. તીર્થકર ભગવાન કોઈ પણ પ્રકારના

ભેદભાવ વિના શત્રુ-મિત્ર, રાજી-રંક, રાગી કે દેખી સહુને અભયદાન આપે છે. સંસારના મિથ્યાત્વ વનમાં ભટકતા જીવ સમૂહને સત્યમાર્ગ પર લાવી નિરાકૃત બનાવવા, તેમને અભયદાન આપવું તે જ તીર્થકર દેવોનું મહાન કાર્ય છે.

ચક્કબુદ્યાણ ચક્ષુદાતા :— જ્યારે જીવોમાં સત્યાસત્યનો વિવેક લુપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તીર્થકર પ્રભુ જીવોને જ્ઞાન નેત્ર અર્પણ કરે છે, અજ્ઞાનનો પડદો દૂર કરે છે. તે કામ-કોધ આદિ વિકારોથી દુષ્પિત, અજ્ઞાની અંધ પુરુષ પરમાત્મા પાસેથી જ્ઞાનનેત્ર મેળવી પ્રસત્ત થાય છે. તે જીવો જ્ઞાનરૂપ નેત્ર દ્વારા સન્માર્ગને પામી પોતાના જીવનનું પરિવર્તન કરે છે, તેથી પ્રભુ ચક્ષુદાતા છે, ચંડકૌશિક સર્પ જેવા જન્મજન્માંતરના અંધ જીવો પ્રભુ દ્વારા જ્ઞાન રૂપ નેત્રને પામી, ઉન્માર્ગનો ત્યાગ કરી, સન્માર્ગને પામી ગયા છે.

મગગદ્યાણ- માર્ગના દાતા. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક ચારિત્ર રૂપ મોક્ષમાર્ગ અથવા વિશિષ્ટ ગુણ પ્રાપ્તિના કારણભૂત ક્ષયોપશમ ભાવ રૂપ માર્ગના દાતા. તીર્થકરો મોક્ષમાર્ગને અથવા ઉન્માર્ગ જતાં જીવોને સન્માર્ગનું દર્શન કરાવી આત્મગુણોના પ્રગટીકરણનો માર્ગ બતાવે છે, તેથી માર્ગના દાતા છે.

સરણદ્યાણ- શરણદાતા. કર્મશત્રુઓથી દુઃખી પ્રાણીઓને શરણ-આશ્રય દેનારા. આ સંસારમાં જીવો પોત-પોતાના કર્માથી દુઃખી થાય છે. તે જીવોને કોઈ પણ પદાર્થ કે અન્ય જીવો શરણ રૂપ આશ્રય રૂપ થઈ શકતા નથી કારણ કે પ્રત્યેક જીવ સ્વયં અશરણરૂપ છે. તીર્થકરો સાધના દ્વારા સ્વયં સ્વસ્થતાને પ્રાપ્ત કરીને સર્વ જીવોને માટે શરણરૂપ બની ગયા છે. તેમનું શરણ સ્વીકારીને જીવો સ્વયં સ્વસ્થ થાય છે.

જીવદ્યાણ- જીવનદાતા. તીર્થકરો ષડ્જવનિકાયના જીવો પર દ્યા રાખે છે, તેથી તેઓ જીવનદાતા છે અથવા સંયમરૂપ જીવન દેનારા છે.

બોહિદ્યાણ- બોધિ પ્રદાતા. જિન પ્રાણિત ધર્મની પ્રાપ્તિને બોધિ કહે છે અથવા સમ્યગ્દર્શનને બોધિ કહે છે. તીર્થકરો ભવી જીવોની બોધિ-સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત બને છે, તેથી તેઓ બોધિપ્રદાતા કહેવાય છે.

ધર્મદ્યાણ- તીર્થકરો આત્મસ્વભાવ રૂપ ધર્મ તથા શ્રુત અને ચારિત્ર રૂપ ધર્મના દાતા છે. તેઓ દુર્ગીતિમાં પડતા જીવોને ધર્મ દ્વારા ધારી રાખે છે, તેથી તેઓ ધર્મદાતા છે.

ધર્મદેસિયાણ- ધર્મના ઉપદેશક. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી તીર્થકરો ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. પ્રભુના ઉપદેશ શ્રવણથી કેટલાય જીવો બોધિબીજને પામે છે. કેટલાય જીવો શ્રુત-ચારિત્રરૂપ ધર્મને પામે છે, તેથી તીર્થકરો બોધિદાતા, ધર્મદાતા કે ધર્મના ઉપદેશક કહેવાય છે.

ધર્મણાયગાણ- ધર્મના નાયક, ધર્મના પ્રવર્તક. પ્રભુ પોતાના ઉપદેશમાં દુઃખમુક્તિ માટે આગાર અને અણગાર ધર્મનું પ્રવર્તન કરે છે, તેથી તેઓ ધર્મના નાયક છે.

ધર્મસારહીણ- ધર્મસારથિ. જેમ સારથિ રથમાં બેઠેલી વ્યક્તિને સુયોગ્ય દિશા સૂચન કરીને રથ દ્વારા ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચાડે છે. તેમ તીર્થકરો સાધકોને સુયોગ્ય દિશાસૂચન કરી ધર્મરૂપી રથ દ્વારા મોક્ષ સ્થાન સુધી પહોંચાડે છે.

ધર્મવર ચાડરંતચક્કવટીણ ધર્મવર ચતુરંત ચક્કવર્તી :— તીર્થકર ભગવાન ધર્મના શ્રેષ્ઠ ચક્કવર્તી અને ચાર ગતિનો અંત કરનારા છે. જ્યારે દેશમાં સર્વત્ર અરાજકતા છવાઈ જાય છે અને દેશના નાનાં-નાનાં રાજ્યો જૂદા થઈ જાય, દેશની એકતા નષ્ટ થઈ જાય ત્યારે ચક્કવર્તી પુનઃ રાજનીતિની વ્યવસ્થા કરે છે, સંપૂર્ણ વિઝેરાયેલી દેશની શક્તિને એકત્રિત કરે છે. તેઓ પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ એ ત્રણ દિશાઓમાં

સમુદ્ર પર્યત અને ઉત્તરમાં ચુલહેમવંત પર્વત પર્યત પોતાનું અખંડ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરે છે, તેથી તેઓ ચતુરંત ચક્વર્તી કહેવાય છે.

તીર્થકર ભગવાન નરક, તિર્યચ આદિ ચારે ગતિઓનો અંત કરી, કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી સંપૂર્ણ વિશ્વ ઉપર અહિંસા અને સત્ય આદિનું ધર્મરાજ્ય સ્થાપિત કરે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અથવા દાન, શીલ, તપ અને ભાવરૂપ ચતુર્વિધ ધર્મની સાધના સ્વયં પૂર્ણ કરે છે અને જગતને પણ તે ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે બિના-બિન મતજન્ય દુરાગ્રહને કારણે ફેલાયેલી ધાર્મિક અરાજકતાનો અંત કરી તીર્થકરો અખંડ ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરે છે, તેથી તેઓ ધર્મચતુરંત ચક્વર્તી કહેવાય છે.

તીર્થકરો ધર્મચક્વર્તી છે. તેઓ સાધનાના બળથી કામ-કોધાદિ અંતરંગ શત્રુઓનો નાશ કરે છે. તત્પશ્ચાત્ જીવો માટે ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી અખંડ આધ્યાત્મિક શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરે છે. તીર્થકર સમગ્ર જીવ સૃષ્ટિના હૃદયના સમ્માટ બને છે, તેના પરિણામે તેઓ સંસારમાં પારસ્પરિક પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ, ત્યાગ અને વૈરાગ્યનું વિશ્વહિતકારી શાસન ચલાવે છે. તીર્થકર ભગવાનનું શાસન તો ચક્વર્તીઓ ઉપર પણ હોય છે, તેથી તીર્થકર ભગવાન ચક્વર્તીઓના પણ ચક્વર્તી છે.

દીવોતાણ સરણગાઙ પછ્છાણ- તીર્થકરો સંસાર સમુદ્રમાં દૂબતા જીવો માટે આધાર રૂપ હોવાથી દ્વીપ સમાન છે, કર્માથી સંતપ્ત ભવી જીવોની રક્ષા કરવામાં કુશળ હોવાથી ત્રાણરૂપ અને શરણ પ્રદાતા હોવાથી શરણાગતિના સ્થાનરૂપ છે.

અપ્પડિહ્ય-વર-ણાણ-દંસણધરાણ- અપ્રતિહત- શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-દર્શનના ધારક. મતિ, શ્રુત આદિ ક્ષાયોપશાભિક જ્ઞાન અપૂર્ણ છે. તેની કાલમર્યાદા પ્રમાણે જ તે રહે છે. કેવળજ્ઞાન અખંડ, અનંત અને પૂર્ણજ્ઞાન છે, તેની સ્થિતિ સાદિ અનંતકાલની છે. પ્રગટ થયા પછી તેનો નાશ થતો નથી કે અન્ય દ્વારા પરાભૂત થતું નથી, તેથી તે અપ્રતિહત છે. વર એટલે સર્વ જ્ઞાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તીર્થકરો અપ્રતિહત શ્રેષ્ઠ કેવળ જ્ઞાન-દર્શનના ધારક છે.

વિયદૃઢ્છાનું વ્યાવૃતચ્છદ્ધ :— તીર્થકર દેવ વ્યાવૃતચ્છદ્ધ અર્થાત્ છદ્ધરહિત કહેવાય છે. છદ્ધના બે અર્થ છે— આવરણ અને છણ. (૧) જ્ઞાનાવરણીય આદિ ચાર ઘનઘાતી કર્મો આત્માની જ્ઞાન, દર્શનાદિ મૂળ શક્તિઓને ઢાકે છે, વેચિત કરે છે, છાદન કરે છે, તેથી તે છદ્ધ કહેવાય છે. તીર્થકરો જ્ઞાનાવરણીય આદિ ચાર ઘાતી કર્માથી પૂર્ણતઃ પૃથક્ થઈ જાય છે, તેથી તેઓ કેવળ જ્ઞાની બની ગયા છે તે ‘વ્યાવૃતચ્છદ્ધ’ કહેવાય છે. (૨) છદ્ધ એટલે છણ કપટ. વીતરાગ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ પછી જ તીર્થકરપણું પ્રગટ થાય છે, તેથી તીર્થકરો છણકપટથી સર્વથા રહિત હોય છે. તેમનું જીવન બહાર અને અંદર સર્વત્ર સરળ, સમતોલ અને સમભાવ યુક્ત હોય છે. તેમના જીવનમાં છણ-કપટની કોઈ સંભાવના નથી.

અપ્રતિહત જ્ઞાન-દર્શનના ધારક અને વ્યાવૃત છદ્ધ, આ બંને ગુણો અન્ય અનંત ગુણોને જન્મ આપે છે. અરિહંતાણં ભગવંતાણંથી લઈને સરણ ગઈ પઈટઠાણં સુધીના સર્વ ગુણોનું કારણ આ બે ગુણો જ છે, તેથી આ બે ગુણો જ પ્રભુના ઉત્કૃષ્ટ ગુણગાન માટે પર્યાપ્ત છે.

જિણાણ..... મોયગાણ સ્વયં રાગ દ્વેષના વિજેતા અને અન્યને રાગ-દ્વેષના વિજયનો માર્ગ બતાવનારા, સ્વયં સંસાર સમુદ્રથી તીર્ણ અને અન્યને તારનારા, સ્વયં બોધ પામેલા અને અન્યને બોધ પમાડનારા, સ્વયં ઘાતિકર્માથી મુક્ત અને અન્યને મુક્ત કરનારા.

તીર્થકરો સંયમનો સ્વીકાર કર્યા પછી રાગ-દ્વેષ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની સાધના કરે છે, સ્વયં

સાધના દ્વારા રાગ-દ્રેષના વિજેતા બનીને જિનપદને પામે છે, જિનપદની પ્રાપ્તિની સાથે જ જન્મ-મરણના બીજભૂત મોહનીય આદિ ચાર ઘાતિ કર્માનો નાશ કર્યો હોવાથી સંસાર સાગરથી તીર્ણ થાય છે, સ્વયં કેવળજ્ઞાનરૂપ પૂર્ણ બોધને પામે છે અને ઘાતિ કર્માથી મુક્ત થાય છે.

આ રીતે તીર્થકરની સ્વયંની સાધના સિદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી તેઓ સદેહ તીર્થકર પણ વિચરે છે. પૂર્વના ત્રીજા ભવમાં ‘સવ્યે જીવ કરું શાસન રસી’ની પ્રબળતમ કરુણાભાવનાથી નિકાયિતકરેલા તીર્થકર નામ કર્મના ઉદ્યે જગજજીવોને કર્મબંધથી મુક્ત કરવા માટે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે અને ભવી જીવોને બંધન મુક્તિનો માર્ગ બતાવે છે. તેથી તીર્થકરો જગજજીવોને રાગ-દ્રેષના વિજયનો, સંસાર સાગર તરવાનો, બોધ પ્રાપ્તિનો અને કર્મમુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવે છે. અનેક જીવો તે માર્ગ ચાલીને મુક્ત થયા છે, થાય છે અને થશે. આ રીતે તીર્થકરો નિજસમફલદાયક છે. આ તીર્થકરોની વિશિષ્ટતા છે.

જૈન દર્શનની દાઢિએ પ્રત્યેક આત્મા પરમાત્માતુલ્ય છે. તે જીવ પરમાત્માના પ્રદર્શિત માર્ગ ચાલી. પરમાત્માની ભક્તિ કરતાં-કરતાં અંતે પરમાત્મપદને પામી શકે છે. જાવયાણ, તારયાણ આદિ ચાર વિશેષણોથી તે વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

સવ્યણૂં સવ્યદરસીણ- સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી. જગતના સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયોને વિશેષ રૂપે અને સામાન્ય રૂપે જાણનારા. તીર્થકરો કેવળજ્ઞાન દ્વારા લોકાલોકના તૈકાલિક ભાવોને વિશેષ રૂપે જાણતા હોવાથી સર્વજ્ઞ અને લોકાલોકના તૈકાલિક ભાવોને સામાન્ય રૂપે જોતા હોવાથી સર્વદર્શી છે.

સિવમયલ..... પૂર્વોક્ત વિશેષણો દ્વારા તીર્થકરોની વિશિષ્ટતાનું દર્શન કરાવ્યા પછી સૂત્રકાર તીર્થકરો જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાના છે તે સિદ્ધસ્થાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે.

સિવ-શિવ. સિદ્ધપદ સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવથી પૂર્ણપણે રહિત હોવાથી શિવ-કલ્યાણકારક છે.

અયલ- અચલ. સિદ્ધ પદની પ્રાપ્તિ પછી તે શુદ્ધાત્મામાં સ્વાભાવિક કે પ્રાયોગિક કોઈ પણ પ્રકારની ચલન ક્રિયા નથી. તે સ્થાન અચલ છે, ત્યાંથી ચલિત થવાનું નથી.

અરુય- અરુજ. જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ નથી તે અરુજ કહેવાય છે. સિદ્ધને શરીર કે મન ન હોવાથી આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિ રૂપ રોગ નથી. તે ઉપરાંત જન્મ-મરણ રૂપ આધ્યાત્મિક રોગ પણ હોતો નથી. આ રીતે તે સ્થાન રોગરહિત છે.

અણંત- તે સ્થાનમાં અનંતકાલ પર્યાત સ્થિત થવાનું હોવાથી સિદ્ધ પદ અનંત છે.

અક્ષય- અક્ષય. સિદ્ધ પદ અવિનાશી છે, તેનો નાશ થતો ન હોવાથી, તે અક્ષય છે.

અવ્વાબાહ- અવ્યાભાધ. જ્યાં શારીરિક કે સાંયોગિક પીડા રૂપ દ્રવ્યપીડા કે રાગ-દ્રેષાદિ વૈભાવિક ભાવ રૂપ પીડા હોતી નથી. તે અવ્યાભાધ કહેવાય છે, સિદ્ધપદ અવ્યાભાધ છે.

અપુનરાવિત્તિ- અપુનરાવૃત્તિ. જે સ્થાનમાં ગયા પછી પાછું આવવાનું નથી. તે અપુનરાવૃત્તિ કહેવાય છે. સિદ્ધ પદની સ્થિતિ સાંદ્ર અનંતકાલની છે. ત્યાંથી પુનઃ સંસારમાં અવતાર ધારણ કરવાનો નથી, તેથી સિદ્ધપદ અપુનરાવૃત્ત છે.

સિદ્ધિગઝણામધેય- કલ્યાણકારી, અચલ, અક્ષય, અનંત, અવ્યાભાધ અને અપુનરાવૃત્તિ સ્વરૂપ સિદ્ધગતિ એવા નામવાળા.

ઠાણ સંપત્તાણ..... (સિદ્ધગતિ નામવાળા) તે સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા, સર્વ પ્રકારના ભય રહિત જિનેશ્વરોને નમસ્કાર હો.

આ રીતે તીર્થકરોના એક એક ગુણોના સ્મરણથી સાધક પોતાનું લક્ષ્ય દઢ કરે છે. તીર્થકરોના ગુણસ્તવનથી તીર્થકરોનું અથવા શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ રૂપણ થાય છે અને તેનાથી અન્યદાર્શનિકોની પરમાત્મા વિષયક માન્યતાથી જૈનદર્શનની વિશિષ્ટતા સહજ રીતે પ્રગટ થાય છે.

પ્રત્યેક જીવ પરમાત્માપદને પામી શકે છે. આ પ્રકારની સમજણથી સાધકનો સાધનાનો પુરુષાર્થ વધુ વેગવંતો બને છે.

બીજું નમોત્થુણં – શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં નમોત્થુણં નો ઠાણ સંપત્તાણ નમો જિણાણ જિયભયાણ... સુધીનો પાઠ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં બીજા કે ત્રીજા નમોત્થુણંનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ શ્રી ભગવતી સૂત્ર, શ્રી શાતા સૂત્ર, ઔપપાતિક સૂત્ર, રાજ પ્રશ્રીય સૂત્ર, અંતગડસૂત્ર વગેરે આગમોમાં પ્રભુનું પદાર્પણ થાય, ત્યારે પ્રભુને નમોત્થુણાંના પાઠથી વંદન કરેલા છે અને આ રીતે અનેક આગમોમાં નમોત્થુણં ના પાઠનો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ છે.

શ્રી અંતગડ સૂત્રમાં સુદર્શન શેઠે યક્ષના ઉપસર્ગ પ્રસંગે સાગારી સંથારો કર્યો છે ત્યારે પ્રથમ નમોત્થુણાં શ્રી ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા અરિહંતો, જે વર્તમાને સિદ્ધ પદને પામેલા છે, તેવા સિદ્ધ ભગવાનને કર્યું છે અને બીજું નમોત્થુણાં સમણસ્સ ભગવાઓ મહાવીરસ્સ આઇગરરસ્સ જાવ સંપાવિડકામસ્સ, આ પાઠ બોલીને પ્રભુ મહાવીર સ્વામીને વંદન કર્યા છે. આઇગરાણ થી પ્રારંભ કરીને સંવદરિસીણ સુધીના વિશેષણો અરિહંત અને સિદ્ધને સમાન રીતે લાગુ પડે છે. અંતિમ વિશેષણ ઠાણ સંપત્તાણ – કલ્યાણકારી વગેરે વિશેષણથી યુક્ત સિદ્ધગતિ નામના સ્થાનને સંપત્તાણ – પ્રાપ્ત થયેલા. આ વિશેષણ સિદ્ધ ભગવાનનું છે. સિદ્ધ ભગવાન તે સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેથી જ્યારે અરિહંત ભગવાનની સ્તુતિ કરવી હોય, ત્યારે ઠાણ સંપત્તાણ ના સ્થાને ઠાણ સંપાવિડકામસ્સ શબ્દ બોલવો. તે સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવાના કામી છે તેવા અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર હો. આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

અરિહંત ભગવાન હજુ મોક્ષમાં ગયા નથી, અધ્યાતી કર્મક્ષય કરશે ત્યારે મોક્ષ પધારશે; તેથી તેઓ મોક્ષ જવાની કામના રાખે છે. કામનાનો અર્થ અહીં વાસના કે આસક્તિ નથી. તીર્થકર પ્રભુ મોક્ષ માટે પણ આસક્તિ રાખતા નથી. તેઓ વીતરાગી છે, તેથી અહીં કામનાનો અર્થ ધ્યેય, લક્ષ્ય, ઉદ્દેશ્ય આદિ ગ્રહણ થાય છે. **ત્રીજું નમોત્થુણં**–પોતાના ધર્મગુરુ ધમાચાર્યને કરવાનું હોય છે. તેનો વર્તમાનમાં પ્રચલિત પાઠ આ પ્રમાણે છે— શ્રી રાજપ્રશ્રીય સૂત્રમાં પરદેશોરાજા પોતાના ગુરુ કેશીકુમાર શ્રમણને વંદન કરે છે ત્યારે પ્રથમ નમોત્થુણં થી ઠાણ સંપત્તાણ સુધીના પાઠ દ્વારા સિદ્ધ ભગવાનને કરે છે. ત્યાર પછી નમોત્થુણં કેસિકુમાર સમણસ્સ મમ ધમ્માયરિયસ્સ ધમ્મોવદેસગસ્સ વંદામિ ણ ભગવં તે તત્થગયં ઇહગાએ પાસડ મે... ભગવં તત્થગાએ ઇહગયં તિ કદૂદ વંદઙ ણમ્મસિદ્ધ ઇ. આ પ્રકારના પાઠથી પોતાના ધર્મગુરુને વંદન કર્યા છે.

શ્રી શાતાસૂત્ર કથિત અર્હત્વક શાવકે સમુક્રમાં સાગારી સંથારો કર્યો ત્યારે પ્રથમ નમોત્થુણાં શ્રી સિદ્ધ ભગવાનને કર્યું છે. તેમાં બીજા કે ત્રીજા નમોત્થુણાંનો ઉલ્લેખ નથી કારણ કે ત્યારે ભલ્લિનાથ ભગવાન તીર્થકરપદને પામ્યા ન હતા.

શ્રી ઔપપાતિક સૂત્રમાં કોણિક રાજાએ પ્રભુ મહાવીરને કરેલા પરોક્ષ વંદન કર્યા છે તે પાઠ છે. તેમાં નમોત્થુણાં.....ઠાણ સંપત્તાણ પાઠ દ્વારા પ્રથમ સિદ્ધ ભગવાનને વંદન કર્યા છે, ત્યાર પછી નમોત્થુણાં સમણો ભગવાઓ મહાવીરસ્સ, આઇગરરસ્સ જાવ ઠાણ સંપાવિડકામસ્સ, મમ ધમ્માયરિયસ્સ ધમ્મોવદેસગસ્સ વંદામિ ણ ભગવં તે આ પાઠ દ્વારા બીજું નમોત્થુણાં અરિહંતપણો સદેહે બિરાજમાન શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને કર્યું છે. ભગવાન મહાવીર જ કોણિક રાજાના ધર્મગુરુ હતા તેથી તેમણે છેલ્લે મમ ધમ્માયરિયસ્સ..... શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સર્વ આગમ પાઠોને જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે ત્રણે નમોત્થુણાંના પાઠ આગમ સમ્મત છે. પ્રથમ નમોત્થુણાં શ્રી સિદ્ધ ભગવાનને માટે છે. બીજું નમોત્થુણાં શ્રી અરિહંત ભગવાનોને માટે છે, પરંતુ જ્યારે તે અરિહંતો સદેહ વિચરતા હોય ત્યારે જ તે પાઠથી વંદન થાય છે અને ત્રીજું નમોત્થુણાં ધર્મગુરુ, ધર્માચાર્યને માટે છે.

વર્તમાને પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર દરેક વિવિમાં ત્રણે નમોત્થુણાં બોલાય છે.

દીવોતાણં સરણગાં પઇદ્વાણં :— આવશ્યક આદિ આગમોની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં ણમોત્થુણાંના પાઠમાં દીવો તાણં, સરણ ગાં ગાં પઇઠા શબ્દો મળતા નથી, આધુનિક પ્રતિઓમાં આ શબ્દો ઉપલબ્ધ છે.

નમોત્થુણાંમાં પ્રત્યેક શબ્દો છઢી વિભક્તિમાં છે. વ્યાકરણની દાખિએ નમસ્કાર અર્થમાં ચતુર્થી અને ષષ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે તેથી આધુનિક પ્રતોમાં તેને દીવો-તાણ-સરણગાં પઇદ્વાણં એ પ્રમાણે સમસ્ત શબ્દોને છઢી વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડીને બોલાય છે.

નમોત્થુણાંના નામો :—

(૧) નમોત્થુણાં સૂત્ર— શ્રી અનુયોગદાર સૂત્રના આધારે પ્રારંભના પદના આધારે નામ નિશ્ચિત થાય, તે આદાનનામ છે. તે પ્રમાણે નમોત્થુણાંના પ્રથમ શબ્દના આધારે તેનું નામ નમોત્થુણાં સૂત્ર નિશ્ચિત થયું છે.

(૨) પ્રણિપાત સૂત્ર— પ્રકૃષ્ટ ભાવે થતાં નમસ્કારને પ્રણિપાત કહે છે. આ સૂત્રમાં અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાનને પ્રકૃષ્ટ ભાવે નમસ્કાર કરેલા છે, તેથી તેનું નામ પ્રણિપાત સૂત્ર છે.

(૩) શક્ષત્વ— તીર્થકરના પાંચ કલ્યાણકોના પ્રસંગે ઈન્દ્ર ઈન્દ્ર આવે છે. તેમાં પ્રથમ દેવલોકના ઈન્દ્ર-શકેન્દ્ર, આ પાઠથી પ્રલુની સ્તુતિ કરે છે, તેથી તેનું નામ શક્ષત્વ છે.

આસન :— રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર આદિ આગમોમાં જ્યાં દેવો કે રાજાઓ તીર્થકર ભગવાનને વંદન કરે છે, ત્યારે ત્યાં જમણો ઢીંચણ ભૂમિ ઉપર સ્થાપી ડાબો ઢીંચણ ઊભો રાખી, બંને હાથ અંજલિ-બદ્ધ કરી મસ્તકે લગાવે છે. આ પ્રકારના આસન પર સ્થિત થઈને નમોત્થુણાંનો પાઠ બોલાય છે. આજની પ્રચલિત પદ્ધતિ આ ઉલ્લેખાનુસાર છે. વંદન માટે આ આસન નમ્રતા અને વિનય ભાવનાનું સૂચયક મનાય છે.

॥ આવશ્યક-૬ સંપૂર્ણ ॥

॥ આવશ્યક સૂત્ર સંપૂર્ણ ॥

હારિભદ્રિય આવશ્યક વૃત્તિ અનુસાર

શ્રાવક પ્રત

શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં સૂત્રકારે કરેમિ ભંતે, ઇચ્છામિ ઠામિ કાડસસગં ઈત્યાદિ સૂત્ર પાઠનું કથન સાધુના મહાપ્રતિની અપેક્ષાએ કર્યું છે. શ્રાવક પ્રતનું કે તેના અતિચારોનું કથન નથી. પરંતુ વ્યાખ્યાકારે છિંદ્રા પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યકમાં પ્રત્યાખ્યાનના ભેદ-પ્રભેદ તથા શ્રાવક પ્રતનું તથા તેના અતિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

તં દુવિહં સુઅ નોસુઅ સુયં દુહા પુષ્વમેવ નોપુષ્વં ।
પુષ્વસુય નવમપુષ્વં નોપુષ્વસુયં ઇમં ચેવ ॥૧॥
નો સુઅપચ્ચકખાણં મૂલગુણે ચેવ ઉત્તરગુણે ય ।
મૂલે સબ્વં દેસં ઇત્તરિયં આવકહિયં ચ ॥૨॥

આવ પ્રત્યાખ્યાનના બે પ્રકાર છે— શુતપ્રત્યાખ્યાન અને નોશુતપ્રત્યાખ્યાન. શુતપ્રત્યાખ્યાનના બે પ્રકાર છે— પૂર્વશુત અને નોપૂર્વશુત. નવમું પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ, પૂર્વશુત પ્રત્યાખ્યાન છે. નોપૂર્વશુત પ્રત્યાખ્યાનના બે ભેદ છે— સર્વત: મૂળગુણપ્રત્યાખ્યાન અને દેશત: મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન. સર્વત: મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન યાવજ્ઞવન માટે હોય અને દેશત: મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન ઈત્વારિક-અલ્પકાલીન હોય છે. ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાનમાં પણ સર્વત: ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન અને દેશત: ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન આ બે ભેદ છે.

સર્વત: મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન :— અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, સાધુના આ પંચ મહાપ્રત સર્વત: મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. મહાપ્રતનું પાલન ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગ, તેમ નવ કોટિએ જીવન પર્યત થાય છે. તેમાં અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી.

સર્વત: ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન :— પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, કરણ સિતારિ, ચરણ સિતારિ વગેરે સાધુના નિયમોપનિયમનું પાલન કરવું, તે સર્વત: ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. તે ઉપરાંત નવકારશી, પોરસી આદિ દશ પચ્ચિખખાણનો સમાવેશ પણ સર્વત: ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાનમાં જ થાય છે. સૂત્રકારે છિંદ્રા પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યકમાં દશ પચ્ચિખખાણનું કથન કર્યું છે.

દેશત: મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન :— અહિંસા આદિ શ્રાવકના પાંચ આશુપ્રત દેશત: મૂળગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે. તે ઈત્વારિક-અલ્પકાલિક હોય છે. તેમાં એક, બે, ત્રણ કરણ-કોટિની અપેક્ષાએ ૪૮ ભંગ-વિકલ્પ છે. શ્રાવક કોઈ પણ વિકલ્પથી પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કરી શકે છે.

દેશત: ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન :— ત્રણ ગુણપ્રત અને ચાર શિક્ષાપ્રત, આ સાત પ્રત દેશત: ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન છે.

આ રીતે પ્રત્યાખ્યાનના ભેદ-પ્રભેદ પછી શ્રાવકપ્રતનું પ્રતિપાદન છે.

સાવયધમ્મસ્સ વિહિં કુચ્છામિ ધીરપુરિસપત્રત્તં ।

તં ચરિકુણ સુવિહિયા ગિહિણો વિ સુહાઇ પાવંતિ ॥૧૫૫૬॥ આવશ્યક નિર્યુક્તિ.

અર્થ— ધીર પુરુષોએ પ્રતિપાદિત કરેલા શ્રાવકધર્મની વિધિ હું કહીશ. તેનું સમ્યક પ્રકારે આચરણ કરીને ગૃહસ્થો સુખ પામે છે.

શ્રાવક— શૃણોતિ ધર્મસમ્બધામસૌ શ્રાવક ઉચ્ચતે । ધર્મ સંબંધી તત્ત્વનું શ્રવણ કરે છે. તે શ્રાવક છે. વ્યાખ્યાકારોએ શ્રાવકના બે ભેદ કહ્યા છે— ૧. સાભિગ્રહા— અભિગ્રહ એટલે પ્રતિજ્ઞા. પ્રતનો સ્વીકાર કરે, સમ્યગ્રૂદ્ધન સહિત દેશનઃ મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણ રૂપ બાર પ્રતનું પાલન કરે છે, તે સાભિગ્રહા શ્રાવક છે, જેમ કે આનંદ, કામદેવ આદિ. ૨. નિરભિગ્રહા— પ્રતને પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કર્યો ન હોય, તેવા કેવળ સમ્યગ્રૂદ્ધનના ધારક, નિરભિગ્રહા શ્રાવક છે, જેમ કે— શ્રેષ્ઠિક રાજી, કૃષ્ણ વાસુદેવ વગેરે.

પ્રસ્તુતમાં વ્યાખ્યાકારોના કથાનાનુસાર સમ્યગ્રૂદ્ધન સહિત શ્રાવકના બાર પ્રતની પ્રતિજ્ઞા તથા તેના અત્યારોનું કથન કર્યું છે.

સમ્યક્રત્વ :—

૧ તત્થ સમણોવાસઓ પુષ્ટામેવ મિચ્છત્તાઓ પડિક્કમઝ, સમ્મત્ત ઉવસંપજ્જઝ, ણો સે કપ્પઝ અજ્જપ્પભિર્ અણણતત્ત્વિએ વા અણણતત્ત્વિય દેવયાણિ વા અણણતત્ત્વિયપરિગ્નહિયાણિ અરિહંતચેઝયાણિ વા વંદિત્તએ વા ણમંસિત્તએ વા પુંબ્બ અણાલત્તએણ આલવિત્તએ વા સંલવિત્તએ વા તેસિં અસણ વા પાણ વા ખાઇમ વા સાઇમ વા દાડ વા અણુપ્પયાડ વા, ણણત્થ રાયાભિઓગેણ ગણાભિઓગેણ બલાભિઓગેણ દેવયાભિઓગેણ ગુરુણિગ્ગહેણ વિત્તીકંતારેણ । સે ય સમ્મત્તે પસત્થસમત્તમોહણિયકમ્માણુવેયણોવસમખયસમુત્થે પસમસંવેગાઇલિંગે સુહે આયપરિણામે પણ્ણતે । સમ્મતસ્સ સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અઝયારા જાળિયવ્વા ણ સમાયરિયવ્વા, તં જહા- સંકા, કંખા, વિતિગિચ્છા, પરપાસંડપસંસા, પરપાસંડસંથવો ।

ભાવાર્થ :- શ્રાવકો સર્વ પ્રથમ મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ કરે અને સમ્યક્રત્વનો સ્વીકાર કરે છે. શ્રાવકોને પ્રત સ્વીકારથી જ અન્યતીર્થિકો, અન્ય ધર્મના સંન્યાસીઓ, તેના દેવો, તેના પરિગૃહિત ચૈત્ય, તે ધર્મમાં સ્વીકારેલી મૂર્તિઓને વંદન નમસ્કાર કરવા, તેના બોલાવ્યા વિના તેની સાથે આલાપ-સંલાપ કરવો, ખાદ્ય પદાર્થો, ફળ, મેવા કે મુખવાસ રૂપ ચારે પ્રકારનો આહાર ધર્મ બુદ્ધિએ એકવાર કે વારંવાર આપવો વગેરે પ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ થઈ જાય છે. શ્રાવકો માટે ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિ કલ્પનીય નથી પરંતુ તેમાં (૧) રાજી, (૨) ગણ એટલે જન સમુદ્ધય અથવા ગણતંત્રીય શાસન, (૩) બળ— સેના અથવા બળવાન પુરુષ, (૪) દેવ, (૫) ગુરુ, માતા-પિતા આદિ વડિલોનો આદેશ અથવા આગ્રહ તથા (૬) પોતાની આજીવિકા માટે અથવા કોઈ સંકટગ્રસ્ત પરિસ્થિતિ આવે, તો તેનો આગાર-ધૂટ છે.

સમ્યક્રત્વ મોહનીય કર્મના વેદનથી અથવા ઉપશમ કે ક્ષયથી પ્રગટ થતાં સમ્યગ્રૂદ્ધનના પાંચ

પ્રશસ્ત આત્મ પરિણામ રૂપ લિંગ-લક્ષણ છે. તે આ પ્રમાણે છે— સમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્થા.

શ્રાવકોએ સમ્યક્દર્શનના પાંચ અતિચાર જાણવા જોઈએ પરંતુ તેનું આચારણ કરવું ન જોઈએ. તે પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે— શંકા, કંખા, વિતિગિયથા, પરપાસંડ પ્રશંસા અને પરપાસંડ સંથવો.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સમ્યક્ત્વ સ્વીકારની વિધિ, તેના આગાર, સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણ તથા પાંચ અતિચારનું કથન છે.

સમ્યક્ત્વ— તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ् । નવ તત્ત્વોની યથાર્થ શ્રદ્ધા અથવા અરિહંત દેવ, નિર્ગ્રથ ગુરુ અને કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મની શ્રદ્ધા, તે સમ્યગ્દર્શન છે અથવા વસ્તુતત્ત્વના યથાર્થ દર્શનને સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

સમ્યગ્દર્શન તે સાધનાનું પ્રથમ સોપાન છે. સમ્યગ્ દર્શનના પ્રભાવે જ જ્ઞાન અને ચારિત્ર સમ્યક રૂપે પરિણત થાય છે, તેથી શ્રાવક બાર વ્રતનો સ્વીકાર કરતાં પહેલા પોતાના સમ્યગ્દર્શનને નિર્મળ બનાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરે છે.

પ્રતિજ્ઞા— હું જીવન પર્યત વીતરાગી સર્વજ્ઞ અરિહંત પરમાત્માને દેવ, પંચ મહાવત્ધારી નિર્ઝર્થ મુનિવરને ગુરુ અને કેવળી પ્રરૂપિત ધર્મનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર કરું છું. મારી શ્રદ્ધાની દઢતા માટે હું અન્યતિર્થિકો, તેના સંન્યાસીઓ, તેના ચૈત્યો-મંદિરો વગેરેમાં જઈશ નહીં, તેમને વંદન-નમસ્કાર કરીશ નહીં, ધર્મબુદ્ધિથી તે સંન્યાસીઓને આહાર-પાણી આપીશ નહીં.

અન્યતીર્થિકોના સંન્યાસીઓ આરંભ-સમારંભના સંપૂર્ણ ત્યાગી નથી. તેમને ધર્મબુદ્ધિથી આહારદાન કરવાથી આરંભ-સમારંભની અનુમોદનાનો દોષ લાગે છે. તે ઉપરાંત તેમના વ્રત-નિયમમાં ધર્મબુદ્ધિ થતાં કમશા: જિનધર્મની શ્રદ્ધા ચલિત થાય છે.

અન્યતીર્થિકોનો કે તેમના સંન્યાસીઓનો પરિચય શ્રાવક જીવનમાં હિતાવહ નથી તેથી સૂત્રકારે તેનો નિષેધ કર્યો છે. તે સંન્યાસીઓને અનુકંપાબુદ્ધિથી આહાર-દાનનો નિષેધ નથી. તીર્થકરો પણ સંયમ સ્વીકાર કરતાં પહેલા એક વર્ષ સાંવત્સરિક દાન કરે છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના દાન આપે છે.

આગાર— શ્રાવકોના વ્રતો અણુવત છે, તેના ગૃહસ્થ જીવનના વ્યવહારમાં કોઈ પણ પ્રકારે વિસંવાદ ન થાય, પરસ્પરના વ્યવહારમાં સમાધિભંગ ન થાય, તે માટે શ્રાવક વ્રતોમાં આગાર હોય છે. સમ્યક્ત્વ વ્રતમાં છ પ્રકારના આગાર છે. (૧) રાજાની આજ્ઞાથી, (૨) સંઘ-સમાજના દબાણથી, (૩) બળવાન વ્યક્તિ કે સૈન્યના ભયથી, (૪) દેવતાના ભયથી કે દબાણથી, (૫) ગુરુ કે વડિલોના આદેશથી, (૬) આજીવિકા-નોકરીમાં માલિકની આજ્ઞાથી અથવા કોઈ વિકટ પરિસ્થિતિમાં ઉપરોક્ત પ્રતિજ્ઞામાં કોઈ છૂટ લેવી પડે, તો વ્રત ભંગ થતું નથી.

અતિચાર

વ્રત ધારણ કરવાં કઠિન છે, તેથી પણ વ્રતનું દૃઢતાથી પાલન કરવું તે વિશેષ કઠિન છે. વ્રતના

યथાર્થ પાલન માટે વ્યક્તિએ ક્ષણે ક્ષણે જગત રહેવું પડે છે. બાધક પરિસ્થિતિમાં પણ વ્રત પાલનમાં અવિચલ રહેવાનું હોય છે. સ્વીકારેલા વ્રતમાં સ્થિરતા રહે, ઉપાસકના ભાવોમાં ન્યૂનતા ન આવે તેના માટે જૈન સાધના પદ્ધતિમાં અતિચાર વર્જનરૂપ સુંદર ઉપાયનું સૂચન કર્યું છે.

અતિચાર એટલે વ્રતમાં સ્ખલના અથવા આંશિક મહિનતા આવવી. અતિચારોની સીમા જ્યારે આગળ વધી જાય ત્યારે અતિચાર અનાચારમાં પણ પરિવર્તિત થઈ જાય છે. અનાચારનો અર્થ છે લીધેલા વ્રતનું ખંડિત થવું. તેથી ઉપાસકોએ અતિચારોનું યથાવત् સ્વરૂપ સમજીને જાગૃતિ અને આત્મબળ સાથે તેનો ત્યાગ કરવો. વ્રતને સુરક્ષિત અને સુશોભિત રાખવા માટે અતિચારને છોડવા અતિ આવશ્યક છે.

આ રીતે અતિચારો જાળિયબ્બા- જાળવા યોગ્ય છે પરંતુ ણ સમાચારિયબ્બા આચરવા યોગ્ય નથી. સમ્યકૃત્વના પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે—

(૧) શંકા— દેવ, ગુરુ કે ધર્મના સ્વરૂપ, વચ્ચનો તથા તેમના આચરણ વિષયક શંકા થવી. અરિહંત અને સિદ્ધ અનંતકાલ સુધી કેવળજ્ઞાની જ રહે, તે ફરી ક્યારેય પૂર્ણી પર અવતાર ધારણા ન કરે, વગેરે વિષયોમાં શ્રદ્ધા ન થવી, અરિહંત કથિત સ્વર્ગ, નરક, બંધ, મોક્ષ, પુણ્ય-પાપ વગેરે અપ્રત્યક્ષ પદાર્થોમાં અથવા કંદમૂળના અનંત જીવો વગેરે શ્રદ્ધાગમ્ય વિષયોમાં શંકા થવી. તે શંકા નામનો અતિચાર છે.

ક્યારેક પોતાના વિશ્વાસને દઢ કરવા જિજ્ઞાસામૂલક સંશય થાય તેમાં કોઈ દોષ નથી જેમ કે ગૌતમ સ્વામીએ પોતાની શ્રદ્ધાની દઢતા માટે ભગવાન મહાવીરસ્વામીને હજારો પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. ત્યારે ગૌતમ સ્વામીના મનમાં સંશય ઉત્પત્ત થવાનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થાને મળે છે પરંતુ પ્રભુએ ગૌતમ સ્વામીને દઢ શ્રદ્ધાવાન કહ્યા છે કારણ કે પ્રશ્નનું સમાધાન થતાં ગૌતમ સ્વામીની શ્રદ્ધા દઢતમ થતી હતી.

આ રીતે જિજ્ઞાસા મૂલક સંશય થવો તે દોષ નથી પરંતુ અશ્રદ્ધામૂલક શંકા, સમ્યકૃત્વનો અતિચાર છે. શંકા થવાથી શ્રદ્ધા ચલિત થાય છે. શ્રદ્ધા ચલિત થતાં શ્રાવક ચારિત્ર માર્ગમાં સ્થિર થતાં નથી.

કાંકા :— સામાન્ય રીતે કાંકાનો અર્થ ઈચ્છા થાય છે. અન્ય વસ્તુ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા. પ્રસ્તુતમાં તેનો અર્થ છે બહારનો દેખાવ, આડંબર અથવા બીજા પ્રલોભનથી પ્રભાવિત થઈને અન્ય મતની ઈચ્છા કરવી. સમ્યકૃત્વાએ બહારના પ્રદર્શનથી પ્રભાવિત થવું ન જોઈએ.

વિચિકિત્સા :— ધર્મકરણીના ફળનો સંદેહ થવો. મનુષ્યનું મન ઘણું ચંચળ છે. મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ ઉત્પત્ત થયા જ કરે છે. ક્યારેક શ્રાવકના મનમાં પ્રશ્ન પણ ઊઠે છે કે તે ધર્મના જે અનુષ્ઠાનોનું, તપ વગેરેનું આચરણ કરે છે, તેનું ફળ હશે કે નહીં? આ પ્રકારનો સંદેહ તે વિચિકિત્સા છે. મનમાં આ પ્રકારના સંદેહાત્મક ભાવ થતાં જ મનુષ્યના કાર્યની ગતિમાં સહજ શિથિલતા આવે છે, નિરાશા વધવા લાગે છે. આ પ્રકારની મનઃસ્થિતિ કાર્યસિદ્ધિમાં બાધક છે. સમ્યકૃત્વાએ તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

પરપાષંદ પ્રશંસા :— અન્ય મતાવલંબીઓની પ્રશંસા કરવી. ભગવાન મહાવીર સ્વામીના સમયમાં અને સદીઓ સુધી 'પાષંડી-પાંખડી' શબ્દ અન્ય મતના વ્રતધારી અનુયાયી માટે પ્રયુક્ત થતો હતો. આજે લુચ્યા અને ધૂતારાને પાખંડી કહેવાય છે.

પરપાષંદ પ્રશંસા સમ્યકૃત્વનો ચોથો અતિચાર છે. જેનો અભિપ્રાય છે અન્ય મતાવલંબીની પ્રશંસા

કરવી. સમ્યકૃતીને અન્ય મતાવલંબીના પ્રશંસક થવું ન જોઈએ. અહીં પ્રયુક્ત પ્રશંસા વ્યાવહારિક શિષ્ટાચારના અર્થમાં નથી, તાત્ત્વિક અર્થમાં છે. અન્ય મતાવલંબીના પ્રશંસક થવાનો અર્થ અર્થાત્ તેના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનું સન્માન કરવું. અન્ય મતના સિદ્ધાંતો, ધર્મગ્રંથો અથવા ધર્મપ્રવર્તકોની અતિશાય પ્રશંસા, અન્યને માટે 'કાંકા' દોષનું નિમિત્ત બને છે અને પોતાની શ્રદ્ધામાં શિથિલતા થાય છે, તેથી સમજી-વિચારીને, પોતે કરેલા આર્હત્ ધર્મના વિશ્વાસ પર દઢ રહેવું જોઈએ. આવા પ્રશંસા આદિ કાર્યોથી વિશ્વાસની દફ્તાનો નાશ થાય છે. આ રીતે પારપાસંડ પ્રશંસાનો ત્યાગ, તે આસ્થાની પુષ્ટિનો એક મહત્વનો ઉપાય છે. સમ્યકૃતને સુરક્ષિત અને સ્વસ્થ રાખવાની પરહેલુ છે.

પરપાશંડ સંસ્તવ :— સંસ્તવનો અર્થ ઘનિષ્ઠ સંપર્ક અથવા નિકટતાપૂર્ણ પરિચય છે. પરમતાવલંબી-પાખંડીઓની સાથે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ગાઢ પરિચય અથવા સંપર્ક શ્રાવક માટે ઉપાદેય નથી. તેના ગાઢ પરિચયથી આસ્થામાં વિચિત્રપણું ઉત્પત્ત થવાની આશંકા રહે છે.

શ્રદ્ધાવાન શ્રાવકે સમ્યકૃતના પાંચ અતિચારોને યથાર્થ રીતે જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ પ્રત :—

૨ થૂલગપાણાઇવાયં સમણોવાસાઓ પચ્ચકખાઇ, સે પાણાઇવાએ દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સંકપ્પાઓ અ આરંભાઓ અ । તત્થ સમણોવાસાઓ સંકપ્પાઓ જાવજ્જીવાએ પચ્ચકખાઇ, ણો આરંભાઓ । થૂલગપાણાઇવાયવેરમણસ્સ સમણોવાસએં ઇમે પંચ અહ્યારા જાળિયવ્વા, (ણ સમાયરિયવ્વા) તં જહા- બંધે, વહે, છવિચ્છેએ, અહ્યારે, ભત્તપાણવુચ્છેએ ।

ભાવાર્થ :— શ્રમણોપાસક સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતના પચ્ચકખાણ કરે છે. પ્રાણાતિપાત-હિંસાના બે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે— સંકલ્પી હિંસા અને આરંભી હિંસા. તેમાંથી શ્રમણોપાસક સંકલ્પી હિંસાના યાવજ્જજીવન પર્યત પચ્ચકખાણ કરે છે, આરંભી હિંસાના પચ્ચકખાણ કરતા નથી. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ પ્રતના પાંચ અતિચારો શ્રાવકોએ જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે આ પ્રમાણે છે— બંધ, વધ, છવિચ્છેએ, અતિભાર અને ભક્તપાણવુચ્છેએ.

વિવેચન :—

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રાવકોના બાર પ્રતમાંથી પહેલા સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વેરમણપ્રતની પ્રતિજ્ઞા તથા તેના અતિચારોનું નિરૂપણ છે.

શ્રાવકના બાર પ્રતમાં પ્રથમ પાંચ અણુપ્રતમાં પ્રથમ અહિંસાપ્રત છે. અહિંસા આધ્યાત્મિક જીવનની આધારશિલા છે. સર્વતોનું પાલન અહિંસાની આરાધનાને જ પુષ્ટ કરે છે. ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ અહિંસાને 'ભગવતી' કહી છે. અહિંસાપ્રતના સ્વીકાર વિના સાધક આધ્યાત્મિક વિકાસ કરી શકતા નથી. આ રીતે અહિંસાના પ્રાધાન્યને સ્વીકારીને મહાપ્રત અને અણુપ્રતમાં તેનું સ્થાન પ્રથમ છે.

પ્રાણાતિપાત— પ્રાણ + અતિપાત – પ્રાણનો અતિપાત એટલે નાશ કરવો, તેને પ્રાણાતિપાત અથવા

હિંસા કહે છે. સંસારી જીવોની જીવંત શક્તિ જેના દ્વારા પ્રવાહિત થાય, જીવ જેના માધ્યમથી જીવે છે, તે પ્રાણ છે. પાંચ ઈન્દ્રિયના પાંચ પ્રાણ, મન બલ પ્રાણ, વચન બલ પ્રાણ, કાયબલ પ્રાણ, શાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય બલ પ્રાણ, આ દશ પ્રાણમાંથી જે જીવોને જેટલા પ્રાણ પ્રાપ્ત થયા હોય તે પ્રાપ્ત પ્રાણનો નાશ કરવો, તેને પ્રાણાત્મિપાત અથવા હિંસા કહે છે. જીવાત્મા અજર, અમર, અનાદિ, અનંત છે, તેનો નાશ થતો નથી, તેથી સૂત્રકારે જીવાત્મિપાત શબ્દ પ્રયોગ ન કરતાં પ્રાણાત્મિપાત શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે.

વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી પ્રાણાત્મિપાત વેરમણ વ્રતના બે પ્રકાર છે. જીવોની હિંસાથી નિવૃત્ત થવું, તે વ્યવહારથી પ્રાણાત્મિપાત વેરમણ વ્રત છે અને આત્મગુણોના ઘાતક રાગ-દ્વષ રૂપ મળિન આત્મપરિણામોનો ત્યાગ કરવો, તે નિશ્ચય અહિંસા છે. સાધક નિશ્ચય અહિંસાના લક્ષે વ્યવહારથી પ્રાણાત્મિપાત વેરમણ વ્રતનો સ્વીકાર કરે છે.

શ્રાવકને ગૃહસ્થ જીવનના વ્યવહાર સાથે વ્રતનું પાલન કરવાનું હોવાથી તેઓ સર્વ પ્રકારે હિંસાનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, તે થૂલાઓ પાણાઇવાયાઓ વેરમણ-સ્થૂલહિંસાથી વિરત થાય છે, સ્થૂલ હિંસાનો ત્યાગ કરે છે.

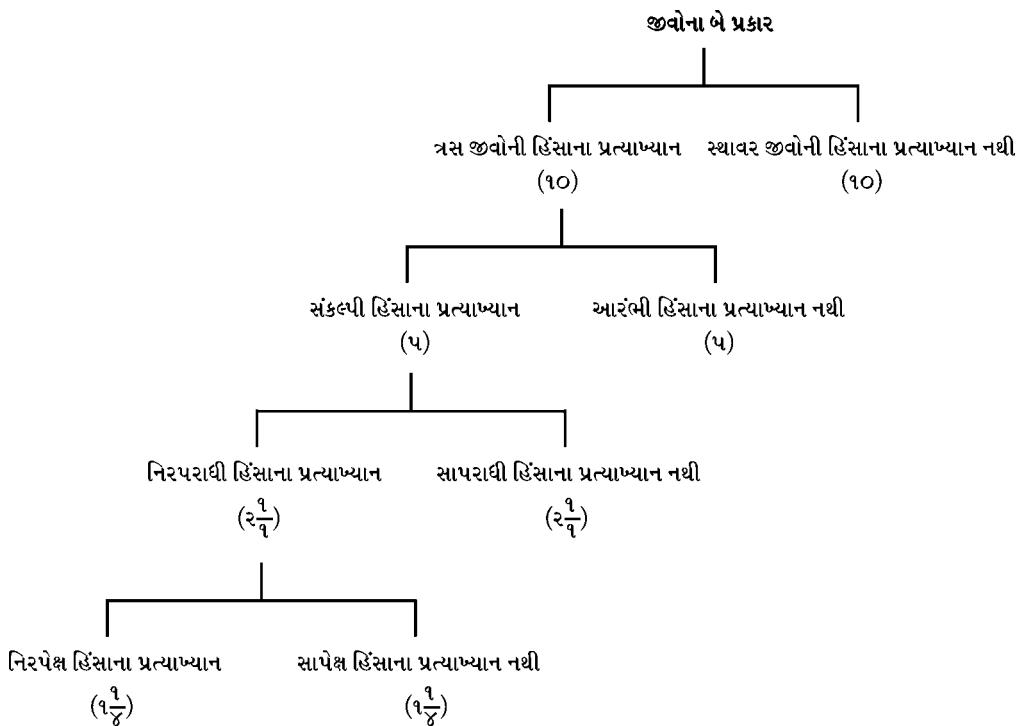
પ્રતિજ્ઞા- અહિંસાની આરાધના માટે શ્રાવક પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે હું સ્વયં મન, વચન, કાયાથી કોઈ પણ નિરપરાધી અને નિર્દોષ ત્રસ જીવોની સંકલ્પપૂર્વક-જીવની જોઈને હિંસા કરીશ નહીં, બીજા પાસે કરાવીશ નહીં અને પૃથ્વી આદિ સ્થાવર જીવોની હિંસાની મર્યાદા કરીશ.

શ્રાવકોના સ્થૂલપ્રાણાત્મિપાત વેરમણવ્રતમાં શ્રાવકોનો ત્યાગ સાધુની અપેક્ષાએ અત્યંત અલ્પ હોય છે. પરંપરાનુસાર કહેવાય છે કે સાધુની દ્વારા કલ્પનાથી વીસ વસાની(ભાગની) હોય, જ્યારે શ્રાવકોની દ્વારા ફક્ત સવા વસાની(ભાગની) જ હોય છે. અસત્ત કલ્પનાથી અહિંસા(દ્વારા)ના વીસ ભાગની ગણના કરીએ, તો શ્રાવકોને સવા વસા દ્વારા થાય છે, સંસારી જીવોના મુખ્ય બે પ્રકાર છે— ત્રસ અને સ્થાવર. શ્રાવકો ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરે છે. સ્થાવર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, તેથી વીસ ભાગમાંથી દશ ભાગની છૂટ અને દશ ભાગના પચ્ચક્ખાણ થાય. ત્રસ જીવોની હિંસાના બે પ્રકાર છે— સંકલ્પહિંસા અને આરંભી હિંસા. આ બંને પ્રકારની હિંસામાંથી શ્રાવકોને સંકલ્પી હિંસાના પચ્ચક્ખાણ છે. આરંભી હિંસાની છૂટ હોય, તેથી દશ ભાગમાંથી પાંચ ભાગના પચ્ચક્ખાણ થાય. સંકલ્પી હિંસા પણ બે પ્રકાર છે— સાપરાધી જીવોની હિંસા અને નિરપરાધી જીવોની હિંસા. શ્રાવકોને નિરપરાધી જીવોની હિંસાના પચ્ચક્ખાણ હોય, સાપરાધી જીવોની હિંસાની છૂટ હોય છે, તેથી પાંચ ભાગમાંથી અઢી ભાગના પચ્ચક્ખાણ થાય. નિરપરાધી જીવોની હિંસાના બે પ્રકાર છે. સાપેક્ષહિંસા અને નિરપેક્ષ હિંસા. શ્રાવકને સાપેક્ષ હિંસાના પચ્ચક્ખાણ હોતા નથી. પરંતુ નિરપેક્ષ જીવોની હિંસાના પચ્ચક્ખાણ હોય છે, તેથી અઢી ભાગમાંથી સવા ભાગના જ પચ્ચક્ખાણ થાય છે.

સંક્ષેપમાં શ્રાવકોને નિરપરાધી ત્રસ જીવોની સંકલ્પપૂર્વક નિરપેક્ષ હિંસાના જ પચ્ચક્ખાણ હોય છે.

આ રીતે સાધુને હિંસાનો ત્યાગ વીસ વસા—ભાગ પ્રમાણ હોય, જ્યારે શ્રાવકો પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં છૂટ રાખતાં-રાખતાં સાધુની અપેક્ષાએ સવા વસા—ભાગનો જ ત્યાગ કરી શકે છે, તેથી શ્રાવકની દ્વારા સવા વસાની જ કહેવાય છે.

શાવકોને સવા વસા(ભાગ)નો હિંસા—ત્યાગ :—

ત્રસ—સ્થાવર હિંસા :— ત્રસ જીવોની હિંસા, સ્થૂલ હિંસા છે. શાવકો સ્થાવર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. તેથી સ્થાવર જીવોની હિંસાની મર્યાદા કરીને ત્રસ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરે છે. સ્થૂલહિંસાના બે પ્રકાર છે. (૧) સંકલ્પી હિંસા અને (૨) આરંભી હિંસા.

સંકલ્પી હિંસા— સંકલ્પ કે ઈરાદાપૂર્વક જીવોને મારી નાંખવાની બુદ્ધિથી હિંસા કરવી, તે સંકલ્પી હિંસા છે. જેમ કે— માંસ, લોહી, ચામડાં કે હાડકાં આદિને માટે, ક્યારેક કેવળ શોખથી, કુતૂહલ વૃત્તિથી, ક્યારેક આવેશથી અથવા તે જીવના ભયથી કે ઘૃણાથી જીવોને ઈરાદાપૂર્વક મારી નાંખવા.

આરંભી હિંસા— ગૃહસ્થ જીવનના આવશ્યક કાર્ય કરતાં જે હિંસા થાય, તે આરંભી હિંસા છે. જેમ કે ખેતર ખેડતાં કીડી, મંકોડા આદિ કોઈ જીવો મરી જાય, વાહનો ચલાવતાં જીવહિંસા થાય, રસોઈ આદિ બનાવતાં કુંથવા આદિ જીવો મરી જાય, તે સર્વ આરંભી હિંસા છે. શાવકો સંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગ કરે છે અને આરંભી હિંસાનો ત્યાગ કરતા નથી.

નિરપરાધી હિંસા— જે જીવોએ કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ કર્યો નથી, આપણા વ્યવહારમાં બાધક બનતા નથી, તેવા જીવોની હિંસાને નિરપરાધી હિંસા કહે છે. શાવકોને નિરપરાધી જીવોની હિંસાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ હોય છે.

સાપરાધી હિંસા— જે જીવોએ કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ કર્યો હોય, આપણા શરીરમાં પીડા પહોંચાડતા હોય, વ્યવહારમાં બાધક બનતા હોય, તેવા જીવોની હિંસાને સાપરાધી હિંસા કહે છે, જેમ કે રાજ્ય વ્યવસ્થા

માટે ગુનેગારને દંડ આપવો. શ્રાવકોને સાપરાધી જીવોની કે શરીરમાં પીડા પહોંચાડતાં જીવોની હિંસાનો આગાર-છૂટ હોય છે.

સાક્ષેપહિંસા— દ્વૈષબુદ્ધિ કે કખાયના ભાવ વિના કોઈ વિશેષ પ્રયોજનથી જીવહિંસા થાય, તે સાપેક્ષહિંસા છે. જેમ કે ગાય, ભેંસ આદિ પશુઓને તેની સુરક્ષા માટે ખીલે બાંધવા, બાળકને ન ગમે છતાં કડવું ઔષધ પીવડાવવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓની શ્રાવકોને છૂટ હોય છે.

નિરપેક્ષ હિંસા— કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયોજન વિના જીવહિંસા થાય, તે નિરપેક્ષ હિંસા છે, જેમ કે હાલતા જાય અને વૃક્ષના પાન તોડતા જાય.

સંક્ષેપમાં શ્રાવકો સ્થૂલ પ્રાણાત્મિકાત વેરમણાત્મના પચ્ચયક્ખાણમાં (૧) સૂક્ષ્મહિંસા— સ્થાવર જીવોની હિંસા (૨) આરંભી— અજીણતા થતી હિંસાનો (૩) સાપરાધી જીવોની હિંસાનો અને (૪) પ્રાણીઓના હિત સુરક્ષાદિ માટે થતી સાપેક્ષ હિંસાનો ત્યાગ હોતો નથી. શ્રાવકોને ત્રસ જીવોની હિંસાના ત્યાગમાં સંકલ્પી હિંસા, નિરપરાધી અને નિરપેક્ષ જીવોની હિંસાનો જ ત્યાગ હોય છે.

કોટિ— પાપના પ્રવાહને, કર્મના આશ્રવને રોકવા માટે ગ્રહણ કરાતાં પચ્ચયક્ખાણની વિવિધ પદ્ધતિને કોટિ કહે છે. પાપ કરવાના ત્રણ સાધન રૂપ ત્રણ યોગ અને પાપ કરવાની ત્રણ પદ્ધતિ રૂપ ત્રણ કરવાના સંયોગે કોટિના નવ પ્રકાર થાય છે.

કરણ અને યોગ :— કરવું, કરાવવું, અનુમોદન કરવું, આ ત્રણ કરણ છે અર્થાત્ હિંસાદિ પાપ કાર્ય સ્વયં કરવાં, હિંસા માટે અન્યને આદેશ આપવો અને હિંસા કરનારનું અનુમોદન કરવું અર્થાત્ હિંસાના કાર્યને સારું માનવું.

મન, વચન, કાયા આ ત્રણ યોગ છે અર્થાત્ કાર્ય કરવાના આ ત્રણ સાધન છે. આ ત્રણ યોગોથી કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવાની કિયા થાય છે.

મનથી :— (૧) પાપ કાર્ય કરવાનો સ્વયં સંકલ્પ કરવો (૨) મનમાં જ પોતાને આધીન વ્યક્તિને પાપ કાર્ય કરવા માટે પ્રેરણા કરવી. (આદેશ દેવો) (૩) મનમાં જ કોઈનાં કરેલાં પાપ કાર્યો સારાં માનવાં, પાપ કાર્ય થતાં જોઈને અથવા સાંભળીને મનમાં ખુશખુશ થવું. મંત્રના સમરણ દ્વારા મનથી હિંસાની પ્રવૃત્તિ સ્વયં કરી શકાય છે અને મંત્ર દ્વારા બીજા પાસે પણ કરાવી શકાય છે.

વચનથી :— (૧) પાપકાર્ય નો સંકલ્પ અને નિર્ણય વચનથી પ્રગટ કરવો, મંત્રોચ્ચારણ વગેરે દ્વારા કોઈની હિંસા કરવી. (૨) હિંસા વગેરે કાર્યોનો વચનથી આદેશ દેવો, પ્રેરણા કરવી (૩) હિંસાનાં કાર્ય કરનારને વચનથી ધન્યવાદ આપવા પ્રશંસા કરવી.

કાયાથી :— (૧) શરીરથી પોતે જ હિંસા કરવી. (૨) શરીર અથવા હાથ વડે ઈશારો કરી અન્યને હિંસાની પ્રેરણા કરવી. (૩) હિંસાનાં કામો કરનારનું શાબાશી આપીને, વાંસો થાબીને કે ભેટીને અનુમોદન કરવું.

આ રીતે મન, વચન, કાયાથી પાપ પ્રવૃત્તિ કરવી, કરાવવી કે અનુમોદના કરવી, તેથી $3 \times 3 = 9$ કોટિ થાય છે.

શ્રાવકો પોતાની ઈચ્છા, અનુકૂળતા અને ક્ષમતાનો વિચાર કરીને વ્રતનો સ્વીકાર કરે છે. શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક-૮/૫માં શ્રાવક વ્રત ગ્રહણ કરવાના ૪૮ ભંગ કહ્યા છે. આવશ્યક સૂત્રના વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં પણ ૪૮ ભંગનું કથન છે.

નવ કોટિના વિવિધ પ્રકારના જોડાણથી નવ વિકલ્પ અને શાવકના ૪૮ ભંગ થાય છે.

એક કરણ એક યોગથી(આંક ૧૧નો) ભંગ-૮ :- [આંક ૧૧ માં પ્રથમ અંક-૧ કરણનો અને પદ્ધીનો અંક-૧ યોગનો બોધક છે. આ રીતે પ્રત્યેક સ્થાને સમજવું જોઈએ.] (૧) કરું નહીં, મનથી, (૨) કરું નહીં, વચનથી, (૩) કરું નહીં, કાયાથી, (૪) કરાવું નહીં, મનથી, (૫) કરાવું નહીં, વચનથીઘ (૬) કરાવું નહીં, કાયાથી, (૭) અનુમોદન કરું નહીં, મનથી, (૮) અનુમોદન કરું નહીં, વચનથી, (૯) અનુમોદન કરું નહીં, કાયાથી.

એક કરણ-બે યોગથી (આંક-૧૨નો) ભંગ ૮ :- (૧૦) કરું નહીં, મન-વચનથી, (૧૧) કરું નહીં, મન-કાયાથી, (૧૨) કરું નહીં, વચન-કાયાથી, (૧૩) કરાવું નહીં, મન-વચનથી, (૧૪) કરાવું નહીં, મન-કાયાથી, (૧૫) કરાવું નહીં, વચન-કાયાથી, (૧૬) અનુમોદન કરું નહીં, મન-વચનથી, (૧૭) અનુમોદન કરું નહીં, મન-કાયાથી, (૧૮) અનુમોદન કરું નહીં, વચન-કાયાથી.

એક કરણ-ત્રણ યોગથી(આંક-૧૩નો) ભંગ ૩ :- (૧૯) કરું નહીં, મન-વચન-કાયાથી, (૨૦) કરાવું નહીં, મન-વચન-કાયાથી, (૨૧) અનુમોદન કરું નહીં, મન-વચન-કાયાથી.

બે કરણ-એક યોગથી (આંક-૨૧નો) ભંગ ૯ :- (૨૨) કરું નહીં-કરાવું નહીં, મનથી, (૨૩) કરું નહીં-કરાવું નહીં, વચનથી, (૨૪) કરું નહીં-કરાવું નહીં, કાયાથી, (૨૫) કરું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મનથી, (૨૬) કરું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, વચનથી, (૨૭) કરું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, કાયાથી, (૨૮) કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મનથી, (૨૯) કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, વચનથી, (૩૦) કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, કાયાથી.

બે કરણ-બે યોગથી (આંક-૨૨નો) ભંગ ૯ :- (૩૧) કરું નહીં-કરાવું નહીં, મન-વચનથી, (૩૨) કરું નહીં-કરાવું નહીં, મન-કાયાથી, (૩૩) કરું નહીં-કરાવું નહીં, વચન-કાયાથી, (૩૪) કરું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મન-વચનથી, (૩૫) કરું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મન-કાયાથી, (૩૬) કરું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, વચન-કાયાથી, (૩૭) કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મન-વચનથી, (૩૮) કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, કાયાથી.

બે કરણ-ત્રણ યોગથી (આંક-૨૩નો) ભંગ ૩ :- (૪૦) કરું નહીં-કરાવું નહીં, મન-વચન-કાયાથી, (૪૧) કરું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મન-વચન-કાયાથી, (૪૨) કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મન-વચન-કાયાથી

ત્રણ કરણ-એક યોગથી (આંક-૨૧નો) ભંગ ૩ :- (૪૩) કરું નહીં-કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મનથી, (૪૪) કરું નહીં-કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, વચનથી, (૪૫) કરું નહીં-કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, કાયાથી.

ત્રણ કરણ-બે યોગથી (આંક-૨૨નો) ભંગ ૩ :- (૪૬) કરું નહીં-કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મન-વચનથી, (૪૭) કરું નહીં-કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મન-કાયાથી, (૪૮) કરું નહીં-કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, વચન-કાયાથી.

ત્રણ કરણ-ત્રણ યોગથી (આંક-૨૩નો) ભંગ ૧ :- (૪૯) કરું નહીં-કરાવું નહીં-અનુમોદન કરું નહીં, મન-વચન-કાયાથી. આ રીતે ૪૮ વિકલ્પોમાંથી શાવક પોતાની ઈચ્છા અને અનુકૂળતા પ્રમાણે કોઈ પણ વિકલ્પથી પરચક્કાણ ગ્રહણ કરી શકે છે.

પ્રસ્તુત પ્રતિજ્ઞાસૂત્રમાં શ્રાવકગ્રતમાં કરણ-કોટિનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ પ્રાય: શ્રાવકો અહિંસાદિ ગ્રતનો સ્વીકાર બેકરણ \times ત્રણ યોગ = ૭ કોટિથી કરે છે. શ્રાવકો અનુમોદનાના પચ્યકુખાણ કરતા નથી.

પાંચ અતિચાર :-

(૧) બંધ :— ત્રસ જીવોને ગાઢ બંધનથી બાંધવા. પશુ, દાસ, બાળક, નોકર વગેરેને કષ્ટ થાય, તે રીતે બાંધવાં. કષાયવશ અથવા અવિવેકથી શ્રાવકને આ અતિચાર લાગે છે.

(૨) વધ :— સામાન્ય રીતે વધનો અર્થ કોઈને જીનથી મારી નાંખવો, તેવો થાય પરંતુ અહીં વધ આ અર્થમાં પ્રયુક્ત નથી કારણકે કોઈને જીનથી મારી નાંખવાથી અહિંસાગ્રત સર્વર્થા ખંડિત જ થઈ જાય છે. તે તો અનાચાર છે. અહીં વધ—ઘાતક પ્રહારના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. વ્યક્તિના અંગ કે ઉપાંગને નુકશાન થાય, તેવા પ્રહારને વધ કહ્યો છે.

(૩) છવિચ્છેદ :— કોધાવેશમાં પ્રાણીના અંગ—ઉપાંગને કાપવા, છેદવા, મનોરંજન માટે કૂતરા વગેરે પાળેલા પશુઓનું પૂંછદું, કાન આદિ કાપી નાંખવા વગેરે કિયાનો સમાવેશ પણ આ અતિચારમાં થાય છે.

(૪) અતિભાર :— પશુ, નોકર આદિ પાસેથી તેની શક્તિ ઉપરાંત કામ લેવું. આજની ભાષામાં નોકર, મજૂર, અધિકૃત કર્મચારી પાસે તેની શક્તિ ઉપરાંતનું કામ લેવું અને પગાર ઓછો આપવો.

(૫) ભક્તપાન વ્યવચ્છેદ :— ખાનપાનમાં અંતરાય કરવી. પોતાને આશ્રિત પશુને સમયે ચારો તેમજ પાણી ન દેવા, ભૂખ્યા અને તરસ્યા રાખવા. દાસ-દાસી, નોકર, ચાકર આદિને ખાવા-પીવામાં અંતરાય કરવી. આજના યુગની ભાષામાં પોતાના નોકર ચાકરોને સમયસર પગાર ન દેવો, પગારમાં પણ કાપ મૂકવો, કોઈની આજીવિકામાં બાધા નાંખવી, સેવક વગેરે આશ્રિત વર્ગ પાસેથી ખૂબ કામ લેવું પરંતુ તેના બદલામાં પર્યાપ્ત ભોજન અને પગાર ન આપવો વગેરે પ્રવૃત્તિ આ અતિચારમાં આવી જાય છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સામાજિક જીવનમાં પણ અન્યાયજન્ય છે, ત્રણારીની હીલના અને ધર્મની બદનામી થાય તેવી છે, તેથી આ ગ્રતના આરાધકોમાં અનુકૂલભાવની પુષ્ટિ(વૃદ્ધિ) હોવી અત્યાવશ્યક છે.

આજે સામાજિક સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. નિર્દ્યતા, કૂરતા, અત્યાચાર વગેરે પ્રવૃત્તિ વિવિધરૂપે પ્રતીત થાય છે માટે શ્રાવકે પોતાની દૈનિક જીવનચર્યાને સૂક્ષ્મતાથી જોઈ-તપાસીને અતિચારના મૂળ ભાવને ગ્રહણ કરવા જોઈએ અને નિર્દ્યતાપૂર્ણ કાર્યને છોડી દેવાં જોઈએ.

(૨) સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણગ્રત :—

૩ થૂલગમુસાવાયં સમણોવાસઓ પચ્ચકર્ખાઇ, સે ય મુસાવાએ પંચવિહે પણતે, તં જહા— કણણાલીએ ગવાલીએ ભોમાલીએ ણાસાવહારે કૂડસકિખજ્જે । થૂલગ-મુસાવાયવેરમણસ્સ સમણોવાસએણં ઇમે પંચ અઝ્યારા જાળિયવ્વા(ણ સમાયરિયવ્વા) તં જહા— સહસ્સબ્ધકર્ખાણે, રહસ્સબ્ધકર્ખાણે, સદારમંતભેએ, મોસુવએસે, કૂડલેહકરણે।

ભાવાર્થ :— શ્રાવક સ્થૂલ મૃષાવાદના પચ્યકુખાણ કરે છે. સ્થૂલ મૃષાવાદના પાંચ પ્રકાર છે, આ પ્રમાણે છે— (૧) વરકન્યા સંબંધી, (૨) પશુ સંબંધી, (૩) ભૂમિ સંબંધી, (૪) થાપણ સંબંધી, (૫) ખોટી સાક્ષી આપવા સંબંધી, આ પાંચ પ્રકારના સ્થૂલ મૃષાવાદનો શ્રાવકો ત્યાગ કરે છે. સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણગ્રતના પાંચ અતિચારના શ્રાવકોએ જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે

છે— (૧) સહસા અભ્યાખ્યાન, (૨) રહસાભ્યાખ્યાન, (૩) સ્વદાર મંત્ર ભેદ, (૪) મૃષાપદેશ, (૫) કૂટલેખકરણ.

વિવેચન :—

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રાવકના સ્થૂલ મૃષાવાદ વેરમણ વ્રતની પ્રતિજ્ઞા તથા તેના પાંચ અતિચારોનું પ્રતિપાદન છે.

મૃષાવાદ— અસત્ય બોલવું. અસત્ય બોલવાની સાથે અસત્ય વિચારણા તથા અસત્ય આચરણનો સમાવેશ પણ મૃષાવાદમાં થાય છે.

મૃષાવાદ વેરમણ વ્રતના બે પ્રકાર છે— વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી. (૧) અસત્ય વચન વ્યવહાર કે અસત્ય આચરણ આદિનો ત્યાગ કરવો, તે વ્યવહારથી મૃષાવાદ વેરમણ વ્રત છે અને (૨) આત્મતત્ત્વની સ્વતંત્રતા, પર પદાર્થોના સંબંધોની વાસ્તવિકતાને તે જ રૂપે જાહીને યથાર્થ શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણ કરવી, તે નિશ્ચયથી મૃષાવાદ વેરમણવત છે.

પ્રસ્તુતમાં સૂત્રકારે વ્યવહારથી સ્થૂલ મૃષાવાદ વેરમણ વ્રતનું કથન કર્યું છે.

સ્થૂલમૃષા :— મોટું જૂઠ— અકારણ કોઈને દંડિત થવું પડે, નુકશાની થાય, રાજ્ય તરફથી મોટો અપરાધ ગણીને સજા આપવામાં આવે, લોકોમાં નિંદા થાય, કુળ, જાતિ અથવા ધર્મ કલાકિત થાય, આ પ્રકારના અસત્ય વચનનું ઉચ્ચારણ થાય તે મોટું જૂઠ કહેવાય છે. તેમજ જે વચન બોલવાથી કોઈના પ્રાણ સંકટમાં આવી જાય તેવું જૂઠ પણ સ્થૂલમૃષામાં આવે છે. શ્રાવકને માટે પાંચ પ્રકારના સ્થૂલ અસત્ય કહ્લા છે— (૧) વર કન્યાના રૂપ, ગુણ સંબંધી અર્થાત્ મનુષ્ય સંબંધી મોટું જૂઠ (૨) પશુ સંબંધી (૩) ભૂમિ-સંપત્તિ સંબંધી (૪) થાપણ સંબંધી—કોઈએ પૂર્ણ વિશ્વાસથી પોતાની કિંમતી વસ્તુ કોઈની પાસે રાખી હોય તે સંબંધી વિશ્વાસઘાત કરી જૂઠ બોલવું (૫) પૂર્ણ અસત્યના પક્ષમાં સાક્ષી આપવી જેથી સાચી વ્યક્તિ દંડાઈને નુકશાની પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે પાંચ પ્રકારના સ્થૂલ મૃષાવાદનો શ્રાવકોને ત્યાગ કરવાનો હોય છે.

અવશોષમૃષા :— સ્થૂલમૃષાવાદનો ત્યાગ કરવા છાત્માં શ્રાવક ગૃહસ્થ જીવનમાં કેટલાક અસત્યનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. તે અવશોષ મૃષા છે. સાધુની જેમ શ્રાવક માટે વચન સમિતિનું વિધાન પણ નથી. શ્રાવક પણ બિન્ન બિન્ન વય અને સ્વભાવવાળા હોય છે. તેના માટે ભૂલથી, આદતથી, હાસ્ય વિનોદથી, ભય સંશાથી, પોતાના પ્રાણની રક્ષા અથવા સંપત્તિની રક્ષા માટે, સ્વજન પરિજન વગેરેની સુરક્ષા માટે અથવા વ્યાપારમાં અસત્ય વચનનું ઉચ્ચારણ થઈ જાય તો તેનો આ વ્રતમાં આગાર હોય છે અર્થાત્ આ પ્રકારના અસત્ય સ્થૂલ મૃષાવાદથી અતિરિક્ત સમજવા જોઈએ, તેનો શ્રાવકને ત્યાગ હોતો નથી.

સહસા અભ્યાખ્યાન :— સહસાનો અર્થ એકાએક છે. કોઈ વાત વિચાર્યા વગર ભાવાવેશમાં આવી જલદી કહી દેવી. ત્યાં આ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. આ પ્રકારના આચરણમાં વિવેકને બદલે ભાવાવેશ કામ કરે છે. સહસા અભ્યાખ્યાન એટલે કોઈ પર એકાએક વિચાર્યા વગર દોષારોપણ કરવું જો આ દોષારોપણ દુર્ભાવના, દુર્વિચાર અને સંકલેશપૂર્વક થાય તો તે અતિચાર નહીં પરંતુ અનાચાર થઈ જાય છે. ત્યાં શ્રાવકનું વ્રત ખંડિત થાય છે. સહસા વિચાર્યા વિના આ પ્રકારે કાર્ય કરવું તે કંઈક હલકાપણું છે, તેથી તે અતિચાર છે.

રહસ્ય અભ્યાખ્યાન :— રહસ્યનો અર્થ એકાંત છે. તેનાથી રહસ્ય શબ્દ બન્યો છે. રહસ્ય એટલે એકાંતની વાત અથવા ગુપ્ત વાત છે. રહસ્ય અભ્યાખ્યાનનો અભિપ્રાય 'કોઈની ગુપ્ત વાતને અચાનક પ્રગટ કરી

'દેવી' તે છે. સાધક માટે આ કરણીય નથી. રહસ્ય અભ્યાખ્યાનનો બીજો એક અર્થ પણ કરાય છે. તે આ પ્રમાણે છે— કોઈ ઉપર ગુપ્તરૂપે ષડ્યંત્ર વગેરે કરવાનું દોષારોપણ કરવું. જેમ કે કોઈ વ્યક્તિ એકાંતમાં બેસીને પરસ્પર વાર્તાલાપ કરે છે. તેને જોઈને મનમાં શંકિત થઈને એકાએક તેના ઉપર આરોપ મૂકું કે તે અમુક ષડ્યંત્ર કરી રહ્યા છે. આ પ્રકારના આચરણનો પણ આ અતિયારમાં સમાવેશ થાય છે. જ્યાં સુધી સહસા, અચાનક, વિચાર્યા વગર આવું કરવામાં આવે છે ત્યાં સુધી તો અતિયાર છે પણ જો મનમાં દુર્ભાવનાપૂર્વક, સમજી વિચારીને આરોપ મૂકવામાં આવે તો તે અનાચાર છે અને તેનાથી પ્રત ખંડિત થાય છે.

સ્વદાર મંત્રભેદ :- — વ્યક્તિગત સંબંધોમાં પતિ અને પત્નીનો સંબંધ સર્વથી ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. તેની પોતાની ગુપ્તમંત્રણાઓ, વિચારણાઓ વગેરે પણ હોય છે. જો પતિ પોતાની પત્નીની કોઈ ગુપ્ત વાતને પ્રગટ કરે તો તે સ્વદાર મંત્રભેદ અતિયાર છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ આવું કરવું ઉચિત નથી. જેની વાત પ્રગટ થાય છે તેને પોતાની ગુપ્તતા ખુલ્લી પડવાથી દુઃખ થાય છે, પોતાની દુર્ભળતા પ્રગટ થવાથી તે લાજીજત થાય છે.

મૃષોપદેશ :- — ખોટી ફરિયાદ કરવી અથવા ખોટો ઉપદેશ દેવો, જેનાં સત્ય, અસત્ય, હિતકારક, અહિતકારક વગેરે હોવાના વિષયમાં વ્યક્તિને સ્વયં જ્ઞાન નથી પરંતુ તે વાસ્તવમાં અસત્ય છે. તેની તે મૃષોપદેશ બીજાને સલાહ આપે, તેવો ઉપદેશ આપે તો તે મૃષોપદેશ અતિયાર છે.

જે વ્યક્તિ કોઈ કાર્યને અહિતકારી જાણવા છતાં બીજાને તેવું કરવાની પ્રેરણા કરે, ઉપદેશ આપે, તો તે અનાચાર છે. તેમાં પ્રત ખંડિત થઈ જાય છે કારણકે ત્યાં પ્રેરણાદાતાના ઉપદેશનો હેતુ સર્વથા અશુદ્ધ છે.

સંક્ષેપમાં બીજાને ફસાવવા માટે ઈરાદાપૂર્વક ખોટી સલાહ આપવી, તે અનાચાર છે પરંતુ અજ્ઞાતા ખોટી સલાહ આપવી, તે જ મૃષોપદેશ નામનો અતિયાર છે.

કૂટલેખકરણ :- — ખોટા લેખ અથવા દસ્તાવેજ લખવા, ખોટા હસ્તાક્ષર કરવા વગેરે જો સાધક અસાવધાનીથી, અજ્ઞાનવશ અથવા અનિયાપૂર્વક આવું કરે તો તે અતિયાર છે અને જો કોઈ જાણીબૂઝી બીજાને દળો દેવા માટે ખોટા દસ્તાવેજ તૈયાર કરે, ખોટી મહોર અથવા છાપ લગાવે, ખોટા હસ્તાક્ષર કરે તો તે અનાચાર છે અને તેનાથી પ્રત ખંડિત થઈ જાય છે.

(3) સ્થૂલ અદતાદાન વિરમણપ્રત :—

૪ થૂલગઅદત્તાદાણં સમણોવાસઓ પચ્ચકખાઇ, સે અદિણાદાણે દુવિહે પણણતે, તં જહા- સચિત્તાદત્તાદાણે અચિત્તાદત્તાદાણે અ । થૂલાદત્તાદાણવેરમણસ્સ સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અદ્યારા જાળિયવ્વા, ણ સમાયરિયવ્વા તં જહા- તેણાહંડે, તકકરપાંગો, વિરુદ્ધરજ્જાઇકકમણે, કૂડતુલકૂડમાણે, તપ્પડિરુવગવવહારે ।

ભાવાર્થ :- — શ્રાવક સ્થૂલ અદતાદાનના પચ્ચકખાણ કરે છે. અદતાદાનના બે પ્રકાર છે— (૧) સચિત અદતાદાન અને (૨) અચિત અદતાદાન. શ્રાવકોને સ્થૂલ અદતાદાન વિરમણ પ્રતના પાંચ અતિયાર જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિયાર આ પ્રમાણે છે— (૧) સ્તેનાહંત (૨) તસ્કર પ્રયોગ (૩) વિરુદ્ધ રાજ્યાતિકમ (૪) ફૂટમાન (૫) તત્પ્રતિરૂપ વ્યવહાર.

વિષેચન :—

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રાવકના ત્રીજા સ્થૂલ અદતાદાન વિરમણ પ્રતની પ્રતિજ્ઞા તથા તેના પાંચ અતિયારનું

કથન છે. અદતાદાન— અ+દત+આદાન. અન્યના આપ્યા વિના વસ્તુ ગ્રહણ કરવી, તેને અદતાદાન અથવા ચોરી કહે છે. જે વસ્તુ જેણી માલિકીમાં હોય, તેની આજ્ઞા વિના તે વસ્તુ સંપત્તિ આદિ લઈ લેવા. અન્ય વ્યક્તિના અધિકાર લઈ લેવા, બળાત્કારથી દબાડા કરવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ પણ ચોરીમાં થાય છે. શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં અન્ય જીવોના પ્રાણનું હરણ કરવું, તે જીવોને મારી નાંખવાને પણ ચોરી કહી છે.

વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી અદતાદાન વેરમણ વ્યવસ્થા અને પ્રકાર છે— પરકીય વસ્તુને માલિકની આજ્ઞા વિના લેવી નહીં, તે વ્યવહારથી અદતાદાન વેરમણ છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયો, આદિ કર્મવર્ગણા વગેરે પર પદાર્થોને પર જાણીને તેને ગ્રહણ ન કરવા, ભોગનો ત્યાગ કરવો, તે નિશ્ચયથી અદતાદાન વેરમણ છે. પ્રસ્તુતમાં વ્યવહારથી સ્થૂલ અદતાદાન વેરમણ વ્યવસ્થા અનુભૂતિ કરી છે.

સૂત્રકારે અદતાદાનના સચેતવસ્તુ અને અચેત વસ્તુ, આ બે પ્રકાર કહ્યા છે. શ્રાવક આ બંને પ્રકારની વસ્તુની સ્થૂલ ચોરીનો ત્યાગ કરે છે.

સ્થૂલ અદતા (મોટી ચોરી) :- (૧) દિવાલ અથવા દરવાજા તોડીને ચોરી કરવી (૨) પેટી, પટારા ખોલીને તેમાંથી સામાન લઈ લેવો (૩) તાળાં તોડીને અથવા અન્ય ચાવીથી ખોલીને ચોરી કરવી (૪) બળજબરી કરીને કોઈને લૂંટી લેવા અથવા વિશ્વાસઘાત કરી બિસ્સા કાપવા (૫) અન્યની માલિકીની કિંમતી વસ્તુ પડેલી જોઈને ચોરીની ભાવનાથી લઈ લેવી. આ પાંચ પ્રકારની ચોરીનો શ્રાવક ત્યાગ કરે છે.

અવશેષ અદતા ચોરી :- ચોરીના ભાવ વિના પરિચિત અથવા અપરિચિત વ્યક્તિની અલ્યુ મૂલ્યવાળી વસ્તુ તેને પૂછ્યા વિના લેવી-દેવી અથવા ઉપયોગમાં લેવી, જેમ કે પરસ્પર એકબીજાની પેન, નોટ આદિ વસ્તુઓ પૂછ્યા વિના લેવી. વેપારમાં પણ જેને પરસ્પર વિશ્વાસ હોય તેની વસ્તુ તેને પૂછ્યા વિના લેવી-દેવી. વ્યાપાર અથવા વ્યવહારની સૂક્ષ્મતમ પ્રવૃત્તિઓ જેનો ઉપરોક્ત પાંચ મોટી ચોરીમાં સમાવેશ થતો નથી. તેવી પ્રવૃત્તિઓને સ્થૂલ અદતા સિવાય અવશેષમાં સમજવું.

આ અવશેષ હિંસા, અસત્ય, અદતાના સેવનથી યથાયોગ્ય પાપ સેવન અને કર્મ બંધ તો થાય જ છે પરંતુ ગૃહસ્થ જીવનની અનેક પરિસ્થિતિઓને કારણે તેની અવશેષમાં ગણાના કરી છે. શ્રાવકોએ તેનો પણ વિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરવાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ.

પાંચ અતિયાર :-

- (૧) સ્તેનાહત :- સ્તેનનો અર્થ ચોર થાય છે. આહતનો અર્થ લાવેલી અર્થાત્ ચોર દ્વારા ચોરીને લાવેલી વસ્તુ. ચોરાઉં વસ્તુ લેવી, ખરીદવી અને રાખવી. ચોર બજારનો માલ લેવો.
- (૨) તસ્કર પ્રયોગ :- પોતાના વ્યાપારનાં કાર્યોમાં ચોરનો ઉપયોગ કરવો અર્થાત્ ચોરને મદદ કરવી.
- (૩) વિરુદ્ધ રાજ્યાતિકમ :- વિરોધવશ પોતાના દેશથી અન્ય દેશના શાસક દ્વારા પ્રવેશ-નિષેધની, નિર્ધારિત સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવું, બીજા રાજ્યોમાં પ્રવેશ કરવો. તેનો અન્ય અર્થ પણ છે કે રાજ્યવિરુદ્ધ કામ કરવું. રાજ્યના કાયદા કાનૂનથી વિરુદ્ધ દાણચોરી વગેરે પ્રવૃત્તિ આ અતિયારની અંતર્ગત છે.
- (૪) કૂટોલા કૂટમાન :- તોળવામાં અને માપવામાં ખોટા તોલમાપનો પ્રયોગ એટલે દેવામાં ઓછું તોળવું અથવા માપવું.
- (૫) તત્પ્રતિરૂપ વ્યવહાર :- વેપારમાં અનૈતિકતા અને અસત્ય આચારણ કરવું, જેમકે સારી વસ્તુ બતાવી ખરાબ વસ્તુ આપવી, સારી વસ્તુમાં ખરાબ વસ્તુ મેળવી દેવી, નકલીને અસલી બતાવવી વગેરે.

આ પાંચે અતિયારના સેવનમાં ચોરીની અનુમોદના થાય છે, તેથી શ્રાવકોએ આ અતિયારનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. તે ઉપરાંત (૧) અત્યાચારી રાજી કે નેતા પોતાની પ્રજાના રાજનૈતિક, સામાજિક, ધાર્મિક અધિકારોનું અપહરણ કરે છે. (૨) પોતાને ધર્મનિષ્ઠ માનનાર સંકીર્ણ હૃદયવાળા સમૃદ્ધશાળી મનુષ્યો ભાંતિવશ પોતાની નીચલી કક્ષાના મનુષ્યોના અધિકારો લઈ લે છે. (૩) લોભી જમીનદારો ગરીબ ખેડૂતોને ચૂસે છે. (૪) લોભી શેઠ કે શાહુકાર મોટા વ્યાજ લઈને ગરીબોની માલ મિલકત પચાવી પાડે છે. (૫) ન્યાયધીશ આછિ અધિકારી ગણ લાંચ લઈને પોતાનું કાર્ય કરે છે. (૬) લોભી વૈદ્ય કે ડોક્ટરો ધન પ્રાપ્તિનું એક માત્ર ધ્યેય રાખીને રોગીના ઉપચાર કરે છે.

ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિથી કોઈ પણ વ્યક્તિના ધન, વસ્તુ, સમય કે શ્રમનું અપહરણ કરવું, તે સ્થૂલ ચોરી છે, તેથી શ્રાવકોએ અદ્યાદાન વિરમણ પ્રતની નિર્મણતા માટે તથાપ્રકારની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(૪) સ્થૂલ મૈથુન વિરમણ પ્રત-

૫ પરદારગમણ સમણોવાસાઓ પચ્ચકખાઇ સદારસંતોસં વા પઢિવજ્જઇ, સે ય પરદારગમણ દુવિહે પણતે, તં જહા- ઓરાલિય- પરદારગમણ, વેઠબ્બિયપરદારગમણ। સદારસંતોસસ્સ સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અઝ્યારા જાણિયવ્વા (ણ સમાયરિયવ્વા), તં જહા- અપરિગહિયાગમણ, ઇત્તરિયપરિગહિયાગમણ, અણંગકીડા, પરવિવાહ-કરણે, કામભોગતિવ્વાભિલાસે ।

ભાવાર્થ :- શ્રાવક પરસ્ત્રીગમનના પચ્યક્ખાણ કરે છે અને સ્વદારા- સ્વપત્નીમાં સંતોષ રાખે છે. પરસ્ત્રીગમન બે પ્રકારે થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઔદારિક શરીરી પરસ્ત્રીગમન અને (૨) વૈક્ષિય શરીરી પરસ્ત્રીગમન. શ્રાવકોએ સ્વદારાસંતોષ પ્રતના પાંચ અતિયાર જ્ઞાણવા યોગ્ય છે પરંતુ આચરણ કરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિયાર આ પ્રમાણે છે— (૧) અપરિગૃહીતા ગમન, (૨) ઈત્વરિક પરિગૃહીતાગમન, (૩) અણંગકીડા, (૪) પરવિવાહકરણ, (૫) કામભોગ તીવ્રાભિલાસા.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચોથા સ્થૂલ મૈથુન— અબ્રહાર્ય વિરમણ પ્રતની પ્રતિશા અને તેના અતિયારોનું નિરૂપણ છે.

બ્રહ્મચર્ય— બ્રહ્મ એટલે આત્મા, ચર્ય એટલે રમણ કરવું, આત્મ સ્વરૂપમાં રમણ કરવું, તે બ્રહ્મચર્ય છે. બ્રહ્મચર્ય પ્રત સર્વ ક્રતોમાં શ્રેષ્ઠ છે. બ્રહ્મચર્ય એક મહાન આધ્યાત્મિક શક્તિ છે. બ્રહ્મચર્ય પાલનથી વીર્યની રક્ષા થાય છે. તેનાથી શારીરિક સ્વસ્થતા, માનસિક શાંતિ અને સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ સર્વ મનુષ્યો બ્રહ્મચર્ય પ્રતનું પૂર્ણપણે પાલન કરી શકતા નથી, શ્રાવકો સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યના આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખીને આદર્શ દાંપત્ય જીવન ગુજારે છે. સ્થૂલ અબ્રહાર્ય વિરમણ પ્રતમાં શ્રાવક પોતાની પરણિત સ્ત્રીમાં સંતોષ રાખી પરસ્ત્રી ગમનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે છે, પરસ્ત્રીગમન બે પ્રકારે છે— (૧) ઔદારિક શરીરી—મનુષ્ય સ્ત્રીઓ અને તિર્યથ સ્ત્રીઓ સાથે અને (૨) વૈક્ષિય શરીરી— દેવીઓ સાથે અબ્રહાર્યનો ત્યાગ કરે છે. શ્રાવકો આ બંને પ્રકારના પરસ્ત્રી ગમનનો મન, વચન, કાયાથી ત્યાગ કરે છે. ઉપલક્ષણથી શાવિકાઓ

બંને પ્રકારના પરપુરુષનો ત્યાગ કરીને પોતાના પરણિત પુરુષમાં સંતોષ રાખે છે.

પાંચ અતિયાર-

(૧) ઈત્વરિક પરિગૃહિતા ગમન :— અલ્પવયસ્કા—નાની ઉંમરવાળી સ્ત્રી અથવા નાની ઉંમરની પત્નીની સાથે સહવાસ કરવો.

(૨) અપરિગૃહિતા ગમન :— લગ્ન ન થયેલી પોતાની વાગ્દતા સ્ત્રી સાથે સગાઈ કરેલી પત્ની સાથે સહવાસ કરવો.

(૩) અનંગકીડા :— કામાવેશવશ, અસ્વાભાવિક કામકીડા કરવી, તેની અંતર્ગત સ્વજાતીય સંભોગ, અપ્રાકૃતિક મૈથુન, કૃત્રિમ કામ ઉપકરણોથી વિષય—વાસના શાંત કરવી વગેરે સમાવિષ્ટ છે. ચારિત્રની દૃષ્ટિએ આ પ્રકારનું આચરણ અત્યંત તુચ્છ છે. તેનાથી કુત્સિત કામ અને વ્યભિયારને પોષણ મળે છે.

(૪) પરવિવાહ કરણા :— બીજાના લગ્ન કરાવવા. જૈન ધર્મ અનુસાર સાધકનું લક્ષ્ય બ્રહ્મચર્યસાધના છે. લગ્ન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જીવનની દુર્ભણતા છે પરંતુ દરેક વ્યક્તિ સંપૂર્ણપણે બ્રહ્મચારી રહી શકતી નથી. શ્રાવક પોતાના ગૃહસ્થ જીવનમાં અધ્રબ્રહ્મચર્ય ભાવથી ઉતારોતાર મુક્ત થતાં જાય અને એક દિવસ એવો આવે કે તે સંપૂર્ણપણે બ્રહ્મચર્યના આરાધક બને છે, આ રીતે ગૃહસ્થે અધ્રબ્રહ્મચર્યના ભાવોની પોષક પ્રવૃત્તિઓથી હંમેશાં દૂર રહેવું જોઈએ. બીજાના લગ્ન કરાવવા, સગાઈ કરાવવી વગેરે પ્રવૃત્તિ, અધ્રબ્રહ્મચર્યના ભાવોની પોષક પ્રવૃત્તિ છે. પોતાના પરિવારના પુત્ર-પુત્રીના લગ્નમાં શ્રાવકને સક્રિય રહેવું પડે, પણ બીજાના લગ્ન કરાવવામાં ઉત્સુક અને પ્રયત્નશીલ રહેવું ન જોઈએ, તેમ કરવું તે આ વ્યતનો ચોથો અતિયાર છે. કોઈ કોઈ આચાર્યાએ તો પોતાના બીજાવારના લગ્નને પણ આ અતિયાર જ માન્યો છે.

(૫) કામભોગ તીવ્રાભિલાષ :— કામભોગની તીવ્રતમ આકાંક્ષા રાખવી. નિયંત્રિત અને વ્યવસ્થિત કામસેવન પણ માનવની આત્મ દુર્ભણતાના કારણો જ થાય છે, પરંતુ તે આવશ્યકતાની પૂર્તિ સુધી વ્રત દૂષિત થતું નથી, તે કામની તીવ્રાભિલાષા અથવા ભયંકર વાસનાથી ગ્રસિત થાય તો તેના વ્રતનું ઉલ્લંઘન અને મર્યાદાભંગ થાય છે. અન્ય અતિયાર પણ અનાચારમાં પરિણામી શકે છે.

તીવ્ર વૈષયિક વાસનાવશ કામોક્ષીપક, વાળુકરણ ઔષધિ, માદક દ્વય વગેરેનું સેવન આ વ્યતનો પાંચમો અતિયાર છે. જેનાથી સાધકે સર્વર્थા દૂર રહેવું જોઈએ. અહીં શ્રાવિકાઓ માટે સમસ્ત અતિયાર પુરુષની અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ.

સ્થૂલ ઈચ્છા પરિમાણ વ્રત :-

૬ અપરિમિયપરિગ્રહાં સમણોવાસાઓ પચ્ચવક્ખાઇ ઇચ્છાપરિમાણં ડવસંપજ્જઇ, સે પરિગ્રહે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- સચિત્તપરિગ્રહે અચિત્તપરિગ્રહે । ઇચ્છાપરિમાણસ્સ સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અઝ્યારા જાળિયવ્બા, ણ સમાયરિવ્બા તં જહા- ધણધાર્ણપમાણાઇક્કમે, ખિત્તવત્થુપમાણાઇક્કમે, હિરણસુવર્ણપમાણાઇક્કમે, દુપયચત્પ્રયપમાણાઇક્કમે, કુવિયપમાણાઇક્કમે।

ભાવાર્થ :— શ્રાવક અપરિમિત પરિગ્રહના પરચ્યક્ખાણ કરે અને ઈચ્છાનું પરિમાણ—મર્યાદા કરે છે. પરિગ્રહના બે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે— (૧) સચેત પરિગ્રહ (૨) અચેત પરિગ્રહ. શ્રાવકોએ પાંચમા ઈચ્છા

પરિમાણ વ્રતના પાંચ અતિયાર જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિયાર આ પ્રમાણે છે— (૧) ધન-ધાન્ય પ્રમાણાતિકમ (૨) ક્ષેત્ર-વાસ્તુ પ્રમાણાતિકમ (૩) હિરણ્ય-સુવર્ણ પ્રમાણાતિકમ (૪) દ્વિપદ-ચતુર્ષષ્ઠ પ્રમાણાતિકમ (૫) કૃષ્ણ-ઘરવખરીની ચીજોનું પ્રમાણાતિકમ.

વિવચ્યેન :—

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પાંચમા ઈચ્છા પરિમાણ વ્રતની પ્રતિશા અને તેના પાંચ અતિયારનું કથન છે.

પરિગ્રહ— પરિ સમન્તાત ગ્રહ્યતે ઇતિ પરિગ્રહઃ જે જીવને ચારે બાજુથી જકડી રાખે, તે પરિગ્રહ છે. શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્રમાં મુચ્છા પરિગ્રહાનો કુત્તો । મૂર્ખભાવને પરિગ્રહ કહ્યો છે. મૂર્ખ— આસક્તિ પૂર્વકની ઈચ્છા સંગ્રહવૃત્તિને જન્મ આપે છે. અમર્યાદિત પરિગ્રહ મહાપાપનું કારણ છે. પરિગ્રહની પ્રાપ્તિમાં, તેના સંરક્ષણમાં અનેક પાપસ્થાનનો આશ્રય લેવો પડે છે. યથા— વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે મહારંભ— મહાસમારંભ કરે, અસત્યનું આચરણ કરે, લોકોને છેતરે, રાજ્યના કર ન ભરે, અનેક છલપ્રપંચો કરે છે. તેના સંરક્ષણ માટે પણ અસત્યનું આચરણ, કર ચોરી વગેરે અનેક પાપોનું સેવન થાય છે. આ રીતે અમર્યાદિત પરિગ્રહ અનર્થાનું કારણ છે.

શ્રાવકો ગૃહસ્� જીવન વ્યવહારમાં પરિગ્રહનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને નિષ્પરિગ્રહી બની શકતા નથી પરંતુ પરિગ્રહ દુઃખમૂલક છે તેવી સ્પષ્ટ સમજજ્ઞા અને શ્રદ્ધા સાથે જીવન વ્યવહારમાં આવશ્યક વસ્તુઓની છૂટ રાખી અવશેષ પદાર્થોનો ત્યાગ કરે છે. આ રીતે અમર્યાદિત પરિગ્રહવૃત્તિને મર્યાદિત કરવા માટે પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રતનો સ્વીકાર કરે છે. પરિગ્રહની મર્યાદામાં ઈચ્છાની મર્યાદા થતી હોવાથી શાસ્ત્રકારે તેને ઈચ્છાપરિમાણવ્રત કહ્યું છે. પરિગ્રહના બે પ્રકાર છે. (૧) સચેત પદાર્થો અને (૨) અચેત પદાર્થો. શ્રાવકો નવ પ્રકારે બાધ્ય પરિગ્રહની મર્યાદા કરે છે.

(૧-૨) ધન-ધાન્યની મર્યાદા— વ્યાખ્યાકારે ધનના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે— (૧) ગણિમ— જે વસ્તુ ગણીને લેવાય. તે, રોકડ નાણું, સોપારી, શ્રીફળ વગેરે (૨) ધરિમ— જે વસ્તુ તોળીને લેવાય તે, ગોળ, સાકર વગેરે. (૩) મેય— જે વસ્તુ માપીને કે ભરીને લેવાય તે, ધી, તેલ, કાપડ વગેરે. (૪) પરિછેધ— જે વસ્તુ કસીને કે છેદીને લેવાય તે, સુવર્ણ, રત્ન વગેરે.

ધાન્ય— શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ધાન્યના બે પ્રકાર કહ્યા છે— (૧) લાસા અને (૨) કઠોળ. લાસાધાન્યના બાર પ્રકાર છે— (૧) ધઉં, (૨) જવ, (૩) જીવાર (૪) બાજરી, (૫) ડાંગર, (૬) વરી, (૭) બંટી, (૮) બાવટો, (૯) કાંગ, (૧૦) ચિણ્યો જીણો, (૧૧) કોદરા અને (૧૨) મકાઈ. કઠોળ ધાન્યના બાર પ્રકાર છે— (૧) મગ, (૨) મઠ, (૩) અડદ, (૪) તુવેર, (૫) જાલર, (૬) વટાણા, (૭) ચોળા, (૮) ચણા, (૯) રાગી-નાગલી, (૧૦) કળથી (૧૧) મસૂર અને (૧૨) અળસી. આ રીતે બંને પ્રકારના ધાન્યો મળીને ધાન્યની ચોવીસ જાતિ થાય છે.

શ્રાવકો પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે ધન-ધાન્યની મર્યાદા કરે અર્થાત્ તેટલા પ્રમાણમાં ધન-ધાન્ય પોતાની માલિકીમાં રાખવા અને તેનો ઉપયોગ કરવો, તે ઉપરાંતના ધન-ધાન્યનો ત્યાગ કરવો.

(૩-૪) ક્ષેત્ર-વાસ્તુની મર્યાદા— વ્યાખ્યાકારે ક્ષેત્ર અને વાસ્તુની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે. ક્ષેત્ર, તચ્ચ સેતુકેતુભેદાદ દ્વિભેદં । ધાન્યની ઉત્પત્તિને યોગ્ય ભૂમિને ક્ષેત્ર કહે છે. તેના સેતુ અને કેતુ રૂપ બે ભેદ છે. નહેર, કૂવા આદિ કૂત્રિમ સાધનોથી સિંચિત થતી ભૂમિને સેતુ અને કેવળ વરસાણા પ્રાકૃતિક જળથી

સિંચિત થતી ભૂમિને કેતુ કહે છે અને જે ભૂમિ કુદરતી અને કૃત્રિમ બંને પ્રકારના જળથી સિંચિત થતી હોય, તેને સેતુકેતુ કહે છે.

વાસ્તુ એટલે અગાર એટલે ઘર. તેના ગ્રામ પ્રકાર છે. (૧) ખાત ગૃહ (૨) ઉચ્ચિત ગૃહ અને (૩) ખાતોચિદ્ધત ગૃહ. ભૂમિગૃહ-ભૌયરું આદિ ભૂમિની અંદરના ઘરને ખાતગૃહ, પાયો ખોદીને ભૂમિની ઉપર બનાવેલા મહેલ, મકાન આદિને ઉચ્ચિતગૃહ અને ભૌયરા સહિતના મહેલ કે મકાનાદિને ખાતોચિદ્ધતગૃહ કહે છે.

પરંપરા અનુસાર ખેતર, વાડી કે ખાલી પ્લોટ દરેક ખુલ્લી જમીનનો સમાવેશ ક્ષેત્રમાં અને બાંધેલી દુકાન, મકાન, ગોડાઉન વગેરે દરેકનો સમાવેશ વાસ્તુમાં થાય છે. શ્રાવક પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ક્ષેત્ર-વાસ્તુની મર્યાદા કરે છે.

(૫-૬) હિરણ્ય-સુવર્ણ મર્યાદા— હિરણ્ય-ચાંદી અને સુવર્ણની મર્યાદા કરવી. પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે સોનું અને ચાંદી પોતાની પાસે રાખે, તે ઉપરાંતના સોના, ચાંદીમાં પોતાનો માલિકી ભાવ છોડી દે, તેનો ત્યાગ કરે.

(૭-૮) દ્વિપદ-ચતુર્ષપદ પ્રાણી મર્યાદા— દાસ, દાસી, નોકર, ચાકર, રસોઈયા તથા પોપટ, મેના વગેરે પક્ષીઓનો સમાવેશ દ્વિપદમાં થાય અને ગાય, ભેંસ, કૂતરા, ઘેટાં, બકરા, હાથી, ઘોડા વગેરે પશુઓનો સમાવેશ ચતુર્ષપદમાં થાય છે. શ્રાવકો પોતાના જીવન વ્યવહાર પ્રમાણે દ્વિપદ અને ચતુર્ષપદ પ્રાણીઓની મર્યાદા કરે છે.

(૯) કુવિય-ઘરવખરીની ચીજવસ્તુની મર્યાદા— સોના, રૂપા સિવાયની સર્વ ધાતુઓ અર્થાત् તાંખા, પિતાળ આદિના વાસણો, આસન, શયન, વસ્ત્ર, કંબલ આદિ ઘરવખરીની પ્રત્યેક ચીજવસ્તુનો સમાવેશ કુવિયમાં થાય છે.

આ નવ પ્રકારના બાબ્દે પરિગ્રહમાંથી ધાન્ય, દ્વિપદ, ચતુર્ષપદ પ્રાણી આદિ સચેત પરિગ્રહ છે અને તે સિવાયનો અયેત પરિગ્રહ છે.

આભ્યંતર પરિગ્રહના ચૌદ પ્રકાર છે— મિથ્યાત્વ, કોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ.

વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી પરિગ્રહ પરિમાણ વ્યવહાર અને પરિગ્રહની પ્રકાર છે. (૧) બાબ્દે નવ પ્રકારના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો, તે વ્યવહારથી પરિગ્રહ પરિમાણ વ્યવહાર અને (૨) ચૌદ પ્રકારના આભ્યંતર પરિગ્રહનો, મૂર્ચાંભાવનો ત્યાગ કરવો, તે નિશ્ચયથી પરિગ્રહ પરિમાણ વ્યવહાર અને પરિગ્રહની પ્રકાર પરિગ્રહ પરિમાણ વ્યવહાર અને નવ પ્રકારના બાબ્દે પરિગ્રહની મર્યાદા કરે છે.

ઉપરોક્ત સ્વીકૃત મર્યાદાનું અજ્ઞાણપણે ઉલ્લંઘન કરવું, તે અતિચાર છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે.

ક્ષેત્ર વાસ્તુ પ્રમાણાતિકમ— તે પાંચે અતિચાર ભાવાર્થી સ્પષ્ટ છે. મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન જ્યારે અજ્ઞાતાં થાય, ત્યાં સુધી જ તે અતિચાર છે. મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન જ્યારે બુદ્ધિપૂર્વક-જ્ઞાણી જોઈને થાય, તે અનાચાર દોષ છે. કયારેક શ્રાવકોને ક્ષેત્ર, વસ્તુ, ધન, ધાન્ય આદિ કોઈ પણ પરિગ્રહનો અનાયાસે અધિકતમ લાભ થઈ જાય, તો તેમાં દોષ નથી પરંતુ શ્રાવકોએ પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે વસ્તુ રાખીને શેષ સંપત્તિનો ત્યાગ કે દાન કરવું જોઈએ, તે પ્રમાણે કરવાથી શ્રાવકનું વસ્તુ રાખીને શેષ સંપત્તિનો ત્યાગ કરે છે.

(૬) દિશા પરિમાણ પ્રત :-

૭ દિસિવએ તિવિહે પણતો-ઉડ્ઢદિસિવએ અહોદિસિવએ તિરિયદિસિવએ । દિસિવયસ્સ સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અઝ્યારા જાળિયવ્વા, (ણ સમાયરિયવ્વા) તં જહા- ઉડ્ઢદિસિપમાણાઇકકમે, અહોદિસિપમાણાઇકકમે, તિરિયદિસિપમાણાઇકકમે, ખિત્તવુડ્ઢી, સઝઅંતરદ્વા ।

ભાવાર્થ :- દિશાવતના ત્રણ પ્રકાર છે, યથા— ઊર્ધ્વદિશાવત, અધોદિશાવત અને તિર્યગ્રદિશાવત. શ્રાવકોએ દિશા પરિમાણવતના પાંચ અતિચાર જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણો છે— (૧) ઊર્ધ્વદિશા પ્રમાણાતિકમ, (૨) અધોદિશા પ્રમાણાતિકમ, (૩) તિર્યગ્રદિશા પ્રમાણાતિકમ, (૪) ક્ષેત્રવૃદ્ધિ, (૫) સ્મૃત્યંતર્ધાન.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ત્રણ ગુણવતમાંથી પ્રથમ દિશાપરિણામ નામના ગુણવતની પ્રતિજ્ઞા તથા તેના પાંચ અતિચારોનું કથન છે.

શ્રાવકોને માટે પાંચ અણુવતો મૂળગુણ છે અને ત્યાર પદ્ધીના ત્રણ ગુણવત અને ચાર શિક્ષાવત, આ સાત પ્રત ઉત્તરગુણ છે.

ગુણવત— મૂળ ગુણમાં ગુણવૃદ્ધિ કરે અથવા સમસ્ત જીવ સમૂહની રક્ષા કરવા રૂપ ગુણ વૃદ્ધિ કરે, તેને ગુણવત કહે છે. દિશા પરિમાણ, ઉવભોગ-પરિભોગ પરિમાણ અને અનર્થદંડ વિરમણ, આ ત્રણો પ્રતોના પાલનથી અહિંસા આદિ પાંચ અણુવતની પુષ્ટિ થતી હોવાથી, તેને ગુણવત કહે છે.

દિશાવત— દિશા સંબંધી પ્રત અથવા પૂર્વાદિ દિશામાં ગમનાદિ કિયાની મર્યાદા કરીને તેની બહારના ક્ષેત્રમાં ન જવું, તે દિશાવત છે.

ઊર્ધ્વદિશા સંબંધી મર્યાદા, તે ઊર્ધ્વદિશાવત, અધોદિશા સંબંધી મર્યાદા, તે અધોદિશાવત અને તિર્યગ્રદિશા-પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણદિશા સંબંધી મર્યાદા, તે તિર્યગ્રદિશાવત છે.

દિશાવતમાં કર્મક્ષેત્રની અર્થાત્ સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ માટેની સીમા-મર્યાદા કરવાની હોય છે. તે મર્યાદિત ક્ષેત્રની બહારના ક્ષેત્રમાં થતાં હિંસા, અસાચ, ચોરી આદિ સર્વ પાપસ્થાનોનો પૂર્ણત: ત્યાગ કરવા માટે દિશાવતની અગત્યતા છે. ગૃહસ્થ જીવનને સંયમિત અને સાત્ત્વિક બનાવવા માટે જેમ પરિગ્રહ પરિમાણ આવશ્યક છે. તેમ દિશાનું પરિમાણ પણ જરૂરી છે. જો શ્રાવકે દિશાની મર્યાદા ન કરી હોય, તો તેને ગમે તે ક્ષેત્રમાં જઈને પાપકારી પ્રવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છા થાય છે. દિશાની મર્યાદાથી શ્રાવકની વૃત્તિ સંક્ષિપ્ત થાય અને મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જ પૌતાના જીવન વ્યવહાર ચલાવે છે.

સાધુ પંચ મહાવતધારી અને સર્વસાવધ વ્યાપારના ત્યાગી હોય છે, સાધુ ગમે તે ક્ષેત્રમાં જાય, ત્યાં નિરવધ પ્રવૃત્તિ જ કરે છે, તેથી સાધુજીવનમાં દિશા પરિમાણની આવશ્યકતા નથી. ગૃહસ્થો અણુવતધારી હોવાથી તેના પ્રતની શુદ્ધિ માટે દિશાવત સહાયક બને છે. શ્રાવકો જાગૃતિપૂર્વક મર્યાદિત દિશાઓમાં જ સમગ્ર જીવન વ્યવહાર કરે છે, તેમ છતાં અજાણતાં આ મર્યાદાનું ઊલ્લંઘન થઈ જાય, તો તે અતિચારરૂપ છે.

પાંચ અતિચાર :-

- (૧) ઉદ્ઘટિશા પ્રમાણાતિકમ— ઉદ્ઘટિશા—ઉપર-ઉંચે જવાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું,
- (૨) અધોદિશા પ્રમાણાતિકમ— અધોદિશા— નીચે તરફ કૂવા, ખાણ વગેરેમાં જવાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું.
- (૩) તિર્યાંગિશા પ્રમાણાતિકમ— પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ દિશાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું.
- (૪) ક્ષેત્ર વૃદ્ધિ— પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે એક ક્ષેત્રની મર્યાદા ઘટાડીને બીજા ક્ષેત્રની મર્યાદા વધારવી. જેમ કે શ્રાવકે દરેક દિશામાં ૧૦૦-૧૦૦ કિ.મી. તેમ ૪૦૦ કિ.મી.ના ક્ષેત્રમાં જવાની મર્યાદા કરી હોય. ત્યાર પછી તેને તિર્યાંગિશામાં ૧૦૦ કિ.મી.થી બહારક્ષેત્રમાં જવાની જરૂર હોય, તો ઉદ્ઘ દિશામાં ૧૦૦ કિ.મી.ની મર્યાદા ઘટાડીને ૫૦ કિ.મી. કરી લે અને તિર્યાંગિશામાં ૧૦૦ કિ.મી.ની મર્યાદા વધારીને ૧૫૦ કિ.મી. કરે, તે ક્ષેત્રવૃદ્ધિ નામનો અતિચાર છે.
- (૫) સ્મૃત્યંતર્ધાન— સ્વીકૃત મર્યાદાને ભૂલી જવી અથવા સ્વીકૃત મર્યાદાની ઉપેક્ષા કરીને કોઈ ગણાના કર્યા વિના જ ગમનાગમન કરવું, તે સ્મૃત્યંતર્ધાન છે.

આ પ્રવૃત્તિ અજાણતાં થાય, તો અતિચાર રૂપ છે અને જાણી જોઈને થાય, તો તે અનાચાર રૂપ બની જાય છે.

(૬) ઉવભોગ-પરિભોગ પરિમાણ વ્રત-

૬ ઉવભોગપરિભોગવાએ દુવિહે પણતે, તં જહા- ભોઅણઓ કર્માં અ । ભોઅણઓ સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અઙ્ગયારા જાળિયબ્વા, (ણ સમાયરિયબ્વા) તં જહા- સચ્ચિત્તાહારે, સચ્ચિત્તપઢિબદ્ધાહારે, અપ્પડલિઓસહિભક્ખણયા, દુપ્પડલિ- ઓસહિભક્ખણયા, તુચ્છોસહિભક્ખણયા । કર્માં ણ સમણોવાસએણ ઇમાં પણરસ કર્માદાણાં જાળિયબ્વાં, (ણ સમાયરિયબ્વાં) તં જહા- ઇંગાલકર્મે, વણકર્મે, સાડીકર્મે, ભાડીકર્મે, ફોડીકર્મે, દંતવાળિજ્જે, લક્ખવાળિજ્જે, રસવાળિજ્જે, કેસવાળિજ્જે, વિસવાળિજ્જે, જંતપીલણકર્મે, ણિલલંછણકર્મે, દવગિદાવણયા, સરદહતલાયસોસણયા, અસર્જણપોસણયા ।

ભાવાર્થ :— ઉવભોગ-પરિભોગ પરિમાણ વ્રતના બે પ્રકાર છે— (૧) ભોજન સંબંધી અને (૨) કર્મ સંબંધી. શ્રાવકોએ ભોજન સંબંધી પાંચ અતિચાર જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે છે— (૧) સચેત આહાર, (૨) સચેત પ્રતિબદ્ધ આહાર, (૩) અપકર ઔષધિ ભક્ષણ (૪) દુષ્પકર ઔષધિ ભક્ષણ, (૫) તુચ્છ ઔષધિ ભક્ષણ.

શ્રાવકોએ કર્મ સંબંધી પંદર કર્માદાન જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ તે આચરવા યોગ્ય નથી. તે પંદર કર્માદાન આ પ્રમાણે છે— (૧) અંગાર કર્મ, (૨) વનકર્મ (૩) શક્ત કર્મ (૪) ભાડી કર્મ (૫) સ્ફોટન કર્મ (૬) દંતવાળિજ્ય, (૭) લાક્ષા વાળિજ્ય, (૮) રસ વાળિજ્ય, (૯) વિષ વાળિજ્ય, (૧૦) કેશ વાળિજ્ય, (૧૧) પંત પીડન કર્મ, (૧૨) નિલંછન કર્મ, (૧૩) દાવાન્દાપન, (૧૪) સરદહ તડાગ શોખણા, (૧૫) અસતીજન પોખણા.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રાવકના સાતમા પ્રત અથવા બીજા ગુણપત્રત સંબંધી મર્યાદા અને તેના અતિયારોનું પ્રતિપાદન છે.

સંસારી જીવ માત્રનું જીવન વિષયભોગથી ભરેલું છે, તેથી ગૃહસ્થપણામાં ભોગનો સંપૂર્ણ ત્યાગ શક્ય નથી. જીવની ભોગની અમર્યાદિત ઈચ્છા અનાદિકાલીન છે. તે ઈચ્છાપૂર્તિ માટે તેને હિંસા આદિ અનેક પાપપ્રવૃત્તિનું સેવન કરવું પડે છે. અમર્યાદિત ઈચ્છા અને આસક્તિ અનેક અનર્થોનું સર્જન કરે છે, તેથી સાતમા પ્રતમાં ભોગાસક્તિને સીમિત કરવા માટે (૧) ભોગોપભોગ યોગ્ય વસ્તુઓની મર્યાદા (૨) સચિત - અચિત આહારનો વિવેક અને (૩) મહારંભજન્ય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરવાનું વિધાન છે.

ઉવભોગ-પરિભોગ :— ઉપ શબ્દ સહૃદર્થ વર્તતે, સહૃદભોગ ઉપભોગ-અશનપાનાદિ અથવા અન્તર્ભોગ; ઉપભોગ: આહારાદિ । વૃત્તિ. ઉપભોગ શબ્દમાં ઉપ ઉપસર્ગ સહૃદ- એકવારના અર્થમાં છે. એકવાર ભોગવી શકાય, તેવા અશન, પાણી આદિ ચારે પ્રકારનો આહાર ઉપભોગ છે અથવા અન્તર્ભોગ - જે પદાર્થો શરીરમાં પરિણાત થઈ જાય, સંપૂર્ણ રીતે ભોગવાય જાય, તેવા આહાર, પાણી આદિ પદાર્થોને ઉપભોગ કહે છે.

પરિભોગ શબ્દમાં ફરિ ઉપસર્ગ આવૃત્તિ-પુનરાવર્તન અર્થમાં છે. વારંવાર ભોગવી શકાય, જે પદાર્થો શરીરરૂપે પરિણાત ન થાય, સંપૂર્ણ રીતે ભોગવાય ન જાય, તેવા વસ્ત્ર, અલંકારાદિ પરિભોગ છે અથવા વસ્ત્રાદિ બહિર્ભોગ પરિભોગ છે.

(૧) **ઉપભોગ-પરિભોગ સંબંધી મર્યાદા**— પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં શાસ્ત્રકારે ઉપભોગ-પરિભોગ યોગ્ય મર્યાદાના ભોલનું કથન કર્યું નથી. શ્રી ઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં આનંદ શ્રાવકના પ્રત સ્વીકારના વર્ણનમાં આનંદ શ્રાવકે સાતમા પ્રતમાં બાવીસ ભોલની મર્યાદા કરી છે. (શ્રી ઉપાસકદશાંગસૂત્ર અધ્યયન-૧, સૂત્ર-૨૫ થી ૪૫) વર્તમાન પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર શ્રાવક ૨૬ ભોલની મર્યાદા કરે છે.

(૧) ઉલ્લયણવિહી- અંગ લુંઘવા માટેના ટુવાલની જાત તથા સંખ્યાની મર્યાદા. (૨) દંતણવિહી- દાતણની જાત તથા પ્રમાણની મર્યાદા. (૩) ફલવિહી- સ્નાન કરતા પહેલા મસ્તક આદિ પર લેપ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં આંખળા વગેરે ફળની મર્યાદા.

શ્રી ઉપાસકદશાંગ સૂત્રમાં ફલવિહી નો અર્થ ફળ કર્યો છે. અહીં ફલવિહી ની આગળના અને પાછળના ભોલ સ્નાન સંબંધી વસ્તુઓની મર્યાદા માટે જ છે. તેમજ અઠારમા ભોલ માહુરયવિહી માં મધુર ફળની મર્યાદાનું કથન છે, તેથી અહીં ફલવિહીનો ઉપરોક્ત અર્થ પ્રસંગોચિત છે.

(૪) અભભગણવિહી- મર્દન-માલિશ કરવા માટે શતપાક આદિ તેલની જાતિ તથા તેની પ્રમાણની મર્યાદા. (૫) ઉવદૃણવિહી- ઉદ્વર્તન-શરીર પર ચોળવા માટેની સુગંધિત પીઠીની જાતિ તથા પ્રમાણની મર્યાદા. (૬) મજ્જણવિહી- સ્નાન માટેના પાણીનું પ્રમાણ. (૭) વત્થવિહી- વસ્ત્રની જાતિ તથા પ્રમાણ. (૮) વિલેવણવિહી- વિલેવન-તિલક માટે કુમકુમ, ચંદ્ન તથા અન્ય લેપ માટેનું પ્રમાણ. (૯) પુષ્પવિહી- માળા વગેરેના ઉપયોગ માટે ફૂલના પ્રકાર તથા પ્રમાણ. (૧૦) આભરણવિહી- આભૂષણોના પ્રકાર તથા પ્રમાણ. (૧૧) ધૂવણવિહી- લોખાન વગેરેના ધૂપના પ્રકાર તથા પ્રમાણ. (૧૨) પેજ્જવિહી- પેપ પદાર્થો-ચા, દૂધ, રાબ, કાંણ, ઓસામણ વગેરેના પ્રકાર તથા પ્રમાણ. (૧૩) ભક્ષણવિહી- મીઠાઈના

પ્રકાર અને પ્રમાણ. (૧૪) ઓદળવિહી- ઓદન-ચોખાની જાત અને પ્રમાણ. (૧૫) સૂવ્વવિહી- ચણા, મગ, અડદ, તુવેર વગેરે દાળના પ્રકાર અને પ્રમાણ. (૧૬) વિગિઝવિહી- ધી, તેલ, દૂધ, દહીં, ગોળ, ખાંડ વગેરે વિગયના પ્રકાર અને પ્રમાણ. (૧૭) સાગવિહી- શાકભાજના પ્રકાર અને પ્રમાણ. (૧૮) માહુરયવિહી- કેળા, ચીકુ, સફરજન વગેરે મધુરફળના પ્રકાર અને પ્રમાણ. (૧૯) જેમણવિહી- ભોજનની મર્યાદા અથવા દહીવડા વગેરે તળેલા પદાર્થોની મર્યાદા. (૨૦) પાળિયવિહી- પીવાના પાણીની મર્યાદા. (૨૧) મુહવાસવિહી- પાન, સોપારી વગેરે મુખવાસની મર્યાદા. (૨૨) વાહણવિહી- મોટર, સાઈકલ, સ્કૂટર વગેરે વાહનોની મર્યાદા. (૨૩) ઉવાણહવિહી- ઉપાનહ-બુટ, ચંપલ, મોજા આદિ પગરખાની મર્યાદા. (૨૪) સયણવિહી- સૂવા માટે શાયા, ખાટલા, પલંગ, ગાઢી, તકિયા વગેરેની મર્યાદા. (૨૫) સચિતવિહી- સચિત વસ્તુઓની મર્યાદા. (૨૬) દવ્વવિહી- આખા દિવસમાં અથવા ભોજન સમયે પાંચ, દશ આદિ સંખ્યાની ગણનાપૂર્વક દ્રવ્યની મર્યાદા.

આ રીતે ર૨ બોલની મર્યાદામાં શ્રાવકની દૈનિક જરૂરિયાતની સર્વ વસ્તુની મર્યાદા થઈ જાય છે, તે ઉપરાંત શ્રાવકો પોતાની વપરાશની અન્ય વસ્તુઓ હોય, તો તેની મર્યાદા કરે છે.

ભોજન સંબંધી વિવેક- શ્રાવકોએ નિરવધ- અહિંસક અચેત પદાર્થોનો ભોજનમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અનંતકાળિક વનસ્પતિ, બહુભીજક પદાર્થો, મધ્ય, માંસ અદિનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમજ રાત્રિભોજન પણ મહાહિંસાનું કારણ હોવાથી શ્રાવકોને રાત્રિભોજનનો ત્યાગ પણ આવશ્યક છે.

શ્રાવકોના આચાર, વિચાર, ખાન-પાન, રહેણીકરણી આદિ સમગ્ર વ્યવહાર સાધકોને યોગ્ય યથાશક્ય અહિંસક હોવા જરૂરી છે, શ્રાવકોએ પોતાની આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે અહિંસાની આરાધનાને હંમેશાં લક્ષ્યમાં રાખવી જરૂરી છે, તેથી સૂત્રકારે સાતમા ક્રતમાં ભોજન સંબંધી વિવેકનું કથન કર્યું છે.

ભોજન સંબંધી પાંચ અતિચાર-

(૧) સચિત આહાર :— સચિત—જીવ સહિતના પદાર્થો સજીવ છે. કાચા શાકભાજ, અસંસ્કારિત અન્ન, પાણી વગેરે સચિત પદાર્થો છે. તેનો આહાર તે સચિત આહાર છે.

શ્રમણોપાસક સચેત વસ્તુઓના સર્વથા ત્યાગી હોતા નથી. તે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સચેત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે અને અમુક સચિત દ્રવ્યની મર્યાદા કરે અર્થાત્ અમુકની છૂટ રાખે છે. જેની તેણે મર્યાદા કરી છે તેનું અસાવધાનીથી ઉલ્લંઘન થઈ જાય તો તે સચિત આહાર નામનો અતિચાર છે. જો જાણી જોઈને મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તો તે અનાચાર કહેવાય છે.

(૨) સચિત પ્રતિબદ્ધ આહાર :— સચિત વસ્તુની સાથે લાગેલી અચિત વસ્તુને ખાવી તે સચિત પ્રતિબદ્ધ આહાર છે. દા.ત. ગુંદ અચિત છે પણ વૃક્ષ સાથે સંલગ્ન હોય ત્યાં સુધી તે સચિત પ્રતિબદ્ધ છે. જે વ્યક્તિએ સચિત વસ્તુઓની મર્યાદા કરી હોય અને જો તે સચિત પ્રતિબદ્ધનું (સચિત સંલગ્નનું) સેવન કરે તો તેની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય છે અને તેને આ અતિચારનો દોષ લાગે છે.

(૩) અપક્રવ ઔષધિ ભક્ષણ :— પૂરી નહીં પકાવેલી અર્થાત્ જે પૂર્ણ રૂપે અચિત થઈ નથી તેવી વનસ્પતિ, ફળ, ધાન્ય વગેરેનો આહાર કરવો, તરતના વધારેલા ખારિયા, કાચા સંભારા વગેરે.

(૪) દુષ્પક્રવ ઔષધિ ભક્ષણ :— જે ધાન્ય, ફળ વગેરે ઘણા લાંબા સમયે પરિપક્વ થાય, તેવા હોય, તેને પાકી ગયા છે એમ જાણી અપક્રવ અવસ્થામાં તેનું સેવન કરવું અથવા અયોગ્ય રીતથી, અતિ હિંસાથી

પકાવેલા પદાર્થોનું સેવન કરવું. જેમકે છીલકા સહિત સેકેલા ડોડા, ઉપરની ફળી સહિત પકાવેલા વટાણા, દૂંડા સહિત પકવીને તૈયાર કરેલો ઘઉંનો પોંક વગેરે. આ રીતે પકાવેલા પદાર્થોમાં ત્રસ જીવોની હિંસા પણ થઈ શકે છે.

(૫) તુચ્છ ઔષધિ ભક્ષણ :— જે ફળ, ફૂલ, ઔષધિમાં ખાવા યોગ્ય ભાગ ઓછો હોય, ફેંકવા યોગ્ય ભાગ વધારે હોય, જેમકે શેરડી, સીતાફળ વગેરેનું સેવન કરવું. તેનો બીજો અર્થ એ પણ છે કે જે પદાર્થના આહારમાં વધારે હિંસા થાય. જેમ કે— ખસખસના દાઢા અથવા કંદમૂળ, અનંતકાય વગેરે તથા જે વસ્તુઓ તુચ્છ છે તેવી બીડી, સીગારેટ, તમાકુ, ભાંગ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો. તે તુચ્છોષધિભક્ષણ કહેવાય છે.

પંદર કર્માદાન :—

કર્મ અને આદાન આ બે શબ્દોથી 'કર્માદાન' શબ્દ બનેલો છે. આદાન એટલે ગ્રહણ કરવું કર્માના ગ્રહણને કર્માદાન કહે છે. જે પ્રવૃત્તિના સેવનથી જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનો પ્રબળ બંધ થાય છે, જેમાં ઘણી હિંસા થાય, તે કર્માદાન છે. શ્રાવક માટે તે વર્જિત છે. આ કર્મ સંબંધિત અતિચાર છે. શ્રાવકને તેના ત્યાગની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. પંદર કર્માદાનનું વિશ્લેષણ આ રીતે છે—

(૧) અંગાર કર્મ :— અંગારનો અર્થ કોલસા છે. અંગાર કર્મનો મુખ્ય અર્થ કોલસા બનાવવાનો ધંધો થાય છે, જે કામમાં અગ્નિ અને કોલસાનો વધારે ઉપયોગ થાય તે વ્યાપાર પણ તેમાં આવે છે. જેમ કે ઈંટની ભણી, ચૂનાની ભણી, સીમેન્ટના કારખાના વગેરે કાર્યોમાં અગ્નિકાયના જીવોની ઘોર હિંસા થાય છે.

(૨) વન કર્મ :— જે વ્યાપારનો સીધો સંબંધ વન સાથે હોય, તે વ્યાપારનો સમાવેશ વનકર્મમાં થાય છે, જેમ કે જંગલ કાપીને સાફ કરવું, જંગલનાં વૃક્ષ કાપી લાકડાં વેંચવાં, જંગલ કાપવાનો ઈજારો રાખવો, લીલી વનસ્પતિનું છેદન-ભેદન વગેરે કાર્યો ઘોર હિંસાનાં કાર્યો છે. આજીવિકા માટે વન ઉત્પાદન, સંવર્ધન કરીને વૃક્ષને કાપવાં, કપાવવા તે વન કર્મ છે.

(૩) શક્ટ કર્મ :— શક્ટનો અર્થ ગાડી છે. સવારી અથવા માલ લઈ જવા, લાવવા માટે વપરાતા સર્વ વાહનો શક્ટ કર્મમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આવા વાહનો તથા તેના મશીનો તૈયાર કરવા, વેંચવા વગેરે પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ શક્ટ કર્મ થાય છે. આજની પરિસ્થિતિમાં રેલગાડી, મોટર, સ્કૂટર, સાઈકલ, ટ્રક, ટ્રેક્ટર વગેરે બનાવવાનાં કારખાનાં તે શક્ટ કર્મ છે.

(૪) ભાડી કર્મ :— ભાડીનો અર્થ ભાડું છે. બળદ, ઘોડાં, ઊટ, ભેંસ, ગધેડાં વગેરેને ભાડે આપવાનો વ્યાપાર કરવો, ટ્રક, મોટર, સાઈકલ, રીક્ષા આદિ વાહન ચલાવી તેને ભાડે આપવાનો વ્યાપાર કરવો.

(૫) સ્ફોટન કર્મ :— સ્ફોટન એટલે ફોડવું, તોડવું, ખોદવું, ખાણ ખોદવી, પથર તોડવા, ફૂવા, તળાવ તથા વાવડી વગેરે ખોદવાના ધંધા સ્ફોટન કર્મમાં આવે છે.

(૬) દંત વાણિજ્ય :— હાથીદાંતનો વ્યાપાર કરવો અને ત્રસ જીવોનાં શરીરાવયવોનો વ્યાપાર કરવો, જેમકે— હાડકાં, ચામડાં, રેશમ, કસ્તૂરી, શાંખ, તીન વગેરે વ્યાપારનો સમાવેશ દંતવાણિજ્યમાં થાય છે.

(૭) લાક્ષા વાણિજ્ય :— લાખનો વ્યાપાર. જે વસ્તુના વ્યાપારમાં ત્રસ જીવોની હિંસા થાય અથવા જેમાં સડો કરવો પડે તેવા કેમિકલ્સનો વ્યાપાર, સોડા, સાબુ, મીહું, ખાર, રંગ વગેરેનો વ્યાપાર કરવો.— [અભિધાન રાજેન્ઝ કોષ ભા. ૫, પૃ. ૫૮૭]

(૮) રસ વાણિજ્ય :— માદિરા વગેરે માદક રસનો વ્યાપાર. રસ શબ્દ સામાન્ય રીતે શેરડી અને ફળોના રસ માટે પણ પ્રયુક્ત છે પરંતુ અહીં તે અર્થ નથી.

મધ, માંસ, ચરબી, માખણ, દૂધ, દહી, ધી, તેલ, ખાંડ, ગોળ વગેરેનો વ્યાપાર પણ રસ વાણિજ્યમાં છે.

(૯) વિષ વાણિજ્ય :— વિવિધ પ્રકારના વિષ(ઝેર) નો વ્યાપાર. તલવાર, છરા, બંદૂક, ધનુષ્ય, બાણ, ડી.ડી.ટી. પાઉડર વગેરે હિંસક વસ્તુઓનો વ્યાપાર પણ વિષ વાણિજ્યમાં આવી જાય છે.

(૧૦) કેશ વાણિજ્ય :— અહીં વપરાયેલો 'કેશ' શબ્દ લાક્ષણિક છે. કેશ વાણિજ્યનો અર્થ દાસ, દાસી, ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેટાં, ઊટ, ઘોડાં, વગેરે જીવિત પ્રાણીઓના કૃય—વિકયનો વ્યાપાર છે. કેટલાક આચાર્યો ચમરી ગાયના પૂંછડાના વાળના વ્યાપારનું કથન કરે છે. તેના ચામર બને છે પરંતુ મોરપંખ તથા તેના વ્યાપારને કેશવાણિજ્યમાં સમાવિષ્ટ કર્યો નથી. ચમરી ગાયના વાળ પ્રાપ્ત કરવા તથા મોરપંખ પ્રાપ્ત કરવામાં ભેદ એટલો જ છે કે ચમરી ગાયને મારી નાંખવામાં આવે છે. જ્યારે મોરપંખ તથા તીન માટે મોરને અને ઘેટાંને મારી નખાતા નથી.

(૧૧) યંત્ર પીડન કર્મ :— તલ, સરસવ, મગફળી વગેરેનું ધાણી દ્વારા તેલ કાઢવાનો ધંધો, તેમજ ચરખા, મિલ, પ્રેસ વગેરેના વ્યાપાર કરવા.

(૧૨) નિલંઘણ કર્મ :— બળદ, પાડા વગેરેને નપુંસક બનાવવાનો ધંધો કરવો. અંગોપાંગનું છેદન કરવું.

(૧૩) દાવળિન દાપન :— વનમાં આગ લગાડવાનો ધંધો કરવો. આ આગ અત્યંત ભયાનક અને બેકાબૂ હોય છે. તેનાથી જંગલના ધણા ત્રસ તથા સ્થાવર જીવો મરી જાય છે.

(૧૪) સરદાહ તડાગ શોખણા :— સરોવર, તળાવ વગેરે પાણીનાં સ્થાનોને સુકવી દેવાં.

(૧૫) અસતીજન પોખણા :— વ્યભિચાર માટે વેશ્યા વગેરેનું પોખણા કરવું. શ્રાવક માટે વાસ્તવમાં આ નિંદ્નીય કાર્ય છે. આવાં કાર્યોથી સમાજમાં દુરાચાર ફેલાય છે. વ્યભિચારને પોખણા મળે છે. શોખથી હિંસક પશુઓનું પાલન કરવું તેનો પણ આ કર્માદાનમાં સમાવેશ થાય છે. શિકાર માટે શિકારી કૂતરા વગેરે પાળવાં, ઉંદર માટે બિલાડી પાળવી આ સર્વ કાર્યો અસતીજન પોખણમાં અંતર્ગત થાય છે.

(૮) અનર્થદંડ વિરમણ પ્રત :—

૯ અણત્થદંડે ચડબ્બિહે પણતે, તં જહા- અવજ્ઞાણારિએ પમત્તાયરિએ હિંસપ્પયાણે પાવકમ્મોવએસે । અણત્થદંડવેરમણસ્સ સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અહ્યારા જાણિયબ્વા, (ણ સમાયરિયબ્વા) તં જહા- કંદપ્પે, કુકકુડાએ, મોહરિએ, સંજુત્તાહિગરણે, ઉવભોગપરિભોગાઇરેગે ।

ભાવાર્થ :— અનર્થદંડના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અપધ્યાન, (૨) પ્રમાદાયરણ (૩) હિંસપ્રદાન (૪) પાપકર્માપદેશ. શ્રાવકોએ અનર્થદંડ વેરમણ પ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ આચારવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે છે. (૧) કંદપ્પ (૨) કૌતુક્ય (૩) મૌખર્ય (૪) સંયુક્તાધિકરણ (૫) ઉવભોગપરિભોગાતિરેક.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રાવકના બાર પ્રતમાંથી આઠમા પ્રત અને ત્રીજા ગુણપ્રતની પ્રતિજ્ઞા તથા તેના અતિચારોનું કથન છે.

અનર્થદંડ— અર્થદણાત્ વિપરીતોઽનર્થદણઃ પ્રયોજન નિરપેક્ષઃ । અર્થ દંડથી વિપરીત અર્થાતું પ્રયોજન વિના, નિર્થક થતી હિંસાદિને અનર્થદંડ કહે છે. જેના વડે જીવો દંડ પામે અર્થાત્ હિંસા થાય, તેને દંડ કહે છે. શ્રી સ્થાનાગં સૂત્રમાં દંડના બે પ્રકાર કહ્યા છે— અર્થદંડ અને અનર્થદંડ. શ્રાવકો ગૃહસ્થ જીવનના વ્યવહારમાં કોઈ પણ પ્રયોજનથી આરંભ-સમારંભ કરે, જીવહિંસા કરે, તે અર્થદંડ છે. જેમ કે રસોઈ બનાવવા માટે અભિનનો આરંભ કરવો, તે અર્થદંડ છે. કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયોજન વિના નિષ્કારણ જીવોની હિંસા થાય, તે અનર્થદંડ છે. જેમ કે— કોઈ પણ પ્રયોજન વિના લાઈટ ચાલુ-બંધ કરીને અભિનનો આરંભ કરવો, તે અનર્થદંડ છે.

શ્રાવકો અર્થદંડનો ત્યાગ કરી શકતા નથી પરંતુ અનર્થદંડનો ત્યાગ કરે, તો પણ કેટલાય હિંસા આદિ પાપસ્થાનોથી, કર્મબંધથી બચી જાય છે, તેથી શ્રાવકના પ્રતમાં અનર્થદંડ વેરમણ પ્રતની ત્રીજા ગુણવ્યત રૂપે ગણના કરી છે. સૂત્રકારે ચાર પ્રકારના અનર્થદંડનું કથન કર્યું છે.

(૧) અવજ્ઞાણાચરિએ :— અપધ્યાનાચરિત. ચાર ધ્યાનમાંથી આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન, આ બંને અપ્રશસ્તધ્યાન અપધ્યાન છે.

આર્તધ્યાન— દુઃખ અથવા પીડા નિમિત્તે થતી ચિત્તની એકાગ્રતાને આર્તધ્યાન કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે. ૧. અનિષ્ટ વિયોગ માટે સતત ચિંતન કરવું. પ્રતિકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિનો સંયોગ થાય, ત્યારે તેને દૂર કરવા સતત વિચારણા કરવી. ૨. ઈષ્ટ સંયોગ માટે સતત ચિંતન કરવું, અનુકૂળ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિની સતત ઈચ્છા કરવી, તેની પ્રાપ્તિની ઝંખનાથી સતત તેની જ વિચારણા કરવી. ૩. રોગ ચિંતા— અશાતાના ઉદ્યમાં રોગથી મુક્ત થવા માટે સતત વિચારણા કરવી. ૪. નિદાન— ભૌતિક સુખની તીવ્રતમ ઈચ્છા થવી, ધર્મકિયાના ફળ સ્વરૂપે ચક્કવર્તીના સુખ આદિની ઈચ્છા કરવી.

જીવને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રત્યેક સંયોગો જીવના કર્મને આધીન છે. તેમાં પોતાની ઈચ્છાનુસાર પરિવર્તન કદાપિ શક્ય નથી, તેમ છતાં અનિષ્ટ વિયોગ, ઈષ્ટસંયોગ આદિ ઉપરોક્ત ચારે પ્રકારે ચિત્તને એકાગ્ર બનાવવું તે સર્વથા નિર્થક છે, તેથી તે અનર્થદંડ છે.

રૌદ્રધ્યાન— આર્તધ્યાનની તીવ્રતા, તે રૌદ્રધ્યાન છે. તેના પણ ચાર પ્રકાર છે. (૧) હિંસાનુબંધી (૨) મૃષાનુબંધી (૩) સ્તેયાનુબંધી અને (૪) સંરક્ષણાનુબંધી. કોઇ આદિના આવેશથી અન્યની હિંસા માટેના કૂર પરિણામો હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન છે. તે જ અસત્ય આચરણ માટે, ચોરી માટે કે પોતાના પરિગ્રહના સંરક્ષણ માટે તીવ્રતમ આસક્તિ ભાવ પૂર્વકના પ્રયત્નો કરવા, તે રૌદ્રધ્યાન પણ અનર્થદંડનું કારણ છે.

પ્રમાદાચરણ— પોતાના ધર્મ, કર્તવ્ય અથવા ફરજ પ્રતિ અજાગૃતપણું, તે પ્રમાદ છે. પ્રમાદી વ્યક્તિ પોતાનો અમૂલ્ય સમય રંગ-રાગમાં, ભોગ-વિલાસમાં નિંદા-કૂથલીમાં વ્યતીત કરે છે. પૂર્વાચાર્યો પ્રમાદાચરણની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરીને તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું કથન કરે છે.

કુતૂહલથી ગીત સાંભળવા, નૃત્ય, નાટક જોવા, કામશાસ્ત્રમાં આસક્તિભાવ રાખવો, કામવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરનારા શાસ્ત્રોનું, પુસ્તકોનું વાંચન, જુગાર, મધ્યપાન, જલકીડા, હિંચકા ભાવા, હાસ્ય કલાઓ કરવી, કરાવવી, સ્ત્રી-પુરુષકથા, ભોજનકથા, રાજ્યકથા કરવી, પ્રયોજન વિના આળસથી દીર્ઘકાલ સુધી સુંવાળી શાય્યા પર સૂવું, રસાસ્વાદની પૂર્તિ માટે સમય-શક્તિનો વ્યય કરવો, અયતનાથી સ્નાન, ઉબટન, વિલેપન આદિ કરવા, નિષ્પ્રયોજન ધોંઘાટ કરવો, પરોઢિયે મોટા અવાજે બોલવું, ખડખડાટ હસવું. વગેરે

પ્રવૃત્તિ સીધી કે આડકતરી રીતે પાપપ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બને છે, તેથી તે અનર્થદંડ છે.

હિંસપ્રદાન :- હિંસાનાં કાર્યોમાં સાક્ષાત્ સહયોગ આપવો. જેમ કે— ચોર, ડાંક તથા શિકારી વગેરેને હથિયાર દેવા, આશ્રય દેવો તથા બીજી રીતે સહાય કરવી. કોઈપણ અવિવેકી વ્યક્તિને શસ્ત્રો આપવા. આ પ્રકારનાં આચરણથી હિંસાને પ્રોત્સાહન અને મદદ મળે છે, તેથી તે હિંસપ્રદાન અનર્થદંડ છે.

પાપકર્માપદેશ :- બીજાને પાપકાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવાની પ્રેરણા, ઉપદેશ અથવા સલાહ દેવી, જેમકે કોઈ શિકારીને બતાવવું કે અમુક સ્થાન પર શિકાર યોગ્ય પશુ-પક્ષી ઘણાં છે. બીજી વ્યક્તિને અન્ય વ્યક્તિ હેરાન કરે તે માટે ઉત્સેજિત કરવા, પશુપક્ષીને પીડિત કરવાં માટે લોકોને ખરાબ પ્રેરણા કરવી, આ સર્વનો પાપકર્માપદેશમાં સમાવેશ થાય છે. સંસાર વ્યવહારનાં નાનાં મોટાં કોઈપણ કાર્યોની આવશ્યક ફરજ કે જરૂરિયાત વિના પ્રેરણા દેવી, તે પણ પાપકર્માપદેશ અનર્થદંડ છે.

અનર્થદંડમાં સમાવિષ્ટ આ ચાર પ્રકારનાં દુષ્કાર્યનો પ્રત્યેક ધર્મનિષ્ઠ, શિષ્ટ અને સભ્ય નાગરિકે ત્યાગ કરવો જોઈએ. આધ્યાત્મિક પ્રગતિની સાથે ઉત્તમ અને નૈતિક નાગરિક-જીવનની દૃષ્ટિએ પણ આ અતિ આવશ્યક છે.

અનર્થદંડથી દૂર રહેવા માટે શ્રાવકોએ નિઝ્નોકત સાવધાની રાખવી જોઈએ :(૧) અશુભ ચિંતનને વિવેકથી રોકી દેવું અને સમભાવ, શાંતિ, સંતોષના વિચારોથી આત્માને સંસ્કારિત અને જાગૃત રાખવો. (૨) સાંસારિક કર્તવ્યો, વ્યવહારો, વેપારની પ્રવૃત્તિઓ અને ઘરની પ્રવૃત્તિઓમાં પૂર્ણ વિવેકપૂર્વકત આચરણનું લક્ષ્ય અને અભ્યાસ રાખવો. નિરર્થક અથવા અનાવશ્યક પ્રવૃત્તિઓથી તથા કેવળ મનોરંજન અથવા લોકપ્રવાહને વશ થઈ કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓથી પણ વેરાગ્ય અને વિવેકપૂર્વક દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો. (૩) શસ્ત્ર સંગ્રહ-શસ્ત્ર વિતરણ, શસ્ત્ર પ્રયોગની પ્રેરણા કે દલાલી ન કરવી. (૪) પોતાની આવશ્યક લાગડી અથવા જવાબદારી જ્યાં હોય તે સિવાય કોઈના પણ સંસારી કામો, વ્યાપાર અથવા અન્ય વ્યવહારોમાં રસ ન લેવો. (૫) આરંભ, સમારંભથી બનેલાં વિશિષ્ટ દર્શનીય સ્થળોની અતિશય પ્રશંસા ન કરવી. કોઈ ચીજની પ્રશંસા કરવામાં ભાવ અને ભાષાનો વિવેક રાખવો.

સંક્ષેપમાં ગૃહસ્થ જીવનની અતિ આવશ્યક પ્રવૃત્તિ સિવાય કોઈપણ અનાવશ્યક ચિંતન, ભાષણ અથવા પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં અને મન, વચન, કાયથી સાવધાન અને સજાગ રહેવું.

શ્રાવક માટે આ અનર્થદંડ વિરમણ પ્રતની આરાધના આત્માને અંતર્મુખી બનાવે છે. તેમાં સજાગ રહેવાથી જીવ કુમશા: આત્મવિકાસ કરતો જાય છે. ધાર્મિક સંસ્કારોથી સુસંસ્કારિત તેનું વ્યાવહારિક જીવન અન્ય માટે પણ આદર્શ અને પ્રેરણાભૂત બને છે, તેથી પ્રત્યેક પ્રતધારી શ્રાવકે આ પ્રતના મહત્વને સમજી તેની આરાધના કરવી જોઈએ.

પાંચ અતિચાર— અનર્થકારી પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન મળે તેવી પ્રવૃત્તિઓ અનર્થદંડ વેરમણપ્રતના અતિચાર રૂપ છે. તે પ્રવૃત્તિના ત્યાગથી અનર્થદંડ વેરમણપ્રતન સફળ થાય છે.

(૧) કંદર્પ— કંદર્પનો અર્થ કામવિકાર છે. કામવિકારને ઉત્સેજિત કરે, તેવા તમામ વચન પ્રયોગો, અશ્લીલ મશકરી, અશ્લીલ દશ્યોનું દર્શન વગેરે સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કંદર્પ નામના અતિચારમાં થાય છે. શ્રાવકો સંયમિત વ્યવહાર કરે, તેમ ધ્યાનાં ક્યારેક કોઈ પણ નિમિત્તથી વિષયવર્દ્ધક શબ્દપ્રયોગાદિ થઈ જાય, તે અતિચાર છે.

(૨) કોત્કુચ્ચ— વિદૂષકની જેમ કુચ્ચાઓ કરવી. લોકોને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય તેવી નેત્રાદિના વિકારપૂર્વક ચેષ્ટાઓ કરવી, તુચ્છતાદર્શક ચેનચાળા કરવા.

(૩) મૌખ્ય— વાચાળતા. ઉચિત-અનુચિતના વિચાર વિના બોલવું, ઠંડા પહોરના ગપ્પા મારવા, નિરથ્થક વાતો કરવી. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં સમયની બરબાદી છે, તેમજ તેમાં પરનિંદા, પાપકર્માપદેશ વગેરે પાપપ્રવૃત્તિની શક્યતા છે, અનર્થકારી કર્મબંધ છે.

(૪) સંયુક્તાધિકરણ— આવશ્યકતા વિના હિંસક સાધનો ભેગા કરવા, તૈયાર રાખવા. જેમ કે ચાકુ, છરી વગેરે શસ્ત્રોને સજીને તૈયાર રાખવા, બંદુકમાં ગોળી ભરી રાખવી. વગેરે, તૈયાર શસ્ત્રોથી પાપપ્રવૃત્તિઓ તુરંત થઈ જાય છે. અધિકરણોને પૃથકું પૃથકું રાખવાથી અને જરૂર પડે ત્યારે જ ભેગા કરવાથી હિંસપ્રદાનથી ભરી શક્ય છે અને પાપપ્રવૃત્તિના પ્રારંભમાં સમય વ્યતીત થાય છે, તેથી શ્રાવકોએ હિંસક સાધનોને જરૂર વિના તૈયાર રાખવા નહીં.

(૫) ઉવભોગપરિભોગાત્રેક— ઉવભોગ-પરિભોગના સાધનો આવશ્યકતાથી અધિક રાખવા, તે સાધનોમાં અત્યંત મૂર્ખભાવ રાખવો. ઉપરોક્ત પાંચે પ્રવૃત્તિ શ્રાવકોના વ્યવહારમાં હોતી નથી પરંતુ અજાણતા તે પ્રવૃત્તિનું સેવન થયું હોય, તો તેની આલોચના કરીને તેનાથી નિવૃત્ત થવાનું હોય છે.

(૬) સામાયિક વ્રત :-

૧૦ સામાઇયં ણામ સાવજ્જજોગપરિવજ્જણં ણિરવજ્જજોગપંડિસેવણં ચ ।

સામાઇયસ્સ સમણોવાસએણં ઇમે પંચ અઝ્યારા જાણિયવ્વા, (ણ સમાયરિયવ્વા) તં જહા- મણદુપ્પણિહાણે, વઙ્દુપ્પણિહાણે, કાયદુપ્પણિહાણે, સામાઇયસ્સ સઇઅકરણયા, સામાઇયસ્સ અણવંદ્યસ્સ કરણયા ।

ભાવાર્થ :— સમભાવની પ્રાપ્તિ માટે સાવધયોગનો પરિત્યાગ અને નિરવધયોગનું સેવન કરવું, તેને સામાયિક કહે છે. સામાયિક વ્રતના પાંચ અતિચાર શ્રાવકોએ જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે, મનદુષ્પ્રણિધાન, વચન દુષ્પ્રણિધાન, કાય દુષ્પ્રણિધાન, સામાયિક સ્મૃતિ અકરણતા અને સામાયિક અનવસ્થિત કરણતા.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રાવકના બાર વ્રતમાંથી નવમા વ્રતનું તથા પ્રથમ શિક્ષા વ્રતનું સ્વરૂપ અને તેના પાંચ અતિચારનું કથન છે.

શિક્ષાવ્રત- શિક્ષા એટલે શિક્ષણ અથવા તાલિમ. આત્માને સમભાવમાં રહેવા રૂપ વિશેષ પ્રકારની શિક્ષાથી (તાલીમથી) શિક્ષિત કરે તેને શિક્ષાવ્રત કહે છે. શિક્ષાના બે પ્રકાર છે— ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવન શિક્ષા. ગ્રહણ શિક્ષા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ રૂપ છે. સૂત્રનો અભ્યાસ કરવો, તેના અર્થ જાણવા, તેનું ચિંતન-મનન કે પુનરાવર્તન કરવું, તે ગ્રહણશિક્ષા છે. આસેવન શિક્ષા અભ્યાસ રૂપ છે. સૂત્રમાં બતાવેલી કિયાનો અભ્યાસ કરવો, ઉત્તરોત્તર કિયાની શુદ્ધિ કરવી, તે આસેવનશિક્ષા છે.

સામાયિકવ્રત, દેશાવગાસિકવ્રત, પૌષ્ટ વ્રત અને અતિથિ સંવિભાગવ્રત, આ ચારે વ્રતોનું પાલન આત્માને બંને પ્રકારની શિક્ષાથી શિક્ષિત કરે છે, તેથી તે શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે.

સામાયિકવ્રત- સામાયિક— સમભાવ. સમભાવને સિદ્ધ કરનારી સાધનાને સામાયિકવ્રત કહે છે. રાગ

દ્વેષ—વર્ધક સંસારી સર્વ પ્રપંચોથી, સાવદ્ધકારી-પાપકારી પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્ત થઈને નિરવદ્ધયોગ—સ્વાધ્યાય, ધ્યાન આદિ સમભાવની પોષક પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવો, જગજજીવો સાથે મૈત્રીભાવ રાખવો, તે સામાયિકત છે. શાવકોની એક સામાયિક બે ઘડીની હોય છે.

બે ઘડીના કાલ દરમ્યાન શાવક સમભાવમાં સ્થિત થવા સંપૂર્ણત: પ્રયત્નશીલ હોય, તેમ છતાં ચિત્ત ચંચળ બની જાય કે મન, વચન કે કાયા દરા પાપપ્રવૃત્તિનું આંશિક પણ સેવન થઈ જાય, તો સામાયિક વ્રત દુઃષિત બને છે, તેની શુદ્ધિ માટે સૂત્રકારે સામાયિક વ્રતના પાંચ અતિચારોનું કથન કર્યું છે.

સામાયિક વ્રતના અતિચાર—(૧) મન દુષ્પ્રણિધાન— અહીં પ્રણિધાનનો અર્થ ધ્યાન અથવા ચિંતન છે. દુષિત ચિંતન મનદુષ્પ્રણિધાન કહેવાય છે. સામાયિકમાં ઓધસંશાસી કે અજાણપણે રાગ, દ્વેષ, કલેશ, મમત્વભાવ, સાંસારિક પ્રપંચોની, ધરની સમસ્યાઓની વિચારણામાં મન બની જવું તે મનદુષ્પ્રણિધાન છે.

(૨) વચન દુષ્પ્રણિધાન— સામાયિકમાં વચનનો દુરૂપયોગ કરવો અર્થાત् કર્કશ, કઠોર, માર્મિક, હિંસક, અપ્રિય આદિ વચનો બોલવા, યોગ્ય વાણીનો પ્રયોગ ન કરવો અથવા મિથ્યાભાષણ કરવું તે વચનદુષ્પ્રણિધાન છે.

(૩) કાયદુષ્પ્રણિધાન— કાયાની ચંચળતાથી હાથ, પગ લાંબા ટૂંકા કરવા, આણસ મરડવી, વારંવાર આસન બદલાવવું, પ્રયોજન વિના ઊભા થવું વગેરે કાયદુષ્પ્રણિધાન કહે છે.

(૪) સામાયિક સ્મૃતિ અકરણતા :— સામાયિક આખા જીવનનો વિષય છે, જીવનની સાધના છે. તેના અભ્યાસ માટે ૪૮ મિનિટનો સમય નિશ્ચિત કર્યો છે. જ્યારે સાધક સામાયિકમાં હોય ત્યારે તેણે પૂરેપૂરું સાવધાન અને જાગૃત રહેવું જોઈએ. તેમ જ એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ કે હું સામાયિકમાં સ્થિત છું અર્થાત् સામાયિકને અનુરૂપ મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિઓ કરવી જોઈએ. સામાયિકમાં હોવા છતા સામાયિકની સ્થિતિને ભૂલી જવી, સામાયિકનો સમય પૂર્ણ થયા પહેલા જ સામાયિક પાણી લેવી, તે સામાયિકનો અતિચાર છે. તેના મૂળમાં પ્રમાદ, અજાગૃતપણું તથા અસાવધાની છે.

(૫) સામાયિક અનવસ્થિત કરણતા :— અવસ્થિત— યથોચિત રૂપમાં સ્થિત રહેવું, તેમ ન કરવું તે અનવસ્થિતતા છે. સામાયિકમાં અનવસ્થિત-અવ્યવસ્થિત રહેવું. કયારેક સામાયિક કરવી, કયારેક ન કરવી, કયારેક સામાયિકના સમય પહેલાં ઊભા થઈ જવું, સામાયિકનો સમય વેણી જેમ પૂર્ણ કરવો વગેરે પ્રવૃત્તિ વ્યક્તિના અવ્યવસ્થિત તેમજ અસ્થિર જીવનની સૂચક છે. આવી વ્યક્તિ સામાયિકની સાધનામાં અસ્થિર અને અસફળ રહે છે. પોતાના લૌકિક જીવનમાં પણ વિકાસ કરી શકતી નથી.

(૧૦) દેશાવગાસિકવ્રત :—

૧૧ દિસિબ્વયગહિયસ્સ દિસાપરિમાણસ્સ પઇદિણ પરિમાણકરણ દેસાવગાસિયં। દેસાવગાસિયસ્સ સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અઝ્યારા જાણિયવ્બા, (ણ સમાયરિયવ્બા) તં જહા— આણવણપ્પઓગે, પેસવણપ્પઓગે, સદ્ગુણવાએ, રૂવાણવાએ, બહિયાપુગલ-પક્ખેવે ।

ભાવાર્થ :— દિશાવ્રતમાં ગ્રહણ કરેલી દિશાની મર્યાદાને પ્રતિદિન સીમિત કરવી, તે દેશાવગાસિક વ્રત છે. શાવકોએ દેશાવગાસિક વ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે છે— આનયન પ્રયોગ, પ્રેષ્ય પ્રયોગ, શબ્દાનુપાત, રૂપાનુપાત, બહિઃપુદ્ગલ પ્રક્ષેપ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રાવકના બાર પ્રતમાંથી દશમાં પ્રતનું અને ચાર શિક્ષાપ્રતમાંથી બીજા શિક્ષાપ્રતનું સ્વરૂપ તથા તેના પાંચ અતિયારોનું નિરૂપણ છે.

દેશ અને અવકાશ આ બે શબ્દો મળીને દેશાવગાસિક શબ્દ બન્યો છે. દિગ્બ્રતે ગૃહીતં યદ્વિક્ર પરિમાણં તસ્યૈકદેશો દેશઃ તત્ત્રાવકાશઃ ગમનાદ્વાવસ્થાનં દેશાવકાશઃ તેન નિવૃત્તં દેશાવકાશિકમ्। છષ્ટા પ્રતમાં જે દિશાનું ક્ષેત્ર પરિમાણ નિશ્ચિત કર્યું છે, તેના એક દેશમાં, એક વિભાગમાં અવકાશ એટલે ગમનાદ્વાવસ્થાના ક્ષેત્રમાં ગમનાદ્વાવસ્થાના પ્રત્યાખ્યાન કરવા, તે દેશાવગાસિક પ્રત છે. છષ્ટા દિશાપ્રતમાં દિશા સંબંધી મર્યાદા જીવન પર્યત કરવામાં આવે છે. તે મર્યાદાને એક દિવસ-રાત માટે કે ન્યૂનાધિક સમય માટે ઘટાડવી, તે દેશાવગાસિક પ્રત છે. અવકાશનો અર્થ નિવૃત્તિ પણ થાય છે. તેથી જ બીજા પ્રતોમાં પણ આ રીતે દરરોજ અથવા અમુક સમય માટે જે સંક્ષેપ કરવો તથા પ્રતીદિન ચૌદ નિયમ ધારણ કરવા, તે પણ આ પ્રતમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

તેના અતિયારોની વિશેષ સ્પષ્ટતા આ રીતે છે. જેમ— એક વ્યક્તિ ચોવીસ કલાક માટે મર્યાદા કરે કે આ એક મકાનની બહાર રહેલા પદાર્થનો ઉપભોગ કરીશ નહીં, બહારનું કામ કરીશ નહીં, મર્યાદિત ભૂમિની બહાર જઈને પાંચ આશ્રવનું સેવન કરીશ નહીં. આ પ્રકારની મર્યાદા કર્યા પછી જો તે નિયત ક્ષેત્રથી બહારના ક્ષેત્રની કાર્યવાહી સંકેતથી અથવા બીજી વ્યક્તિ દ્વારા કરાવે, તો તે પહેલાં કરેલી મર્યાદાનું ઉત્થાન કરે છે. આ દેશાવગાસિક પ્રતના અતિયાર છે. તે પાંચ અતિયારો આ પ્રમાણે છે—

(૧) આનયન પ્રયોગ— જેટલા ક્ષેત્રની મર્યાદા કરી છે, તે મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહારની વસ્તુઓ બીજી વ્યક્તિ પાસે મંગાવવી. (૨) પ્રેષ્ય પ્રયોગ— મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહારનાં ક્ષેત્રનાં કાર્ય કરવા માટે સેવક(નોકર), પરિવારના સભ્યને મોકલવા. (૩) શબ્દાનુપાત— મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહારનું કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ આવે તો થીક ખાઈને, ઉધરસ ખાઈને અથવા કોઈને બોલાવીને, પાડોશીને સંકેત કરીને કામ કરાવવું. (૪) રૂપાનુપાત— મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહારનાં કામ માટે મોઢાથી કાંઈ બોલ્યા વગર પોતાનું રૂપ બતાવીને મુખદર્શન કરાવીને દાસ્તિથી સંકેત કરી, કામ કરાવવું. (૫) બહિ:પુદ્ગલ પ્રક્ષેપ— મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહારનાં કામ કરાવવા માટે કાંકરા વગેરે ફેંકીને બીજાને ઈશારો કરવો.

આ કાર્ય કરવાથી પ્રતના શબ્દાત્મક પ્રતિપાલનમાં બાધા આવતી નથી પણ પ્રતનો મૂળભૂત હેતુ નાચ થાય છે. સાધનાનો અભ્યાસ દૃઢ થતો નથી માટે તેનું વર્જન અત્યંત આવશ્યક છે. દિશા સહિત દ્રવ્યાદિ અનેક બોલોની મર્યાદા કરવી તે પણ આ પ્રતનો વિષય છે. જેને પ્રયલન ભાષામાં ૧૪ નિયમ કહે છે. જે પ્રતીદિન ધારણ કરાય છે.

લૌકિક એષણા, આરંભ વગેરેને મર્યાદિત કરી જીવનને ઉત્તરોત્તર આત્મનિરત બનાવવામાં દેશાવગાસિક પ્રત ઘણું અગત્યાનું છે. જૈન દર્શનનું અંતિમ લક્ષ સંપૂર્ણપણે આત્મકેન્દ્રિત થવાનું છે. એક સાથે સમસ્ત ભૌતિક ભાવોની આસક્તિ છોડીને આત્મભાવોમાં સ્થિર થવું તે સામાન્યજ્ઞ માટે શક્ય નથી, તેથી કુમશ: એષણા, કામના અને ઈચ્છાનું નિયંત્રણ કરતાં-કરતાં અંતિમ લક્ષયને સિદ્ધ કરી શકે છે. આ અભ્યાસમાં આ પ્રત અત્યંત જરૂરી છે.

(૧૧) પૌષ્ઠ્રવત :-

૧૨ પોસહોવવાસે ચતુર્ભિહે પણણતે, તં જહા- આહારપોસહે, સરીરસક્કારપોસહે,

બંભચેરપોસહે, અવ્વાવારપોસહે । પોસહોવવાસસ્સ સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અઝ્યારા જાળિયવ્વા, (ણ સમાયરિયવ્વા) તં જહા- અપ્પડિલેહિય-દુપ્પડિલેહિય સિજ્જા-સંથારએ, અપ્પમજ્જિય-દુપ્પમજ્જિય સિજ્જાસંથારએ, અપ્પડિલેહિય-દુપ્પડિલેહિય-ઉચ્ચારપાસવણભૂમીઓ, અપ્પમજ્જિય-દુપ્પમજ્જિય ઉચ્ચારપાસવણભૂમીઓ, પોસહોવવાસસ સમ્મં અણણુપાલણયા ।

ભાવાર્થ :- પૌષ્ટિયોપવાસના ચાર પ્રકાર છે— (૧) આહાર પૌષ્ટિ (૨) શરીર પૌષ્ટિ (૩) બ્રહ્મચર્ય પૌષ્ટિ અને (૪) અવ્યાપાર પૌષ્ટિ. શ્રાવકોએ પૌષ્ટિયોપવાસ વ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા યોગ્ય છે, આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે— (૧) અપ્રતિલેખિત— દુષ્પ્રતિલેખિત શય્યા સંસ્તારક (૨) અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત, શય્યા સંસ્તારક, (૩) અપ્રતિલેખિત— દુષ્પ્રતિલેખિત ઉચ્ચાર પ્રસ્વવણ ભૂમિ (૪) અપ્રમાર્જિત— દુષ્પ્રમાર્જિત ઉચ્ચાર પ્રસ્વવણ ભૂમિ (૫) પૌષ્ટિયોપવાસ સમ્યક અનુપાલન.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રાવકના બાર વ્રતમાંથી અગિયારમા વ્રતના અને ચાર શિક્ષાવ્રતમાંથી ત્રીજા શિક્ષાવ્રતના પ્રકાર તથા અતિચારોનું પ્રતિપાદન છે.

પૌષ્ટિયોપવાસ- પૌષ્ટિ ઉપવસનં પૌષ્ટિયોપવાસ: । પૌષ્ટિમાં ઉપવશન-રહેવું તે પૌષ્ટિયોપવાસ કહેવાય છે.

પૌષ્ટિયોપવાસમાં પૌષ્ટિ અને ઉપવાસ આ બે શબ્દ છે. પૌષ્ટિનો અર્થ ધર્મનું પૌષ્ટિ અથવા પુષ્ટિ કરનારી ક્રિયા વિશેષ છે. ઉપવાસ શબ્દ 'ઉપ' ઉપસર્ગ અને વાસ શબ્દથી બન્યો છે. 'ઉપ' નો અર્થ સમીપે અને વાસનો અર્થ છે નિવાસ કરવો. ઉપવાસનો શબ્દનો અર્થ આત્મા અથવા આત્મગુણોની સમીપે વાસ કરવો, તે છે. આત્મગુણોનું સામીક્ષા અથવા સાનિધ્ય સાધવામાં કેટલાક સમય માટે બહિર્મુખતા નાશ પામે છે. બહિર્મુખતામાં સહૃદ્યી વધારે મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ભોજનનું છે, તેથી સૂર્યોદયથી બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધી ચોવીસ કલાક માટે અશન, પાણી, ખાદિમ, સ્વાદિમ આદિ ચારે આહારનો ત્યાગ કરવો, તે ઉપવાસ છે. પૌષ્ટિ અને ઉપવાસરૂપ સમ્ભાલિત સાધનાનો અર્થ એ છે કે એક અહોરાત્ર માટે ગૃહસ્થપણાના સર્વ સંબંધોને છોડીને, પ્રાય: સાધુવત્ થઈને, એક નિશ્ચિત સ્થાનમાં રહીને, ઉપવાસ સહિત આત્મગુણોની પોષક પ્રવૃત્તિઓ કરવી, તે પૌષ્ટિયોપવાસ છે. પૌષ્ટિ કરનાર શ્રાવક સૂતું, બેસવું, વડીનીત, લઘુનીત વગેરે દરેક ક્રિયા માટે પણ નિર્વિદ્ય સ્થાન નિશ્ચિત કરી લે છે. સાધુની જેમ આવશ્યક ઉપકરણનો પણ યતના અથવા સાવધાનીથી ઉપયોગ કરે છે.

સૂત્રકારે પૌષ્ટિના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, યથા— (૧) આહાર પોસહે- આહાર પૌષ્ટિ. અશન-ભોજન, પાણી, મેવા—મીઠાઈ તથા મુખવાસ, આ ચારે પ્રકારના આહારનો એક અહોરાત્ર પર્યત ત્યાગ કરવો, તે આહાર પૌષ્ટિ છે.

વ્યાખ્યાકારે આહાર પૌષ્ટિના બે પ્રકાર કહ્યા છે. આહાર પૌષ્ટિ દુવિધો દેસે સવ્વે ય । (૧) દેશથી આહારનો ત્યાગ કરવો. વિગય વગેરેનો ત્યાગ કરીને આયંબિલતપ કે એકાસણું કરવું અથવા પાણીની છૂટ રાખી ત્રણ આહારનો ત્યાગ કરી તિવિહાર ઉપવાસ કરવો, તે દેશથી આહારપૌષ્ટિ છે (૨) ચારે આહારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો, તે સર્વથી આહારપૌષ્ટિ છે.

(૨) સરીરસક્કારપોસહે- શરીર સત્કાર પૌષ્ઠ. શરીર સ્નાન, ઉદ્વર્તન, વિલેપન, આભૂષણો વગેરેનો ત્યાગ કરવો. શરીરની શોભા વિભૂષણનો ત્યાગ કરવો. તેના પણ દેશથી અને સર્વથી બે ભેદ છે. (૧) અમુક આભૂષણો આદિનો ત્યાગ કરવો, તે દેશથી શરીર સત્કાર પૌષ્ઠ અને (૨) સંપૂર્ણતઃ શોભા વિભૂષણ, સ્નાનાદિ દેહલક્ષી સર્વ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, તે સર્વથી શરીર સત્કાર પૌષ્ઠ છે.

(૩) બંભચેરપોસહે- બ્રહ્મચર્ય પૌષ્ઠ. તેના બે ભેદ છે- (૧) એક અહોરાત્ર પર્યત અબ્રહ્મચર્યનો સંપૂર્ણતઃ ત્યાગ કરવો અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું, તે સર્વથી બ્રહ્મચર્ય પૌષ્ઠ છે અને (૨) કંઈક આગાર સહિત અર્થાત્ દિવસે કે રાત્રે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું, ત્યાગ કરવો, તે દેશથી બ્રહ્મચર્ય પૌષ્ઠઘ્રત છે.

(૪) અવ્યાપારપોસહે- અવ્યાપાર પૌષ્ઠ. તેના પણ બે ભેદ છે- (૧) એક અહોરાત્ર પર્યત સમગ્ર સાવદ્ય વ્યાપારોનો, શસ્ત્ર પ્રયોગનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, તે સર્વથી અવ્યાપાર પૌષ્ઠ છે. (૨) અમુક વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો અને અમુક વ્યાપારનો ત્યાગ ન કરવો, તે દેશથી અવ્યાપાર પૌષ્ઠ છે.

શ્રાવકો પોતાની ઈચ્છા અને અનુકૂળતા પ્રમાણે વ્રતનો સ્વીકાર કરી શકે છે. શ્રાવક વ્રતના અનેક વિકલ્પો છે, ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારના પૌષ્ઠમાંથી શ્રાવક ક્યારેક એક, બે, ત્રણ પ્રકારના પૌષ્ઠ પણ ધારણ કરી શકે છે. ક્યારેક સ્વયં ઉપવાસ કરીને આહાર પૌષ્ઠ કરે, પરંતુ ધરના સભ્યો માટે તે સાવદ્ય પ્રવૃત્તિ કરીને ભોજન તૈયાર કરે છે, તેથી અવ્યાપાર પૌષ્ઠ થતો નથી. ક્યારેક શ્રાવક આહાર પૌષ્ઠ ન કરી શકે પરંતુ શરીર સત્કાર પૌષ્ઠ, બ્રહ્મચર્ય પૌષ્ઠ અને અવ્યાપાર પૌષ્ઠ કરે છે. વર્તમાને દ્વા વ્રતમાં પણ આહાર પૌષ્ઠ સિવાયના શેષ ત્રણે પૌષ્ઠ થાય છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક-૧૨/૧માં શંખ અને પુષ્કલી શ્રાવકના કથાનકથી આહાર સહિતનો તથા ચારે આહારના ત્યાગપૂર્વકનો, આ બંને પ્રકારના પૌષ્ઠ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર ચારે પ્રકારના પૌષ્ઠ સાથે થાય, તેને જ પરિપૂર્ણ પૌષ્ઠ કહે છે.

પૌષ્ઠઘોપવાસની આરાધના શ્રાવક ગમે ત્યારે કરી શકે છે. તેમ છતાં શ્રાવકોની આરાધના માટે બીજ, પાંચમ, આઠમ, અગિયારસ, ચૌદશ, પાખી વગેરે પર્વતિથિઓ નિશ્ચિત કરી છે. તેમાં પણ આઠમ, ચૌદશ અને પાખી, આ ત્રણ તિથિની મહત્તમા છે. આગમોમાં શ્રાવકોને મહિનામાં છ પૌષ્ઠ કરવાનું વિધાન છે.

પૌષ્ઠવ્રતના અતિચાર :-

(૧) અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત શથ્યા સંસ્તારક :— શથ્યા—પૌષ્ઠ કરવાનું સ્થાન અને સંસ્તારક જેના પર સૂર્ય શક્કાય તેવા ચટાઈ વગેરે પાથરવાનાં ઉપકરણ. તે જોયા વગર વાપરવા અથવા અયોગ્ય રીતે જોયેલા સ્થાન અને પાથરવાનાં ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવો.

(૨) અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત શથ્યા સંસ્તારક :— પોંજ્યા વિનાનું અથવા અયોગ્ય રીતે પોંજેલું સ્થાન અને પાથરવાનાં ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવો.

(૩) અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત ઉચ્ચાર પ્રસ્તવણાભૂમિ :— જોયા વિનાના અથવા અયોગ્ય રીતે જોયેલા વડીનીત, લઘુનીત ત્યાગનાં સ્થાનનો ઉપયોગ કરવો.

(૪) અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત ઉચ્ચાર પ્રસ્તવણાભૂમિ :— પોંજ્યા વિનાના તથા અયોગ્ય રીતે પોંજેલા લઘુનીત, વડીનીતના ત્યાગનાં સ્થાનનો ઉપયોગ કરવો.

(૫) પૌષ્ઠઘોપવાસ સમ્યક અનનુપાલન :— પૌષ્ઠ ઉપવાસનું સમ્યક પ્રકારે અથવા યથાવિધિ પાલન

ન કરવું. પૌષ્ઠ ગ્રતમાં આત્મગુણોનું પોષણ થાય, તેવી પ્રવૃત્તિ ન કરી હોય.

(૧૨) અતિથિ સંવિભાગગ્રત :–

૧૩ અતિહિસંવિભાગો ણામ ણાયાગયાણં કપ્પળિજ્જાણં અણણપાણાઈણં દવ્વાણં દેસકાલસદ્ધા-સકકારકમજુઅં પરાએ ભતીએ આયાણુગહબુદ્ધીએ સંજયાણં દાણં। અતિહિસંવિભાગસ્સ સમણોવાસાણં ઇમે પંચ અઝ્યારા જાણિયવ્વા, (ણ સમાયરિયવ્વા) તં જહા- સચ્ચિવત્તણિકખેવણયા, સચ્ચિવત્તપિહણયા, કાલાઇકકમે, પરવવએસે, મચ્છરિયા ય ।

ભાવાર્થ :– શ્રાવકો ન્યાયપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલા, સાધુને કલ્પનીય પ્રાસુક અને એષણીય અશન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધ આદિ દ્રવ્ય; દેશ, કાલ, શ્રદ્ધા, સત્કાર બહુમાનના ભાવ સહિત, ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિભાવપૂર્વક, આત્મકલ્યાણની બુદ્ધિથી પંચમહાવતધારી સંયમી મુનિરાજને દાન આપે, તે અતિથિ સંવિભાગગ્રત કહેવાય છે.

અતિથિ સંવિભાગગ્રતના પાંચ અતિચાર શ્રાવકોને જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે— (૧) સચિતનિક્ષેપણતા, (૨) સચિતપિધાન, (૩) કાલાતિકમ, (૪) પરવ્યપદેશ, (૫) મત્સરતા.

વિવેચન :–

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અતિથિ સંવિભાગ ગ્રતનું સ્વરૂપ તથા તેના પાંચ અતિચારનું કથન છે.

અતિથિ સંવિભાગ— જેના આગમનનો દિવસ કે તિથિ નિશ્ચિત નથી, તે અતિથિ છે. પ્રસ્તુતમાં અતિથિ શબ્દપ્રયોગ પંચમહાવતધારી નિર્ગંધ મુનિરાજ માટે છે. નિર્ગંધ મુનિરાજને ગૃહસ્થને ઘેર ગોચરી જવા માટે કોઈવાર કે તિથિ નિશ્ચિત હોતા નથી, તેથી તેમના માટે અતિથિ શબ્દપ્રયોગ યથાર્થ છે. સંવિભાગમાં સમ્ભૂત વિભાગ શબ્દ છે. તેમાં સમ્ભૂત એટલે સંગતતા કે નિર્દોષતા. વિભાગ એટલે વિશિષ્ટ ભાગ. પોતાના માટે તૈયાર કરેલા ભોજન આદિમાંથી કેટલોક ભોગ સાધુચર્યાના નિયમાનુસાર સાધુને આપવો, તેને અતિથિ સંવિભાગ કહે છે.

સૂત્રકારે સાધુને વહોરાવવા યોગ્ય દ્રવ્ય માટે બે વિશેષજ્ઞનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ણાયગયાણં-ન્યાયેનાગતાનામ- પ્રાપ્તાનામ— શ્રાવક જે વસ્તુ સાધુને આપે છે, તે વસ્તુ તેને ન્યાયપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલી હોય, તે જરૂરી છે. અન્યાય કે અનીતિપૂર્વક મેળવેલી વસ્તુનું દાન આપવું, તે યોગ્ય નથી.

કપ્પળિજ્જાણં- કલ્પનીય. પ્રાસુક—જીવ રહિત, અચેત અને નિર્દોષ અર્થાત્ સોળ ઉદ્દગમના, સોળ ઉત્પાદનના અને દશ એપણાના દોષ રહિત પદાર્થો સાધુને કલ્પનીય છે.(ભોજનના દોષોના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ—શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર પરિશિષ્ટ)

આ રીતે શ્રાવકો ન્યાયપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલા, કલ્પનીય અશન, પાણી આદિ ચારે પ્રકારના આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધ આદિ દ્રવ્યો સાધુની આવશ્યકતાનુસાર સાધુને વિવેકપૂર્વક આપે છે.

પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર બારમા ગ્રતમાં સાધુને વહોરાવવા યોગ્ય ચૌદ પ્રકારના દાનનું કથન છે. અસણ-પાણ-ખાઇમ-સાઇમ, વત્થ-પડિગગહ-કંબલ, પાયપુંછોળણ, પડિહારિએણ, પીઢ-ફલગ-સિજ્જાસંથારએણ, ઓસહભેસજ્જેણ પડિલાભેમાળે વિહરામિ । (૧) ભોજન, (૨) પાણી, (૩)

મેવા—મીઠાઈ, (૪) મુખવાસ, (૫) વસ્ત્ર, (૬) પાત્ર, (૭) કંબલ, (૮) રજોહરણ (આ આઈ પદાર્થો સાધુને આપ્યા પછી પાછા લેવાતા નથી) ત્યારપછીના પદાર્થો પાઢીહારા—પ્રાતિહારિકરૂપે અર્થાત્ સાધુની આવશ્યકતા પૂર્ણ થયા પછી તે ગૃહસ્થને પાછા આપી શકાય છે. (૯) પાટ, બાજોઠ, (૧૦) પાટિયું, (૧૧) શાયા—સ્થાન, (૧૨) તૃષ્ણાદિ સંસ્તારક, (૧૩) ઔષધ, (૧૪) ભેસજ—એકથી અધિક દ્રવ્યોના મિશ્રણથી બનેલી હવા. આ ચૌંડ પ્રકારના પદાર્થો શ્રાવકો વિવેકપૂર્વક સાધુને વહોરાવે છે, શ્રાવકોના વિવેકને પ્રદર્શિત કરવા સૂત્રકારે દેસ-કાલ-સદ્ગા... શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે.

દેસકાલસદ્ગા.....દેશ— ક્ષેત્ર વિશેષ. સાધુને ક્ષેત્રાનુસાર જે પદાર્થોની આવશ્યકતા હોય, તેનો વિચાર કરે. જેમ કે અત્યંત ઠંડા પ્રદેશમાં ગરમ પદાર્થો, ગરમ વસ્ત્રો આદિ આપવા છે. **કાલ—** સુભિક્ષકાળ, દુષ્કાળ વગેરે. દુષ્કાળના સમયે અન્ય સ્થાનેથી ભોજન આદિ સામગ્રી સુલાભ નથી, તે સમયે શ્રાવકોએ વિવેક રાખવો. **શ્રદ્ધા—** ચિત્ત વિશુદ્ધિ તથા સંયમ માર્ગની શ્રદ્ધાથી, **સત્કાર—** ઊભા થઈને બહુમાનપૂર્વક આપવું, **ક્રમયુક્તન—** ક્રમશાસ્ત્ર: શ્રેષ્ઠ વસ્તુને સર્વ પ્રથમ વહોરાવવી, સામાન્ય વસ્તુ પછી આપવી અથવા સાધુની આવશ્યકતાના ક્રમ પ્રમાણે વહોરાવવું. **ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિથી—** પોતાને સંયમ માર્ગની અનુમોદનાનો મહાલાભ મળે છે, તેવા ઉત્કૃષ્ટ ભાવ અને ભક્તિથી. **આત્મકલ્યાણની બૃદ્ધિથી—** સાધુને દાન આપવાથી પોતાને સુપાત્રદાનાનો, સંયમ માર્ગની અનુમોદનાનો લાભ થશે. તેવી ઉચ્ચતમ ભાવનાથી મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણ સંપત્તિ સંયમી મુનિરાજને દાન આપવું જોઈએ.

શાસ્ત્રકારોએ સુપાત્રદાનનો મહિમા પ્રદર્શિત કર્યો છે. સુપાત્રદાન, તે ગૃહસ્થોનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. તેનાથી શ્રાવકમાં ઉદારતાનો ગુણ પ્રગટે છે અને સંયમની અનુમોદનાનો લાભ મળે છે. શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં સુપાત્રદાનના ફળનું કથન છે કે સાધુ ભગવંતોને સુજતા નિર્દોષ પદાર્થો વહોરાવનાર અનંત કર્માની નિર્જરા કરે છે. (શતક—૮/૬)

અતિથિ સંવિભાગ વ્રતના અતિચાર :—

આ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે. તેની પાછળની ભાવના એ જ છે કે શ્રમણોપાસકની દાનવૃત્તિ હંમેશાં ઉત્સાહિત બની રહે. તેમાં ન્યૂનતા ન આવી જાય તેમજ મુનિનું ચારિત્ર નિર્મલ અને નિર્દોષ રહે. તેના અતિચારોનું રૂપદ્ધીકરણ આ પ્રમાણે છે— (૧) સચિત નિક્ષેપણતા— વિવેકના અભાવથી, અચિત—નિર્જવ સંયમીને લેવા યોગ્ય પદાર્થોને, સચિત—સજીવ ધાન્યાદિની ઉપર રાખી દેવા. જેમ કે સચેત પાણીના માટલા પર દૂધનું તપેલું રાખવું.

(૨) સચિત પિધાન :— વિવેકના અભાવમાં સચિત વસ્તુથી અચિત વસ્તુને ઢાંકી દેવી. જેમ કે— તૈયાર થયેલા શાકની તપેલી પર લીલોતરી મૂકીવી, લાડવા ઉપર ખસખસ નાંખવી.

(૩) કાલાતિકમ :— કાળ અથવા સમયનું ઉલ્લંઘન કરવું. કોઈપણ સમયે ગોચરીની વેળા ન હોય ત્યારે ભાવના કરવી અથવા વસ્તુની કાલમર્યાદા પૂર્ણ થાય, બગડી જાય ત્યારપછી વહોરાવવી.

(૪) પરવ્યપદેશ :— વિવેક, જાગૃતિ અને સ્મૃતિના અભાવમાં પોતાને હાથે ન વહોરાવવું અને અન્યને વ્યપદેશ-નિર્દેશ કરવો કે આ વસ્તુ વહોરાવવો.

(૫) મત્સરિતા : મત્સર એટલે અભિમાનથી અથવા કષાયથી આહાર વગેરે દેવા. તેના વિવિધ અર્થો થાય છે. (૧) કોઈ અન્યને દાન દેતાં જોઈને તેનાં મનમાં અહંકાર ભાવ જાગૃત થાય કે હું પણ તેનાથી કંઈ ઓછો નથી. હું પણ આપી શકું તેમ છું. તેમ દાનની ભાવનાથી નહીં પરંતુ અહંકારની ભાવનાથી દાન

આપવું. (૨) મત્સરિતા એટલે કૃપણતા અથવા કંજૂસાઈ દાન દેવામાં કંજૂસાઈ કરવી. (૩) મત્સરિતા એટલે કોધ. કોધપૂર્વક ભિક્ષા આપવી. કોધ, માન, માયાદિ કખાયત્ભાવ સહેત દાન આપવું તે મત્સરિતા છે. દાન આખ્યા પછી ગુસ્સો કે ઘમંડ કરવો તેનો સમાવેશ પણ આ અતિચારમાં થાય છે.

સંક્ષેપમાં કખાયોને વશ થઈને અજ્ઞાન અને અવિવેકથી આશાતનાપૂર્વક વહોરાવવું તે મત્સરતા દોષ છે. શ્રાવકોએ આ બધા અતિચારોને ટાળીને જ વિવેકભાવથી દાન આપવું જોઈએ.

શ્રાવકના બાર પ્રતમાંથી અગિયાર પ્રતના પચ્ચયક્ખાણ કરણ-કોટિ સહિતના છે. બારમા પ્રતમાં કરણ-કોટિ નથી કારણ કે બારમું પ્રત પચ્ચયક્ખાણ સ્વરૂપ નથી. શ્રાવક પ્રતિદિન સુપાત્રદાનની ભાવના રાખે અને જ્યારે સુપાત્રદાનનો યોગ મળે ત્યારે વિવેકપૂર્વક નિર્દોષ પદાર્થો વહોરાવે.

ઉપસંહાર :-

૧૪ ઇતથં પુણ સમણોવાસગધર્મે પંચાણુવ્વયાં તિણિણ ગુણવ્વયાં આવકહિયાં, ચત્તારિ સિક્ખાવયાં ઇત્તરિયાં । એયસ્સ પુણો સમણોવાસગધર્મસ્સ મૂલવત્થું સમ્મતં, તં જહા- તં ણિસગ્ગેણ વા અભિગમેણ વા પંચ અઝ્યારવિસુદ્ધં અણુવ્વય-ગુણવ્વયાં ચ અભિગગહાઅણ્ણેવિ પડિમાદાઓ વિસેસકરણજોગા ।

ભાવાર્થ :- આ રીતે શ્રાવકધર્મમાં પાંચ અણુવ્વત અને ત્રણ ગુણવ્વત યાવત્કથિત છે અને ચાર શિક્ષાવ્વત ઈત્વરિક-અલ્પકાલિક છે. આ શ્રાવક ધર્મમાં સમ્યક્ત્વ મૂળ વસ્તુભૂત છે. તે નિસર્ગ અને અધિગમથી ઉત્પત્ત થાય છે. પાંચ અતિચારોથી વિશુદ્ધ સમ્યક્ત્વ તથા અણુવ્વત અને ગુણવ્વતનું પાલન કરતા શ્રાવક વિશેષશુદ્ધિ માટે અન્ય અભિગ્રહો તથા શ્રાવકની પડિમાનો સ્વીકાર કરે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્ર શ્રાવકધર્મના ઉપસંહાર રૂપ છે.

બાર પ્રતમાંથી પાંચ અણુવ્વત અને ત્રણ ગુણવ્વતનો સ્વીકાર શ્રાવક એક સાથે યાવજ્ઞાવન માટે છે પરંતુ શિક્ષાવ્વતનો અત્યાસ પ્રતિદિન કરવાનો હોય છે. શ્રાવક સામાયિક, પૌષ્ઠ આદિ પ્રતોની આરાધના કરે, ત્યારે જ તેનો સ્વીકાર કરે છે, તેથી શિક્ષાવ્વત યાવજ્ઞાવન માટે નથી પરંતુ અલ્પકાલીન છે.

મૂલવત્થું સમ્મતં..... શ્રાવકધર્મમાં સમ્યક્ત્વ મૂળભૂત છે. દંડતમ શ્રદ્ધા વિના દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સમ્યક્ત્વના મૂળથી જ ચારિત્રવૃક્ષ પદ્ધતિ થાય છે. અનંતાનુભંધી કોધ, માન, માયા, લોભ તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને મિથ્યાત્વ મોહનીય, આ સાત પ્રકૃતિના ઉપશમ, ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી સમ્યગ્રદર્શન પ્રગટ થાય છે. તેમ છતાં નિમિત્તની અપેક્ષાએ તેના બે ભેદ છે.

(૧) નિસર્ગજ- સ્વભાવથી. અન્યના ઉપદેશ વગેરે કોઈ પણ નિમિત વિના જાતિસ્મરણાદિ જ્ઞાનથી સમ્યગ્રદર્શન થાય, તે નિસર્ગજ સમ્યગ્રદર્શન છે. **(૨) અધિગમજ-** અધિગમ-અન્ય વ્યક્તિના ઉપદેશથી કે શાસ્ત્ર વાંચન આદિ બાબ્દ કોઈ પણ નિમિતથી સમ્યગ્રદર્શન થાય, તે અધિગમજ સમ્યગ્રદર્શન છે.

બંને પ્રકારના સમ્યગ્રદર્શનના પાંચ લક્ષણ છે, યથા- શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્થા-શ્રદ્ધા. શ્રાવકો દંડ શ્રદ્ધા સાથે બાર પ્રતનું પાલન કરે છે તે ઉપરાંત પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર વિશિષ્ટ તપસાધના, અભિગ્રહો તથા શ્રાવકની અગિયાર પડિમાની પણ આરાધના કરે છે.

શ્રાવકના પ્રત સોનાની લગડી જેવા છે. શ્રાવકો પોત-પોતાની શક્તિ અનુસાર એક, બે, ત્રણ પ્રત પણ ધારણા કરી શકે છે અર્થાત્ સાધુના પંચ મહાપ્રતની જેમ શ્રાવકોને એક સાથે બારે પ્રતનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ, તેવું એકાંતે નથી. ઉત્કૃષ્ટ આરાધક શ્રાવક સમકિત સહિત બાર પ્રત તથા શ્રાવકની પડિમા વગેરે અભિગ્રહ ધારણા કરે છે.

સંલેખના : -

૧૫ અપચ્છિમ મારણંતિયા સંલેહણાજ્ઞુસણારાહણયા । ઇમીસે સમણોવાસએણ ઇમે પંચ અઝ્યારા જાળિયવ્વા, (ણ સમાયરિયવ્વા) તં જહા- ઇહલોગાસંસપ્પઓગે, પરલોગાસંસપ્પઓગે, જીવિયાસંસપ્પઓગે, મરણાસંસપ્પઓગે, કામભોગા-સંસપ્પઓગે ।

ભાવાર્થ :- શ્રાવકો અપશ્ચિમ—અંતિમ મારણાંતિક સંલેખનાનું પ્રીતિપૂર્વક અનુસરણ કરે છે. તેના પાંચ અતિચારો શ્રાવકોને જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી. તે પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે છે— (૧) ઈહલોક આશંસા પ્રયોગ, (૨) પરલોક આશંસા પ્રયોગ, (૩) જીવિત આશંસા પ્રયોગ, (૪) મરણ આશંસા પ્રયોગ, (૫) કામભોગ આશંસા પ્રયોગ.

વિવેચન : -

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શ્રાવકની અંતિમ આરાધનાનું સ્વરૂપ તથા તેના પાંચ અતિચારનું કથન છે.

અપચ્છિમ મારણંતિય :- અપશ્ચિમ અર્થાત્ અંતિમ, મૃત્યુ પર્યત ચાલતી આરાધના. જીવનની અંતિમ સાધના. શ્રાવક ધર્મારાધનાના લક્ષે શરીરનું પાલન-પોષણ કરે છે. જ્યાં સુધી શરીર સાધનામાં સહાયક બને છે. ત્યાં સુધી પૂર્ણ ઉત્સાહથી સાધના કરે અને જ્યારે શરીર ક્ષીણ થઈ જાય, રોગોથી વેરાઈ જાય, સાધનામાં સહાયક બની ન શકે, ત્યારે સાધક આત્મ સાધનાના લક્ષે શરીર સંરક્ષણનો ભાવ છોડી દે છે, ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરીને એકાંત સ્થાનમાં આત્મચિંતન માટે વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાનનો સ્વીકાર કરે છે. આ પ્રતને સંલેખના કહે છે. સંલેખના એટલે શરીર અને કષાયોને કૃશ કરવાની સાધના. સંલેખના સાથે જૂષણા અને આરાધના આ બે શબ્દો સંયુક્ત છે. જૂષણાનો અર્થ પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરવું, આરાધના એટલે સ્વીકૃત પ્રતનું યોગ્ય રીતે અનુસરણ કરવું, જીવનમાં ઉતારવું. સંલેખના પ્રતનું પ્રીતિપૂર્વક અનુસરણ કરવું. સંલેખના જીવનની અંતિમ સાધના છે.

આ પ્રતમાં સાધક ચારે આહારનો, ઈહલૌકિક અને પારલૌકિક સર્વ પ્રકારની કામનાઓનો, જીવન કે મૃત્યુની આશા કે અપેક્ષાનો સંપૂર્ણપણે જીવન પર્યત ત્યાગ કરીને એકાંતે આત્મભાવમાં સ્થિર થવા પુરુષાર્થશીલ બની જાય છે. સહજ ભાવે મૃત્યુ આવે, ત્યારે તેનો સાહજિક રીતે સ્વીકાર કરે છે. આધ્યાત્મિક દાસ્તિથી આ પવિત્ર, ઉત્તે અને પ્રશસ્ત મનઃસ્થિતિ છે. આ પ્રકારના મૃત્યુને શાસ્ત્રકારો પંડિતમરણ કહે છે.

પંડિતમરણમાં દેહાસક્તિનો ત્યાગ થાય છે, દેહાસક્તિનો ત્યાગ થતાં જ શરીરથી સંબંધિત સ્વજનો, ભૌતિક પદાર્થોનું મમત્વ પણ છૂટી જાય છે. એક જન્મના પંડિતમરણથી અનંત કર્મોનો ક્ષય થાય છે, તેથી શ્રાવકના ત્રણ મનોરથમાં પંડિતમરણની ભાવના શ્રાવકના મનોરથ રૂપ છે.

સંથારાની વિધિ :- જીવન પર્યત શ્રાવકના બાર પ્રતની આરાધના કરનાર સાધક જ્યારે આત્મવિશુદ્ધિના

લક્ષે જીવનની અંતિમ આરાધનારૂપ સંથારો કરવાની ઈચ્છા કરે, ત્યારે સર્વ પ્રથમ અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાનને તથા પોતાના ધર્મગુરુ ધર્માચાર્યને નમસ્કાર કરે, ત્યારપછી પૂર્વ સ્વીકારેલા વ્રતની આલોચના કરીને તજજન્ય દોષોનું ગુરુ સમક્ષ પ્રાયશ્ક્રિત ગ્રહણ કરે, ત્યારપછી અઠાર પાપસ્થાન, ચારે પ્રકારનો આહાર તથા પોતાના શરીરના મમત્વભાવનો, આ રીતે $18 + 4 + 1 = 23$ બોલના જીવન પર્યત પચ્ચયકુખાણ કરે છે. અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરે છે. આ રીતે પચ્ચયકુખાણનો સ્વીકાર કર્યા પછી સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી ભાવ, અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતામાં રાગ-દેખનો ત્યાગ કરીને સમભાવ, ઉપસર્ગ કે પરીષહમાં સંતાપ કર્યા વિના આત્મભાવ કેળવીને જીવન કે મૃત્યુની આકાંક્ષાથી પૂર્ણપણે દૂર રહીને સર્વ પ્રકારના ભૌતિક ભાવોની આસક્તિથી મુક્ત થઈને સમાધિ ભાવમાં સ્થિર થાય છે.

સંલેખનાના અતિયારો :-

આ વ્રતના અતિયારના પ્રતિકુખાણ પાછળ એ જ ભાવના છે કે સાધકની આ પવિત્રવૃત્તિ વ્યાધાત ન પામે. અતિયારોનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રકારે છે—

(૧) ઈહલોક આશંસા પ્રયોગ :— આ લોક સંબંધી ભોગ અથવા સુખની કામના કરવી કે હું મરીને સમૃદ્ધિશાળી, સુખસંપત્ત રાજી બનું.

(૨) પરલોક આશંસા પ્રયોગ :— પરલોક સંબંધી ભોગ અથવા સુખની ઈચ્છા કરવી. સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત થતાં ભોગોની કામના કરવી કે હું મરીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરું તથા ત્યાંનાં અનુપમ સુખ ભોગવું.

(૩) જીવિત આશંસા પ્રયોગ :— પ્રશસ્તિ, પ્રશંસા, યશકીર્તિ વગેરેના લોભથી અથવા મોતના ભયથી વધુ જીવવાની ઈચ્છા કરવી.

(૪) મરણ આશંસા પ્રયોગ :— તપશ્ચયાને કારણે થનારી ભૂખતરસ તથા બીજી શારીરિક પ્રતિકૂળ તાઓને કષ્ટ માનીને શીંગ મરવાની ઈચ્છા કરવી.

(૫) કામભોગ આશંસા પ્રયોગ :— આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ તથા સ્પર્શ મૂલક ઈન્દ્રિય સુખોને ભોગવવાની ઈચ્છા કરવી. અમુક ભોગ્ય પદાર્થ મને પ્રાપ્ત થાય. એવી ભાવના રાખવી. પ્રથમ અને દ્વિતીય અતિયારમાં સામાન્ય સુખની કામના છે અને પાંચમા અતિયારમાં ભોગ સુખની તીવ્ર કામના છે.

આ અંતિમ સાધનાકાળમાં ઉપર્યુક્ત વિચારો મનમાં આવવા સર્વથા અયોગ્ય છે. તેનાથી આંતરિક પવિત્રતા બાધિત થાય છે. જે પવિત્ર અને મહાન લક્ષ્યપૂર્વક સાધક સાધના પથ પર આરૂઢ થયા છે તે લક્ષ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી જ સાધકે આ સ્થિતિમાં અત્યંત જાગૃત રહેવું જોઈએ.

આ રીતે ત્યાગ, તિતિક્ષા અને અધ્યાત્મની ઉચ્ચયભાવના સાથે સ્વયં મૃત્યુને સ્વીકારવું. જૈન શાસ્ત્રોએ આવા મૃત્યુને મહોત્સવ કહ્યો છે. આ અંતિમ સંલેખના-સંથારો આત્મહત્યા નથી.

આત્મહત્યા તો કોધ, દુઃખ, શોક, મોહ વગેરે ઉગ્ર માનસિક આવેગથી થાય છે. જીવન જ્યારે નીરસ લાગે ત્યારે વ્યક્તિ આત્મહત્યા કરે છે. સંલેખનાપૂર્વક આમરણ અનશન તે આત્માનો ઘાત નથી પરંતુ તેનો વિકાસ અને ઉત્થાન છે. જ્યાં કામ, કોધ, રાગ, દેખ, મોહ વગેરે મહિન ભાવોનો આંશિક પણ અવકાશ નથી. આ રીતે જોતાં અનશન અને આત્મહત્યાના ઉદેશમાં આકાશ પાતાળનું અંતર છે.

પરિશિષ્ટ-૧ :**સામાચિક સૂત્ર****પાઠ-૧ : નમસ્કાર મંત્ર :**

નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આયરિયાણં, નમો ઉવજાયાણં, નમો લોએસવ્વસાહૂણં,

પાઠ-૨ : ગુરુવંદન સૂત્ર :

તિક્ખુતો આયાહિણં પ્યાહિણં વંદામિ નમંસામિ સક્કારેમિ સમ્માણેમિ કલ્લાણં મંગલં દેવયં ચેઈયં પજ્જુવાસામિ .

પાઠ-૩ : ગમનાગમન પ્રતિક્રમણ સૂત્ર :

ઈચ્છામિ પડિક્કમિઉં ઈરિયાવહિયાએ વિરાહણાએ ગમણાગમણો પાણકક્કમણો બીયક્કમણો હરિયક્કમણો ઓસા ઉત્તિંગ પણગ દગ મહી મક્કડા સંતાણા સંકમણો જે મે જીવા વિરાહિયા એગિંહિયા બેઈંહિયા તેઈંહિયા ચઉરિંહિયા પંચિંહિયા અભિહિયા વત્તિયા લેસિયા સંઘાઈયા સંઘાઈયા પરિયાવિયા કિલામિયા ઉદ્વિયા ઠાણાઓ ઠાણાં સંકામિયા જીવિયાઓ વવરોવિયા તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડં .

પાઠ-૪ : કાચોત્સર્ગ પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર :

તસ્સ ઉતારીકરણોણં પાયચિષ્ટાકરણોણં વિસોહીકરણોણં વિસલ્લીકરણોણં પાવાણંકમ્માણં નિગધાયણાણાએ ઠામિ કાઉસગં. આણાત્થ ઊસસિએણાં નિસસિએણાં ખાસિએણાં, છીએણાં જંબાઈએણાં ઉડુએણાં વાયનિસગોણાં ભમલીએ પિતમુચ્છાએ સુહુમેહિંઅંગસંચાલેહિં સુહુમેહિંખેલસંચાલેહિં સુહુમેહિં દિહિસંચાલેહિં એવમાઈ એહિં આગારેહિં અભગગો અવિરાહિઓ હુજ્જ મે કાઉસગાં જાવ અરિહંતાણં-ભગવંતાણં નમોક્કારેણાં ન પારેમિ તાવ કાયં ઠાણોણાં મોણોણાં જાણોણાં અપ્પાણાં વોસિરામિ.

પાઠ-૫ : ચોવીસ તીર્થકર સ્તુતિ :

લોગસ્સ ઉજજોયગરે, ધમ્મતિથરે જિણે; અરિહંતે કિતાઈસં, ચઉવીસં પિ કેવલી. ઉસભમજિયં ચ વંદે, સંભવ મલિનંદણાં ચ સુમર્દ ચ; પઉમપહું સુપાસં, જિણાં ચ ચંદપ્પહું વંદે. સુવિહિં ચ પુફદંત, સીયલ-સિજજંસ-વાસુપુજ્જં ચ; વિમલમણાંત ચ જિણાં, ધમ્મં સંતિં ચ વંદામિ. કુંથુ અરં ચ મલિં, વંદે મુણિસુવ્વયં નમિજિણાં ચ; વંદામિ રિષ્ટનેમિં, પાસં તહ વદ્ધમાણાં ચ. એવં મયે અભિથુઆ, વિહૃય રય-મલા પહીણ જર-મરણા; ચઉવીસં પિ જિણવરા, તિત્થયરા મે પસીયંતુ. કિત્તિય વંદિય મહિયા, જે એ લોગસ્સ ઉતામા સિદ્ધા; આરુગ બોહિલાભં, સમાહિ વર મુતામં દિંતુ. ચંદેસુ નિમ્મલયરા, આઈચેસુ અહિયં પયાસયરા; સાગર વર ગંભીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસંતુ.

પાઠ-૬ : સામાચિક પ્રતિજ્ઞા સૂત્ર :

દ્રવ્ય થકી સાવજજ જોગ સેવવાના પચ્યક્ખાણા,
ક્ષેત્ર થકી આખા લોક પ્રમાણો,
કાળ થકી બે ઘડી ઉપરાંત ન પાળું ત્યાં સુધી
ભાવ થકી છ કોટિએ પચ્યક્ખાણા.

કરેમિ ભંતે ! સામાઈયં સાવજજં જોગં પચ્યક્ખામિ જાવ નિયમં પજજુવાસામિ દુવિહં તિવિહેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ મણસા વયસા કાયસા તસ્સ ભંતે ! પડિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપાણં વોસિરામિ.

પાઠ-૭ : નમોત્થુણં સૂત્ર (શક્ષત્વ) : (શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોને કરું છુ)

નમોત્થુણં અરિહંણાણં ભગવંતાણં આઈગરાણં તિત્થયરાણં સયં—સંબુદ્ધાણં પુરિસુતમાણં પુરિસસિંહાણં પુરિસવરપુંડરિયાણં પુરિસવરગંધહન્થીણં લોગુતમાણં લોગનાહાણં લોગહિયાણં લોગ-પઈવાણં લોગપજજોયગરાણં અભયદ્યાણં ચક્ખુદ્યાણં મગ્ગદ્યાણં સરણદ્યાણં છુવદ્યાણં બોહિદ્યાણં ધ્યમદ્યાણં ધ્યમદેસયાણં ધ્યમનાયગાણં ધ્યમસારહીણં ધ્યમવરચાઉરંત ચક્કવીણં દીવોતાણં સરણગઈપઈકાણં અપડિહય વર નાણ દંસણ ધરાણં વિયહુ છઉમાણં જિણાણં જાવયાણં તિનાણં તારયાણં બુદ્ધાણં બોહયાણં મુતાણં મોયગાણં સવ્વણણૂણં સવ્વદરિસીણં સિવ મયલ મરુય મણાંત મકખ્ય મવ્વાબાહ મપુણરાવિત્તિ સિદ્ધિગઈ ણામધેયં દાણં સંપત્તાણં ણમો જિણાણં જિય ભયાણં .

બીજું નમોત્થુણં (શ્રી અરિહંત ભગવંતોને કરું છુ):-

નમોત્થુણં અરિહંણાણં જાવ... સિદ્ધ ગઈ નામધેયં (સુધી બોલવું પછી...) દાણં સંપાવિઉ કામાણં નમોજિણાણં જિયભયાણં .

ત્રીજું નમોત્થુણં :-

ત્રીજું નમોત્થુણં મારા(તમારા) ધર્મ ગુરુ, ધર્માચાર્ય, ધર્માપદેશક, સમ્યકૃત્વરૂપી બોધિબીજનાં દાતાર, જિનશાસનના શાણગાર એવી અનેક શુભ ઉપમાઓ કરી બિરાજમાન જે જે સાધુ-સાધ્વીઓ વીતરાગ દેવની આજ્ઞામાં જ્યાં જ્યાં વિચરતાં હોય, ત્યાં ત્યાં તેઓને મારી(તમારી) સમય સમયની વંદના હજો.

પાઠ-૮ : સામાયિક સમાપ્તિ સૂત્ર :

દ્રવ્ય થકી સાવજજ જોગ સેવવાનાં પચ્યક્ખાણ ક્ષેત્ર થકી આખા લોક પ્રમાણે કાળ થકી બે ઘડી ઉપરાંત ન પારું ત્યાં સુધી ભાવ થકી છ કોટિએ પચ્યક્ખાણ કર્યા હતા તે પૂરા થતાં પારું છું.

એવા નવમા સામાયિક ત્રતના પંચ અઈયારા જાણિયવ્વા ન સમાયરિયવ્વા તં જહા તે આલોઉં— મણહુપણિહાણો વયહુપણિહાણો કાયહુપણિહાણો સામાઈયસ્સ સર્દ અકરણયા સમાઈયસ્સ આણવઠિયસ્સ કરણયા તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

સામાઈયં સમ્મં કાએણાં ન ફાસિયં ન પાલિયં ન તીરિયં ન કિહ્નિયં ન સોહિયં ન આરાહિયં આણાએ અણૂપાલિયં ન ભવર્દ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

સામાયિકમાં દશ મનના, દશ વચનના બાર કાયાના આ બત્તીસ દોષમાંથી કોઈ દોષ લાગ્યો હોય તો તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

સામાયિકમાં સ્ત્રીકથા, (બહેનોએ ‘પુરુષકથા’ બોલવું) ભત્તકથા, દેશકથા, રાજકથા, આ ચાર વિકથામાંથી કોઈ કથા કરી હોય તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

સામાયિકમાં આહારસંજા, ભયસંજા, મૈથુનસંજા, પરિગ્રહસંજા, આ ચાર સંજામાંથી કોઈ સંજાનું

સેવન કર્યું હોય તો તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

સામાયિકમાં અતિકમ, વ્યતિકમ, અતિચાર, અનાચાર જાણતાં-અજાણતાં, મન, વચન, કાયાએ કરી કોઈ દોષ લાગ્યો હોય તો તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

સામાયિક વ્રત વિધિએ લીધું, વિધિએ પાળ્યું, વિધિએ કરતાં અવિધિએ થયું હોય તો તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

સામાયિકમાં કાનો, માત્રા, ભીડું, પદ, અક્ષર, ગાથા, સૂત્ર ઓછું, અધિક, વિપરીત ભણાયું હોય તો અરિહંત અનંત સિદ્ધ કેવલી ભગવાનની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પરિશિષ્ટ-૨

સામાયિક એક પરિશીલન

જીવના અનાદિકાલીન ભવભ્રમણનું મૂળ કારણ રાગ-દ્રેષ આદિ વિષમભાવો છે. તે વિષમભાવો જ જીવનમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખનું સર્જન કરે છે તેથી દુઃખ મુક્તિ માટે વિષમ ભાવોનો ત્યાગ કરીને સમભાવમાં સ્થિત થવું, તે જ એકમાત્ર ઉપાય છે, તેથી તીર્થકરો સંયમ સ્વીકાર કરતી વખતે યાવજ્ઞાવનની સામાયિકનો સ્વીકાર કરે છે. ત્રિકરણ અને ત્રિયોગે સર્વ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને સમભાવમાં સ્થિત થવા પુરુષાર્થ કરે છે. સાધના કાલમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો અને પરીષહોને સમભાવથી સહન કરે છે. આ રીતે સમભાવને જ પૂષ્ટ કરતાં જ્યારે વિષમભાવોનો, રાગ-દ્રેષનો સંપૂર્ણ નાશ અને અખંડ સમભાવને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તથા વીતરાગ દશાને વરી જાય છે. આ રીતે સાધનાનો પ્રારંભ સામાયિકથી થાય છે અને તેની પૂર્ણતા પણ અખંડ સામાયિકમાં જ છે, તેથી તીર્થકરો ચતુર્વિધસંઘને સામાયિકનો ઉપદેશ આપે છે.

મોક્ષપ્રાપ્તિનાં અમોઘ સાધન રૂપ સામાયિકનું સ્વરૂપ, તેના લક્ષણો, અધિકારી, તેની વિધિ, દોષો વગેરે વિષયોનો વિસ્તૃત બોધ સાધક જીવનમાં અનિવાર્ય બની જાય છે.

સામાયિકનું સ્વરૂપ :— જિજ્ઞાસુઓના અંતરમાં એક પ્રશ્ન સહજ રીતે થાય છે કે સાધક જીવનની અત્યંત ઉપયોગી સાધના સામાયિક છે, તો સામાયિક શું છે? શું તે કોઈ વસ્તુ છે, કોઈ વિધિ-વિધાન છે કે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની પરિસ્થિતિ છે? મહાપુરુષોએ મનોમંથનથી પણ આગળ વધીને અનુભૂતિના સ્તરે પહોંચી તેનો ઉત્તર આપ્યો છે. શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં કહું છે કે આયા સામાઇએ, આયા સામાઇયસ્સ અંદે । —શતક-૧/૮. આત્મા સામાયિક છે અને આત્મા જ સામાયિકનો અર્થ છે. શ્રી ભગવતી સૂત્રનો પાઠ ઘણો સંક્ષિપ્ત છે પરંતુ તેમાં ચિંતનની વિશાળ સામગ્રી ભરેલી છે.

(૧) રાગ-દ્રેષ, વેર-ઝેર, કોધાદિ કષાયોથી મુક્ત સમભાવની પરિણાતિ, તે જ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે જ સામાયિક છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવું, તે સામાયિકનો અર્થ (ફળ) છે.

(૨) પ્રભુ મહાવીરે આત્મા માટે ‘સમય’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. સમયે ભવં સામાયિકં । આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું, તે સામાયિક છે. તે ઉપરાંત કાલ દ્રવ્ય માટે પણ ‘સમય’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. આ જગતની દશ્યમાન પ્રત્યેક ચીજ-વસ્તુ ક્ષણિક છે, પરિવર્તનશીલ છે પરંતુ સમય સ્વયં અપરિવર્તનશીલ અને શાશ્વત છે. વ્યવહારમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલ રૂપ કાલના ત્રણ ભેદ થાય છે. ભૂતકાલ વિનાય છે, ભવિષ્યકાલ અનુત્પત્ત છે, એક સમય રૂપ વર્તનમાનકાલ જ વાસ્તવિક છે. કાલદ્રવ્યનો અવિભાજ્ય અંશ, સમય છે, તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. તેને પામવો, તેનો અનુભવ કરવો, તે સામાયિક છે. જે સમયે આપણે ભૂતકાલના સ્મરણો અને ભવિષ્યની કલ્પનાથી પૂર્ણપણે મુક્ત થઈએ છીએ ત્યારે જ વર્તમાનમાં જીવી શકીએ છીએ. ભૂતકાલના સ્મરણો અને ભવિષ્યની કલ્પનામાં અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પો, રાગ-દ્રેષ, વાકુળતા, આર્તધ્યાન અને કર્મબંધન છે. તેથી કેવળ વર્તમાન સમયમાં જ રહેવું તે સામાયિક છે.

(૩) સમું ઉપસર્ગપૂર્વક ગત્યર્થક ઇણ ધાતુથી ‘સમય’ શબ્દ બને છે. સમ – એકીભાવપૂર્વક,

અય- ગમન. એકીભાવપૂર્વક અર્થાતું સર્વાંશે બાધ્ય-ભौતિક ભાવોથી પાછા ફરીને આત્મભાવો તરફ ગમન કરવું, તે ‘સમય’ છે અને સમયનો ભાવ, તે સામાયિક છે.

(૪) સમ = સમભાવ, આય-લાભ. જે કિયા દ્વારા સમભાવનો લાભ થાય, તે સામાયિક છે.

સંક્ષેપમાં બાધ્ય દાસ્તિનો ત્યાગ કરીને અંતર્દાસ્તિને અપનાવીને મનને આત્મનિરીક્ષણમાં જોડવું, વિષમભાવનો ત્યાગ કરીને સમભાવમાં સ્થિર થવું, પૌદ્રગલિક પદાર્થોનું મમત્વ છોડી આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરવું, તે સામાયિકનો ઉચ્ચય આદર્શ છે. સમસ્ત ધર્મ કિયાઓ માટે સામાયિક આધારભૂત છે.

સામાયિકનો રૂઢાર્થ- એકાંત સ્થાનમાં શુદ્ધ આસન પાથરી, શુદ્ધ વરસ્તુ પરિધાન કરી, બે ઘડી-૪૮ મિનિટ પર્યંત ‘કરેભિ ભંતે’ નામના પ્રતિજ્ઞા પાઠના ઉચ્ચારણ પૂર્વક સર્વ સાવદ્ધયોગોનો ત્યાગ કરી, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, જપ, ધર્મકથા આદિ ધાર્મિક કિયાઓમાં સમય વ્યતીત કરવો, તેનું નામ સામાયિક છે.

સામાયિકના લક્ષણો- સામાયિકના લક્ષણોમાં ‘સમતા’ જ મુખ્ય છે અને સમતા ભાવ તે આત્માના પરિણામ રૂપ હોવાથી અન્ય લોકો જાણી શકતા નથી. તેમ છતાં જે વ્યક્તિની આત્મપરિણાતિ સમભાવયુક્ત થાય, તે વ્યક્તિનો જીવન વ્યવહાર પણ પરિવર્તન પામે છે, તેના આધારે આચાર્યાએ સામાયિકના મુખ્ય ચાર લક્ષણોનું કથન કર્યું છે.

સમતા સર્વભૂતેણું સંયમઃ શુભભાવના ।

આર્તરૌદ્ર પરિત્યાગસ્તદ્વિ સામાયિકં બ્રતમ् ॥

(૧) સર્વ જીવો પ્રતિ સમભાવ (૨) પાંચે ઈન્દ્રિયોનો સંયમ (૩) મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના (૪) આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધર્મ ધ્યાનનું ચિંતન કરવું, તે સામાયિક છે.

(૧) સર્વ જીવો પ્રતિ સમભાવ- સમતા તે મનની એક એવી સ્થિતિસ્થાપક દશા છે કે તે કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિના સંયોગમાં, ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ સંયોગમાં વિષમ ભાવોને ધારણા ન કરતાં સમસ્થિતિને ધારણા કરે છે. વેર-ઝેર, રાગ-દ્રેષ આદિ દંદ્રો તેના અંતર મનને વિકૃત બનાવી શકતા નથી. તેની આત્મવત્ત સર્વ ભૂતેષુની ભાવના દંદતમ બનતી જાય છે. તેનો મૈત્રીભાવ જગજજીવોમાં વિસ્તૃત બનતો જાય છે.

સાધક જેમ જેમ અંતરના અતલ ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરે છે. સમભાવ રૂપ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર થતો જાય છે. તેમ તેમ તેના વૈભાવિક ભાવો દૂર થાય છે. તે સ્વયં અલોકિક આનંદની અનુભૂતિ કરે છે.

શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્ર, અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર તથા આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં સર્વ જીવો પ્રતિ સમભાવને સામાયિક કહે છે.

જો સમો સંવભૂએસુ તસેસુથાવરેસુ ય ।

તસ્સ સામાઇયં હોઇ ઇંઅ કેવલિભાસિયં ॥

ત્રસ અને સ્થાવર જીવો પર જે સમભાવ રાખે છે તેની શુદ્ધ સામાયિક છે. તેમ કેવળી ભગવંતે કહું છે.

(૨) સંયમ- જેના જીવનમાં સર્વ જીવો પ્રતિ સમભાવ કે મૈત્રીભાવ પ્રગટ થાય છે, તેનું જીવન સહજ રીતે સંયમિત બની જાય છે. જીવ હિંસા વિના કામભોગોની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી. સમભાવમાં સ્થિર થવા માટે પુરુષાર્થશીલ સાધક પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોના આકર્ષણને છોડીને પોતાનું જીવન સમ્યક પ્રકારે સંયમિત અને નિયંત્રિત કરે છે. વિષય ભોગનું સેવન, તેનું ચિંતન-મનન કે વિષયોનું દર્શન જીવના પરિણામોને વિષમ બનાવે છે. વિષયોની પ્રાપ્તિ કે તૈનો ભોગ જીવનને વ્યાકુળ અને આતુર બનાવે છે. સંયમ સમભાવને

પ્રગટાવે છે અથવા સમભાવી આત્માનું જીવન સંયમી હોય છે. સંયમ અને સમભાવનો અન્યોન્યાશ્રય સંબંધ છે.

(૩) શુભભાવના— જે વ્યક્તિ સમભાવમાં સ્થિત થાય છે તેના અંતરમાં પ્રાય: અશુભભાવો વિલીન થતાં જાય છે, શુભ ભાવો વિકાસ પામે છે તેથી તેના અંતરમાં સમ્યક્ત્વના સહચારી મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ, આ ચાર ભાવના પ્રગટ થાય છે.

સત્ત્વેષુ મैત્રી ગુણિષુ પ્રમોદં, કિલાષેષુ જીવેષુ કૃપાપરત્વમ् ।

માધ્યસ્થ ભાવં વિપરીત વૃત્તો, સદા મમાત્મા વિદ્ધાતુ દેવા ॥

મૈત્રી ભાવના— સંસારના સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રતિ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, વાત્સલ્ય તથા અનુકુંપા ભાવ રાખવો. આત્મવત્ત સર્વભૂતેષુ તથા આત્મન: પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ત । પોતાને પ્રતિકૂળ આચરણ બીજા પ્રતિ ન આચરણું, તે આદર્શને અનુસરીને સર્વ જીવો સાથે વ્યવહાર કરવો, તે મૈત્રી ભાવના છે.

સામાયિકની સાધના તે વિશ્વમૈત્રીની સાધના છે. આજ સુધી તેણે પોતાના સુખ માટે અન્ય જીવોની હિંસા કરી હતી પરંતુ હવે તેને અનુભૂતિ થઈ કે સુખની પ્રાપ્તિ અન્ય જીવોના ઘાતથી નહીં પરંતુ સમભાવમાં સ્થિત થવાથી થાય છે. તે ઉપરાંત અન્ય જીવો પણ મારી જેમ સુખના કામી અને દુઃખના દેખી છે. આ રીતે સાધક વિષમ ભાવથી મુક્ત થઈ સ્વભાવમાં સ્થિત થાય છે અને જગજજીવો સાથે પરમ મૈત્રીભાવ સાધે છે. સર્વ જીવો સાથે મૈત્રીભાવ તે અખંડ સમભાવની જ ફલશુદ્ધિ છે.

પ્રમોદ ભાવના— ગુણીજનોને, સજજનોને તથા ધર્માત્માઓને જોઈને હદ્યમાં સદ્ભાવ ઉત્પસ થવો, પ્રસરતાની અનુભૂતિ કરવી, તે પ્રમોદ ભાવના છે. સાધક જ્યારે સમભાવની સાધનામાં આગળ વધે છે ત્યારે સાધના ક્ષેત્રમાં પોતાનાથી અધિક ગુણવાન વ્યક્તિ પ્રતિ તથા અખંડ સમભાવને પ્રાપ્ત થયેલા દેવાધિદેવ પ્રતિ તેને સહજ રીતે અહોભાવ, સદ્ભાવ પ્રગટ થાય છે, તેથી જ દેવ-ગુરુના ચરણોમાં પ્રસરતાથી ઝૂકી જાય છે.

કરુણા ભાવના— દુઃખી કે પીડિત જીવોને જોઈને દ્યાર્દ્ર બની જવું, તે જીવોનું દુઃખ દૂર કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો, પોતાના અંગત સ્વાર્થનું બલિદાન આપી અન્ય જીવોના સુખ માટે કરુણાશીલ બની જવું તે કરુણા ભાવના છે.

સામાયિકમાં સ્થિત સાધકના અંતરમાં જગજજીવો વિષમ ભાવની વ્યાકુળતાથી દૂર થાય અને સમભાવની શાંતિને અનુભવે તેવી, નિષ્કામ કરુણા ભાવના નિરંતર વહેવા લાગે છે, તેથી તેનો વ્યવહાર સર્વ જીવો પ્રતિ દ્યાયુક્ત બની જાય છે.

માધ્યસ્થ ભાવના— પોતાની માન્યતાથી વિરુદ્ધ વ્યક્તિ પ્રતિ દ્વેષ ભાવ ન રાખવો પરંતુ તેના પ્રતિ ઉદાસીન કે તટસ્થ રહેવું, તે માધ્યસ્થ ભાવના છે.

સાધકને સર્વ જીવો પ્રતિ મૈત્રીભાવ, ગુણીજનો પ્રતિ પ્રમોદભાવ, દુઃખીજનો પ્રતિ કરુણાભાવ હોવા છતાં ક્યારેક કર્માદીન જીવોનો વ્યવહાર સાધક પ્રતિ વિપરીત હોય ત્યારે તેના પ્રતિ જો દ્વેષભાવ થાય, તો તેની સમભાવની સાધના ખંડિત થાય છે. આવા પ્રસંગોમાં તેના પ્રતિ માધ્યસ્થભાવ સહાયક બને છે. માધ્યસ્થવૃત્તિ કેળવ્યા વિના આધ્યાત્મિક વિકાસ શક્ય નથી.

(૪) આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ— સામાયિકમાં સ્થિત સાધકના અંતરમાંથી અશુભ ભાવો વિલીન થાય, તે જ રીતે દુઃખ કે પીડા નિમિત્ત થતાં આર્તધ્યાન કે અત્યંત કૂર પરિણામ દુપી રૌદ્ર ધ્યાનના ભાવો

પણ રહેતા નથી. સાધકે બંને અશુભ ધ્યાનનું સ્વરૂપ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર :— આર્ત શબ્દ અર્થ શબ્દમાંથી નિષ્પત્ત થાય છે. અર્થ નો અર્થ પીડા, બાધા, કલેશ કે દુઃખ છે. પીડાના કારણે મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પો ઉત્પત્ત થાય છે, તે આર્તધ્યાન કહેવાય છે. દુઃખોત્પત્તિના ચાર કારણો છે— તેથી આર્તધ્યાનના પણ ચાર પ્રકાર છે—

(૧) અનિષ્ટ સંયોગજન્ય આર્તધ્યાન :— પોતાની પ્રકૃતિથી પ્રતિકૂળ અનિષ્ટ-અપ્રિય વસ્તુઓનો સંયોગ થવાથી મનુષ્યના મનમાં અત્યધિક દુઃખ ઉત્પત્ત થાય છે. દુર્બળ હદ્યવાળો મનુષ્ય આવી પડેલા દુઃખ સંકટથી આકૂળ-વ્યાકૂળ થઈ જાય છે અને તે દુઃખને દૂર કરવા સતત વિચારણા કરે છે, તે અનિષ્ટ સંયોગજન્ય આર્તધ્યાન છે.

(૨) ઈષ્ટ વિયોગજન્ય આર્તધ્યાન :— ધન, સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય, સ્ત્રી, પુરુષ, પુત્ર, પરિવાર, મિત્ર આદિ ઈષ્ટ-પ્રિય વસ્તુઓનો વિયોગ થવાથી મનુષ્યના મનમાં પીડા, ભ્રમ, શોક, મૌછ આદિ દુર્ભાવો ઉત્પત્ત થાય છે અને તે પ્રિયવસ્તુની પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે સતત ચિંતન કરે, તે ઈષ્ટ વિયોગજન્ય આર્તધ્યાન છે.

(૩) પ્રતિકૂળ વેદનાજન્ય આર્તધ્યાન :— શરીરમાં રોગાદિની પ્રતિકૂળ વેદનામાં મન ચંચલ, હદ્ય સંકુષ્ઠ અને આત્મા અશાંત બની જાય છે અને તે વેદના દૂર કરવા માટે સતત વિચારણા થાય, તે પ્રતિકૂળ વેદના જન્ય આર્તધ્યાન છે.

(૪) નિદાન આર્તધ્યાન :— કામભોગની ઉત્કૃષ્ટ લાલસા રાખવી. તેની પ્રાપ્તિ માટે વિકલ્પો કરવા. તે નિદાન આર્તધ્યાન છે.

રૌદ્ર-ધ્યાનના ચાર પ્રકાર :— રૌદ્ર શબ્દ રૂદ્ર શબ્દમાંથી નિષ્પત્ત થાય છે. રૂદ્રનો અર્થ કૂર અથવા ભયંકર છે. જે મનુષ્યો કૂર હોય, તેમનું હદ્ય પન્થર જેવું કડોર હોય છે. વિચાર કૂર અને ભયંકર હોય તેની કૂર અને ઘાતક વિચારણા, તે રૌદ્ર ધ્યાન છે. તેના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—

(૧) હિંસાનંદ :— અન્ય જીવોને મારવામાં, પીડા આપવામાં કે હાનિ પહોંચાડવામાં આનંદ અનુભવવો તે હિંસાનંદ રૌદ્ર ધ્યાન છે. તે પ્રવૃત્તિથી હિંસાની પરંપરા ચાલતી હોવાથી, તે હિંસાનુંધી પણ કહેવાય છે તે રીતે ચારે ભેદ સમજ લેવા.

(૨) મૃષાનંદ :— નિષ્પયોજન ખોટું બોલવામાં, બીજાની છેતરપીંડી કરવામાં, ભોળા લોકોને ભૂલ ખવડાવવમાં, બીજાને ઉતારી પાડી પોતાની ડંકસ મારવામાં, ખોટી કલ્પનાઓના ઘોડા ઢોડાવવામાં, સત્યધર્મની નિંદા અને અસત્યાચારણની વાતો કરવામાં તલ્લીન રહે છે, તે મૃષાનંદ રૌદ્ર ધ્યાન છે.

(૩) ચૌર્યાનંદ :— ચોરી છૂપીથી બીજા કોઈની ચીજ હાથવગી કરી લેવી, ચાલાકીથી ચોરી કરવામાં પોતાની હોશિંયારી માને અને તે જ પ્રવૃત્તિમાં તલ્લીન રહે તે ચૌર્યાનંદ રૌદ્ર ધ્યાન છે.

(૪) પરિગ્રહાનંદ :— પ્રાપ્ત પરિગ્રહના સંરક્ષણમાં અને અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવામાં એકાગ્ર બની જવું તે પરિગ્રહાનંદ રૌદ્ર ધ્યાન છે.

આ રીતે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાનમાં ચિત્તને તલ્લીન બનાવવું, તે સામાયિક છે. અશુભ ધ્યાન અને તજજન્ય ચિત્તની એકાગ્રતા દૂર થતાં સહજ રીતે તેનું ચિત્ત શુભધ્યાનમાં કે ધર્મધ્યાનમાં એકાગ્ર બને છે. અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મની આરાધના દ્વારા શુદ્ધ આત્મધર્મમાં સ્થિત થવાના લક્ષે તેનો સમગ્ર પુરુષાર્થ હોય છે.

સંક્ષેપમાં જેને સર્વ જીવો પ્રતિ સમભાવ, સંયમભાવ હોય, જેનું ચિત્ત મૈત્રી આદિ શુભ ભાવનાથી

ભાવિત હોય તથા આર્ત-રૌડ ધ્યાનને ત્યાગીને ધર્મધ્યાનમાં તલ્લીન હોય, આ ચાર લક્ષણ સંપત્ત સાધક સામાયિકના આરાધક છે, તેમ સ્પષ્ટ થાય છે.

સામાયિકના પ્રકાર : – સામાયિક આત્માની શુદ્ધ પરિણતિ છે, તેથી તેના પ્રકાર થઈ શકતા નથી પરંતુ તેના અવિકારીની અપેક્ષાએ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં તેના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે.

સમાઇયં ચ તિવિહં સમ્મત સુયં તહા ચરિત્તં ચ ।
દુવિહં ચેવ ચરિત્તં અગારમનગારિયં ચેવ ॥૭૯૬॥

સામાયિકના ત્રણ બેદ છે. (૧) સમ્યકૃત્વ સામાયિક, (૨) શુત સામાયિક, (૩) ચારિત્ર સામાયિક. ચારિત્ર સામાયિકના બે બેદ છે— (૧) આગાર— ગૃહસ્થોની સામાયિક અને (૨) અણગાર—સાધુઓની સામાયિક.

(૧) સમ્યકૃત્વ સામાયિક— જિનવચનમાં દઢતમ શ્રદ્ધા રાખવી, તે સમ્યકૃત્વ સામાયિક છે. મોક્ષ માર્ગનો પ્રારંભ સમ્યગ્રૂદ્ધનથી જ થાય છે. સર્વ પાપકારી પ્રવૃત્તિથી મુક્ત થવા માટે, સમજણ પૂર્વક સમભાવમાં સ્થિર થવા માટે સમ્યગ્રૂદ્ધનનું મહત્વ છે, તેથી સૂત્રકાર સમ્યગ્રૂદ્ધનને સામાયિક કહે છે અથવા આત્મસ્વરૂપની અનુભૂતિ, તે નિશ્ચય સમ્યગ્રૂદ્ધન છે અને તે સમભાવરૂપ હોવાથી, સમ્યગ્રૂદ્ધન, તે સામાયિક છે.

(૨) શુત સામાયિક— કેવલી પ્રરૂપિત આગમોનું અધ્યયન કરવું, શુતજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવું, તે શુત સામાયિક છે. આચરણની શુદ્ધિ માટે ચારિત્રના પાલન માટે તેમજ સમભાવમાં સ્થિરતા કેળવવા માટે શુતજ્ઞાન જરૂરી છે. સમભાવની સિદ્ધિમાં શુતજ્ઞાન સાધનભૂત છે, તેથી શુતને પણ સામાયિક કહે છે.

(૩) ચારિત્ર સામાયિક—

સામાઇયં નામ સાવદ્ધજોગ પરિવજ્જણં ।

નિરવજ્જ જોગ પઢિસેવણં ચ ॥ –આવશ્યક યૂણિં

સાવદ્ધયોગના ત્યાગ પૂર્વક નિરવદ્ધયોગનું સેવન, સમભાવ સહિતનું આચરણ, તે ચારિત્ર સામાયિક છે. તેના બે બેદ છે— (૧) આગાર સામાયિક— ગૃહસ્થોના સંબંધોનો પૂર્ણપણે ત્યાગ કર્યા વિના, મર્યાદિત કાલ માટે પાપસ્થાનની અનુમોદનાના આગાર સહિત થતી સામાયિકની આરાધના, તે આગાર અર્થાત્ ગૃહસ્થોની સામાયિક છે. તેમાં પાપસ્થાનનો ત્યાગ સર્વાંશે થતો નથી તેમજ યાવજ્ઞાવન માટે થતો નથી. પરંતુ એક દેશથી થાય છે, તેથી તેને દેશવિરતિ ચારિત્ર પણ કહે છે. (૨) અણગાર સામાયિક— ગૃહસ્થના સંબંધોનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરીને, યાવજ્ઞાવન માટે કોઈ પણ પ્રકારના આગાર વિના થતી સામાયિકની આરાધના, તે અણગાર અર્થાત્ સાધુઓની સામાયિક છે. તેમાં સર્વાંશે પાપસ્થાનનો ત્યાગ થતો હોવાથી તેને સર્વવિરતિ ચારિત્ર કહે છે.

સાધનાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરતા સાધક સહુ પ્રથમ સમ્યકૃત્વ સામાયિક—દઢ શ્રદ્ધાને પામે છે, ત્યાર પછી શુત સામાયિક-સમ્યગ્રૂદ્ધાન પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યાર પછી પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે આગાર સામાયિક અથવા અણગાર સામાયિકને પામે છે.

શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના બીજા સ્થાને કેવળ ચારિત્રની અપેક્ષાએ સામાયિકના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) આગાર સામાયિક અને (૨) અણગાર સામાયિક.

નિક્ષેપની અપેક્ષાએ સામાયિકના પ્રકાર :

નામ, સ્થાપના આદિ નિક્ષેપની અપેક્ષાએ સામાયિકના છ પ્રકાર થાય છે.

સામાયિકના છ ભેદ :– (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય, (૪) ક્ષેત્ર, (૫) કાળ અને (૬) ભાવ સામાયિક.

(૧) નામ સામાયિક :– શુલ્ષ નામ કે અશુલ્ષ નામ સાંભળી તેમાં રાગદ્રેષ ન કરવો, તે નામ સામાયિક છે. સામાયિકધારી આત્મા સ્તુતિ કે નિંદાના શબ્દો સાંભળીને એમ વિચારે કે શુભ કે અશુભ નામના પ્રયોગથી મારે શું? આત્મા તો શબ્દાતીત છે. મારે વર્થ રાગદ્રેષના સંકલ્પ શા માટે કરવા જોઈએ અથવા કોઈ જીવ કે અજીવ પદાર્થનું ‘સામાયિક’ એવું નામકરણ કરવામાં આવે તો તે નામ સામાયિક છે.

(૨) સ્થાપના સામાયિક :– કોઈપણ સ્થાપિત પદાર્થના સ્વરૂપ કે કુરૂપ જોઈ રાગદ્રેષ ન કરવા તે સ્થાપના સામાયિક છે અથવા કોઈ પદાર્થમાં સામાયિકની સ્થાપના કરે, તે સ્થાપના સામાયિક છે.

(૩) દ્રવ્ય-સામાયિક :– સોનું કે મારી સર્વ પદાર્થમાં સમભાવ રાખવો તે દ્રવ્ય સામાયિક છે. હીરો અને કાંકરો બંને જડ પદાર્થની દાસ્તિથી સમાન છે, તે સર્વ પદાર્થ મારાથી સર્વથા ભિન્ન છે, તેથી તેમાં રાગ કે દ્રેષ કરવા યોગ્ય નથી.

(૪) ક્ષેત્ર સામાયિક :– સુંદર બાગ કે કંટકકીર્ણ ભૂમિ, તે બંનેમાં સમભાવ રાખવો તે ક્ષેત્ર સામાયિક છે. સામાયિકધારી આત્મા એમ વિચાર કરે કે ગમે તેવું ક્ષેત્ર હોય તે પરક્ષેત્ર છે. મારું ક્ષેત્ર તો કેવળ અસંઘ્યાત પ્રદેશી આત્મા જ છે, તેથી હું તેમાં રાગદ્રેષ કરું તે અનુચિત છે.

(૫) કાળ સામાયિક :– વર્ષા, ઠંડી, ગરમી, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પવન આદિ સર્વ કાલમાં સમભાવ રાખવો તે કાળ સામયિક છે.

(૬) ભાવ સામાયિક :– સમસ્ત જીવો સાથે મૈત્રીભાવ ધારણ કરવો, કોઈ સાથે વૈર-વિરોધ ન રાખવા, તે ભાવ સામાયિક છે. આ ભાવ સામાયિક જ વાસ્તવિક ઉત્તમ સામાયિક છે. પૂર્વોક્ત સામાયિકનો અંતર્ભાવ ભાવ સામાયિકમાં થઈ જાય છે.

દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ સામાયિકના બે પ્રકાર છે.

(૧) દ્રવ્ય સામાયિક— શુદ્ધ વસ્ત્ર પરિધાન કરી, પવિત્ર સ્થાનમાં આસન પાથરી, મુહુપત્તિ બાંધી, ગુચ્છો રાખી, સામાયિકની વિધિ અનુસાર પાઠનું ઉચ્ચારણ કરીને સામાયિક ગ્રહણ કરવી, તે દ્રવ્ય સામાયિક છે. ભાવ વિનાની આરાધના પણ દ્રવ્ય સામાયિક છે.

(૨) ભાવ સામાયિક— યથાશક્તિ રાગ-દ્રેષનો ત્યાગ કરી, સમભાવની અનુભૂતિ કરવી, તે ભાવ સામાયિક છે. ભાવ દાસ્તિનો ત્યાગ કરી અંતર્દાસ્તિ દ્વારા આત્મ નિરીક્ષણમાં મનને જોડી વિષમ ભાવોનો ત્યાગ કરીને સમભાવમાં સ્થિર થવું, પૌર્ણાલિક પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને મમત્વ ભાવ દૂર કરીને આત્મ સ્વરૂપમાં રમણ કરવું, તે ભાવ સામાયિક છે.

આ રીતે દ્રવ્ય સામાયિક અને ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાવ સામાયિકની સાધના જ સાધનાનું અંગ બની શકે છે, ભાવ સામાયિક જ દોષોનું દફન કરીને અનંત ગુણોને પ્રગટ કરી શકે છે. તેમ છીતાં દ્રવ્ય સામાયિક પણ એક મહત્વપૂર્ણ સાધના છે, દ્રવ્યનો સાર ભાવ દ્વારા જ અભિવ્યક્ત થાય છે. ભાવશૂન્ય કિયા અંતે નિષ્ફળ જાય છે.

ભાવશૂન્ય કિયા કેવળ મારી ઉપર રૂપિયાની છાપ પાડવા તુલ્ય છે. તે રૂપિયો કદાચ બાળકોમાં રૂપિયાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છીતાં બજારમાં તેની કોઈ કિંમત નથી.

કેટલાક નિશ્ચયવાદીઓ ભાવવિશુદ્ધિને મહત્વ આપી દ્રવ્ય સામાયિકનો છેદ કરે છે. તેમના કથન

મુજબ સમભાવની સાધના જ મોક્ષપ્રાપ્તિનું અંગ છે માટે કોઈ પણ વિધિ-વિધાન રૂપ દ્રવ્ય સામાયિકની આવશ્યકતા નથી. આ પ્રકારની એકાંતિક માન્યતા યથોચિત નથી. દ્રવ્ય વિનાની કેવળ ભાવ સામાયિક પણ રૂપિયાની છાપ વિનાની કેવળ ચાંદી જેવી છે. તેનું મૂલ્ય હોવા છતાં તેના પર રૂપિયાની છાપ ન હોવાથી તે સમસ્ત જનસમાજમાં ગતિ પામતી નથી.

જો તે જ ચાંદી પર રૂપિયાની છાપ પડી જાય, તો તેનો ચમત્કાર અનોખો હોય છે. તે જ રીતે સાધનામાં ભાવવિશુદ્ધિનું જ મહત્વ હોવા છતાં, જો તેના પર દ્રવ્યક્રિયાની છાપ પડી જાય, તો તેનો ચમત્કાર વધી જાય છે. ભાવ સહિતની દ્રવ્યક્રિયા સાધક જીવનમાં લાભનું કારણ બને છે તેની સાથે તે અન્યને પણ પ્રેરક બની શકે છે, તેથી જ તીર્થકરોએ ભાવવિશુદ્ધિના મહત્વની સાથે જ ડેક્ટેકાણે દ્રવ્યક્રિયાનું કથન કર્યું છે.

સામાયિક, તે શિક્ષાવત છે. આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર સૂરિલુઅને કહું છે કે સાધુધર્મભ્યાસઃ શિક્ષાઃ । જેના દ્વારા શ્રેષ્ઠ ધર્મોનો યોગ્ય અભ્યાસ થાય, તેને શિક્ષા કહે છે. સામાયિક વ્રતની પૂર્ણતા માટે તેનો નિત્ય અભ્યાસ કરવો પડે છે. સમભાવની અનુભૂતિના લક્ષે સાધકે પૂર્ણ ઉલ્લાસ અને શ્રદ્ધા સાથે જાગૃતિપૂર્વક દ્રવ્યક્રિયાનો સતત પ્રયત્ન કરવો જ પડે છે. જાગૃતિ પૂર્વકના નિરંતર પુરુષાર્થી અવશ્ય કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

સામાયિકની સાધક પ્રવૃત્તિઓ— સામાયિક વ્રતના સ્વીકાર માત્રથી કામ પૂર્ણ થતું નથી, વ્રતનું પૂર્ણપણે પાલન કરવું, તે સાધકનું લક્ષ્ય હોય છે. લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે સમભાવમાં બાધક બનતી અઢાર પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. તેના કરતાં સમભાવની સાધક પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવો, તે વિશેષ અગત્યનું છે. જો સાધક દ્વારા સમભાવની પોષક પ્રવૃત્તિને સ્વીકારે નહીં, તો નવરું પડેલું મન આર્ત-રૌક્રધ્યાનના વિષમ પરિણામોમાં રમ્યા કરે છે.

સાધકે સમભાવમાં સ્થિત થવા માટે કર્તા-ભોક્તા ભાવને છોડીને કેવળ જ્ઞાતા-દષ્ટાભાવ કેળવવા માટે પુરુષાર્થ કરવાનો છે. કર્તા-ભોક્તા ભાવ રાગ-દ્રેષ્ણને જન્મ આપે છે. સાધકે સામાયિકના કાલ દરમ્યાન સર્વ યૌગિક પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને પોતાના ઉપયોગને જ્ઞાતા-દષ્ટા ભાવમાં સ્થિર કરવા ધ્યાનસ્થ બની જવું, તે સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધના છે પરંતુ સામાન્ય સાધકો તે સાધના કરી શકતા નથી. અનાદિકાલથી કંઈક કરવા માટે જ ટેવાયેલું મન અકર્તાભાવને શીઘ્ર સ્વીકારતું નથી. મન, વચન કે કાયા અશુભ પ્રવૃત્તિમાં ચાલ્યા ન જાય, તે માટે આચાર્યાએ સામાયિકના કાલ દરમ્યાન કેટલીક શુભ સાધક પ્રવૃત્તિઓનું સૂચન કર્યું છે. (૧) વૈરાગ્યવર્ધક શાસ્ત્ર વાંચન કે શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવું. (૨) મનને સ્વાધ્યાયમાં જોડવું. (૩) અનિત્ય આદિ બાર ભાવનાઓની અનુપ્રેક્ષા કરવી. (૪) મહા પુરુષોના જીવન ચરિત્ર આદિ ધર્મકથાનું શ્રવણ, વાંચન કરવું. (૫) ઈષ્ટ મંત્રના જાપ કરવા.

સામાયિકની બાધક પ્રવૃત્તિ :— જે પ્રવૃત્તિ સમભાવની સિદ્ધિમાં સહાયક બનતી ન હોય, તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સામાયિકને માટે બાધક બને છે. સાધકે તેનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. સર્વ પાપકારી પ્રવૃત્તિઓ સમભાવમાં બાધક બને છે. (૧) મન યોગની શુદ્ધિ માટે અશુભ ધ્યાન, ખોટા સંકલ્પ-વિકલ્પો, સાંસારિક વિચારણાઓનો ત્યાગ (૨) વચનયોગની શુદ્ધિ માટે નિંદા-કુથલી, અંહારસ્ય, ચારે પ્રકારની વિકથાનો ત્યાગ (૩) કાયયોગની શુદ્ધિ માટે કાયાની ચંચળતાનો ત્યાગ, પગ લાંબા-ટૂંકા કરવા, આળસ મરડવી, બગાસા ખાવા, ટચાકા ફોડવા વગેરે કાયિક પ્રમાદ પોષક પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો.

આ રીતે મન, વચન, કાયાને પાપપ્રવૃત્તિથી દૂર રાખવા, ભવાંતરોના રાગ-દ્રેષ્ણના, વિષમભાવોના દઢતમ સંસ્કારોનો નાશ કરવા જાગૃતિપૂર્વક પુરુષાર્થ કરવો.

સામાયિકની શુદ્ધિ :— સામાયિક, એક પવિત્ર સાધના છે. તેનું મૂલ્યાંકન તેની સંખ્યાના આધારે થતું

નથી પરંતુ તેની ગુણવત્તાના આધારે થાય છે. સામાયિક વ્રતની ગુણવત્તા વધારવા માટે તેમાં ચાર પ્રકારની શુદ્ધિ કરવી આવશ્યક છે— (૧) દ્રવ્ય શુદ્ધિ, (૨) ક્ષેત્ર શુદ્ધિ, (૩) કાળ શુદ્ધિ અને (૪) ભાવ શુદ્ધિ.

દ્રવ્ય શુદ્ધિ— સામાયિક કરવા માટે આસન, વસ્ત્ર, રજોહરણ, પૂંજણી, માળા, મુખવસ્ત્રિકા આદિ ઉપકરણોની શુદ્ધિ, તે દ્રવ્ય શુદ્ધિ છે. તે સાધનો શુદ્ધ અર્થાત્ અલ્પ આરંભથી બનેલા અહિંસક તેમજ વિકારોત્પાદક ન હોય અને સંયમની અભિવૃદ્ધિમાં સહાયક અને ઉપયોગી હોવા જરૂરી છે. પોતાના વસ્ત્રોથી પોતાને કે બીજાને રાગ-દ્રેષ ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે રંગબેરંગી કે ઉદ્ભબટ વેશ ધારણ ન કરવો જોઈએ. શક્ય હોય, ત્યાં સુધી સાધકે શેત અને સાદા મર્યાદાયુક્ત વસ્ત્ર પરિધાન કરવા જોઈએ.

આસન, ગુંઘો, રજોહરણ વગેરે ઉપકરણો સહેલાઈથી પ્રતિલેખન થઈ શકે તેવા અને ધર્મના પ્રતિક રૂપ મુહૂરતિ સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત હોવી જરૂરી છે. જપ સાધના માટે સુતર આદિની યોગ્ય માળા, વૈરાગ્યવર્ધક, આત્મભાવ પોષક સ્વાધ્યાયને યોગ્ય પુસ્તકો વગેરે બાહ્ય સાધનો સાધકની ભાવવિશુદ્ધિમાં સહાયક બને છે. સાધકે વિવેકપૂર્વક દ્રવ્યશુદ્ધિ રાખવી જોઈએ કે જેથી સ્વયંને લાભ થાય અને અન્ય લોકોને ધર્મકિયાની પ્રતીતિ તેમજ શ્રદ્ધા થાય છે.

ક્ષેત્ર શુદ્ધિ :— સાધક જે સ્થાને બેસી સામાયિક આદિ ધર્મ કિયા કરે છે, તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે. તે સ્થાન શુદ્ધ પવિત્ર હોવું જરૂરી છે. જે સ્થાને બેસવાથી ધાર્મિક વિચારધારા તૂટી જાય, ચિત્તમાં ચંચળતા આવે, અધિક સ્ત્રી-પુરુષ કે પશુ આદિનું આવાગમન હોય, તેમનું રહેઠાણ હોય, છોકરા-છોકરીઓ કોલાહલ કરતા હોય, રમતા હોય, ઠકા-મશકરી કરતાં હોય, કલેશ-કંકાસનું વાતાવરણ હોય, આ પ્રકારનું ક્ષેત્ર સામાયિકની આરાધના માટે યોગ્ય નથી, પરંતુ સામાયિકની આરાધના માટે મનને શાંત કરે, સંકલ્પ-વિકલ્પોથી મુક્ત કરાવી જીવને અંતરમુખ બનાવે, તેવું પવિત્ર અને નિર્મણ સ્થાન હોવું જરૂરી છે.

શક્ય હોય ત્યાં સુધી તો ઘર કરતાં ઉપાશ્રય જ સામાયિક કરવાનું વધારે ઉત્તમ ક્ષેત્ર કહેવાય. ઉપાશ્રયનું વાતાવરણ ગૃહસ્થ જીવનની જંજાળોથી બિલકુલ અણગું તેમજ નિરાળું હોય છે. ધર્મારાધના કરતાં સહધર્મી અન્ય સાધકોના પરિચયથી તેમજ ગુરુજનોના સત્સંગથી પોતાની જૈન સંસ્કૃતિની મહતાનું ભાન પણ થાય છે અને આરાધનાની નિત્ય નવીન પ્રેરણા મળતી રહે છે.

કાળશુદ્ધિ :— કાળનો અર્થ સમય છે. સમયની શુદ્ધિ કરવી, તે કાલશુદ્ધિ છે. યોગ્ય સમયનો વિચાર કરી સામાયિક કરવામાં આવે, તો જ સામાયિક નિર્વિદ્ધિ સ્થિરતા પૂર્વક પૂર્ણ થાય છે. અયોગ્ય સમયે સામાયિક કરવાથી સામાયિકમાં મન શાંત રહેતું નથી. અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પોના પ્રવાહમાં મન તણાઈ જાય છે અને અંતે સામાયિકનું ઘ્યેય સિદ્ધ થતું નથી.

સાધક સ્વયં જે ક્ષેત્રમાં હોય, પોતાની જે જવાબદારીઓ હોય, તેને પૂર્ણ કરીને ત્યાર પછી વિવેક પૂર્વક ઉચ્ચિત સમયે સામાયિકની આરાધના કરવી જોઈએ. કાલ સંખ્યા વિવેક પોતાની ચિત્તસમાધિમાં સહાયક બને છે અને આસપાસની વ્યક્તિઓની પણ શાંતિ-સમાધિ અને ધર્મશ્રદ્ધામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

સામાન્ય રીતે પ્રાતઃકાલ અથવા બ્રહ્મમુહૂર્ત, તે સામાયિકની આરાધના માટે શ્રેષ્ઠકાલ ગણી શકાય છે કારણ કે તે સમયે બાહ્ય જગતનું, દુન્યવી જનસમાજનું વાતાવરણ શાંત હોય, તેથી પરિણામની ધારા અખંડ બની રહે છે. તે સમયે અન્ય સાધકો પણ પોતાની સાધનામાં લીન હોવાથી સમગ્ર વાતાવરણ સાધનામય હોવાથી પોતાની સાધનાને પૂછ્ય મળે છે, તેમ છતાં જે સમયે સાધકનું મન શાંતિ અનુભવે, તે સમય તેના માટે સામાયિકનો સમય કહેવાય છે.

ભાવશુદ્ધિ :— મન, વચન અને શરીરની શુદ્ધિ રાખવી, તે ભાવશુદ્ધિ છે.

મન શુદ્ધિ :— મન અત્યંત ચંચળ છે તેને નિયંત્રણમાં રાખવું અત્યંત કठિન છે છતાં મનોવિજ્ય માટે જપ-તપ, જ્ઞાન-ધ્યાન, સત્ત્વસાહિત્યનું અવલોકન, ચિંતન-મનન પરમ આવશ્યક છે. તેના માધ્યમથી મનને જીતી શકાય છે.

જીવનવિકાસનો આધાર મનની સ્થિરતા પર છે. વિષયોમાં જેંચાયેલું, રાગ-દ્રેષના વિચારોમાં ગુંચવાયેલું મન કર્મબંધનું કારણ છે, પરંતુ તે જ મન રાગ-દ્રેષની વિચારધારાને છોડીને સ્વાધ્યાય, જપ, ધ્યાન આદિ અનુષ્ઠાનોમાં જોડાઈને ધીરે ધીરે એકાગ્ર બની જાય છે, ત્યારે તે સાધનામાં સહાયક બને છે. સાધકે સાવધાનીપૂર્વક મનના દશ દોષોથી દૂર રહી મનશુદ્ધિ માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

વચન શુદ્ધિ :— સામાયિકના કાલ દરમ્યાન વચનગુણિ-મૌન રાખવું જરૂરી છે. જો તે ન બની શકે તો વચન સમિતિનું પાલન કરવું અત્યંત જરૂરી છે. સામાયિક વ્રતમાં કર્કશકારી, કઠોરકારી, સાવધકારી, હિંસકારી, પાપકારી, કષાયોથી યુક્ત, નિષેધકારી, ખોટી પ્રશંસાકારી તથા દીન-છીન વચનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. ભાષા વ્યક્તિના અંતર્ભાવોને પ્રગત કરે છે, તેથી સમભાવમાં સ્થિત થનાર સાધકે ભાષાના ગુણ-દોષનો વિચાર કરીને હિત, મિત અને પરિમિત ભાષા જ બોલવી જોઈએ.

કાય શુદ્ધિ :— કાય શુદ્ધિ એટલે કાયિક સંયમ. મનુષ્યની કાયિક યોષ્ટાઓ મનુષ્યની વૃત્તિને પ્રગત કરે છે. જો કાયિક વ્યાપાર અન્ય જીવોને પીડાકારી ન હોય, અસત્યતાપૂર્વકનો કે હાસ્યાસ્પદ ન હોય, તો જ સમભાવની ધારા અખંડ બની શકે છે. આ રીતે મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ રાખવા મન, વચન, કાયાના દોષોને જાણીને તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

સમાયિકના ઉર દોષ : મનના દશ દોષ :-

અવિવેકજસો કિર્તી, લાભત્થી ગવ્વ-ભય-નિયાણત્થી ।
સંસય-રોસ-અવિણાઓ, અબહુમાણ દોસો ભાણિયવ્વા ॥

(૧) અવિવેક દોષ, (૨) યશ:કીર્તિ દોષ, (૩) લાભાર્થ દોષ, (૪) ગર્વ દોષ, (૫) ભય દોષ, (૬) નિદાન દોષ, (૭) સંશય દોષ, (૮) રોષ દોષ, (૯) અવિનય દોષ, (૧૦) અબહુમાણ દોષ, આ મનના દશ દોષો છે.

(૧) અવિવેક દોષ :— સામાયિક કરતી વખતે કાર્યના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યનો વિવેક ન રાખવો, સમય-અસમયનો ઘ્યાલ ન રાખવો, તે અવિવેક દોષ છે તથા સામાયિકના સ્વરૂપને બરાબર ન સમજવું અને તે પ્રમાણે આચરણ ન કરવું તે પણ અવિવેક દોષ છે.

(૨) યશ:કીર્તિ દોષ :- યશ અને કીર્તિની, કામનાથી સામાયિક વ્રતની આરાધના કરવી.

(૩) લાભાર્થ દોષ :- ધન સંપત્તિ વ્યાપાર આદિની વૃદ્ધિ માટે અથવા આવા લાભના અનેક પ્રકારના વિચારોથી સામાયિક કરવી તે.

(૪) ગર્વ દોષ :- હું ધાણી સામાયિક કરું છું, મારા જેટલી સામાયિક બીજું કોણ કરી શકે ? હું જ ખરો કુલીન છું, ધર્માત્મા છું, આ રીતે અભિમાન કરવું, તે ગર્વ દોષ છે.

(૫) ભય દોષ :- હું જૈન કુળમાં ખાનદાન કુટુંબનો હોવા છતાં જો સામાયિક નહિ કરું તો લોકો મને કેવો કહેશે ? આ પ્રકારની લોક નિંદાના ભયથી સામાયિક કરવી અથવા કોઈ રાજકીય અપરાધના કારણો મળનાર રાજકીય અથવા લેણદાર આદિથી ભયવા માટે સામાયિક કરીને બેસી જવું, એ ભય દોષ છે.

(૬) નિદાન દોષ :- સામયિક દ્વારા કોઈ ભૌતિક ફળની ઈચ્છા રાખવી. અમુક પદાર્થ અથવા સાંસારિક

સુખની પ્રાપ્તિ માટે સામાયિકનું ફળ વેચી નાંખવું, તે નિરાન દોષ છે.

(૭) સંશય દોષ :— સામાયિકના ફળ વિષયક સંશય રાખવો કે આ સામાયિક વ્રત કરું છું તેનું ફળ મને પ્રાપ્ત થશે કે નહિ અથવા આટલા સમયથી સામાયિક કરું છું છતાં તેનું ફળ કાંઈ મળ્યું નથી, તેવી વિચારણા કરવી, તે સંશય દોષ છે.

(૮) રોષ દોષ :— સામાયિકમાં કોઘ, માન, માયા, લોભની પ્રવૃત્તિ કરવી, લડાઈ ઝગડા કરવા, રોષ કરવો, તે રોષ દોષ છે.

(૯) અવિનય દોષ :— સામાયિક પ્રતિ આદર ભાવ ન રાખવો, સામાયિકમાં દેવ, ગુરુ તથા ધર્મનો અવિનય કરવો, તેઓની અવહેલના કરવી, તે અવિનય દોષ છે.

(૧૦) અબહુમાન દોષ :— ભક્તિ ભાવથી ઉત્સાહિત થઈ સામાયિક ન કરવી. દબાણથી કે આવી પડેલી આઝત સમજી સામાયિક કરવી અબહુમાન દોષ છે.

વચનના દશ દોષ :-

કુવચણ સહસાકરે સછંદ-સંખેય-કલહં ચ ।
વિગહા-વિહાસોડસુદું, નિરવેક્ખો મુણમુણા દોસા દસ ॥

(૧) કુવચન (૨) સહસાકાર (૩) સ્વચ્છંદ (૪) સંક્ષેપ (૫) કલહ (૬) વિકથા (૭) હાસ્ય (૮) અશુદ્ધ (૯) નિરેપક્ષ (૧૦) મુભ્રમન, આ વચનના દશ દોષો છે.

(૧) કુવચન દોષ :— સામાયિકમાં કુત્સિત, બીભત્સ તેમજ ખરાબ વચનો બોલવા, તે કુવચન દોષ છે.

(૨) સહસાકાર દોષ :— જલદી, વિચાર્યા વિના, મનમાં ફાવે તેમ, હાનિકર તેમજ અસત્ય વચનો બોલવા, તે સહસાકાર દોષ છે.

(૩) સ્વચ્છંદ દોષ :— સામાયિકમાં સ્વચ્છંદ વૃત્તિનું પોષણ થાય, તેવા કામવર્ધક ખરાબ ગીતો ગાવા, ખરાબ વાતો કરવી, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરવી તે સ્વચ્છંદ દોષ છે.

(૪) સંક્ષેપ દોષ :— સામાયિકમાં પાઠને જેમ-તેમ બોલવા, ટૂંકા કરીને બોલવા તે સંક્ષેપ દોષ છે.

(૫) કલહ દોષ :— સામાયિકમાં કલેશ-કંકાસ ઉત્પન્ન થાય તેવા કટુવચન બોલવા, તે કલહ દોષ છે.

(૬) વિકથા દોષ :— સામાયિકમાં પ્રયોજન વગર નિરથ્રક વાતો કરવી, મનોરંજનની દાઢિએ સ્ત્રી સંબંધી, ભોજન સંબંધી, રાજ્ય અને દેશ સંબંધી વાતો કરવી, તે વિકથા દોષ છે.

(૭) હાસ્ય દોષ :— સામાયિકમાં હાસ્ય મશકરી કરવી, વંગ્યપૂર્ણ શબ્દો કહેવા તે હાસ્ય દોષ છે.

(૮) અશુદ્ધ દોષ :— શુદ્ધિનો ઘ્યાલ રાખ્યા વિના સામાયિકના પાઠો બોલવા અથવા વાતને ખોટી રીતે રજૂ કરવી તે અશુદ્ધ દોષ છે.

(૯) નિરપેક્ષ દોષ :— સામાયિકમાં શાસ્ત્રોની ઉપેક્ષા કરી વાક્યો બોલવા, અસાવધાનીથી માન-મર્યાદા વિના વચનો બોલવા, તે નિરપેક્ષ દોષ છે.

(૧૦) મુભ્રમન દોષ :— મનમાં ગણગણવું, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણો ન કરવા, બીજાને સમજાય એ રીતે સૂત્ર પાઠ આદિનું ઉચ્ચારણ ન કરવું, તે મુભ્રમન(મુણમુણ) દોષ છે.

કાયાના બાર દોષો :-

કુઆસણ ચલાસણ ચલાદિટ્ટી, સાવજ્જકિરિયાડલંબણાડકુચ્ચરણ-પસારણ ।

આલસ-મોડળ-મલ-ત્વિમાસણ, નિદ્રા વેયાવચ્ચતિ બારસ કાયદોસા ॥

(૧) કુઆસન, (૨) ચલાસન, (૩) ચલદાસ્થિ, (૪) સાવદ્ય કિયા, (૫) આલંબન, (૬) આકુંચન પ્રસારણ, (૭) આળસ, (૮) મોડન, (૯) મલ, (૧૦) વિમાસન, (૧૧) નિદ્રા, (૧૨) વૈયાવૃત્ય, આ કાયાના બાર દોષો છે.

(૧) કુઆસન દોષ :— સામાયિકમાં પગ ઉપર પગ ચડાવીને અભિમાનપૂર્વક બેસવું, ગુરુજનો સમક્ષ અવિનયપૂર્વકના આસન બેસવું, તે કુઆસન દોષ છે.

(૨) ચલાસન દોષ :— સામાયિકમાં સ્થિર આસનથી ન બેસતાં વારંવાર આસનથી ચલિત થવું, તે ચલાસન દોષ છે.

(૩) ચલદાસ્થિ દોષ :— સામાયિકમાં દાસ્થિની અસ્થિરતા રાખવી, નજરને ચારે બાજુ ફેરવવી તે ચલદાસ્થિ દોષ છે.

(૪) સાવદ્ય કિયા દોષ :— સામાયિકમાં હિંસાકારી પ્રવૃત્તિ કરવી અને અન્યને પણ સંકેત કરવો, તે સાવદ્ય કિયા દોષ છે.

(૫) આલંબન દોષ :— શારીરિક આવશ્યકતા ન હોવા છતાં ટેકો લેઈને બેસવું, આલંબન લઈને ઊભા રહેવું અને તેના દ્વારા આરામ કરવો, તે આલંબન દોષ છે.

(૬) આકુંચન-પ્રસારણ દોષ :— પ્રયોજન વગર સામાયિકમાં હાથ-પગ આદિ અવયવોને સંકોચવા તથા ફેલાવવા, તે આકુંચન પ્રસારણ દોષ છે.

(૭) આળસ દોષ :— સામાયિકમાં આળસ મરડવી, બગાસા ખાવા, તે આળસ દોષ છે.

(૮) મોડન દોષ :— અંગ મરડવા, હાથ-પગની આંગળીઓના ટચાકા ઝોડવા ઈત્યાદિ કિયા કરવી, તે મોડન દોષ છે.

(૯) મલ દોષ :— સામાયિકમાં બેસીને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની આરાધના કરવાને બદલે શરીર ઉપરથી મેલ ઉતારવો, તે મલ દોષ છે.

(૧૦) વિમાસન દોષ :— સામાયિકમાં લમણે હાથ મૂકી વિમાસણમાં કે મૂંજવણમાં પડ્યા હોય તેમ શોકગ્રસ્ત અવસ્થામાં બેસવું, તે વિમાસણ દોષ છે.

(૧૧) નિદ્રા દોષ :— સામાયિકમાં બેસી પ્રમાદ કરવો, નિદ્રા લેવી, જોકા ખાવા તે નિદ્રા દોષ છે.

(૧૨) વૈયાવૃત્ય દોષ :— સામાયિકમાં પગ-માથું દબાવવા, શારીરિક સેવા કરાવવી, શરીરને પંપાળવું, તે વૈયાવૃત્ય દોષ છે. કેટલાક આચાર્ય ભગવંતો વૈયાવૃત્યના સ્થાને કંપન દોષ જણાવે છે અર્થાત્ સામાયિકમાં સ્વાધ્યાય આદિ કરતા શરીરને ડોલાવવું તે કંપન દોષ છે.

આ રીતે સામાયિકમાં દશ મનના, દશ વચ્ચના અને બાર કાયાના કુલ બત્તીસ દોષો ટાળવા માટે સાધકે સાવધાન રહેવું જોઈએ. દોષ રહિત સાધનાથી જ અધ્યાત્મવિકાસ થાય છે.

સામાયિકના અધિકારી :— સાધનાનો અધિકારી યોગ્ય હોય તો જ સાધના સફળ બને છે. સારામાં સારી વસ્તુ પણ અનધિકારીના હાથમાં આવવાથી તે નિસ્સેજ બની જાય છે.

સામાયિક પાપ કર્મનો નાશ કરવા માટે અમોઘ ઔષધિ છે. તેના સેવનની સાથે તદ્દનુકૂળ ન્યાયનીતિ પૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરવો, વૈર વિરોધાદિ મનના વિકારોને શાંત રાખવા, કર્મદાર્થી પ્રાપ્ત પોતાની અનુકૂળ

કે પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં પણ પ્રસન્ન ચિત્ત રહેવું, અધીર ન બનવું, અન્યની નિંદા કે અપમાન ન કરવા, સર્વ જીવોને પોતાના આત્મા સમાન પ્રિય સમજવા, કોઇ કે દંભથી કોઈને પીડા ન પહોંચાડવી, દીન-દુઃખીને જોઈ અનુકૂંપા લાવવી, તેઓને યથાશક્તિ સહાયતા કરવી, પોતાના સાથીની ઉન્નતિ જોઈને ખુશ થવું ઈત્યાદિ સુંદરમાં સુંદર પથ્યનું આચરણ કરવું અતિ આવશ્યક છે. આચાર્ય હરિભદ્રસુરિજીએ સુપ્રસિદ્ધ ખોડશક ગ્રંથમાં સામાયિકના અધિકારીના લક્ષણો કહ્યા છે-

ઔદાર્ય દાક્ષિણ્યં, પાપજુગુપ્સાયં નિર્મલો બોધઃ ।

લિઙ્ગાનિ ધર્મ સિદ્ધિ: પ્રાયેણ જન-પ્રિયત્વં ચ ॥

(૧) ઔદાર્ય— ઉદારતા. સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, પરમાર્થ વૃત્તિ કેળવી સર્વ જીવોને સુખી કરવાની ભાવના, તે ઔદાર્ય છે. **(૨) દાક્ષિણ્ય—** કુશળતા. પાપથી છૂટવાની ચતુરતા. **(૩) પાપજુગુપ્સા—** પાપ પ્રવૃત્તિ પ્રતિ વૃષ્ણાનો ભાવ, તે પાપજુગુપ્સા છે. જેને પાપ પ્રતિ જુગુસા હોય, તે જ પાપનો ત્યાગ કરી શકે છે. **(૪) નિર્મલબોધ—** સામાયિક શું છે, તેની આરાધના કેવી રીતે કરાય, તેની મહત્ત્વા શું છે? વગેરે વિષયોની સ્પષ્ટતા હોવી જરૂરી છે. ઉપરોક્ત ચાર ગુણોના ધારક, વિવેકી વ્યક્તિ જ સામાયિકની સાધના માટે યોગ્ય ગણાય છે.

આ રીતે સમજી શકાય છે કે સામાયિકના કાલ દરમ્યાન સાધકે અદાર પાપસ્થાનનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. જે વ્યક્તિને પાપનું આકર્ષણ છૂટી જાય, તે જ વ્યક્તિ સામાયિકની આરાધના કરી શકે છે. શ્રાવકના બાર વ્રતમાં સામાયિક, તે નવમું વ્રત છે. પ્રાય: આગળના આઠ વ્રતના પાલનથી જેનું જીવન કંઈક અંશે સંયમિત અને નિયમિત બનેલું હોય, તેનામાં જ સામાયિકની યોગ્યતા પ્રગટી શકે છે. જેમ ચૂલે ચઢાવેલા વાસણામાં રહેલા દૂધને ઊભરાવા ન દેવું હોય, તો માત્ર ઉપરથી પાણીના થોડા ધારાં દૂધને શાંત કરે તે સંભવિત નથી. પણ તેની સાથે નીચે રહેલા અજીને પણ શાંત કરવો પડે છે.

જીવનના સમગ્ર વ્યવહારમાં છણકપટ, અભિમાન આદિ દુર્ગુણની આગમાં સંતપ્ત વ્યક્તિ કદાચ એકાદ સામાયિક કરવા બેસે. તો સામાયિક રૂપી પાણીના છાંટાથી તેના હદ્યમાં શાંતિ થતી નથી. માનસિક શાંતિ માટે દુર્ગુણ રૂપી આગ દૂર કર્યા પછી સામાયિક રૂપી જળનો છંટકાવ થાય, તો જ તેનું ચિત્ત શાંતિનો, સમભાવનો આનંદ અનુભૂતી શકે છે.

સંક્ષેપમાં વિષયોથી પરાજનુભૂતિ સંયમી સાધક જ સામાયિકની યોગ્યતા ધરાવે છે અને તે જ સમભાવના આનંદની અનુભૂતિ કરી શકે છે.

સામાયિકનું આસન :— સામાયિકમાં સિથરતાની ખાસ આવશ્યકતા છે. અસ્થિર આસન મનની દુર્બળતા અને ચંચળતાની નિશાની છે. યોગના આઠ અંગોમાં આસન ત્રીજું અંગ માનવામાં આવે છે. આસનથી શરીરમાં રક્તની શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી સ્વાસ્થ્ય સારું રહેવાથી ઉચ્ચ વિચારોને બળ મળે છે. મન ઉપર દઢ આસનનો ઘણો પ્રભાવ પડે છે. શરીર ઉપરનું નિયંત્રણ મનને નિયંત્રિત બનાવી શકે છે, તેથી સામાયિકમાં સિદ્ધાસન અથવા પચાસન આદિ કોઈ એક આસને સિથરતાપૂર્વક બેસવું જોઈએ. મસ્તક અને કમ્મરને જુકાવીને બેસવું નહિ.

સામાયિકમાં દિશાનું મહત્વ :— સામાયિક કરનારે પોતાનું મુખ પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશા તરફ રાખવું જોઈએ. શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના બીજા સ્થાનમાં શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય, સામાયિક, પ્રતિકમણ આદિ કોઈ પણ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો માટે પૂર્વ તથા ઉત્તર દિશાનું વિધાન છે. જ્યારે ગુરુ સન્મુખ બિરાજમાન હોય, ત્યારે તેમની સન્મુખ બેસીને આરાધનાઓ કરવી જોઈએ. ગુરુનું મુખ તે શિષ્યને માટે પૂર્વ દિશા જ છે.

પૂર્વ દિશા :— અસ્ત થયેલો સૂર્ય પુનઃ પૂર્વ દિશામાં અત્યુદ્યને પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાના દિવ્ય પ્રકાશથી સંસારને પ્રકાશિત કરે છે.

ઉત્તર દિશા :— ઉત્ત અર્થાતું ઉચ્ચતા ઊર્ધ્વતા, તર એટલે અવિક, એવો ભાવ. આ ઉત્તર દિશાથી ધ્વનિત થાય છે આ રીતે ઉત્તર એટલે ઊંચી ગતિ, ઊંચું જીવન, ઊંચો આદર્શ પ્રાપ્ત કરવાનો સંકેત ઉત્તર દિશાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્તર દિશાનું બીજું નામ ધ્વન દિશા પણ છે. પ્રસિદ્ધ ધ્વનનો તારો જે પોતાના કેન્દ્ર ઉપર જ સ્થિર રહે છે, તે પણ ઉત્તર દિશામાં જ રહે છે સંક્ષેપમાં પૂર્વ દિશા આપણા માટે પ્રગતિની, ઉત્થાનની અને ઊર્ધ્વ ગતિની સંદેશાવહિકા છે અને ઉત્તર દિશા સ્થિરતા, દઢતા, નિશ્ચયાત્મકતા અને અચળ આદર્શનો સંકેત કરે છે.

સામાયિકની કાલમર્યાદા :— સાધકનું ઘેય અખંડ સમભાવને પ્રાપ્ત કરવાનું જ હોય છે. સમભાવ આત્માનો ગુણ છે. તે ત્રિકાલ શાશ્વત છે તેથી તેના માટે સમય મર્યાદા હોતી નથી. સાધકે જીવન પર્યત સમભાવમાં રહેવાનું છે. આ વાતને લક્ષમાં રાખીને નિર્ગંધ મુનિઓ યાવજીજીવનની સામાયિકનો સ્વીકાર કરે છે અને પોતાના સમગ્ર વ્યવહારને સમભાવ યુક્ત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

શ્રાવકો ગૃહસ્થ જીવનમાં હોવાથી યાવજીજીવનની સામાયિક ગ્રહણ કરી શકતા નથી. તેના માટે પ્રશ્ન થાય કે શ્રાવકોની એક સામાયિકની કાલ મર્યાદા કેટલી હોય ? ‘કરેમિ ભંતે’ પ્રતિક્ષા પાઠમાં જાવ નિયમ શબ્દ પ્રયોગ છે. તેમાં કોઈ ચોક્કસ કાલમર્યાદાનું કથન નથી, જો શ્રાવકોની સામાયિક માટે કાલમર્યાદા નિશ્ચિત ન હોય, તો શ્રાવકો પોતપોતાની ઈચ્છાનુસાર પાંચ, દશ, પંદર મિનિટની પણ સામાયિક કરી શકે છે અને આ રીતે થાય, તો તેમાં અવ્યવસ્થા થાય અને સામાયિક જેવી પવિત્ર અને અમૂલ્ય સાધના હાસ્યાસ્પદ બની જાય છે, તેથી દીર્ଘદેખા પૂર્વાચાર્યોએ આ વિષય પર ગંભીર વિચારણા કરીને એક સામાયિકનું બે ઘડીનું કાલમાન નિશ્ચિત કર્યું છે.

બે ઘડી-૪૮ મિનિટની મહત્ત્વા—વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કથન છે કે એક વિચાર, એક સંકલ્પ, એક ભાવ કે એક ધ્યાન બે ઘડી-૪૮ મિનિટ પર્યત સ્થિર રહી શકે છે, ત્યાર પછી તેમાં અવશ્ય પરિવર્તન આવે છે.

અંતોમુહૂર્તકાલં ચિત્તસ્સેગગગયા હવઙ્ ઝાણં ।

તે ઉપરાંત સાધકની કોઈ પણ સાધના માટે એક મુહૂર્તનો સમય કહ્યો છે. જેમ કે— આઠમા ગુણસ્થાનથી બારમા ગુણસ્થાનનો ક્ષપક શ્રેષ્ઠીનો સમય એક મુહૂર્તનો છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે ત્રણો કરણનો સમય પણ અંતર્મુહૂર્તનો કહ્યો છે. આમ બે ઘડીની સ્થિરતા સાધના માટે અત્યંત ઉપયોગી છે, તેવા અનુભવ પરથી આચાર્યોએ સામાયિકની કાલમર્યાદા બે ઘડીની નિશ્ચિત કરી હોય, તેમ લાગે છે.

દશ પ્રકારના પરચ્યક્રખાણમાં નવકારશી પરચ્યક્રખાણના પાઠમાં નમસ્કારમંત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક પરચ્યક્રખાણ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધીની મર્યાદા હોય છે. તેમાં કાલમર્યાદા નિશ્ચિત નથી તેમ છતાં પરંપરા અનુસાર નવકારશી પરચ્યક્રખાણની કાલમર્યાદા સૂર્યોદય પછી બે ઘડીની નિશ્ચિત થઈ ગઈ છે. તે રીતે ગૃહસ્થોની એક સામાયિકની કાલ મર્યાદામાં પૂર્વાચાર્યોની પરંપરા, મનોસ્થિરતા અને સામાજિક વ્યવસ્થા માટે બે ઘડીની મહત્ત્વા છે.

સામાયિકના અતિચારો— સાધક લક્ષ્યપૂર્વક સજગપણે સામાયિકની આરાધના કરે છે, તેમ છતાં અનાદિકાલીન સંસ્કારથી, કર્મના ઉદ્યને આધીન બનીને, સમભાવના બદલે વિષમ ભાવ આવી જાય કે પ્રમાદ થઈ જાય, તો દોષના સેવનથી વ્રત મળિન બને છે. તેની શુદ્ધિ માટે સૂત્રકારે સામાયિકના પાંચ

અતિચારનું કથન કર્યું છે.

પ્રત્યેક વ્રત ચાર પ્રકારે દૂષિત થાય છે— (૧) અતિકમથી (૨) વ્યતિકમથી (૩) અતિચારથી અને (૪) અનાચારથી.

(૧) મનની નિર્મળતા નષ્ટ કરી, મનમાં અકૃત્ય (પાપકર્મ) કરવાનો સંકલ્પ કરવો, તે અતિકમ છે. (૨) અકૃત્ય કરવાના સંકલ્પને કાર્યરૂપે પરિણત કરવા અને વ્રતનું ઉલ્લંઘન કરવા તૈયાર થવું, તે વ્યતિકમ છે. (૩) તેનાથી આગળ વધી વિષયો તરફ આકર્ષિત થઈને વ્રત ભંગ માટે સામગ્રી એકત્રિત કરવી અથવા પાપ કરવા પગલું ભરવું, તે અતિચાર છે. (૪) આસક્તિવશ વ્રતનો ભંગ કરી પાપનું સેવન કરવું, તે અનાચાર છે.

વ્રતનો આંશિક ભંગ અતિચાર છે અને સર્વથા ભંગ અનાચાર છે. કમશા: અતિચાર સુધીના દોષો વ્રતમાં મદિનતા લાવે છે, વ્રતને નષ્ટ કરતા નથી, તેથી તેની શુદ્ધિ આલોચના અને પ્રતિકમણ દ્વારા થાય છે, પરંતુ અનાચારના સેવનથી વ્રતનો ભંગ થાય છે, તેથી વ્રતને પુનઃ ઉપસ્થાપન કરવું પડે છે.

સામાયિક વ્રતમાં પાંચ અતિચાર છે. મનોદુષ્પ્રણિધાન, વચન દુષ્પ્રણિધાન, કાય દુષ્પ્રણિધાન, સામાયિક સ્મૃતિબંશ, સામાયિક અનવસ્થિતતા (૧) સામાયિકના કાલ દરમ્યાન મનથી સાંસારિક કાય માટે સંકલ્પ-વિકલ્પો કરવા, તે મનોદુષ્પ્રણિધાન છે. (૨) કટુ, નિષ્ઠુર અને અશ્લીલ વચન બોલવાં, નિરર્થક પ્રલાપ કરવા, કષાયની વૃદ્ધિ કરનારા સાવદ્ય વચન બોલવા, તે વચન દુષ્પ્રણિધાન છે. (૩) સામાયિકમાં શરીરની અસ્થિરતા શરીરની કુચેષ્ટાઓ, કારણ વિના શરીરનાં અંગોને લાંબા—ટૂંકા કરવા, અસાવધાનીથી જોયા વિના ચાલવું, તે કાય દુષ્પ્રણિધાન છે. (૪) સામાયિક વ્રતનું સ્મરણાન રહેવું, સામાયિકનો સમય પૂર્ણ થયા પહેલા સામાયિક પાણી લેવી, તે સામાયિક સ્મૃતિ ભંશ છે. (૫) સામાયિક અનવસ્થિતા—સામાયિકની આરાધના કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્સાહ વિના, સમભાવની પ્રાપ્તિના લક્ષ વિના રૂઢ દ્રવ્ય કિયારૂપે પૂરી કરવી, તે સામાયિક અનવસ્થિતતા છે.

તે ઉપરાંત સામાયિક વ્રત ણ ફાસિયં અંતરમાં સ્પર્શ્યુન હોય, કેવળ દ્રવ્યક્રિયા જ થઈ હોય, ણ પાલિયં—યથાવિધિ પાલન ન થયું હોય, ણ સોહિયં—શુદ્ધ રીતે દોષ રહિત પાલન થયું ન હોય, ણ તીરિયં—સમ્યક પ્રકારે પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ ન કરી હોય, ણ કિદ્દ્રિય—સામાયિક વ્રતના મહિમાનું કીર્તન-ગુણગાન કર્યાન હોય, મનમાં સામયિક વ્રત પ્રતિ આદર ભાવ થયો ન હોય, ણ આરાહિયં—સમભાવની આરાધના ન કરી હોય, આણાએ અણુપાલિયં ણ ભવઙ્ઘ—વીતરાગ ટેવની આજાની આરાધના ન થઈ હોય, તો તત્સંબંધી પાપદોષોની આલોચના, પ્રતિકમણ કરીને સાધક તેનાથી નિવૃત થાય છે.

સામાયિક ગ્રહણ કરવાની વિધિ :—

શાંત તથા એકાંત સ્થાન પસંદ કરીને, ભૂમિ તથા પથરણં(આસન), ગુચ્છો, મુહુપત્નિ આદિનું સારી રીતે પ્રમાર્જન કરી પથરણં પાથરવું. પુરુષોએ ગૃહસ્થોચિત ખમીસ આદિ વસ્ત્રો ઉતારી સામાયિક માટેનાં શુદ્ધ વસ્ત્રો(ચોલપણક તથા ઉત્તરીય બેસ) પરિધાન કરવા. મુખવસ્ત્રિકા મોઢે બાંધવી,

સાધુ-સાધ્વી ઉપસ્થિત હોય તો તેમની સન્મુખ અને સાધુ-સાધ્વી ન હોય, તો પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખી પદ્માસન, સુખાસન આદિ આસને બેસીને અથવા જિનમુદ્રાથી ઊભા રહી બંને હાથ જોડવા. ત્યારબાદ નમુક્કાર સૂત્રથી તસ્સ ઉત્તરી સૂત્ર સુધીના પહેલા ચાર પાઠો બોલવા, ત્યારપણી ઈરિયાવહિયં સૂત્ર અને નમુક્કાર મંત્રનો કાયોત્સર્ગ કરવો અને કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ થતાં ‘નમો અરિહંતાણ’

પ્રગટપણે બોલવું.

ત્યારપણી લોગસ્સ સૂત્ર બોલવું. ગુરુ સન્મુખ હોય તો તેમને, ગુરુ બિરાજમાન ન હોય તો ઈશાનભૂષામાં શ્રી સીમંધર સ્વામીને સવિનય વંદન કરી તેમની પાસે સામાયિક વ્રતની આજ્ઞા લેવી. આજ્ઞા લીધા પછી ‘કરેમિ ભંતે !’ નું સૂત્ર બોલવું. તેમાં જીવ નિયમ શબ્દ છે ત્યાં બે ઘડી ચાર ઘડી, આદિ જેટલી ઘડીનું સામાયિક વ્રત લેવું હોય તેટલી ઘડી બોલી તે ઉપરાંત ન પાળું ત્યાં સુધીની સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા કરવી.

ત્યારપણી જમણો ઢીંચણ ભૂમિ પર ટેકવી, ડાબો ઢીંચણ ઊભો રાખી તેના ઉપર અંજલિબદ્ધ બંને હાથ જોરી અંજલી મસ્તકે અડાડી ત્રણ નમોત્થુણં સૂત્ર બોલવા અને તત્પશ્ચાત્ ૪૮ મિનિટ સુધી સ્વાધ્યાય, ધર્મચર્ચા, આત્મધ્યાન આદિમાં સમય નિર્ગમન કરવો.

સામાયિક પાળવાની વિધિ :- સામાયિકની ગ્રહણ કરવાની વિધિ પ્રમાણે પાળવાની વિધિ જાણવી. તેમાં વિશેષતા એ છે કે સામાયિક પાળવાની આજ્ઞા લેવાની હોતી નથી, તેથી સામાયિક ગ્રહણ કરવામાં જ્યાં ‘કરેમિ ભંતે’નો પાઠ બોલાય છે તેની જગ્યાએ ‘સામાયિક પાળવાનો’ આઠમો પાઠ બોલવો. નમોત્થુણં સૂત્ર બોલવા બાદ છેલ્લે ત્રણ વખત નમોક્કાર મંત્ર બોલવા.

સામાયિકની મહત્ત્વ :- સામાયિકના સ્વરૂપ દર્શનથી જ તેની મહત્ત્વ સહજ રીતે સમજી શકાય છે. સામાયિક, તે શુદ્ધ આત્મસ્થિતિ છે. અનાદિકાલીન આત્માની અશુદ્ધ-વિભાવ દર્શાના કારણો આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી દુઃખી જીવોના સર્વ દુઃખોનો અંત કરવા માટે સામાયિક એ શ્રેષ્ઠ સાધના છે, તેથી જ તીર્થકરો, ગણધરો અને પૂર્વાચાર્યાએ નિરપવાદપણે સાધનાના પ્રારંભમાં જ સામાયિક સાધનાનો સ્વીકાર કર્યો અને તેના દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કરવા જગજજીવોને ઉપદેશ આપ્યો છે.

તીર્થકરો સંયમ અંગીકાર કરતી વખતે અખંડ સામાયિકમાં રમણ કરનારા અનંત સિદ્ધ ભગવંતોને નમોક્કાર કરીને યાવજજીવનની સામાયિકનો સ્વીકાર કરે છે અને તેના પ્રભાવે જ તીર્થકરોને મન:પર્યવજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. સામાયિકની સાધના કરતાં-કરતાં, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો, પરીષહોને સમભાવે સહન કરતાં-કરતાં અખંડ સામાયિકના ભાવોને અર્થાત્ વીતરાગદર્શાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાર પછી જ ઘાતિ કર્માનો પૂર્ણપણે ક્ષય થતાં કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન પ્રગટ થાય છે. આ રીતે સાધનાનો પ્રારંભ સામાયિકથી જ થાય છે અને સાધનાની સિદ્ધિ પણ અખંડ સામાયિકમાં જ છે.

ચારિત્રં સ્થિરતારૂપં, યતઃ સિદ્ધેષ્વપીષ્યતે । જીવની સંપૂર્ણ શુદ્ધ દેહાતીત એવી સિદ્ધ દર્શામાં પણ સ્વરૂપ રમણતા રૂપ સામાયિક ચારિત્ર હોય છે કારણ કે તે જીવનો સ્વભાવ છે. ભૂતકાલમાં અનંત સિદ્ધ થયા, વર્તમાનમાં થાય છે અને ભવિષ્યમાં થશે, તે સર્વ સામાયિકની સાધનાથી જ થાય છે.

જે કે વિ ગયા મોકખ્યં, જે વિ ય ગચ્છાંતિ ગમિસ્સાંતિ ।

સંબ્રે સામાઝિક પભાવેણ મુણેયવ્યં ॥

સામાયિક, તે સ્વરક્ષાથી સર્વ રક્ષા સુધી પહોંચાડનારો સેતુ છે. સામાયિકની સાધના દરમ્યાન સાધક સ્વયં રાગ-દેખાદિ કખાયોથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેથી તે પોતાના ભાવપ્રાણની હિંસાથી દૂર રહી સ્વરક્ષા કરે છે તે જ રીતે તે કાલ દરમ્યાન અન્ય સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ કોઈ પણ જીવોની હિંસા કરતો નથી. આ રીતે સામાયિકની સાધના દ્વારા જગજજીવોની રક્ષા થાય છે. સાધકના અંતરમાં દયા, પરોપકાર, કરૂણા, ક્ષમા, ઉદારતા જેવા અનેક આત્મગુણોનો વિકાસ થાય છે. સામાયિક વિનાની સર્વ સાધના શૂન્ય છે, તેથી

જ પૂર્વાચાર્યાએ કહું છે કે—

તિવ્વતવં તવમાણે જં ન વિ નિદૃવિ જમ્મકોડીહિં ।
તં સમભાવિઅ ચિત્તો ખવેઇ કમ્મં ખણદ્ધે ॥

કરોડો જન્મો સુધી નિરંતર ઉગ્ર તપ કરનાર તપસ્વી જે કર્માને નષ્ટ કરી શકતા નથી, તે કર્માને સમભાવપૂર્વક સામાયિક કરનાર સાધક માત્ર અદ્ધી ક્ષાણમાં જ નષ્ટ કરી નાંબે છે. આ રીતે સામાયિકની સાધના સાધકના શરીરને સ્વસ્થ, મનને શાંત અને આત્માને ઉજ્જવળ બનાવે છે. સમભાવ રૂપ આત્મપરિણામ જ સાધકની સાધનાનું સર્વસ્વ છે.

સામાયિકથી થતાં લાભ :- (૧) સામાયિકના કાલ દરમ્યાન સર્વ સાવદ્ધયોગના પચ્યક્ખાણ થઈ જવાથી સાધકને સમગ્ર લોકના અઠારે પાપસ્થાન સંબંધી આવતી રાવી અટકી જાય છે. (૨) સામાયિક સંવરની સાધના હોવાથી આત્મગુણોનો વિકાસ થાય છે. (૩) આઠ કર્માના અશુભ બંધ અટકી જાય છે અને શુલ્ક કર્મનો બંધ થાય છે. (૪) મૈત્રી આદિ ચારે ભાવનાની પુષ્ટિ થાય છે. (૫) શારીરિક અને માનસિક શાંતિ મળે છે. (૬) સામાયિકમાં બાર પ્રકારના તપની આરાધના થાય છે.

કોઈ પણ ભૌતિક પદાર્થોથી જેનું મૂલ્ય આંકી ન શકાય તેવી અમૂલ્ય સાધના સામાયિક છે. તેમ છતાં સામાન્ય મનુષ્યને સામાયિકનું મૂલ્ય સમજાય, તે માટે શાસ્ત્રોમાં વિવિધ પ્રકારે તેના મૂલ્યનું કથન કર્યું છે. પુષ્ય કુલક નામના ગ્રંથમાં કહું છે કે એક શુદ્ધ સામાયિક કરનાર ૮૨,૫૮,૨૫,૮૨૫ (બાણુ કરોડ, ઓંગણસાઈ લાખ, પચીશ હજાર, નવસો પચ્ચીસ) પલ્યોપમનું દેવાયુષ્ય બાંધે છે, તે જીવ નરકાદિ અશુભ ગતિના નદાવા કરે છે, તેથી ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ શ્રેણિક રાજાને નરકગતિ નિવારણ માટે ચાર ઉપાયોનું કથન કર્યું, તેમાં એક પુણિયા શ્રાવકની સામાયિકનું ફળ લાવવાનું કહું હતું. તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સામાયિકની આરાધના નરક ગતિના બંધને અટકાવે છે. સંક્ષેપમાં સામાયિકની સાધનાથી આશ્રવ નિરોધ રૂપ સંવર, પૂર્વકૃત કર્માની નિર્જરા અને પરંપરાએ મોકણી પ્રાપ્તિ થાય છે.

સામાયિકમાં છ આવશ્યકનો સમાવેશ— સાધનાના ક્ષેત્રમાં સામાયિક, તે સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધના છે, તેમાં સર્વ સાધનાના અંગભૂત છ એ આવશ્યકનો સમાવેશ થાય છે.

છ આવશ્યક :- જૈન દર્શનમાં ધાર્મિક કિયાઓમાં છ આવશ્યક મુખ્ય માનવામાં આવ્યા છે. આવશ્યકનો અર્થ છે— પ્રતિદિન અવશ્ય કરવા યોગ્ય આત્મવિશુદ્ધિ કરનાર ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો. તે છ આવશ્યક આ પ્રમાણે છે— (૧) સામાયિક— સમભાવ, (૨) ચતુર્વિશતિસ્તવ— યોવીસ તીર્થીકર ભગવાનની સ્તુતિ, (૩) વંદન— ગુરુદેવને નમસ્કાર, (૪) પ્રતિકમણ—પાપાચરણથી દૂર થવું, (૫) કાયોત્સર્ગ— શરીરના મમત્વનો ત્યાગ કરી ધ્યાન કરવું, (૬) પ્રત્યાખ્યાન— તપ-ત્યાગ નિયમ ધારણ કરવા.

ઉક્ત છ એ છ આવશ્યકોનું પૂર્ણરૂપે આચરણ તો પ્રતિકમણ વખતે થાય છે પરંતુ સર્વપ્રથમ સામાયિક આવશ્યકમાં પણ બાકીના પાચ આવશ્યકો સમાવિષ્ટ છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કરેમિ સામાઇય માં સામાયિક આવશ્યક, (૨) ભંતે માં ચતુર્વિશતિસ્તવ, (૩) તસ્સભંતે માં ગુરુવંદના, (૪) પદ્ધિકકમણ માં પ્રતિકમણ, (૫) અષ્પાણ વોસિરામિ માં કાયોત્સર્ગ, (૬) સાવજ્જ જોગ પચ્ચકખામિ માં પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યકની જાંખી થાય છે. આ રીતે એક સામાયિકની સમ્યક પ્રકારની આરાધના દ્વારા પણ છ એ છ આવશ્યકોનું આચરણ કરીને જીવ પોતાનું આત્મકલ્યાણ કરી શકે છે.

પરિશિષ્ટ-૩

પ્રતિક્રમણ એક પરિશીલન

‘પ્રતિક્રમણ’ જૈન પરંપરાનો એક પારિભાષિક શબ્દ છે. તેનો શાબ્દિક અર્થ “પાછા ફરવું” થાય છે. વ્યક્તિ પોતાની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કે ઉત્ત્વાંધન કરીને, પોતાના સ્વભાવને છોડીને, વિભાવમાં પ્રવૃત્તિ કરીને પાપપ્રવૃત્તિનું સેવન કરે છે. તે પાપપ્રવૃત્તિના સેવનથી કર્મબંધ, જન્મ, જરા, મૃત્યુ, પુન: જન્મ વગેરે અનંતકાળીન દુઃખની પરંપરા ચાલે છે. સ્વયંને સ્વયંનું ભાન થાય ત્યારે તે પોતાના અતિક્રમણથી પાછો ફરી સ્વસ્થાનમાં સ્થિર થઈ સ્વસ્થતા અને શાંતિ-સમાધિનો અનુભવ કરે છે. આ રીતે જીવનો સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થવાનો, શાશ્વત શાંતિ-સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ એક માત્ર પ્રતિક્રમણ જ છે, તેથી સાધના ક્ષેત્રમાં આત્મવિશુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણની મહત્ત્વાને સ્વીકારીને સાધકના આવશ્યક કૃત્યમાં પ્રતિક્રમણનો સમાવેશ કર્યો છે.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક સૂત્રની ટીકામાં પ્રતિક્રમણની વ્યાખ્યા કરતા ત્રણ મહત્વપૂર્ણ પ્રાચીન શ્લોક ઉદ્ઘૃત કર્યા છે. યથા—

સ્વસ્થાનાદ् યત્પરસ્થાનं પ્રમાદસ્ય વશાદ् ગતઃ ।
તત્ત્રૈવ ક્રમણં ભૂયઃ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥૧॥

પ્રમાદવશ શુભ યોગોથી ચ્યુત થઈને અશુભ યોગોને પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફરીને શુભયોગોને પ્રાપ્ત થવું તે પ્રતિક્રમણ છે.

ક્ષાયોપશમિકાદ् ભાવાદૌદયિકસ્ય વં ગતઃ ।
તત્ત્રાપિ ચ સ એવાર્થઃ પ્રતિકુલગમાત્સ્મતઃ ॥૨॥

રાગ—દ્વેષ આદિ ઔદાયિક ભાવ સંસારનો માર્ગ છે અને સમતા, ક્ષમા, દયા, નમતા આદિ ક્ષાયોપશમિક ભાવ મોક્ષ માર્ગ છે. ક્ષાયોપશમિક ભાવથી ઔદાયિક ભાવમાં પરિણાત થયેલો સાધક પુનઃ ઔદાયિક ભાવથી ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં પાછો કરે, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.

પ્રતિ પ્રતિ વર્તનં વા, શુભેષુ યોગેષુ મોક્ષફલદેષુ ।
નિઃશલ્યસ્ય યતેર્યત્ તદ્વા જ્ઞેયં પ્રતિક્રમણમ् ॥૩॥

અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થઈને નિઃશલ્ય ભાવથી ઉત્તરોત્તર શુભ યોગોમાં પ્રવૃત્ત થવું, તે પ્રતિક્રમણ છે. સંક્ષેપમાં પ્રતિક્રમણ એટલે પાપથી પાછા ફરવું. પાપથી પાછા ફરવા માટે કટિબદ્ધ થયેલા સાધકે કાયમી શુદ્ધિ માટે સહૃદ્ય પ્રથમ પાપ સેવનના કારણોને જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે, કારણ નાશ થાય ત્યારે જ સાધકનું પ્રતિક્રમણ સાર્થક થાય છે.

પાપ સેવનના કારણ :— સાધના ક્ષેત્રમાં ભિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને અપ્રશસ્ત યોગ, આ પાંચ દોષ પાપનું સર્જન કરે છે. આ પાંચ પ્રકારના દોષ સેવનથી જ સાધક શુભ યોગને છોડીને અશુભયોગમાં કે ક્ષાયોપશિમક ભાવને છોડીને ઔદાયિકભાવમાં પરિણાત થઈને પાપપ્રવૃત્તિનું સેવન કરે છે, તેથી સાધકે પ્રતિદિન અંતર નિરીક્ષણ કરીને, આ પાંચ દોષોનું પ્રતિક્રમણ કરવું જરૂરી છે. ભિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરીને યથાર્થ સમજણ કે દઢતમ શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વનો, અવિરતિનો ત્યાગ કરીને વિરતિનો, પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને અપ્રમત્ત ભાવનો, કષાયનો પરિહાર કરી ક્ષમા આદિ આત્મગુણોનો અને સંસારની વૃદ્ધિ

કરનારા અશુભ વ્યાપારોને છોડીને શુભ યોગોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

આચાર્ય ભદ્રભાડું સ્વામીએ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં પ્રતિકમણના પ્રતિચરણ આદિ આઠ પર્યાયવાચી શબ્દોનું કથન કર્યું છે, જો કે આઠ ય પર્યાયવાચી શબ્દો શબ્દરૂપમાં પૂથક-પૂથક છે પરંતુ ભાવની દાખિથી પ્રાય: એક જ છે. તે સર્વ શબ્દો પ્રતિકમણના સ્વરૂપને જ સ્પષ્ટ કરે છે.

પદિકમણં પડિયરણા પરિહરણા વારણા નિયતી ય ।

નિંદા ગરિહા સોહી પડિકમણં અદૃહા હોઇ ॥૧૨૩૩॥

પ્રતિકમણ :— પ્રતિકમણ શબ્દમાં પ્રતિ ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રમુ ધાતુ છે. પ્રતિ — પ્રતિકુળ અને ક્રમુ-ક્રમુ ધાતુ પદનિક્ષેપ અર્થમાં છે, જે પ્રવૃત્તિથી સાધકે સમ્યગ્રદર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક ચારિત્ર રૂપ સ્વસ્થાનથી ચ્યુત થઈને પર સ્થાનમાં પદનિક્ષેપ કર્યો છે, ત્યાંથી પાછા ફરીને પુનઃ સ્વસ્થાનમાં પદનિક્ષેપ કરવો. સ્વસ્થાનમાં પાછા ફરવું, તે પ્રતિકમણ છે.

(૨) **પ્રતિચરણ :**— અહિંસા, સત્ય આદિ સંયમ ક્ષેત્રમાં સારી રીતે વિચરણ કરવું, અગ્રેસર થવું તે પ્રતિચરણ કહેવાય છે અર્થાત् અસંયમ ભાવથી દૂર થઈ સાવધાનીપૂર્વક સંયમ ભાવનું તથા નિર્દોષપણે પાલન કરવું તે પ્રતિચરણ છે.

(૩) **પરિહરણા :**— સર્વ પ્રકારના અશુભ યોગોનો, દુર્ધ્યાનનો, દુરાચારણનો ત્યાગ કરવો, તે પરિહરણા કહેવાય છે.

(૪) **વારણા :**— આત્મ નિવારણ વારણા । વારણા — નિષેધ કરવો. વિષય ભોગની પ્રવૃત્તિમાં, વિભાવની પ્રવૃત્તિમાં જતાં આત્માને તે પ્રવૃત્તિમાં જતો રોકવો, તે વારણા છે.

(૫) **નિવૃત્તિ :**— અશુભ અર્થાત् પાપાચરણરૂપ અકાર્યથી નિવૃત્ત થવું. તેને નિવૃત્તિ કહે છે.

(૬) **નિંદા :**— પોતાના આત્માની સાક્ષીએ પૂર્વના દુષ્ટ્યત્યોને ખરાબ સમજવા, તેના માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો, તે નિંદા છે.

(૭) **ગર્હા :**— શુરૂદેવ તથા કોઈપણ અન્ય અનુભવી સાધકની સમક્ષ પોતાના પાપોને પ્રગટ કરવા, તે ગર્હા છે. બીજાની સમક્ષ પોતાની ભૂલને પ્રગટ કરવામાં માનહાનિ અને પ્રતિષ્ઠાત્મંગ થાય છે, તેથી જે સાધકના અંતરમાં પશ્ચાત્તાપનો પ્રબળ ભાવ હોય, પાપપ્રતિ અત્યંત ઘૃણા હોય અને આત્મવિશુદ્ધિનો દઢતમ સંકલ્પ હોય, તે જ વ્યક્તિ પોતાના પાપની ગર્હા કરી શકે છે. ગર્હા પાપપ્રકાલનનું સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

(૮) **શુદ્ધિ :**— શુદ્ધિ એટલે ભલિનતાનો નાશ કરી નિર્મળતાને પ્રાપ્ત કરવી. જે રીતે વસ્ત્ર ઉપર લાગેલા તેલ આદિના ડાઘાને સાબુ આદિથી ધોઈને સાફ કરાય છે તે જ રીતે આત્મા ઉપર લાગેલા દોષોને આલોચના, નિંદા, ગર્હા, તપશ્ચરણ આદિ ધર્મ સાધનાના સાબુથી ધોઈને સાફ કરાય છે. પ્રતિકમણ આત્મા ઉપર લાગેલા દોષ રૂપ ડાઘોને ધોઈ નાખવાની સાધના છે તેથી તેને શુદ્ધિ પણ કહેવાય છે. આ આઠ પર્યાયવાચી શબ્દોને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમાં દરેકમાં પાપથી પાછા ફરવાની પ્રક્રિયાનું જ નિર્દર્શન છે.

પ્રતિકમણનો વિષય :-

આચાર્ય શ્રી ભદ્રભાડું સ્વામીએ સૂક્ષ્મ ચિંતન અને ગંભીર વિચારણાપૂર્વક પ્રતિકમણના મુખ્ય ચાર વિષયોનું ઊંડાણથી ચિંતન કર્યું છે.

પડિસિદ્ધાણં કરણે, કિચ્ચાણમકરણે પડિકકમણં ।

અસદ્દહણે ય તહા, વિવરીયપરુવણાએ ય ॥ ગાથા- ૧૨૭૧(આવશ્યક નિર્યુક્તિ)

(૧) પઢિસિદ્ધાં કરણે- નિષિદ્ધ કૃત્યનું આચરણ કર્યું હોય, સાધુ અને શાવકોને હિંસા, અસત્ય, ચોરી આદિ પાપપ્રવૃત્તિના સેવનનો નિષધ છે, તેમ છતાં પ્રમાદાદિને વશ થઈને સાધુ કે શાવકે હિંસાદિનું સેવન કર્યું હોય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરવાનું છે.

(૨) કિચ્ચાણમકરણે- કરણીય કૃત્યોનું આચરણ ન કર્યું હોય. પાપસેવનનો ત્યાગ જરૂરી છે, તે જ રીતે ક્ષમાદિ યત્નિધર્મ કે પ્રતિલેખન, પ્રમાર્જન આદિ શાસ્ત્રીય વિધાનો અનુસાર આચરણ કરવું, તે પણ તેટલું જ જરૂરી છે. શક્તિ હોવા છતાં કરવા યોગ્ય સત્કૃત્યની આરાધના ન કરવી, તે પણ એક પ્રકારનું પાપ છે. સાધકના દૈનિકકૃત્યોમાં કરણીય કૃત્યોમાં અંશ માત્ર પણ સ્ખલના થવી, તે પાપ છે, તેથી સાધકે તેનાથી પાછા ફરવું પડે છે.

(૩) અસદહણે- અશ્રદ્ધારૂપ ભાવ કર્યા હોય. આત્મા આદિ અમૂર્ત પદાર્થો, સ્વર્ગ, નરક આદિ અપ્રત્યક્ષ સ્થાનો વગેરે વિષયમાં શંકા-સંદેહ થાય, તો શ્રદ્ધાની શિથિલતાથી દોષ પરંપરાનું સર્જન થાય છે, તેથી સાધકે શ્રદ્ધાની શિથિલતાથી પાછા ફરવું પડે છે. આ માનસિક શુદ્ધિ રૂપ પ્રતિકમણ છે.

(૪) વિવરીયપરુવણા- વિપરીત પ્રરૂપણા કરી હોય. પોતાની સ્વર્યંદ બુદ્ધિથી જિનમાર્ગથી વિપરીત પ્રરૂપણા થાય, તો તેનાથી સ્વ-પર બંને સત્યમાર્ગથી ચલિત થાય છે, તેથી સાધકે વિપરીત પ્રરૂપણાથી પાછા ફરવું પડે છે. આ વાચિક શુદ્ધિ રૂપ પ્રતિકમણ છે.

આ ચારે વિષયોનું શુદ્ધ ભાવથી પ્રતિકમણ કરનાર સાધકની શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણા અને સ્પર્શના રૂપ આરાધનાના ત્રણે માર્ગની શુદ્ધિ થાય છે. અશ્રદ્ધાના પ્રતિકમણથી શ્રદ્ધાની શુદ્ધિ, વિપરીત પ્રરૂપણાના પ્રતિકમણથી પ્રરૂપણાની શુદ્ધિ અને નિષિદ્ધ કૃત્યના સેવન અને કરણીય કૃત્યના અસેવનના પ્રતિકમણથી સ્પર્શનાની શુદ્ધિ થાય છે. આ રીતે શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણા અને સ્પર્શનાની યથાર્થતાથી સાધકની સાધના ગતિશીલ બની જાય છે.

પ્રતિકમણથી તૈકાલિક શુદ્ધિ :- ભૂતકાલના દોષોની શુદ્ધિ માટે પ્રતિકમણ થાય છે, તેવી એક માન્યતા પ્રચલિત છે, શ્રી ભદ્રભાષુ સ્વામીએ તૈકાલિક શુદ્ધિ માટે પ્રતિકમણની ઉપયોગિતાને પ્રસિદ્ધ કરી છે. પ્રતિકમણ ભૂતકાલીન દોષોની આલોચના, નિંદા, ગર્ભ અને પ્રતિકમણ દ્વારા શુદ્ધિ કરે છે, પ્રતિકમણ કરનાર સાધક વર્તમાનમાં સંવર ધર્મની આરાધના કરે છે, વર્તમાનમાં આવતા પાપોને રોકે છે, તે વર્તમાન કાલીન શુદ્ધિ છે અને સાધક તે પાપનું પુનરાવર્તન ન કરવા માટે પ્રતિશાબદ્ધ થાય છે, તે તેની ભવિષ્યકાલીન શુદ્ધિ છે.

આ રીતે પ્રતિકમણથી ભૂતકાલીન ભૂલો તથા અશુભયોગથી નિવૃત્તિ થાય છે, વર્તમાનમાં શુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ શુભ યોગની પ્રવૃત્તિ માટે દઠ સંકળપ થતો હોવાથી સાધકની તૈકાલિક શુદ્ધિ થાય છે.

પ્રતિકમણના પ્રકાર :- શ્રી અનુયોગ દ્વારા સૂત્રમાં પ્રતિકમણના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) દ્રવ્ય પ્રતિકમણ અને ભાવ પ્રતિકમણ.

(૧) દ્રવ્યપ્રતિકમણ- અણુકાળોગો દવ્બં । પ્રતિકમણની કિયા ઉપયોગ રહિત યંત્રવત્ વેઠની જેમ પૂર્ણ કરવી, તે દ્રવ્ય પ્રતિકમણ છે. તેમાં પોતાના પાપ દોષનું ચિંતન કે પાપ સેવનનો ખેદ થતો નથી, તેથી તે વ્યક્તિ પાપથી પાછી ફરી શકતી નથી. તે વ્યક્તિ તે જ દોષોનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરે છે. તેથી

દ્વયપ્રતિકમણ સાધનાનું અંગ કે આત્મવિશુદ્ધિનું કારણ બની શકતું નથી.

(૨) ભાવપ્રતિકમણ :— પ્રતિકમણની કિયા જગૃતિપૂર્વક કે ઉપયોગપૂર્વક થાય, તે ભાવ પ્રતિકમણ છે. લોગોત્તરિયં ભાવાવસ્યં જણણે ઇમં સમજે વા સમજી વા સાવએ વા સાવિયા વા તચ્ચિતે તમ્મજે તલ્લેસે તદજ્ઞવસિએ તત્ત્વજ્ઞવસાણે તદદ્વોવત્તે તદપ્યિકરણે તબ્ધાવણાભાવિએ અણાત્થ કત્થિ મણં અકરેમાણે ઉભઓકાલં આવસ્યં કરેંતિ, સે તં લોગોત્તરિયં ભાવાવસ્યં। [અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર] સાધક સાવધાની પૂર્વક તે કિયામાં દટાયિત બની, મનને એકાગ્ર કરી, અધ્યવસાયોને તે કિયામાં તન્મય બનાવી, વચ્ચને તે તે પાઠના ઉચ્ચારણમાં જોડી, કાયાને આવશ્યક કિયામાં જ સંલગ્ન કરી, પોતાના દોષોના અંતરનિરીક્ષણ અને દોષ સેવનના ખેદપૂર્વક પ્રતિકમણની કિયા કરે, તે ભાવપ્રતિકમણ છે. પાપના પશ્ચાતપથી જ સાધક તે ભૂલોનું પુનરાવર્તન કરતો નથી અને સાધકની કમશા: આત્મશુદ્ધિ થાય છે, તેથી ભાવ પ્રતિકમણ જ સાધનાનું સફળ સાધન અને આત્મશુદ્ધિનું કારણ બની શકે છે.

કાળની અપેક્ષાએ પ્રતિકમણના પાંચ પ્રકાર :—

કાળની અપેક્ષાએ પ્રતિકમણના પાંચ પ્રકાર થાય છે, દેવસી, રાઈ, પાખી, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક.

- (૧) દેવસી— પ્રતિદિન સાંજના સમયે દિવસના પાપોની આલોચના કરવી.
- (૨) રાઈ— પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળના સમયે રાત્રિના પાપોની આલોચના કરવી.
- (૩) પાખી— મહિનામાં બે વાર અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમાના દિવસે પક્ષ-પંદર દિવસના પાપોની આલોચના કરવી.
- (૪) ચાતુર્માસિક— ચાર મહિનાના અંતે અર્થાત્ કાર્તિકી પૂર્ણિમા, શાગણ પૂર્ણિમા, અષાઢ પૂર્ણિમાના દિવસે ચાર મહિનામાં કરેલા પાપોની આલોચના કરવી.
- (૫) સાંવત્સરિક— પ્રત્યેક વર્ષ અષાઢ પૂર્ણિમાથી પચાસમા દિવસે ભાદરવા સુદ પાંચમના દિવસે આખા વર્ષના પાપોની આલોચના કરવી.

ગૃહસ્થ રોજ પોતાના ઘરમાં જાડુ કાઢે છે તો પણ થોડી ઘણી ઘૂળ તો રહી જ જાય છે. તે રજને કોઈ વિશેષ પર્વ આદ્યા દિવસ પહેલા સાફ કરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રતિદિન પ્રતિકમણ કરવા છીતાં કોઈક ભૂલોનું પ્રમાર્જન કરવાનું બાકી રહી જાય તેના માટે પાખી પ્રતિકમણ કરાય છે. પખવાડિયામાં પણ જે ભૂલો રહી જાય તેના માટે ચાતુર્માસિક પ્રતિકમણનું વિધાન છે. ચાતુર્માસિક પ્રતિકમણથી પણ શેષ રહી ગયેલી અશુદ્ધિ સાંવત્સરિક ક્ષમાપના દિવસે પ્રતિકમણ કરીને દૂર કરાય છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રના દ્વારા સ્થાનમાં છ પ્રકારના પ્રતિકમણનું કથન છે.

- (૧) ઉચ્ચાર પ્રતિકમણ :— ઉપયોગપૂર્વક વડીનીતનો ત્યાગ કર્યા પછી ઈરિયાવહિના કાર્યોત્સર્ગ દ્વારા પ્રતિકમણ કરવું, તે ઉચ્ચાર પ્રતિકમણ છે.
- (૨) પ્રશ્રવણ પ્રતિકમણ :— ઉપયોગપૂર્વક લઘુનીતનો ત્યાગ કર્યા પછી ઈરિયાવહિના કાર્યોત્સર્ગ દ્વારા પ્રતિકમણ કરવું, તે પ્રશ્રવણ પ્રતિકમણ છે.
- (૩) ઈત્વર પ્રતિકમણ :— દેવસિક તથા રાત્રિક આદિ સ્વલ્પકાલીન દોષોનું પ્રતિકમણ કરવું, તે ઈત્વર પ્રતિકમણ છે.

(૪) યાવતું કથિત પ્રતિકમણા :— મહાત્રત આદ્ધિના રૂપમાં યાવતું જીવન માટે પાપથી નિવૃત્તિ કરવી તેને યાવતું કથિત પ્રતિકમણા કહેવાય છે.

(૫) યત્કંચિચિન્મિથ્યા પ્રતિકમણા :— સંયમમાં સાવધાન રહેવા છતાં પણ સાધુથી પ્રમાદવશ તથા આવશ્યક પ્રવૃત્તિવશ અસંયમરૂપ કોઈ આચરણ થઈ જાય તો તુરંત પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરવો અને તે જ સમયે પશ્ચાતાપપૂર્વક મિચ્છામિ દુક્કડમ્ દેવું તેને યત્કંચિચિન્મિથ્યા પ્રતિકમણા કહે છે.

(૬) સ્વખાાતિક પ્રતિકમણા :— સૂઈને ઉઠ્યા પછી કરાતાં પ્રતિકમણને સ્વખાાતિક પ્રતિકમણા કહેવાય છે. અથવા વિકાર વાસનારૂપ કુસ્વાન જોવાઈ ગયા હોય, તેનું પ્રતિકમણા કરવું તેને સ્વખાાતિક પ્રતિકમણા કહેવાય છે.

કારણની અપેક્ષાએ પ્રતિકમણના પાંચ પ્રકાર :— મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ, આ પાંચ પાપસેવનના કારણ છે. તેનાથી કમશઃ પાછા ફરવાથી તે તે પ્રતિકમણા થાય છે. તેની અપેક્ષાએ પ્રતિકમણના પાંચ પ્રકાર થાય છે— (૧) ચોથા ગુણસ્થાનકે સમ્યગ્રદર્શનની પ્રાપ્તિ થતાં મિથ્યાત્વનું પ્રતિકમણા થાય, (૨) પાંચમા ગુણસ્થાનકે શ્રાવકના વ્રત ધારણા કરતા અને છઢા ગુણસ્થાનકે સાધુના વ્રત ધારણ કરતા અવ્રતનું પ્રતિકમણા થાય છે, (૩) સાતમા ગુણસ્થાનકે અપ્રમત્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં પ્રમાદનું પ્રતિકમણા થાય છે (૪) અગિયારમા ગુણસ્થાન કે વીતરાગ દશાની અનુભૂતિ થતાં કષાયનું પ્રતિકમણા થાય છે અને (૫) ચૌદમા ગુણસ્થાનકે અયોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં શુભ-અશુભ બંને પ્રકારના યોગનું પ્રતિકમણા થાય છે. આ રીતે પાંચે પ્રકારના પ્રતિકમણની પૂર્ણતાથી જીવ પોતાની પૂર્ણ શુદ્ધ સિદ્ધદર્શાને પ્રાપ્ત કરે છે.

આંશિક રૂપે આ પાંચે પ્રકારના પ્રતિકમણની આરાધના ગમે ત્યારે થઈ શકે છે. જેમ કે આંશિક રૂપે કષાયનો ત્યાગ કરનાર જીવ અગિયારમા ગુણસ્થાનની પૂર્વે પણ આંશિક કષાયનું પ્રતિકમણા કરે છે, યોગની અશુભ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરનાર સાધક સયોગી અવસ્થામાં પણ આંશિક રૂપે યોગનું પ્રતિકમણા કરે છે.

પ્રતિકમણા જૈન સાધનાનું પ્રાણતત્વ છે, તેથી સાધકની દરેક આવશ્યક કિયા પછી તે તે કિયામાં લાગેલા દોષોનું પ્રતિકમણા કરવાની પદ્ધતિ છે. જેમ કે ગમનાગમન, સ્વાધ્યાય, પ્રતિલેખન, ગોચરી કે પરઠવાની કિયા પછી સાધુ યથાયોગ્ય પાઠના ઉચ્ચારણ પૂર્વક તે તે કિયાની શુદ્ધિ માટે દોષોની આલોચના માટે કાયોત્સર્ગ કરે છે. તે પ્રતિકમણા રૂપ જ છે. સાધુ એક સ્થાનથી સો હાથ દૂર સુધી જાય અને ત્યાં એક મુહૂર્ત સુધી બેસવું હોય, તો સાધુએ ત્યાં જઈને સહુ પ્રથમ ગમનાગમનનું પ્રતિકમણા કરવું પડે છે.

સાધુ સતત સાવધાનીપૂર્વક પ્રત્યેક કિયા કરે છે તેમ છતાં ક્યારેક પ્રમાદવશ જીવના કે અજ્ઞાતા અથવા સહસાકાર-અચાનક કોઈ પણ દોષનું સેવન થઈ જાય, ત્યારે સાધુએ તેનું ‘મિચ્છામિ દુક્કડમ્’ રૂપ પ્રતિકમણા કરવું જોઈએ. આ રીતે પ્રતિકમણની પ્રક્રિયાથી પ્રમાદ ભાવ દૂર થાય છે અને સાધક દોષ સેવન ન થાય તેના માટે અપ્રમત બની જાય છે.

પ્રતિકમણની મહત્ત્વ :— મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ ઈચ્છે છે. સાધના-ક્ષેત્રમાં તે તપ કરે, જપ કરે, સંયમ પાળે કે કઠોર આચરણનું પાલન કરે છે. આ સાધના દ્વારા સર્વ બંધનોથી મુક્ત થવાની, સર્વ દુઃખોથી દૂર થવાની તેની તીવ્રતમ ઈચ્છા હોવા છતાં તેને સફળતા કેમ મળતી નથી ?

કોઈપણ ક્ષેત્રમાં ઉન્નતિ કરતાં પહેલાં પોતાની વર્તમાન અવસ્થાનું પૂરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. કોઈ વ્યાપારી પોતાના વ્યાપારનો વિસ્તાર કરતો જ જાય પરંતુ ભૂતકાલીન વ્યાપારનો હિસાબ પૂર્ણ થયો ન હોય, તેમાં ગોટાળા હોય, તો તે વ્યાપારીનો વિકાસ કહેવાતો નથી. ભૂતકાલીન વ્યાપારના હિસાબો, લેવડ-દેવડ બધું જ પતી જાય અને ત્યાર પછી વ્યાપારનો વિસ્તાર થાય, તો તે તેનો

વાસ્તવિક વિકાસ કહેવાય છે. તે જ રીતે સાધક પોતાના ભૂતકાલીન પાપનું નિરીક્ષણ કરીને, તેની આલોચના પૂર્વક પ્રતિકમણ કરે ત્યાર પણી વર્તમાનમાં તાપ-જાપ, સંયમ, સ્વાધ્યાયાદિ અનુષ્ઠાનોની આરાધના કરે, તે આરાધનામાં પણ દોષ સેવન ન થાય, તે માટે જગૃત રહે અને છતાં ક્યારેક દોષ સેવન થઈ જાય, તો તેનું પ્રતિકમણ કરે, તો જ તેની આરાધના સફળ બને છે.

પ્રતિકમણ જીવન રૂપી ખાતાવહીનું બારીક નિરીક્ષણ છે. સાધકે પ્રતિદિન સવારે અને સાંજે આત્મનિરીક્ષણ કરીને જોવાનું હોય છે કે તેણે શું મેળવ્યું અને શું ગુમાવ્યું? અહિંસા, સત્ય અને સંયમની સાધનામાં તે ક્યાં સુધી આગળ વધ્યો છે? ક્યાં ક્યાં ભૂલો કરી છે? દશવૈકાલિક સૂત્રની ચૂલ્હિકામાં કહું છે કે—કિં મે કડં કિં ચ મે કિચ્ચ સેસં । હે સાધક! તું પ્રતિદિન વિચાર કરજે કે મેં શું કર્યું છે અને આગળ શું કરવાનું બાકી છે? આ પ્રકારની વિચારણાથી સાધક પાપનો પાપ રૂપે સ્વીકાર કરે છે. પાપને પાપ તરીકે, ભૂલનો ભૂલ તરીકે સ્વીકાર કરવા માત્રથી પણ તે પાપ કે ભૂલનો રસ ઘટી જાય છે, સાધકને સ્વયં તે પાપ પ્રતિ ગલાનિ કે ખેદ થાય છે અને તે ખેદજનક પાપથી તે અવશ્ય નિવૃત્ત થાય છે.

આ રીતે પ્રતિકમણ આત્મનિરીક્ષણની પ્રજ્વલિત જ્યોતિ છે. તે જ્યોતિના તેજમાં જ સાધકની શુદ્ધિ થાય છે. પ્રતિકમણ સ્વયંની વાસ્તવિકતાનો બોધ છે. તે બોધથી જ ચારિત્રની શુદ્ધિ થાય છે.

પાપથી મુક્ત થવાની પ્રક્રિયા રૂપ આ પ્રતિકમણ આજકાલથી નહિ, હજારો લાખો વર્ષથી પણ નહિ પરંતુ અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે અને તેના દ્વારા કેટલા ય સાધકોએ પોતાનું જીવન સુધાર્યું છે, વાસનાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે અને અંતે ભગવત્ પદ-સિદ્ધ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

પ્રતિકમણ-ત્રીજું ઔષધ :— આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ આદિ પૂર્વાચાર્યોએ પ્રતિકમણનું મહત્વ સમજાવવા માટે એક કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પુરાણ યુગમાં ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠ નામનું નગર હતું, તેમાં જિતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. રાજાને પાછલી અવસ્થામાં એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ, તેથી તેને પુત્ર પર અત્યંત સ્નેહ હતો. પિતાને હંમેશાં તેના સ્વાસ્થ્યની જ ચિંતા રહેતી હતી. પુત્ર કદી પણ બીમાર ન પડે તેના ઉપચાર કરવા માટે પોતાના દેશના નાણ સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય બોલાવ્યા અને તેમને કહું કે કોઈ ઓવું ઔષધ બતાવો કે મારો પુત્ર સર્વદા નિરોગી રહે.

પોતપોતાની ઔષધિઓના ગુણદોષ બતાવતા **પહેલા વૈદ્ય કહું :** મારી ઔષધિ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. જો શરીરમાં કોઈ પણ રોગ ઉત્પત્ત થયો હોય અને મારી ઔષધિ લેવામાં આવે તો રોગ શીદ્ર નાટ થઈ જાય છે પરંતુ જો કોઈ રોગ ન હોય અને ઔષધિ ખાવામાં આવે તો નવો રોગ ઉત્પત્ત થાય છે અને પછી તે રોગી મૃત્યુથી કદી પણ બચી શકતો નથી. **રાજાએ કહું :** બસ, આપ કૃપા કરો. પોતાના હાથે મૃત્યુને આમંત્રાજા કોણ આપે?

બીજા વૈદ્ય કહું : રાજન્! મારું ઔષધ વિશેષ લાભદાયી છે. જો કોઈ રોગી હશે તો મારું ઔષધ રોગને નાટ કરી દેશો અને જો રોગ નહિ હોય તો ઔષધિ લેવાથી કોઈ લાભ કે નુકશાન થશે નહીં. **રાજાએ કહું :** તમારી આ ઔષધિની પણ મારે આવશ્યકતા નથી.

ત્રીજા વૈદ્ય કહું : મહારાજ ! આપણા રાજકુમાર માટે તો મારી ઔષધિ સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધ થશે. આપ રાજકુમારને મારી ઔષધિ પ્રતિદિન નિયમિત રીતે ખવડાવો. જો કોઈ રોગ હશે તો તે ઔષધિ રોગને તુરંત નાટ કરશે અને જો કોઈ રોગ નહિ હોય તો પણ મારી ઔષધિ તો ફાયદો જ કરશે. ભવિષ્યમાં નવો રોગ પેદા થવા દેશો નહિ અને શરીરની કાંતિ, શક્તિ અને સ્વાસ્થ્યમાં નિત્ય અભિવૃદ્ધિ કરશે. રાજાએ

ત્રીજા વૈદની ઔષધિ પસંદ કરી. રાજપુત્ર ઔષધિનું નિયમિત સેવન કરવા લાગ્યો તેથી તેના સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ અને તેજસ્વીપણામાં વૃદ્ધિ થઈ.

પ્રતિકમણ ત્રીજા પ્રકારની ઔષધિ સમાન છે. દોષસેવન તે એક રોગ છે અને પ્રતિકમણ તેની ઔષધિ છે. પ્રતિકમણની આરાધનાથી દોષસેવન રૂપ રોગ અવશ્ય દૂર થાય છે અને દોષ સેવન રૂપ રોગ ન હોય, તેવા સાધકને પણ પ્રતિકમણ રૂપ ઔષધિ અવશ્ય લાભદાયી થાય છે. જેણે દોષસેવન કર્યું નથી, તેવા સાધક પણ ઉભયકાલ પ્રતિકમણ કરવાથી દોષોનું સેવન ન થાય, તે માટે જાગૃત બની જાય છે. તેનું ચારિત્ર શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્મળ બને છે. પ્રતિકમણ કેવળ ભૂતકાલીન દોષોનો નાશ કરવા માટે જ નથી, પરંતુ ભવિષ્યકાલીન ભૂલો ઓછી કરવા અથવા ન કરવા માટે પણ છે. પ્રતિકમણના સમયની ભાવવિશુદ્ધિ, આત્મશુદ્ધિની તમના સાધકના જીવનને શક્તિશાળી અને તેજસ્વી બનાવે છે.

પાપ થયું હોય કે ન થયું હોય, પરંતુ પ્રતિકમણ વખતે સામાયિક, ચતુર્વિશતિસત્તવ, વંદન, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન આદિ આવશ્યકની સાધના થઈ જાય છે અને આ સાધના અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, તેથી જ પ્રતિકમણ ત્રીજી ઔષધિ સમાન છે. પૂર્વકૃત પાપ હોય તો તે દૂર થાય અને જો પૂર્વકૃત પાપ ન હોય તો પણ સંયમની સાધના માટે બળ અને સ્કૂર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. સંક્ષેપમાં કરેલી સાધનાનો કોઈ પણ અંશ કદી નિષ્ફળ જતો નથી.

પ્રતિકમણથી પંચાચારની શુદ્ધિ :— પ્રતિકમણના છ એ આવશ્યકની આરાધનાથી પંચાચારની શુદ્ધિ થાય છે. સામાયિકની આરાધનાથી ચારિત્રચારની, ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિથી દર્શનાચારની, જ્ઞાનાદિ ગુણ સંપત્ત ગુરુને વંદન કરવાથી જ્ઞાનાદિ આચારોની, પ્રતિકમણ અને પ્રણ ચિકિત્સારૂપ કાયોત્સર્ગથી ચારિત્રચારની તથા પચ્ચયકુખાણાથી તપાચારની શુદ્ધિ થાય છે અને સામાયિકાદિ છ એ આવશ્યકોની વિવિધપૂર્વક આરાધના કરવાથી વીર્યાચારની શુદ્ધિ થાય છે. પંચાચારની શુદ્ધિથી જ ચારિત્રની પુષ્ટિ થાય છે, તેથી જ પ્રતિકમણ તે ચારિત્રનો પ્રાપ્ત છે. કોઈપણ તીર્થકરના શાસનમાં દીક્ષા અંગીકાર કરનાર નવદીક્ષિત સાધુને સર્વ પ્રથમ આવશ્યક સૂત્રનું અધ્યયન કરાવ્યા પછી અગિયાર અંગનું અધ્યયન કરાવે છે. સામાઇયમાઇયાઇ એકકારસ અંગાઇ અહિજ્જાઇ ।

પ્રતિકમણ-ભિચ્છામિ દુક્કડમ્ :— જૈન ધર્મનું સમસ્ત સાધના સાહિત્ય ભિચ્છામિ દુક્કડની પ્રાધાન્યથી સભર છે. સાધક પોતાની ભૂલ માટે ‘ભિચ્છામિ દુક્કડમ્’ કરે છે અને પાપમળને ધોઈને પવિત્ર બને છે. ભૂલ થયા પછી જો તે ભિચ્છામિ દુક્કડમ્ કરે તો તે આરાધક મનાય છે અને અભિમાનવશ તે પોતાની ભૂલને સ્વીકારે નહીં અને ‘ભિચ્છામિ દુક્કડમ્’ ન કરે, તો તે ધર્મનો વિરાધક છે.

મનમાં કોઈ પ્રત્યે દેખ બુદ્ધિ થઈ હોય, તો શુદ્ધ હદ્યથી તેનું ભિચ્છામિ દુક્કડમ્ કરવું જોઈએ. વિચારમાં મલિનતા પ્રવેશી હોય, વાણીમાં કટુતા આવી હોય, આચરણમાં કલુષતા આવી હોય, ખાવામાં, પીવામાં, જવા-આવવામાં, ઉઠવા-બેસવામાં, બોલવામાં, વિચારવામાં ભૂલ થઈ હોય તો સાધક ભિચ્છામિ દુક્કડમ્નો આશ્રય લે છે. ‘ભિચ્છામિ દુક્કડમ્’ કહેવું તે પ્રતિકમણ રૂપ પ્રાયશ્વિત છે— પ્રતિકમણ દ્વારા થતું પ્રાયશ્વિત સાધનાને પવિત્ર, નિર્મળ, સ્વચ્છ અને શુદ્ધ બનાવે છે.

‘ભિચ્છામિ દુક્કડમ્’ના કથન માત્રથી પાપ દૂર થતું નથી. શબ્દ સ્વયં પવિત્ર કે અપવિત્ર નથી. શબ્દો તો જડ છે, પરંતુ શબ્દની પાછળ રહેલો મનનો ભાવ જ મહાન સામર્થ્ય ધરાવે છે. વાણી મનનું પ્રતીક છે. ભિચ્છામિ દુક્કડમ્ની પાછળ આંતરિક પાશ્વાત્તાપનો ભાવ રહેલો છે. તે આત્મા ઉપર લાગેલા પાપમળને દૂર કરે છે, તેથી પરંપરાગત નિષ્પ્રાણ રૂઢિથી ‘ભિચ્છામિ દુક્કડમ્’નો પ્રયોગ ન કરતાં સાચા

મનથી પાપાચાર માટે પશ્ચાતાપ કરવો જોઈએ.

અપરાધ માટે તપશ્ચરણ કે અન્ય કોઈ દંડ આપવામાં આવે છે તે પણ મૂળમાં પશ્ચાતાપ જ છે. જો મનમાં પશ્ચાતાપ ન હોય અને બાહ્ય કઠોર પ્રાયશ્ચિત્ત લેવામાં આવે તો તે આત્મશુદ્ધિ કરી શકતું નથી. સાધકના અંતરમાં સ્વયં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો, પાપનું શોધન કરવાનો, આત્મશુદ્ધિ કરવાનો ઉલ્લાસ હોવો જોઈએ. ભાવવિશુદ્ધિ પૂર્વક કરેલું મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ પણ એક પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

આજકાલ જૈનો રૂઢિવશ પ્રતિકમણ કરે છે, પરંતુ પુનઃ તે જ પાપ કર્યા કરે છે તેથી નિવૃત્ત થતા નથી. આ પ્રમાણે પાપ કરવું અને મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ લેવું, પણ પાપ કરવું અને પુનઃ મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ લેવું, આ પ્રકારની યાંત્રિક પ્રક્રિયાથી આત્મશુદ્ધિ થતી નથી. જૈન ધર્મ આવી સાધનાને બાહ્ય સાધના કહે છે. ભૂલનો પશ્ચાતાપ કરતાં પુનઃ એ ભૂલ ન કરવાનો નિશ્ચય ન કરવામાં આવે તો મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ બોલવાનો કોઈ અર્થ નથી. ભાવ રહિત મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભને સમજાવવા માટે આવશ્યક ચૂર્ણિમાં કુંભારના ઘડા ફોડનાર શિષ્યનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.

એકદા એક આચાર્ય કોઈ ગામમાં ગયા અને એક કુંભારના પાડોશમાં રહ્યા. આચાર્યનો એક નાનો શિષ્ય ઘણી ચંચળ પ્રકૃતિનો હતો. કુંભાર જેવો ચાક ઉપરથી ઘડો ઉતારી જમીન ઉપર મૂકે કે શિષ્ય કાંકરો મારી તેને ફોડી નાખે. કુંભારે તેના તે કૃત્ય તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું તો તે મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ કહેવા લાગ્યો, પરંતુ તેણે પુનઃ પુનઃ કાંકરા મારી ઘડા ફોડવાનું ચાલુ રાખ્યું અને તે પ્રમાણે દરેક વખતે મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ કહેવાનું પણ ચાલું રાખ્યું.

અંતે કુંભાર આવેશમાં આવી ગયો. તેણે એક કાંકરો ઉઠાવ્યો અને તેને શિષ્યના કાન સાથે રાખી બળપૂર્વક દબાવ્યો. પીડા થવાથી શિષ્ય ગમભરાઈ ગયો અને ખૂમ પાડવા લાગ્યો. તેણે કુંભારને કહું પરંતુ કુંભાર કાંકરો દબાવતો જાય અને પુનઃ પુનઃ મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ બોલતો જાય ત્યારે શિષ્યને પોતાની ભૂલ સમજાણી અને પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

જ્યાં સુધી મનમાં પશ્ચાતાપ ન હોય ત્યાં સુધી આ કુંભારના જેવું મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ છે. તે આત્માને શુદ્ધ કરવાને બદલે અધિક અશુદ્ધ બનાવે છે. તે માર્ગ પાપના પ્રતિકારનો નથી પરંતુ પાપના પ્રચારનો છે. આચાર્ય ભદ્રબાહુ કહે છે કે—

જં દુક્કડં તિ મિચ્છા, તં ભુજ્જો કારણં અપૂરેતો ।

તિવિહેણ પડિકકંતો, તસ્સ ખલુ દુક્કડમ્ભ મિચ્છા ॥૬૮૪॥

જે સાધક ત્રિવિધ યોગથી પ્રતિકમણ કરે છે, જે પાપ માટે ‘મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ’ કરે છે, તે પાપમાંથી જે પાપ ભવિષ્યમાં પુનઃ કરતો નથી, તેનું જ દુષ્કૃત્ય વસ્તુતઃ મિથ્યા અર્થાત् નિષ્ફળ બને છે.

જં દુક્કડં તિ મિચ્છા, તં ચેવ નિસેવએ પુણો પાવં ।

પચ્ચકખ-મુસ્સાવાઈ, માયાનિયડી પસંગો ય ॥૬૮૫॥

જો સાધક એક વાર મિચ્છામિ દુક્કડમ્ભ લઈ પુનઃ તે પાપાચરણનું સેવન કરે તો તે પ્રત્યક્ષ જુહું બોલે છે, તે માયા-કપટનું સેવન કરીને દંભની જાળ ગૂંઘે છે. સંયમ-યાત્રાના પથ પર પ્રગતિ કરતાં સાધક કોઈ ભૂલ કરે તો તેનો સાચા મનથી પશ્ચાતાપ કરી લેવો જોઈએ અને પુનઃ તે ભૂલનું પુનરાવર્તન ન થાય, તે માટે સતત સક્રિય પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે મન, વાણી અને કર્મથી મિચ્છામિ દુક્કડં કરવામાં આવે તો તે કદાપિ નિષ્ફળ જતું નથી. તે અવશ્ય પાપમળને ધોઈને આત્માને નિર્મળ બનાવે છે.

પ્રતિકમણનો ઈતિહાસ :— જૈન ધર્મની જેમ પ્રતિકમણની સાધના અનાદિકાલીન છે. જ્યારથી જૈન ધર્મ છે, જ્યારથી સાધુ અને શ્રાવકની સાધના છે, ત્યારથી તેની શુદ્ધિ માટે પ્રતિકમણ પણ છે. આ દસ્તિથી પ્રતિકમણ અનાદિ છે. તીર્થકરો તીર્થની સ્થાપના કરે, તે દિવસથી જ પ્રતિકમણની આવશ્યકતા પડે છે. તીર્થસ્થાપનાના દિવસે જ તીર્થકરોના અર્થરૂપ ઉપદેશના આધારે ગણધર ભગવંતો દ્વારાંગી સહિત આવશ્યક સૂત્રની રચના કરે છે અને તે દિવસથી ગણધર સહિત સર્વ સાધુ-સાધીઓ પ્રતિકમણની આરાધના કરે છે. આ રીતે આવશ્યક સૂત્ર ગણધર રચિત છે તે સહજ રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેથી જ ચતુર્વિધ સંઘ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિર્વિવાદપણે તેની આરાધના કરી રહ્યા છે.

વર્તમાન કાળચકમાં ચોવીસ તીર્થકર થયા છે. તેમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનના લોકો કાળના જડ પ્રકૃતિના છે, તેઓ સતત જાગૃત રહેતા નથી, તેથી તેમને દોષ લાગે કે ન લાગે પરંતુ તેમને માટે નિયમિત રીતે પ્રતિકમણ કરવાનું વિધાન હોવાથી તેઓના માટે ધૂબ પ્રતિકમણ કલ્પ હોય છે.

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના સાધુઓ ગમનાગમન, ગોચરી, પ્રતિલેખન આદિ કિયાઓ કરીને તેનું તુરંત પ્રતિકમણ કરે છે અને દિવસમાં ઉભયકાલ પણ અવશ્ય પ્રતિકમણ કરે છે. તે ઉપરાંત તેઓ દેવસી, રાત્રિક, પાખી, ચોમાસી અને સાંવત્સરિક, આ પાંચે પ્રતિકમણની આરાધના અવશ્ય કરે છે.

મધ્યના બાવીશ તીર્થકરોના સમયમાં સાધકો સરળ, પ્રજ્ઞાવાન, વિવેકનિષ્ઠ અને જાગૃતુક હોય છે, તેથી તેઓ જ્યારે દોષ લાગે ત્યારે જ પ્રતિકમણ કરે છે અને તેથી તેમના શાસનમાં અધ્યુત્વ પ્રતિકમણ કલ્પ હોય છે. શ્રી ભદ્રભાષુ સ્વામીએ પણ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં કહું છે કે—

સપદિકકમાણો ધમ્મો, પુરિમસ્સ ય પચ્છિમસ્સ ય જિણસ્સ ।

મજ્જામયાણ જિણાણં, કારણજાએ પડિકકમણં ॥૧૨૪૪॥

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થકરના શાસનમાં પ્રતિકમણ સહિત પંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મ છે અને મધ્યના બાવીશ તીર્થકરના શાસનમાં પાપરૂપ કારણ ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે પ્રતિકમણ કરે છે.

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પરંપરાનુસાર હંમેશાં બાવીસ તીર્થકરોના જેવું જ જિનશાસન વર્તે છે. ત્યાં પણ દોષ લાગે ત્યારે પ્રતિકમણ કરી લેવામાં આવે છે. ત્યાં ઉભયકાળ પ્રતિકમણ નથી, તેથી ત્યાં પણ અધ્યુત્વ પ્રતિકમણ કલ્પ હોય છે.

૨૪ તીર્થકરોના શાસનમાં શ્રાવકોના પ્રતિકમણ સંબંધી કેવી સ્થિતિ હતી તે સપ્રમાણ સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ એટલું કહી શકાય કે સાધુઓ પ્રમાણે શ્રાવકો પણ પોતાના શાસનમાં યથાકાળ ધૂબ અને અધ્યુત્વ પ્રતિકમણ કરતા હશે.

પ્રતિકમણનો સમય :— દિવસની સમાપ્તિ થતાં દેવસી પ્રતિકમણ અને ચાત્રી પૂર્ણ થતાં પહેલાં રાત્રિક પ્રતિકમણ હોય છે. મહિનામાં બે વાર અર્થાત્ શુક્લ પક્ષ પૂર્ણ થતાં અને કૃષ્ણ પક્ષ પૂર્ણ થતાં, પાક્ષિક પ્રતિકમણ હોય છે. ચાતુર્માસિક પ્રતિકમણ વર્ષમાં ત્રણ વખત કરવાનું હોય છે, તે (૧) અષાઢી પૂર્ણિમાના દિવસે, (૨) કાર્તિક પૂર્ણિમાના દિવસે અને (૩) ફાગણ પૂર્ણિમાના દિવસે. સાંવત્સરિક પ્રતિકમણ વર્ષમાં એકવાર ભાદ્રાપદ શુક્લ પંચમીના દિવસે સંધ્યાકાળે કરવામાં આવે છે. પાખી-પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિકમણ તે તે દિવસ પૂર્ણ થતાં સંધ્યાકાળે થાય છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના રક્મા અધ્યયન પ્રમાણે દેવસી પ્રતિકમણ સાંજે દિવસના ચોથા પહોરના ચોથા ભાગમાં અસ્વાધ્યાય કાલમાં શય્યાભૂમિ અને ઉચ્ચાર ભૂમિનું પ્રતિલેખન કર્યા બાદ પ્રારંભ કરવું

જોઈએ. તેની સમાપ્તિના સમય માટે આગમમાં કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. વર્તમાનકાલીન પરંપરા પ્રમાણે સૂર્યાસ્ત થતાં પ્રતિકમણની આશા લેવામાં આવે છે. રાત્રિક પ્રતિકમણનો પ્રારંભ પ્રાતઃકાળે રાત્રિના ચોથા પહોરના ચોથા ભાગમાં કરવામાં આવે છે અને સૂર્યોદય સમયે પ્રત્યાખ્યાન નામનો છષ્ઠો આવશ્યક પૂર્ણ થાય છે.

પ્રતિકમણની વિધિ :— વર્તમાનકાલીન વ્યવહારોમાં પ્રતિકમણની વિધિ સંબંધિત વિભિન્ન ગચ્છોમાં બિન્ન બિન્ન પરંપરા પ્રચલિત છે, પરંતુ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના સમાચારી નામના છંબીસમાં અધ્યયનમાં પ્રતિકમણ વિધિની એક સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા આપી છે, તે આ પ્રમાણે છે—

દેવસિયં ચ અર્ઝયાં, ચિન્તિજ્જા અણુપુબ્વસો ।
નાણ યં દંસણ ચેવ, ચરિત્તમિ તહેવ ય ॥૪૦॥
પારિયકાઉસ્સાગ્ગો, વન્દિતાણ તઓ ગુરું ।
દેવસિયં તુ અર્ઝયારં, આલોએજ્જ જહકકમ્મં ॥૪૧॥
પડિક્કમિતુ નિસ્સલ્લો, વન્દિતાણ તઓ ગુરું ।
કાઉસ્સાગં તઓ કુજ્જા, સબ્વ દુક્ખ વિમોક્ખણં ॥૪૨॥
પારિય કાઉસ્સાગ્ગો, વન્દિતાણ તઓ ગુરુ ।
થુઙ મંગલં ચ કાઊણ, કાલં તુ સંપદિલેહએ ॥૪૩॥

(૧) સર્વ પ્રથમ કાર્યોત્સર્ગમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર સંબંધી અતિચારોનું ચિંતન કરવું જોઈએ. અતિચારના ચિંતન માટે આજે હિંદી, ગુજરાતી ભાષામાં અમુક પાઠ પ્રચલિત છે. પરંતુ પ્રાચીન કાલમાં કોઈ ચોક્કસ પાઠ હોય, તેમ જણાતું નથી કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિના દૈનિક કૃત્યો, પરિસ્થિતિ, તેની પ્રકૃતિ, પાપ સેવન વગેરે બિન્ન-બિન્ન હોય છે. આ બિન્ન દોષોનું પ્રતિકમણ કોઈ નિશ્ચિત કરેલા શબ્દોથી યથાર્થ રીતે થઈ શકતું નથી. સાધક સ્વયં કાર્યોત્સર્ગમાં સ્થિર થઈને આત્મનિરીક્ષણ કરીને દિવસના સર્વ કૃત્યોને સ્મૃતિપટ પર લાવીને તેમાં થયેલા દોષોનું ચિંતન કરે છે.

(૨) કાર્યોત્સર્ગ પૂર્ણ કરી ગુરુદેવના ચરણોમાં વંદન કરે અને તેમની સમક્ષ પૂર્વ ચિંતિત અતિચારોની આલોચના કરે (૩) આ પ્રમાણે પ્રતિકમણ કર્યા બાદ પ્રાયશ્ચિત સ્વરૂપ કાર્યોત્સર્ગ કરવો જોઈએ. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એ દર્શાવ્યું નથી કે કાર્યોત્સર્ગમાં શેનું ચિંતન કરવું ? કાર્યોત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત સ્વરૂપ છે, કાર્યોત્સર્ગમાં સમભાવનું ચિંતન જ મુખ્ય છે, પરંતુ તેમાં લોગસ્સ બોલવાની પરંપરા ચાલે છે. (૪) કાર્યોત્સર્ગ પૂર્ણ કરીને ગુરુદેવને વંદન તથા સ્તવ-સ્તુતિ મંગલ અર્થાત્ નમોત્થ્યં નો પાઠ બોલવો. આ દેવસી પ્રતિકમણની વિધિ છે. અહીં આવશ્યકના અંતમાં પ્રત્યાખ્યાનનું વિધાન નથી.

રાઇયં ચ અર્ઝયારં ચિન્તિજ્જ અણુપુબ્વસો ।
નાણંમિ દંસણંમિ ય ચરિત્તંમિ તવંમિ ય ॥૪૮॥
પારિય કાઉસ્સાગ્ગો, વન્દિતાણ તઓ ગુરું ।
રાઇયં તુ અર્ઝયારં, આલોએજ્જ જહકકમ્મં ॥૪૯॥
પડિક્કમિતુ ણિસ્સલ્લો, વન્દિતાણ તઓ ગુરું ।
કાઉસ્સાગં તઓ કુજ્જા, સબ્વદુક્ખ વિમોક્ખણં ॥૫૦॥
કિં તવં પડિવજ્જમિ એવં તત્થ વિચિન્તએ ।

કાઉસ્સગં તુ પારિત્તા વંદર્દી ય તઓ ગુરુ ॥૫૧॥
 પારિય કાઉસ્સગો, વન્દિતાણ તઓ ગુરું ।
 તવં સંપદીવજેજ્જા, કુજ્જા સિદ્ધાણ સંથવં ॥૫૨॥

રાત્રિક પ્રતિકમણનો કુમ નિભનોક્ત પ્રકારે છે— (૧) સર્વ પ્રથમ કાયોત્સર્ગમાં રાત્રિ સંબંધી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ સંબંધી અતિચારોનું ચિંતન કરવું. (૨) કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ કરી ગુરુને વંદન કરી તેમની સમક્ષ પૂર્વચિંતિત અતિચારોની આલોચના કરવી. (૩) આ પ્રમાણે પ્રતિકમણ કર્યા પછી ગુરુને વંદન અને ત્યારબાદ પુનઃ કાયોત્સર્ગ કરવો. (૪) આ કાયોત્સર્ગમાં પોતાની વર્તમાન સ્થિતિને અનુકૂળ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તપરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનો વિચાર કરવો. (૫) કાર્યોત્સર્ગ પૂર્ણ કર્યા પછી ગુરુને વંદન અને તેમની પાસે પ્રત્યાખ્યાનનો સ્વીકાર કરવો. (૬) અંતમાં સ્તવ-સ્તુતિ દ્વારા આવશ્યકની સમાપ્તિ કરવી.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં દર્શાવેલી પ્રતિકમણ વિધિ અત્યંત સંક્ષિપ્ત છે. વર્તમાનની પરંપરા પ્રમાણે તેમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે.

પ્રતિકમણની ભાષા :- આવશ્યક સૂત્રની ભાષા અર્ધ માગદી છે. આજકાલ લોકોની માન્યતા એવી છે કે પ્રતિકમણનો અનુવાદ લોક ભાષામાં થાય અને તે પ્રમાણે પ્રતિકમણ થાય, તો વિશેષ લાભનું કારણ બને છે, પરંતુ મૂળભૂત ભાષામાં એક પ્રકારની ગંભીરતા છૂપાયેલી છે. લોકભાષામાં થયેલો અનુવાદ સંપૂર્ણપણે મૂળ ભાવને પ્રગટ કરી શકતો નથી. તે ઉપરાંત સહુ પોત-પોતાની ભાષામાં અનુવાદ કરે, તો સાધનાના અંગભૂત ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોની એકરૂપતાનો નાશ થાય છે. સામૂહિક સાધના માટે એક રૂપતા અત્યંત જરૂરી છે. પ્રતિકમણ સૂત્રને મૂળભૂત ભાષામાં જ સુરક્ષિત રાખવું, તે સંઘ અને શાસન માટે લાભદાયી છે. તેના ભાવાર્થ-વિવેચન વગેરે સ્પષ્ટ કરવા અત્યંત જરૂરી છે.

પ્રતિકમણના અધિકારી— જેને પાપ પ્રતિ પશ્ચાત્તાપ હોય, આત્મશુદ્ધિની ભાવના હોય, તેવી પાપભીરું વ્યક્તિઓ પ્રતિકમણના અધિકારી છે. પ્રત્યેક સાધુને માટે ઉભ્યકાલીન પ્રતિકમણ અવશ્ય કરણીય છે, શ્રાવકોમાં પ્રતધારી સાધક પ્રતિદિન પ્રતિકમણ કરતાં પોતાના પ્રતોની શુદ્ધિ કરે છે અને પ્રતધારી ન હોય, તેવા શ્રાવકો પણ પ્રતિકમણના માધ્યમથી સામાયિક, ચતુર્વિશાનિસ્તવ, વંદના, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન આદિ આવશ્યકની આરાધના કરે છે. પ્રતિકમણની અરાધનામાં પણ તેની શ્રદ્ધા અને પ્રરૂપણા સંબંધી દોષોની આલોચના કરે છે અને પ્રતિદિન પ્રતિકમણની આરાધના કરતાં તે પ્રતિકમણના મહત્વને સ્વીકારી પ્રતધારી બની શકે છે. પ્રતિકમણના કાલ દરમ્યાન ભાવવિશુદ્ધિથી તે અન્ત કર્મોની નિર્જરા કરે છે. આ રીતે પ્રતધારી હોય કે ન હોય, તેવા બંને પ્રકારના પાપભીરું શ્રાવકો પ્રતિકમણના અધિકારી છે.

પ્રતિકમણનું ફળ :- પદ્ધિકક્રમેણ વય-છિદ્વાળિ પિહેઇ, પિહિયવયછિદ્વે પુણ જીવે ણિરુદ્ધાસવે અસબલાચરિતે અદૃસુ પવયાણમાયાસુ ઉવત્તે અપુહતે સુપ્પણિહિએ ભવહ । ઉત્તરા. અધ્ય. ૨૮/૧૩. પ્રતિકમણ કરનાર વ્યક્તિ પોતાના પ્રતના છિદ્રને ઢાંકે છે અર્થાત્ દોષોથી નિવૃત્ત થાય છે, દોષોથી નિવૃત્ત થયેલો સાધક આશ્રવનો નિરોધ કરે છે, શબલદોપોથી રહિત શુદ્ધ સંયમવાન બનીને અષ્ટ પ્રવચન માતાની આરાધનામાં સતત સાવધાન રહે છે, સંયમ યોગોમાં તલ્વીન, ઈન્દ્રિય વિજેતા બની, સમાવિયુક્ત થઈને સંયમમાર્ગમાં વિચારણ કરે છે.

પરિશિષ્ટ-૪ :

સાધુનું પ્રતિક્રમણ

નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આયરિયાણં, નમો ઉવજજાયાણં, નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં. તિક્ખુતો, આયાહિણં, પયાહિણં, વંદામિ, નમંસસામિ, સક્કારેમિ, સમ્માણેમિ, કલ્લાણં, મંગલં, દેવયં, ચેઈયં, પજજીવાસ્સામિ .

સ્વામીનાથ પાપનું આલોયણ અને પડિક્કમણાની આશા

પહેલો આવશ્યક :- ઈચ્છામણં ભંતે ! તુખ્યેહિં અભિશ્યુણણાએ સમાણે દેવસિયં પડિક્કમણં ઠાએમિ દેવસિયં નાણ દંસણ ચરિત તવ અઈયારં ચિંતવનાર્થ કરેમિ કાઉસગં.

ત્યાર પછી ક્રમશઃ નમસ્કાર મહામંત્ર અને ‘કરેમિ ભંતે’

ઈચ્છામિ ઠામિ કાઉસગં – (સંક્ષિપ્ત પ્રતિક્રમણ સૂત્ર) :-

ઈચ્છામિ પડિક્કમિઉં (ઠામિ કાઉસગં) જો મે દેવસિઓ અઈયારો કાંચો, કાઈઓ, વાઈઓ, માણસિઓ – ઉસ્સુતો, ઉમ્મગ્ગો, અકપ્પો, અકરણિજ્જો, દુજ્જાઓ, દુલ્વિચ્ચિતિઓ, અણાયારો, અણિચ્છિયવ્વો, અસમણસસપાઉંગ્ગો, ણાણે તહ દંસણે ચરિતે સુએ સામાઈએ; તિષ્હું ગુતીણં, ચઉષું કસાયાણં, પંચષું મહિબ્યાણં, છિષું જીવનિકાયાણં, સતાષું પિંડેસણાણં, અષુષું પવયણમાયાએ, નવાષું બંબચેરગુતીણં, દસવિહે સમણાધમ્મે સમણાણં જોગાણં, જં ખાડિયં જ વિરાહિયં તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ !

તસ્સ ઉત્તરીકરણોણં નો પાઠ બોલીને કાઉસગં કરવો. કાઉસગામાં પાંચ મહાપ્રતની પચીસ ભાવના, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિના પાઠ બોલીને તેનું ચિંતન કરવું અને નવકાર મંત્ર બોલી પ્રગટપણે નમો અરિહંતાણં બોલીને કાઉસગં પાળવો. અહીં પ્રથમ આવશ્યક પૂર્ણ થાય છે.

બીજો આવશ્યક :- બીજા આવશ્યકની આશા લઈને લોગસ્સ–ચતુર્વિશતિ સતવનો પાઠ બોલવો.

ત્રીજો આવશ્યક :- ત્રીજા આવશ્યકની આશા લઈને ગુરુ સમક્ષ બે વાર ‘ઈચ્છામિ ખમાસમણો’ના પાઠથી ઉત્કૃષ્ટ વંદના કરવી.

ચોથો આવશ્યક :- ચોથો આવશ્યકની આશા લઈને શાનના અતિચારની આલોચના માટે દિવસ સંબંધી શાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ સંબંધી...પાઠ બોલવો.

દર્શનના અતિચારની આલોચના માટે દંસણ સમક્રિત...પાઠ બોલવો. તે પાઠમાં ‘સમણોવાસએણ’ શબ્દના સ્થાને સાધુએ ‘સમણાણો’ શબ્દ બોલવો. ત્યારપછી પંચ મહાપ્રત બોલવા.

પહેલું મહાપ્રત સવ્વાઓ પાણાઈવાયાઓ વેરમણં – દ્રવ્ય થકી છકાય જીવની હિંસા કરવી નહીં, કરાવવી નહીં, કરતા પ્રત્યે અનુમોદન કરવું નહીં. ક્ષેત્ર થકી આખા લોક પ્રમાણે, કાળ થકી જવજજીવ સુધી, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત ત્રણ કરણાને ત્રણ જોગે કરી નવ નવ કોટિએ પચ્ચકુખાણ. પહેલા મહાપ્રતની પાંચ ભાવના ભાવું છું. (૧) ઈરિયા ભાવના, (૨) મનભાવના, (૩) વચનભાવના, (૪) એષણા ભાવના, (૫) આયણાભંડ મત્ત નિકખેવણ્યા ભાવના. પહેલા મહાપ્રતને વિષે ૮૧ તથા ઉદ્ભાગે કરી પાંચ ભાવનાની ખંડના કરી હોય, આત્માને મલિન કરી અનંત સંસાર વધાર્યો હોય અને જવજજીવના સંયમમાં કોઈપણ

પ્રકારે પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ.

બીજું મહાત્રત સવ્વાઓ મુસાવાયાઓ વેરમણાં-દ્રવ્ય થકી અસત્ય બોલવું નહીં, બોલાવવું નહીં બોલતા પ્રત્યે અનુમોદન આપવું નહીં. ક્ષેત્ર થકી આખા લોક પ્રમાણે, કાળ થકી જીવજજીવ સુધી, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત ત્રણ કરણને ત્રણ જોગે કરી નવ નવ કોટીએ પચ્ચયક્ખાણા. બીજા મહાત્રતને વિષે પાંચ ભાવના ભાવું છું. (૧) વગર વિચાર્યું બોલવું નહીં, (૨) કોથે કરી અસત્ય બોલવું નહીં, (૩) લોભે કરી અસત્ય બોલવું નહીં, (૪) ભયે કરી અસત્ય બોલવું નહીં. (૫) હાસ્યે કરી અસત્ય બોલવું નહીં. બીજા મહાત્રતને વિષે ઉદ્ભ ભાંગે કરી પાંચ ભાવનાની ખંડના કરી હોય, આત્માને મલિન કરીને અનંત સંસાર વધાર્યો હોય, જીવજજીવના સંયમમાં કોઈ પણ પ્રકારે પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ.

ત્રીજું મહાત્રત સવ્વાઓ અદિનાદાણાઓ વેરમણાં-દ્રવ્ય થકી સચેત અચેત અને મિશ્ર ત્રણ પ્રકારની ચોરી કરવી નહીં, કરાવવી નહીં, કરતા પ્રત્યે અનુમોદન કરવું નહીં, ક્ષેત્ર થકી આખા લોક પ્રમાણે, કાળ થકી જીવજજીવ સુધી, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત ત્રણ કરણને ત્રણ જોગે કરી નવ નવ કોટીએ પચ્ચયક્ખાણા ત્રીજા મહાત્રતની પાંચ ભાવના ભાવું છું. (૧) નિર્દોષ સ્થાનક યાચીને લેવું. (૨) અણયાચી વસ્તુ લેવી નહીં, (૩) સ્થાનક સમારવું નહીં. (૪) સાધુ(સાધ્વી) સાથે સમ વિભાગ કરવો. (૫) વડેરાના વિનય તથા વૈયાવચ્ચ કરવા. ત્રીજા મહાત્રતને વિષે પ૪ ભાંગે કરી પાંચ ભાવનાની ખંડના કરી હોય, આત્માને મલિન કરીને અનંત સંસાર વધાર્યો હોય અને જીવજજીવના સંયમમાં કોઈપણ પ્રકારે તો પાપ-દોષ લાગ્યા હોય, તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ.

ચોથું મહાત્રત સવ્વાઓ મેહુણાઓ વેરમણાં-દ્રવ્ય થકી દેવતા, મનુષ્ય, તિર્યચ સંબંધી મૈથુન સેવવું નહીં, સેવરાવવું નહીં, સેવતા પ્રત્યે અનુમોદન આપવું નહીં, ક્ષેત્ર થકી આખા લોક પ્રમાણે, કાળ થકી જીવજજીવ સુધી, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત ત્રણ કરણને ત્રણ જોગે કરી નવ નવ કોટીએ પચ્ચયક્ખાણા. ચોથા મહાત્રતની પાંચ ભાવના ભાવું છું. (૧) સ્ત્રી(પુરુષ) પંડગ પશુ રહિત સ્થાનક ભોગવવું. (૨) સ્ત્રી(પુરુષ) સાથે વિષય બુદ્ધિએ કથા-વાર્તા કરવી નહીં (૩) સ્ત્રી(પુરુષ)ના અંગોપાંગ વિષય બુદ્ધિએ નીરખવા નહીં. (૪) પૂર્વના કામ ભોગ સંભારવા નહીં. (૫) દિન દિન પ્રત્યે સરસ આહાર કરવો નહીં. ચોથા મહાત્રતને વિષે ૨૭ ભાંગે કરી પાંચ ભાવનાની ખંડના કરી હોય, આત્માને મલિન કરીને, અનંત સંસાર વધાર્યો હોય અને જીવજજીવના સંયમમાં કોઈપણ પ્રકારે પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ.

પાંચમું મહાત્રત સવ્વાઓ પરિગ્રહ રાખવો નહીં, રખાવવો નહીં, રાખતા પ્રત્યે અનુમોદન આપવું નહીં, ક્ષેત્ર થકી આખા લોક પ્રમાણે કાળ થકી જીવજજીવ સુધી, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત ત્રણ કરણને ત્રણ જોગે કરી નવ નવ કોટીએ પચ્ચયક્ખાણા. પાંચમા મહાત્રતની પાંચ ભાવના ભાવું છું. (૧) શ્રોત્રોદ્રિયનો નિગ્રહ કરવો, (૨) ચક્ષુરિદ્રિયનો નિગ્રહ કરવો, (૩) ઘાણોદ્રિયનો નિગ્રહ કરવો, (૪) રસોદ્રિયનો નિગ્રહ કરવો, (૫) સ્પર્શોદ્રિયનો નિગ્રહ કરવો, પાંચમા મહાત્રતને વિષે પ૪ ભાંગે કરી પાંચ ભાવનાની ખંડના કરી હોય, આત્માને મલિન કરીને અનંત સંસાર વધાર્યો હોય અને જીવજજીવના સંયમમાં કોઈપણ પ્રકારે પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ.

ઇછું રત સવાઓ રાઈભોયણાઓ વેરમણાં-દ્રવ્ય થકી અસણાં, પાણાં, ખાઈમં, સાઈમં, ચાર પ્રકારનું રાત્રિ ભોજન કરવું નહીં, કરાવવું નહીં, કરતા પ્રત્યે અનુમોદન આપવું નહીં, ક્ષેત્ર થકી આખા લોક પ્રમાણો, કાળ થકી જીવજજીવ સુધી, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત ત્રણ કરણને ત્રણ જોગે કરી નવ નવ કોટીએ પચ્ચુક્ખાણ ઇછા રાત્રિ ભોજનને વિષે ઉફ ભાંગે કરી વિપરીત વર્તન કરી આત્માને મલિન કરીને અનંત સંસાર વધાર્યો હોય અને જીવજજીવના સંયમમાં પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચણામિ દુક્કડં.

પાંચ સમિતિ :-

પહેલી ઈરિયા સમિતિ- દ્રવ્ય થકી ઇકાય જીવને જોઈ પોત્થને ચાલવું, ક્ષેત્ર થકી ધોંસર પ્રમાણો (સાડા ત્રણ હાથ) દાઢિ રાખી ચાલવું, કાળ થકી દિવસે જોઈને રાત્રિએ પોત્થને ચાલવું, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત પહેલી સમિતિને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જીવજજીવના સંયમમાં પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચણામિ દુક્કડં.

બીજી ભાષા સમિતિ- દ્રવ્ય થકી આઠ પ્રકારની ભાષા બોલવી નહીં. (૧) કર્કશકારી, (૨) કઠોરકારી, (૩) ભેદકારી, (૪) છેદકારી, (૫) વેરકારી, (૬) વિરોધકારી, (૭) સાવધકારી, (૮) નિશ્ચયકારી, આ આઠ પ્રકારની ભાષા બોલવી નહીં, બોલતા પ્રત્યે અનુમોદન આપવું નહીં, ક્ષેત્ર થકી રસ્તે ચાલતા કારણ વિના બોલવું નહીં, કાળ થકી પહોર રાત્રિ વિત્યા પછી ગાડે શબ્દે બોલવું નહીં, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત, બીજી ભાષા સમિતિને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જીવજજીવના સંયમમાં પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચણામિ દુક્કડં.

ત્રીજી અખેણા સમિતિ- દ્રવ્ય થકી આહાર, સ્થાનક, વસ્ત્ર, પાત્ર, ગ્રહતાં, ગવેષતાં સોળ ઉદ્ગમનના દોષ, સોળ ઉપાયણાના દોષ, દસ અખેણાના દોષ, પાંચ માંડલાના દોષ, બેંતાલીસ-સુડતાલીસ તથા ઇન્નુ દોષ રહિત આહાર પાણી લેવાં, ક્ષેત્ર થકી બે ગાઉ ઉપરાંત આહાર પાણી લઈ જઈ ભોગવવા નહીં, કાળ થકી પહેલાં પહોરના આહાર પાણી ચોથા પહોરે ભોગવવા નહીં, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત. ત્રીજી સમિતિને વિષે જીવજજીવના સંયમમાં પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચણામિ દુક્કડં.

ચોથી આચાશ ભંડ મત નિકખેવણાયા સમિતિ- આચાશ— લેવું, ભંડ-ઉપકરણ, મત—માત્રનું ભાજન, નિકખેવણ—મૂકવું. દ્રવ્ય થકી ભંડોપકરણ જતનાએ લેવા મૂકવા, વાપરવા; ક્ષેત્ર થકી જ્યાં-ત્યાં વિખણ—પિખણ મૂકવાં નહીં, કાળ થકી કાળે કાળે બે વખત પડિલેહણ કરવું, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત. ચોથી સમિતિને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જીવજજીવના સંયમમાં પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ મિચણામિ દુક્કડં.

પાંચમી ઉચ્ચાર પાસવણ ખેલ જલ્લ સિંઘાણ પારિઠાવણિયા સમિતિ- ઉચ્ચાર-વડીનીત, પાસવણ- લધુનીત, ખેલ-બળખો, જલ્લ-શરીરનો મેલ, સિંઘાણ-નાસિકાનો મેલ, પારિઠાવણિયા-પરઠવું. દ્રવ્ય થકી પરઠવા જતાં આવસ્સહિ કહેવું, આવતાં નિસીહી કહેવું, શકેન્દ્ર દેવની આજા લેવી, નીચા નમીને પરઠવું, પરઠીને ત્રણવાર વોસિરેહ વોસિરેહ કહેવું, પરઠયા પછી આવીને ઈરિયા વહિયા પડિકમવા (ઈરિયા વહીનો કાઉસગ કરવો) ક્ષેત્ર થકી ગૃહસ્થને આંગણો પરઠવું નહીં, કાળ થકી દિવસે જોયેલી

જગ્યાએ રાત્રે પોંજને પરઠવું, ભાવ થકી ઉપયોગ સહિત. પાંચમી સમિતિને વિષે જતા આવસ્સહિ ન કીદું હોય, આવતા નિસીહી ન કીદું હોય. શકેન્ડ દેવની આજા ન લીધી હોય, નીચા નમીને પરઠયું ન હોય, પરઠીને ત્રણ વાર વોસિરેહ-વોસિરેહ ન કહું હોય, આવ્યા પછી ઈરિયા વહિયા પડિકમ્યા ન હોય અને જાવજજીવના સંયમમાં પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સમિચ્છામિ દુક્કડ.

ત્રણ ગુપ્તિ :-

(૧) મન ગુપ્તિ— મનને માટી રીતે પ્રવર્તાવ્યું હોય (૨) વચન ગુપ્તિ— વચનને માટી રીતે પ્રવર્તાવ્યું હોય (૩) કાય ગુપ્તિ— કાયાને માટી રીતે પ્રવર્તાવી હોય ને જાવજજીવના સંયમમાં પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સમિચ્છામિ દુક્કડ.

પંચ મહાત્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ આ આઠ પ્રવચન માતાને વિષે કોઈ અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર, અણાચાર જાણતા અજાણતા આજના દિવસ સંબંધી જાવજજીવના સંયમમાં મન વચન કાયાએ કરી પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સમિચ્છામિ દુક્કડ.

અઢાર પાપસ્થાનક, પચીસ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ, ચૌદ પ્રકારના સંમૂચીર્ણમ, ઈચ્છામિ ઢામિ કાઉસર્ગં, નવકાર મંત્ર, કરેમિ ભંતે તથા ચાતારિ મંગલના પાઠ બોલવા ત્યારપછી ઈચ્છામિ ઢામિ સૂત્ર આલોઉં, ઈચ્છામિ પડિકકમિઉં, પાંચ શ્રમણસૂત્ર અને પાંચ ખામણા બોલવા..

ઇછા ખામણા ગુરુજીને ખમાવું, ગુરુણીને ખમાવું, ઉપકારી ભાઈ બેનોને ખમાવું, ચોરાશી લક્ષ જીવા યોનિના જીવને ખમાવું, જેમ ખમાવું તેમ સમતા ભાવે ખમાવું. સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ અખ્યાય, સાત લાખ તેઉકાય, સાત લાખ વાયુકાય, દશ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, ચૌદ લાખ સાધારણ વનસ્પતિ કાય, બે લાખ બેઈંડ્રિય, બે લાખ તેઈંડ્રિય, બે લાખ ચઉરિંડ્રિય, ચાર લાખ નારકી, ચાર લાખ દેવતા, ચાર લાખ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, ચૌદ લાખ મનુષ્યની જાતિ એ ચોર્યાસી લાખ જીવાયોનિના જીવને હાલતાં, ચાલતાં, ઉઠતાં, બેસતાં, છેદતાં, છેદાવતાં પાપ દોષ લાગ્યા હોય તો તસ્સમિચ્છામિ દુક્કડ.

ખામેમિ સંવેજીવા— વગેરે કહેવું, ત્યારપછી બે વાર ઈચ્છામિ ખમાસમણોના પાઠથી ઉત્કૃષ્ટ વંદના કરવી. અહીં ચોથો આવશ્યક પૂર્ણ થાય છે.

પાંચમો આવશ્યક :— પાંચમા આવશ્યકની આજા લઈને દેવસી(રાઈ) પ્રાયશ્ચિત વિશુદ્ધનાર્થ કરેમિ કાઉસર્ગં... નમસ્કાર મંત્ર, કરેમિ ભંતે, ઈચ્છામિ ઢામિ કાઉસર્ગં અને તસ્સ ઉત્તરી કરણોણાંનો પાઠ કમશા: બોલી ધર્મધ્યાનનો અથવા ચાર લોગસસનો કાઉસર્ગ કરવો.

છુટો આવશ્યક :— ગુરુ સમક્ષ ચૌવિહારના પચ્ચયકખાણ કરવા. અંતે ત્રણ નમોત્થુણાં દ્વારા તીર્થકરોની સુતિ કરી પ્રતિકમણ પૂર્ણ કરવું.

પરિશિષ્ટ-૫**શ્રાવક-પ્રતિકમણ****પ્રતિકમણ પ્રારંભ :-**

નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આયરિયાણં, નમો ઉવજાયાણં, નમો લોએસવ્વસાહૂણં, તિક્ખુતો આયાહિણં પ્રયાહિણં વંદામિ નમંસામિ સક્કારેમિ સમ્માણેમિ કલ્લાણં મંગલં દેવયં ચેઈયં પજજુવાસામિ .

સ્વામીનાથ ! પાપનું આલોયણ અને પ્રતિકમણની આજા.

પહેલો આવશ્યક :-**પાઠ-૧ : પ્રતિકમણ સંકલ્પ સૂત્ર :-**

ઈચ્છામિ ણાં ભંતે તુભ્યેહિં અભ્યાણુણ્ણાએસમાણો દેવસિયં પડિક્કમણં ઠાએમિ દેવસિય જ્ઞાન દર્શન ચરિતાચરિતો તપ અતિચાર ચિંતવનાર્થી કરેમિ કાઉસગં.

નવકાર મંત્ર અને કરેમિ ભંતેનો પાઠ બોલવો.

પાઠ-૨ : સંક્ષિપ્ત પ્રતિકમણ સૂત્ર :-

ઈચ્છામિ ઠામિ કાઉસગં જો મે દેવસિઓ અઈયારો કાઈઓ વાઈઓ માણસિઓ ઉસ્સુતો ઉમ્મગગો અકપો અકરણિજજો દુજાઓ દુલ્લિચિંતિઓ અણાયારો અણિચિંદ્યવો અસાવગપાઉસગો નાણો તહ દંસણો ચરિતાચરિતો સુઅ૰ સામાઈએ તિણહું ગુતીણં ચઉણહું કસાયાણં પંચણહું મણુવ્વયાણં તિણહું ગુણવ્વયાણં ચઉણહું સિક્ખાવયાણં બારસ વિહસ્સ સાવગધમસ્સ જ ખંડિયં જ વિરાહિયં તસ્સ મિચ્છામિદુક્કડં.

તસ્સ ઉત્તરીનો પાઠ બોલી ૮૮ અતિચારનો કાઉસગા કરવો. કાઉસગા પૂર્ણ થાય એટલે પ્રથમ આવશ્યક પૂર્ણ થાય છે.

બીજો આવશ્યક :-

લોગસ્સનો પાઠ બોલવો.

ત્રીજો આવશ્યક :-**પાઠ-૩ : દ્વારદીપ ગુરુ વંદન સૂત્ર :-**

ઈચ્છામિ ખમાસમણો ! વંદિં જ્ઞાવણિજજાએ નિસીહિયાએ આણુજ્ઞાણહ મે મિ ઉગણહ નિસીહિ અહોકાયં કાયસંજસં ખમણિજજો ભે ! કિલામો અપ્પકિલંતાણં બહુસુભેણં ભે દિવસો વઈકરતો ? જતા ભે ? જવણિજીં ચ ભે ? ખામેમિ ખમાસમણો દેવસિયં વઈકરમં આવસ્સિયાએ પડિક્કમામિ ખમાસમણાણં દેવસિયાએ આસાયણાએ તિતીસણણયરાએ જ ક્રિયિ મિચ્છાએ મણદુક્કડાએ વયદુક્કડાએ કાયદુક્કડાએ કોહાએ માણાએ માયાએ લોહાએ સવ્વકાળિયાએ સવ્વમિચ્છોવયરાએ સવ્વ ધમાઈક્કમણાએ

આસાયણાએ જો મે દેવસિઓ અઈયારો કાઓ તસ્સ ખમાસમણો ! પડિકુમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ.

સ્વામીનાથ ! સામાયિક એક, ચારુવિસંથો બે અને વંદના ત્રણ, આ ત્રણ આવશ્યક પૂરા થયાં, તેને વિષે વીતરાગ દેવની આજામાં કાનો, માત્ર, મીંડુ, પદ, અક્ષર, ગાથા, સૂત્ર, ઓછું, અધિક, વિપરીત ભષાયું હોય તો, અરિહંત, અનંત સિદ્ધ ભગવાનની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

ચોથો આવશ્યક :-

પાઠ-૪ : જ્ઞાનના અતિચાર :-

દિવસ સંબંધી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને વિષો જે અતિચાર લાગ્યા હોય, તે આલોઉં છું-

આગમે તિવિહે પણજાતે તં જહા— સુતાગમે અત્થાગમે તહુભ્યાગમે એહવા શ્રી જ્ઞાનને વિષે જે અતિચાર લાગ્યા હોય, તે આલોઉં છું— (૧) જં વાઈદ્ધ (૨) વર્ચયામેલિયં (૩) હીણકુખરં (૪) અચ્યકુખરં (૫) પયહીણં (૬) વિણયહીણં (૭) જોગહીણં (૮) ઘોસહીણં (૯) સુટ્ટુદુદિનં (૧૦) દુટ્ટુપડિચિંધયં (૧૧) અકાલે કાઓ સજ્જાઓ (૧૨) કાલે ન કાઓ સજ્જાઓ (૧૩) અસજ્જાઈએ સજ્જાઈયં (૧૪) સજ્જાઈએ ન સજ્જાઈયં.

એમ ભણતાં, ગણતાં ચિંતવતાં ચૌદ પ્રકારે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યા હોય, તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૫ : દર્શન સમ્યકૃત્વ :-

દંસણ સમકિત પરમત્થ સંથવો વા સુદિષ્ટ પરમત્થ સેવણા વા વિ વાવણણ કુદંસણ વજજણા સમ્મતા સદહણા એવા સમકિતના સમણોવાસઅણં સમ્મતસ્સ પંચ અઈયારા પેયાલા જાણિયવ્યા ન સમાયરિયવ્યા તં જહા તે આલોઉં— (૧) સંકા, (૨) કંખા, (૩) વિતિગિચ્છા, (૪) પરપાસં પસંસા, (૫) પરપાસં સંથવો.

એમ સમકિત રૂપ રતને વિષે મિચ્છાત્વરૂપ રજ, મેલ, દોષ લાગ્યો હોય, તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૬ : પહેલું અણુવ્રત :-

પહેલું અણુવ્રત થૂલાઓ પાણાઈવાયાઓ વેરમણં ત્રસ જીવ બેઈદિય તેઈદિય ચારુરિદિય પંચોદિય જીવ જાણીપ્રીધી સ્વ સંબંધી શરીરમાં રહેલા પીડાકારી સઅપરાધી વિગલેન્દ્રિય વિના આકુણી હણવા નિમિત્તે હણવાના પર્ચ્યકુખાણ તથા સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય પણ હણવાના પર્ચ્યકુખાણ જાવજીવાઓ દુવિહં તિવિહેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ મણસા વયસા કાયસા એવા પહેલા થૂલ પ્રાણાતિપાત વેરમણં વ્રતના પંચ અઈયારા પેયાલા જાણિયવ્યા ન સમાયરિયવ્યા તં જહા તે આલોઉં— (૧) બંધે, (૨) વહે, (૩) છવિચ્છેએ, (૪) અઈભારે, (૫) ભતાપાણવોચ્છેએ.

એવા પહેલા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૭ : બીજું અણુવ્રત :-

બીજું અણુવ્રત થૂલાઓ મુસાવાયાઓ વેરમણં કત્તાલિક ગોવાલિક ભોમાલિક થાપણમોસો મોટકી

કુદી સાખ ઈત્યાદિ મોટકું જૂહું બોલવાનાં પચ્ચયકુખાણ જાવજજીવાએ દુવિહં તિવિહેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ મણસા વયસા કાયસા એવા બીજા થૂલ મૃષાવાદ વેરમણં વ્રતના પંચ અઈયારા જાણિયવ્વા ન સમાયરિયવ્વા તં જહા તે આલોઉં— (૧) સહસાભકુખાણો (૨) રહસાભકુખાણો (૩) સદાર(સભર્તાર) મંતભેએ (૪) મોસોવએસે (૫) ફૂડલેહકરણો .

એવા બીજા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૮ : બ્રીજું અણુવત :–

ત્રીજું અણુવત થૂલાઓ અદિશદાણાઓ વેરમણં ખાતરખણી, ગાંઢી છોડી, તાળું પર કુંચીએ કરી, પડી વસ્તુ ધણીયાતી જાણી.

ઈત્યાદિ મોટકું અદતાદાન લેવાનાં પચ્ચયકુખાણ, સગાસંબંધી તથા વ્યાપાર સંબંધી નભરમી વસ્તુ ઉપરાંત અદતાદાન લેવાનાં પચ્ચયકુખાણ જાવજજીવાએ દુવિહં તિવિહેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ મણસા વયસા કાયસા એવા ત્રીજા થૂલ અદતાદાન વેરમણં વ્રતના પંચ અઈયારા જાણિયવ્વા ન સમાયરિયવ્વા તં જહા તે આલોઉં— (૧) તેનાહડે (૨) તક્કરપ્પાંઘો (૩) વિરુદ્ધ રજજાઈકકમે (૪) ફૂડતોલે—ફૂડમાણો (૫) તપ્પાડિરુવગ વવહારે .

એવા ત્રીજા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૯ : ચોથું અણુવત :–

ચોથું અણુવત થૂલાઓ મેહુણાઓ વેરમણં સદાર(સભર્તાર) સંતોસિએ અવસેસ મેહુણાવિહિના પચ્ચયકુખાણ અને જે સ્ત્રી-પુરુષને મૂળ થકી કાયાએ કરી મેહુણ સેવવાના પચ્ચયકુખાણ હોય તેને દેવતા-મનુષ્ય-તિર્યચ સંબંધી મેહુણ સેવવાના પચ્ચયકુખાણ, જાવજજીવાએ દેવતા સંબંધી દુવિહં તિવિહેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ મણસા વયસા કાયસા મનુષ્ય તિર્યચ સંબંધી એગવિહં એગવિહેણં ન કરેમિ કાયસા.

એવા ચોથા મૂલ મેહુણ વેરમણં વ્રતના પંચ અઈયારા જાણિયવ્વા, ન સમાયરિયવ્વા તં જહા, તે આલોઉં— (૧) ઈતારિય પરિંગાહિયાગમણો, (૨) અપરિંગાહિયાગમણો (૩) અનંગકીડા (૪) પરવિવાહ કરણો (૫) કામભોગેસુ તિવાભિલાસા .

એવા ચોથા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૦ : પાંચમું અણુવત :–

પાંચમું અણુવત થૂલાઓ પરિંગાહાઓ વેરમણં ખેત-વત્થુનું યથાપરિમાણ, હિરણ્ય-સુવણણનું યથાપરિમાણ, ધન-ધાન્યનું યથાપરિમાણ, દુપદ-ચઉપદનું યથાપરિમાણ, કુવિયનું યથાપરિમાણ. એ યથાપરિમાણ કીદું છે તે ઉપરાંત પોતાનો પરિગ્રહ કરી રાખવાનાં પચ્ચયકુખાણ.

જાવજજીવાએ એગવિહં તિવિહેણં .

ન કરેમિ મણસા વયસા કાયસા એવા પાંચમા થૂલ પરિગ્રહ પરિમાણ વેરમણં વ્રતના પંચ અઈયારા

જાણિયત્વા ન સમાયરિયત્વા તં જહા તે આલોઉં— (૧) ખેત-વત્થુપમાણાઈકકમે, (૨) હિરણ્યાસુવજૃષ્ટપમાણાઈકકમે, (૩) ધન-ધાન્યપમાણાઈકકમે, (૪) હૃપ્દ-ચઉપદપમાણાઈકકમે (૫) કુવિયપમાણાઈકકમે.

એવા પાંચમા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ ભિંભામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૧ : છહું દિશા પરિમાણ વ્રત(પહેલું ગુણ વ્રત) :-

છહું દિસિ વ્રત ઉદ્ઘ દિસિનું યથા પરિમાણ, અહો દિસિનું યથા પરિમાણ, તિરિય દિસિ નું પરિમાણ. એ યથાપરિમાણ ક્રીધું છે તે ઉપરાંત સર્દિયાએ કાયાએ જઈને પાંચ આશ્રવ સેવવાનાં પચ્યકુખાણ જાવજજીવાએ દુવિહં, તિવિહેણં ન કરેમિ, ન કારવેમિ મણસા-વયસા-કાયસા એવા છહા દિસિ વેરમણાં વ્રતના પંચ અઈયારા જાણિયત્વા ન સમાયરિયત્વા તં જહા, તે આલોઉં— (૧) ઉદ્ઘદિસિપમાણાઈકકમે, (૨) અહો દિસિપમાણાઈકકમે, (૩) તિરિય દિસિપમાણાઈકકમે, (૪) ખેત વુઢી (૫) સઈઅંતરદ્વાએ .

એવા છહા વ્રતને વિષે આજના દિવસે સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ ભિંભામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૨ : સાતમું વ્રત(બીજું ગુણવ્રત) :-

સાતમું વ્રત ઉવભોગ પરિભોગવિહિં પચ્યકુખાયમાણો . (૧) પહેલે બોલે ઉલ્લંઘિયાવિહિં, (૨) દંતણવિહિં, (૩) ફલવિહિં, (૪) અબ્ધંગાણવિહિં, (૫) ઉવ્વંદ્ધા વિહિં, (૬) મજજીણ વિહિં, (૭) વત્થ વિહિં, (૮) વિલેવણ વિહિં, (૯) પુષ્ટવિહિં, (૧૦) આભરણ વિહિં, (૧૧) ધૂપ વિહિં, (૧૨) પેજજ વિહિં, (૧૩) ભક્ખાણ વિહિં, (૧૪) ઓદણ વિહિં, (૧૫) સૂપ વિહિં, (૧૬) વિગય વિહિં, (૧૭) સાગ વિહિં, (૧૮) માહુરય વિહિં, (૧૯) જેમણ વિહિં, (૨૦) પાણિય વિહિં, (૨૧) મુહવાસ વિહિં, (૨૨) વાહણ વિહિં, (૨૩) ઉવાણાહ વિહિં, (૨૪) સયણ વિહિં, (૨૫) સચિત વિહિં, (૨૬) દવ્વ વિહિં. ઈત્યાદિકનું યથા પરિમાણ ક્રીધું છે તે ઉપરાંત ઉવભોગ પરિભોગ ભોગ નિમિત્તે ભોગવવાના પચ્યકુખાણ જાવજજીવાએ અંગવિહ તિવિહેણં ન કરેમિ મણસા વયસા કાયસા એવા સાતમા ઉવભોગ-પરિભોગ. દુવિહે પણ્ણાતો તં જહા ભોયણાઉ ય કમ્મઉ ય ભોયણાઉ સમણોવાસઅેણં પંચ અઈયારા જાણિયત્વા ન સમાયરિયત્વા, તં જહા, તે આલોઉં— (૧) સચિતાહારે, (૨) સચિત પડિબદ્ધાહારે, (૩) આપોલિઓસહિ ભક્ખાણયા (૪) દુપોલિઓસહિ ભક્ખાણયા, (૫) તુચ્છોસહિ ભક્ખાણયા, કમ્મઉણં સમણોવાસઅેણં પણ્ણરસ કમ્માદાણાઈ જાણિયત્વાઈ, ન સમાયરિયત્વાઈ તં જહા તે આલોઉં— (૧) ઈંગાલકમ્મે, (૨) વણકમ્મે, (૩) સાડીકમ્મે, (૪) ભાડીકમ્મે, (૫) ફોડીકમ્મે, (૬) દંતવાણિજજે, (૭) કેસ વાણિજજે, (૮) રસવાણિજજે, (૯) લક્ખવાણિજજે, (૧૦) વિસવાણિજજે, (૧૧) જંતપીલાણકમ્મે, (૧૨) નિદ્દલંદ્ધણ કમ્મે, (૧૩) દવજિદાવણયા (૧૪) સર દહ તલાગ પરિસોસણયા (૧૫) અસઈ જણ પોસણયા .

એવા સાતમા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ ભિંભામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૩ : આઠમું વ્રત(બીજું ગુણવ્રત) :-

આઠમું વ્રત અનર્થદંડનું વેરમણં ચઉવિહે અણત્થાદંડે પણ્ણાતો તં જહા અવજજાણાચરિયં

પમાયાચિરિં, હિંસપ્પયાણં, પાવકમ્મોવઅસં, એવા આઠમા અનર્થદં સેવવાના પર્યક્ખાણ જાવજજીવાએ દુવિહં તિવિહેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ મણસા વયસા કાયસા એવા આઠમાં અનર્થદં વેરમણં વ્રતના પંચ અઈયારા જાણિયવ્વા ન સમાયરિયવ્વા તં જહા તે આલોઉં- (૧) કંદપે, (૨) ફુકુર્દિએ, (૩) મોહરિએ, (૪) સંજુતાહિગરણે, (૫) ઉવભોગ પરિભોગ અઈરતે .

એવા આઠમા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૪ : નવમું સામાયિક વ્રત(પહેલું શિક્ષા વ્રત) :-

નવમું સામાયિક વ્રત સાવજજં જોગં નું વેરમણં જાવ નિયમં પજજુવાસામિ .

દુવિહં, તિવિહેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ મણસા વયસા કાયસા એવી મારી(તમારી) સદહણા પ્રરૂપણાએ કરી સામાયિકનો અવસર આવે અને સામાયિક કરીએ તે વારે સ્પર્શનાએ કરી શુદ્ધ હોજો ! એવા નવમા સામાયિક વ્રતના પંચ અઈયારા જાણિયવ્વા ન સમાયરિયવ્વા તં જહા તે આલોઉં- (૧) મણ દુપ્પણિહાણે, (૨) વય દુપ્પણિહાણે, (૩) કાય દુપ્પણિહાણે, (૪) સામાઈયસ્સ સર્દ અકરણયા, (૫) સામાઈયસ્સ આણવછિયસ્સ કરણયા .

એવા નવમા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૫ : દશમું દેશાવગાસિક વ્રત (બીજું શિક્ષાવ્રત) :-

દશમું દેશાવગાસિક વ્રત દિન પ્રત્યે પ્રભાત થકી પ્રારંભીને પૂર્વાદિક છ દિશિ જેટલી ભૂમિકા મોકળી રાખી છે તે ઉપરાંત સર્દિયાએ કાયાએ જઈને પાંચ આશ્રવ સેવવાનાં પર્યક્ખાણ, જાવ અહોરતાં દુવિહં તિવિહેણં, ન કરેમિ ન કારવેમિ, મણસા વયસા કાયસા જેટલી ભૂમિકા મોકળી રાખી છે તે માંહે દ્રવ્યાદિકની જે મર્યાદા કીધી છે તે ઉપરાંત ઉવભોગ-પરિભોગ ભોગ-નિમિતે ભોગવવાનાં પર્યક્ખાણ, જાવ અહોરતાં એગવિહં તિવિહેણં ન કરેમિ મણસા વયસા કાયસા એવા દશમા દેશાવગાસિક વ્રતના પંચ અઈયારા જાણિયવ્વા ન સમાયરિયવ્વા તં જહા તે આલોઉં- (૧) આણવણપ્પાંગો, (૨) પેસવણપ્પાંગો, (૩) સદાશૂવાએ, (૪) રૂવાશૂવાએ, (૫) બહિયાપોગગલપક્ખેવે.

એવા દશમા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૬ : અગિયારમું પૌષ્ઠ વ્રત(ત્રીજું શિક્ષાવ્રત) :-

અગિયારમું પરિપૂર્ણ પૌષ્ઠ વ્રત અસણાં, પાણાં, ખાઈમંસાઈમંના પર્યક્ખાણ; અબંભના પર્યક્ખાણ, મણિસોવત્તનાં પર્યક્ખાણ, માલાવણણગ વિલેવણના પર્યક્ખાણ, સત્થ મુસલાદિક સાવજજ જોગનાં પર્યક્ખાણ, જાવ અહોરતાં પજજુવાસામિ દુવિહં તિવિહેણં ન કરેમિ ન કારવેમિ મણસા વયસા કાયસા એવી મારી(તમારી) સદહણા પ્રરૂપણાએ કરી પૌષ્ઠનો અવસર આવે અને પૌષ્ઠ કરું તે વારે સ્પર્શનાએ કરી શુદ્ધ હોજો ! એવા અગિયારમા પરિપૂર્ણ પૌષ્ઠ વ્રતના પંચ અઈયારા જાણિયવ્વા ન સમાયરિયવ્વા તં જહા તે આલોઉં- (૧) અપ્પડિલેહિય-દુપ્પલેહિય સિજજાસંથારાએ, (૨) અપ્પમજિજય-

દુપ્પમજિજ્ય સિજા સંથારએ (૩) અપડિલેહિય-દુપ્પડિલેહિય ઉચ્ચારપાસવણભૂમિ, (૪) અપમજિજ્ય-દુપ્પમજિજ્ય ઉચ્ચારપાસવણભૂમિ (૫) પોસહસ સમ્માં આણાણુપાતણાયા .

એવા અગિયારમા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૭ : બારમું અતિથિ સંવિભાગ વ્રત(ચોથું શિક્ષાવ્રત) :-

બારમું અતિથિ સંવિભાગ વ્રત સમણે નિંગાંથે ફાસુઅણાં એસાણિજજેણાં અસણાં પાણાં ખાઈમં સાઈમં વત્થ પડિંગાહ કંબલ પાયપુચ્છણેણાં પાઢિયારૂ પીઠ ફલગ સિજા સંથારઅણાં ઓસહ ભેસજજેણાં પડિલાભેમાણો વિહરિસ્સામિ. એવી મારી(તમારી) સદહણા પ્રરૂપણાએ કરી સુપાત્ર સાધુ-સાધીની જોગવાઈ મળે અને નિર્દોષ આહાર પાણી વહોરાવું તે વારે સ્પર્શનાએ કરી શુદ્ધ હોજો ! એવા બારમા અતિથિ સંવિભાગ વ્રતના પંચ અઈયારા જાણિયવ્વા ન સમાયરિયવ્વા તં જહા તે આલોઉં- (૧) સચિતા નિકખેવણાયા, (૨) સચિતા પેહણાયા, (૩) કાલાઈક્કમે, (૪) પરોવઅસે, (૫) મથ્છરિયાએ.

એવા બારમા વ્રતને વિષે આજના દિવસ સંબંધી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૮ : સંથારો - સંલેખના સૂત્ર :-

અપચિદ્ધમ મારણાંતિય સંલેહણા પૌષધશાળા પોંજને, ઉચ્ચાર-પાસવણ ભૂમિકા પડિલેહીને ગમણાગમણે પડિક્કમીને, દર્ભાદિક સંથારો સંથારીને દર્ભાદિક સંથારો દુરૂહીને પૂર્વ તથા ઉત્તર દિશિ પલ્યંકાદિ આસને બેસીને કરયલ સંપરિંગાહયાં સિરસાવતં મતથાએ અંજલિ કટ્ટુ એવં વયાસી નમોત્થુણાં અરિહંતાણાં ભગવંતાણાં જાવ સંપતાણાં

એમ અનંતા સિદ્ધને નમસ્કાર કરીને વર્તમાન પોતાના ધર્મગુરુ-ધર્માચાર્યને નમસ્કાર કરીને પૂર્વે જે વ્રત આદ્યાં છે; તે આલોવી પડિક્કમિ નિંદી નિઃશલ્ય થઈને સત્વં પાણાઈવાયં પચ્યક્ખામિ, સત્વં મુસાવાયં પચ્યક્ખામિ, સત્વં અદિશદાણાં પચ્યક્ખામિ, સત્વં મેહુણાં પચ્યક્ખામિ, સત્વં પરિંગાહં પચ્યક્ખામિ, સત્વં કોહં પચ્યક્ખામિ, જાવ મિચ્છા દંસણ સલલં અકરણિજજં જોગં પચ્યક્ખામિ, જાવજજીવાએ તિવિહેણાં ન કરેમિ ન કારવેમિ કરંતંપિ અન્ન ન સમણુજાણામિ મણસા, વયસા, કાયસા એમ અઠાર પાપસ્થાનક પચ્યક્ખિને સત્વં અસણાં પાણાં ખાઈમં સાઈમં ચાંદુલિં પિ આહારં પચ્યક્ખામિ જાવજજીવાએ એમ ચારે આહાર પચ્યક્ખિને જં પિ ય ઈમં શરીરં ઈંદું કંતં પિયં મણુણણાં મણામં ધિજજં વિસાસિયં સમયં અણુમયં બહુમયં ભંડ કરંગ સમાણં રયણ કરંગ ભૂયં મા ણાં સીયં, મા ણાં ઉષુહં, મા ણાં ખુહા, મા ણાં પિવાસા, મા ણાં બાલા, મા ણાં ચોરા, મા ણાં દંસા, મા ણાં મસગા, મા ણાં વાઈયં, પિતિયં, સંભિયં, સણિષાવાઈયં, વિવિહા રોગાયંકા, પરિસહોવસગા, ફસાફુસંતુ, અયં પિ ય ણાં ચરમેહિ ઉસ્સાસ નિસ્સાસેહિ વોસિરામિ તિ કટ્ટુ એમ શરીર વોસિરાવીને કાલં આણવકંખમાણો વિહરિસ્સામિ

એવી સદહણા પ્રરૂપણાએ કરી, આણસણાનો અવસર આવે, આણસણ કરું તે વારે સ્પર્શનાએ કરી શુદ્ધ હોજો ! એવા અપચિદ્ધમ મારણાંતિય સંલેહણ જૂસણા આરાહણાના પંચ અઈયારા, જાણિયવ્વા, ન સમાયરિયવ્વા તં જહા, તે આલોઉં- (૧) ઈહલોગા સંસાપાંઓગે, (૨) પરલોગા સંસાપાંઓગે, (૩) જીવિયા સંસાપાંઓગે, (૪) મરણા સંસાપાંઓગે, (૫) કામભોગા સંસાપાંઓગે, તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ.

એમ સમકિતપૂર્વક બાર વ્રત સંલેખણા સહિત નવ્વાણું અતિયાર, તેને વિષે જ કોઈ અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિયાર, અનાયાર જાણતાં, અજાણતાં, મન, વચન, કાયાએ કરી સેવ્યાં હોય, સેવરાવ્યા હોય, સેવતાં પ્રત્યે અનુમોદના કરી હોય તો; અરિહંત, અનંત સિદ્ધ ભગવાનની સાક્ષીએ તસ્સ મિથ્યામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૧૯ : અઠાર પાપસ્થાનક સૂત્ર :-

અઠાર પ્રકારના પાપસ્થાનક સંબંધી પાપ દોષ લાગ્યા હોય તે આલોઉં—

(૧) પ્રાણાત્મિક, (૨) મૃષાવાદ, (૩) અદતાદાન, (૪) મૈથુન, (૫) પરિગ્રહ, (૬) કોધ, (૭) માન, (૮) માયા, (૯) લોભ, (૧૦) રાગ, (૧૧) દ્વષ, (૧૨) કલહ, (૧૩) અભ્યાખ્યાન, (૧૪) પૈશુન્ય, (૧૫) પર-પરિવાદ, (૧૬) રઈ-અરઈ, (૧૭) માયા મોસો, (૧૮) મિથ્યા દંસણ સલલં .

એ અઠાર પ્રકારનાં પાપ સ્થાનક મારા જીવે(તમારા જીવે) સેવ્યા હોય, સેવરાવ્યા હોય, સેવતાં પ્રત્યે અનુમોદના કરી હોય, તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ મિથ્યામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૨૦ : પચ્ચીસ પ્રકારનાં મિથ્યાત્વ :-

પચ્ચીસ પ્રકારનાં મિથ્યાત્વ સંબંધી પાપદોષ લાગ્યા હોય તે આલોઉં—

(૧) અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ, (૨) અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ, (૩) અભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ, (૪) સાંશયિક મિથ્યાત્વ, (૫) અણાભોગ મિથ્યાત્વ, (૬) લૌકિક મિથ્યાત્વ, (૭) લોકોત્તર મિથ્યાત્વ, (૮) કુપ્રાવચન મિથ્યાત્વ, (૯) જીવને અજીવ શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૦) અજીવને જીવ શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૧) સાધુને કુસાધુ શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૨) કુસાધુને સાધુ શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૩) આઠ કર્મથી મુકાણા તેને નથી મુકાણા શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૪) આઠ કર્મથી નથી મુકાણા તેને મુકાણા શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૫) ધર્મને અધર્મ શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૬) અધર્મને ધર્મ શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૭) જિન માર્ગને અન્ય માર્ગ શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૮) અન્ય માર્ગને જિન માર્ગ શ્રદ્ધે તે મિથ્યાત્વ, (૧૯) જિન માર્ગથી ઓદ્ધું પ્રરૂપે તે મિથ્યાત્વ (૨૦) જિન માર્ગથી અધિક પ્રરૂપે તે મિથ્યાત્વ, (૨૧) જિન માર્ગથી વિપરીત પ્રરૂપે તે મિથ્યાત્વ, (૨૨) અવિનય મિથ્યાત્વ, (૨૩) અકિરિયા મિથ્યાત્વ, (૨૪) અણાન મિથ્યાત્વ, (૨૫) આશાન મિથ્યાત્વ.

એ પચ્ચીસ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ સેવ્યું હોય, સેવરાવ્યું હોય, સેવતાં પ્રતિ અનુમોદના કરી હોય તો અરિહંત, સિદ્ધ, કેવળી, ગુરુ, આત્માની સાક્ષીએ મિથ્યામિ દુક્કડમ્.

પાઠ-૨૧ : ચૌદ પ્રકારના સંમૂચીંદ્રમ જીવ :-

ચૌદ પ્રકારના સંમૂચીંદ્રમ મનુષ્ય સંબંધી પાપદોષ લાગ્યા હોય તે આલોઉં— (૧) ઉચ્ચારેસુ વા, (૨) પાસવણેસુ વા, (૩) ઝેલેસુ વા, (૪) સિંધાણેસુ વા, (૫) વંતેસુ વા, (૬) પિતેસુ વા, (૭) પૂઅસુ વા, (૮) સોણિએસુ વા, (૯) સુકક્ષેસુ વા, (૧૦) સુકક્પુંગલપરિસાડેસુ વા, (૧૧) વિગય જીવ કલેવરેસુ વા, (૧૨) ઈન્થી પુરિસ સંજોગેસુ વા, (૧૩) નગર નિદ્રમણેસુ વા, (૧૪) સલ્વેસુ યેવ અસુર્દ્ધાએસુ વા. એ ચૌદ પ્રકારના સંમૂચીંદ્રમ મનુષ્યની વિરાધના કરી હોય તો તસ્સ મિથ્યામિ દુક્કડમ્.

ત્યારપદી ઈચ્છામિ ઠામિ કાઉસસગં, નવકાર મંત્ર અને કરેમિ ભંતેના પાઠ બોલવા.

પાઠ-૨૨ : માંગલિક સૂત્ર :-

ચત્તારિ મંગલં, અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધા મંગલં, સાહૂ મંગલં, કેવલિ પણણતો, ધર્મો મંગલં, ચત્તારિ

લોગુતમા, અરિહંતા લોગુતમા, સિદ્ધા લોગુતમા, સાહુ લોગુતમા, કેવલિપણણતો ધર્મો લોગુતમો, ચતારિ સરણાં પવજજામિ, અરિહંતે સરણાં પવજજામિ, સિદ્ધે સરણાં પવજજામિ, સાહુસરણાં પવજજામિ, કેવલિપણણતાં ધર્માં સરણાં પવજજામિ.

ચાર શરણા, દુઃખ હરણા, અવર શરણા નહીં કોઈ,
જે ભવ્ય પ્રાણી આ દરે, અક્ષય અવિચણ પદ હોય,
અંગુઠે અમૃત વસે, લઘ્ય તણા ભંડાર,
ગુરુ ગૌતમને સમરીએ, મનવાંછિત ફળ દાતાર,
ભાવે ભાવના ભાવીએ, ભાવે દીજે દાન,
ભાવે ધર્મ આરાધીએ, ભાવે કેવળજ્ઞાન.

ત્યારપછી ઈચ્છામિ ઠામિ સૂત્ર અને ઈચ્છામિ પડિકુમિઉ....પાઠ બોલવા

શ્રમણ સૂત્ર

પાઠ-૨૩ : નિદ્રા દોષ પ્રતિક્રમણ સૂત્ર :-

ઈચ્છામિ પડિકુમિઉ પગામસિજજાએ નિગામસિજજાએ સંથારા ઉવહૃણાએ પરિયહૃણાએ આઉહૃણા પસારણાએ છિપ્પાઈ સંઘહૃણાએ કુઈએ કક્કરાઈએ છીએ જંભાઈએ આમોસે સસરક્રખામોસે આઉલમાઉલાએ સોવણવત્તિયાએ ઈત્થી(પુરુષ) વિપ્પરિયાસિયાએ દિછિ વિપ્પરિયાસિયાએ મણ વિપ્પરિયાસિયાએ પાણભોયણ વિપ્પરિયાસિયાએ. જો મે દેવસિઓ અઈયારો કાંઈ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ

પાઠ-૨૪ : ગોચર ચર્ચા સૂત્ર :-

પડિકુક્રમામિ ગોચર ચર્ચાએ બિક્રાયરિયાએ ઉગ્ઘાડ કવાડ-ઉગ્ઘાડણાએ સાણા-વચ્છા-દારા સંઘહૃણાએ મંડી પાહુડિયાએ બલિ પાહુડિયાએ ઠવણા પાહુડિયાએ સંકિએ સહસાગારે અણેસણાએ પાણભોયણાએ બીયભોયણાએ હરિયભોયણાએ પચ્છાકમિયાએ પુરેકમિયાએ અદિહૃહડાએ દગસસકુહડાએ રયસસસકુહડાએ પારિસાડણિયાએ પારિક્રાવણિયાએ ઓહાસણાભિક્રાએ જે ઉગ્ગમેણાં ઉપાયણેસણાએ અપરિસુદ્ધ પરિગ્યહયં પરિભુતં વા જે ન પરિટ્ટવિયં તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમુ.

પાઠ-૨૫ : ત્રીજું શ્રમણ સૂત્ર : કાલ પ્રતિલેખના પ્રતિક્રમણ :-

પડિકુક્રમામિ ચાઉક્કાલં સજજાયસ્સ અકરણયાએ ઉભાઓકાલં ભંડોવગરણસ્સ અપરિલેહણાએ દુપ્પરિલેહણાએ અપ્પમજજણાએ દુપ્પમજજણાએ અઈકુકમે વઈકુકમે અઈયારે અણાયારે જો મે દેવસિઓ અઈયારો કાંઈ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ.

પાઠ-૨૬ : ચોયુ શ્રમણ સૂત્ર : (અંકવિદ્યાદિ અતિચાર પ્રતિક્રમણ) :-

પડિકુક્રમામિ એગવિહે અસંજમે પડિકુક્રમામિ દોહિં બંધણોહિં રાગ બંધણોણાં દોસ બંધણોણાં. પડિકુક્રમામિ તિહિં દંદેહિં મણ દંદેણાં વય દંદેણાં કાય દંદેણ. પડિકુક્રમામિ તિહિં ગુતીહિં મણ ગુતીએ વય ગુતીએ કાય ગુતીએ. પડિકુક્રમામિ તિહિં સલ્વેહિં માયા સલ્વેણાં નિયાણ સલ્વેણાં મિચ્છાદંસણાસલ્વેણાં.

પડિકકમાભિ તિહિં ગારવેહિં ઈછી ગારવેણં રસગારવેણં સાયાગારવેણં. પડિકકમાભિ તિહિં વિરાહણાહિં નાણ વિરાહણાએ દંસા વિરાહણાએ ચરિત વિરાહણાએ. પડિકકમાભિ ચઉહિં કસાએહિં કોહ કસાએણં માણ કસાએણં માયા કસાએણં લોહ કસાએણં પડિકકમાભિ ચઉહિં સણણાહિં આહાર સણણાએ ભય સણણાએ મેહુણ સણણાએ પરિગાહ સણણાહે. પડિકકમાભિ ચઉહિં વિકહાહિં ઈત્થી કહાએ ભતકહાએ દેસકહાએ રાયકહાએ. પડિકકમાભિ ચઉહિં જાણોહિં અંદેણં જાણોણ લદેણં જાણોણ ધમ્મેણંજાણોણ સુક્કેણંજાણોણં. પડિકકમાભિ પંચહિં કિરિયાહિં કાઈયાએ અહિગરણિયાએ પાઉસિયાએ પારિતાવણિયાએ પાણાઈવાય કિરિયાએ. પડિકકમાભિ પંચહિં કામગુણોહિં સદેણં રૂવેણં ગંધેણં રસેણં ફાસેણં. પડિકકમાભિ પંચહિં મહલ્યાએહિં સવ્વાઓ પાણાઈવાયાઓ વેરમણં સવ્વાઓ મુસાવાયાઓ વેરમણં સવ્વાઓ અદ્ઘણદાણાઓ વેરમણં સવ્વાઓ મેહુણાઓ વેરમણં સવ્વાઓ પરિગાહાઓ વેરમણં. પડિકકમાભિ પંચહિં સમિઈહિં ઈરિયા સમિઈએ ભાસા સમિઈએ એસણા સમિઈએ આયાણ ભંડમત નિકખેવણા સમિઈએ ઉચ્ચારપાસવણખેલ જલ્લ સિંધાણ પારિક્ષાવણિયા સમિઈએ. પડિકકમાભિ છહિં જીવ નિકાએહિં પુઢ્વીકાએણં આઉકાએણં તેઉકાએણં વાઉકાએણં વણસસીકાએણં તસ્સકાએણં. પડિકકમાભિ છહિં લેસાહિં કિષ્હલેસાએ નીલલેસાએ કાઉલેસાએ તેઉલેસાએ પઉમલેસાએ સુક્કલેસાએ. પડિકકમાભિ સતહિં ભયદ્વાણોહિં. અંદ્રાએ મયદ્રાણોહિં. નવહિં બંભચે રગુતીહિં. દસવિહે સમણધમ્મે. એક્કારસહિં ઉવાસગપડિમાહિં. બારસહિં બિકખુ પડિમાહિં. તેરસહિં કિરિયાઠાણોહિં. ચઉદસહિં ભૂયગામેહિં પણ્ણરસહિં પરમાહભિમાએહિં સોલસહિં ગાહાસોલસએહિં. સતારસવિહે અસજંમે. અદ્વારસવિહે અબંબે. એગૂણવીસાએ ણાયજીજ્ઞયણોહિં. વીસાએ અસમાહિઠાણોહિં. ઈક્કવીસાએ સબલેહિં. બાવીસાએ પરિસહેહિં. તેવીસાએ સૂયગડજ્ઞયણોહિં. ચઉવીસાએ દેવહિં. પણવીસાએ ભાવણાહિં. છવીસાએ દસા કપ્પ વવહારાણં ઉદેસણ કાલેહિં. સત્તાવીસાએ આણગાર ગુણોહિં. અદ્વાવીસાએ આયારપકપેહિં. એગૂણતીસાએ પાવસુયપ્પસંગેહિં. તીસાએ મહામોહણીયપણાણોહિં. એગતીસાએ સિદ્ધાઈ ગુણોહિં. ભતીસાએ જોગ સંગહેહિં. તેતીસાએ આસાયણાહિં. અરિહંતાણં આસાયણાએ, સિદ્ધાણં આસાયણાએ, આયરિયાણં આસાયણાએ, ઉવજ્જાયાણં આસાયણાએ, સાહૂણં આસાયણાએ, સાવયાણં આસાયણાએ, સાવિયાણં આસાયણાએ, દેવાણં આસાયણાએ, દેવીણં આસાયણાએ, દેવીણં આસાયણાએ, ઈહલોગસ્સ આસાયણાએ, પરલોગસ્સ આસાયણાએ, કેવલિ પણણતરસ્સ ધમ્મસ્સ આસાયણાએ, સદેવ મણ્ણુય આસુરસ્સ લોગસ્સ આસાયણાએ, સવ્વપાણાભૂયજ્ઞવસતાણં આસાયણાએ, કાલસ્સ આસાયણાએ, સુયસ્સ આસાયણાએ, સુયદેવાએ આસાયણાએ, વાયણારિયસ્સ આસાયણાએ, જં વાઈદ્ધ, વચ્ચામેલિયં હીણક્ખરં, અચ્યક્ખરં, પયહીણં, વિણયહીણં, જોગહીણં, ઘોસહીણં, સુટ્ટુદિણણં, હુટ્ટુ પડિચ્છિયં, અકાલે કાંજાએ, કાલે ન કાંજાએ, અસજ્જાઈએ સજ્જાઈએ, સજ્જાઈએ ન સજ્જાઈએ તસ્સ મિચ્છાભિ દુક્કડમ્.

એમ એક બોલથી તેનીસ બોલ સુધી મારા જીવે(તમારા જીવે) જાણવા જોગ બોલ જાણું હશે, આદરવા જોગ બોલ આદર્યા ન હોય અને છાંડવા જોગ બોલ છાંડ્યા ન હોય, તો અરિહંત, અનંત સિદ્ધ ભગવાનની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છાભિ દુક્કડમ્.

ધન્ય છે એ મહાપુરુષોને ! જેઓ જાણવા જોગ બોલ જાણતાં હશે, આદરવા જોગ આદરતા હશે અને છાંડવા જોગ છાંડતા હશે. તેમને મારી(તમારી) સમય સમયની વંદના હોજો.

પાઠ-૨૭ : પાંચમું શ્રમણ સૂત્ર (પ્રતિશ્ચા સૂત્ર) :-

તમો ચારુવીસાએ તિત્થયરાણં ઉસભાઈ મહાવીર પજજવસાણાણં. ઈણમેવ નિંગાંથં પાવયણં સચ્ચં

આણુતરં કેવલિયં પડિપુણણ ણેઆઉયં સંસુદ્ધ સલ્લકતાણં સિદ્ધિમળગં મુત્તિમળગં નિજજાણમળગં નિવ્યાણમળગં અવિતહમવિસંધિ સવ્વદુકખપહીણમળગં. ઈથં ડિઆ જ્વા સિજ્જાંતિ બુજ્જાંતિ મુચ્યાંતિ પરિનિવ્યાયાંતિ સવ્વ દુક્ખમાણ મંતં કરંતિ. તં ધમ્મં સદહામિ પત્તિઆમિ રોએમિ ફાસેમિ પાલેમિ આણુપાલેમિ. તં ધમ્મં સદહંતો પત્તિઅંતો રોઅંતો ફાસંતો પાલંતો આણુપાલંતો. તસ્સ ધમ્મસ્સ કેવલી પણોતસ્સ અભસુદ્ધિઓમિ આરાહણાએ, વિરામોમિ વિરાહણાએ, અસંજમં પરિયાણામિ, સંજમં ઉવસંપજજામિ, અબંભં પરિયાણામિ, બંભં ઉસંપજજામિ, અકપ્પં પરિયાણામિ, કપ્પં ઉવસંપજજામિ, આણુણાણં પરિયાણામિ, ણાણં ઉવસંપજજામિ, અકિરિયં પરિયાણામિ, કિરિયં ઉવસંપજજામિ, મિચ્છતં પરિયાણામિ, સમ્મતં ઉવસંપજજામિ, અબોહિં પરિયાણામિ, બોહિં ઉવસંપજજામિ, અમળગં પરિયાણામિ, મળગં ઉવસંપજજામિ, જં ચ ન સંભરામિ, જં પડિકકમામિ, જં ચ ન પડિકકમામિ તસ્સ સવ્વસ્સ દેવસિયસ્સ અઈયારસ્સ પડિકકમામિ. સમણોડહં સંજ્ય વિરય પડિહય પચ્યફ્ખાય પાવકમ્મો અનિયાણો દિદ્ધિસંપત્તે માયામોસો વિવજિજાઓ અછાઈજજેસુ દીવસમુદેસુ પણણરસ ક્રમભૂમિસુ જાવંત કેઈ સાહૂ રયહરણ ગુચ્છગ પડિગાહધારા પંચ મહિયધારા અષારસ સહસ્ર સીલંગ રહધારા અકખય આયાર ચરિતા તે સવ્વે સિરસા મણસા મતથાએણં વંદામિ .

પાઠ-૨૮ : પહેલા ખામણા :-

(ખામણાની વિધિ : ભૂમિ ઉપર બંને ગોઠણ ઢાળી, બંને હાથની કોણીઓ નામિએ અડાડીને રાખવી તથા બંને હાથ જોડી રાખી સ્થિર ચિત્તે ખામણા બોલવા)

પહેલા ખામણા પંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રને વિષે જયવંતા તીર્થકર દેવ બિરાજે છે તેઓને કરું છું. તે સ્વામીના ગુણગ્રામ કરતાં જઘન્ય રસ ઉપજે તો કર્મની કોડો ખપે અને ઉત્કૃષ્ટ રસ ઉપજે, તો આ જ્વ તીર્થકર નામ ગોત્ર ઉપાજે. હાલ બિરાજતા વીશ તીર્થકરોના નામ કહું છું—

(૧) શ્રી સીમંધર સ્વામી, (૨) શ્રી જુગમંદિર સ્વામી, (૩) શ્રી બાહુ સ્વામી, (૪) શ્રી સુબાહુ સ્વામી, (૫) શ્રી સુજાતનાથ સ્વામી, (૬) શ્રી સ્વયં પ્રભ સ્વામી, (૭) શ્રી ઋષભાનન સ્વામી, (૮) શ્રી અનંતવીર્ય સ્વામી, (૯) શ્રી સૂરપ્રભ સ્વામી, (૧૦) શ્રી વિશાલપ્રભ સ્વામી, (૧૧) શ્રી વજ્ધર સ્વામી, (૧૨) શ્રી ચંદ્રાનન સ્વામી, (૧૩) શ્રી ચંદ્રબાહુ સ્વામી, (૧૪) શ્રી ભુજ્ઞગદેવ સ્વામી, (૧૫) શ્રી ઈશ્વર સ્વામી, (૧૬) શ્રી નેમપ્રભ સ્વામી, (૧૭) શ્રી વીરસેન સ્વામી, (૧૮) શ્રી મહાભદ્ર સ્વામી, (૧૯) શ્રી દેવજશ સ્વામી, (૨૦) શ્રી અજિતસેન સ્વામી.

એ જઘન્ય તીર્થકર વીશ અને ઉત્કૃષ્ટ હોય તો ૧૬૦. તેઓને મારી(તમારી) સમય સમયની વંદના હોજો.

તે સ્વામીનાથ કેવા છે ? મારા તમારા મન મનની વાત જાણી દેખી રહ્યા છે, ઘટઘટની વાત જાણી દેખી રહ્યા છે. સમય સમયની વાત જાણી દેખી રહ્યા છે. યૌદ રાજલોક અંજલિ જલ પ્રમાણે જાણી દેખી રહ્યા છે. તે સ્વામીને અનંત શાન છે, અનંત દર્શન છે, અનંત ચારિત્ર છે, અનંત તપ છે, અનંત ધૈર્ય છે અનંત વીર્ય છે, એ ષટ્ટે ગુણે કરી સહિત છે. ચોત્રીશ અતિશયે કરી બિરાજમાન છે. પાંત્રીસ પ્રકારની સત્ય વચ્ચન વાણીના ગુણે કરી સહિત છે. એક હજારને અષ્ટ ઉત્તમ લક્ષણે કરી સહિત છે. અદાર દોષ રહિત છે. બાર ગુણે કરી સહિત છે. ચાર કર્મ ધનધાતી ક્ષય કર્યા છે. બાકીના ચાર કર્મ પાતળા પડ્યાં છે. મુક્તિ જવાના કામી થકા વિચરે છે. ભવ્ય જીવોના સંદેહ ભાંગે છે. સજોગી, સશરીરી, કેવલજ્ઞાની,

યथાભ્યાત ચારિત્રના ધરણહાર છે. ક્ષાયિક સમકિત, શુકલ ધ્યાન, શુકલ લેશ્યા, શુભ ધ્યાન, શુભ જોગ, ૬૪ ઈન્ડ્રોના વંદનિક, પૂજનિક, અર્ચનિક છે. પર્દિત વીર્ય આદિ અનંતગુણો કરી સહિત છે.

ધન્ય તે ગ્રામ નગર, રાયહાણી, પુર, પાટણ જ્યાં જ્યાં પ્રભુ દેશના દેતા થકા વિચારતા હશે, ત્યાં-ત્યાં રાઈસર, તલવર, માડંબિય, કોડુંબિય, શોઠ, સેનાપતિ, ગાથાપતિ, સ્વામીની દેશના સાંભળી કર્ણ પવિત્ર કરતા હશે તેમને ધન્ય છે, સ્વામીનાં દર્શન દેદાર કરી નેત્ર પવિત્ર કરતા હશે તેમને ધન્ય છે, અશનાદિક ચૌદ પ્રકારનું દાન દઈ કર પવિત્ર કરતા હશે તેમણે પણ ધન્ય છે.

ધન્ય સ્વામીનાથ ! આપશ્રી પંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રને વિષે બિરાજો છો. હું અપરાધી, દીન, કિંકર, ગુણહીન, અહીં બેઠો છું. આપના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપને વિષે અવિનય, આશાતના, અભક્તિ, અપરાધ થયો હોય, તો હાથ જોડી, માન મોડી, મસ્તક નમાવી ભુજજો ભુજજો કરી ખમાવું છું.

પાઠ-૨૮ : જીજા ખામણા :-

બીજા ખામણા અનંતા સિદ્ધ ભગવંતોને કરું છું, તે ભગવંતોના ગુણગ્રામ કરતા જગન્ય રસ ઉપજે તો કર્મનો કોડો ખપે અને ઉત્કૃષ્ટ રસ ઉપજે, તો આ જીવ તીર્થકર નામ ગોત્ર ઉપાજે. આ ભરતક્ષેત્રને વિષે ચોવીસ તીર્થકરો સિદ્ધ થયા. તેમનાં નામ કહું છું—

(૧) શ્રી ઋષભદેવ સ્વામી, (૨) શ્રી અજિતનાથ સ્વામી, (૩) શ્રી સંભવનાથ સ્વામી, (૪) અભિનંદન સ્વામી, (૫) શ્રી સુમતિનાથ સ્વામી, (૬) શ્રી પત્રપ્રભુ સ્વામી, (૭) શ્રી સુપાર્શ્વનાથ સ્વામી, (૮) શ્રી ચંદ્રપ્રભુ સ્વામી, (૯) શ્રી સુવિધિનાથ સ્વામી, (૧૦) શ્રી શીતલનાથ સ્વામી, (૧૧) શ્રી શ્રેયાંસનાથ સ્વામી, (૧૨) શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામી, (૧૩) શ્રી વિમલનાથ સ્વામી, (૧૪) શ્રી અનંતનાથ સ્વામી, (૧૫) શ્રી ધર્મનાથ સ્વામી, (૧૬) શ્રી શાંતિનાથ સ્વામી, (૧૭) શ્રી કુંથુનાથ સ્વામી, (૧૮) શ્રી અરનાથ સ્વામી, (૧૯) શ્રી માલિનિનાથ સ્વામી, (૨૦) શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામી, (૨૧) શ્રી નમિનાથ સ્વામી, (૨૨) શ્રી નેમનાથ સ્વામી, (૨૩) શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામી, (૨૪) શ્રી વીર વર્ધમાન મહાવીર સ્વામી.

એ એક ચોવીશી, અનંત ચોવીશી પંદર ભેટે સીજી, બુઝી, આઠ કર્મ ક્ષય કરી મોક્ષે પદ્ધાર્યા છે, તેમને મારી તમારી સમય સમયની વંદના હોજો, આઠ કર્મનાં નામ (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય. એ આઠ કર્મ ક્ષય કરી, મુક્તશિલાએ પહોંચ્યા છે. તે મુક્તશિલા ક્યાં છે ?

સમપૃથ્વીશી ૭૮૦ જોજન ઊંચયપણે તારા મંડળ આવે છે. ત્યાંથી દશ જોજન ઊંચયપણે સૂર્યનું વિમાન છે. ત્યાંથી ૮૦ જોજન ઊંચયપણે ચંદ્રનું વિમાન છે. ત્યાંથી ચાર જોજન ઊંચયપણે નક્ષત્રનાં વિમાન છે. ત્યાંથી ચાર જોજન ઊંચયપણે બુધનો તારો છે. ત્યાંથી ત્રણ જોજન ઊંચયપણે શુક્રનો તારો છે. ત્યાંથી ત્રણ જોજન ઊંચયપણે બૃહસ્પતિ(ગુરુ)નો તારો છે. ત્યાંથી ત્રણ જોજન ઊંચયપણે મંગળનો તારો છે, ત્યાંથી ત્રણ જોજન ઊંચયપણે છેલ્લો શનિશ્વરનો તારો છે, એમ નવસો જોજન સુધી જ્યોતિષ ચક્ક છે.

ત્યાંથી અસંઘ્યાતા જોજનની કોડા-કોડી ઊંચયપણે દેવલોક આવે છે. તેનાં નામઃ (પહેલું) સુધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનતકુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) બ્રહ્મલોક, (૬) લાંતક, (૭) મહાશુક, (૮) સહસ્રાર, (૯) આણત, (૧૦) પ્રાણત, (૧૧) આરણ અને (૧૨) અચ્યુત. ત્યાંથી અસંઘ્યાતા જોજનની કોડા-કોડી ઊંચયપણે નવ ગ્રેવેયક આવે છે. તેનાં નામ : (૧) ભદ્ર, (૨) સુભદ્ર, (૩) સુજાયે, (૪) સુમાણસે, (૫)

પ્રિયદંસણો, (૬) સુદંસણો, (૭) આમોહે, (૮) સુપદિબદ્ધે અને (૯) જસોધરે. તેમાં ત્રણ ત્રિક છે, પહેલી ત્રિકમાં ૧૧૧ વિમાન છે, બીજી ત્રિકમાં ૧૦૭ અને ત્રીજી ત્રિકમાં ૧૦૦ વિમાન છે. ત્યાંથી અસંખ્યાતા જોજનની કોડા-કોડી ઊંચપણે ચીરીએ, ત્યારે પાંચ અનુત્તર વિમાન આવે છે. તેનાં નામ : (૧) વિજય, (૨) વિજયંત, (૩) જયંત, (૪) અપરાજિત અને (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ.

આ સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનની ધવજાથી બાર જોજન ઊંચપણે મુક્તિ શીલા છે, તે મુક્તિશિલા કેવી છે ? પિસ્તાલીશ (૪૫) લાખ જોજનની લાંબી-પહોળી છે. મધ્યે આઈ જોજનની જડી છે. ઉત્તરતાં છેડે માખીની પાંચ કરતાં પણ અધિક પાતળી છે. ઉજળી, ગોખીર, શાંખ, ચંદ્ર, અંકરતન, રૂપાનો પટ મોતીનો હાર અને ક્ષીર સાગરના પાણી થકી પણ અધિક ઉજળી છે.

એ સિદ્ધશિલાથી ઉપર એક જોજન, તેના છેલ્લા ગાઉના છઠા ભાગને વિષે શ્રી સિદ્ધ ભગવંતજી નિરંજન, નિરાકાર બિરાજી રહ્યા છે. તે ભગવંતજી કેવા છે ? અવર્ણો, અગંધે, અરસે, અફાસે, અમૂર્તિ, અવિનાશી, ભૂખ નહિ, દૃષ્ટિ નહિ, રોગ નહિ, શોક નહિ, જન્મ નહિ, જરા નહિ, મરણ નહિ, કાયા નહિ, કર્મ નહિ, અનંત અનંત આત્મિક સુખની લહેરમાં બિરાજી રહ્યા છે.

ધન્ય સ્વામીનાથ ! આપશ્રી સિદ્ધ ક્ષેત્રને વિષે બિરાજો છો. હું અપરાધી, દીન, કિક્કર, ગુણહીન અહીં બેઠો છું. આપના અનંત જ્ઞાન, દર્શન ઉપયોગ સંબંધી અવિનય, આશાતના, અભક્તિ, અપરાધ થયો હોય, તો હાથ જોડી, માન મોડી, મસ્તક નમાવી ભુજજો ભુજજો કરી ખમાવું છું.

પાઠ-૩૦ : શ્રીજા ખામણા :-

શ્રીજા ખામણા પંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રને વિષે બિરાજતા જયવંતા કેવલી ભગવંતોને કરું છું. તે સ્વામી જધન્ય હોય, તો બે કોડ કેવલી અને ઉત્કૃષ્ટ હોય તો નવ કોડ કેવલી. એ સર્વને મારી (તમારી) સમય સમયની વંદના હોજો.

તે સ્વામી કેવા છે ? મારા તમારા મન મનની વાત જાણી દેખી રહ્યા છે. ઘટ ઘટની વાત જાણી દેખી રહ્યા છે. સમય સમયની વાત જાણી દેખી રહ્યા છે. ચૌદ રાજલોક અંજલિ જલ પ્રમાણે જાણી દેખી રહ્યા છે. તેમને અનંત જ્ઞાન છે. અનંત દર્શન છે. અનંત ચારિત્ર છે. અનંત તપ છે. અનંત વૈર્ય છે. અનંત વીર્ય છે. એ ઘટે ગુણે કરી સહિત છે. ચાર કર્મ ઘનઘાતી ક્ષય કર્યા છે. બાકીના ચાર કર્મ પાતળાં પાડ્યાં છે. મુક્તિ જવાના કામી થકા વિચરે છે. ભવ્ય જીવોના સંદેહ ભાંગો છે. સજોગી સશીરીરી, કેવલજ્ઞાની, કેવલદર્શની, યથાધ્યાત ચારિત્રના ધરણાહાર છે. ક્ષાળિક સમકિત, શુક્લ ધ્યાન, શુક્લ લેશ્યા, શુભ ધ્યાન, શુભ જોગ, પંડિત વીર્ય આદિ અનંતગુણે કરી સહિત છે.

ધન્ય તે સ્વામી ! ગામ, નગર, રાયહાણી પુર, પાટણને વિષે જ્યાં જ્યાં દેશના દેતાં થકા વિચારતાં હશે, ત્યાં ત્યાં રાઈસર, તલવર, માર્ડબિય, કોર્ટબિય, શોઠ, સેનાપતિ, ગાથાપતિ, સ્વામીની દેશના સાંભળી કર્ષ પવિત્ર કરતા હશે, તેમને ધન્ય છે, સ્વામીના દર્શન દેદાર કરી નેત્ર પવિત્ર કરતા હશે, તેમને ધન્ય છે, સ્વામીને અશનાદિક ચૌદ પ્રકારનું દાન દઈ કર પવિત્ર કરતા હશે, તેમને પણ ધન્ય છે.

ધન્ય સ્વામીનાથ ! આપશ્રી પંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રને વિષે બિરાજો છો. હું અપરાધી, દીન, કિક્કર, ગુણહીન અહીં બેઠો છું. આપના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપને વિષે અવિનય, આશાતના, અભક્તિ, અપરાધ થયો હોય, તો હાથ જોડી, માન મોડી, મસ્તક નમાવી ભુજજો ભુજજો કરી ખમાવું છું.

પાઠ-૩૧ : ચોથા ખામણા :-

ચોથા ખામણા ગણધરજી, આચાર્યજી, ઉપાધ્યાયજીને કરું છું. ગણધરજી બાવન ગુણો કરી સહિત છે. આચાર્યજી છત્રીશ ગુણો કરી સહિત છે. ઉપાધ્યાયજી પચીશ ગુણો કરી સહિત છે. મારા તમારા ધર્મગુરુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મ ઉપદેશના દાતાર, પંડિતરાજ, મુનિરાજ, ગીતાર્થ, બહુસૂત્રી, સૂત્ર સિદ્ધાંતના પારગામી, તરણતારણ તારણી નાવા સમાન, સફરી જહાજ સમાન, રત્નચિંતામણી સમાન, જિનશાસનના શાશગાર, ધર્મના મુખી, ધર્મના નાયક, સંઘના મુખી, સંઘના નાયક, એવી અનેક શુભ ઉપમાએ કરી બિરાજમાન હતા પૂજ્ય શ્રી દુંગરસિંહજી મહારાજ સાહેબ, પૂજ્ય શ્રી જશાજી મહારાજ સાહેબ, પૂજ્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ સાહેબ, પૂજ્ય શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબ પૂજ્ય શ્રી રતિલાલજી મહારાજ સાહેબ આદિ લઈને ઘણા ગણધરજી, આચાર્યજી, ઉપાધ્યાયજી આલોવી, પડિક્કમી; નિન્દી નિઃશલ્ય થઈને પ્રાય: દેવલોકે પદાર્થા છે. તેમનો ઘણો ઘણો ઉપકાર છે.

આજ વર્તમાન કાળે તરણ તારણ નાવા સમાન; સફરી જહાજ સમાન, રત્ન ચિંતામણી સમાન, કલ્પવૃક્ષ સમાન, જિનશાસનના શાશગાર, ધર્મના મુખી, ધર્મના નાયક, સંઘના મુખી, સંઘના નાયક એવી અનેક શુભ ઉપમાએ કરી બિરાજમાન પૂજ્ય શ્રી (અહીં બિરાજત સંત-સતીજીઓના નામ બોલવા) આદિ ઘણાં ઘણાં સાધુ-સાધીજીઓ વીતરાગ દેવની આજ્ઞામાં જ્યાં જ્યાં બિરાજતાં હોય, ત્યાં ત્યાં તેઓને મારી તમારી સમય સમયની વંદના હોજો.

તે સ્વામી કેવા છે ? શુદ્ધ પંચ મહાવ્રતના પાલણાહાર છે, પાંચ સમિતિએ અને ત્રણ ગુપ્તિએ સહિત, છકાયના પિયર, છકાયના નાથ, સાત ભયના ટાલણાહાર, આઠ મદના ગાલણાહાર, નવ વાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના પાલણાહાર, દશ વિધ યતિ ધર્મના અજવાલિક, બાર બેદે તપશ્ચર્યાના કરણાહાર, સત્તર બેદે સંયમના ધરણાહાર, બાવીશ પરિષહના જિતણાહાર, સત્તાવીશ સાધુજીના ગુણો કરી સહિત, ૪૨-૪૭-૮૮ દોષ રહિત આહાર પાણીના લેવણાહાર, બાવન અનાચારના ટાલણાહાર, સચેતના ત્યાગી, અચેતના ભોગી, કંચન-કામિનીના ત્યાગી, માયા મમતાના ત્યાગી, સમતાના સાગર, દ્યાના આગર, આદિ અનેક ગુણો કરી સહિત છે.

ધન્ય મહારાજ ! આપશ્રી ગામ, નગર, રાયહાણી, પુર, પાટણને વિષે બિરાજો છો, હું અપરાધી, દીન, કિંકર, ગુણહિન અહીં બેઠો છું. આજના દિવસ સંબંધી આપના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપને વિષે અવિનય, આશાતના, અભક્તિ, અપરાધ થયો હોય, તો હાથ જોડી, માન મૌડી મસ્તક નમાવી ભુજ્ઝો કરી ખમાવું છું.

પાઠ-૩૨ : પાંચમા ખામણા :-

પાંચમા ખામણા પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાંચ મહાવિદેહ; એ અઢીક્રીપ ક્ષેત્રને વિષે બિરાજતા સાધુ-સાધીજીઓને કરું છું. તેઓ જગ્યા હોય તો બે હજાર કોડ અને ઉત્કૃષ્ટ હોય, તો નવ હજાર કોડ સાધુ-સાધી તેમને મારી તમારી સમય સમયની વંદના હોજો.

તે સ્વામી કેવા છે ! પાંચ મહાવ્રતના પાલણાહાર છે. પાંચ સમિતિએ અને ત્રણ ગુપ્તિએ સહિત, છકાયના નાથ, સાત ભયના ટાલણાહાર, આઠ મદના ગાલણાહાર, નવ વાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના પાલણાહાર, દશ વિધ યતિ ધર્મના અજવાલિક, બાર બેદે તપશ્ચર્યાના કરણાહાર, સત્તર બેદે સંયમના ધરણાહાર, બાવીશ

પરિષહના જિતણહાર, સત્તાવીશ સાધુજીના ગુણો કરી સહિત, ૪૨-૪૭-૮૬ દોષ રહિત આહાર પાણીના લેવણહાર, બાવન અનાચારના ટાલણહાર, સચેતના ત્યાગી, અચેતના ભોગી, કંચન-કામિનીના ત્યાગી, માયા, મમતાના ત્યાગી, સમતાના સાગર, દ્યાના આગર, આદિ અનેક ગુણો કરી સહિત છે.

ધન્ય સ્વામીનાથ ! આપશ્રી ગામ, નગર રાયહાણી, પુર, પાટણને વિષે બિરાજો છો. હું અપરાધી, દીન, કિંકર, ગુણહીન અહીં બેઠો છું. આપના જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર, તપને વિષે અવિનય, આશાતના, અભક્તિ, અપરાધ થયો હોય, તો હાથ જોડી, માન મોડી, મસ્તક નમાવી ભુજજો ભુજજો કરી ખમાવું છું.

પાઠ-૩૩ : છષ્ટા ખામણા :-

છષ્ટા ખામણા અઠીદીપ માંહેના સંખ્યાતા, અઠીદીપ બહાર અસંખ્યાતા શ્રાવક-શ્રાવિકાળાઓને કરું છું. તે શ્રાવક-શ્રાવિકાળાઓ કેવા છે ?

હું થી, તમથી દાને, શીલે, તપે, ભાવે ગુણો કરી અધિક છે. બે વખત આવશ્યક પ્રતિકમણના કરનાર છે. મહિનામાં બે, ચાર અને છ પૌષ્ઠધના કરનાર છે. સમકિત સહિત શ્રાવકના બાર વ્રતધારી, અગિયાર પડિમાનાં સેવણહાર છે. ત્રણ મનોરથના ચિંતવનાર છે. દુબળા-પાતળા જીવની દ્યાના આણનાર છે, જીવ, અજીવ આદિ નવ તત્ત્વના જ્ઞાનનાર છે. શ્રાવકજીના એકવીશ ગુણો સહિત છે. પર ધન પત્થર બરાબર લેખે છે. પર સ્ત્રી માત બેન સમાન લેખે છે. દફધર્મી, પ્રિયધર્મી, દેવતાના ડગાવ્યા ડગે નહિ એવા છે. ધર્મનો રંગ હાડ હાડની મજજાએ લાગ્યો છે. એવા શ્રાવક શ્રાવિકાળ સંવર, પૌષ્ઠધ, પ્રતિકમણમાં બિરાજતા હશે, તેમને ધન્ય છે. તેમનો અવિનય, આશાતના, અભક્તિ, અપરાધ કર્યો હોય, તો હાથ જોડી, માન મોડી, મસ્તક નમાવી, ભુજજો ભુજજો કરી ખમાવું છું.

ચોરાશી લાખ જીવયોનિ-સૂત્ર :-

સાત લાખ પૃથ્વીકાય, સાત લાખ અપ્કાય, સાત લાખ તેઉકાય, સાત લાખ વાઉકાય, દરશ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, ચૌદ લાખ સાધારણ વનસ્પતિકાય, બે લાખ બેઈન્દ્રિય, બે લાખ તેઈન્દ્રિય, બે લાખ ચૌરેન્દ્રિય, ચાર લાખ નારકી, ચાર લાખ દેવતા, ચાર લાખ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, ચૌદ લાખ મનુષ્યની જીતિ (કુલ ૮૪ લાખ જીવા યોનિ) આ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિના જીવોને મારા જીવે, તમારા જીવે હાલતાં-હાલતાં, ઉઠતાં-બેસતાં, જાણતાં-અજાણતાં, હણ્યા હોય, હણ્ણાવ્યા હોય, છેદ્યા હોય, બેદ્યા હોય, પરિતાપના-કિલામના ઉપજાવી હોય, તો અરિહંત, અનંત સિદ્ધ ભગવાનની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ.

પાઠ-૩૪ : ક્ષમાપના સૂત્ર :-

ખામેમિ સવ્યે જીવા, સવ્યે જીવા ખમન્તુ મે .

મિતી મે સવ્યભૂષેસુ, વેર મજજં ન કેણાઈ ॥૧॥

એવમહં આલોઈય, નિંદિય ગરહિય-હુગાંછિયં સમ્મં .

તિવિહેણ પડિકકંતો, વંદામિ જિણો ચઉવીસં ॥૨॥

ઈતિ અતિચાર આલોવ્યા, પડિકકમ્યા, નિંદા, નિઃશલ્ય થયા. વિશેષે અરિહંત, સિદ્ધ, કેવલી, ગણધરજી, આચાર્યજી, ઉપાધ્યાયજી, સાધુ, સાધી, ગુર્વાદિકને ભુજજો ભુજજો કરી ખમાવું છું.

ઈચ્છામિ ખમાસમણો... ઉત્કૃષ્ટ વંદનાનો પાઠ બે વાર બોલવો.

સ્વામિનાથ ! સામાયિક એક, ચંદ્રિકાની વિશે વીતરાગ દેવની આજ્ઞામાં કાનો, માત્ર, પદ, અક્ષર, ગાથા, સૂત્ર, ઓછું, અધિક, વિપરીત ભષાયું હોય, તો અરિહંત, અનંતા સિદ્ધ ભગવાનની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડમુ.

પાઠ-૩૫ : વિશુદ્ધિ સૂત્ર :-

દેવસિય પાયચિંહિત વિશુદ્ધનાર્થ કરેમિ કાઉસગાં .

ત્યારપણી નવકાર મંત્ર, કરેમિ ભંતે, ઈચ્છામિ ઠમિ કાઉસગાં, તસ્સ ઉત્તરીના પાઠ બોલી ધર્મ ધ્યાનનો કાઉસગાં ચાર લોગસ્સનો કાઉસગાં કરવો.

પાઠ-૩૬ : ધર્મ દ્યાનનો કાઉસસગા :-

સે કિં તં ધર્મજગ્ઝાણો ? ધર્મજગ્ઝાણો ચંદ્રિકાને ચંદ્રિકાને પણણતો તં જહા— આજાવિજાએ, અવાયવિજાએ, વિવાગવિજાએ, સંઠાણવિજાએ . ધર્મસસણાં જાણસ્સ ચતારિ લક્ખણા પણણતા તં જહા—આજારુઈ, નિસ્સાગરુઈ, ઉવગેસરુઈ, સુતરુઈ. ધર્મસસણાં જાણસ્સ ચતારિ આલંબણા પણણતા તં જહા—વાયણા, પુર્ણણા, પરિયણણા, ધર્મકહા, ધર્મસસણાં જાણસ્સ ચતારિ આશુપેહાઓ પણણતાઓ તં જહા—ળગચ્ચાશુપેહા, અણિચ્ચાશુપેહા, અસરણાશુપેહા, સંસારણાશુપેહા .

ધર્મ દ્યાનના પહેલા ચાર ભેદ :-

(૧) આજાવિજાએ, (૨) અવાયવિજાએ, (૩) વિવાગવિજાએ, (૪) સંઠાણવિજાએ .

પહેલો ભેદ—આજા વિજાએ :- આજા વિજાએ કહેતાં વીતરાગ દેવની આજ્ઞાનો વિચાર ચિંતવવો. વીતરાગ દેવની આજ્ઞા એવી છે કે— સમકિત સહિત શ્રાવકનાં બાર ત્રત, અગ્નિયાર પડિમા, સાધુજ્ઞનાં પાંચ મહાવત તથા બાર બિક્ષુની પડિમા શુભ ધ્યાન, શુભ જોગ, શાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને છકાય જીવનની રક્ષા; એ વીતરાગ દેવની આજ્ઞા આરાધવી. તેમાં સમય માત્રનો પ્રમાણ ન કરવો. ચતુર્વિધ સંઘના ગુણકીર્તન કરવા. આ ધર્મ ધ્યાનનો પહેલો ભેદ કહ્યો.

બીજો ભેદ—અવાય વિજાએ :- અવાય વિજાએ કહેતાં— જીવ સંસારમાં દુઃખ શા માટે ભોગવે છે ? તેનો વિચાર ચિંતવવો. તેનો વિચાર એ છે કે— ભિથ્યાત્વ, અત્રત, પ્રમાણ, કષાય, અશુભયોગ, અઢાર પાપ સ્થાનક અને છકાય જીવની હિંસા, એથી કરીને જીવ દુઃખ પામે છે. એવું દુઃખનું કારણ જાણી, એવો આશ્રવ માર્ગ ત્યાગી, સંવર માર્ગ આદરવો. જેથી જીવ દુઃખ ન પામે. આ ધર્મ ધ્યાનનો બીજો ભેદ કહ્યો.

ત્રીજો ભેદ—વિવાગ વિજાએ :- વિવાગ વિજાએ કહેતાં— જીવ સંસારમાં સુખ અને દુઃખ ભોગવે છે તે શા થકી ? તેનો વિચાર ચિંતવવો. તેનો વિચાર એ છે કે— જીવે જેવે રસે કરી પૂર્વે જેવાં શુભાશુભ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મ ઉપાર્જન કર્યા છે, તે શુભાશુભ કર્મના ઉદ્યે, જીવ તે પ્રમાણો સુખ અને દુઃખ અનુભવે છે. તે અનુભવતાં થકા કોઈ ઉપર રાગ-દ્રેષ ન આણી સમતા ભાવ રાખી, મન, વચન, કાયાના શુભ યોગ સહિત શ્રી જૈન ધર્મને વિષે પ્રવર્તીએ. જેથી નિરાબાધ પરમસુખને પામીએ. આ ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ કહ્યો.

ચોથો ભેદ—સંઠાણ વિજાએ :- સંઠાણ વિજાએ કહેતાં— ત્રણ લોકના આકારનો વિચાર ચિંતવવો. ત્રણ લોકના આકારનું સ્વરૂપ સુપર્થીક — સરાવલાને આકારે છે. લોક જીવ-અજીવથી સંપૂર્ણ ભર્યો છે. મધ્યભાગે અસંખ્યાતા જોજનની કોડા-કોડી પ્રમાણ તિરછા લોક છે. તેમાં અસંખ્યાતા અસંખ્યાતા

દ્વીપ-સમુદ્ર છે. અસંખ્યાતા વાણિયંતરના નગરો છે. અસંખ્યાતા જ્યોતિષીનાં વિમાનો છે તથા અસંખ્યાતી દેવતાની રાજધાનીઓ છે. તેને મધ્યભાગે અઠીદ્વીપ છે. તેમાં જઘન્ય તીર્થકર વીસ અને ઉત્કૃષ્ટ હોય તો ૧૬૦ અથવા ૧૭૦, જઘન્ય બે કોડ કેવલી અને ઉત્કૃષ્ટ નવ કોડ કેવલી તથા જઘન્ય બે હજાર કોડ સાધુ-સાધ્વી અને ઉત્કૃષ્ટ નવ હજાર કોડ સાધુ-સાધ્વી બિરાજે છે. તેમને વંદામિ નમંસામિ સકારેમિ સમ્માણોમિ કલ્લાણં મંગલં દેવયં ચેઈયં પજજુવાસામિ. તેમજ તિરદ્ધાલોકમાં અસંખ્યાતા શ્રાવક-શાવિકાજીઓ છે તેમના ગુણગ્રામ કરવા.

તિરદ્ધાલોકથી અસંખ્યાત ગુણો અધિક(મોટો) ઊર્ધ્વ લોક છે. તેમાં બાર દેવલોક, નવ તૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાન છે. તે સર્વમાં મળીને કુલ ચોરાશી લાખ, સત્તાણું હજાર, ત્રેવીસ(૮૪, ૮૭, ૦૨૩) વિમાનો છે. તે ઉપર લોકાશ્રે સિદ્ધ ક્ષેત્ર છે. ત્યાં સિદ્ધ ભગવંતજી નિરંજન, નિરાકાર બિરાજ રહ્યા છે. તેમને વંદામિ, નમંસામિ, સકારેમિ, સમ્માણોમિ, કલ્લાણં, મંગલ, દેવયં, ચેઈયં, પજજુવાસામિ.

તે ઊર્ધ્વલોકથી કાંઈક વિશેષ અધિક(મોટો) અધોલોક છે. તેમાં સાત નરકના ચોરાશી લાખ નરકાવાસા છે. સાત કરોડ બહોંતેર લાખ ભવનપતિના ભવનો છે.

એવા ત્રણો લોકનાં સર્વ સ્થાનોમાં (પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવો સિવાય) સમકિત રહિત કરણી કરીને, આ જીવે અનંતી અનંતીવાર જન્મ-મરણો કરી સ્પર્શી મૂક્યા છે. તો પણ આ જીવનો પાર આવ્યો નહિ. એવું જાણી સમકિત સહિત શ્રુત(જ્ઞાન, દર્શન) અને ચારિત્ર ધર્મની આરાધના કરવી. જેથી અજર, અમર, નિરાબાધ પરમ સુખને પામીએ. આ ધર્મધ્યાનનો ચોથો ભેદ કહ્યો. (ઇતિ ધર્મધ્યાનનો કાઉસગ્ગ સંપૂર્ણ)

ત્યારપણી પ્રગટપણે લોગસ્સ અને ઈચ્છામિ ખમાસમણો...બે વાર ઉત્કૃષ્ટ વંદનાનો પાઠ બોલવો.

સ્વામીનાથ ! સામાયિક એક, ચાઉવીસંત્થો બે, વંદના ત્રણ, પ્રતિકમણ ચાર અને કાઉસગ્ગ પાંચ. આ પાંચે આવશ્યક પૂરાં થયા. તેને વિષે શ્રી વીતરાગદેવની આજ્ઞામાં કાનો, માત્ર, મીઠું, પદ, અક્ષર, ગાથા, સૂત્ર ઓછું અધિક વિપરીત ભણાયું હોય તો અરિહંત અનંત સિદ્ધ ભગવાનની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કડ.

છડો પચ્યક્ખાણ આવશ્યક :-

(વિષિ—પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજીઓ બિરાજતા હોય તો સવિષિ ત્રણ વંદના કરવી અને 'પચ્યક્ખાણ ફરમાવશોજ' એમ વિનાંતિ કરવી અને પચ્યક્ખાણ કરવા. પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી બિરાજતા ન હોય તો વડીલ શ્રાવકજીને વિનાંતિ કરવી અને કોઈ ન હોય તો પોતાની મેળે નીચે મુજબ પ્રત્યાખ્યાનનો પાઠ બોલી પચ્યક્ખાણ કરવા.)

પાઠ-૩૭ : ચૌંબિકાર પચ્યક્ખાણ સૂત્ર :-

ધારણા પ્ર માણો ચઉંબિંપિ આહારં પચ્યક્ખામિ— અસણાં, પાણાં, ખાઈમં, સાઈમં અણણતથણાભોગેણાં, સહસાગારેણાં, મહતરાગારેણાં, સવ્ય સમાહિવત્તિયાગારેણાં અપ્યાણાં વોસિરામિ .

પાઠ-૩૮ : પ્રતિકમણ સમાપ્તિ સૂત્ર :-

સ્વામીનાથ ! સામાયિક એક, ચાઉવીસંત્થો બે, વંદના ત્રણ, પ્રતિકમણ ચાર, કાઉસગ્ગ પાંચ અને

ઇછા કર્યા પચ્ચકુખાણ. આ છ એ આવશ્યક પૂરાં થયા એને વિષે શ્રી વીતરાગ દેવની આજ્ઞામાં કાનો, માત્રા, ભીંડું, પદ, અક્ષર, ગાથા, સૂત્ર, ઓછું, અધિક, વિપરીત ભણાયું હોય, તો અરિહંત અનંત સિદ્ધ ભગવાનની સાક્ષીએ તરસ મિથ્યામિ દુક્કડં.

મિથ્યાત્વનું પ્રતિકમણ, અત્રતનું પ્રતિકમણ, પ્રમાણનું પ્રતિકમણ, કષાયનું પ્રતિકમણ, અશુભ યોગનું પ્રતિકમણ. આ સર્વ મળી ૮૨ બોલના પ્રતિકમણને વિષે અતિકમ, વ્યતિકમ, અતિચાર, અનાચાર, જાણતાં-અજાણતાં મન, વચન, કાયાએ કરી જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય, તો અરિહંત, અનંત, સિદ્ધ ભગવાનની સાક્ષીએ તરસ મિથ્યામિ દુક્કડં.

ગયા કાળનું પ્રતિકમણ, વર્તમાન કાળનો સંવર અને આવતાં કાળનાં પચ્ચકુખાણ. તેને વિષે જે કોઈ પાપ દોષ લાગ્યો હોય, તો અરિહંત અનંત સિદ્ધ ભગવાનની સાક્ષીએ તરસ મિથ્યામિ દુક્કડં. કરેભિ મંગલં, મહા મંગલં, થવથુઈ મંગલં.

સમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્થા.

સાચાની શ્રદ્ધા, ખોટાનું વારંવાર મિથ્યામિ દુક્કડં.

દેવ અરિહંત, ગુરુ નિર્ગંથ, કેવલી ભાષિત દ્યામય ધર્મ.

આ ત્રણ તત્ત્વ સાર, સંસાર અસાર.

નમોત્થુણં સૂત્ર :–

(વિધિ— ડાબો ગોઠણ ઉભો રાખી, જમણો ગોઠણ ધરતી ઉપર રાખી બંને હાથ જોડીને, મસ્તકે અંજલિ કરીને ત્રણ ‘નમોત્થુણં’ કહેવા).

નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો આયરિયાણં

નમો ઉવજાયણં, નમો લોએ સવ્ય સાહૂણં .

પરિશિષ્ટ-૬

વિવેચિત વિષયની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

	વિષય	પૃષ્ઠાંક		વિષય	પૃષ્ઠાંક
અ	અકપ્પો	૫૧		અવિતહં	૧૧૫
	અકપ્પં પરિઆળામિ.....	૧૨૧		અવિસંધિ	૧૧૬
	અકરણિજ્જો	૫૧		અસણ	૧૩૮
	અકિરિયં પરિઆળામિ.....	૧૨૧		અસમાધિ સ્થાન(૨૦)	૮૪
	અજીતનાથ સ્વામી	૨૭		અસંજમં પરિઆળામિ.....	૧૨૦
	અદ્વારસ સહસ્ર સીલાંગરહથરા	૧૨૫		અસંયમ	૭૧
	અઢીકીપ સમુદ્ર	૧૨૫		અસંયમ(૧૭)	૮૨
	અધ્યાત્મ ગુણ(૨૭)	૮૮	આ	આઇગરાણ	૧૫૭
	અણાણં પરિઆળામિ.....	૧૨૧		આઇચ્ચેસુ અહિયં પયાસયરા	૩૧
	અણિયાણો	૧૨૩		આઉંટન પસારણાએ	૫૧
	અણુત્તરં	૧૧૪		આંદુંચન-પ્રસારણ	૧૪૪
	અણેસણાએ	૫૫		આગાર	૧૩૩
	અતિક્રમ આદિ યાર દોષ	૭૦		આચાર પ્રકટ્ય(૨૮)	૮૮
	અદ્વિદુહડાએ	૫૬		આરુગં	૩૦
	અધિકરણિકી કિયા	૭૮		આર્તદ્યાન	૭૮
	અનંતનાથ સ્વામી	૨૮		આયરિયાણ	૧૦
	અનાભોગ	૧૩૮		આસાયણાએ	૩૬
	અપ્પકિલંતાણ	૩૫		આશાતના (૩૩)	૧૦૩
	અપ્પડિહય વરણાણ દંસણધરાણ	૧૫૨	ઈ	ઈચ્છામિ	૩૪
	અપ્પાણ વોસિરામિ	૨૧		ઇરિયાવહિયાએ	૫૬
	અબોહિ પરિઆળામિ.....	૧૨૨		ઉગ્ઘાડકવાડ...	૫૪
	અભુદ્વિઓમિ આરાહણાએ.....	૧૨૦	૩	ઉજ્જીવેયગરે	૨૬
	અભ્યદ્વયાણ	૧૫૦		ઉંકીરન	૬
	અભિનંદન સ્વામી	૨૭		ઉત્તમ	૪૭
	અભિહ્યા	૫૭		ઉત્તરકરણ	૧૩૧
	અમગં પરિઆળામિ.....	૧૨૨		ઉદ્વિયા	૫૭
	અરનાથ સ્વામી	૨૮		ઉપાસક પ્રતિમા(૧૧)	૮૭
	અરિષ્ટનેમિ સ્વામી	૨૮		ઉમ્મગ્ગો	૫૦
	અરિહંતાણં	૮		ઉવજાયાણં	૧૦
	અરિહંતે	૨૬		ઉવદૃણાએ પરિયદૃણાએ	૫૧
	અવગ્રહ	૩૫			

	વિષય	પૃષ્ઠાંક		વિષય	પૃષ્ઠાંક
	ઉત્સુકો	૫૦		ગોયર ચરિયાએ	૬૪
	ઉક્ષીપન વિવેક	૧૪૬		ગૌરવ(૩)	૭૪
અલ્લ	અધ્યાત્મિક ઉપયોગાભી	૨૭	૨	ચક્ખૂદ્વારાણ	૧૬૦
ઓ	ઓહાસણ ભિક્ખાએ	૬૬		ચરણ સિતરી	૧૨૧
ઔં	ઔદ્ઘિક ઉપયોગ	૬૮		ચંદેસુ ણિમ્મલયરા	૩૧
	ઔદ્ઘરાહિક ઉપયોગ	૬૮		ચંદ્રપ્રભુ સ્વાભી	૨૮
ક	કક્કરાઇએ	૬૧	૩	જતા	૩૫
	કરણ	૨૦		જવણિજ્જાં	૩૬
	કરણ સિતરી	૧૨૧		જં ન પરિઠવિયં	૫૭
	કષાય(૪)	૭૫		જાવજીવાએ	૨૦
	કાઉસગણા પ્રકાર	૧૩૪		જાવ ણિયમં	૨૦
	કાઉસગણા દોપો	૧૩૫		જિણે	૨૬
	કાઉસગણા કાલ મર્યાદા	૧૩૪		જીવિયાઓ વવરોવિયા	૫૭
	કાઉસગણા પ્રતિજ્ઞા	૧૩૪	૬	ઠવણા પાહુડિયાએ	૬૫
	કામગુણ(૫)	૭૮		ઠાણાઓ ઠાણ સંકમિયા	૫૭
	કાયિકી કિયા	૭૮	૭	ણમો	૮
	કિલ્લિય, વંદિય, મહિયા	૨૮		ણવણ બંભચેર ગુતીણં	૫૩
	કિયા	૭૮		ણિગંથં પાવયણં	૧૧૩
	કિયાસ્થાન(૧૩)	૫૦		ણિગામ સિજ્જાએ	૫૧
	કિલામિયા	૫૭		ણિજ્જાણમગં	૧૧૫
	કુંથુનાથ સ્વાભી	૨૮		ણિવ્વાણમગં	૧૧૫
	કુદ્ડાએ	૫૧		ણિંદામિ	૨૧
	કેવલી	૨૭		ણેયાઉયં	૧૧૪
	કેવલિયં	૧૧૪	૮	દગસસંદુહડાએ	૬૬
	કોટિ	૨૦		૬૬(૩)	૭૨
ખ	ખમાસમળો	૩૫		દિઢ્હિસંપત્રો	૧૨૩
	ખંડિય વિરાહિયં	૫૪		દુજ્જાઓ	૫૧
	ખાઇમં	૧૩૮		દુન્નિચિંતિઓ	૫૧
ગી	ગરિહામિ	૨૧	૮	ધમ્મતિત્થયરે	૨૬
	ગુણધારણા	૬		ધમ્મવરચારંત ચક્કવદ્ધીણં	૧૬૧
	ગુણવત્તુ પ્રતિપત્તિ	૬		ધ્યાન	૭૮
	ગુણિત(૩)	૭૩		ધર્મ	૪૬
	ગુર્વાભ્યુત્થાન	૧૪૪		ધર્મ ધ્યાન	૭૮
	ગૃહસ્થ સંસ્કૃટ	૧૪૭		ધર્મનાથ સ્વાભી	૨૮

	વિષય	પૃષ્ઠાંક		વિષય	પૃષ્ઠાંક
ન	નમસ્કારનું ફળ નમિનાથ સ્વામી	૧૨ ૨૮		બંધન(૨) બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ	૭૨ ૮૫
	નવ કોટિ	૨૦		બાર આવર્તન	૩૮
૫	પગામ સિજ્જાએ પચ્છાકમ્મિયાએ પઢિપુણ્ણ પડિહય પચ્ચકખાય પાવકમ્મે	૫૧ ૫૫ ૧૧૪ ૧૨૩	૮	બુજ્જાંતિ બોહિલાભ ભગવંતાણ ભય (૭)	૧૧૬ ૩૦ ૧૪૭ ૮૩
	પદ્મપ્રભુ સ્વામી	૨૭		ભંતે	૧૮
	પત્તિઆમિ	૧૧૮		ભાવના(૨૫)	૫૭
	પરમાધામી દેવ	૫૧		ભિક્ખાયરિયાએ	૫૪
	પરિણિવ્વાયંતિ	૧૧૭		ભિક્ષુપદિમા(૧૨)	૮૮
	પરિયાવિયા	૫૭		ભૂતગ્રામ(૧૪)	૫૧
	પહીણજર મરણા	૨૮		મદ (૮)	૮૪
	પરીષષ્ઠ (૨૨)	૮૫	૮	મદ્દિનાથ સ્વામી	૨૮
	પંથ પરમેષ્ઠીના ૧૦૮ ગુણ	૧૪		મહાતરાગાર	૧૪૨
	પાણભોયણાએ	૫૫		મહામોહનીય સ્થાન(૩૦)	૧૦૧
	પાણ	૧૩૮		મહાપ્રત(૫)	૮૦
	પાપ સૂત્ર(૨૮)	૧૦૦		મંડિ પાહુડિયાએ	૫૪
	પાર્શ્વનાથ પ્રભુ	૨૮		મંગલં	૧૩
	પારિતાપનિકી કિયા	૭૮		મંગલ	૪૫
	પારિષ્ઠાપનિકાર	૧૪૪		મંત્ર	૧૪
	પિંડષા	૫૨		માયામોસો વિવચ્જાઓ	૧૨૪
	પુરિસસિંહાણ	૧૪૮		મિચ્છતં પરિઆણામિ.....	૧૨૧
	પુરિસવરપુંડરિયાણ	૧૫૮		મિચ્છામિ દુક્નકડમ्	૫૭
	પુરિસવરગંધહત્થિણ	૧૫૮		મુચ્ચંતિ	૧૧૭
	પુરેકમ્મિયાએ	૬૬		મુત્તિમગં	૧૧૫
	પ્રચ્છકણ	૧૪૧		મુનિસુગ્રત સ્વામી	૨૮
	પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધિ	૧૫૨		યોગ સંશેષ (૩૨)	૧૦૨
	પ્રતિલેખન-પ્રમાર્જન	૫૮	૪	રયમલ	૨૮
	પ્રતીત્ય ભક્ષિત	૧૫૦	૨	રોણિ	૧૧૮
	પ્રાણાતિપાતિકી કિયા	૭૮		શૈદ્ર ધ્યાન	૭૮
	પ્રાદેષિકી કિયા	૭૮		લેપાવેપ	૧૪૬
૬	ફાસિયં પાલિયં આદિ	૧૫૩	૬	લેસિયા	૫૭
૭	બલિ પાહુડિયાએ	૫૫			

	વિષય	પૃષ્ઠાંક		વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	લેશા (૬)	૮૩		સરણ પવજ્જામિ	૪૮
	લોએ સત્ત્વ સાહૂં	૧૧		સર્વ સમાધિ પ્રત્યયાકાર	૧૪૧
	લોગણાહારણ	૧૬૦		સલ્લકત્તરણ	૧૧૫
	લોગપિવારણ	૧૬૦		સત્ત્વ દુક્ખ પહીળમગં	૧૧૬
	લોગસ્સ	૨૬		સત્ત્વ વિશેપણાનું પ્રયોજન	૧૧
	લોગુત્તમારણ	૧૬૦		સહસાકારે	૫૫
	વત્તિયા	૫૭		સહસાકાર	૧૩૮
	વર્ધમાન સ્વામી	૨૮		સ્ખલિત નિંદા	૬
	વંદન વિવિ	૩૭		સંકિએ	૫૫
	વંદનના રૂપ આવશ્યક	૩૮		સંજય	૧૨૩
	વાસુપૂજ્ય સ્વામી	૨૮		સંઘટ્ટિયા	૫૭
	વિક્થા(૪)	૭૭		સંઘાઇયા	૫૭
	વિમલનાથ સ્વામી	૨૮		સંભવનાથ સ્વામી	૨૭
	વિયદૃ છઠમારણ	૧૬૨		સંસુદ્ધ	૧૧૪
	વિરામોમિ વિરાહણાએ.....	૧૨૦		સંશા (૪)	૭૬
૨	વિરય	૧૨૩		સાઇમ	૧૩૮
	વિરાધના	૭૫		સાગરવર ગંભીરા	૩૧
	ગ્રાણ ચિકિત્સા	૬		સાગરિકાગાર	૧૪૩
	શબ્દલ દોષ (૨૧)	૮૫		સામાઇં	૧૮
	શલ્ય (૩)	૭૩		સાવચ્ચ જોગં	૨૦
	શ્રેમણ ધર્મ(૧૦)	૮૭		સાવધયોગ વિરતિ	૬
	શાંતિનાથ સ્વામી	૨૮		સિજ્જાંતિ	૧૧૬
	શીતલનાથ સ્વામી	૨૮		સિદ્ધના ગુણા(૩૧)	૧૦૨
	શુક્લધ્યાન	૭૮		સિદ્ધા સિદ્ધિ ભમ હિસંતુ	૩૧
	શ્રેયાંસનાથ સ્વામી	૨૮		સિદ્ધાં	૧૦
૩	સચ્ચ	૧૧૪		સિદ્ધિમગં	૧૧૫
	સજ્જાયસ્સ	૬૮		સિવ મયલ...	૧૬૩
	સદ્ગ્રામિ આદિ	૧૧૮		સુએ	૫૨
	સમાહિવરમુત્તમ	૩૦		સુમતિનાથ સ્વામી	૨૭
	સમિતિ (૫)	૮૦		સુપાર્શ્નાથ સ્વામી	૨૭
	સયં સંબુદ્ધારણ	૧૫૮		સુવિધિનાથ સ્વામી	૨૮
	સરણ દયારણ	૧૬૧	૬	હિંસા	૫૬

ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્તીસીના કૃત સહયોગી દાતાઓ

: પ્રથમ આગમ વિમોચક :

માતુશ્રી ચંપાબેન શાંતીલાલ પરયોતમદાસ સંઘવી તથા

માતુશ્રી મૃહુલાબેન નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી ના સ્મરણ સાથે

સૌ. કુંદનબેન જયંતીલાલ શાંતીલાલ સંઘવી

શ્રી નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી

શ્રી રજીવ જયંતીલાલ, શ્રી શૈવેશ નવનીતરાય, શ્રી હિરેન નવનીતરાય સંઘવી

કૃતાધાર

• માતુશ્રી કુસુમબેન શાંતીલાલ શાહ હસ્ત - સુપુત્ર શ્રી ઈષ્ટિત - ડૉ. નીતા શાહ, શ્રી ભાવિત - દર્શિતા શાહ	મુંબઈ
• માતુશ્રી સવિતાબેન ડૉ. નાનાલાલ શાહ (હેમાણી) સુપુત્ર શ્રી સતીષ - રશ્મિ શાહ, સુપુત્રી શ્રીમતી ડૉ. ભારતી - ડૉ. રશ્મિકાંત શાહ	U.S.A.
• સાધ્વી સુભોવિકા (ભડ્રા) જેન ટ્રસ્ટ, માતુશ્રી લલિતાબેન પોપટલાલ શાહ (હેમાણી) બહેન-શ્રીમતી લતા શરદ શાહ, શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોટી	આકોલા
• શ્રીમતી દત્તા નિરીશ શાહ (પૂ. સુભોવિકાબાઈ મ. ના ભાઈ-ભાલી) સુપુત્ર શ્રી મુંજલ - વિજયા, શ્રી ભાવિન - તેજલ, સુપુત્રી નિવિશા મનીષ મહેતા	U.S.A.
• પૂ. આરતીભાઈ મ. ના બહેનો - શ્રીમતી સરોજબેન જશવંતરાય દોમડિયા શ્રીમતી હર્ષાબેન વસંતરાય લાઠીયા હસ્ત - શ્રી અલકેશ, શ્રી પ્રિયેશ, શ્રી હેમલ	મુંબઈ
• માતુશ્રી જયાબેન શાંતીલાલ કામદાર, માતુશ્રી રમાબેન છોટાલાલ દફતરી હસ્તે શ્રીમતી પ્રેમિલાબેન કિરીટભાઈ દફતરી	U.S.A.
• ડૉ. ભરતભાઈ ચીમનલાલ મહેતા	
સુપુત્ર-ચી. મલય, સુપુત્રી શ્રીમતી વિરલ આશિષ મહેતા	રાજકોટ
• માતુશ્રી વિજયાલક્ષ્મીબહેન માણેકયંદ શેઠ	
સુપુત્ર શ્રી દિલસુખભાઈ શેઠ, શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ (શેઠ બિલડર્સ)	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• માતુશ્રી હીરાગૌરી હરિલાલ દોશી, શ્રીમતી પૂર્ણિમાબેન નરેન્દ્ર દોશી	
હસ્તે - નરેન્દ્ર - મીના દોશી, કુ. મેધના, કુ. દેશના	રાજકોટ

• मातुश्री काशमीराबेन कांतिभाई शेठ	
हस्ते - श्रीमती हेतल संजय शेठ, कु. उपासना, कु. कौजल	राजकोट
• मातुश्री जशवंतीबेन शांतीलाल तुरभीया, श्रीमती भावना दिलीप तुरभीया	
हस्ते - दिलीप ओस. तुरभीया, सुपुत्र - श्री पारस - रिहिं तुरभीया	मुंबई
• मातुश्री किरणबेन प्रवीषयंद्र दोशी	
हस्ते सुपुत्र श्री नीरव - तेजल दोशी, कु. प्रियांशी, कु. जील	मुंबई
• मातुश्री मंजुलाबेन छिलदास चूडगर	
हस्ते - सुपुत्र श्री केतन - आरती चूडगर, कु. धूवी	मुंबई
• श्री लक्ष्मीचंदभाई जसाणी परिवार	राजकोट
• श्री प्रविशभाई गंभीरदास पारेख	मुंबई
• कु. विवि गिरीश जोशी, कुमार कुथान गिरीश जोशी	
हस्ते - श्रीमती नीलाबेन गिरीशभाई जोशी	मुंबई
• श्री परेशभाई सुमतीभाई शाह	मुंबई
• श्री किशोरभाई शाह	मुंबई
• श्री रमेशभाई गटुलाल कामदार	चेम्बुर
• मातुश्री लीलावतीबेन नीमयंद नथुभाई दोशी, स्व. किशोरकुमार नीमयंद दोशी,	
स्व. महुला कुंदनकुमार महेता. हस्ते - उर्ध्व अने कुमकुम दोशी	कलकत्ता
• मातुश्री ताराबेन मोठी	कलकत्ता
• मातुश्री मधुकांताबेन नंदलाल लीमाणी	
हस्ते - श्री राजेशभाई लीमाणी	कलकत्ता
• मातुश्री कीकीबेन देसाई, हस्ते - श्री शेळेशभाई-मीनाबेन देसाई	मुंबई
• श्री अंजलभाई टांकी	मुंबई
• गुरुभक्त	राजकोट
• श्री हेमेन्द्रभाई पूँजाणी	
• मातुश्री चंपकबेन थाथीकांतभाई महेता, हस्ते - सुपुत्री श्री किरीट-अंडुआ,	
श्री अजय - नीता, श्री कमलेश - दिव्या, सुपुत्री - निरंजन दोशी	मुंबई
• मातुश्री नर्मदाबेन इगनाथ दोशी, हस्ते - श्री कांतीभाई इगनाथ दोशी	कलकत्ता
• श्री हेमलताबेन नटवरलाल माणीयार	वडोदरा
• मातुश्री अमृतबेन भगवान्ज अवलाणी परिवार	
हस्ते - श्री रमाणीकभाई भगवान्ज अवलाणी	कलकत्ता
• श्री केशवज्ञभाई शाह परिवार	कलकत्ता

શ્રુત અનુમોદ

• શ્રીમતી ડૉ. ભારતીબેન - ડૉ. રશ્મિકાંત કાંતીલાલ શાહ	U.S.A.
• શ્રીમતી વતાબેન - શ્રી શરદભાઈ કાંતીલાલ શાહ	U.S.A.
• શ્રીમતી હર્પાણ ભૂપેન્દ્ર મોટી, શ્રીમતી જીમિતા લિરેન મોટી, શ્રીમતી ડૉ. શ્રુતિ મહેશ વર્મા, શ્રીમતી ભવિતા જ્યંત ઠેગળે	આકોલા
• શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી પ્રાણ મહિલા મંડળ, હસ્તે - અધ્યક્ષા સૌ. હર્પાણ મોટી	આકોલા
• માતુશ્રી નિર્મળાબેન લાલચંદ ભરવાડા	કોલાપુર
• શ્રી પરેશભાઈ રમેશચંદ સુતરીયા	મુંબઈ
• માતુશ્રી સુશીલાબેન કાંતીલાલ પંચમીયા	મુંબઈ
• શ્રી મીનાબેન હરીશભાઈ દેસાઈ	કલકના

શ્રુત સદસ્ય

• શ્રી પારિતોપ આર. શાહ	મુંબઈ
• શ્રીમતી રાજુલ રજનીકાંત શાહ	મુંબઈ
• જૈન જાગૃતિ સેન્ટર	વાણી (મુંબઈ)
• શ્રી મુકુન્દ આર. શેડ	મુંબઈ
• શ્રી કેતનભાઈ શાહ	મુંબઈ
• શ્રીમતી ગુણવંતીબેન પ્રકુલ્ચંદ દોમડીયા	મુંબઈ
• શ્રી સુધીરભાઈ પી. શાહ	મુંબઈ
• શ્રી રાજેશ કલ્યાણભાઈ ગાલા	મુંબઈ
• શ્રીમતી મૃદુલાબેન નવનીતરાય સંઘવી	કલકના
હસ્તે - સૌ. હીના શૈલેશ સંઘવી, સૌ. સોનલ લિરેન સંઘવી	

બાળ જીવનની પ્રાણી વિશેષતા હતી કે એની જીવનની પ્રાણી વિશેષતા હતી કે એની

માત્રાની અનુભૂતિ

અને આ જીવનની પ્રાણી વિશેષતા હતી કે એની જીવનની પ્રાણી વિશેષતા હતી કે એની

માત્રાની અનુભૂતિ

2022-2023

2022-2023

2022-2023

2022-2023

Vallabh Baug Lane, Tilak Road,
Ghatkopar (E), Mumbai - 400 077.

Tel : 32043232.

www.parasdharm.org
www.jainaagam.org